

LODEWIJK MEIJER (1629–1681) ALS LEXICOGRAAF

Copyright Ike van Hardeveld

ISBN 90-5434-072-X

LODEWIJK MEIJER (1629–1681) ALS LEXICOGRAAF

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus Dr. W.A. Wagenaar,
hoogleraar in de faculteit der Sociale Wetenschappen,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 9 maart 2000
te klokke 16.00 uur

door

Idalina van Hardeveld – Kooi
geboren te Alphen aan den Rijn
in 1939

Promotiecommissie:

Promotor: Prof. dr. P.G.J. van Sterkenburg

Referent: Prof. dr. G.R.W. Dibbets (Katholieke Universiteit Nijmegen)

Overige leden: Prof. dr. C. van Bree
Prof. dr. A. Agnes Sneller (Universiteit Leiden
Károli Universiteit Boedapest, Hongarije)
Prof. dr. J. Vromans (Vrije Universiteit Brussel, België)

Woord vooraf

Aan de wieg van dit proefschrift stonden louter mannen...

De eerste is prof. dr. A.J.J. de Witte, 'Toon de Witte', die al lang niet meer leeft. Hij bedacht indertijd dat ik, met mijn Nederlands MO-B, maar middelnederlands moest gaan doceren en zeventiende-eeuws, aan de MO-B opleidingen. Dat betekende afzien én het was het begin van mijn passie voor onze taal uit vroeger eeuwen.

De tweede is prof. dr. G.R.W. Dibbets, die mijn doctoraalscriptie begeleidde en die mij op het spoor zette van de *Nederlandtsche woorden-schat*.

De derde is dr. F.M. Claes s.j. uit Leuven, die steeds mijn vragen betreffende oude woordenboeken met welwillendheid heeft beantwoord en die bereid was te lezen en van commentaar te voorzien hetgeen ik had geschreven. Dat zijn gezondheidstoestand hem nu verhindert deel uit te maken van de promotiecommissie vind ik buitengewoon betreurenswaardig. Het ontnemt hem de eer die hem in ruime mate toekomt.

De vierde is prof. dr. P.G.J. van Sterkenburg, die aanvankelijk aarzelend toestemde om als mijn promotor op te treden. Voor die toegeeflijkheid werd hij gestraft met een promovendus die 'achter haar neus aan' studeerde en nimmer iets plande. Hij heeft erin berust met goedmoedigheid en oogst nu een degelijk proefschrift.

De vijfde is dr. Jan Heersche, vriend van vele jaren, die mij thuis deed raken op het wonderbaarlijke terrein van de tekstverwerker. Ook zonder die tekstverwerker zou deze dissertatie trouwens 'niet geschreven zijn'.

De zesde is Evert van Hardeveld, mijn echtgenoot, aan wie ik dit proefschrift van harte opdraag. Zijn onbegrensd vertrouwen in mijn bekwaamheden heeft me door velerlei twijfels heen geholpen.

Tenslotte wil ik mijn warme waardering uitspreken voor het werk van de medewerkers van onze grote bibliotheken, vooral van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en de Universiteitsbibliotheek te Leiden. Stapels boeken hebben zij voor mij aangedragen zonder ooit te mopperen over de hoeveelheid. Het resultaat van deze inspanning kunnen zij nu toevoegen aan hun boekenbestand.

Nederlandsche
Woorden-Schat,

Dat is,

*Verduytschinge van Uyt heem-
sche woorden, die somtijds on-
der het Nederlandsch gevon-
den worden.*

Wt verscheyde Schrijvers vergadert.

Te HAERLEM,

Ghedrukt, by *Thomas Fonteyn*, Boeck-dru-
cker ende Boeck-verkooper aen de Marckt, in
de gekroonde Druckery, 1650.

1 Titelpagina van de eerste druk van de Nederlandsche Woorden-Schat, in 1650 uitgegeven door Thomas Fonteyn te Haarlem. Het fraaie drukkersmerk toont in het centrum drukkers, aan het werk in een drukkerij. De randversiering bevat bovenaan het wapen van Haarlem, aan beide zijkanten een engel en onderaan een fonteintje, dat verwijst naar de naam van de drukker. Fonteyn gebruikte dit merk gedurende de laatste tien jaar dat hij zijn bedrijf uitoefende in Haarlem.

(U.B. Leiden 1193 G 24, vergroot)

Inhoud

1. Inleiding	7
1.1. Onderwerp en bedoeling van deze studie.....	7
1.2. Gevolgde werkwijze	9
2. Het leven van Lodewijk Meijer.....	11
2.1. Jeugd in Amsterdam 1629 – 1654	11
2.1.1. Afkomst.....	11
2.1.2. Godsdienst.....	12
2.1.3. A.L. Kók de halfbroer	14
2.1.4. Meijers bewondering voor Kók.....	17
2.1.5. Voorbereidend onderwijs	18
2.1.6. De jonge dichter	20
2.1.7. De Woorden-Schat van 1654 en ander werk.....	24
2.2. Student in Leiden 1654 – 1660.....	27
2.2.1. Uit de universitaire archieven	27
2.2.2. De Woorden-Schat van 1658 en ander werk.....	28
2.2.3. Invloed van het cartesianisme	31
2.2.4. Vrienden voor nu en later.....	31
2.2.4.1. Thomas la Grue	31
2.2.4.2. Adriaan Koerbagh	33
2.2.4.3. Johannes Bouwmeester	37
2.2.4.4. Jacob Vallan	40
2.2.4.5. Florentius Lakeman.....	41
2.3. Geneesheer en andere interesses 1660 – 1669	43
2.3.1. Het dagelijks brood	43
2.3.2. Gezinsleven.....	44
2.3.3. De Woorden-Schat van 1663 en de Woorden-Schat van 1669	47
2.3.4. Meijer en Spinoza	47
2.3.5. De <i>Philosophia S. Scripturae interpres</i> en <i>De philosophie</i>	52
2.3.6. Schouwburgregent eerste periode 1665 - 1669	55
2.3.7. Het <i>Ghulde vlies</i> 1667	58
2.3.8. De <i>Verloofde koninksbruidt</i> 1668	61
2.4. De jaren van Nil volentibus arduum 1669 – 1681.....	65
2.4.1. De eerste elf leden van Nil	65
2.4.2. Hoe Nil te werk ging.....	71
2.4.3. Bijdragen van Meijer.....	72
2.4.4. De <i>Italiaansche spraakkonst</i> van 1672 en andere grammatica's.....	77
2.4.5. Nil op z'n retour.....	82
2.4.6. De doktorentwist van 1677	83
2.4.7. Schouwburgregent tweede periode 1677 - 1681	83
2.4.8. Meijers dood	88
2.5. Nabeschuwing	90
2.6. Lijst van Meijers werk	94
2.6.1. Drie disputaties	94
2.6.2. Vier drukken van de Woorden-Schat	94
2.6.3. Vertaalde en oorspronkelijke wijsgerige geschriften	95
2.6.4. Drie toneelstukken en een voorwoord.....	96
2.6.5. Een spraakkonst om Italiaans te leren	97
2.6.6. Een aantal gedichten	97
2.6.7. Drie handschriften en een fragment	99
2.6.8. Bijdragen aan Spinoza's werk.....	100
2.6.9. Uitgaven van Nil volentibus arduum.....	100

3. Lodewijk Meijer als bezorger van de Nederlandsche woorden-schat.....	103
3.1. De uitgave van Johan Hofman	103
3.1.1. De uitgave van Hofman - Uiterlijk.....	103
3.1.1.1. Boekdrukker en boekverkoper	103
3.1.1.2. Drukkersmerk en verdere typografische versiering.....	104
3.1.1.3. Titel en ondertitel	105
3.1.1.4. Kopregels	106
3.1.1.5. Voorrede.....	106
3.1.1.6. Formaat, lettertype.....	108
3.1.1.7. Oplage	109
3.1.1.8. Omvang	109
3.1.2. De uitgave van Hofman – Macrostructuur	110
3.1.2.1. Bastaardwoorden	110
3.1.2.2. Taal van herkomst	111
3.1.2.3. Domeinen van herkomst.....	113
3.1.2.4. Grammaticale categorieën	116
3.1.2.5. Ordening	116
3.1.3. De uitgave van Hofman – Microstructuur	118
3.1.3.1. Structuur der artikelen	118
3.1.3.2. Betekenissen.....	118
3.1.3.2.1. Betekenissen van één woord.....	118
3.1.3.2.2. Betekenissen van meer woorden.....	122
3.1.3.3. Fouten in de Microstructuur	123
3.1.3.4. Spelling	125
3.2. De bewerkingen van Lodewijk Meijer.....	127
3.2.1. De bewerkingen van Meijer – Uiterlijk.....	127
3.2.1.1. Boekdrukkers en boekverkopers	127
3.2.1.2. Drukkersmerk en verdere typografische versiering.....	132
3.2.1.3. Titel en ondertitel	133
3.2.1.4. Kopregels	140
3.2.1.5. Frontispice.....	140
3.2.1.6. Opdracht, voorwoord, drempeldicht.....	141
3.2.1.7. Formaat	155
3.2.1.8. Aantal delen.....	155
3.2.1.9. Lettertype	155
3.2.1.10. Oplage	156
3.2.1.11. Omvang	157
3.2.2. De bewerkingen van Meijer – Macrostructuur.....	161
3.2.2.1. Macrostructuur 1654	161
3.2.2.1.1. Bastaardwoorden en kunstwoorden 1654	161
3.2.2.1.2. Taal van herkomst	162
3.2.2.1.3. Domeinen van herkomst	163
3.2.2.1.4. Grammaticale categorieën	167
3.2.2.1.5. Sublemma's.....	168
3.2.2.1.6. Ordening	168
3.2.2.2. Macrostructuur 1658	170
3.2.2.2.1. Verdeling in twee delen	170
3.2.2.2.2. Weglatingen.....	173
3.2.2.2.3. Bastaardwoorden 1658	174
3.2.2.2.3.1. Taal van herkomst.....	174
3.2.2.2.3.2. Domeinen van herkomst	174
3.2.2.2.3.3. Grammaticale categorieën	175
3.2.2.2.3.4. Ordening	176
3.2.2.2.4. Kunstwoorden 1658.....	176
3.2.2.2.4.1. Taal van herkomst.....	177
3.2.2.2.4.2. Domeinen van herkomst	177
3.2.2.2.4.3. Grammaticale categorieën	180
3.2.2.2.4.4. Sublemma's	181
3.2.2.2.4.5. Ordening	182

3.2.2.3. Macrostructuur 1663	183
3.2.2.3.1. Inleiding	183
3.2.2.3.2. Bastaardwoorden 1663	183
3.2.2.3.2.1. Inleiding	183
3.2.2.3.2.2. Taal van herkomst	184
3.2.2.3.2.3. Domeinen van herkomst	184
3.2.2.3.2.4. Grammaticale categorieën	185
3.2.2.3.2.5. Ordening	185
3.2.2.3.3. Konstwoorden 1663	186
3.2.2.3.3.1. Inleiding	186
3.2.2.3.3.2. Taal van herkomst	186
3.2.2.3.3.3. Domeinen van herkomst	187
3.2.2.3.3.4. Grammaticale categorieën	190
3.2.2.3.3.5. Ordening	191
3.2.2.3.3.6. Fouten	192
3.2.2.4. Macrostructuur 1669	194
3.2.2.4.1. Inleiding	194
3.2.2.4.2. Bastaardwoorden 1669	194
3.2.2.4.2.1. Inleiding	194
3.2.2.4.2.2. Taal van herkomst	194
3.2.2.4.2.3. Domeinen van herkomst	195
3.2.2.4.2.4. Grammaticale categorieën	196
3.2.2.4.2.5. Ordening	197
3.2.2.4.2.6. Fouten	198
3.2.2.4.3. Konstwoorden 1669	198
3.2.2.4.3.1. Weglatingen	198
3.2.2.4.3.2. Toevoegingen	199
3.2.2.4.3.3. Taal van herkomst	200
3.2.2.4.3.4. Domeinen van herkomst	201
3.2.2.4.3.5. Grammaticale categorieën	202
3.2.2.4.3.6. Ordening	204
3.2.2.4.3.7. Fouten	204
3.2.2.4.4. Verouderde en ongewone woorden 1669	205
3.2.2.4.4.1. Inleiding	205
3.2.2.4.4.2. Taal van herkomst	207
3.2.2.4.4.3. Domeinen van herkomst	211
3.2.2.4.4.4. Grammaticale categorieën	213
3.2.2.4.4.5. Ordening	215
3.2.2.4.4.6. Fouten	217
3.2.3. De bewerkingen van Meijer - Microstructuur	223
3.2.3.1. Microstructuur 1654	223
3.2.3.1.1. Structuur der artikelen	223
3.2.3.1.2. Betekenissen	223
3.2.3.1.2.1. Inleiding	223
3.2.3.1.2.2. Betekenissen van één woord	224
3.2.3.1.2.3. Betekenissen van meer dan één woord	229
3.2.3.1.3. Fouten	230
3.2.3.1.4. Weglatingen	232
3.2.3.1.5. Spelling	232
3.2.3.2. Microstructuur 1658	233
3.2.3.2.1. Inleiding	233
3.2.3.2.2. Bastaardwoorden 1658	233
3.2.3.2.2.1. Structuur der artikelen	233
3.2.3.2.2.2. Betekenissen	233
3.2.3.2.2.2.1. Inleiding	233
3.2.3.2.2.2.2. Betekenissen van één woord	234
3.2.3.2.2.2.3. Betekenissen van meer dan één woord	236
3.2.3.2.2.3. Fouten	237
3.2.3.2.2.4. Weglatingen	237
3.2.3.2.2.5. Spelling	238

3.2.3.2.3. Konstwoorden 1658.....	239
3.2.3.2.3.1. Structuur der artikelen.....	239
3.2.3.2.3.2. Betekenissen	240
3.2.3.2.3.2.1. Inleiding	240
3.2.3.2.3.2.2. Betekenissen van één woord	241
3.2.3.2.3.2.3. Betekenissen van meer dan één woord.....	243
3.2.3.2.3.3. Labels.....	245
3.2.3.2.3.4. Fouten	246
3.2.3.2.3.5. Spelling	248
3.2.3.3. Microstructuur 1663	248
3.2.3.3.1. Bastardwoorden 1663	248
3.2.3.3.1.1. Structuur der artikelen.....	248
3.2.3.3.1.2. Betekenissen	248
3.2.3.3.1.2.1. Inleiding	248
3.2.3.3.1.2.2. Betekenissen van één woord	248
3.2.3.3.1.2.3. Betekenissen van meer dan één woord.....	250
3.2.3.3.1.3. Fouten	250
3.2.3.3.1.4. Spelling	251
3.2.3.3.2. Konstwoorden 1663.....	251
3.2.3.3.2.1. Structuur der artikelen.....	251
3.2.3.3.2.2. Betekenissen	251
3.2.3.3.2.2.1. Inleiding	251
3.2.3.3.2.2.2. Betekenissen van één woord	252
3.2.3.3.2.2.3. Betekenissen van meer dan één woord.....	254
3.2.3.3.2.3. Labels.....	256
3.2.3.3.2.4. Fouten	256
3.2.3.3.2.5. Spelling	257
3.2.3.4. Microstructuur 1669	258
3.2.3.4.1. Bastardwoorden 1669	258
3.2.3.4.1.1. Structuur der artikelen.....	258
3.2.3.4.1.2. Betekenissen	258
3.2.3.4.1.2.1. Betekenissen van één woord	258
3.2.3.4.1.2.2. Betekenissen van meer dan één woord.....	260
3.2.3.4.1.3. Fouten	260
3.2.3.4.1.4. Spelling	262
3.2.3.4.2. Konstwoorden 1669.....	262
3.2.3.4.2.1. Structuur der artikelen.....	262
3.2.3.4.2.2. Betekenissen	262
3.2.3.4.2.2.1. Betekenissen van één woord	263
3.2.3.4.2.2.2. Betekenissen van meer dan één woord.....	264
3.2.3.4.2.3. Labels.....	267
3.2.3.4.2.4. Fouten	268
3.2.3.4.2.5. Weglatingen.....	269
3.2.3.4.2.6. Spelling	269
3.2.3.4.3. Verouderde en ongewone woorden 1669	269
3.2.3.4.3.1. Structuur der artikelen.....	269
3.2.3.4.3.2. Betekenissen	271
3.2.3.4.3.2.1. Inleiding	271
3.2.3.4.3.2.2. Betekenissen van één woord	271
3.2.3.4.3.2.3. Betekenissen van meer dan één woord.....	272
3.2.3.4.3.3. Fouten	274
3.2.3.4.3.4. Cursieve toelichtingen	276
3.2.3.4.3.5. Spelling	284
3.2.4. Iets over de herkomst	288
3.2.4.1. Genoemde bronnen.....	288
3.2.4.1.1. Plaats van vermelding.....	288
3.2.4.1.2. Overzicht	291
3.2.4.1.3. Genoemde bronnen nader bekeken.....	291
3.2.4.2. Niet genoemde bronnen.....	302
3.2.4.2.1. Niet-lexicografische bronnen.....	302

3.2.4.2.2. Lexicografische bronnen	302
3.2.4.2.3. Deel III en het <i>Etymologicum</i>	303
3.2.4.2.4. Conclusie	305
3.3. Uitgaven Woorden-Schat na Meijer – beperkt tot het uiterlijk	307
3.3.1. Inleiding	307
3.3.2. Boekdruckers en boekverkopers	309
3.3.3. Drukkersmerk en verdere typografische versiering	315
3.3.4. Frontispice	317
3.3.5. Titel en ondertitel	318
3.3.6. Voorwoord	323
3.3.7. Formaat	336
3.3.8. Aantal delen	336
3.3.9. Omvang	337
3.4. Waarderingsgeschiedenis Woorden-Schat	344
3.4.1. Inleiding	344
3.4.2. Commerciële verwijzingen	344
3.4.3. Niet-commerciële verwijzingen	347
3.4.3.1. Etikettering	347
3.4.3.2. Niet-commerciële verwijzingen in chronologische volgorde	348
3.4.3.3. Waardering in de loop der jaren	384
4. Lodewijk Meijer als lexicograaf	389
4.1. Meijers ideeën over purisme en lexicografie	389
4.1.1. Inleiding	389
4.1.2. Drempeldicht in de <i>Logica practica</i> - 1648	389
4.1.3. Het <i>Leidse handschrift</i> - 1651-1673	390
4.1.4. De opdracht van A.L. Kóks <i>Radt van avondtuuren</i> - 1653	392
4.1.5. Voorwoord Woorden-Schat - 1654	392
4.1.6. Voorwoord <i>Christlijke Ghódt-ghe-leertheid</i> - 1655	393
4.1.7. Voorwoord <i>Mergh der ghódtgheleerdtheid</i> - 1656	394
4.1.8. Blijspel <i>De looghenaar</i> - 1658	394
4.1.9. Voorwoord Woorden-Schat - 1658	395
4.1.10. De <i>philosophie d'uytleghster der H. Schrifture</i> - 1667	398
4.1.11. Het <i>Ghulde vlies</i> - 1667	401
4.1.12. De <i>Verloofde koninksbruidt</i> - 1668	402
4.1.13. Het <i>Haarlemse fragment</i> - 1663-1668	406
4.1.14. Voorwoord Woorden-Schat - 1669	407
4.1.15. Caput 39. <i>Vande Prologus</i> – 1671	408
4.1.16. De <i>Italiaansche spraakkonst</i> - 1672	408
4.1.17. Recapitulatie	410
4.2. Meijers lexicografische werkwijze	412
4.2.1. Ideeën, doelgroep en realisatie	412
4.2.1.1. Inleiding	412
4.2.1.2. Deel I – bastaardwoorden	413
4.2.1.3. Deel II – kunstwoorden	413
4.2.1.4. Deel III – verouderde en ongewone woorden	414
4.2.2. De belangrijkste kenmerken van Meijers lexicografisch werk	414
4.2.2.1. Inleiding	414
4.2.2.2. Deel I – bastaardwoorden	415
4.2.2.3. Deel II – kunstwoorden	415
4.2.2.4. Deel III – verouderde en ongewone woorden	416
4.3. Vergelijking met lexicografisch werk van anderen	418
4.3.1. Inleiding	418
4.3.2. Bastaardwoorden. Jan van Mussem - <i>Vocabularius</i>	419
4.3.3. Bastaardwoorden. Jan van den Werve - <i>Den schat der Duytsscher talen</i>	421
4.3.4. Bastaardwoorden. Dirck Heymansz vander Mast - <i>Practique des notarischaps</i>	424
4.3.5. De <i>Tafel</i> met ‘kunstwoorden’ van Hugo de Groot	426
4.3.6. Twee lijsten met kunstwoorden van de Kamer In liefde bloeyende	428

4.3.6.1. De eerste lijst.....	428
4.3.6.2. De tweede lijst.....	428
4.3.7. Schema's met kunstwoorden van Stevin.	429
4.3.8. Besluit	432
5. Conclusie.....	435
<i>Lijst van publicaties waarnaar is verwezen</i>	437
<i>Lijst van tabellen en illustraties.....</i>	455
<i>Register 1 Titels en personen.....</i>	456
<i>Register 2 Trefwoorden uit de Woorden-Schat</i>	467
<i>Bijlage: Vindplaatsen van de Woorden-Schat.....</i>	483
<i>Résumé</i>	491
<i>Summary</i>	495
<i>Curriculum vitae</i>	499

1. Inleiding

1.1. Onderwerp en bedoeling van deze studie

Buitengewoon veel is er in de loop der jaren geschreven over Lodewijk Meijer, die in het zeventiende-eeuwse Amsterdam geneesheer, wijsgeer en vriend van Spinoza was. Vier keer bewerkte hij de *Nederlandsche woorden-schat*, een woordenboek dat wij het best kunnen typeren als een naslagwerk dat Nederlandse equivalenten gaf voor bastaardwoorden en uitheemse wetenschappelijke termen. Naast lexicograaf was Meijer ook nog toneelschrijver, regent van de Schouwburg en een der oprichters van het kunstgenootschap ‘Nil volentibus arduum’. Met regelmaat trok hij de aandacht, tijdens zijn leven, maar evengoed nog daarna. De meningen over Meijer waren verdeeld, en in feite zijn ze dat gebleven. Bewondering van de één, beschuldigingen van de ander, het is hem allemaal ten deel gevallen.

In deze studie gaat het om wat Meijer als lexicograaf heeft betekend. De *Nederlandsche woorden-schat* was een bastaardwoordenboekje dat in 1650 bij boekdrukker en boekverkoper Thomas Fonteyn te Haarlem het licht zag. Het verscheen anoniem en pas in het voorwoord van de volgende druk bleek Johan Hofman de samensteller. De tweede druk werd uitgegeven in 1654 en was blijkens de ondertekening van het voorwoord een bewerking van Lodewijk Meijer, een jonge man van 24 jaar die juist dat jaar naar Leiden vertrok om te gaan studeren.

In 1658 en 1663 volgden van het woordenboek een derde en een vierde druk, onder de iets gewijzigde titel *Nederlandsche woordenschat*. Het was weer Meijer die het werk had herzien en aangevuld, de druk van 1658 terwijl hij medicijnen studeerde in Leiden en die van 1663 nadat hij zich als geneesheer in Amsterdam had gevestigd. De laatste en meest omvangrijke bewerking van Meijers hand verscheen in 1669 als *L. Meijers woordenschat*. Na Meijers dood zagen tot in 1805 onder deze titel nog zeven uitgaven van het woordenboek het licht, waarbij slechts twee ongewijzigde herdrukken waren.

Meijer was met de *Nederlandsche woorden-schat* van Hofman voortvarend aan het werk getogen. Hij vulde het trefwoordenbestand aan met bastaardwoorden en bovendien met uitheemse wetenschappelijke termen, die hij ‘konstwoorden’ noemde. Het werd een wat wonderlijke verzameling, zodat hij beide soorten trefwoorden in de druk van 1658 scheidde en in twee aparte delen onderbracht. In zijn laatste bewerking voegde hij een volledig nieuw derde deel toe, met als trefwoorden verouderde en ongewone woorden van Nederlandse herkomst. De *Woorden-Schat*¹ groeide in de loop van Meijers bewerkingen:

Van 152 pagina's met 3.700 artikelen in meer dan 10.000 woorden in 1650,
tot 946 pagina's met 17.200 artikelen in meer dan 75.000 woorden in 1669.

Dat wat Meijer tijdens vier bewerkingen verrichtte met het bastaardwoordenboekje van Hofman vormt zijn lexicografisch werk en is het onderwerp van deze studie. Wij willen een antwoord zoeken op de vragen hoe Meijer als lexicograaf te werk is gegaan en wat zijn beweegredenen waren. Tevens willen wij laten zien dat Meijer meer was dan een lexicograaf die plagiaat pleegde in alfabetische volgorde. Hij ontwikkelde wel degelijk een eigen stijl.

Tot nu toe is aan het lexicografisch werk van Meijer nauwelijks aandacht besteed. Zeker, de *Woorden-Schat* was twee eeuwen lang zeer bekend. Het werk werd genoemd en geroemd

¹Met de niet-gecursivieerde term ‘Woorden-Schat’ wordt wel het woordenboek aangeduid, maar geen bepaalde druk. Dit is nodig omdat het werk in de loop der tijd onder drie verschillende titels verscheen.

en gekritiseerd, en wat zeker zo belangrijk is, het werd vooral heel veel gebruikt. Des te opmerkelijker is het dat de lexicografisch bijdrage van Meijer nooit grondig is bestudeerd.

De enige die zich heeft verdiept in de hoedanigheden van de Woorden-Schat en in de lexicografische verrichtingen van Meijer was A. de Jager, die in 1875 een artikel van 38 bladzijden publiceerde in *Taal- en letteroefeningen*, getiteld 'Meijers woordenschat'¹. De Jager, die de delen met bastaardwoorden en met konstwoorden in 1875 achterhaald achtte, richtte zijn belangstelling in het bijzonder op het derde deel met de verouderde en ongewone woorden. Zijn kritiek was wat men noemt 'vernietigend', maar had niet tot gevolg dat het woordenboek in onbruik raakte. Men bleef het ter hand nemen, al zal het in later jaren dikwijls met andere bedoelingen geraadpleegd zijn dan tijdens de jaren van druk en heruitgave.

De titel die De Jager aan zijn artikel gaf, laat tegelijk de zwakte ervan zien. De Jager schreef over alle drukken van 'Meijers woordenschat', en richtte vervolgens zijn kritiek tegen Meijer als de verantwoordelijke voor al wat in het woordenboek was misgegaan tot in 1805 toe.

Ruim een eeuw later, in 1977, was het J.J. van der Voort van der Kleij die constateerde dat de '*Woordenschat van Meyer*' nog nooit naar behoren was onderzocht:

De *Woordenschat* van Meyer, in de zeventiende eeuw en later regelmatig herdrukt (...) is te lang verguisd gebleven. Een onderzoek naar de rubrieken 'Bastaardwoorden', 'Konstwoorden', voor de geschiedenis van de Nederlandse wijsgerige vaktaal bijzonder instructief, en 'Verouderde woorden' is tot op heden niet ondernomen².

Zowel De Jager als Van der Voort van der Kleij tonen ongewild het probleem waarmee men te maken krijgt zodra men de '*Woordenschat van Meyer*' onder de loupe neemt. Voor men aan het werk kan gaan, zal men gedwongen zijn een keuze te maken. Wil men het woordenboek bestuderen en zo ja welke drukken, óf wil men bestuderen hetgeen Meijer als lexicograaf heeft bijgedragen? Van Meijer afkomstig is de inhoud van vier bewerkingen, die van 1654, 1658, 1663 en 1669, met uitzondering van wat Hofman met zijn eerste druk heeft ingebracht. Is het lexicografische werk van Meijer object van onderzoek, dan zal men zich tot deze vier bewerkingen moeten beperken en daarbij de inbreng van Hofman buiten beschouwing laten.

Als men zich verdiept in alles wat in de loop der jaren over het lexicografisch werk van Meijer is geschreven en beweerd, dan wordt steeds weer duidelijk dat slechts hoogst zelden onderscheid werd gemaakt tussen de bewerkingen van de Woorden-Schat die Meijer voor zijn rekening nam enerzijds en de bewerkingen die niet van hem waren anderzijds. De inhoud van de Woorden-Schat werd over het algemeen gezien als het werk van Meijer en zo werd deze niet zelden aansprakelijk gesteld voor de tekortkomingen die na zijn dood tijdens diverse bewerkingen in het woordenboek waren ontstaan.

Wenst men te weten hoe in de loop der tijd is gedacht over het lexicografisch werk van Meijer, dan komt dus men terecht bij uitspraken over de Woorden-Schat. Hieruit kan men soms een mening over Meijers werk distilleren, maar meestal niet. Omdat Meijers lexicografisch werk en de Woorden-Schat werden gezien en besproken als één geheel, hebben we aan de uitgaven van de Woorden-Schat na Meijers dood niet geheel voorbij kunnen gaan. Iets daarvan hebben we behandeld, ons beperkend tot het uiterlijk van deze uitgaven, in de verwachting dat dit toereikend zou zijn om bij de weergave van uitspraken over de Woorden-Schat het onderwerp daarvan voldoende bekend te veronderstellen.

¹Zie: De Jager 1875.

²Zie: Van der Voort van der Kleij 1977.

Onze interesse heeft zich niet beperkt tot Meijers verrichtingen op lexicografisch gebied. Wij wilden eveneens weten hoe hij met de Woorden-Schat in aanraking kwam, wat zijn motieven waren om het moeilijke en tijdrovende werk van lexicograaf ter hand te nemen en welke invloed zijn leven en zijn andersoortig werk hadden op zijn lexicografische arbeid.

Bekijkt men Meijers werk op ander terrein dan blijkt dit samenhang te vertonen met de Macrostructuur¹ van het lexicografisch werk. Zijn ideeën over purisme en lexicografie worden niet enkel aangetroffen in de voorwoorden van de Woorden-Schat, zij komen eveneens naar voren in het letterkundig werk. En de puristische denkbeelden, ontstaan in zijn jeugd, blijken van grote betekenis te zijn geweest voor de manier waarop hij de lexicografie beoefende.

Belangrijk was het om geheel Meijers leven te overzien, met gebruikmaking van hetgeen over hem in alle mogelijke bronnen bewaard bleef, gecombineerd met alles wat hij in druk of handschrift naliet. Dat zich hierbij wel eens problemen zouden voordoen ligt in de lijn der verwachting. Meijer heeft zich intensief beziggehouden met de wijsbegeerte, een terrein van wetenschap waarop het mij aan deskundigheid ontbrak. Hij verdiende zijn onderhoud als geneesheer, een beroep waarover ik evenmin gezaghebbende uitspraken kon doen. Toch mochten deze kanten van Meijers leven niet ongenoemd blijven, omdat ook zij een rol speelden in zijn lexicografisch werk. Hierover zijn dus meer deskundigen aan het woord gelaten.

In deze studie is afgezien van bronnenonderzoek, hoewel in het onderdeel 3.2.4. 'Iets over de herkomst' wel is verwezen naar vroegere naspeuringen op dit gebied, verricht voor de doctoraalscriptie. Het is deze scriptie geweest die mij tot de overtuiging bracht dat het zoeken naar bronnen van lexicografische werk een hachelijke onderneming blijft. Vooral de begrenzing van het onderzoek, noodzakelijk om het uitvoerbaar te maken, maakt het snel onbetrouwbaar.

Beter zou het zijn te zoeken naar verwantschap tussen lexicografische werken. Hier voert beperking van het onderzoeksterrein niet tot onbetrouwbaarheid. En bij het ontdekken van nieuwe verwantschappen blijft het resultaat van eerder onderzoek staande. De voorwaarden waaronder verwantschap tussen twee lexicografische werken kan worden vastgesteld, zijn echter zeer ingewikkeld door de diversiteit van het lexicografische materiaal. Wellicht dat de informatietechnologie in de nabije toekomst een bondgenoot in dezen kan worden.

1.2. Gevolgde werkwijze

Het leven van Lodewijk Meijer wordt, samen met zijn veelsoortig werk, op beknopte wijze besproken in het tweede hoofdstuk. De gegevens betreffende leven en werk zijn met elkaar gecombineerd en gerangschikt in chronologische volgorde, aangezien ze ons in deze samenhang de werkelijkheid van Meijers leven het duidelijkst voor ogen stellen. Uitgegaan is zoveel mogelijk van authentieke bronnen, en daaruit zijn dikwijls de meest kenmerkende fragmenten letterlijk opgenomen. In deze citaten komt de zeventiende eeuw om de hoek kijken, de tijd van Meijer zelf. Zij tonen ons de werkelijkheid achter het verhaal. Het tweede hoofdstuk wordt afgesloten met een overzicht van al het werk dat Meijer voor zover bekend heeft nagelaten.

'Lodewijk Meijer als bezorger van de *Nederlandtsche woorden-schat*' vormt het onderwerp van het derde hoofdstuk, het belangrijkste en verreweg meest omvangrijke van

¹In afwijking van de spellingvoorschriften zijn de termen 'macrostructuur' en 'microstructuur' in deze studie voorzien van een hoofdletter. Dit is gedaan ter wille van de duidelijkheid. Voor deze termen zie men: Josette Rey-Debove, *Etude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains*. The Hague-Paris 1971.

deze studie. Eerst wordt hierin de uitgave van Johan Hofman besproken, die immers de basis is geweest van Meijers bewerkingen. Daarna wordt de aandacht gericht op de vier bewerkingen van Lodewijk Meijer zelf. Steeds zijn daarvan achtereenvolgens het uiterlijk, de Macrostructuur en de Microstructuur uitvoerig aan de orde gesteld.

Zowel in de bespreking van de Macrostructuur als in die van de Microstructuur zijn allerlei voorbeelden uit Meijers bewerkingen van het woordenboek opgenomen om het betoog te ondersteunen. Ook nu weer schemert op deze manier de werkelijkheid van het woordenboek door de verhandeling heen. De talrijke voorbeelden zijn typografisch dusdanig onderscheiden van de overige tekst, dat men ze desgewenst als illustraties kan waarderen en passeren. Van de uitgaven van de *Woorden-Schat* na Meijer is alleen het uiterlijk aan de orde gesteld.

De waarderingsgeschiedenis besluit het derde hoofdstuk. Om de waardering voor het lexicografisch werk van Meijer vast te stellen, hebben wij meer dan honderd schriftelijke uitspraken bijeengebracht over de *Woorden-Schat* en/of over Meijer als de samensteller ervan. Deze uitspraken zijn over het algemeen afkomstig van de gebruikers van het woordenboek en slechts een beperkt aantal blijkt gefundeerd op diepgaander studie. De waardering voor de bewerkingen van Meijer en die voor latere drukken van de *Woorden-Schat* zijn gewoonlijk niet te scheiden, ook niet als er sprake is van nader wetenschappelijk onderzoek. De hier steeds gegeven citaten laten zien wat de auteurs letterlijk hebben beweerd over de *Woorden-Schat* en/of over Meijer, al was het soms maar terloops.

In de waarderingsgeschiedenis vormen de ruim honderd uitspraken over de *Woorden-Schat* een ongelijksoortige verzameling. Zij zijn op voorzichtige wijze samengebracht in een overzicht, waarbij zowel is uitgegaan van het wetenschappelijk terrein van herkomst, als van de tijd van herkomst. Het overzicht toont ons bepaalde tendenzen in de waardering voor de *Woorden-Schat* en voor het lexicografisch werk van Meijer.

Het vierde hoofdstuk beschrijft 'Lodewijk Meijer als lexicograaf'. Meijers ideeën over purisme en lexicografie zijn op deze plaats bij elkaar gezet. Men komt ze tegen in de voorwoorden van zijn bewerkingen van de *Woorden-Schat* en tevens in de voorredes van andersoortig werk en in dat werk zelf. Dat in dit hoofdstuk opnieuw allerlei letterlijk geciteerde fragmenten verhelderend werken, laat zich denken. Zij brengen de lexicograaf Meijer dichterbij, ook op momenten dat hij zich als lexicograaf onbespied acht.

Van Meijers lexicografische werk wordt in dit hoofdstuk vervolgens het meest kenmerkende samengevat om het te vergelijken met gelijksoortig lexicografisch werk van tijdgenoten en voorgangers. Deze vergelijking geeft een antwoord op de vraag of Meijers werk overeenkomst vertoont met hetgeen in zijn tijd op lexicografisch gebied al bestond, op welke manier hij heeft voortgebouwd op hetgeen door anderen was aangedragen, en in welk opzicht zijn werk vernieuwend is geweest.

In deze studie heb ik getracht Meijers bewerkingen van de *Woorden-Schat*, zijn leven en zijn uiteenlopende activiteiten, met enige distantie te bespreken. Om te besluiten met de woorden van David van Hoogstraten:

Dit is, Lezer, het geen ik u te zeggen had wegens de gelegenheit en gedaente van dit werk. Want onnut en ontydig schijnt my iets hier by te voegen tot lof van deze schranderen geest: eerst om dat zijn gaven u genoeg bekend zijn, daarna om dat iemants lof of laster zijnen naem niet zal vergrooten of verkleenen. Zeg ik 'er ook iet toe, daer zal een ander komen (gelyk het vooral in deze elendige eeu toe gaet) die, om wys te schynen, alle aenpryzingen zal bestaen te beknibbelen¹.

¹Van Hoogstraten zegt dit over Antonides van der Goes, in zijn uitgave *Alle de gedichten van J. Antonides vander Goes*, Amsterdam 1714. Zie: 'Aen den lezer' p. [3].

2. Het leven van Lodewijk Meijer

2.1. Jeugd in Amsterdam 1629 – 1654

Lodewijk Meijer is geboren en opgegroeid in Amsterdam. In deze stad ging hij naar school. Hier onderging hij de invloed van zijn halfbroer Alhardt Lodewijk Kók, die in 1653 “al-te on-tijdiglijk (...) ten ghrave in-ghe-sleept” werd¹. In Amsterdam schreef Meijer zijn vroegste gedichten en vertaalde hij zijn eerste werk. Deze periode werd besloten met een bewerking van de Woorden-Schat in 1654, het jaar waarin hij naar Leiden vertrok om verder te studeren.

2.1.1. Afkomst

De ouders van Lodewijk Meijer gingen op 9 mei 1619 te Amsterdam in ondertrouw:

Willem Janszn van Mulheym laeckenbereyder wed(uwnaa)r van Tryntjen Henrix, wone(nd) (?)wyesteegh (...) Maria Lodewijxsdr van Groningen wed(uw)e van Gillis reyniers, verclar(ende) byde 2 Jaren (wede) gheweest hebben, wone(nd) inde Dollebagynen Steegh.²

Het paar tekende met ‘Willem Janszn’ en ‘Maria Lodewijcks’, en werd op 19 mei 1619 in de echt verbonden in de Oude Kerk als ‘Willem Janszn’ en ‘Marijtjen Lodewijxdr’³.

Ruim tien jaar later, op 18 oktober 1629, werd in dezelfde Oude Kerk ten doop gehouden hun zoon ‘lodewijck’:

Op donderdach 18 dijto (...)

Willem Jans(zn) bierstek(er) marija Waelwijx en(de) griet Jan(s) (getuige) lodewijck⁴

‘Waelwijx’, de naam van de moeder, zal een verschrijving zijn geweest van ‘Lodewijx’. De vader, Willem Jansz, blijkt van beroep veranderd. In plaats van lakenbereider, vervaardiger van laken, was hij nu biersteker, handelaar in bier⁵.

Het echtpaar vestigde zich op de Bierkade, waar Maria Lodewijcks in 1612 al woonachtig was⁶ en waar ze nog woonde toen zij stierf in 1664. Ook haar zoon Lodewijk zou bij zijn dood in 1681 nog steeds gevestigd zijn op de ‘Oude bierkay’, vermoedelijk in het ouderlijk huis.

De Bierkade was in de zeventiende eeuw een gedeelte van de Oudezijds Voorburgwal, gelegen tussen het Oudekerksplein en de Damstraat. Hier werd de biermarkt gehouden, zodat de gracht de Bierkade werd genoemd⁷. Volgens haar ondertrouw-akte woonde Maria in 1619 echter in de ‘Dollebagynen Steegh’, een kort steegje dat op de Bierkade uitkwam. Wellicht heeft zij het hoekpand bewoond dat zowel grensde aan de Bierkade als aan de Dollebagijnensteeg.

Het huwelijk van Willem Jansz en Maria Lodewijcks was voor beiden een tweede huwelijk. Willem Janszn was eerder getrouwd met Tryntjen Henrix. Maria had als eerste

¹Aldus Meijer in zijn voorwoord van *De Christlijke ghódt-ghe-leertheid*, p. [1].

²*D.T.B.* 423 fol. 128v. Zeer slecht leesbaar.

³*D.T.B.* 969 blz. 418. Trouwregister Oude Kerk.

⁴*D.T.B.* 6. Deze gegevens ook in *Nederlands cartesianisme*: 357-358.

⁵Biersteker of Bierbeschooier; iemand die tappers en anderen voorziet van ingevoerde bieren; inzonderheid te Amsterdam. *WNT* II [1-2]: 2551 en 2546.

⁶nl. toen ze voor de eerste keer trouwde. *D.T.B.* 942 p. 271.

⁷De Ridder 1958: 16.

man ‘Gillis Reyniers van Stikhuisen Lakenbereyder’. Met hem ging zij als 25-jarige op 19 mei 1612 te Amsterdam in ondertrouw¹. Het trouwregister van het stadhuis deelt mee dat daar op 3 juni 1612 in de echt werden verbonden:

Jelis Reijnertsz van Stickhuijsen laecken bereijder wednr van Fijtgen Gijsbertsdr
wone(nd) in de St Jacobs Straet
en(de) marri lodewijxdr van Groeningen wonen(d) op de biercaij²

Zowel de eerste als de tweede man van Maria was dus weduwnaar en tevens een lakenbereider afkomstig uit het oosten. De eerste kwam uit Stickhausen, gelegen bij Embden in Oost-Friesland, de tweede uit Mülheim, dat bij Essen aan de Ruhr ligt. Zij kunnen bekenden van elkaar zijn geweest, misschien handelsrelaties. Er waren in die tijd veel meer Duitsers die naar het westen trokken. Omstreeks 1620 werd de bevolking van Amsterdam voor 25% gevormd door immigranten uit het huidige Duitsland³.

In het eerste huwelijk van Maria Lodewijcks was eveneens een zoon geboren. Op 17 maart 1616 werd in de Lutherse Kerk ten doop gehouden Alard(us):

Alard. Gillis Neynartsz zn.
Tngen Jan Arntsz, Tijt, Anne Thoms, Folger Reynersz.⁴

Deze mededeling in het doopboek is nogal verwarrend. Als vader wordt genoemd Gillis Neynartsz, hetgeen waarschijnlijk een verschrijving is voor ‘Gillis Reynartsz’⁵. In strijd met de gewoonte wordt de moeder niet genoemd. Getuigen zijn Jan Arntsz, Anne Thoms, en Folger Reynersz. De laatste zal familie van de vader zijn geweest⁶.

Overzien we de gegevens, dan wordt duidelijk dat Maria vier jaar nadat ze voor de eerste maal trouwde haar eerste zoon Alardus kreeg. Kort daarna moet haar eerste man zijn gestorven. Als Alardus drie jaar is, trouwt Maria voor de tweede maal. Tien jaar later krijgt ze een tweede zoon, Lodewijk. Alardus is dus de halfbroer van Lodewijk en hij is 13 jaar ouder. Meijer noemt hem later ‘Alhardt Luidewijk Kók’⁷.

Deze naam ‘Kók’ kan afkomstig zijn van het beroep dat Meijers halfbroer waarschijnlijk heeft uitgeoefend, dat van kok⁸. De naam ‘Meijer’ wordt als laatste naam al gevoerd door Meijers vader, zoals in 1664 blijkt uit de begraafakte van Meijers moeder: ‘Marija Lodewijcks wedu Willem Jansz Meijer’⁹.

2.1.2. Godsdienst

Het tweede huwelijk van Maria Lodewijcks werd bevestigd in de hervormde Oude Kerk. Zij hield haar zoon Lodewijk ten doop in dezelfde Oude Kerk, die vlakbij hun huis stond.

¹D.T.B. 667 p. 21. Zeer slecht leesbaar.

²D.T.B. 942 p. 271. Zie ook Dibbets 1981: 13.

³*Geschiedenis van de Nederlandse taal*: 247.

⁴D.T.B. 138 p. 193. Duidelijk leesbaar.

⁵De naam ‘Neynartsz’ komt in het Amsterdam van die tijd niet voor.

⁶Het is een vreemd doopbericht. Zijn er twee extra getuigen meegekomen? En waarop wijst het woord ‘Tijt’, afkorting van ‘tijttelijk’, nl. tijdelijk? Ook Dibbets vermeldt geen ander doopbericht. Zie Dibbets 1981: XIII.

⁷Meijers *Leidse handschrift*: 33r, 34r.

⁸Zie p. 15 van deze studie.

⁹Dat in deze studie de naam ‘Meijer’ steeds is gespeld met ‘ij’, is een bewuste keuze voor de vorm waarmee Meijer in 1655 eigenhandig elk exemplaar zou signeren van *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*, Kóks vertaling die hij voltooide. Ook zijn ondertrouwakte ondertekende hij in 1661 met ‘Luidewijk Meijer’. De spelling lag in zijn tijd niet vast en de keuze voor wel of geen punten op de ‘ij’ was meer persoonlijk dan belangrijk.

Zo heeft Moller erop gewezen dat het gebruik van ‘ij’ of ‘y’ in Vondels werk meer afhangt van de zetter en van de inhoud van diens letterkast, dan van de keuze die de auteur zelf maakte. Moller 1908: 130, 131.

Het eerste huwelijk van Maria was niet in de kerk voltrokken, maar op het Stadhuis. De zoon die daaruit voortkwam, Alhardt, werd gedoopt in de Lutherse Kerk.

Het lijkt niet al te gewaagd te veronderstellen dat de eerste man van Maria niet hervormd was, maar luthers. Pas na zijn dood zal zijn vrouw zijn overgegaan tot of teruggekeerd naar de Hervormde Kerk, mogelijk door de invloed van haar tweede man. Alle huwelijken en begrafenissen in het gezin hebben sindsdien binnen de Hervormde Kerk plaatsgevonden. Zelfs de luthers gedoopte Alhardt trouwde naderhand in de hervormde Nieuwe Kerk en werd begraven in de hervormde Oude Kerk.

De ouders van Lodewijk Meijer waren dus in de echt verbonden in de hervormde Oude Kerk. Meijer zelf werd in deze kerk gedoopt en liet er in 1661 zijn huwelijk bevestigen. Toen hij in 1681 overleed, werd hij bijgeschreven in het grafboek van dezelfde Oude Kerk. Hiermee lijkt wel bewezen dat hij lidmaat was van de Hervormde Kerk.

In weerwil van deze duidelijke feiten is Meijer later herhaaldelijk luthers verklaard. Oorzaak was een handgeschreven gedicht in het *Leidse handschrift*¹ van Meijer, getiteld 'Over het Oprichten van het Orgel in de Oude Luitersche kerk. Ten verzoeke van Mr. Jacobus Hafner des zelfs orgelist':

Lof zij u, Godt, die niet alleen met gorgelen²
 En keel, in onze Kerk; maar ook met orgelen
 De kalvren onzer lip wilt offren zien³.
 Eer zij u, Kerkenraadt, die zo bescheiden,
 En wijslijk 't werk hebt weeten te beleiden,
 Dank u, die mildt de handt hebt willen biên
 En rijkelijk uit uw beurs daar toe gegeven.
 Zo lang dit Orgel houdt zijn klank,
 Zal ook die lof, die eer, die dank
 Steets op de tong van uw gemeente leeven.

Het dankdicht heeft later bij menigeen de mening doen postvatten dat Lodewijk Meijer lid was van de Lutherse Kerk. Duidelijk staat er echter boven dat het is geschreven 'ten verzoeke van'. De dichter heeft op verzoek van organist Hafner een gedicht geschreven, waarin de organist aan God, kerkenraad en gulle gevers zijn dank betuigt voor het nieuwe orgel.

Het idee dat Meijer luthers is geweest, treffen we in 1896 al aan in het invloedrijke werk van Meinsma⁴. Het misverstand blijft regelmatig opduiken, in het bijzonder bij hen die zich met de wijsbegeerte bezighouden. Nog in 1988 bij Lagrée en Moreau in *La philosophie interprète de l'écriture sainte*⁵: 'Meyer était luthérien...' En in 1994 bij Steenbakkers in *Spinoza's Ethica from manuscript to print*⁶. Deze laat een hervormde doop volgen door een lutherse overtuiging: 'The baptism took place in the Oude Kerk (...) Meyer's denomination was Lutheran'⁷.

Dat Meijer behoorde tot de Hervormde Kerk sluit niet uit dat hij sympathie kan hebben gevoeld voor de lutherse overtuiging. Meijer is zeker niet altijd even orthodox in de leer geweest. Aanvankelijk helde hij over tot het piëtisme, wat blijkt uit zijn waardering voor de

¹Op blz. 36r.

²gorgel: strottenhoofd, werktuig van de stem

³Vrij vertaald betekent deze regel: onze lippen offers wilt zien brengen

⁴Meinsma 1896: 146.

⁵Lagrée et Moreau: 2, 5.

⁶Steenbakkers 1994: 17.

⁷Volgens hetgeen W. Meijer schrijft in 1921, was Meijer niet alleen luthers, maar ook nog een Duitser, en zelfs een onwettig kind. *NNBwb* V: 342, 343.

Imitatio Christi van Thomas a Kempis. In de ‘Inleiding’ van het *Leidse handschrift* beschrijft Meijer hoe hij Van Kempen in het Nederlands heeft nagevolgd. In later jaren gaat hij veel om met collegianten en andere zelfstandige denkers, zoals Adriaan Koerbagh, de katholieke Van den Enden, Jakob Linnich, voor wie hij een bruiloftsgedicht schrijft, de vrijzinnige boekverkoper Jan Rieuwertsz en de bekende wijsgeer Baruch de Spinoza. Maar voor we ons richten op Meijers vrienden, keren wij terug naar zijn halfbroer Kók.

2.1.3. A.L. Kók de halfbroer

A.L. Kók trouwde toen hij 24 jaar was. Op 7 juli 1640 gingen in Amsterdam in ondertrouw de 24-jarige zijdereder Allert Cock van de ‘bierkay’, en de 21-jarige Trijntje Caspers uit Amsterdam, die woonde op de hoek van de ‘betanienstraet’. Getuigen waren de moeders van bruid en bruidegom, Magdalena Nanninx en Marretie Lodewijx¹.

De ondertrouwakte werd door ‘Alardus Cock’ zwierig ondertekend, maar ‘trijntgen kaspers’ knoeide bij het ondertekenen de letters door elkaar en maakte een inktmop². Zij lijkt minder bedreven met de pen dan haar bruidegom. Het huwelijk werd op 24 juli 1640 bevestigd in de hervormde Nieuwe Kerk te Amsterdam.

Uit het huwelijk van Kók is in elk geval één kind geboren. Op 20 juli 1663 gaan in ondertrouw de 24-jarige chirurgijn Rijcker Datus, afkomstig uit Noordhorn, van de Prinsengracht, en de 21-jarige Neeltje Kockx, wonend hoek Betaniënstraat. Getuigen zijn Jan Datus en Trijntje Caspers. Het huwelijk wordt bevestigd op 12 augustus 1663 te Diemen, waar op 7 september van dat jaar de poorterinschrijving wordt geregistreerd van Rijcker Datus, gehuwd met Neeltje Cox, dochter van Allardus Cock, in zijn leven muzikant en poorter³.

Allardus Kók is inmiddels overleden. Op 19 augustus 1653 wordt begraven in de hervormde Oude Kerk te Amsterdam: ‘Allart Cock comt vande Biercaey’⁴. Zijn weduwe huwt drie jaar later Jan Dates Meyme, afkomstig uit Noordhorn, een 26-jarige factor, die in Amsterdam op de Heiligeweg woont. Zijn 9 jaar jongere broer Rijcker Datus is haar latere schoonzoon.

Dibbets veronderstelt dat Kók, gezien zijn kennis van het Latijn, leerling is geweest van een der twee ‘hoofd-scholen’ van Amsterdam. Het is mogelijk dat hij vervolgens het Athenaeum illustre heeft bezocht. Noch van de Latijnse school, noch van het Athenaeum, gaan de lijsten met leerlingen terug tot in de tijd waarin Kók de leeftijd had om deze instellingen te bezoeken⁵.

Wagenaar beschrijft hoe het stadsbestuur van Amsterdam in 1629 besloot een Athenaeum op te richten. Het wilde onderwijs in het leven roepen dat de leemte kon opvullen tussen de Latijnse school en de universiteit, en stelde twee professoren aan, Vossius en Barlaeus. Toen in 1632 het Athenaeum werd geopend was Kók 15 jaar en Lodewijk Meijer nog maar 2. Gezien hun leeftijd hebben beiden de nieuwe opleiding kunnen doorlopen:

De Regeering, in aanmerking neemende, dat de jeugd deezer Stad, in ‘t gemeen te vroeg, en eer zy eenige gronden van Filozoffie gelegd hadt, van de Latynsche Schoolen, naar de Akademien gezonden werdt, daar zy, buiten ‘t oog haarer ouderen, ligtelyk, verviel tot ongebondenheid, hadt, reeds op ‘t einde des jaar 1629, beslooten, eenen Professor in de Filozoffie en Historien herwaards te beroepen (...) Men ging dan aldaar voort met het werk,

¹Dibbets 1981: XIV.

²*D.T.B.* 454 p. 201.

³Dibbets 1981: XIV.

⁴*D.T.B.* 1046 / 130v.

⁵Dibbets 1981: XIV, XV.

en beriep Gerardus Joannes Vossius en Caspar Barlaeus(...) tot eerste Professoren: Vossius in de Historien, en Barlaeus in de Filozoofie en Welspreekendheid. De Doorlugtige School werdt door Vossius geopend met eene plegtige redenvoering, die, den agsten January des jaars 1632, onder eenen grooten toevloed van menschen, uitgesproken werdt¹.

Als Kók 24 jaar oud is, vermeldt zijn ondertrouwakte dat hij ‘zijdereder’ is, dat wil zeggen zijdefabrikant. Volgens de poorterinschrijving te Diemen was Kók tijdens zijn leven muzikant. Ook Lodewijk Meijer gewaagt hiervan wanneer hij in 1653 Kóks *Radt van avondtuuren* uitgeeft². In het lof-sonnet voorin het werk zegt hij van Kók:

Zijn Ieughdt nóch leeren most’, de kittel-keur’ghe snaaren
Van arm-veel³ met sijn keel, van Syter met zijn zingen
(Op dat hy smaakte jong ook jonger oeffeningen)
In maat-rijk’ een-dracht van betoov’rendt vleyen paaren.

Het stuk was bij de uitgave al bijna 12 jaar oud⁴, dus Meijer zegt dit van een ongeveer 26-jarige Kók⁵.

Dibbets heeft uit Meijers sonnet ‘Op de Letter-konst van A.L. Kók’, voorin Kóks *Ontwerp der Neder-duitsche letter-konst*, geconcludeerd dat Kók ‘dienst heeft gedaan als soldaat tegen de Spanjaard’⁶. Hoewel het sonnet nogal onbegrijpelijk is, lijkt ook dit niet onmogelijk⁷.

Er zijn bovendien duidelijke aanwijzingen dat Kók het koksvak heeft beoefend, van welke bezigheid zijn naam een uitvloeisel zou zijn. Hiervoor pleit bijvoorbeeld zijn zinspreuk ‘Kookt smakelyk’, ondermeer onder de voorreden van *Frank Burghersdijks Kort be-ghrijp van ’t reden-konstigh onderwijs* in 1646. Eveneens de zinsnede in Meijers lofdicht dat voorafgaat aan de *Logica practica* van 1648: ‘O smaakelijke Kók! ô roem der Kókken!’ En de uitspraak in Meijers lofdicht in de *Woorden-Schat* van 1654⁸: ‘ghy, O Kók, (...) discht de Weetenschap In eighe schootels⁹ op’.

Het zijn wel zeer uiteenlopende beroepen waarmee Kók zich heeft beziggehouden: zijdereder, muzikant, kok, mogelijk soldaat in de oorlog tegen Spanje... Heeft wellicht zijn wetenschappelijk werk een geregelde maatschappelijke carrière in de weg gestaan?

In de laatste 10 jaar van zijn leven zijn verscheidene vertalingen van Kóks hand verschenen. Behalve de voornaamste werken van Burghersdijk, vertaalde hij ook de *Elementa rhetorica* van Vossius. Als gevolg van de herziening der leerprogramma’s van de Latijnse scholen in Holland en West-Friesland, door de Hollandsche *Schoolordre* van 1625, was een nieuw pakket schoolboeken samengesteld waaraan Vossius en Burghersdijk als auteurs hun medewerking verleenden. Toen Kók werk van hen beiden wilde vertalen, koos

¹Wagenaar 1763: 487, 490.

²Bij Thomas Fonteyn te Amsterdam.

³arm-veel of armvedel: een strijkinstrument, voorloper van de viool.

⁴*Radt van avondtuuren*, Opdracht [1].

⁵Meijers *Leidse handschrift*, 39r en 41r, bevat twee sonnetten die de lof bezingen van de dove violist Pieter Meyer. Misschien een familielid?

⁶Dibbets 1974.

⁷Dibbets geeft als terughoudend commentaar op het sonnet: ‘Ik wijs erop dat dit sonnet met name in de tweede helft merkwaardige formuleringen bevat, waarvan de betekenis slechts met welwillend intuïtie geduid kan worden’. Dibbets 1981: 3n.

⁸De variant in Meijers handschrift spreekt nog duidelijker taal:

... Ghij Kók, verstooft aldus met smaaklijk zap,
En discht met weetenschap de weetenschap
in eighe schootels voor uw’ landtsghenooten... Het *Leidse handschrift* 36v.

⁹In eighe schootels, nl. in de moedertaal.

hij voor deze veelgebruikte leerboeken, waarmee hij zich consequent richtte tot de ‘liefhebbers’¹. Naast vertalingen vervaardigde Kók enkele oorspronkelijke werken.

Een opsomming van al Kóks werken vinden we bij Dibbets². De belangrijkste zijn:

- 1644 *Korte en klare uytlegghing des Christelyken ghelóófs, van Hulrich Zwinghel verkondicht*. Vertaald uit het Latijn door Kók.
- 1646 *Frank Burghersdijks Kort be-ghrijp van 't reden-konstigh onder-wijs, óft reden-konstigh ruigh-be-werp*. Vertaald uit het Latijn, ‘en met eenighe korte ver-klaaringen ver-rijkt’, door Kók.
- 1646 *Institutio logica, dat is, Reden-konstigh onder-wys*, door F. Burghersdijk. Vertaald uit het Latijn door Kók.
- 1648 *Idea philosophiae naturalis. Dat is: Ont-werp der natuurlyke wys-gheerte*, door F. Burghersdijk. Vertaald uit het Latijn, ‘en met an-teke-ningen ver-klaart’, door Kók.
- 1648 *Institutio physica, dat is: Onder-wijs der natuur-weet*, door F. Burghersdijk. Vertaald uit het Latijn door Kók.
- 1648 *Elementa rhetorica. Dat is Be-ghinselen der reden-rijk-konst*, door G.J. Vossius. Vertaald uit het Latijn door Kók.
- 1648 *Logica practica, oft oeffening der reden-konst*. ‘By een ghe-braght en der Reden-konst van Frank Burghers-dyk toe-ghe-past’, door A.L. Kók.
- 1649 *Institutio metaphysica. Dat is, Onder-wijs der over-natuur-weet*, door F. Burghersdijk. Vertaald uit het Latijn door Kók.
- 1649 *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*. Door A.L. Kók.
- 1653 (postuum) *Alhardt L. Kóks Radt van avondtuuren*. Bly-endendt truer-spel. Het ‘Rat van Avonturen’ was op 29 april 1652 al opgevoerd in de Amsterdamse Schouwburg³.
- 1655 (postuum) *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*, door M. F. Wendelinus. Uit het Latijn door Kók.

Dibbets wijst erop dat Kók met zijn vertalingen aansloot bij de traditie van ‘verdietsing’ van cultuur en wetenschap in Noord en Zuid-Nederland en bij het purisme dat ermee gepaard ging. Kók had de bedoeling om de wetenschappen toegankelijk te maken door ze te vertalen in het Nederlands. In verschillende voor- en nawoorden merkte hij op dat hij de vertaling maakte ter wille van hen die het Latijn niet machtig waren en die toch kennis wilden nemen van het betreffende terrein van wetenschap⁴.

In al zijn werk bleek Kók purist. In de tekst van zijn vertalingen kwamen slechts Nederlandse woorden voor. Een enkele maal mocht ter verduidelijking de Latijnse technische term in de marge worden opgenomen, zoals dat ook was gedaan in werken die hem bekend waren, bijvoorbeeld die van Stevin. Hiermee leverde Kók het bewijs dat de wetenschappen in het Nederlands te verwoorden waren, hetgeen door sommige geleerden van zijn tijd werd betwijfeld.

Aan het eind van verscheidene van zijn vertalingen voegde Kók een lijst toe met wetenschappelijke termen in het Nederlands en hun Latijnse equivalent, zoals ook was gedaan in het trivium⁵ van de Amsterdamse Kamer In liefde’ bloeyende⁶.

¹Klifman 1983: 106, 107.

²Zie Dibbets 1981: XV-XXI. Alle werken van Kók verschenen in Amsterdam.

³Wybrands 1873: 260. In 1652 was A.L. Kók nog in leven.

⁴Dibbets 1981: XXIII, XXIV.

⁵Het trivium bestond uit drie vakken. 1. Grammatica, de vaardigheid van het wel-zeggen. 2. Dialectica, de vaardigheid van het wel-redeneren. 3. Rhetorica, de vaardigheid van het wel-spreken. Deze vakken werden alle drie onderwezen aan de Latijnse school. De Amsterdamse Kamer liet achtereenvolgens een grammatica, een dialectica en een retorica in de volkstaal het licht zien. In 1584 de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, in 1585 het *Ruygh-bewerp vande redenkaveling*, in 1587 een *Rederijck-kunst*.

Zie: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*: 257, 258, 263.

⁶Dibbets 1981: XXIV.

Het vertalen van bovengenoemde werken zal voor Kók zwaar zijn geweest en moeilijk. Voor veel wetenschappelijke Latijnse termen bestond nog geen Nederlands woord. Kók heeft de Nederlandse vertalingen dikwijls zelf moeten bedenken. Misschien heeft hij in deze jaren te veel van zichzelf gevraagd. In 1653 stierf hij, op 37-jarige leeftijd, na 'een moeylijke en langh-duurige ziekte'.

Dit is te lezen in het voorwoord van *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*, waar Meijer mededeelt dat hij het laatste kwart van het godgeleerd geschrift zelf vertaalde om het werk te kunnen uitgeven voor Kók, die inmiddels was overleden:

En al over-lang zoud dit Werk (...) den dagh be-schouwt hebben, 't en zy¹ en de ghe-neeghenheit en de ghe-leeghenheit, om daar in bezigh te zijn, hem² be-nómen had ghe-weest van een moeylijke en langh-duurige ziekte, die hem eindlijk, al-te on-tijdighlijk voor de Be-minners der Neder-duitsche Wijs-gheerte, en Taal, ten ghrave in-ghe-sleept, en van de maght, om dit Werk te vol-trekken³, ver-steeken heeft. Dóch, op-dat het, on-vol-maakt, der Ver-gheetelheit niet op-ghe-óffert (...) ghe-raaken zoud, hebben wy by-na het vierde deel daar van, dat nóch On-duitsch sprak, met alle vlijt en naerstigheid, onze stijl na de zijne, zo veel ons mooghlijk ghe-weest is, buighende, en op zijn wijs spellende, meê Duitsch doen spreken, en, op-dat ghy 't niet langer ont-beeren zoud, al-voort⁴ onder de Pars ghe-braght.⁵

Ieder exemplaar van deze uitgave kreeg, om illegale nadruk te voorkomen, als teken van echtheid Meijers eigenhandig neergeschreven ondertekening mee: 'L. Meijer'.

2.1.4. Meijers bewondering voor Kók

Meijer had voor het werk van zijn halfbroer grote bewondering en heeft hieraan uiting gegeven in dichtvorm. Voorin Kóks *Logica practica* van 1648 staan twee lofdichten 'Op de Oeffening der Reden-konst van A.L. Kók'. Het tweede is van Meijer⁶ en begint met:

Zo steekt de Batavier met ruime schreeden
Den Romer na de Kroón der weetenheden,
En stelt, 't gheen hy met Ghrieksch be-morste taal
Naauw zegghen kan, in duitscher spreek-ghe-praal...⁷

In het bijzonder Kóks vertaling van konstwoorden, uitheemse wetenschappelijke termen, oogst de waardering van Meijer, die veel van Kóks vertalingen in de *Woorden-Schat* zal overnemen. In 1654 plaatst hij het lofdicht 'Op de Vertaaling der Konstwoorden Van A.L. Kók' in de *Woorden-Schat*. De beginregels luiden:

D'Onmooghlijkheid, gheschat in Konstvertaal⁸
Uit Grieksch' en Roomsche⁹ in onze Moedertaal,
Wordt hier door vlijt, door konst¹⁰, en schrander oordeel
Verbrooken, Neêrlandt en de Konst¹¹ ten voordeel¹².

¹t en zy: als niet

²hem: nl. Kók

³vol-trekken: voltooiën

⁴al-voort: spoedig

⁵Meijers voorwoord [1].

⁶Het is ondertekend met 'Zo ghezaayt Zo ghe-maayt L.M.'

⁷Vrij weergegeven staat hier: Zo overtreft de Batavier de Romein. Wat de laatste nauwelijks onder woorden kan brengen in een met Grieks bevuilde taal, zegt de Batavier in prachtig Nederlands.

⁸Konstvertaal: het vertalen van wetenschappen

⁹Roomsche': Roomsche taal, Latijn

¹⁰konst: kennis of (des)kundigheid

¹¹Konst: wetenschap

¹²Op dit gedicht reageert Axters: 'De hulde welke Lodewijk Meyer hem brengt is (...) niet te hoog angeslagen'. En over Kóks betekenis voor de wijsgerige lexicografie zegt Axters: 'Voor ons blijkt hij namelijk één onder hen die gedurende de zeventiende eeuw de dringende behoefte aan een Nederlandsch Scholastiek Lexicon het felst hebben gevoeld en, in zoover zulks toen mogelijk was, tot de verwezenlijking er van het meest afdoende hebben bijgedragen'. Axters 1937: 115*.

In het voorwoord van deze uitgave van de *Woorden-Schat* stelt Meijer Kóks vertaling van kunstwoorden ver boven die van anderen¹:

Zommighe hebben de Konsten en Weetenschappen duitsch leeren spreekken, als de Kamer in Liefd bloeyende, S. Stevin, de Vertaalers van Kekkerman, Ramus, en Molinaeus, en A.L. Kók, die alle zijn voorghanghers, zo ver als zy hem in tijdt², in konst van vertaalen, en vinding van bequaame woorden, te boven ghaat.

Wanneer in 1656 het *Mergh der ghódtgheleerdtheit* verschijnt, geheel door Meijer vertaald uit het Latijn van G. Amezius, blijkt het toch weer Kók, aan wie Meijer zich in het vertalen schatplichtig voelt:

De eer ook van dien schranderen Kók, wien hy³ alles, wat hy in dusdaanighe dingen uitrechten kan, dank te wijten heeft, is hem in dezen arbeit by der handt te neemen, gheen zafte prikkel gheweest.⁴

In het *Leidse handschrift* neemt Meijer vijf gedichten op die de lof bezingen van Kók:

- Opt Lóf der Wysheid van Alhardt Luidewijk Kók.⁵
Een weinig geslaagd sonnet. Werk van Kók waar het naar verwijst, is niet bekend.
- Op des Zelfdens Neder-duitsche Letterkonst⁶.
Een sterk afwijkende variant van het sonnet dat in 1649 de lof bezingt van Kók in diens *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*: ‘Op de Letter-konst van A.L. Kók’⁷. Denkelijk heeft Meijer in het handschrift, waaraan hij pas is begonnen in 1651, een verbeterde versie willen neerschrijven.
- Op ‘t Radt van Avonduuren van A.L. Kók⁸:
‘Hier beeldt de Schouwborg af in ‘t kleen...’
Een 6-regelig lofdichtje, dat waarschijnlijk is gebruikt bij opvoeringen van Kóks stuk in de Schouwborg.
- Op het Zelfde.⁹
Dit is een licht afwijkende versie van Meijers sonnet ‘Op Alhardt L. Kóks Radt van Avonduuren’, dat in 1653 voorin Kóks *Radt van avonduuren* staat.
- Op de Vertaaling der Kunstwoorden Van A.L. Kók.¹⁰
Het bekende 8-regelige lofdicht dat Meijer in 1654 voor de eerste maal opneemt in de *Woorden-Schat*. Het handschrift geeft een iets afwijkende versie. Deze zal later bijna letterlijk in de *Hollantsche parnas* terecht komen¹¹, zodat ook in die verzamelbundel Kóks lof bezongen wordt.

A.L. Kók is voor Meijer een lichtend voorbeeld geweest. Zijn invloed op Meijer is groot, vooral in de beginjaren van diens werkzaamheden.

2.1.5. Voorbereidend onderwijs

De ouders van Lodewijk Meijer behoorden tot de welgestelde burgerij. Daarvan getuigt hun woning aan de Bierkade, het beroep van Meijers vader, en bovenal de studie van de beide zoons. Had Alhardt al een behoorlijke opleiding genoten, Lodewijk studeerde langer. Het staat vast dat hij het Amsterdamse Athenaeum illustre doorliep, een opleiding van twee of drie jaar, en dat hij vervolgens naar de Leidse universiteit ging. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was studeren niet algemeen gebruikelijk. Van de jongens volgde zo’n

¹Woorden-Schat 1654 voorwoord Meijer [4].

²Hier dient ingevoegd: te boven gaan, d.w.z. overtreffen, vóór zijn.

³hy: nl. Meijer

⁴De Vertaaler an den Leezer: [1] en [2].

⁵*Leidse handschrift* 33r.

⁶*Leidse handschrift* 33v.

⁷Het is ondertekend met Meijers zinspreuk ‘Zo ghe-zaait, zo ghe-maait’.

⁸*Leidse handschrift* 34r.

⁹*Leidse handschrift* 34v.

¹⁰*Leidse handschrift* 36v.

¹¹Amsterdam 1660, op p. 590, 591.

10 à 15 procent voor enige tijd de Latijnse school. Slechts 2,5 procent van hen bezocht daarna een illustere school of een universiteit¹.

In 1656 droeg Meijer zijn vertaling *W. Amezes Mergh der ghódtgheleerdtheit* op aan Arnoudt Senguerdt, ‘Mr. in de Vr. Kon.² Opperhooghleermeester der Wijsgheerte in de Doorluchtighe School’³. Meijer sprak van:

... uwe gheleerdtheit, die zo vaak met zielevoedend zap mijn weetzucht ghelaaft heeft ...
 ... uwe beleefdtheit, die in ’t drókste van haar bezigheden zelfs mijne vertaaling gheen onderstandt gheweighert heeft...
 ... uw verplichtste Leerling, en toegheneeghenste Diener L. Meyer.⁴

Uit Meijers woorden blijkt dat hij het Athenaeum illustre bezocht, dat hij er college liep bij A. Senguerdt en dat deze hem bij de vertaling van het godgeleerd geschrift van Amezius van advies had gediend.

Welk onderwijs Meijer vóór het Athenaeum illustre heeft gevolgd, staat niet geheel vast. Gezien zijn toelating tot het Athenaeum en zijn grote kennis van Latijn en Grieks, moet het wel de Latijnse school zijn geweest. Deze duurde in zijn tijd zes jaar, hoewel een leerling er ook langer over kon doen⁵. De lessen werden voor het overgrote deel in beslag genomen door onderricht van het Latijn, in de hogere klassen ook van het Grieks⁶.

Als voorbereiding op de Latijnse school kan Meijer een Franse school hebben doorlopen. Franse scholen waren er in verschillende soorten en van uiteenlopende duur⁷. Op een school van behoorlijk niveau was Frans de voertaal, zoals op de Latijnse school het Latijn⁸. Zowel in de ene als in de andere taal was Meijer volkomen thuis.

Met zoveel waardering als Meijer later sprak over het hoger onderwijs dat hij volgde aan het Athenaeum illustre, met zoveel afkeer sprak hij over het overvloedige talenonderwijs in de voorafgaande periode. Het onderwijs in de talen kostte de jeugd naar zijn mening zoveel tijd dat voor andere zaken veel te weinig aandacht overbleef. Het is een thema dat Meijer herhaaldelijk benadrukte.

Het klonk al in 1648, toen hij 19 jaar was, en zijn halfbroer prees vanwege een vertaling uit het Latijn. Door vertalingen als van Kók, aldus Meijer, hoefde de jeugd zich niet langer te belasten met het buitensporig talenonderwijs. Geen angst meer voor de plak. Zowel dochters als zonen konden nu kennis verwerven in de taal van hun vader en moeder:

... De jueghdt be-hoeft met ver-ghe-zóchte woorden
 Haar brein niet meêr en herssen-huis te moórden,
 En over-laân ’t ghe-hueghen met een last
 Waar van naauw vrucht ont-wijken kan de bast:
 Zy kan voort-an door vaderlijke lessen
 In-zwelghen het ghe-dróp van wijsheidts flessen
 By eighen Haert, ver buiten on-ghemak,

¹*Geschiedenis van de Nederlandse taal* : 259.

²Mr. in de Vr. Kon.: Meester in de vrije konsten. Er waren zeven vrije konsten of wetenschappen. Grammatica, dialectica en retorica, die betrekking hadden op de taal en die samen het trivium vormden. Verder arithmetica, geometria, musica en astronomia, die betrekking hadden op het getal en die samen het quadrivium vormden, de mathematische kant van de ‘septem artes liberales’. De vakken van het trivium werden vooral onderwezen aan de Latijnse school, aan die van het quadrivium werd vooral aandacht geschonken tijdens het filosofisch onderwijs van de universiteit. De studie der vrije konsten diende als voorbereiding op de overige universitaire studies, die der theologie, rechten en medicijnen. Klifman 1983: 73.

³Senguerdt was in 1648 een der opvolgers van Casper Barlaeus aan het Athenaeum illustre te Amsterdam.

⁴Opdracht [3] en ondertekening.

⁵Boekholt en De Booy 1987: 63.

⁶Kuiper 1958: 70.

⁷Over de Franse school zie Boekholt en De Booy 1987: 49, 50.

⁸In de laagste klas van de Latijnse school was dit nog niet het geval.

Ver buiten vrees van hert-ghe-quaste plak.
 Een Moeder-mondt boet dus met zoeter toónen
 De Weet-ghierheidt van Dóchters en van Zoonen¹...

Dit thema klonk nog altijd, en minstens zo luid, in Meijers laatste bewerking van de *Woorden-Schat* in 1669:

Want weinighe der voornaamste boeken, die de Konsten en Weetenschappen vervaten (...) neederduitsch spreekende, zoude een lange reeks van jaaren, moeyten, en onkósten, die men ghewoon is te hangen aan het leeren der Latijnsche taale (...) ghespaart, en te kóste ghelegt kunnen worden, in 't navórschen van nóch onbekende zaaken, niet alleen ter verghrootinge en opbouwinge der bloote kennis: maar ook ten ghebruike der Artsenyen en 't ghemeen leeven dienende. Der Jonkheidt zoude het niet noodtzaakelijk zijn, neeghen ófte tien jaaren om de kennis der taalen te bejaaghen, te verslijten, maar² straks³ de Beghinselen der Wiskunde, daar die ouderdom zich 't best na zetten kan, inghescherpt kunnen worden, en daar door een bequaamheidt anghebraght⁴, om in de overighe Onderwijzingen met gheen ghemeene stappen voort te loopen.⁵

Wetenschap bedrijven in de moedertaal, dat was wat Meijer wenste. Dan zou er minder tijd nodig zijn voor het talenonderwijs en kwam er meer tijd beschikbaar voor andere belangrijke zaken, zoals medicijnen en wiskunde. Voorlopig was het nog niet zo ver. De moedertaal stond allesbehalve centraal in het onderwijs. De studie aan de universiteit vond zelfs plaats in het Latijn en dat zou tot in de negentiende eeuw voortduren. Het streven van Meijer paste geheel in het purisme van zijn tijd en sloot naadloos aan bij de inzichten van zijn halfbroer.

2.1.6. De jonge dichter

Van Meijer is een verzamelhandschrift bewaard gebleven. Een onbekende schreef voorin: *Verzameling van minnedichten, lof-, eer-, lijk-, en graf-dichten, deels gedrukt, deels eigenhandig geschreven, 1651 – 1671*⁶. Het jaartal 1671 is niet juist, want verschillende gedichten zijn van 1673. Het handschrift wordt gevormd door een soort plakboek. Hierin legde Meijer een verzameling aan van gedichten die hij bij allerlei gelegenheden vervaardigde. Verscheidene ervan werden gedrukt, en daarna ingeplakt. Soms verbeterde Meijer ze toch weer, zodat men de handgeschreven verbeteringen in de marge en tussen de regels terugvindt. Andere gedichten werden met de hand genoteerd en elders gedrukt in de uitgave van een of ander werk, meestal in afwijkende vorm. Er zijn ook geschreven gedichten bij die men alleen in dit handschrift aantreft. Steeds heeft Meijer nauwkeurig vermeld voor welke gelegenheid hij het gedicht schreef.

In de verzameling vindt men drie afdelingen. Een 'Eerste Boek' met 'Minnedichten', een 'Derde Boek' met 'Lóf- en Eerdichten', en een 'Vierde Boek' met 'Lyk- en Ghrafdichten'. Een 'Tweede Boek' ontbreekt.

Het eerste boek, 'Minnedichten', begint met een uitvoerig, met de hand geschreven gedicht, de 'Inleiding'⁷. Hierin staat de veel geciteerde zinsnede:

Mijn zwaaneschacht, van meêr, als eene lust ghedreeven,
 Wil steeds verschiet⁸ van spijs, die haar den honger boet';

¹Fragment uit het lofdicht voorin de *Logica practica* van Kók. Verklaring op p. 390 van deze studie.

²Op deze plaats dient 'der Jonkheidt zoude' herhaald.

³straks: terstond

⁴Hier is sprake van samentrekking: en daar door zoude een bequaamheidt anghebraght kunnen worden.

⁵W-S 1669 voorwoord [17] en [18]. Zie ook p. 397 van deze studie.

⁶U.B. Leiden, Handschrift Itk no. 1043. In deze studie het *Leidse handschrift* genoemd.

⁷*Leidse handschrift* 1r-3r, 160 regels.

⁸verschiet: overvloed

Nu toont zij't Kerstendom het spoor van 's Meesters leeven,
En volgt in Neêrlandsch rijm Van-Kempen op de voet;
Dan stapt zij prachtig op bebloede Treurtooneelen...¹

Meijer doelt in dit fragment op een vertaling van de *Imitatio Christi* van Thomas a Kempis, uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Waarschijnlijk is hij daar in deze jaren mee bezig geweest. Pas veel later, in 1707, zal van Nil volentibus arduum een vertaling verschijnen uit het Frans: *Thomas van Kémpens Naavolging van Christus. Naar de Fransche uitbreiding van den heer Pierre Corneille, in Néderduitsche dichtmaat gebracht*². Uit de Nil-notulen blijkt duidelijk dat Meijer in de jaren vóór zijn overlijden nog aan deze overzetting heeft gewerkt hoewel hij haar niet voltooid³.

De 'bebloede Treurtooneelen' waarop Meijers 'zwaaneschacht' in het boven geciteerde fragment rondstapt, kunnen wel verwijzen naar het treurspel *Verloofde koninksbruidt*, waaraan de auteur naar eigen zeggen in 1652 was begonnen⁴.

Opvallend in het fragment is ook het zelfvertrouwen van de jonge poëet. Een zelfvertrouwen dat mogelijk voortkomt uit de mening die hij in dezelfde 'Inleiding' geeft:

... de konst is niemandt angebooren,
Maar wordt door oeffening bejaagt, en arrebeidt,
Die anhoudt zonder rust, en voortstreeft onbezweeken...⁵

Nu, aan ijver ontbrak het Meijer niet, dus de 'konst' zou wel volgen... Deze gedachte vinden we later terug in de ideeën van Nil volentibus arduum, het kunstgenootschap waarvan de zinspreuk betekende: 'Niets is moeilijk voor hen die willen', en waarvan de werkwijze werd gekenmerkt door de raadgeving: 'Polissez, repolissez toujours'. Van dat genootschap was Meijer één der oprichters.

Op de 'Inleiding' van het *Leidse handschrift* volgt een 'Verschoon an den Leezer'⁶: 'Bespot den Schrijver niet, dat hij zijn min bedicht...' Nu zou men ontboezemingen over des dichters min verwachten, maar die blijven uit. Het eerste boek wordt verder in beslag genomen door bruiloftsgedichten, meestal gedrukt. De meeste lijken nogal moeizaam tot stand gekomen. Zeer centraal staat het echtelijk bed. In zijn jeugdig enthousiasme schrijft Meijer de arme echtelieden bijna het bed in – wat in toenmalige bruiloftsgedichten niet ongewoon was – en dan besluit hij steevast met een wens als: 'Dat binnen 't jaar een proefstuk van u leer / U met het Meesterschap vereer'⁷. Na 1657 zijn Meijers bruiloftsgedichten anders van toon, meer ingetogen en ernstiger.

Het derde boek, met de 'Lóf- en Eerdichten', is verreweg het grootst. Hierin staan de gedichten voor A.L. Kók, en een aantal verjaarsgedichten. Uit 1660 is er een klinkdicht in druk, dat hieronder in z'n geheel is opgenomen. Het bezingt een bibliotheek en men vraagt zich af of Meijer voor het bewerken en uitbreiden van de Woorden-Schat uit deze rijke boekenschat heeft mogen putten:

¹*Leidse handschrift*: 1r.

²Erven van J. Lescaille, Amsterdam 1707. Het bedoelde werk van Corneille is *L'imitation de Jésus-Christ*.

³Dongelmans 1982 p. 160, 215, 217, 229, 238, 253.

⁴Zie de 'Voorreeden' van het stuk, dat is verschenen in 1668.

⁵*Leidse handschrift*: 2v, 3r.

⁶*Leidse handschrift* 3v, klinkdicht van 14 regels.

⁷Julius Caesar Scaliger wijdde in zijn posthuum gepubliceerde *Poetica* uit 1561, een uitvoerig hoofdstuk aan het bruiloftsdicht. Een bruiloftsgedicht, zo stelde hij vast, ging in de eerste plaats over de lusten van bruid en bruidegom, waarbij die van hem wat meer gedetailleerd en die van haar versluierd beschreven moesten worden. Hierbij sloot aan de wens voor een spoedig nageslacht.

De criticus die dergelijke bruiloftsverzen platvloers vindt, moet zich er rekenschap van geven dat het volgens de theorie een eis van het genre was. Bouman 1982: XIV.

‘Op de Boekery van den E. Eed. Ghestrengen Heer, Hr. Jakob Fransz. Hinloopen, Rechtsghelerde, Oudt Scheepen der Stadt Amsterdam, Slótvooghdt van Purmerendt, en Landtvooghdt in de Beemster, Purmer en Wormer’¹:

Haakt ghy de Ghótdsdiens te bespiegh’len, óft de schaaalen
 Van ‘t Recht te wikken, óft het pit der Artseny
 Te smaaken, óft te zien der Deughden schildery,
 Oft met uw brein in ‘t hart van vrouw Natuur te daalen;
 Oft zoekt ghy ‘t afgesloofdt vernuft wat op te haalen
 In Schiedenissen, óft in Dicht en Rymery:
 Komt hier, en boet uw’ lust in deze Boekery,
 Die ‘t al behelst, en dat in veelerhande taalen.
 Ghriek, Syrier, en Vrank, En Roomer, oudt óft jong,
 En Hoogh-, en Nederduitsch, elk een vindt hier een tong,
 Die klank gheeft, wiens verstandt hem zyn gheboort verghunde².
 Denk Leezer, hoe de gheest van Die³, by nacht, by daagh,
 Dit ryk vertrek betreedt, en ‘t huisraadt⁴ nimmer traagh
 Ghebruikt, ghezult⁵ moet zyn in spraak- en zaakenkunde⁶.

Meijer zelf zal ‘dit ryk vertrek’ zeker hebben betreden. Misschien schreef hij het lofdicht uit erkentelijkheid voor het gebruik van de hier bezongen ‘Boekery’.

De meeste van de gedrukte gedichten behoren tot de gelegenheidsgedichten. Zulke gedichten werden bij een bepaalde gelegenheid op losse blaadjes uitgereikt. In het derde boek komen verschillende gedichten voor die Meijer schreef ter gelegenheid van officiële gebeurtenissen in de stad Amsterdam, zoals bezoeken van hooggeplaatste personen.

Er is bijvoorbeeld, in handschrift, het gedicht voor Amalia van Solms, ‘Gheboortegroet An haare Hoogheid Douariere van Oranje, Als zij in den Jaare 1659 t’ Amsterdam op haare Gheboortedagh prachtigh onthaalt wierdt’⁷.

Ingeplakt werd ook een gedrukt gedicht ter inhuldiging van Nikolaas van Vlooswijk ‘Tót Slótvooghdt en Dróst van Muiden, Baljuw van Ghooijlandt, Hoofdofficier van Weesp’, uit 1666⁸. Hij was de zoon van Anna van Hoorn, aan wie Meijer indertijd *De looghenaar* had opgedragen. Dit gedicht telt 138 regels en is waarschijnlijk als pamflet verschenen⁹.

Daarnaast zijn er gedrukte gedichten ‘ter welkomst’ of ‘ter afscheid’, gericht tot de leden van het stadsbestuur die in de Schouwburg een opvoering bijwoonden van een van Meijers toneelstukken.

Het vierde boek, met de ‘Lyk- en Ghrafdichten’, is maar kort en bevat niet meer dan vijf gedichten. Zij bezingen het verscheiden van bekende persoonlijkheden.

Veel is er geschreven over een lofdicht dat Meijer vervaardigde voor Vondel. Het is de ‘Lauwerkrans Den Hoofdt pöet Joost van den Vondel, Den 20 October van ‘t 1653ste Jaar op ‘t hoofd ghezet’, een gedrukt gedicht van 44 regels, waaraan Meijer later in handschrift nog vier regels toevoegde¹⁰.

¹Leidse handschrift 43r. Een andere plaats waar dit gedicht wordt gevonden is mij niet bekend.

²vrij weergegeven: die hij door zijn geboorte kan begripen.

³Die: degene die, nl. Hinloopen.

⁴t huisraadt, nl. de boeken

⁵gezult in: doortrokken van

⁶spraak- en zaakenkunde: kennis van talen en zaken

⁷Leidse handschrift 40v, een 14-regelig klinkdicht.

⁸Leidse handschrift 46r-48r.

⁹Ook Vondel schreef een gedicht op deze inhuldiging, dat verscheen als plano-uitgave: ‘Op het inhuldigen van den weledelen heere Nikolaes van Vlooswyk...’ Vondel VII: 291.

¹⁰Leidse handschrift: 35r-35v.

Volgens Brandt werd Vondel door ongeveer honderd schilders, dichters en liefhebbers van de dicht- en schilderkunst, in 1653¹ gehuldigd op het jaarlijkse Sint Lucasfeest². Meijer heeft daar met zijn ‘Lauwerkrans’ het zijne aan bijgedragen. De gedrukte versie zal hij waarschijnlijk op het Sint Lucasfeest hebben uitgedeeld, en bij die gelegenheid kan hij het lofgedicht hebben voorgedragen³. Vondel was zeer ingenomen met de hulde van 1653 en droeg een maand later zijn Horatius-vertaling op aan de kunstbroeders van Sint Lucas⁴.

Voor Meijer was Vondel de grote ‘Hoofdpöet’⁵. In zijn verzamelhandschrift heeft hij nog uit 1663 een puntgedicht genoteerd, ‘Op de Afbeelding van Joost van de Vondel’:

Dit ‘s Vondels anghesicht, zijn gheest straalt uit zijn’ schriften
van allerleije stoffe, en stijl, en maat, en trant:
Al, waar Natuur en konst ooit Dicht’ren meê begiften,
Beslooten zij alleen in dit doorlucht verstandt.⁶

Tien jaar na de ‘Lauwerkrans’ was zijn bewondering voor Vondel niet verminderd.

Dat Meijer in 1653 zeer waarschijnlijk heeft deelgenomen aan het Sint Lucasfeest, bestaande uit een diner in de Sint-Jorisdoelen, en aan de huldiging van Vondel bij die gelegenheid, doet vermoeden dat hij in dat jaar al enige bekendheid genoot als dichter. De bekroning volgde voor hem in 1660, toen bij Jacob Lescaille een dichtbundel verscheen.

Het ging om de *Hollantsche parnas, of verscheide gedichten, gerijmt door J. Westerbaen, J.v. Vondel, J. Vos, G. Brandt, R. Anslo, en andere voornaamste dichters onzer eeuw*, samengesteld door T.v. Domselaer⁷. In deze bundel stonden meer dan negentig niet eerder gepubliceerde gedichten van Vondel, naast werk van andere dichters uit die tijd. Tussen de grote en minder grote goden werd voor drie gedichten van Meijer een plaatsje ingeruimd. Een aanzienlijke eer.

Het waren niet de fraaiste gedichten van Meijer die werden opgenomen. Meijer heeft veeleer gebruik gemaakt van de gelegenheid om de aandacht te vestigen op verschillende facetten van zijn werkzaamheden.

Hij plaatste de ‘Lauwerkrans’, het lofdicht dat hij in 1653 als jong dichter voor Vondel schreef bij het Sint Lucasfeest. Daarnaast het 8-regelig gedichtje ‘Op het Toneelspel De

¹Veel, te veel, is er te doen geweest over de datum van deze huldiging. Oorzaak was het volgende Sint Lucasfeest, op 21 oktober 1654, ter gelegenheid van welk feest eveneens gedichten zijn geschreven. Beide feesten werden met elkaar verward. (Zie bijv. Sterck 1923: 57-58.) Er bestaat ten aanzien van de datum van Vondels huldiging echter geen enkele twijfel. Brandt is een betrouwbare bron. En bij Meijer is het 1653ste jaar beslist het jaar 1653. Dit bewijzen in het *Leidse handschrift* gelijksoortige dateringen van bruiloftsdichten die behoren bij huwelijken waarvan de datum is vastgelegd in een ondertrouwakte. Een samenvatting van alle onenigheid geven Postma en Blok. In de *Hollantsche parnas* is bovendien ook van Thomas Asselijn een gedichtje opgenomen dat voor deze gelegenheid werd geschreven: ‘Op de vereeniging van Apelles en Apollo, Of ‘t Jaar-gety van S. Lucas; Geviert, door Schilders, Poëten en Liefhebbers der zelfder Konsten, op S. Ioris Doelen, den XX October, 1653.’

²St. Lucas, schutspatroon van artsen en schilders, kerkelijke feestdag 18 oktober.

³P. Leendertz jr. meent dat Meijer ‘die toen ook waarschijnlijk nog heel jong was’ zelf niet op het feest aanwezig was. Mij lijkt dit niet waarschijnlijk. Waarom zou Meijer het gedicht op een los vel hebben laten drukken als het niet moest worden uitgedeeld tijdens de huldiging? En waarom zou hij dat niet zelf hebben gedaan? Het gedicht dat in het handschrift werd geplakt, is in elk geval van een ander zetsel dan dat van 1660 in de *Hollantsche Parnas*. Meijer, die tijdens Vondels huldiging juist 24 jaar was, publiceerde zijn eerste gedicht al vijf jaar eerder, in 1648, in Kóks *Logica practica*. Vgl. Leendertz 1926.

⁴Brandt: 58.

⁵Deze eretitel staat in het opschrift van de ‘Lauwerkrans’.

⁶*Leidse handschrift*: 43v.

⁷Tobias van Domselaer was regent van de Amsterdamse Schouwburg. Hij was dat in 1665 nog, toen Meijer werd aangesteld in dezelfde functie. In deze bundel staan tevens gedichten van Jan Vos, die op dat moment eveneens schouwburgregent was en die dat ook nog was toen Meijer in 1665.

Looghenaar', waarmee hij in 1658 zijn gelijknamig toneelstuk inleidde¹. En als derde het gedicht 'Op de vertaling der Konstwoorden van A.L. Kók', dat de aandacht vestigde op het prijzenswaardig werk van Kók, maar tegelijkertijd op de Woorden-Schat, waarin het sinds 1654 was opgenomen.

In de *Hollantsche parnas* staan dus gedichten van Meijer, de bewerker van de Woorden-Schat. Ook van Geeraardt Brandt, een bekende van Meijer en een vriend van Johan Hofman, de samensteller van de eerste druk van de Woorden-Schat. Tevens van R. Anslo, een vriend van Brandt, die voor de Woorden-Schat van 1654 een lofdicht op het werk van Hofman schreef: 'Op de Nederlandsche Woorden-Schat van Johan Hofman'. De *Hollantsche parnas* had meerdere raakpunten met de Woorden-Schat.

2.1.7. De Woorden-Schat van 1654 en ander werk

Nadat Kók in 1653 was gestorven zocht Meijer een uitgever voor het *Radt van avondtuuren*, een toneelstuk van zijn halfbroer dat volgens de opdracht al bijna 12 jaar oud was. Het werd Thomas Fonteyn, 'Boek-drukker op de Nieuwe-zijds Voor-burgh-wal, by de Deventer Hout-markt, in de ghekroonde Drukkery'². Fonteyn was eerder dat jaar uit Haarlem gekomen en woonde nog maar kort in Amsterdam. Hij was van plan opnieuw een bastaardwoordenboekje uit te geven dat drie jaar geleden bij hem was verschenen, de *Nederlandsche Woorden-Schat*, en hij zocht iemand om het voor hem te bewerken. De vroegere samensteller van het werkje, Johan Hofman, was in Haarlem achtergebleven en had zich niet bereid verklaard de bewerking voor zijn rekening te nemen.

Meijer, die het boekje bleek te kennen en het voor eigen gebruik al had aangevuld met uitheemse wetenschappelijke termen, samen met vertalingen van Kók en van anderen, stemde toe. Hofman leverde een bijdrage vanuit Haarlem en stuurde bastaardwoorden op. Meijer zocht er nog meer bastaardwoorden bij en zo verscheen in 1654 bij Fonteyn de tweede druk van de *Nederlandsche Woorden-Schat*.

Meijer beschrijft deze geschiedenis in het voorwoord³:

Deeze⁴ ons ter handt gheraakt zijnde, hebben wy tot ons eighen nut, en voor ons eighen ghebruik met meest alle de Kunst-woorden, van A.L.Kók ghesmeedt, óft uit andere by een gheraapt, en met veel andere Uitheemsche woorden, eensdeels van I. Hofman ons toeghezonden, eensdeels van ons ghevonden, verrijkt. En alzo de Drukker van deeze Woorden-Schat op een tweeden Druk toeleide, hebben wy, oordeelende, dat het de Liefhebbers van onze rijke Moeders taal niet ondienstigh weezen zou, toeghestaan, dat ze met onze verrijking voor den dagh mocht komen.

Een lofdicht op het werk van Kók, 'Op de Vertaaling der Konstwoorden Van A.L. Kók', neemt Meijer in het werk op. Ook siert de naam van zijn halfbroer, leverancier van kunstwoorden met hun vertaling, de titelpagina. De wijsbegeerte is het domein van herkomst dat onder de nieuwe trefwoorden die Meijer in deze bewerking opneemt, het rijkst vertegenwoordigd is⁵. Dat valt te begrijpen, want Meijer houdt zich in deze periode door studie en vertalingen vooral met deze tak van wetenschap bezig.

Het is niet onmogelijk dat Meijer, na het volgen van het Athenaeum illustre te Amsterdam, aanvankelijk een literaire loopbaan heeft geambieerd, met vertaalwerk en lexicografisch werk als onderdeel. Hierop wijzen ook twee toneelstukken die hij in deze

¹De première vond plaats op 8 april 1658. Oey-de Vita en Geesink: 181.

²Aldus de titelpagina van het stuk.

³Op p. [5].

⁴nl. de Woorden-Schat van 1650.

⁵Zie Tabel 4 op p. 220.

periode op stapel zette, *De loogheenaar* en de *Verloofde koninksbruidt*, en die hij beide pas jaren later zou voltooien. Het *Leidse handschrift*, dat hij omstreeks 1651 heeft ingericht, doet eveneens iets dergelijks vermoeden. Hij moet dan uiteindelijk tot de conclusie zijn gekomen dat het verkieslijker was het literaire werk niet als broodwinning te verrichten.

Misschien heeft Meijer bij dit besluit het voorbeeld voor ogen gehad van zijn halfbroer Kók, de man van de grote literaire productie, maar met daarnaast een twijfelachtige loopbaan. Een degelijk beroep, dat van geneesheer, verdiende de voorkeur.

Meijer voltooide tenslotte nog Kóks vertaling *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*, welk werk werd uitgegeven door Johannes van Ravesteyn te Amsterdam. Maar toen het in 1655 verscheen, was Meijer reeds als student naar Leiden vertrokken. Vroeg was hij niet met zijn studie. Tijdens de inschrijving was hij al bijna 25 jaar, voor die tijd ongewoon oud. Het overlijden van zijn halfbroer, het afwikkelen van diens literaire nalatenschap, het vertaalwerk, het bewerken van de *Woorden-Schat*, zijn eigen literaire pogingen, dat alles had de nodige tijd in beslag genomen.

523481.

Meyers
Nederlandsche

3175

G 29

Woorden-Schat,

Waar in meest alle de
Basterdt - Woorden,

Uyt

P. C. Hoófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens,
I. v. Vondel, en andere voortreffelyke
Taalkundighe:

En

Konst - Woorden

Uyt

A. L. Kók, S. Stevin, de Kamer in Liefd^e
bloeiende, en andere Duitſche Wijsghieren,

Vergaderd,

Nauwkeurighlyk en met Kraft vertaalt worden.

De tweede Druk, verbeterd en veel vermeerderd.

t^rAMSTERDAM,

by THOMAS FONTEYN, by de Deventer Hout-
markt, inde ghe kroonde Drukkery, 1654.

2 Titelpagina van de tweede druk van de *Nederlandsche Woorden-Schat*, in 1654 uitgegeven door Thomas Fonteyn. Deze vestigde zich in 1653 in Amsterdam, op de Voorburghwal bij de Deventer Houtmarkt. Het robuuste drukkersmerk uit de vorige uitgave is in deze druk vervangen door een bescheiden siervignet.

(K.B. Den Haag 3175 G 29, vergroot)

2.2. Student in Leiden 1654 – 1660

2.2.1. Uit de universitaire archieven

Op 19 september 1654 liet Meijer zich inschrijven bij de universiteit van Leiden. Hij was op dat moment 24 jaar en nam zijn intrek bij Hendrick van Amstel:

Ludovicus Meyerus, Amstelodamensis,
annorum 24.
Philosophiae studiosus,
by Hendrick van Amstel.¹

Meijer ging van start als student in de wijsbegeerte. Het was in zijn tijd gebruikelijk dat een student medicijnen daarmee begon. Bovendien had Meijer voor deze tak van wetenschap veel belangstelling.

In 1656 werd Meijer genoemd op een lijst van studenten die afwezig waren vanwege de pest. Hij was toen woonachtig bij Jacob Verbeeck, in de Haarlemmerstraat:

Recensio ob pestem absentium postea a D. Rectore domi facta (...)
Ludovicus Meyerus.
Wn Jacob Verbeeck op de Haerlemstraet.²

Op 25 september 1658 schreef Meijer, ouder dan 20 jaar, zich in voor de studie medicijnen. Zijn huisbaas was Egbert Bont bij de Pieterskerk:

Ludovicus Meier, Amstelodamensis,
ultra 20 annos, studiosus Medecinae,
by Egbert Bont by de Pieterskerck³

In 1659 werd op een lijst van 'Costgangers' genoteerd:

Ludovicus (...)
2/14 20. Meyer. by Egbert Bont.⁴

Wat deze cijfers betekenen is niet duidelijk. Gaat het om kostgeld? Wel blijkt Meijer nog steeds bij Egbert Bont gehuisvest.

Op 26 november 1659 verdedigde Meijer een disputatie over de chijl, onder leiding van zijn leermeester Franciscus de le Boë Sylvius, 1614–1672. Sylvius was op 10 april van het voorgaande jaar in Leiden aangesteld als hoogleraar praktische geneeskunde⁵. Hij kende en bewonderde Descartes, hoewel Thijssen-Schoute van mening is dat hun relatie van oppervlakkige aard moet zijn geweest. Sylvius vertegenwoordigde onder de Nederlandse geneeskundigen de zogenaamde chemiatrische richting, die alle levensprocessen als chemische processen beschouwt, en bracht het in verval geraakte klinisch onderwijs in het Caecilia Gasthuis weer tot bloei. Door zijn geestdrift en zijn welsprekende colleges wist hij menig begaafde leerling te bezielen⁶.

De disputatie die Meijer met succes had verdedigd, verscheen nog datzelfde jaar als *Disputationum medicarum secunda, de chyli à foecibus alvinis secretionem, atque in lacteas venas propulsionem in intestinis perfectam. Praesidente Franc. Deleboe Sylvio*⁷.

¹ASF nr. 10 p. 392.

²ASF nr. 32.

³ASF nr. 10 p. 519.

⁴ASF nr. 32.

⁵*Album scholasticum*: 14.

⁶*Algemene geschiedenis der Nederlanden*: 366. *Nederlands cartesianisme*: 247-249.

⁷Lugduni Batavorum, apud Joh. Elsevirium. Omvang 8 blz.

Op 23 december 1659 slaagde Meijer als student medicijnen voor het examen dat hem toe moest laten tot het schrijven en verdedigen van zijn inaugurele disputatie:

... Subijit Examen Medicum Ludovicus Meijer, Amstelodamensis, qui cum satis cisset, suscepit Alphons: 2^{dum} & 24um libri primi postridiè exponendos, at(que) ad hos interrogatus, admissus est ad disputationem Inauguralem¹

Zoals onder Leidse medische studenten vaker voorkwam, promoveerde Meijer ook in de wijsbegeerte. Dit gebeurde op 19 maart 1660, één dag voor zijn promotie in de medicijnen. De disputatie, over de materie en haar eigenschappen, verdedigde hij in het openbaar:

... Ludovicus Meyer, Amstelodamensis, publice defendit disput. de materia ejusque motu & quiete, & Philosophiae Doctor creatus est ab Heereboordio, loco Golii².

De professoren traden bij toerbeurt als promotor op³. Adrianus Heereboort was vanaf 1640, tot zijn dood in 1661, aan de Leidse universiteit hoogleraar in de wijsbegeerte. Hij ging aan drankzucht ten onder en zal ten tijde van Meijers promotie nauwelijks nog hebben gefunctioneerd⁴. Jacobus Golius werd in 1625 te Leiden benoemd als hoogleraar Arabisch, in 1629 tevens als hoogleraar wiskunde, en bleef in Leiden tot zijn dood in 1667⁵.

Meijers wijsgerig proefschrift, dat een omvang had van 11 bladzijden, werd in 1660 in Leiden uitgegeven, als *Disputatio philosophica inauguralis, de materia, ejusque affectionibus motu, et quiete*⁶. Over dit proefschrift schrijft de deskundige Thijssen-Schoute: 'Met arendsblikken heeft men erin gespeurd naar spinozistische trekken, zonder al te veel te kunnen ontdekken'⁷. Zij acht 'Het proefschrift van Meyer niet biezonder belangrijk noch zeer modern'⁸.

Meijers promotie in de medicijnen vond plaats op 20 maart 1660:

... Proposuit & alacriter defendit disputationem Inauguralem de Calido Nativo ejus(que) morbis Ludovicus Meijer Amstelaedamensis; at(que) universo senatu consentiente Doctor Medicinae creatus est à Magnifico D. Rectore Adolfo Vorstio, cum pridie Lib. Art: Magister esset renunciatus à Classiss. D. Adriano Heereboord⁹.

Adolphus Vorstius was in 1624 in Leiden aangesteld als hoogleraar geneeskunde, in 1625 eveneens als hoogleraar kruidkunde, en doceerde er tot zijn dood in 1663¹⁰. Met hem heeft Meijer zeker te maken gehad.

De uitgave van het proefschrift, met een omvang van 11 bladzijden, volgde in hetzelfde jaar 1660: *Disputatio medica inauguralis, de calido nativo, ejusque morbis*¹¹. En daarmee was Meijer tot geneesheer gepromoveerd. Vanaf die tijd liet hij zich 'Dr. Meijer' noemen.

2.2.2. De Woorden-Schat van 1658 en ander werk

In zijn Leidse jaren heeft Meijer meer gedaan dan het volgen van colleges en het behalen van de doctorstitel in wijsbegeerte en medicijnen. In 1655 was in Amsterdam al verschenen

¹ASF nr. 414, Actorum Facultatis Medicae Leydensis I. Achterin: Catalogus Eorum qui examinati & promoti sunt..., p. 41.

²ASF nr. 473, apart blad voorin geplakt: Nomina eorum qui in hac academia gradum doctoratus Philosophici vel magisterii artium liberalium sunt consecuti.

³Molhuysen III: [283*].

⁴*Nederlands cartesianisme*: 114-125.

⁵*Album scholasticum*: 57.

⁶Lugd. Batav. Ex Officina Francisci Hackii.

⁷*Nederlands cartesianisme*: 372.

⁸*Nederlands cartesianisme*: 386.

⁹ASF nr. 414, Actorum Facultatis Medicae Lejdensis. Achterin: Catalogus Eorum qui examinati & promoti sunt..., p. 42.

¹⁰*Album scholasticum*: 166, 167.

¹¹Lugd. Batav. Ex officina Francisci Hackii.

De christlijke ghódt-ghe-leertheid, de vertaling die hij voor Kók voltooide. Een jaar later zag weer een vertaling van een godgeleerd werk het licht, *W. Amezes Mergh der ghódtgheleerdtheid*, uitgegeven door Abraham Hoopwater in Amsterdam. Dit keer was de vertaling uit het Latijn geheel door Meijer vervaardigd en droeg hij het werk op aan Senguerdt, die hem hierbij van advies had gediend.

Het vertaalde werk was de *Medulla theologica* van William Ames, die omstreeks 1610 naar Nederland was uitgeweken omdat hij als puritein in botsing kwam met de Engelse staatskerk¹. Met de vertaling van ‘dit kóstelijk boek’ wilde Meijer zijn landgenoten helpen ‘den wegh ter opperghelukzaligheid’ te banen². Bovendien was het zijn bedoeling de eer te verdedigen van zijn halfbroer Kók, door aan te tonen dat deze terecht had beweerd dat alle wetenschappen in het Nederlands onder woorden gebracht kunnen worden:

De eer ook van dien schranderen Kók, wien hy³ alles, wat hy in dusdaanighe dingen uitrechten kan, dank te wijten heeft, is hem in dezen arbeit by der handt te neemen, gheen zaft prikkel gheweest. Want eenighe, die na ’t voorschrift haarer hartstóghen bet, dan der reden zich reeghelen⁴, waanen zijn zegghen⁵, dat alle de konsten en weetenschappen duitsch kunnen leeren spreken, om ver te vallen, zo lang an dit boek zijn konst⁶ niet te kóst gheleidt waar. Deze heeft hy⁷ te ghemoedt willen komen, verhoopende dat zy endelijk de waarheid erkennen...⁸

Meijer schreef het vertaalwerk zo vervelend te hebben gevonden, en zo lastig, dat hij niet van plan was met vertalen door te gaan:

Want boven de verdrietigheid⁹, welke an alle vertaalingen vast is, is hier nóch gheweest, een onghewoone stóf, onvertaalde Konstwoorden, hooghe zaaken, diep- en scherpzinnighe begrippen, en die beknóptelijk en duisterlijk uitghedrukt. Welk alles de meeste Gheleerde deze overzetting onmooghelijk heeft doen schatten: En my de vertaallust zodaanigh¹⁰ verghaan, dat ik de prijs, die in deze loopbaan te behaalen staat, ghewillighlijk overlaat an anderen...¹¹

In de voorrede van dit werk kondigde Meijer tevens aan dat de *Woorden-Schat* opnieuw zou worden uitgegeven, aangevuld met veel konstwoorden, en beter ingedeeld:

...de Woordenschat, welke (...) teghenwoordigh van ons overzien, verbeterd, met ontallijke Konstwoorden vermeerderd, en op een byzondere en ghemakkelijker órde gheschikt op nieuws voor de derde maal de pers zal ghevoelen...

Inderdaad verscheen in 1658 Meijers tweede bewerking van het woordenboek. De *Nederlandsche woordenschat* werd uitgegeven door Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz in Amsterdam, maar was nog afkomstig uit de drukkerij van Thomas Fonteyn, zoals achterin vermeld stond. Meijer had niets te veel beloofd. Hij vulde de *Woorden-Schat* aan met bastaardwoorden, maar vooral met talrijke konstwoorden. Zoals we nog zullen zien, rekende hij vernederlandste en zuiver Franse trefwoorden tot de bastaardwoorden. De volledig uitheemse wetenschappelijke termen, meestal behorend tot het Latijn, in mindere mate tot het Grieks, maar nooit tot het Frans, rekende hij tot de konstwoorden.

Meijer verdeelde de *Woorden-Schat* dit keer in twee delen. In het eerste plaatste hij alle bastaardwoorden, in het tweede alle konstwoorden. De delen hadden nagenoeg dezelfde

¹*Nederlands cartesianisme*: 370.

²Opdracht aan Senguerdt [2] en [3].

³hy nl. Meijer

⁴Vrij weergegeven: Want enigen die zich meer richten naar hun emoties dan naar hun verstand, menen ...

⁵waanen zijn zegghen (...) om ver te vallen: menen dat zijn (nl. Kóks) bewering wordt geloogenstraft

⁶zijn konst: nl. de bekwaamheid om de wetenschap in het Nederlands te verwoorden

⁷hy nl. Meijer

⁸Voorwoord [1] en [2].

⁹verdrietigheid: onaangenaamheid

¹⁰Op deze plaats dient ‘heeft doen’ herhaald te worden.

¹¹Voorwoord [2].

omvang. Beide telden ze nu ongeveer 250 bladzijden en bevatten ze ruim 17.000 woorden. Het was al met al geen geringe prestatie voor een student die zojuist had ingetekend voor de medicijnstudie. Meijers studie vond zijn weerslag in de wetenschappelijke terreinen waaruit nieuwe trefwoorden waren opgenomen in deze bewerking. Grootste leverancier van trefwoorden was de wijsbegeerte. Daarop volgde de geneeskunde. De kruidkunde telde nog niet mee¹. Waarschijnlijk moest de student daar nog aan beginnen.

In 1658 verscheen, bij Jacob Lescaille te Amsterdam, nog een ander werk van Meijer. Het was *De looghenaar*, een blijspel in vijf bedrijven. Het stuk werd opgedragen aan Anna van Hoorn, echtgenote van Kornelis van Vlooswijk, burgemeester van Amsterdam. Op 8 april 1658 werd het voor de eerste maal opgevoerd in de Amsterdamse Schouwburg², hetgeen Meijer ongetwijfeld met trots zal hebben vervuld. In zijn handschrift is een sonnet bewaard dat hij schreef als ‘Dankóffer Toeghewijdt an Mèvrouw, Mev. Anna van Hoorn (...) Toen H.E. zich verwaerdicht had mijn Looghenaar te zien spelen’³.

Meijer vertaalde dit stuk uit het Frans, naar *Le menteur* van Corneille. Dat het een vrije vertaling was, bleek uit de opdracht, waarin hij beschrijft hoe *De looghenaar* van hem Nederlands leerde:

‘t Is nu by na zes jaar gheleeden, dat hy ze⁴ van my gheleert heeft; en met eenen (...) op mijn anraaden zich met een Duitsche naam verzien, zijn woonplaats in den Haagh an ‘t Hóf ghenomen, en na ‘s Landts wijs zijn reden en zeden ghevórm, om by den Inboorlingen⁵ welkomer te zijn⁶.

Volgens hetgeen hier staat, had Meijer de vertaling bijna zes jaar geleden al vervaardigd. Waarschijnlijk was hij toen juist van het Athenaeum illustre gekomen. Aan het stuk is dat nog wel te merken. De taal is niet zelden nogal plechtig en saai, en hoofdpersoon Roemer, een chronische leugenaar, dist zoveel leugens op dat het stuk er bepaald chaotisch door is geworden. Toch ondervond *De looghenaar* waardering, want er volgden herdrukken in 1667, 1699, 1721⁷, en tot in de 18e eeuw werd het blijspel opgevoerd⁸.

In zijn opdracht aan Anna van Hoorn deelde Meijer mee:

Ik had U.E. Tót teken mijner dankschuldigheid iet deftighers, daar mijn Zangghódin nóch mede zwanger ghaat, toeghedacht; maar dat nóch niet voldraaghen zijnde...⁹

Wat bedoelde hij hiermee? In de voorrede van de *Verloofde koninksbruidt* spreekt Meijer in 1668 over ‘de voetstappen van den Heer Kórneille in zijn Heraklius, dat wij weleer vertaaldt hebben...¹⁰’ Wordt in de opdracht van *De looghenaar* bedoeld op een nog niet uitgegeven *Heraklius*-vertaling? De enige ons bekende uitgave is de vertaling *Heraklius. Treurspel* van F. Ryk, die verscheen in 1695.

Wellicht is het meer aannemelijk dat Meijer de *Verloofde koninksbruidt* in gedachten had, want daar werkte hij aan sinds 1652, en dat stuk zou het licht pas zien in 1668.

¹Zie Tabel 4 op p. 220.

²Wybrands 1873: 261.

³*Leidse handschrift* 38v. Anna van Hoorn was ook de beschermvrouwe van Vondel, die zijn *Jeptha* aan haar opdroeg. Zij bezorgde hem een aanstelling bij de Bank van Lening. Ze was regentes van het Gasthuis. Bij haar overlijden schreef Vondel het gedicht ‘Ter lyckstaesie der weledele mevrouwe Anna van Horen...’:

... Dees wijze Pallas plagh in boeken

De nutte kunsten t’ onderzoeken.

Zy sprak uitheemschen in hun spraek...

Vondel VII: 469-470.

⁴ze, nl. ‘onze taal’.

⁵Inboorlingen: de ingezetenen (van Nederland)

⁶Opdracht [2]. Het woord ‘heeft’ dient herhaald na ‘verzien’, na ‘ghenomen’, en na ‘ghevórm’.

⁷In 1667 verscheen het bij Jacob Lescaille, in 1699 en 1721 bij de Erfgenamen van J. Lescaille te Amsterdam.

⁸Van de Louw, III: 744, meldt 26 voorstellingen in de Amsterdamse Schouwburg, in de jaren 1667-1725.

⁹Opdracht [4].

¹⁰Voorrede *Verloofde koninksbruidt* p. [6].

2.2.3. Invloed van het cartesianisme

Het filosofisch klimaat van Nederland is in de zeventiende eeuw ingrijpend beïnvloed door het optreden en door de ideeën van René Descartes (1596-1650). Aan het Athenaeum illustre te Amsterdam was Meijer reeds in aanraking gekomen met Cartesiaanse denkbeelden toen hij college liep bij Arnoudt Senguerdt, die door Descartes was beïnvloed wat betreft zijn natuurkundige opvattingen¹.

In Leiden zal de invloed van het cartesianisme zijn voortgezet, door Meijers leermeester Franciscus de le Boë Sylvius bijvoorbeeld, die Descartes kende en bewonderde, al was hun relatie niet van diepgaande aard². Door Adriaan Heereboort, die tijdens Meijers studiejaren in Leiden hoogleraar was in de wijsbegeerte en die een enthousiast bewonderaar was van Descartes. Door Jacobus Golius, in Meijers studietijd hoogleraar Arabisch en wiskunde te Leiden, die door Thijssen-Schoute zelfs als ‘paladijn van Descartes’ is gekenschetst³.

Het openlijk enthousiasme voor Descartes had weliswaar geleid tot twist en tweedracht binnen de Leidse universiteit, zodat de curatoren in 1647 hadden verboden voortaan tijdens de colleges nog naam of denkbeelden van de wijsgeer te noemen. Maar zolang de naam van Descartes maar werd verzwegen kon in alle stilte, en volgens Sassen ook in alle vrijheid, de propaganda voor het Cartesianisme worden gecontinueerd⁴.

In de natuurwetenschappen en in het bijzonder in de medische wetenschap, is Descartes' invloed verstrekkend geweest en Meijer, zowel filosoof als medicus, blijkt voor deze invloed niet onverschillig. Dit zal ondermeer aan het licht komen als hij in 1666 zijn *Philosophia S. Scripturae interpres* publiceert.

2.2.4. Vrienden voor nu en later

2.2.4.1. Thomas la Grue

Sommige van de vriendschappen die Meijer in Leiden sloot, zijn blijven bestaan tot in later jaren. Een belangrijk contact was dat met de Fransman Thomas la Grue. La Grue, die uit Dieppe afkomstig was, had aan de universiteit van Parijs de graad behaald van meester in de vrije kunsten en zette zijn studie voort in Leiden, waar hij in 1661, een klein jaar later dan Meijer, promoveerde in de medicijnen⁵:

1661. Ian. 29. Thomas la Grue, Dieppaeus,
L.A.M., de Dysenteria, disput. in Senatu, Med.

La Grue moet eveneens gepromoveerd zijn in de wijsbegeerte. Op de titelpagina van zijn bewerking van *Le grand dictionnaire François-Flamen* van Jean Louis d'Arsey wordt hij in 1682 tenminste ‘Doctor in de philosophie en medecyne’ genoemd⁶.

In 1654 was in Leiden van de hand van La Grue een *Grammatica Gallica* verschenen⁷, een Franse grammatica. Aanvankelijk probeerde La Grue in Leiden toestemming te krijgen om voor de universiteit lessen te geven in het Frans aan de beursstudenten die theologie studeerden. Op zijn voorstel gingen de curatoren echter niet in, zoals blijkt uit de resoluties der curatoren van 1657. Zij...

¹Zie: *Nederlands cartesianisme*: 433.

²Zie p. 27 van deze studie.

³*Nederlands cartesianisme*: 74-79.

⁴Sassen 1959: 150, 151.

⁵Molhuysen: 293*.

⁶Of zou zijn Parijse opleiding tot ‘meester der vrye kunsten’ op deze plaats met ‘Doctor in de philosophie’ gehonoreerd zijn?

⁷Bron: Centrale Catalogus K.B. Den Haag.

...weigeren aan “Thomas de la Grue, meester der vrye konsten in d’Universiteyt van Parijs” zijn verzoek om “den bursalen vant Nederduytsche Collegium Theologiae in de Françoische tale te mogen onderwijzen, ende in de selve tale openbare lessen te mogen doen”.¹

Men kan dus La Grue, net als Lodewijk Meijer, scharen onder wat men ‘geleerde studenten’ zou kunnen noemen, studenten die vóór hun universitaire studie op het gebied van de wetenschap meer hadden verricht dan enkel het volgen van voorbereidend onderwijs.

In welke plaats La Grue na zijn promotie het beroep van geneesheer heeft uitgeoefend is niet bekend. Misschien was het Amsterdam. In elk geval zijn, nadat hij de universiteit had verlaten, verschillende werken van hem verschenen bij de Amsterdamse uitgever Abraham Wolfgangh. Ook sprak in 1682 de Opdracht van zijn bewerking van het woordenboek van d’Arsy over de ‘genegentheden en gunsten’ die burgemeester Nicolaus Witsen van Amsterdam hem ‘altyd getoont’ had².

De samenwerking tussen boekverkoper Wolfgangh en La Grue begon naar wij weten in 1663, met een ruzie over een contractbreuk. Lodewijk Meijer was daarbij betrokken. We vinden het verslag bij de Amsterdamse notaris G. Meyer³:

23 Augustus 1663. – Compareerden⁴ etc. d’Heeren Adriaen Vhoerback, advocaet ende Jacob Vallau, medicine doctor⁵ ende hebben ten versoecke van Abraham Wolfgangh, boeckvercoper, verclaert, hoe dat eenige maenden geleden sij attestanten⁶ zijn bij ende present geweest tot voortgangh van seecker contract dat den requirant⁷ met Dr. Tomas la Grue ende Lodewijck Meyer hadde gemaect over ’t drucken en maecken van een frans en duyts woordeboek mette correctie van dien, doch dat de voorn. Dr. la Grue ende Meyer alsdoen haer gemaect contract niet en hebben willen presteren, seggende de voorsz. la Grue dat het contract wirye warye⁸ was ende dat zij daermede lachte ende hem daeraen niet en begeerde te houden, seggende de voorn. Dr. la Grue vorder tegens den requirant, dat in gevalle hij het boeck wilde hebben, dat hij meerder moste geven als voren bedongen was doch dat partijen over het selve meerder malcanderen niet en hadde konnen verstaen, sulx dat sij onverrichter saecken scheyden niettegenstaende de requirant aen de voorsz. la Grue en Meyer yder een gouden ducaton meerder presenteerde dat⁹ sij haer gemaect contract soude houde mits dat een tijt soude werden gestelt, wanneer het boeck soude werden geleverd, Alles oprecht etc. etc.

Hoewel er van het ‘frans en duyts woordeboek’ niets meer kwam, werd de ruzie sneller bijgelegd dan men zou verwachten. Reeds een jaar later, in 1664, verscheen bij Wolfgangh de tweede druk van de *Grammatica Gallica* van La Grue, en in 1671 de derde druk¹⁰. Ook Meijers *Italiaansche spraakkonst* zag in 1672 bij Wolfgangh het licht.

De publicaties van La Grue hielden steeds verband met de Franse taal. Hij vertaalde enkele Nederlandse werken in het Frans, en Wolfgangh gaf van hem ook, zonder jaar, de *Fransche letterkonst* uit. In 1671 volgde, eveneens bij Wolfgangh, de tweede druk als *Fransche letterkonst, zeer bequaam, om in korten tijdt, en met weynigh moeite, volkomelijck de Fransche taal te leeren leezen, verstaan, spreekken en schrijven*. Meijers *Italiaansche spraakkonst* toont met dit werk trouwens wel enige overeenkomst wat betreft woordenlijsten en samenspraken. Waarschijnlijk hebben beiden voor deze onderdelen dezelfde bronnen gebruikt. Maar daarmee houdt de overeenkomst op. Meijers werk blijkt bij vergelijking veel omvangrijker te zijn en van zeer veel beter gehalte.

¹Molhuysen: 127.

²*Le grand dictionnaire François-Flamen*, Opdracht p. [2].

³Kleerkooper en Van Stockum II: 1528.

⁴compareerden: verschenen

⁵Jacob Vallau, medicine doctor’ zal de Amsterdamse geneesheer Jacob Vallan zijn, een vriend van Meijer.

⁶attestanten: opgeroepen getuigen

⁷requirant: eiser

⁸wirye warye: onzin (?)

⁹dat (...) mits dat: indien (...) op voorwaarde dat

¹⁰In 1669 en in 1675 verschijnt van dit werk een beknopte versie, in 1678 een Duitse vertaling (aldus Dibbets).

In Dordrecht zag van La Grue in 1675 nog *La vraye introduction à la langue Française* het licht. In 1682 bewerkte hij het omvangrijke woordenboek van J.L. d'Arsy, *Le grand dictionnaire François-Flamen*. Deze uitgave verscheen te Amsterdam 'Chez la Vefve de J.J. Schipper'¹. Dit kan wel het 'frans en duyts woordeboek' zijn waar in 1663 met Wolfgangh onenigheid over ontstond. Mogelijk heeft La Grue in 1682 een adres gevonden waar hem voor zijn bewerking een passender loon wachtte. De volgende druk van deze bewerking zag in 1684 het licht bij de Weduwe van Joris Willemsens te Antwerpen en in 1694 verscheen het werk dan toch uiteindelijk nog bij A. Wolfgangh te Amsterdam.

La Grue zelf maakte dit niet meer mee. In zijn bewerking van het woordenboek van d'Arsy lezen we in het door hem geschreven voorwoord dat het hem drie jaar kostte om het woordenboek te verbeteren en aan te vullen. De 'Opdracht' van deze bewerking is echter niet door hemzelf ondertekend, maar door zijn zonen Joannes en Philippus. Overeenkomstig de wens van hun stervende vader dragen zij het boek op aan de Amsterdamse burgemeester Nicolaus Witsen, als dank voor ondervonden 'genegentheden en gunsten'². La Grue zal dus overleden zijn in of kort voor 1682.

Of het 'frans en duyts woordeboek' waarover in 1663 onenigheid bestond, werkelijk het woordenboek van d'Arsy was, is niet zeker. Het verslag van notaris Meyer spreekt van: "t drucken en maecken van een frans en duyts woordeboek mette correctie van dien". Hier krijgt men eerder de indruk dat het woordenboek gemáákt dan dat het bewérkt moest worden. Anderzijds kan men in een notaris-verslag geen waarheidsgetrouwe weergave verwachten van lexicografische werkzaamheden. In elk geval is Wolfgangh in 1663 al van plan geweest een Frans-Nederlands woordenboek uit te geven. En dat lukte hem pas in 1694 met het woordenboek van d'Arsy, in de bewerking van La Grue.

Aangaande Wolfganghs privilege voor het uitgeven van dit woordenboek meldt Van Eeghen: 27-7-1686 kreeg hij³ privilege van de Staten voor een Frans en Nederduits Woordenboek, waarmee bedoeld moet zijn *Le Grand dictionnaire*, Het Groot Woordenboek van J.L. d'Arsy, waarvan de laatste druk in 1682 bij de wed. van J.J. Schipper was verschenen, op wier veiling Wolfgangh het recht van copie zal hebben gekocht. Het privilege is echter niet afgedrukt in de uitgaaf van 1694.⁴

Van betrekkingen tussen La Grue en Meijer na 1663 is verder niets bekend. Zeker is dat de geneesheren zich allebei hebben beziggehouden met de lexicografie. Meijer al vanaf het begin van zijn studententijd, La Grue in later jaren. Het is beslist niet ondenkbaar dat Meijer op lexicografisch gebied invloed heeft uitgeoefend op La Grue en animerend heeft gewerkt. Hun gezamenlijke onderneming van 1663 strandde wel, maar La Grue kwam aan het eind van zijn leven toch nog met de bewerking van een bekend woordenboek.

2.2.4.2. Adriaan Koerbagh

Een andere Amsterdamse geneesheer die gelijktijdig met Meijer in Leiden studeerde en die zich bezighield met lexicografie, was Adriaan Koerbagh. Met hem heeft Meijer de vriendschap vermoedelijk langer onderhouden, aangezien ze later allebei behoorden tot de vriendenkring van Spinoza. Adriaan was in 1632 geboren in Amsterdam. Samen met zijn twee jaar jongere broer Johannes had hij vanaf 1653 wijsbegeerte gestudeerd in Utrecht. In 1656 werden beiden ingeschreven aan de universiteit van Leiden. Adriaan als student geneeskunde, zijn broer als student in de godgeleerdheid. Op 28 april 1659 promoveerde

¹Gegevens over de verschillende bewerkingen door La Grue zie: Claes 1980: nr. 1418.

²Ik heb deze opdracht aangetroffen in de uitgave van 1684, maar veronderstel dat deze ook in de uitgave van 1682, de eerste uitgave van La Grues bewerking, aanwezig zal zijn.

³hij, nl. Wolfgangh

⁴Van Eeghen IV: 185.

Adriaan in de medicijnen, op 13 april 1661 in het recht¹. Johannes slaagde in 1660 voor zijn proponenten-examen. Meijer studeerde dus vier jaar lang tegelijk met de broers in Leiden, en heeft hen daar zeker heel goed gekend.

Na de studie vestigde zowel Johannes als Adriaan Koerbagh zich in Amsterdam. Johannes als proponent, Adriaan als rechtsgeleerde en geneesheer². Adriaan Koerbagh maakte deel uit van de Amsterdamse vriendenkring van Spinoza, net zoals Meijer en diens beste vriend Johan Bouwmeester.

In 1664 verschijnt van Adriaan Koerbagh, bij de Weduwe van Jan Hendriksz Boom te Amsterdam, *'t Nieuw woorden-boek der regten, ofte een vertaalinge en uytlegginge van meest alle de Latijnse woorden, en wijze van spreken, in alle regten en regtsgeleerders boeken en schriften gebruykelijk: ten deele uyt de schriften van de heeren H. en W. de Groot, en andere versamelt en by een gestelt, ende ten deele nu eerst uyt het Latijn in 't Nederduyts tot dienst en nut van alle practisijns en liefhebbers overgeset*³.

Waarom hij dit woordenboek liet drukken, vertelt Adriaan in het voorwoord:

De beweegrede dan, dat ik dese Vertaalinge en Uytlegginge, de welke ik voor mijn selven en tot mijn eygen behaagen geschreeven had, an den Drukker heb gegeven, om door den druk gemeen te maaken, is, om dat ik dagte, ofse iemand meer mogt behagen...⁴

Het woordenboek bevat drie onderdelen. Het eerste gedeelte van ongeveer 237 pagina's, het eigenlijke woordenboek, geeft Nederlandse vertalingen voor zuiver Latijnse rechtskundige termen. Het tweede gedeelte, *By-voegsel van nog eenige overgeslage woorden, dewelke wy nodig geagt hebben om hier agter te voegen, tot vermeerdering van de Woorden-Schat*, met een omvang van ruim 100 pagina's, vormt hierop een aanvulling. Als derde volgt een lijst van ongeveer 55 pagina's, met een *Anwysing Om de Vertaaling en Uytlegging der Bastaart-woorden / de welke in de Regts-geleertheyd en Regts-vordering gebruykt worden / in de Woorden-Schat Of in het Byvoegsel der Woorden-Schat te kunnen vinden*. Deze *Anwysing* geeft een opsomming van rechtskundige bastaardwoorden, en verwijst bij elk bastaardwoord naar het bijbehorende zuiver Latijnse trefwoord in het *Woorden-boek* of in het *By-voegsel*.

Het is buitengewoon merkwaardig dat Koerbagh zowel in de titel van zijn *By-voegsel* als in de titel van de *Anwysing* naar het *'t Nieuw woorden-boek der regten* verwijst als naar 'de Woorden-Schat', zoals hierboven ook te zien is. Dit wordt nog onderstreept doordat de eerste bladzijde van *'t Nieuw woorden-boek der regten* aanvangt met de woorden: 'Nederlandsche Woorden-Schat Der Regts-geleertheyd en Regts-vordering'. Bovendien prijkt boven de linker bladzijden van *'t Nieuw woorden-boek der regten* als kopregel 'Nederlandsche', boven de rechter bladzijden 'Woorden-Schat'⁵.

In de *Nederlandsche woordenschat* Van Meijer van 1663, uitgegeven door Jan Hendriksz Boom in Amsterdam, stond boven de linker bladzijden 'Nederlandsche', boven de rechter 'Woordenschat'. Wanneer dus het woordenboek van Koerbagh werd gebonden achter deze bewerking van Meijer, dan werd op zo'n manier de indruk gewekt dat beide

¹Molhuysen 1918: 290*, 294*.

²Volgens de titelpagina van *Een bloemhof*: 'regtsgeel. en geneesmr.'

³Axters schrijft enthousiast: 'Zes jaar na het eerste Nederlandsch Scholastiek Lexicon [nl. Meijers Woorden-Schat] krijgen we ook een Nederlandsch rechtskundig lexicon'. Axters 1937: 123*-125*.

⁴Voorwoord [2].

⁵In 1677 wordt in het pamflet *De koeckoeck-zangh van de nachtuylen van het collegie Nil volentibus arduum* op p. 8 over Nil gezegd: ' 't Is een uitschot van eerlijke luyden, die dat kostelijk woordenschat van Doctor Koerbagh gesmeet hebben...' Kalff (1909: 552) is van mening dat hier wordt gesproken over *Een bloemhof*. Echter, gezien de naam 'woordenschat' is zeer waarschijnlijk bedoeld *'t Nieuw woorden-boek der regten*. Dat Meijer enige bemoeienis met de publicatie van dit woordenboek heeft gehad is aannemelijk.

woordenboeken één geheel vormden en dat het werk van Koerbagh een voortzetting was van de *Nederlandsche woordenschat* van Meijer.

Van 't *Nieuw woorden-boek der regten* zijn in onze tijd nog drie exemplaren bekend¹. Eén is inderdaad gebonden achter de *Nederlandsche woordenschat* van Meijer uit 1663², de twee overige zijn afzonderlijk gebonden. Maar van alle drie is de inhoud precies gelijk, en lijkt deze een aanvulling te geven op Meijers woordenboek. Dit ondanks het feit dat Meijer in zijn bewerkingen van de *Woorden-Schat* het domein van het recht zeker niet heeft verwaarloosd en nieuwe rechtstermen opneemt in elk deel van elk van zijn bewerkingen³.

De familie Boom was in die jaren de vaste uitgever van Meijers *Woorden-Schat*. Is de samenhang van beide woordenboeken een idee geweest van de Weduwe van Jan Hendriksz Boom, die juist in 1664 haar man in de boekhandel was opgevolgd⁴? Of was het een idee van beide vrienden zelf, dat Adriaans woordenboek zou kunnen dienen om de *Woorden-Schat* van Meijer aan te vullen met rechtstermen?

Opmerkelijk is het dat Koerbagh een streng onderscheid maakte tussen de zuiver Latijnse rechtstermen in 't *Nieuw woorden-boek der regten* en het *By-voegsel* enerzijds, en rechtstermen in de vorm van een bastaardwoord in de *Anwysing* anderzijds. Een dergelijk onderscheid maakte Meijer al sinds 1658 bij de verdeling van trefwoorden in de *Woorden-Schat*, hetgeen resulteerde in een deel met kunstwoorden en een deel met bastaardwoorden. Vrijwel zeker moet men op dit punt invloed van Meijer veronderstellen. Temeer daar Adriaan in volgend lexicografisch werk dit onderscheid geheel zal laten varen⁵.

Alsof hij een voorgevoel heeft van komende gebeurtenissen, besluit Adriaan Koerbagh het voorwoord van 't *Nieuw woorden-boek der regten* aldus:

De goed gunstige Leesers neemen dit dan voor tegenwoordig aan, dewijle het toekomende zeer onseker is, de meening is wel om in tijd en wijle dit Boekje wat te verbeetere en te vermeerdere, dog overmits iemands voorneemen door veelderley toevallen kan belet worden, soo en kan ik mede van het toekomende niet zekers seggen.

In juni 1666 ontstaat een conflict tussen de gebroeders Koerbagh en de calvinistische kerk. Johannes blijkt ketterse, spinozistische ideeën te verkondigen vanaf de kansel en krijgt een preekverbod opgelegd. Adriaan, die dezelfde ideeën is toegedaan, en die bovendien leeft in concubinaat en een buitenechtelijk kind heeft, wordt uit de kerk gezet. Johannes bindt in en wordt in zijn functie hersteld, maar in 1667 begint hij opnieuw spinozistische en sociniaanse denkbeelden uit te dragen⁶.

In 1668 verschijnt van Adriaan Koerbagh opnieuw een puristisch woordenboek, *Een bloemhof van allerley lieflijkheid sonder verdriet geplant door Vreederijk Waarmond...* Het bevat een ander bestand van trefwoorden dan 't *Nieuw woorden-boek der regten*. Nu niet enkel zuiver Latijnse trefwoorden en een aparte lijst bastaardwoorden. *Een bloemhof* geeft in hoofdzaak vernederlandste uitheemse woorden als trefwoord, bastaardwoorden dus, met zo hier en daar een zuiver uitheems woord ertussen. Het zijn niet alleen trefwoorden uit het

¹Meinsma kent slechts één exemplaar en veronderstelt 'dat misschien de geheele oplaag (...) door brand of iets dergelijks vernietigd is'. (Meinsma 1896: 297n.) Er zijn tegenwoordig echter drie exemplaren bekend, en het is volstrekt niet uitzonderlijk dat van een dergelijk woordenboek in onze tijd slechts enkele exemplaren over zijn. Ook Vandenbossche, [± 1972]:3, kent maar één exemplaar, terwijl toch in de Centrale Catalogus van de K.B. in Den Haag drie verschillende exemplaren genoemd worden.

²K.B. Den Haag, sign. M 108 C 25.

³Zie Tabel 4 op p. 220.

⁴Gruys en De Wolf 1989: 19.

⁵Klever schrijft over 't *Nieuw woorden-boek der regten*: 'Hierin vertaalde en verklaarde hij enkele duizenden juridische vaktermen, meestal Latijnse bastaardwoorden'. De zuiver Latijnse rechtstermen kan men echter over het algemeen niet rekenen tot de bastaardwoorden. Klever 1997: 87.

⁶Zie: Vandenbossche 1978: 1, 2.

domein van de rechtsgeleerdheid, maar eveneens uit andere disciplines zoals godgeleerdheid, wijsbegeerte, gastronomie, muziek, mode en erotiek.

De *Bloemhof* van Koerbagh uit 1668 is door J.J. Salverda de Grave vergeleken met de *Woorden-Schat* van Meijer, tot en met diens bewerking van 1663. Hij constateert met grote beslistheid invloed van de *Woorden-Schat* op Koerbaghs *Bloemhof*¹:

Onze taak zal zijn de verhouding waarin beide woordeboeken tot elkander staan te trachten vast te stellen en beider bronnen op te sporen. (...)

Dat de werken van Koerbagh en Meyer in een even nauwe betrekking tot elkander staan als de twee schrijvers gedurende hun leven, blijkt uit de volgende feiten. Zij hebben verscheidene fouten gemeen (...) Beide bevatten analogiese vormen die men elders niet aantreft (...) Talrijk zijn de nieuwgevormde woorden die men alleen bij M. en Bl. vindt. (...) Maar wat vooral hun verwantschap bewijst, dat is de overeenstemming in de interpretamenta en in de inrichting der verschillende artikelen (...) Staat het dus vast dat de een de ander heeft gebruikt, niet minder zeker is het dat Koerbagh, niet Meyer, de navolger was: de jaartallen van hun werken bewijzen het.

Was 't *Nieuw woorden-boek der regten* uitsluitend een verklarend woordenboek, *Een bloemhof* is tevens uitlegkundig. Adriaan gebruikt het om zijn ideeën te ventileren op vrijmoedige, dikwijls spottende en niet zelden sarcastische wijze. Hij hekelt de katholieke én de calvinistische godsdienst, verkondigt allerlei spinozistische ideeën, en blijkt bovendien verschillende, in die tijd afkeurenswaardige seksuele gedragingen goed te keuren². En dat alles ook nog in de voor iedereen begrijpelijke volkstaal.

Het verdere verloop van deze geschiedenis is bekend³. De kerkenraad protesteert. De Amsterdamse overheid neemt *Een bloemhof* in beslag. Adriaan wijkt uit naar de vrijplaats Culemborch, waar hij verder werkt aan een volgend boek. In *Een ligt schijnende in duistere plaatsen, om te verligten de voornaamste saaken der Godts geleertheyd en Gods dienst...* zet hij zijn ideeën uiteen op godsdienstig en wijsgerig terrein. Het werk blijkt sterk beïnvloed door Hobbes⁴ en door Spinoza. Koerbagh kon op de hoogte zijn van Spinoza's theorieën door de handschriften die in de Amsterdamse Spinoza-kring rondgingen en door zijn persoonlijk contact met de wijsgeer. *Een ligt* komt wel op de pers, maar de drukker weigert het te voltooien en overhandigt het manuscript aan de schout. De Amsterdamse overheid weet Koerbagh te achterhalen en arresteert hem. Ook Johannes is inmiddels in de kerker gezet, om over zijn afkeurenswaardige ideeën na te denken.

Tijdens de rechtszitting neemt Adriaan Koerbagh alle verantwoordelijkheid op zich voor de inhoud van zijn werken, hoewel tegen zijn vriend Bouwmeester verdenkingen bestaan van medeplichtigheid en veel meer nog tegen zijn broer Johannes. Adriaan geeft alleen toe omgang te hebben gehad met Spinoza en met Van den Enden⁵. Het vonnis is hard: 10 jaar tuchthuis, 10 jaar verbanning, f 2000 voor betaling van de onkosten en f 4000 boete.

Na zijn veroordeling wordt Adriaan Koerbagh, geneesheer en advocaat, tussen boeven en rabouwen in het Rasphuis gezet. Twee maanden later wordt hij overgeplaatst naar het Willige Rasphuis, een werkhuis voor bedelaars. Na een jaar gevangenschap overlijdt hij in

¹Salverda de Grave 1906: 12-17.

²Vandenbossche, [± 1972]: 105, schrijft: 'De aktualiteit van Koerbagh's moraal op seksueel gebied mag ook even onderstreept worden. Zij impliceert de aanvaarding, de goedkeuring van een groot aantal zogenaamde seksuele perversiteiten...'

³Een uitvoerig verslag van de gebeurtenissen bij Meinsma 1896: 293 e.v. Zie ook Evenhuis 1971: 350-361.

⁴Van Hobbes' *Leviathan*, in 1651 gepubliceerd in het Engels, had juist in 1667 een Nederlandse vertaling het licht gezien.

⁵Vandenbossche, 1978: 7, meent dat Koerbaghs bijbelinterpretatie wel is beïnvloed door Meijers *Philosophia*, hoewel tussen beide exegeten een fundamenteel verschil bestond. Voor Meijer was God de auteur van de *Bijbel*, terwijl voor Koerbagh de Schrift een menselijk produkt was.

1669, ongeveer 37 jaar oud¹. Zijn broer Johannes, na afloop van het proces nogmaals geschorst wegens sociniaanse ideeën, blijft tot zijn dood voorgaan als leraar bij de vergaderingen der socinianen. Oud wordt hij evenmin, want hij sterft al in 1672².

Op de Amsterdamse vrienden moeten al deze gebeurtenissen een verpletterende indruk hebben gemaakt. Het zal hen zeker tot grote behoedzaamheid hebben aangespoord. Meijer was overigens toch al veel voorzichtiger dan Koerbagh. Zijn *Philosophia*³ van 1666 was heel wat minder uitdagend geschreven dan *Een bloemhof* en verscheen anoniem. Koerbaghs hantering van de lexicografie stond ver af van Meijers lexicografische werkwijze. Nimmer heeft Meijer een woordenboekartikel gebruikt om persoonlijke ideeën te benadrukken die niets met lexicografie te maken hadden. Trouwens, in *'t Nieuw woorden-boek der regten*, zijn lexicografische eersteling, deed Koerbagh dat evenmin.

In een pamflet uit de doktorentwist van 1677 werd later geïnsinueerd dat Johan Bouwmeester een belangrijk aandeel had in het tot stand komen van *Een bloemhof*:

...oock heeft Tryn Ariaens soon⁴ den Aucteur van dat profane Woordenboeck in het paenitentiehuis van St. Raspinus⁵ sigh nergens meer over beklaght, als dat die Duyvelsche Docter Dick (dit waren syn eygen woorden) meer schult als hy aen het boeck had, en nogh voor een fyne Kerck-pylaer heene gingh...⁶

Met 'die Duyvelsche Docter Dick' werd de welgedane Bouwmeester bedoeld. Thijssen-Schoute acht de veronderstelling dat hij meewerkte aan *Een bloemhof* niet onwaarschijnlijk. Bouwmeester was met Koerbagh bevriend en hij was een veelzijdig ontwikkeld man. Toch dunkt me dat Bouwmeester eerder zal hebben bijgedragen in de vorm van denkbeelden dan in die van tekst. Hij was bijzonder onproductief. Zowel van Meijer als van Spinoza heeft hem dat een vermaning opgeleverd, zoals nog zal blijken.

2.2.4.3. Johannes Bouwmeester

De belangrijkste van Meijers studievrienden was Johannes Bouwmeester. Meijer beschouwde hem als zijn 'oudste en trouwste vriend'⁷ en kende hem dus al voor hij naar Leiden vertrok. Zij trokken met elkaar op tot Bouwmeester in 1680 stierf.

Johannes Bouwmeester werd geboren op 4 november 1630⁸ en was een jaar jonger dan Meijer. Volgens een pamflet in de latere Amsterdamse doctorentwist was Bouwmeester, bijgenaamd 'Nero Bulleman', een 'snijers soon'⁹. Dat hij de Latijnse school van Van den Enden bezocht, zoals is beweerd¹⁰, is niet mogelijk, want deze werd pas omstreeks 1652 geopend. Hij kan wel dezelfde Amsterdamse Latijnse school hebben bezocht als Meijer, waarschijnlijk de school die was gevestigd in de Koestraat.

Op 30 maart 1651 - drie jaar eerder dan Meijer - werd Bouwmeester in Leiden ingeschreven als student filosofie:

¹Deze en andere gegevens in *Nederlands cartesianisme*: 362-367.

²Vandenbossche 1978: 4.

³Meer hierover zie 2.3.5.

⁴Trijn Ariaens soon: De moeder van Adriaan Koerbagh heette Trijntje Claes Roch.

⁵het paenitentiehuis van St. Raspinus: het rasphuis

⁶Citaat uit: *De onschult of zamenspraak tusschen de geesten van imandt en niemandt*, Pamflettenbundel *Vershil tusschen Dr. B.v. Dortmund en Mr. A. Boeckelman*. U.B. Amsterdam sig. 1391 C 4 31, p. 28.

⁷*Leidse handschrift*, verjaarsgedicht voor Bouwmeester: 62r.

⁸Meinsma 1896: 150.

⁹Pamflet *De onschult of zamenspraak tusschen de geesten van imandt en niemandt*. U.B. Amsterdam 1391 C4.

¹⁰Lindeboom 1984: 240.

Johannes Baumeester, Amstelodamensis, ann. 20, studiosus philosophiae, habitat op de delftse vliet bij Willem Cornelisz. Cleermaker¹.

Bouwmeester promoveerde in de medicijnen in mei 1658, na zeven jaar studie. Meijer werd ingeschreven als student filosofie op 19 september 1654. In maart 1660 promoveerde hij, zoals wij hierboven zagen, zowel in de wijsbegeerte als in de medicijnen, na nog geen zes jaar studie. Als men bedenkt hoeveel ander werk Meijer in deze jaren heeft verricht, dan kan men rustig aannemen dat Meijers productiviteit aanzienlijk hoger heeft gelegen dan die van zijn vriend.

Wel is het waarschijnlijk dat Bouwmeester niet tot aan zijn promotie onafgebroken te Leiden studeerde. Meinsma vond in de protocollen van de kerkenraad van de Hervormde Kerk te Amsterdam een vermelding dat op 2 juli 1671

Johannes Bouwmeester, voor 16 jaar (1655) lidmaat geworden te Montpellier, 1 jaar later vandaar vertrokken met het leger van den koning van Vrankrijk in Piemont², zonder attestatie op te vragen; voor 9 jaar (1662) hier³ gekomen, nooit gecommuniceert⁴ bij gebrek aan attest⁵ [verzocht] tot het avondmaal toegelaten te worden. Na een kort onderzoek van zijne kennis zal men hem toelaten.⁶

Meinsma veronderstelt dat het hier om dezelfde Johannes Bouwmeester gaat, die dan tijdens de Leidse studiejaren enige tijd in Frankrijk en Italië zou hebben vertoefd. Is dit inderdaad het geval dan heeft deze in 1671 gevraagd tot het avondmaal te worden toegelaten in de Hervormde Kerk te Amsterdam, hetgeen werd toegestaan. Twee jaar na de dood van zijn vriend Adriaan, die werd veroordeeld wegens te vrijzinnige denkbeelden, zou dat een opmerkelijke actie zijn geweest⁷.

Nadat Bouwmeester in 1658 was gepromoveerd in de medicijnen vestigde hij zich als geneesheer in Amsterdam. Volgens boven geciteerd protocol zou dat pas in 1662 zijn geweest. Hij huwde er Maria Oortmans.

Evenals Meijer sloot Bouwmeester zich aan bij de Amsterdamse vriendenkring van Spinoza. Hij behoorde zelfs tot de meest intieme vrienden van de wijsgeer, zodat deze hem soms de kritiek niet spaarde. In een brief van juni 1665 schreef Spinoza hem:

Intussen zou ik u dringend willen vragen, ja ik bid en vraag het u bij onze vriendschap, dat ge u met ware ijver voor serieus werk zult inspannen en het beste deel van uw leven wilt wijden aan de ontwikkeling van uw verstand en ziel. Ik bedoel nú, terwijl het nog tijd is, en voordat ge u te beklagen hebt over het verlies van tijd, ja van uzelf!⁸

In 1669 zouden zowel Meijer als Bouwmeester behoren tot de oprichters van het kunstgenootschap Nil volentibus arduum. Hoewel Bouwmeester niet de meest ijverige 'konstgenoot' was, wist het genootschap hem toch tot verschillende letterkundige activiteiten aan te zetten. De notulen van Nil getuigen ervan dat hij deelnam aan diverse projecten. Belangrijk was zijn aandeel in het *Naauwkeurig onderwys in de tooneel-poëzy*, dat pas in 1765 verscheen⁹. In zijn dissertatie schrijft Harmsen hierover:

¹*Nederlands cartesianisme*: 414n.

²De Franse stad Montpellier bezat een der oudste universiteiten van Europa. Vanuit het Franse Montpellier zou Bouwmeester naar de Italiaanse streek Piemonte zijn getrokken. Inderdaad werd een reis door Frankrijk en Italië in zijn tijd van grote vormende waarde geacht. Waarom hij met het Franse leger meegetrokken zou zijn is mij niet bekend.

³hier: nl. in Amsterdam

⁴nooit gecommuniceert: nooit deelgenomen aan het avondmaal

⁵attest: attestatie, bewijs van lidmaatschap, bij verhuizing door de kerkenraad afgegeven.

⁶Meinsma 1896: 263, 264.

⁷De woorden in het pamflet dat hij 'nogh voor een fyne Kerck-pylaer heene gingh' wijzen in dezelfde richting. Zie het citaat op p. 37 van deze studie.

⁸Tekst geciteerd naar *Spinoza. Briefwisseling*: 218.

⁹Bij C. van Hoogeveen jr. te Leiden.

Meyer en Bouwmeester zijn de belangrijkste auteurs van het Onderwys, maar Bouwmeester is de meest evenwichtige: zijn bijdragen vertonen een constante hoge kwaliteit¹.

Over een ander werk, dat Bouwmeesters enige publicatie zou worden, lezen we in de notulen van Nil voor de eerste maal iets op 29 december 1671:

Bouwmeester [zal] zeker Arabisch boek uit het Latyn vertaalen;
tegen Mey op boete van een dukaton.²

Boete dreigde als dit werk niet tijdig vertaald was, maar Bouwmeesters vertaling was op tijd klaar en verscheen nog hetzelfde jaar in Amsterdam bij Jan Rieuwertsz. De titel luidde: *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan, in het Arabisch beschreeven door Abu Jaaphar Ebn Tophail, en uit de Latynsche overzettinge van Eduard Pocock. A.M. In het Nederduitsch vertaald. Waar in getoond wordt, hoe iemand buiten eenige ommegang met menschen, ofte onderwyzinge, kan komen tot de kennisse van zich zelven, en van God.*³ Thijssen-Schoute beoordeelt de vertaling van Bouwmeester als een 'keurige vertaling in het puristische Nederlands, gepropageerd door Meyers Woordenschat'...⁴ Als het is zoals ze zegt, zou dat opnieuw lexicografische invloed van Meijer betekenen, dit keer op zijn beste vriend.

In het *Leidse handschrift* heeft Meijer een verjaarsgedicht opgenomen dat hij in 1673 schreef voor Bouwmeester. 'Ik heb iets kleens voor mijnen Vriend te dichten', zo deelt hij mee aan het begin van het gedicht dat maar liefst 132 regels telt. Er spreekt warme genegenheid uit voor Bouwmeester en bewondering voor diens veelzijdige ontwikkeling.

Uitvoerig prijst Meijer de medische kennis van zijn vriend:

Hij peilt d'inwendige aart van kruiden, planten, boomen,
Van dieren op het veld, van visschen in de stroomen;
Van voglen in de lucht, en wat elk in zich dekt⁵,
Of voortbrengt, dat ons spijst, of ter gezondheid strekt.
Het men schlijk lichaam zelf ligt open voor zijne oogen,
Hoe long, hoe maag, hoe mild, en leever wordt bewoogen,
En zijne werking doet; wat vuur in 't harte brandt,
Wat vocht door d'adren vloeit, wat wind de spieren spant,
Wat geest de zeenen⁶ vult, wat beenen 't lichaam draagen,
En welke in hunnen stand de Leeden onderschraagen;
Hoe 't gansch gestel door vleesch en vliezen t'zamenhangt,
Hoe 't al zijn voedsel krijgt, en 't vel het al omvangt.⁷

Echter, ook een vermaning ontbreekt niet, een aansporing aan Bouwmeesters adres om toch eindelijk eens tot publiceren over te gaan:

Hoe meenigmaal heeft zij⁸ gewenscht, die hooge gaaven
Van zijn doorluchten Geest niet meer te zien begraaven
En weinigen gegund, maar heerlijk afgeprent
Te streeven wijd en zijd, tot aan des Waerelds end (...)⁹
Op, op, wat mart¹⁰ hij, op. Hij ban zijn' zufferijen.
Hij valle slechts aan 't werk, en 't zal van zelve glijen.¹¹

¹Harmsen 1989: 490.

²Dongelmans 1982 p. 78.

³Dongelmans 1982 p. 85.

⁴*Nederlands cartesianisme*: 417.

⁵in zich dekt: in zich verbergt

⁶zeenen: zenuwen, pezen, (soms) spieren.

⁷*Leidse handschrift*: 63r.

⁸zij: 'mijn Zanggodin', nl. Meijer zelf.

⁹In feite moet men in deze regels de woorden 'te zien' minstens drie keer gebruiken: niet meer begraaven te zien En weinigen gegund te zien, maar (ze) heerlijk afgeprent wijd en zijd te zien streeven...

¹⁰mart: talmt

¹¹*Leidse handschrift*: 63v, 64r.

Minder hoogstaand was de kritiek op Bouwmeester die klonk in een pamflet tegen Nil dat anoniem verscheen in de doktorentwist van 1677, namelijk *De koeckoecx-zangh van de nachtuylen van het collegie Nil volentibus arduum*¹:

Die² gaat met zijn tronie van twaalf schellingen de Atheisterye uit leeren, te bevragen by Joannes Ravestein, wat lessen hy zijn Swager³ Koerbach gegeven heeft: hy schrijft boecken, dat de Philosophie en natuurlijke⁴ reden de uitlegster is van Gods H. Woort⁵; hy smelt⁶ met Spinosa en anderen, de Theologische Politike Redenkaveling, die van de H.H. Staten verboden is⁷: Hy heeft alle geheime schriften⁸ van Dr. vanden Enden, die in Vrankrijk om hoogh in de open lucht door een Angina gestorven is⁹; 't is te beduchten, dat hy ook noch eens als een Absalon¹⁰, met zijn lang swart hair aan een boom vast zal raaken.

Wat we uit dit geschrift in elk geval wel begrijpen is dat Bouwmeester lang zwart haar droeg. En dat men hem ervan verdacht mee te hebben gewerkt aan verboden geschriften. Een medewerking die zich, naar ons idee, waarschijnlijk tot denkbeelden heeft beperkt.

In 1677 mengde zowel Bouwmeester als Meijer zich in de Amsterdamse doktorentwist, zoals alle geneesheren deden die lid waren van Nil. In het jaar 1678–1679 waren de beide vrienden gelijktijdig regent van de Amsterdamse Schouwburg. Bouwmeesters aanstelling werd niet verlengd. Misschien vormde zijn gezondheid daarvan de oorzaak, want op 22 oktober 1680 stond Meijer in de hervormde Nieuwe Kerk te Amsterdam aan het graf van zijn beste vriend:

Dr. Johannes Bouwmeester,
man van Maria Oortmans op de N.Z.Voorburgwal. f 15.¹¹

Vijftien gulden kostte de begrafenis. Dat bedrag was niet gering en het wijst erop dat Bouwmeester tijdens zijn leven een welgesteld man was. Zijn sterven zal voor Meijer, die hem maar één jaar overleefde, een groot verlies hebben betekend.

2.2.4.4. Jacob Vallan

Op 27 juni 1658 promoveerde de Amsterdammer Jacobus Vallan te Leiden in de medicijnen¹². Dat was zes weken na Bouwmeester. Vallan, in 1637 te Amsterdam geboren, was zes jaar jonger dan Meijer. Hij studeerde een aantal jaren gelijktijdig met Meijer in Leiden, maar samen met Bouwmeester volgde hij de studie medicijnen, zodat hij de laatste wellicht nog beter heeft gekend.

Na het voltooien van zijn studie vestigde ook Vallan zich als geneesheer in Amsterdam. In 1663 trad hij er als getuige op voor uitgever Abraham Wolfgangh, toen Meijer en La Grue hun contract niet na wilden komen aangaande het vervaardigen van het 'frans en duyts wordeboek'¹³.

¹U.B. Amsterdam, sign. 1391 C 4 31, p. 10.

²nl. Bouwmeester

³Koerbagh was de zwager van Johannes van Ravestein.

⁴lees: natuurlijke

⁵Hier wordt bedoeld op Meijers *Philosophia S. Scripturae*.

⁶waarschijnlijk geen 'smelt', maar 'smeet', nl. smeedt.

⁷Bedoeld is Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* uit 1670, een werk dat in 1674, evenals Meijers *Philosophia*, werd verboden.

⁸Misschien wordt hier bedoeld op Van den Endens politieke geschriften. Zie Klever 1997: 32, 33.

⁹Gedoeld wordt op de terechtstelling van Van den Enden.

¹⁰Absalon, zoon van koning David, werd gedood nadat hij met zijn hoofd in een eik was vastgeraakt.

Bijbel: 2 Samuël 18.

¹¹Meinsma 1896: 450.

¹²Molhuysen 1918: 289*.

¹³Kleerkooper en Van Stockum: II 1528. Zie p. 32 van deze studie.

In de jaren 1667-1669 zou Vallan gelijk met Meijer twee jaar lang regent zijn van de Amsterdamse Schouwburg. De twee geneesheren behoorden tot dezelfde partij tijdens de onenigheden die binnen het schouwburgbestuur plaatsvonden. Zij werden tenslotte in 1669 allebei ‘uyt den stoel met armen (...) gebonst’¹, en afgezet als schouwburghoofd.

In 1669 vertrok Jacob Vallan naar Leiden, om daar stadsgeneesheer te worden. In 1675 vestigde hij zich in Utrecht, waar hij tot professor werd aangesteld aan de medische faculteit. Hij bekleedde dit ambt tot hij op 83-jarige leeftijd stierf².

Hoewel Vallan na 1669 niet meer in Amsterdam woonde, schijnt Meijer toch in 1671 nog contact met hem te hebben gehad. Meijer schreef aan Vallan, die op dat moment in Madrid verbleef, en verzocht hem namens het kunstgenootschap *Nil volentibus arduum* ‘alle de beste Spaansche Tooneel-stukken voor haar te willen kopen’³. Van verdere betrekkingen tussen Meijer en Vallan ons niets bekend, al kunnen ze er wel zijn geweest.

2.2.4.5. Florentius Lakeman

De studievriend van wie we het minst weten, is Florentius Lakeman. Hij werd geboren in 1636 en was afkomstig uit Haarlem. Op 13 september 1658 werd hij te Leiden ingeschreven als student medicijnen:

Florentius Lakeman Harlemensis. 22, M.⁴

Op 7 april 1660, enkele weken na Meijer, promoveerde ook hij in de medicijnen⁵.

In het *Leidse handschrift*⁶ heeft Meijer tussen gedichten uit 1654 en uit 1659 twee sonnetten opgenomen. Het eerste draagt als opschrift: ‘F. Lakeman M. Dr. An mij.’ Het is een lovend gedicht, dat zich tot Meijer richt met de woorden:

O ghroote Bouwman in het veldt van onze Taal,
Puikrijmer, Wijsgeer, Vriendt van Letteren en Staal.

Het ‘Staal’ zou erop kunnen wijzen dat Meijer zich bezighield met de wapenen, mogelijk met de degen tijdens het schermen, een passende studentensport.

Het tweede sonnet draagt als opschrift: ‘Mijn Antwoordt, Op den zelfden trant’, en bevat Meijers hoffelijke repliek. Hij beaamt dat hij ‘de letteren, en ’t staal Bemint met ijver...’

De gedichten zullen zijn geschreven terwijl de vrienden nog in Leiden studeerden. Reeds dan blijken studiegenoten Meijer te zien als letterkundige, poëet en wijsgeer. Vermoedelijk heeft Meijer later, bij het inschrijven van de beide sonnetten, Florentius met terugwerkende kracht voorzien van de titel ‘M.Dr.’, want tussen 1654 en 1659 was deze nog niet gepromoveerd.

¹Thomas Asselijn zegt dit in 1671 in zijn toespraak tot Nil, vóór zijn treurspel *De moordt tot Luyk*.

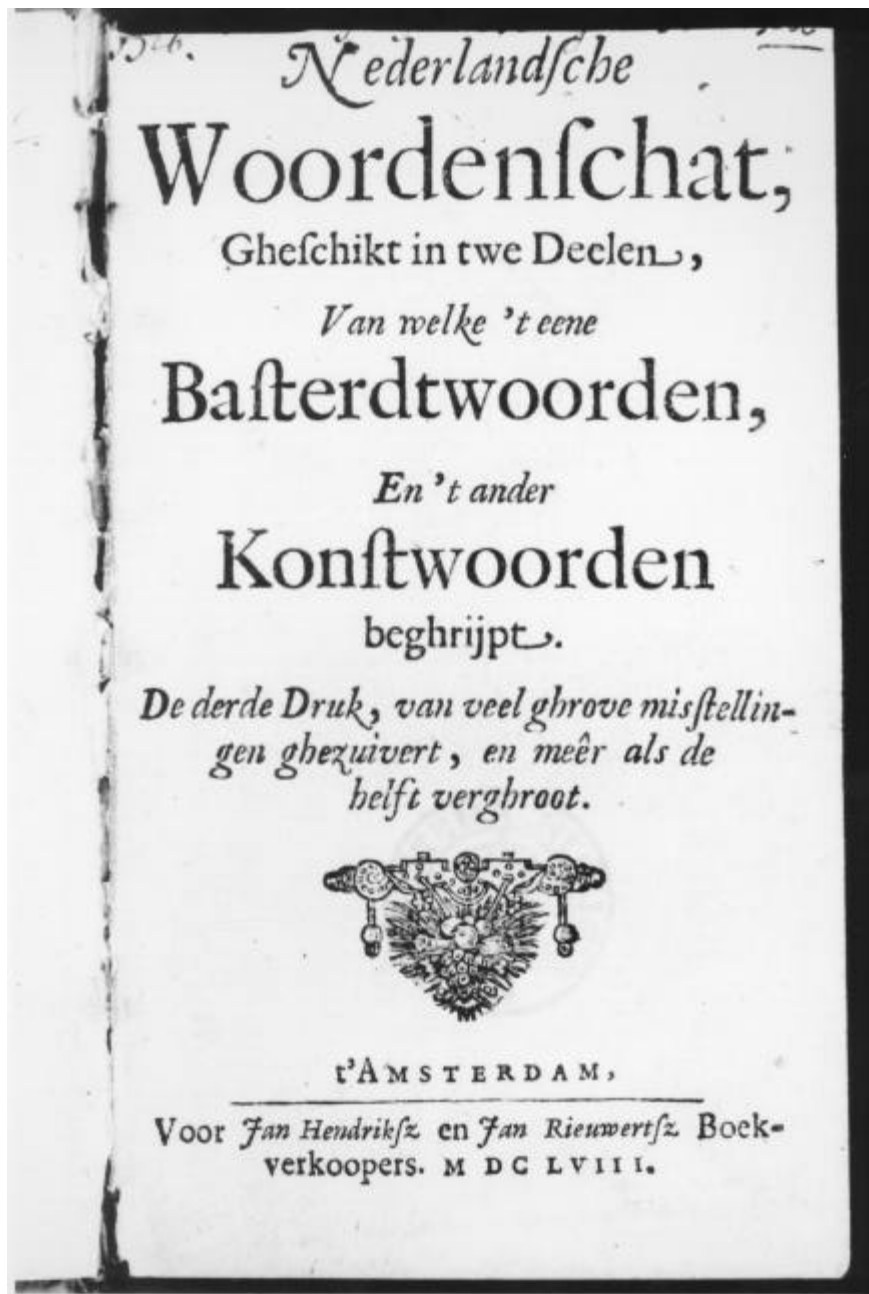
²Lindeboom 1984: 2022.

³Dit staat in het slot van het *Zedig en dichtlievend onderzoek op Aran en Titus...* berijmd door Jan Vos, 1718. Aan het woord was hier ene ‘L: R’. Zie: Pels 1677: 6-9.

⁴*Album studiosorum*: 466.

⁵Molhuysen 1918: 292*.

⁶Op 39v.

3 Titelpagina van de derde druk van de *Nederlandsche Woordenschat*, in 1658 uitgegeven door boekverkopers *Jan Hendriksz Boom* en *Jan Rieuwertsz* te Amsterdam. Achterin het werk staat: "t'Amsterdam, Ter Drukkery van *Thomas Fontein*, op de Voorburghwal, by de *Deventer Houtmarkt*, naast de voghel *Ghryp*". Ook deze uitgave komt dus nog uit de drukkerij van *Fonteyn*, die op de titelpagina hetzelfde siervignetje heeft geplaatst als in de vorige druk. De titelpagina deelt mee dat het werk nu is verdeeld in twee delen, een met bastaardwoorden en een met kunstwoorden.

(U.B. Amsterdam 1095 E 2, vergroot)

2.3. Geneesheer en andere interesses 1660 – 1669

2.3.1. Het dagelijks brood

Een levendig beeld van de medische praktijk in de zeventiende eeuw schetst ons A.C.J. de Vrankrijker in zijn boek *Mensen, leven en werken in de gouden eeuw*¹. Vier stuivers voor de gewone man, een schelling voor de deftige burger was in het midden van de zeventiende eeuw de gebruikelijke doktersrekening voor een visite.

Doktoren van gevorderde leeftijd waren het meest gezocht, vooral omdat de pas afgestudeerden zonder ervaring op de patiënten werden losgelaten. In de zeventiende eeuw kreeg de arts zijn opleiding aan de universiteit. Het onderwijs bestond vrijwel uitsluitend uit theoretische lessen en een soort responsiecolleges. Wel mochten na het eerste examen de studenten, onder leiding van een ervaren arts, de ziekenhuizen bezoeken. Er werden demonstraties gegeven tijdens anatomische lessen en in de kruidentuinen. De student moest luisteren en over de theorie disputeren. Naar we zagen werd Lodewijk Meijer in september 1658 ingeschreven als medisch student, en promoveerde hij reeds in maart 1660 tot doctor in de medicijnen, na nog geen twee jaar studie.

De geneesheer, zoals hij in de zeventiende eeuw werd uitgebeeld, zat in zijn studeervertrek aan een kleine tafel tussen folianten. Voor zijn deur verdrongen zich de patiënten met glazen en potten. Veel hing er voor de geneesheer af van zijn kundigheid in de ‘piskykery’. Op ziekenbezoek werd de medicus gewoonlijk afgebeeld als een man van aanzien. Hij droeg een rijk fluwelen buis en schoudermantel, en had handschoenen in de hand. Geacht was hij wel, en dikwijls ook van goede inkomsten voorzien, getuige de rijke feestmalen die veel geneesheren lieten aanrichten².

Volgens de oude leer ontstond iedere ziekte door een verkeerde menging van vochten in het lichaam. Er werden soms de wonderlijkste geneesmiddelen toegepast. Afgezien daarvan stond de geneesheer bij de behandeling de gehele natuur ter beschikking. Een ruim gebruik werd gemaakt van velerlei kruiden. Bij gasthuizen aangelegde kruidentuinen leverden het materiaal. Een deel der kruiden was afkomstig van apothekers, drogisten en handelaren, die ze invoerden of zelf aanplantten in tuinen buiten de stad. De apotheek zien we op prenten afgebeeld als een winkel vol potten en flessen, retorten, bussen en kroezen. De apotheker zelf is met vijzel en stamper bezig kruiden te verpulveren en te mengen om zo de nodige medicijnen te vervaardigen.

Onder de geneesheer stond de chirurgijn, die niet academisch gevormd was en die uitsluitend in de praktijk werd opgeleid, hoewel later toch wel enige theoretische kennis werd verlangd. Wij weten dat Meijers nicht, de 21-jarige Neeltje Kockx, in 1663 trouwde met de 24-jarige chirurgijn Rijcker Datus. Zij vestigden zich in Diemen. Meijer had dus een chirurgijn in de familie.

De chirurgijn was de man die in zijn winkel operaties verrichtte als aderlaten, afzetten van ledematen, uitsnijden van gezwellen, zetten van beenbreuken, verbinden van wonden. Knechts hielden de arme patiënt tijdens de behandeling vast en hielpen bij het verbinden.

¹s-Gravenhage 1981. Zie: ‘Dokter en geneeskunde’, p. 81-92.

²Het geven van overvloedige maaltijden was in deze periode onder de welgestelden niet ongewoon. Doktoren, professoren, schouwburgregenten, ze deden er allemaal aan mee.

Narcose en antiseptische middelen waren nog onbekend en de anatomische kennis ging niet ver. Omstreeks het midden der zeventiende eeuw telde Amsterdam ongeveer 50 geneesheren, tegenover 250 chirurgijns¹. Bijzondere ziektes werden liever overgelaten aan specialisten als breukmeesters, steensnijders, kankermeesters en pestmeesters. In de loop van de zeventiende eeuw begon men chirurgijns en vroedvrouwen beter op te leiden.

Deskundige bij uitstek was de academisch gevormde geneesheer, zoals Meijer er een was. Hij werd geraadpleegd in moeilijke gevallen en gaf de diagnose in geleerde Latijnse termen. De geneesheer behandelde slechts de inwendige ziekten, beperkte zich tot de diagnostiek en schreef geneesmiddelen voor².

In Meijers uitgaven van de Woorden-Schat vinden we van zijn beroep de neerslag. Meijer nam in elk van zijn bewerkingen bastaardwoorden en veel meer nog zuiver uitheemse woorden op uit de toenmalige medische terminologie. Hij voorzag ze van een vertaling in de moedertaal. In zijn laatste twee uitgaven vindt men bovendien talrijke uitheemse botanische termen, samen met een Nederlands equivalent. Als men de vier bewerkingen van Meijer overziet, dan blijkt hij de meeste aandacht te hebben gegeven aan termen uit het domein van geneeskunde en kruidkunde, zoals men dat van een lexicograaf annex geneesheer kan verwachten³.

2.3.2. Gezinsleven

Hoewel de literatuurgeschiedenis lang met klem heeft beweerd dat Lodewijk Meijer ongehuwd bleef, is hij in werkelijkheid na zijn terugkeer uit Leiden in het huwelijk getreden met de 30-jarige Constantia Carret, een jonge vrouw die woonde in de buurt van zijn ouderlijk huis. De ondertrouwakte luidde:

Den 22 sept 1661

Compareerden Dr Ludovicus Meijer van A. oud 31 J geas met sijn moeder maria

Lodewijckx opde bierkaij end Constantia Caret van A. oud 30 J. geas me⁴ haer suster Sara Caret opde OZ achter burgwal

Luidewijk Meijer. Constance Carret⁵

Enkele weken later, op zondag 16 oktober, werd in de hervormde Oude Kerk het huwelijk voltrokken van:

Dr. Ludovicus Meijer

Constantia Caret⁶

Dit huwelijk schijnt, althans in later jaren, niet bijzonder gelukkig te zijn geweest. Het bleef kinderloos. In een pamflet uit de doktorentwist van 1677, *De koeckoeckx-zangh van de nachtuylen van het collegie Nil volentibus arduum*, wordt verteld hoe Meijer aangeschoten thuiskomt en wordt bekeven door zijn vrouw, die hem verwijt dat hij uit het hoerhuis komt en haar links laat liggen:

...van welke vrienden zy⁷ meesten tijd wel gevoejert, en veel tijds zo dicht bestooven⁸ t'huys quamen, dat zy haar huis qualijk konde vinden: waar over Dr. Meyers Vrouw dikwils als een oud Spinnewiel zoo ontstelt was, dat zy om de Roosekrans malkanderen wat

¹*Algemene geschiedenis der Nederlanden*: 369.

²Van Andel 1981: IX.

³Overzicht domeinen van herkomst trefwoorden zie Tabel 4 op p. 220.

⁴van A. oud 30 J. geas me: van Amsterdam oud 30 jaar geassisteerd door

⁵*D.T.B.* 482 p. 272. De eerste die op deze ondertrouwakte wees, was Thijssen-Schoute.

⁶*D.T.B.* 971 p. 409.

⁷zy, nl. Meijer en Bouwmeester

⁸dicht bestooven: zwaar beschonken

afrosten¹, meende, om dat zy geen kinderen krijgt, dat hy uit het hoerhuis zoo laat t'huys komende haar braek liet leggen, en zijn beste zuivel veel verspilde. (...) Drs. Meyers Vrouw heeft dit zoo qualijk niet opgevat², want zoo de buuren verhaalen zijn de levende getuygen van, die Papaje³ komen zeggen...⁴

Volgens hetgeen hier staat, zouden er buitenechtelijke kinderen van Meijer zijn geweest. Maar hetzelfde pamflet dicht de ongetrouwde Pels ook al een kind toe⁵. In dergelijke pamfletten werd meestal heel veel meer beweerd dan men kon bewijzen.

Toch klinkt een gelijksoortig geluid bij Monnikhoff, die een en ander over Meijer had vernomen van iemand die hem persoonlijk had gekend:

Hij⁶ was (zoo mij van een der geene die hem gekend hebben is berigt) een Man kort en gedron⁷ gedrongen van Lichaam, en van een zeer spotagege en raljanten⁸ aart: hebbende, neevens zommige zijner Medeleeden van het voorgemelde Konst-geenootschap⁹, veel verkeerung met een Nymphje, ter dier tijd onder de naam van Nigtje de Flines zeer bekend¹⁰.

Hier is geen sprake van een onecht kind, maar wel van een 'Nymphje'. De onbekende zegsman schetst Meijer als een korte, gedrongen man met een grote mond, iemand die overal de gek mee stak, een spotvogel.

Een andere kant van Meijer, gemoedelijk, bijna vaderlijk, komt naar voren in een verjaardagsgedicht dat hij opnam in het *Leidse handschrift*. Hij schreef het voor 'Pietertje Sijmens de Bruin, (...) Den 11 van Sprokkelmaandt 1672'¹¹. Het volgt hier in z'n geheel:

Pietertje, beleefdt en jeugdigh,
Die zo vriendelijk, zo vreugdigh,
Als men uwen Heer vergast¹²,
Ons hebt dikwijls opgepast¹³:
'K wil u daer voor dank bewijzen,
En met een gedichje prijzen,
Nu, met toezeg van een taert,
Uw geboortedagh verjaart.
Zeeker, gij zijt fraaij van leeden,
En van aanzicht wel besneeden;
Op uw koontjes ligt een blos;
Uw schoone oogjes zien vrij los,
En vrij lodderlijk, en vierigh;
Uw gelaat is goedertierigh,
Eerbaar, zeedig, zacht, en zoet,
Ongeveinst is uw gemoedt;
Gij zijt minnelijk en aardigh,
En een braave Vrijer waerdigh:

Of gij uit den bruinen ziet¹⁴,
Dat misstaat uw schoonheid niet;
Zij¹⁵ zal langer standt behouwen
En zo lichtlijk niet verouwen¹⁶.

¹Vgl. Om de rozenkrans vechten : plukharen. *WNT* XIII: 1550.

²heeft dit zoo qualijk niet opgevat: heeft dit zo verkeerd nog niet begrepen, heeft het bij het juiste eind

³Papaje: papaatje

⁴*De koeckoeck-zangh* p. 11, 12.

⁵Van Pels wordt gezegd: 'hierom wouw hy ook de onkosten en moeyten van zijn kind te laten Doopen niet toestaan...' *De koeckoeck-zangh* p. 10, 11.

⁶nl. Meijer

⁷Dit 'gedron' zal moeten worden weggelaten.

⁸Woorden-Schat 1720 I: Raillant – gekkende, boertende, spottende

⁹nl. Nil volentibus arduum

¹⁰Monnikhoff, *Ethica of zede-leer*, Voor-reeden: p. [40]n, [41]n. K.B. Den Haag, [Hs 75 G 16].

¹¹*Leidse handschrift* 57r. Pietertje Sijmens de Bruin is ons verder niet bekend.

¹²vergast: een bezoek brengt

¹³Ons hebt opgepast: voor ons hebt gezorgd

¹⁴waarschijnlijk betekent deze regel: als je er bruin uit ziet. In Meijers tijd was een bruine teint geen schoonheids-ideaal.

¹⁵Zij: 'uw schoonheid'

¹⁶verouwen: verouderen

Constantia Carret, Meijers echtgenote, heeft hem nimmer tot een dergelijk elegant gedicht geïnspireerd. In het *Leidse handschrift* is er geen enkele dichtregel aan haar gewijd en wordt haar naam niet genoemd.

Als Meijer, na een huwelijk van 20 jaar, in 1681 overlijdt, dan overleeft Constantia Carret hem nog 21 jaar. Zij wordt pas begraven op 17 oktober 1702¹:

Constansia Caret weduwe dr Lodewijk Meijer
tenhuijse van Libartus boelen Mr Timmerman op de Zingel 20

Haar laatste levensjaren zal Constantia hebben gesleten bij meestertimmerman Boelen, en niet meer aan de Bierkade. Toch bleef ze deftig, want ze overleed als de weduwe van 'dr Lodewijk Meijer', en haar graf was duur, 20 gulden, hetgeen getuigde van welstand. Dat betekende toch nog enige genoegdoening na een stroef huwelijksleven.

In 1664, toen Lodewijk Meijer ruim twee jaar was getrouwd, stierf zijn moeder, Maria Lodewijcks. Zij werd begraven op 26 januari, in een algemeen graf van de hervormde Oude Kerk²:

Marija Lodewijcks
wedu Willem Jansz Meijer vande(n) bierkaeij

Meijers moeder was ongeveer 77 jaar toen ze stierf³. Zij kan zijn overleden van ouderdom, maar ze zou ook slachtoffer kunnen zijn van de pest, die in 1663 en 1664 gruwelijk in Amsterdam huishield. In 1663 stierven er bijna 10.000 mensen, in 1664 ongeveer 24.000⁴. 'Al wat vluchten kon ontvluchtte de besmette stad, handel en wandel stonden stil en bijna alle mogendheden hadden de handel met Holland verboden', zo bericht Israëls⁵.

Het overlijden van zijn moeder betekende voor Meijer zeker een verlies. Tot het einde van haar leven woonde zij op de Bierkade, waar ook Meijer levenslang gevestigd was. Twee jaar tevoren was de oude dame nog als getuige opgetreden bij zijn huwelijk. Toen op de dag van haar begrafenis een bepaalde opvoering in de Schouwburg 's avonds gewoon doorgang vond, maakte Meijer daar zelfs ruzie over⁶. Tijdens de doktorentwist van 1677 was het nog niet vergeten:

...zoo hebben eyndelijk de voornoemde Regenten van de Godshuysen om misnoegen, dat zy over Dr. Meyer hadden, hem eyndelijk bedankt⁷, en een ander in de plaats gesteld, 't zedert welke tijd hy met zijn makkers met een bitter haat tegens het Schouwburg en des zelfs Regenten is ingenomen geweest, als ook, om datze zeker Spel niet hadden opgehouden, om dat des Poets moeder op de zelve dag begraven wierd⁸.

Of deze bewering geheel overeenkomt met de werkelijkheid is nog maar zeer de vraag. Meijers moeder werd al begraven nog vóór haar zoon in 1665 schouwburgregent werd. En op dat moment was alles nog pais en vree tussen Meijer en de schouwburghoofden.

¹Bron: Gemeentearchief Amsterdam, Ned. Herv. Gemeente, *Begraafboek* nr. 91.

²Bron: Gemeentearchief Amsterdam, Ned. Herv. Gemeente, *Begraafboek* nr. 88.

³Volgens de ondertrouwakte van haar eerste huwelijk was zij in 1612 25 jaar oud. *D.T.B.* 667: p. 21.

⁴Als men de bevolking van de stad schat op 150.000 mensen, dan overleed er in 1664 van hen 16%.

⁵Israëls 1873.

⁶In januari 1664 was de Schouwburg dus normaal in bedrijf, de pestepidemie ten spijt.

⁷nl. bedankt als schouwburgregent.

⁸Pamflet *De koeckoeck-zangh van de nachtuylen van het collegie Nil volentibus arduum*, p. 9.

2.3.3. De Woorden-Schat van 1663 en de Woorden-Schat van 1669¹

In 1663 zag een derde bewerking van de Woorden-Schat het licht bij Jan Hendriksz Boom, weer als *Nederlandsche woordenschat*. Het deel Bastaardwoorden was aangevuld met zo'n 400 trefwoorden, meestal afkomstig uit het domein van het recht. Het deel Konstwoorden had Meijer uitgebreid met 2200 trefwoorden, voor de helft ontleend aan geneeskunde en kruidkunde². Meijer nam dus in deze druk meer dan duizend zuiver uitheemse termen op uit het vakgebied van de medicijnen. Het was dan ook zijn eerste bewerking van het woordenboek sinds zijn promotie tot doctor in de geneeskunde. Het kan hier gaan om termen die hij tijdens zijn medische studie was tegengekomen, maar hij kan ze ook elders hebben opgezocht.

Een vierde bewerking van het woordenboek zag het licht in 1669 bij de weduwe van Jan Hendriksz Boom. De titel luidde nu *L. Meijers woordenschat*. In het deel Bastaardwoorden waren 1200 nieuwe trefwoorden opgenomen, vooral afkomstig uit recht, geneeskunde en krijgskunde. Aan het deel Konstwoorden waren 1600 trefwoorden toegevoegd. Hoewel ook hier het domein van het recht niet was vergeten, ontleende Meijer deze termen voor meer dan de helft aan geneeskunde en kruidkunde. Zijn eigen vakgebied had kennelijk nog steeds zijn belangstelling. Hij achtte het van belang dat ook medische vaktermen voor een ieder begrijpelijk in de moedertaal werden weergegeven.

Volkomen nieuw was het derde deel met verouderde en ongewone woorden dat Meijer in deze bewerking opnam. Het bevatte 3400 trefwoorden, die meer samenhang vertoonden met het dagelijkse leven dan de trefwoorden in de andere delen. Het derde deel verkeerde nog in een vrij experimenteel stadium en het is jammer dat Meijer aan een volgende bewerking niet meer is toegekomen. Waarschijnlijk zou hij dan juist in dit deel aan het verbeteren zijn gegaan. Na 1669 zou het kunstgenootschap *Nil volentibus arduum* echter zoveel van zijn tijd vragen, dat het woordenboek bleef liggen. Zeker is wel dat Meijer met name voor het nieuwe derde deel nog stof in portefeuille had³.

2.3.4. Meijer en Spinoza⁴

Als medicus van zijn tijd heeft Lodewijk Meijer grote invloed ondergaan van het cartesianisme, meer nog dan van het spinozisme. Desondanks heeft de geschiedenis der wijsbegeerte hem tot op de dag van vandaag juist in verband gebracht met Spinoza, Nederlands meest bekende wijsgeer. Over de betrekkingen tussen Spinoza en Meijer is heel veel gepubliceerd en ook wel eens gefantaseerd. Reden genoeg om op deze plaats over dit onderwerp beknoptheid in acht te nemen.

Onze samenvatting begint in 1652, in Amsterdam. Daar opende dr. Franciscus van den Enden een Latijnse school, waarvan weldra een grote roep uitging⁵. Van den Enden, een

¹Een overzicht van de omvang der aanvullingen in Tabel 1 op p. 158.

Overzicht domeinen van herkomst trefwoorden zie Tabel 4 op p. 220.

²Gegevens betreffende de domeinen van herkomst in Tabel 4 op p. 220.

³Zie W-S 1669 voorwoord p. [14].

⁴Een overzicht van alle Spinoza-bronnen in *Spinoza. Briefwisseling*. Hierin ook de tekst van alle brieven.

⁵Dat noch Meijer, noch Bouwmeester, noch Koerbagh onderwijs heeft kunnen volgen aan de school van Van den Ende is duidelijk. Toen de school in 1652 werd geopend, was Meijer 22 jaar, Bouwmeester 21 jaar, Adriaan Koerbagh ongeveer 20 jaar en zijn broer Johannes ongeveer 18 jaar. Al in 1653 hebben de broers Koerbagh zich als student laten inschrijven in Utrecht.

Het is dus onmogelijk dat Spinoza van Meijer mogelijk 'een studiegenoot van het Atheneum' zou zijn, zoals De Boer veronderstelt. Toen Spinoza nog met zijn studie bij Van den Ende moest beginnen, was Meijer al van het Atheneum af en vertrok hij naar Leiden. Zie: De Boer 1996.

ex-jezuïet uit Leuven en doctor in de medicijnen, was een zeer ontwikkeld man. Hij studeerde ondermeer filosofie en was in de wijsbegeerte van Descartes goed onderlegd.

Baruch de Spinoza¹ werd op 24 november 1632 te Amsterdam geboren uit een Portugees-Joodse familie. Na zijn eerste schooljaren werkte hij aanvankelijk in de handel, zodat hij zijn uitgebreide eruditie later geheel zelfstandig heeft moeten verwerven. Omstreeks 1653 of 1654 moet Van den Enden Spinoza bij collegianten hebben ontmoet. Van den Enden bood aan Spinoza les te geven en op zijn school studeerde deze natuurwetenschappen en Latijn en raakte hij bekend met de filosofie van Descartes.

Door zijn afwijkende opvattingen kwam Spinoza in conflict met het geloof van zijn vaders en werd hij uit de Amsterdamse synagoge weggestuurd. In 1656 werd de ban over hem uitgesproken. Nadat Spinoza uit de joodse gemeenschap was verstoten, heeft Van den Enden hem vrijwel zeker een tijdlang bij zich in huis genomen. Spinoza vergoedde deze dienst door les te geven aan Van den Endens school. Hij legde zich in deze periode tevens toe op het slijpen en polijsten van glazen. In zijn verdere leven zou Spinoza, gesteund door enkele vermogende vrienden, in zijn sobere levensbehoeften voorzien door optische glazen te vervaardigen.

In 1660² verliet Spinoza zijn vaderstad en vestigde zich in een klein huisje te Rijnsburg, de vrijhaven der collegianten. Hier voelde hij zich veilig en kreeg hij rust om zich op de wijsbegeerte toe te leggen. Verschillende van zijn vrienden kwamen hem van tijd tot tijd bezoeken. Met de leden van de Amsterdamse vriendenkring onderhield de wijsgeer bovendien een regelmatige briefwisseling.

In april 1663 bracht Spinoza een bezoek aan Amsterdam, zoals hij dat in 1665 nog eens zou doen. En uit een brief van 20 april 1663 blijkt dat Spinoza, die op dat moment op het punt stond naar Voorburg te verhuizen, rekende op een bezoek van Lodewijk Meijer:

Nu zou ik, daar de tijd dringt, wel willen overgaan tot uw³ tweede brief, maar op de inhoud daarvan zal ik beter kunnen ingaan als ge mij de eer zult aandoen mij te bezoeken. Ik verzoek u dus zo spoedig mogelijk te komen want de tijd van mijn verhuizing nadert snel⁴.

Het is niet waarschijnlijk dat Lodewijk Meijer vóór het jaar 1660 een belangrijke rol heeft gespeeld in het leven van Spinoza. Vanaf 1654, tot in het voorjaar van 1660, heeft Meijer in Leiden gestudeerd en gewoond. Hij was in deze jaren druk bezig met studie en letterkundig werk, en hield zich waarschijnlijk slechts in Amsterdam op wanneer dat noodzakelijk was.

Hierbij valt te denken aan familiebezoek, overleg met de uitgevers van zijn werk⁵,

¹Leven, leer en werken van Spinoza bij Sassen 1959: 190-216.

²Het is in elk geval zeker dat Spinoza voorjaar 1661 te Rijnsburg woonde. *Spinoza. Briefwisseling*: 32.

³uw: nl. van Meijer

⁴*Spinoza. Briefwisseling*: 127.

⁵In 1655 naar Johannes van Ravestein (later de zwager van Adriaan Koerbagh) voor de uitgave van *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*, in 1656 naar Abraham Hoopwater voor het *Mergh der ghódtgheleerdtheid*, in 1658 naar Jacob Lescaille voor *De looghenaar*, en naar Jan Hendriksz Boom en Jan Rieuwerths voor de derde druk van de *Woorden-Schat*.

het bijwonen van bruiloften waarvoor hij een gedicht geschreven had¹, en de opvoeringen in de Amsterdamse Schouwburg van zijn toneelstuk *De looghenaar*².

Ondanks de verplichtingen in Amsterdam, zal Meijer denkkelijk pas na zijn terugkeer in 1660 gelegenheid hebben gevonden om zich daadwerkelijk aan te sluiten bij Spinoza's vriendenkring en regelmatig deel te nemen aan de bijeenkomsten.

Door verschillende Spinozakenners is de indruk gewekt dat Meijer, Bouwmeester en Koerbagh Spinoza al veel eerder ontmoetten, namelijk in de kring van Van den Enden³. Uitgesloten is dit niet, maar dat de drie vrienden al tijdens de jaren van hun studie in Leiden tot Spinoza's kring hebben behoord en actief hebben deelgenomen aan de bijeenkomsten lijkt minder aannemelijk.

Van contacten tussen Meijer en Van den Enden getuigt het werk van Meijer slechts één keer. Dat is pas in een sonnet uit 1664, dat hij schreef om de opvoering van een Latijns schooldrama te prijzen. Het opschrift van het gedicht luidde:

Op het Speelen van Medea, Vertoont door de Jonkheidt, staande onder 't beleid van den Heer Franciscus van den Enden Der medicijnen Doctor, Waar in zijn Dochterkens, Adriana Clementia voor Medea, en Maria Anna voor Crëusa speelden in Ghrasmaandt des 1664sten Jaars.⁴

Na Spinoza's vertrek uit Amsterdam in 1660 begonnen zijn Amsterdamse vrienden eind 1662 of begin 1663 opnieuw bijeen te komen. Tot hen behoorden op dat moment in de eerste plaats drie collegianten van doopsgezinden huize, namelijk Jarich Jelles⁵, een welgesteld kruidenier in ruste, Simon Joosten de Vries⁶, een vermogend Amsterdams koopman, en de handelsagent Pieter Balling, een man van ontwikkeling⁷. Deze drie waren al langer met Spinoza bevriend en hadden hem mogelijk leren kennen tijdens bijeenkomsten van de collegianten, of misschien al vóór 1656, toen Spinoza nog zelf in de handel werkte.

Verder hoorden bij de vriendenkring de drie geneesheren Meijer, Bouwmeester en Adriaan Koerbagh. Meijer had zich te Amsterdam gevestigd na het voltooien van zijn studie in 1660, Koerbagh vermoedelijk na zijn promotie van 1661 en Bouwmeester was na zijn promotie van 1658 mogelijk pas in 1662 te Amsterdam gaan wonen⁸. Tenslotte was er nog de boekhandelaar Jan Rieuwertsz, ook een collegiant, bij wie zij geregeld vergaderden⁹.

Jan Rieuwertsz, die leefde in de jaren 1617-1687, was de uitgever van doopsgezinden en collegianten en werd in later jaren stadsdrukker. Bij hem verscheen ondermeer werk van Descartes, van Geeraardt Brandt en van Spinoza. In 1666 zag bij hem anoniem Meijers

¹Tijdens zijn studiejaren schreef hij vier gedichten voor huwelijken die in Amsterdam werden gesloten: Op 12 januari 1655 J. Phoonsen en Borghorst, op 4 april 1656 J.O. v.d. Weert en M. Coene, op 6 maart 1657 Jakob Leseuter en Lidia Maas, op 5 mei 1658 Jekob Linnich en Katarina de Vries. (De laatste bruidegom is de collegiant Jacob Linnich de Jonge.) Gegevens uit het *Leidse handschrift*: 15r-16r, 16v-17v, 18v-19v, 20r. Het is niet zeker dat Meijer alle bruiloften persoonlijk bijwoonde. Het konden ook bestelde bruiloftsgedichten zijn.

²Opvoeringen van *De looghenaar* op 8, 11, 15 april en 14 november 1658, ook op 11 augustus 1659. Gegevens bij Oey-de Vita en Geesink.

³Dit denkbeeld is waarschijnlijk afkomstig van Meinsma. Zie Meinsma 1896: 150, 153, 154.

⁴Met de hand geschreven in het *Leidse handschrift*: 44r.

⁵Sassen 1959: 202, 203.

⁶Meinsma 1896: 103.

⁷Sassen 1959: 202-204.

⁸Meinsma 1896: 263, 264.

⁹Meininger 1972. Meer gegevens betreffende Jan Rieuwertsz: *NNBwb* II: 1211, Kleerkooper en Van Stockum: 622-627, Gruys en De Wolf 1989: 147.

Philosophia het licht, evenals een jaar later de vertaling daarvan. Het meest warm bevriend was Spinoza met Bouwmeester en met Jarig Jelles.

Spinoza zond zijn Amsterdamse vrienden gedeeltes toe van zijn werk - met name van de latere *Ethica* - die zij samen bestudeerden. In een brief aan Spinoza beschrijft Simon Joosten de Vries hoe hun vergaderingen verliepen. Het is een veel geciteerd fragment:

Wat onze vergadering aanbetreft deze is op de volgende wijs ingericht: beurt om beurt leest er een van ons voor, geeft naar zijne opvatting eene verklaring, en betoogt verder alles naar volgorde uwer stellingen. Gebeurt het dan, dat wij elkander niet voldoen kunnen, zoo achten wij 't de moeite waard, dat op te teekenen en aan u te schrijven, opdat het ons zoo mogelijk duidelijker gemaakt worde, en wij, onder uwe leiding, tegen alle bijgeloovigen en Christenen de waarheid verdedigen en aller aanval weerstaan kunnen.¹

De vroegste brief van Spinoza aan Lodewijk Meijer die bekend is, werd verzonden vanuit Rijnsburg, op 20 april 1663. Spinoza beantwoordt daarin twee niet bewaarde brieven van Meijer, van 11 januari en van 26 maart 1663. Op Meijers verzoek zette Spinoza zijn standpunt uiteen over het oneindige². Deze belangrijke en uitvoerige brief heeft onder Spinoza's vrienden de naam 'De infinito' gekregen. Uit de brief wordt duidelijk dat Spinoza zich zeer aan Meijer verplicht voelde.

Nog twee brieven schreef Spinoza aan Meijer, op 26 juli en op 3 augustus 1663 vanuit Voorburg³. De brieven bevatten nauwkeurige instructies over veranderingen die Spinoza aangebracht wenste te zien in de *Praefatio* die Meijer in het klad had opgesteld voor Spinoza's *Renati des Cartes principiorum philosophiae pars I, & II more geometrico demonstratae*. Meijer voerde Spinoza's wensen zorgvuldig uit, en schaafde ook diens Latijn wat bij. In zijn voorrede noemt Meijer Descartes (in de vertaling van Pieter Balling) 'die helderblinckende flonkerstar van onze Eeuw'⁴. Meijer vertelt in het voorwoord ook hoe Spinoza op zijn aandringen dit werk – waar hij zelf ook al eens aan was begonnen – voltooide voor een uitgave, en hoe Spinoza aan hem de zorg voor de publicatie had opgedragen⁵. De uitgave verschijnt bij Jan Rieuwertsz, evenals een jaar later de vertaling van Pieter Balling, *Renatus des Cartes beginzelen der wysbegeerte*. Dit geschrift over de ideeën van Descartes is het enige werk van Spinoza dat tijdens diens leven werd uitgegeven met de naam van de auteur op het titelblad.

Na het vonnis wegens spinozistische en sociniaanse ideeën dat voor Adriaan Koerbagh in 1669 de dood ten gevolge had, is het enthousiasme van de Amsterdamse vrienden van Spinoza denkkelijk wat bekoeld. Van den Enden vertrok het jaar daarop, in 1670, uit de stad en vestigde zich in Frankrijk, waar ook hij afwijkende ideeën en daden, maar nu op politiek terrein, met de dood zou moeten bekopen⁶. Simon Joosten de Vries was al gestorven in 1667 en Pieter Balling stierf nog voor 1669.

Meijer had zich steeds meer van de wijsbegeerte afgekeerd om zich bezig te kunnen houden met toneel en letterkundig werk. Samen met Bouwmeester wijdde hij zijn krachten aan het nieuwe 'konstgenootschap' dat zij in 1669 hadden opgericht. Gedurende de laatste jaren van Spinoza's leven horen we niet meer van Bouwmeester of van Meijer. Aan hun schriftelijk verkeer met Spinoza kwam weldra een einde.

¹Geciteerd naar Meinsma 1896: 203, 204.

²*Nederlands cartesianisme*: 386.

³De tekst van deze brieven in *Spinoza. Briefwisseling*: 120-129, 144-145.

⁴Op p. [3].

⁵*Nederlands cartesianisme*: 388-391.

⁶Van den Enden nam er deel aan een samenzwering tegen Lodewijk XIV en werd in 1674 veroordeeld tot de galg. Meinsma 1896: 412-414.

Ook Thijssen-Schoute maakt de gevolgtrekking:

Meer dan alle dogmatisch verschil moet Meyers belangstelling voor dichtkunst en toneel en zijn zucht, een voorname rol te spelen in het amsterdamse kunstleven, Meyer op wegen gedreven hebben ver verwijderd van de spinozistische¹.

Toen Spinoza in 1677 was gestorven, zorgden de Amsterdamse vrienden dat zijn verzameld werk werd uitgegeven. Dat gebeurde op verzoek van George Hermann Schuller, een jonge arts uit Amsterdam, die met Spinoza correspondeerde voor diens overlijden en die hem regelmatig had bezocht.

De lessenaar met Spinoza's nagelaten geschriften werd bezorgd bij Jan Rieuwertsz. De *Opera posthuma* verscheen nog in hetzelfde jaar bij Rieuwertsz, zonder vermelding van plaats of uitgever. Vrijwel zeker werd de *Praefatio*, in het Nederlands opgesteld door Jarig Jelles, door Meijer in het Latijn vertaald. De *Opera posthuma* zelf werd door J.H. Glazemaker vertaald in het Nederlands en deze vertaling zag, eveneens in 1677 bij Jan Rieuwertsz, het licht als *De nagelate schriften van B.d.S.* Weer werden plaats en uitgever verzwegen. De vertaling was zo snel vervaardigd dat men heeft verondersteld dat de Amsterdamse vrienden er, mogelijk al in een eerder stadium, aan hebben meegewerkt².

In de wijsbegeerte is men Lodewijk Meijer nog altijd dankbaar voor zijn bemoeienissen met Spinoza. Zoals Axters bijvoorbeeld:

Behalve een baanbreker op stuk van Nederlandsche wijsgeerige lexicographie is Meyer (...) vooral de man aan wie elk de kennis van het werk van Spinoza te danken heeft³.

Misschien wordt de betekenis die Meijer voor Spinoza heeft gehad hier wel wat overschat. In elk geval heeft de geschiedenis van de wijsbegeerte de neiging om de betekenis die, andersom, Spinoza voor Meijer heeft gehad te overdrijven. Spinoza is voor Meijer zeker belangrijk geweest. Maar het was een belang van tijdelijke aard.

Treffend is dit onder woorden gebracht door Thijssen-Schoute:

Voor de laatste drie [nl. Jelles, Balling en Simon de Vries] moge hun vriendschap met Spinoza de belangrijkste gebeurtenis in hun leven betekend hebben, maar voor Meyer en Bouwmeester gaat dit niet op, zodat het dan ook niet overeenkomstig de historie is hen te zeer te willen vastklitten aan het amsterdamse spinozistische collegium⁴.

Een nagekomen bericht over Meijers relatie met Spinoza houdt verband met de dood van de wijsgeer in 1677. Sinds 1671 woonde Spinoza in Den Haag, bij schilder Van der Spyck en diens vrouw. Spinoza leed al meer dan twintig jaar aan tering, toen hij in 1676 zijn einde voelde naderen. George Hermann Schuller, de Amsterdamse geneesheer die hem regelmatig opzoekt, stelde in februari 1677 vast dat hij niet lang meer te leven had⁵. Kort daarop stierf Spinoza, in aanwezigheid van de Amsterdamse geneesheer die hij had ontboden.

Een uitvoerige beschrijving van deze gebeurtenissen gaf de Haagse lutherse predikant Johannes Köhler, oftewel Colerus, bijna dertig jaar later, in 'een naukeurige levensbeschrijving, van dezen beruchten wysgeer' Spinoza⁶:

¹Nederlands cartesianisme: 407.

²Spinoza. Briefwisseling: 34.

³Axters 1937: 117*.

⁴Nederlands cartesianisme: 357.

⁵Meijer 1897.

⁶Johannes Colerus, *De waarachtige verryzenis Jesu Christi uit den dooden, tegen B. de Spinosa en zyn aanhangers verdedigt (...) Benevens een naukeurige levens-beschrijving, van dezen beruchten wysgeer, zo uit zyn nagelate schriften als mondeling verhaal van nog in 't leven zynde geloofwaardige personen, zamengesteld.* Amsterdam 1705. Het geciteerde fragment staat op p. 201 en 102 [202].

Hy¹ hadde een zeker Medicus L.M. van Amsterdam by zig ontboden, die aan de huisgenoten belaste van een ouden haan te kopen, en dezelve nog dien morgen te koken, op dat Spinoza 's middags het nat daarvan nuttigen mogt, gelyk dan geschiede; en de Huisheer neffens zyn liefste t'huis komende, at hy daar nog met smaak van. 's Agtermiddags gingen de huisgenoten gezamentlyk ter Kerk, blyvende de voornoemde Docter L.M. alleenig by hem; maar uit de Kerk komende, hoorden se dat Spinoza ten drie uren in tegenwoordigheid van deze Doctor overleden was: dewelke nog dien zelve avond met de nagtschuit weder naar Amsterdam vertrok, ziende na de verstorvene niet eens meer om, nadien hy eenig geld 't geen Spinoza had laten op de tafel leggen, te weeten een Dukaton, en nog eenig kleyn geld, benefens een mes met een zilver hegt by zig gestoken had, en daarmede doorgegaan was.

Er is nogal wat geschreven over de hier genoemde 'L.M.', en niet zelden met leedvermaak. De letters moesten wel voor 'Lodewijk Meijer' staan.

In een artikel over 'Dr. Schuller en B. de Spinoza'² heeft W. Meijer op overtuigende wijze zijn mening verdedigd dat de Amsterdamse geneesheer aan Spinoza's sterfbed George Hermann Schuller is geweest. In een van zijn brieven aan Leibnitz, die van 13 november 1677, berichtte Schuller als executeur van Spinoza's geestelijke nalatenschap, dat hij Spinoza's manuscripten 'ante et post ejus obitum', voor en na diens overlijden, stuk voor stuk had bekeken. Na de verzegeling diezelfde avond was daar geen gelegenheid meer voor.

Aanvankelijk bood Schuller Leibniz het handschrift van de *Ethica* te koop aan. Maar in een volgende brief deelde hij mee dat hij erin was geslaagd de vrienden in Amsterdam over te halen om zelf de uitgave van de *Opera posthuma* op zich te nemen. Deze vrienden waren Jarig Jelles, Bouwmeester en Meijer, die dus oorspronkelijk de handschriften niet in handen hebben gehad.

Op de avond van Spinoza's overlijden werd een inventaris opgemaakt van al zijn bezittingen, waarna alles werd verzegeld. Bij de inventaris werd eerst "d'heer Georgius Hermanus" door de notaris als getuige opgeschreven, maar later werd de naam doorgehaald en door die van een andere getuige vervangen. W. Meijer concludeert dat George Hermanus Schuller wel aanwezig was, maar niet als officieel getuige heeft willen optreden, of niet heeft kunnen optreden, vanwege zijn vertrek met de nachtschuit³.

Waarschijnlijk heeft Colerus, toen hij 28 jaar later hoorde van een Amsterdams geneesheer die indertijd bemoeienis had met het sterfbed van Spinoza, gedacht aan de bekende Lodewijk Meijer, die immers met Spinoza bevriend was geweest. Maar waarom zou Spinoza, in zijn laatste levensjaren trouw bezocht door George Hermann Schuller, die hij ook raadpleegde over zijn gezondheid, plotseling Lodewijk Meijer hebben laten komen om hem op zijn sterfbed bij te staan? Overigens, waarom zou Spinoza het geld en het mes 'met een zilver hegt' waarvan Colerus spreekt, niet zelf geschonken hebben aan de geneesheer die hij ontboden had, als aandenken, of als vergoeding van de gemaakte kosten?⁴

2.3.5. De *Philosophia S. Scripturae interpres* en *De philosophie*

In 1666 verscheen te Eleutheropoli⁵ anoniem een opzienbarend werk. Het was de *Philosophia S. Scripturae interpres; Exercitatio paradoxa*, waarvan naderhand door mededelingen van Colerus, Jan Rieuwertsz jr. en anderen, is gebleken dat Lodewijk Meijer

¹nl. Spinoza

²*De navorscher* 1897: 605-608.

³Tot zover W. Meijer. Zie over deze kwestie bijv. ook Meinsma 1896: 434, en Steenbakkers 1994: 59, 60.

⁴Zie ook Monnikhoff, *Ethica of zede-leer*, Voor-reeden p. [41]n en [42]n. K.B. Den Haag [Hs 75 G 16].

⁵Vrystadt, een bekende schuilnaam voor Amsterdam.

de auteur was¹. De Nederlandse vertaling verscheen in 1667 te Vrystadt² als *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture. Een wonderspreuckigh tractaet*. Een uitgever werd niet genoemd, maar zowel origineel als vertaling werden uitgegeven door Jan Rieuwertsz.

De overzetting in het Nederlands moest wel door Meijer zelf zijn vervaardigd. Zij vertoonde een vrijheid in bewerking, zoals slechts een auteur zich kon veroorloven. In origineel en vertaling gaf de auteur blijk van zijn taalkundige interesse en de taalkundige voorbeelden waren in beide met zorg gekozen³. Er bestond een duidelijke samenhang tussen dit wijsgerig werk en Meijers lexicografische ideeën⁴. In de vertaling werd bovendien expliciet naar de Woorden-Schat verwezen⁵.

Meijer vervaardigde de *Philosophia* nadat hij uit Leiden was teruggekeerd:

Want na dat wy, de loopbaen van de studie der Academie ten eynde gelopen⁶, en de kennis soo der hoge Faculteyten, gelijk men hen noemt, als der andere Philosophische leeringen (...) gevat hebbende, weêr t'huys gekomen waren (...) soo heeft het ons goet ghedacht eerstelijck het gemoedt tot de Theologie te keeren, als de gene, die alle d'andere wetenschappen verre overtreft, dewijl sy de wegh van heyliglijck en saliglijck te leven aen de menschen toont...⁷

Uit angst voor de reacties der 'Theologanten' had hij enige jaren gearzeld het werk te publiceren, zo vertelt Meijer in het nawoord. Hij moet het dus al een paar jaar vóór 1666 hebben geschreven:

Ick heb, waerde Leser, langh en dickwijls by my self overwoghen of ick dese mijn vrucht, nu rijp gheworden, en voldragen, doch die echter aen een seer groot ghetal van Theologanten ontijdigh en monstrueus sal schijnen, onder de Pars sou brengen, en in 't licht geven, dan of ick de selfde by my sou verdrucken, en voor eeuwich ter duysternis verwysen. (...) Daer waren (...) twee verhindernissen, en die noch seer groot, van de welcken d'een my, en d'ander de Christelijcke Kercken aengael⁸.

En dese twee verhindernissen hebben my van soo groot gewicht gescheenen, dat ick dit Tractaet alreê eenige jaren van de Pars heb afgehouden, en dickwijls by my self beslooten dat het nooyt ghedruckt sou worden...⁹

In dit werk gaat Meijer er van uit 'dat de Boecken van 't Oude en Nieuwe Testament 't onfeylbare Woordt van d'almachtige Godt' bevatten, en dat is de 'grondtvest van alle Theologie'¹⁰. Daarnaast prijst hij 'de seer voortreffelijcke Renatus Descartes, die seer heerlijcke en flickerende nieuwe Star'¹¹.

Meijer had de bedoeling met dit geschrift voor de theologie te doen wat Descartes voor de filosofie had gedaan. Hij wilde alles verwerpen wat betwijfeld kon worden, zodat tenslotte alleen zaken overbleven waaraan geen twijfel mogelijk was. Als onbetwifelbaar uitgangspunt koos hij dat de Heilige Schrift het onfeilbare Woord van God is en dat daarom de ware zin ervan samenvalt met de waarheid. Als tweede vast punt voegde hij er echter aan toe dat de wijsbegeerte de onfeilbare norm voor de uitlegging van de Schrift is. Deze verklaring van de Schrift leidde er vervolgens toe dat allerlei bekende theologische opvattingen die niet met de rede te vatten zijn, werden afgewezen¹².

¹*Nederlands cartesianisme*: 395.

²nl. Amsterdam.

³*Nederlands cartesianisme*: 395, 399.

⁴Meer hierover in deze studie op p. 398 e.v.

⁵*De philosophie*: 14.

⁶Op deze plaats dient 'hebbende' ingevoegd.

⁷Voorreden p. [2].

⁸*De philosophie*: 127.

⁹*De philosophie*: 129.

¹⁰*De philosophie*: [7].

¹¹*De philosophie*: 50.

¹²Sassen 1959: 181, 182.

Hubbeling wijst erop dat zowel Descartes als Spinoza ieder op een eigen wijze theologie en filosofie wilden scheiden, maar dat Meijer deze scheiding afwees. Hij kantte zich ook tegen de gereformeerde gedachte dat de Schrift door de Schrift verklaard moest worden¹. Thijssen-Schoute is van mening dat Meijer in dit werk de Cartesiaanse methode op ongeoorloofde wijze heeft toegepast. Meijer mag in zijn *Philosophia* Descartes prijzen en navolgen, maar dat verhinderde hem niet daarin iets te ondernemen wat Descartes met afgrijzen zou hebben vervuld².

Meijer ontketende een storm van verontwaardiging door op deze manier aan de wijsbegeerte bij de verklaring der Heilige Schrift het hoogste gezag toe te kennen. De door hem voorziene reacties bleven niet uit en uiteindelijk werd er een twintigtal gepubliceerd³. Meijer antwoordde niet op de heftige aanvallen. Misschien omdat hij er geen heil in zag, maar zeker ook uit veiligheidsoverwegingen. De haat der 'theologanten' zou hem immers zelfs zijn broodwinning kunnen kosten. Dat had hij in het nawoord van het werk reeds uiteengezet⁴. Vandaar ook zijn anonimiteit.

In 1674 werd de *Philosophia* als gevaarlijk en goddeloos verboden. Knuttel vermeldt dat gedeputeerden van de Noord en Zuid-Hollandse synodes na de verschijning van de *Philosophia* een klacht indienden bij de regering, aanvankelijk zonder succes. Pas na de dood van raadpensionaris Jan de Witt in juli 1672, werd het werk door het Hof van Holland verboden verklaard, gelijk met Spinoza's *Tractatus theologico politico*. Het waren 'godslasterlijke ende zielverdervende boecken'. In Friesland was de *Philosophia* reeds in november 1666 verboden⁵.

Spinoza hoorde niet bij hen die de rede zagen als de uitlegster der Schrift. Er is wel gezegd dat na het verschijnen van de *Philosophia* de vriendschap tussen Spinoza en Meijer bekoelde, omdat van na die datum geen briefwisseling meer bekend is⁶. Toch zijn in 1674 Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* en Meijers *Philosophia* samen uitgegeven in één band, waarna ze beide door een verbod werden getroffen. Deze gezamenlijke uitgave verscheen anoniem, met drie verschillende, fictieve titelpagina's, voorzien van valse titels en uitgevers⁷. In werkelijkheid was Jan Rieuwertsz de uitgever en het lijkt niet erg waarschijnlijk dat Rieuwertsz, die behoorde tot de vriendenkring van Spinoza en diens vaste uitgever was, een heruitgave van de *Tractatus* zou verzorgen op een manier die in strijd was met de verlangens van de wijsgeer⁸.

De 'Epilogus' van Meijers *Philosophia* besluit met de vroegst bekende zinspeling op de *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand*. Het is een jeugdwerk van Spinoza dat deze in 1662 vanuit Rijnsburg de Amsterdamse vrienden toestuurde. Omstreeks dat tijdstip moet Meijer de *Philosophia* op papier hebben gezet.

¹Spinoza. *Briefwisseling*: 44.

²Thijssen-Schoute 1967. Meer over de inhoud van de *Philosophia* zie: *Nederlands cartesianisme*: 395-400, Klever 1997: 63-85, Bordoli 1997: 72-203.

³Een uitvoerige bespreking van deze reacties geeft Bordoli 1997: 232-383. Voor een beknopte weergave zie: Sassen 1959: 182, 183.

⁴*De philosophie*: 128.

⁵Knuttel 1914: 91, 115, 116.

⁶*Nederlands cartesianisme*: 404.

⁷Zie: Kingma en Offenbergh 1977: 11.

⁸Ook Klever ziet in deze gezamenlijke uitgave een signaal dat de werken naar het oordeel van de Spinoza-vrienden geen tegenstelling vormden. Hij is zelfs van mening dat Meijer en Spinoza met beide werken op één lijn zitten en dat Spinoza in zijn *Tractatus theologico-politicus* een volgeling was van de 'wetenschappelijke hermeneutiek' in Meijers *Philosophia*. Zie Klever 1997: 63n, 79-83.

Juist in onze tijd wordt veel geschreven over Lodewijk Meijer als wijsgeer en als vriend van Spinoza. Nog onlangs is de loftrumpet over Meijers *Philosophia* gestoken door Klever. Deze roemt Meijers geschrift, in het bijzonder de taalkundige ideeën erin:

Meyers studie over de *Philosophie als uitlegster van de H. Shrift* behoort tot het allerbeste wat de Nederlandse Verlichting van de zeventiende eeuw heeft voortgebracht. Daarnaast is het ook een eminente taalkundige verhandeling, die zijns gelijke niet kent.

Als lezer ben ik mateloos onder de indruk van deze geniale Meyeriaanse taalkunde, die ik zo schitterend, zo helder en zo onaantastbaar en onweerlegbaar acht, dat ik er eigenlijk niets aan toe te lichten of toe te voegen heb.¹

Ter nuancering van deze lof mag de meesmuilende reactie van Lotte Jensen niet onvermeld blijven:

Enige waarschuwingen voor de neerlandici die Klevers studie ter hand nemen, zijn echter wel op zijn plaats. Klevers mateloze bewondering voor Spinoza, die aan verafgoding grenst, leidt tot een overmatig gebruik van superlatieven. Iedere besproken tekst is ‘schitterend’, ‘eminent’, ‘onaantastbaar’, of van ‘ongekende waarde’.²

Kortom, de belangstelling voor dit onderwerp is nog springlevend.

2.3.6. Schouwburgregent eerste periode 1665 - 1669

Toen in 1666 de *Philosophia* uitkwam en in 1667 *De philosophie*, hield Meijer zich al lang met andere dingen bezig en werd hij in beslag genomen door zaken van toneel en schouwburg.

De Schouwburg van Amsterdam was in het jaar 1664 grondig verbouwd. Het gebouw was dubbel zo groot geworden en had nu een toneel ‘na d’Italiaanse manier’. Het was voorzien van zeven zinkluiken, twee wolken, allerlei soort van ‘Vliegwerken’, een kunstig gemaakte zee, en ‘alle omstandigheden van de plaatsen der speelen’ konden getoond worden³. Toen het vernieuwde gebouw in 1665 zou worden geopend, voltooidde Meijer de *Verloofde koninksbruidt*, waarmee hij in 1652 al was begonnen, in de hoop dat het als openingsstuk zou dienen voor de vernieuwde Schouwburg. We lezen het in de voorrede van de *Verloofde koninksbruidt*, die pas enkele jaren later werd uitgegeven:

In zo gheruimen tijdt hebben wy (...) by hooy en by ghras (...) daar aan⁴ ghewerkt, en het heeft somtijds, gheheele jaaren na elkanderen, achter de bank gheleeghen, en het zoude daar mooghelijk noch legghen, hadde de verbouwinge, en verbeeteringe der Schouwburgh, in den jaare 1665, my niet opghewekt, en, beneevens andere konstghenooten, aangehepikkeldt, met hoop van het gheluk te zullen ghenieten, om daar meede het hermaakte Tooneel in te zien wijen. Maar dat heeft my ghemist, en die, welken dat bewindt, en opzicht, te dier tijdt, aanbevoolen stontt, hebben een andere tooneelspel tót dat werk waerdigher ghekeurdt.⁵

Hoewel Kalff, en hij niet als enige, heeft geconcludeerd: ‘Dit jaagde Meijer in het harnas tegen de schouwburgregenten’⁶, klinkt uit Meijers woorden geen rancune. Meijer komt er rond voor uit dat zijn stuk niet werd gekozen. Hij werd echter wel aangesteld tot regent van de vernieuwde Schouwburg, mogelijk als bewonderaar van Jan Vos. Het was ook een zinnebeeldig stuk van Jan Vos dat als eerste in de nieuwe Schouwburg werd vertoond en dat de passende titel droeg *De inwijding van de schouburg*⁷. En het was diens enige

¹Klever 1997: 85 en 84.

²Jensen 1998.

³Worp 1908: 68, 69.

⁴nl. aan de *Verloofde koninksbruidt*.

⁵Voorrede *Verloofde koninksbruidt*: [1].

⁶Kalff 1915.

⁷Wybrands 1873: 113, 114.

dochtertje Maria dat de eerste steen voor de nieuw Schouwburg mocht leggen, waarbij ze een gedicht van haar vader voordroeg.

Jan Vos was van 1647 tot zijn dood in 1667 nagenoeg onafgebroken schouwburgregent. Hij leefde in Amsterdam in de jaren 1610-1667 en was katholiek. Net als zijn vader was Vos glazenmaker en in 1652 werd hij aangesteld tot stadsglazenmaker. Ook kreeg hij het ambt van wijnroeiër¹. Jan Vos was dichter en toneelschrijver en van zijn hand was het beroemde gruweldrama *Aran en Titus* uit 1641. Zijn *Medea* van 1665 was het eerste volledige treurspel met kunst- en vliegwerken². Meijer heeft Vos aanvankelijk ongetwijfeld bewonderd en nagevolgd. In de *Verloofde koninksbruidt* is invloed te bespeuren van de *Aran en Titus*. En de kunst- en vliegwerken uit de *Medea* werden door Meijer zelfs overtroffen in het *Ghulde vlies*, dat verscheen in 1667.

Lodewijk Meijer werd in 1665 een van de zes regenten of 'hoofden' van de Schouwburg. Deze schouwburgregenten werden aangesteld door de burgemeesters, op voordracht van de regenten der godshuizen. De opbrengst van de Schouwburg was voor eenderde deel bestemd voor het oudemännerhuis, en voor tweederde deel voor het weeshuis. De regenten van de godshuizen hadden dus veel belang bij een goede schouwburgopbrengst en daarom bij de vertoning van stukken die veel publiek trokken.

De schouwburghoofden vergaderden gewoonlijk twee maal per week in de kamer boven het voorgebouw van de Schouwburg, waar op maandag en op donderdag werd gespeeld. Zij hadden een tijdrovende erebaan en voerden het gehele bestuur over Schouwburg, toneelspelers en geldzaken. De schouwburghoofden beslisten welke stukken gespeeld zouden worden, verdeelden de rollen, wezen de kostuums aan en bepaalden de inrichting van het toneel. De toneelspelers waren bij hen in dienst. In 1664 waren dat twintig acteurs en drie actrices³.

Meijers eerste regentschap duurde vier jaar. Het begon in 1665 en eindigde in 1669. Mederegenten waren gedurende de gehele periode Tobias van Domselaer⁴, Jacob van der Poel⁵ en Cornelis van der Cruyssen⁶. In de eerste twee jaar bovendien Jan Vos en Cornelis de Vries⁷, die halverwege Meijers zittingsperiode werden opgevolgd door Simon Engelbrecht⁸ en Jacob Vallan. Deze laatste was Meijers vroegere studievriend en hij was tegelijk met Meijer twee jaar hoofd van de schouwburg⁹.

¹Een beëdigd wijnroeiër stelde voor de overheid de inhoud vast van grote vaten wijn. Vos zal deze betrekking hebben laten waarnemen.

²Gegevens over Jan Vos: Dudok van Heel 1980. Meer over het toneelwerk van Vos: Buitendijk 1975.

³Buitendijk 1975: 13.

⁴Tobias van Domselaer, 1611-1685, koopman, historieschrijver vooral over Amsterdam. Hij was in totaal 23 jaar schouwburgregent, waarvan 6 jaar gelijktijdig met Meijer. Van Domselaer was bevriend met Jan Vos en hoorde later bij de tegenstanders van Meijer. Zie: Dudok van Heel 1980, Wybrands 1873: 227-230, *NNBw* VIII: 408. 409.

⁵Van Jacob van der Poel is alleen bekend dat hij stierf in 1669. Hij was acht jaar schouwburghoofd, waarvan vier jaar gelijk met Meijer, wiens medestander hij was. Zie: Dudok van Heel 1980 en Wybrands 1873: 227-230.

⁶Cornelis van de Kruyssen leefde in de jaren 1620-1693 en was roomskatholiek. Van de Kruyssen was koopman, dichter, 14 jaar schouwburgregent, waarvan vier jaar gelijk met Meijer. Hij hoorde bij diens tegenstanders. Zie Dudok van Heel 1980 en Wybrands 1873: 227-230. Volgens Van der Aa (II: C 280) schreef hij het treurspel *Schakinge van Judith, dochter van Keyzer Otto III*. Amsterdam 1642.

⁷Mr Cornelis de Vries leefde de in jaren 1629-1673. Hij was ongehuwd. Secretaris der Thesaurieren 1656, secretaris van de stad 1661, dichter. De Vries was vier jaar schouwburgregent, waarvan twee jaar gelijk met Meijer. Dudok van Heel 1980, Elias 1903: 289, Wybrands 1873: 227-230.

⁸Simon Engelbrecht, Aken 1606 – Amsterdam 1672, was zijdwinkelier. Hij was acht jaar schouwburghoofd, waarvan twee jaar gelijk met Meijer. Dudok van Heel 1980, Wybrands 1873: 227-230.

⁹Wybrands 1873: 229.

Nadat in 1667 de gezaghebbende Jan Vos was gestorven, begon het te gisten in het college van schouwburegrenten. Een teken hiervan was al dat Meijer in 1667 in zijn *Ghulde vliet* schreef dat het hem tegen de borst stuitte dat sommige dichters voortdurend de fouten der Ouden ophaalden, waarmee hij doelde op uitspraken van Jan Vos¹:

De aaloudtheid heeft by my altijd met ghrootachtig hoogh te boek ghestaan, en, ghelijc als my 'teeghen de borst was, dat zommighe Dichters, met haat inghenomen, stadigh uitzijn, der Ouden misslaaghen op te haalen, om hen by den onkundighen in verachting te brengen, en door vermindering van der zelve lóf, hun eighen² te hoogher te heffen, en te doen brallen³...

Een teken aan de wand was ook dat Meijer in de voorrede van zijn *Verloofde koninksbruidt* in 1668 sprak over 'wanschepsels van schouwspeelen', die door anderen waren vervaardigd. In deze uitvoerige voorrede zette hij de belangrijkste toneelwetten uiteen voor 'konstghenooten' die er te weinig vanaf wisten. Dat die konstgenoten zich daardoor niet gevlijd hebben gevoeld valt wel te verwachten:

Dit alles⁴ dus wijdtloopigh, en van de ghrondt op te haalen, heeft ons niet ongheraaden ghedacht, om den tooneelbeghonstighers, en konstghenooten, die door onghleeghenheit haarer beezigheeden gheen tijdt, ófte door onkunde der taalen, gheen gheleeghenheit hebben, om de reeghelen der tooneelkonst naauwkeurighlijc te doorsnuffelen, en na te vórsschen, wat lichts in hun oordeel, en arbeit, toe te straaen: opdat, de rechtschapene kennis eens volmaekten tooneelspels, en in de maakers, en in de kykers, de overhandt krijghende, de tooneeldichter niet meêr, door onkunde der wetten van de konst, ófte om ghroot gheloop voor zijn werk te verwerven van de onverstandighe, die ghewoonlijc den ghrootsten hoop uitmaaken, vervalte, om wanschepsels van schouwspeelen ten tooneele te voeren⁵.

Meijer heeft de ontdekking dat de opvattingen van Jan Vos niet de enige weg waren naar succes, bepaald niet voor zich gehouden. Dat inzicht moet hem, bestudeerd man als hij was, gedreven hebben tot een oppositie in het college van schouwburegrenten, die hem tenslotte zijn zetel zou kosten⁶. In de voorrede van zijn *Verloofde koninksbruidt* beschrijft hij hoe hij aanvankelijk werd gecharmeerd door gruwelspelen en probeerde ze na te volgen, maar hoe hij van gedachten was veranderd:

Wy willen wel niet ontkennen, dat wy, toen dit werk eerst opghezet wierdt, ziende eenighe tooneelspeelen, daar veel moorden, en wreedheeden in ghepleeght wierden, met ghrootten toeloop van Kijkers, en lóf der Dichters vertoonen, op zulk een dwaallicht t'zeil ghegheen zijn: Maar sints heeft de ervaarenheit gheleerd, dat ook, zonder zulke vertooningen, de Anschouwers te behaagen, en in den Schouwburch te lókken waaren. Weshalven, indien het nu te maaken stonde, zouden wy eenen heelen anderen streek houden...⁷

Veel scherper zou de kritiek zijn tegen Jan Vos die Meijer jaren later uitsprak in het *Naauwkeurig onderwys in de tooneel-poëzy*⁸. Maar dat werk werd pas gepubliceerd in 1765.

Onder de schouwburegrenten ontstond onenigheid over verschillende kwesties aangaande het toneel. Na de dood van Jan Vos viel het college uiteen in twee vijandige helften. Aan de ene kant stonden Lodewijk Meijer, Jacob van der Poel en Jacob Vallan. Aan de andere kant Simon Engelbrecht, Tobias van Domselaer en Cornelis van der Cruyssen, van wie de laatste twee reeds jarenlang schouwburghoofd waren. Een dergelijke toestand van vijandigheid kon niet blijven bestaan. De oude, meest ervaren regenten

¹*Ghulde vliet*, voorrede p. [11].

²Op deze plaats dient 'lof' herhaald.

³en te doen brallen: en te laten schetteren

⁴nl. de belangrijkste toneeltheorie

⁵*Verloofde koninksbruidt*, voorrede: p. [16].

⁶Van Mourik 1977.

⁷*Verloofde koninksbruidt*, voorrede: p. [10].

⁸Voor al in: Caput 38. 'Van 't Tooneelspel met Konstwerken'. Zie Harmsen 1989: 421-435.

wonnen de strijd. Meijer en zijn vriend Jacob Vallan werden in 1669 ‘uyt den stoel met armen (...) gebonst’, zoals Thomas Asselijn naderhand verhaalde¹. In hun plaats werden Albert Peters en Jan Koenerding gekozen. Het jaar daarop trad Van der Poel eveneens uit het bestuur. Hij werd opgevolgd door Mr. Johan Blasius, de vijand van Nil².

Meijer heeft zich door zijn ontslag diep gegriefd gevoeld. Vooral Simon Engelbrecht haalde zich zijn eeuwigdurende haat op de hals. Toen de man in 1672 stierf, schreef Meijer speciaal voor die gelegenheid een schimpdicht, ‘Op de Doodt van Simon Engelbrecht, Regent van de Schouwburg’. Het begin luidt:

Des schouwburgs Martelaar, en Kuiper komt te sneeven.
Hij kupte om 't kerkampt van Diaken twintig jaar,
Doch martelde vergeefs; en vijf om 't Hoofdschap³, daar
Hij eindlijk aan raakte, en veel wonders heeft bedreeven;
Met in te kuipen, en dan weer den schop te geeven.
In 't Spel vertaalen was hij meester martelaar;
Hij martelde 't Tooneel met vodden voor en naar;
Hij martelde zich zelf, en kupte zich om 't leeven...⁴

Als de schouwburgregenten niet wilden luisteren naar Meijers toneeltheorieën, dan zocht hij anderen, die dat wel wilden. Meijer vond ze onder vrienden, bekenden en vakgenoten. Met elkaar vormden zij een ‘konstgenootschap’. Samen wilden ze invloed uitoefenen op het toneel. Zo is het ontslag van Meijer als schouwburghoofd vrijwel zeker de aanleiding geweest tot de oprichting van Nil volentibus arduum. Maar voor we verder spreken over dat genootschap, past het ons nog even te verwijlen bij twee toneelstukken die Meijer tijdens de eerste periode van zijn regentschap publiceerde. In de voorredes zette hij zijn ideeën uiteen over de toneelschrijfkunst.

2.3.7. Het Ghulde vlies 1667

Veel en uitvoerig is er in de literatuurgeschiedenis geschreven over het *Ghulde vlies*, een ‘treurspel met konst- en vlieghwerken’⁵, dat in 1667 werd vertoond in de Amsterdamse Schouwburg. Het was geschreven door Meijer, die toen schouwburghoofd was. Niet alleen in het stuk, maar ook in de omvangrijke voorrede⁶ volgde hij Corneille na.

Hoe het *Ghulde vlies* ontstond vertelt Meijer in het voorwoord. Toen hij zich eenmaal had voorgenomen een treurspel te schrijven met kunst- en vliegwerken, bemerkte hij al spoedig dat zo’n toneelstuk meer bestemd is voor de ogen dan voor de oren, en dat hoeveelheid en kwaliteit van de kunst- en vliegwerken centraal behoren te staan:

... dat wie in zulk een slagh van treurspeelen woude na de kroon steeken, op de veelheid, en verscheidenheit, en heerlijkheit der konst- en vlieghwerken daar in te voeghen, en bequaamlijk te passe te brengen, moest voornaamelijk toelegghen...⁷

Met dit idee voor ogen doorbladerde Meijer

...alle de voornaamste Fransche tooneelspeelen, daar zich iets van deezen aart in opdeede (...) met voorneemen van alle hunne konst- en vlieghwerken, zo het de mooghlijkheit, en ons tooneel niet weigherde, in een schouwspel te vlyen...

¹Thomas Asselijn zegt dit in 1671 in zijn toespraak tot Nil, vóór zijn treurspel *De moordt tot Luyk*.

²Johan Leonardsz Blasius, 1639-1672, advocaat en dichter. Zie Dongelmans 1982: p. 298.

³t Hoofdschap: de functie van schouwburghoofd

⁴*Leidse handschrift*: 74v.

⁵Aldus de titelpagina. Kunst- en vliegwerken zijn toestellen waarmee op het toneel natuurverschijnselen worden nagebootst en bijzondere bewegingen uitgevoerd, en waarmee personen en zaken door de lucht kunnen worden bewogen.

⁶Omvang 14 pagina’s met zeer klein lettertype.

⁷Voorredes p. [1].

Daarna moest hij bij de gevonden kunst- en vliegwerken een passend onderwerp kiezen:

Met deesen schat verrijkt hebbe ik voorts alle de Fabulen der aaloude Dichtets¹ op den toets ghebraght, en de proef ghenomen, welke ik met die paerlen en diamanten² op het prachtigste konde uitstrijken, en optooyen; dóch³ gheene ghemoet, die haar lijf daar beter en ghevoeghlijker, mijns oordeels, wist na te buighen, dan de winst van het Ghulde vlies...⁴

Meijers keuze viel op de verovering van het Gulden Vlies, omdat in deze geschiedenis ‘zeer veele konst- en vliegwerken konnen inghevlijdt worden’, én omdat ze ‘reedts in ’t Fransch van een der voortreffelijkste Treurspeldichters, met konst- en vliegwerken versierdt, heerlijk ten tooneel ghevoert was’⁵. Hij doelde hier op het treurspel *La conquête de la toison d’or* van Corneille, uit 1661.

Veel aandacht besteedde Meijer aan de gesproken taal. In een toneelstuk was een verschillende spreektrant vereist voor mensen en voor goden, en deze spreektrant was bovendien afhankelijk van het stuk waarin zij optraden:

Den menschen dan heb ik een stijl toeghepast, den welke tooneelspeelen eighen is, naamelijk, die laegher draaft⁶, als in heldendicht, vermits men in de zelve het leeven nabootst, waar in men nooit zo hoogdravend spreekt, als een Heldendichter verplicht is te schrijven: en na dien laegheren stijl⁷ de dichtmaat ghevoeght, welke allernaast op de ongebondene reeden trekt, naamelijk d’ Alexandrijnsche, die twaalf en dertien letterghreepen behelzende, van Ronsard gheoordeelt wordt allerflaauwst te vallen (...) De Ghóden daarenteeghen hebben wy met de verheevenste stijl der helden- en lierdichters ghepooght op het tooneel te brengen; en ten dien einde⁸ hun doen reedeneeren onder malkanderen met vaerzen van tien en elf letterghreepen, welke na ’t oordeel des zelfden Ronsards hoogdraavender, en met meerder dreun brommen⁹, dan de voorghaande (...) Dóch als zy¹⁰ teeghen de menschen reeden voeren, dien zy orakelen en toekomende dingen verkondighen (...) hebben wy om de verandering allerhande slagh van lange en korte reeghelen onder een ghemengeldt, die zonder órde door elkanderen rijmen laatende, daar in den Heer Kórneille en andere ghroote meesters in de konst navólghende.¹¹

Altijd had Meijer grote achting gevoeld voor de Ouden en het stuitte hem tegen de borst dat sommige dichters hun tekortkomingen voortdurend benadrukten om hen in diskrediet te brengen¹². Wel meende hij dat men van de toneelwetten der Ouden af mocht wijken als ze in strijd waren met de reden. Met inachtneming van de toneelwetten van de Ouden en van hun navolgers was het ook toegestaan nieuwe wegen te bewandelen, want het vermaak van de toeschouwers behoorde het enige doelwit te zijn van de dichter¹³.

¹Lees: Dichters

²nl. de gevonden kunst- en vliegwerken

³Hier dient herhaald ‘ik hebbe’.

⁴Voorreeden p. [2].

⁵Voorreeden p. [2].

⁶die laegher draaft: die minder hoogdravend is

⁷Hier dient herhaald ‘heb ik’.

⁸Hier dient herhaald ‘hebben wy’.

⁹brommen: galmen

¹⁰nl. de goden.

¹¹Voorreeden p. [13] en [14]. Hierin ging ook Vondel voor. Zie bijvoorbeeld het Berecht voorin de *Jeptha*:

‘Dit treurspel treet voort op vaerzen van tien en elf lettergreepen: naerdien de edele heer Ronsard, de vorst der Fransche dichteren, deze dichtmaet hoogdravender oordeelt, en beter van zenuwen voorzien, en gesteven dan d’ Alexandrijnsche, van twalef en dertien lettergreepen, die, zoo veel langer, naer zijn oordeel, flaeuwer vallen, en meer op ongebonde rede trecken...’ Vondel V: 451.

¹²Jan Vos bijvoorbeeld kritiseerde Aristoteles en Horatius in de voorrede van de *Medea*. Als regent van de Schouwburg vreesde Vos dat streng klassieke drama’s onvoldoende publiek naar de Schouwburg zouden lokken.

¹³Voorreeden p. [11] en [12].

De Ouden gaven in hun toneelspelen weinig personages, ‘luttel werkelijkheids en ghewoels’ en lange alleen- of samenspraken. Maar, aldus Meijer, de tegenwoordige toehoorders wensden vermaak, zowel voor hun ogen als voor hun oren. Zij willen:

...korte reedenen, veel leevendighe beelden op het tooneel, en in de zelve veel ghewoel en werkelijkheid, en¹ te ghelijk ooren en ooghen hun vermaak verschaft hebben.²

Volgens Aristoteles had men voor het opbouwen van de requisieten - en daartoe rekende deze de kunst- en vliegwerken - meer aan toneelbouwers dan aan treurspelschrijvers:

... dat tot het uitvinden en toestellen der tooneelversieringen bequaamer is de konst van die de tooneelen bouwen, als de konst van die de treurspeelen dichten. In deeze zetreedden³ staan onder de tooneelversieringen ook de konst- en vlieghwerken begheeren. Tót beide worden dry konsten vereischt, de Schilderkonst, de Bouwkonst, en de Ghezichtkunde, en tót het laatste⁴ daarenboven de kennis van teeghenwichten, van beweeghingen over katerróllen en windassen, om de werken te doen ghaan...⁵

Dat iemand een treurspel met kunst- en vliegwerken schreef, en niets afwist van tegengewichten, katrollen en windassen, leek Meijer niet verstandig. Zelf had hij soms letterlijk de handen uit de mouwen moeten steken om in de Schouwburg de kunst- en vliegwerken van het *Ghulde vlies* op te bouwen:

Wat ons betreft, wy hebben zelf in de onze⁶ niet alleen het verstandt, maar ook somtijds de handt moeten an de ploegh slaan aleer zy haare volkoomenheid ghetroffen hadden...⁷

In de voorrede van het *Ghulde vlies* komt Meijer naar voren als iemand die de klassieken even grondig kende als de Fransen. Veel van hen waardeerde hij en volgde hij na, maar wanneer hij dat beter achtte, bewandelde hij zonder gewetensbezwaar eigen wegen. Als men het stuk zelf leest, dan blijkt het niet te imponeren. De taal is nogal plechtstatig en saai. Het werd duidelijk geschreven om zoveel mogelijk kunst- en vliegwerken te kunnen vertonen.

Die kunst- en vliegwerken waren wél imponerend. Ze vereisten een bijzonder zorgvuldige en kunstzinnige inrichting van het toneel. Daar waren prachtige voertuigen met veelsoortige trekdieren die goden en godinnen vervoerden, die hen deden opstijgen en neerdalen en veelvuldig door het luchtruim vliegen⁸. Er waren ook wonderlijke zaken op de begane grond te zien, zoals een vuurspuwende draak of een eik die in de vloer verzonk. In het *Ghulde vlies* waren ‘allerhande slagh van beweeghingen’ mogelijk en Meijer beschrijft ze met duidelijke voldoening⁹:

... van onderen op boven het tooneel, en weeder van boven het tooneel na onderen; langs het tooneel, en dat in 't ronde, ófte dwars daar over; van de wolken af door de lucht tót op het tooneel, en weer van het tooneel tót in de wolken, en wel lootrecht, ófte schuins, en dat weeder van achteren navooren, óft van vooren na achteren, als ook van de rechter na de slinker, ófte van de slinker na de rechterhandt, en dat weeder twee na elkanderen, óft kruiswijze voorby elkanderen, en eindelijk waterpas tusschen het tooneel en de wólken van achteren na vooren. En deeze beweeghingen hebben wy uitghewracht in menschen, in een heuvel, in een slaapkoets, in wólken, welke óft blootelijk door de lucht drijven, ófte zich in tweën scheiden, ófte zich ontvouwen, en weeder toevouwen; en in waghens, ghetooghen van paauwen, van beeren, draaken en zwaanen.

¹Hier dient herhaald ‘willen’.

²Voorreedden p. [12].

³zetreedden: bewering

⁴nl. de vliegwerken

⁵Voorreedden p. [12].

⁶de onze: onze konst- en vliegwerken, nl. in het *Ghulde vlies*.

⁷Voorreedden p. [13].

⁸*Nederlands cartesianisme* p. 408: “Er wordt heel wat ‘schuins en kruiswijs’ gevlogen in het Ghulde Vlies”.

⁹Voorreedden p. [13].

De kunst- en vliegwerken in het *Ghulde vlies* overtroffen zelfs die in de *Medea* van Jan Vos. Maar het wisselen van de bedrijven bleek veel te tijdrovend. Meijer waarschuwt er later voor in het *Naauwkeurig onderwys*:

Maar voor al moet de Dichter letten, dat hy zyne konstwerken zo wel in het voorspel, als in de Bedryven zoodaanig maake dat het wegschikken ofte gereedmaaken vande werktuigen, daar door zy te weege gebragt werden, niet al te lang een tyd wegh sleepe, op dat het verdriet van wachten inde Aanschouwers het vermaak dat haar gegeven word van dien niet overweege, gelijk in myn Gulde Vlies gebeurt is, daar by na zo veel tyd doorloopt met de konstwerken tusschen de Bedryven gereedt te maaken, als die inde Bedryven te vertoonen.¹

Het *Ghulde vlies* ondervond desondanks grote belangstelling, ook van hogerhand. De uitgave in 1667 werd opgedragen aan Mr. Willem Blaau, schepen van Amsterdam. Herdrukken volgden in 1668, 1679 en 1684. Volgens Meijers *Leidse handschrift* werd het stuk op 27 december 1667 in de Amsterdamse Schouwburg vertoond voor het stadsbestuur, op 30 december 1667 voor Cosmo de Medicis² en op 27 december 1668 nogmaals voor de stedelijke overheid³.

2.3.8. De Verloofde koninksbruidt 1668

Waarschijnlijk aangemoedigd door het succes van zijn *Ghulde vlies*, liet Meijer een half jaar later de *Verloofde koninksbruidt* verschijnen. Toen hij in 1652 aan dit treurspel begon, stond hij nog sterk onder de invloed van Jan Vos en wilde hij een drama schrijven dat de vergelijking met diens *Aran en Titus* kon doorstaan. Tijdens de jaren waarin Meijer te hooi en te gras aan dit stuk werkte, onderging hij de invloed van Corneille. Zo stond hij tenslotte voor de opgave een gruweldrama in Vossiaanse trant om te bouwen tot een tragedie volgens de regels van Corneille. Men ziet hem hiermee worstelen in de omvangrijke voorrede⁴ die bij de uitgave in 1668 aan de *Verloofde koninksbruidt* was toegevoegd⁵.

Zette Meijer in de voorrede van het *Ghulde vlies* voornamelijk uiteen hoe hij te werk was gegaan bij het schrijven van zijn stuk, en verwees hij daarbij slechts zijdelings naar enkele voorschriften voor het treurspel, in de voorrede van de *Verloofde koninksbruidt* wilde hij een uitvoerige bespreking geven van de belangrijkste toneelwetten. Hij dacht daarmee een dienst te bewijzen aan toneelliefhebbers en toneeldichters die niet genoeg talenkennis bezaten of die te weinig tijd hadden om deze wetten zelf te bestuderen, en zo te bevorderen dat niet langer ‘wanschepsels van schouwspelen’ werden opgevoerd⁶.

Als autoriteiten op toneelgebied noemde Meijer Aristoteles, Horatius en Corneille. Vooral Corneille, want dat was een man van de praktijk:

Wy hebben daar in niemandt tót bekrachtiging onzer stellingen anghetooghen, als Aristoteles, Horatius, en Kórneille: de twee voorste, om de eerbiedigheidt, die wy der Oudheid toedraaghen, van wiens wetten wy zeer noode zouden afwyken: en de aatste⁷ omdat hy, ons weetens, de eenighste is, onder de heedendaaghsche Meesters in de Konst, die

¹Caput 38. ‘Van ‘t Tooneelspel met Konstwerken’. Zie Harmsen 1989: 427.

²Cosmo III, Prins van Toskane, zoon van groothertog Ferdinand, bracht tijdens de onderhandelingen te Breda een bezoek aan Amsterdam. Vondel schreef een ‘Beurtgezang’ op zijn komst, verschenen als plano-uitgave. Vondel VII: 357-360.

³Gedichten voor deze opvoeringen in het *Leidse handschrift*: 51r-55v. Van de Louw, III: 755, meldt 16 opvoeringen in de Amsterdamse Schouwburg, in de jaren 1667-1670.

⁴Omvang 17 pagina’s tekst in zeer kleine letter.

⁵*Verloofde koninksbruidt* 1978: 5. Ook Konst merkt op: ‘In de lange “Voorreedden” oriënteert Meyer zich op de nieuwe, classicistische poëtica van Franse origine, maar het treurspel zelf vertoont nog veel trekken van de traditionele senecaans-scaligeriaanse toneelpraktijk’. Konst 1993: 209.

⁶Voorrede p. [16].

⁷lees: laatste

uit eighene ondervindinge van het tooneel, en opmerkinge, wat daar op zynen anschouweren behaaghlijk, ófte onbehaaghlijk gheweest is, gheschreeven heeft...¹

Vrijwel alle theorie die Meijer behandelde ontleende hij aan Corneille, in het bijzonder aan diens *Discours sur le poème dramatique*². Meestal gaf hij eerst een theoretisch gedeelte en besprak hij daarna de manier waarop hij deze theorie in de *Verloofde koninksbruidt* had toegepast. Hij behandelde zodoende hoofdzakelijk wat hem voor zijn toneelstuk van belang leek en bleef verder aan de oppervlakte³.

Uitvoerig memoreerde Meijer de voorgeschiedenis van het stuk, waaraan hij al was begonnen in 1652 en dat hij in 1665 voltooide voor de verbouwde Schouwburg:

Dit Treurspel, schoon het nu eerst, en wel een halfjaar na mijn Ghulde Vlies, voor den dagh komt, heeft echter, al dry jaaren voor het zelve voltooidt, en over de twaalf jaaren onder handen gheweest, zijnde al in den jaare 1652 opghezet⁴. In zo gheruimen tijdt hebben wy (...) by hooy en by ghras, als 't spreekwoordt zeidt, daar aan ghewerkt, en het heeft somtijds, gheheele jaaren na elkanderen, achter de bank gheleeghen, en het zoude daar mooghelijk nóch legghen, hadde de verbouwinge, en verbeeteringe der Schouwburgh, in den jaare 1665, my niet opghewekt, en (...) aangheprikkeldt...⁵

Om de *Verloofde koninksbruidt* tenslotte toch nog uit te geven, schrapte Meijer 600 van de 2400 verzen die het stuk oorspronkelijk telde en bewerkte hij het opnieuw:

Nu eindelijk (...) hebben wy, het voor den dagh haalende, en overloopende, daar in veele gheen gheringe misslagen verholpen; veel, dat doof⁶, en dóf van ghlans was, luister by ghezet; veel, dat te slecht voor een treurspel, en te laf vloeyde, met wat deftigheids hoogher doen draaven⁷, eenighe verouderde zinryke woorden, daar toe uit den schimmel voor den dagh ghesleept, en andere nieuwghesmeede invoerende...⁸

Zoals in bovenstaand citaat te lezen is, was het Meijers opzet het treurspel te verfraaien door nieuwgevormde woorden toe te voegen, evenals een aantal betekenisvolle verouderde woorden. Ter illustratie volgt nu een fragment uit het stuk⁹, waarin vijf woorden voorkomen (hier onderstreept) die Meijer een jaar later als trefwoorden op zou nemen bij de verouderde en ongewone woorden in het derde deel van de *Woorden-Schat*¹⁰:

Vel(leede) Wanneer de droeve nacht haar' schimmen
 Strooit door de lucht, en zoomt met schaduwe onze kimmen,
 Verschijnt my meêrmaals dat ghrootachtbaar aanghezicht,
 Niet als 't, verheerlijkt met het eerentfeste licht
 Der oppermajesteit, ontzagh'lijk plagh te zitten
 Ter hooghe zeeteltroon der wijdtberoemde Britten:
 Maar¹¹ (laas!) beklonterdt, met het kladd'righ inghewandt
 Des bekkeneels¹², begruist met bloedigh stóf, en zandt,
 En onghezien, door wondt op wondt, die stadigh druipen.

Fast(arad) 't Zijn yd'le droomen, die uw' herssenen bekruipe,
 En 't maalende verstandt beschertsen, in den slaap.

Vel(leede) 't Is waarheidt, en gheen droom, waar aan ik my verghaap:
 't Ghemoet my waakende¹³, en ik zie't, met opene ooghen.

¹Voorrede p. [16].

²Verschenen in 1660.

³*Verloofde koninksbruidt* 1978: 49, 50.

⁴De zin loopt niet. Mogelijk is bij het zetten een stukje weggevalen.

⁵Voorrede p. [1].

⁶doof: dof, mat

⁷hoogher doen draaven: een hogere vlucht doen nemen

⁸Voorrede p. [1].

⁹*Verloofde koninksbruidt* p. 5.

¹⁰Meer hierover op p. 406 van deze studie.

¹¹Hier dient waarschijnlijk ingevoegd: dat ghrootachtbaar aanghezicht verschijnt my

¹²bekkeeneel: schedel

¹³Het komt mij tegemoet terwijl ik wakker ben. Een ongebruikelijke constructie.

Meijer gebruikte in dit stuk verouderde woorden en ongewone nieuwvormingen om de taal te verfraaien. Dit laat zien hoezeer hij het purisme op dat moment nog was toegedaan. Het Frans-classicisme van Nil zou eisen dat de taal van de dichter eenvoudig en zuiver was. De taal van de *Verloofde koninksbruidt* was wel zuiver, maar zeker niet eenvoudig, zoals het voorgaande fragment duidelijk illustreert.

Een modelstuk werd de *Verloofde koninksbruidt* niet, ondanks de lange bewerkingstijd. Meijer gaf het volmondig toe en legde herhaaldelijk uit in welk opzicht het in strijd was met de toneelwetten. Toen hij er indertijd aan begon, kende hij de toneelwetten niet en viel bovendien het gruweldrama nog bij hem in de smaak:

Wy willen wel niet ontkennen, dat wy, toen dit werk eerst opghezet wierdt, ziende eenighe tooneelspeelen, daar veel moorden, en wreedheeden in ghepleeght wierden, met ghrootten toeloop van Kijkers, en lóf der Dichters vertoonen, op zulk een dwaallicht t'zeil gheghaan zijn...¹

Meijer doelde hier ongetwijfeld op de *Aran en Titus* van Jan Vos uit 1641, een gruweldrama in optima forma². Inderdaad vallen ook in de *Verloofde koninksbruidt* de doden bij bosjes. Het opgenomen fragment op de voorgaande bladzijde, illustreert eveneens deze bloederigheid. Het verhaal blijkt daarenboven verwarrend te zijn, het gebeuren onlogisch en ongeloofwaardig.

Hoewel Meijer in de loop der jaren zijn treurspel herhaaldelijk had omgewerkt en herschreven, bleef het een weinig geslaagd stuk en het ondervond dan ook niet veel waardering. Slechts zeven keer werd het opgevoerd en afgezien van de heruitgave in 1978, is er maar één druk van bekend³.

Het was trouwens nogal riskant om zoveel toneelwetten uiteen te zetten ter onderwijzing van 'konstgenoten', en te spreken van andermans 'wanschepsels van schouwspelen', in de voorrede van een zo weinig geslaagd toneelstuk. Een reactie hierop zou niet uitblijven. Toen enkele jaren later de strijd ontbrandde tussen de leden van Nil volentibus arduum, van wie Meijer er één was, en de schouwburgregenten, werd de *Verloofde koninksbruidt* een der eerste mikpunten van de kritiek der tegenstanders. Het belangrijkste bezwaar tegen het stuk betrof het taalgebruik, dat niet zelden verouderd was, en ingewikkeld, en moeilijk te begrijpen⁴.

Toen Meijer omstreeks 1652 aan de *Verloofde koninksbruidt* begon, had hij al twee toneelstukken vertaald, zo blijkt uit het voorwoord. Wij kennen er maar één, *De looghenaar*. De tweede vertaling, die ons niet bekend is, zou de *Heraklius* van Corneille moeten zijn, waarvan hij in dit voorwoord zegt het vroeger vertaald te hebben⁵.

Voor de *Verloofde koninksbruidt* ontleende Meijer stof aan Corneille, nl. aan diens treurspel *Rodogune*⁶, nam hij een en ander over uit Seneca's *Thyestes*, en gebruikte hij tevens stof van eigen vinding.

¹Voorrede p. [10].

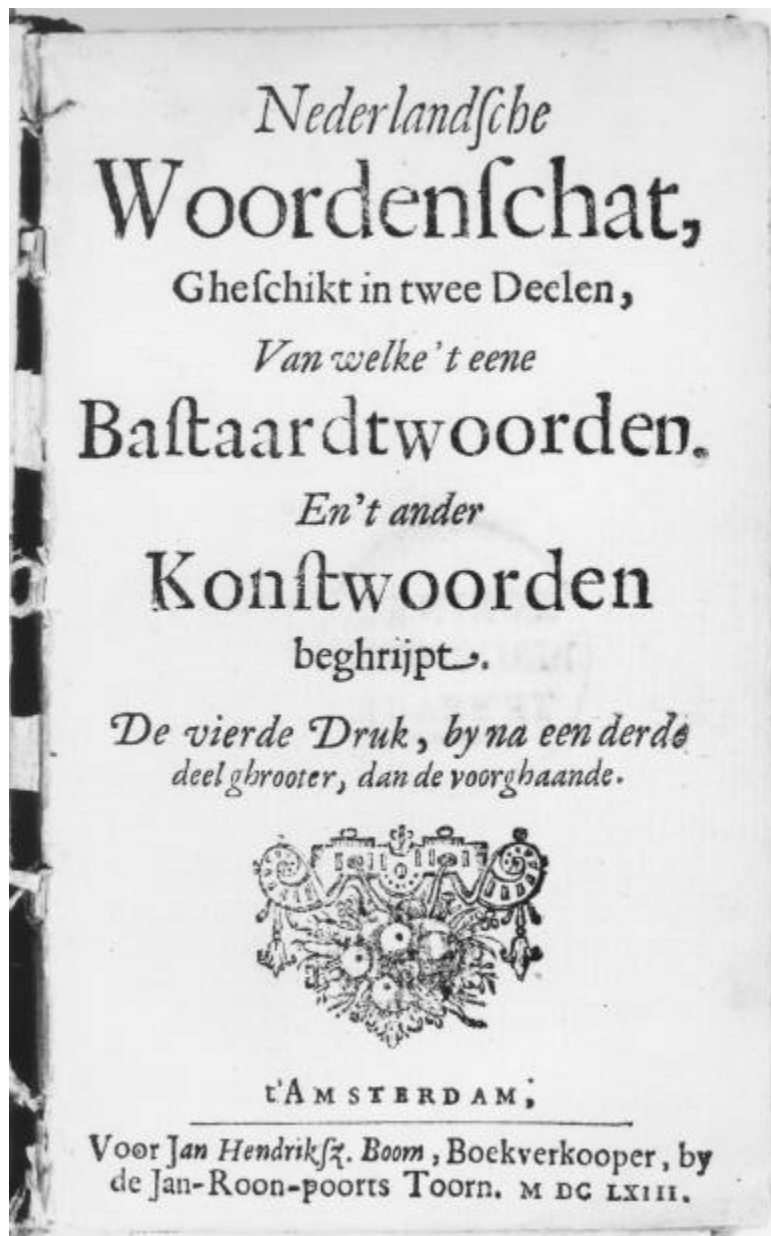
²Konst meent dat de *Verloofde koninksbruidt* dicht staat bij de *Medea* van Jan Vos. Toen Meijer aan zijn *Verloofde koninksbruidt* begon omstreeks 1652 was wel in 1641 de *Aran en Titus* van Jan Vos verschenen. De *Medea* van Vos verscheen pas in 1665, toen de *Verloofde koninksbruidt*, afgezien van de voorrede en wat latere verbeteringen, zeker lang voltooid was. Ook al vertonen de stukken overeenkomst, van rechtstreekse invloed zal nauwelijks sprake zijn. *Konst* 1993: 209.

³Van de Louw, III: 755, meldt zeven opvoeringen in de Amsterdamse Schouwburg in de jaren 1668-1669.

⁴Meer over deze kritiek en over Meijers verdediging van de *Verloofde koninksbruidt* op p. 75 en 76 van deze studie.

⁵Voorrede p. [6].

⁶*Verdeediging van de aangetoogene plaatsen uyt de Verloofde koningsbruidt* p. [20]: 'De Heer Corneille zeidt van zyn Rodogune, welk Spél wy gevolgd hebben...'

4 Titelpagina van de vierde druk van de Nederlandsche Woordenschat, in 1663 uitgegeven door boekverkoper Jan Hendriksz Boom te Amsterdam. Boom was gevestigd bij de 'Jan-Roon-poorts Toorn'. De Jan Rodenpoorts Toren is de huidige Munttoren. Het woordje 'Voor' lijkt erop te wijzen dat deze uitgave door een ander is gedrukt dan door Jan Hendriksz Boom zelf. Uitgever Fonteyn is in 1661 gestorven. Alleen als zijn erfgenamen de drukkerij nog enige tijd hebben voortgezet, zoals wel meer gebeurde, is het mogelijk dat deze vierde druk toch nog uit zijn drukkerij afkomstig is. Het titelvignetje wijst wel in deze richting, want het is bijna gelijk aan het titelvignet in de vorige druk van 1658.

(K.B. Den Haag 525 B 27, vergroot)

2.4. De jaren van *Nil volentibus arduum* 1669 – 1681

2.4.1. De eerste elf leden van Nil

Wij hebben ervoor gekozen om geheel Meijers leven in vogelvlucht te overzien en daarbij de stukken niet uit te sluiten waarin weinig of geen lexicografische activiteiten te bespeuren zijn. Zo'n stuk met geringe lexicografische betrokkenheid is de periode van Nil.

In de loop van 1669 werd door Meijer, Bouwmeester, Andries Pels, Willem Blaaui en anderen een kunstgenootschap opgericht. Met het voorbeeld voor ogen van de Académie Française wilde het zich inspannen om taal en kunst, in het bijzonder de toneelschrijfkunst, te verheffen. Aanvankelijk werd als zinspreuk gekozen 'Latet utilitas', het nut is verborgen. Maar spoedig werd het 'Nil volentibus arduum', niets is moeilijk voor hen die willen. Het genootschap zou later bekend blijven als 'Nil'.

Vanaf het begin in 1669 telde Nil volentibus arduum negen leden. Naast Lodewijk Meijer, en diens vriend Johannes Bouwmeester, waren dat er zeven, van wie Andries Pels de belangrijkste is geweest. Eind 1670 voegde zich nog bij hen Reinier van Diephout en begin 1671 Denys Wynantsz.

Voor ons zijn de 'konstgenoten' van belang. In het bijzonder degenen die vanaf de oprichting in 1669 lid waren van Nil, of die zich kort daarop bij de leden hebben aangesloten. Jarenlang zijn zij intensief met Lodewijk Meijer opgetrokken. Binnen het kunstgenootschap vond Meijer mannen met wie hij zijn liefde voor het toneel deelde, die met hem de toneelschrijfkunst wilden verbeteren, en van wie sommigen net als hij enige tijd regent van de Schouwburg waren.

De leden van Nil volentibus arduum zijn door Huydecoper in zijn afschrift van de notulen van het genootschap opgesomd, gerangschikt volgens het jaar waarin zij als lid tot het kunstgenootschap zijn toegetreden. In zijn uitgave van de Nil-notulen voorzag Dongelmans hen van de voornaamste persoonsgegevens, hoewel er vrij onbekende figuren bij waren, van wie weinig bekend bleef¹. Wij laten hier een korte beschrijving volgen van de eerste elf leden van Nil en benadrukken daarbij vooral eventuele betrekkingen tot Meijer.

Andries Pels, Amsterdam 1631-1681, was de zoon van een rijke suikerbakker en handelaar in Indische waren. Pels was van beroep advocaat en bleef ongehuwd.

Aanvankelijk schreef Pels vooral lierdichten. Liedjes van hem werden opgenomen in *De Amsterdamse mengelmoes* van 1658 en in de *Hollantsche parnas* van 1660 waar ook drie gedichten van Meijer in stonden. Zijn debuut op toneelgebied maakte hij in 1668 met de toneelstukken *Didoos doot* en *Julfus*, waarvoor Vondel en Huygens een drempeldicht schreven. In de jaren 1678-1680 was Pels twee jaar regent van de Schouwburg, gelijktijdig met Meijer². Meijer noemt Pels in de titel van een sonnet van 13 oktober 1673, dat hij speciaal voor Pels' verjaardag schreef, 'Der beiden Rechten Dr.' Het begint aldus:

'T Voornaamste Godendom wanneer gij wierdt gebooren,
Heer Pels, was in de weer. Vrouw Venus met haar Zoon
Ontvonkte u hart met min. Apól schonk u een' kroon
Van lauwerbladen, door geen nijd noch tijd te stooren...³

¹Zie Dongelmans 1982: p. 3-10, 289-291. Persoonsgegevens waarvan geen speciale bron wordt genoemd in de voetnoten zijn hier te vinden.

²Wybrands 1873: 230. Pels werd aangesteld in december 1677.

³Aldus de eerste strofe van het sonnet. Zie het *Leidse handschrift* 61v.

Hoe anders van toon is de ‘verjaarsang’ die Pels op zijn beurt, waarschijnlijk in dezelfde tijd, voor Meijer dichtte en die gezongen moest worden:

‘t Is Meyers heil’ge dag, waarom wy hier vergaaren;	Die Poeet,
Een Gedicht moet ‘er zyn;	O, die weet
Want hy zal ‘er zyn Wyn	Het Sekreet,
Nóch Brood voor Vrienden spaaren:	Daarom zo doet hy ‘t gaaren.. ¹
‘t Is tóch de slémp waarom wy hém verjaaren.	

Pels’ *Minnelieder en mengelingen* werden na zijn dood in 1684 uitgegeven. Uit de minnezangen komt hij naar voren als een allesbehalve platonisch minnaar².

In 1669 was Pels een der oprichters van het kunstgenootschap Nil volentibus arduum en hij werd een van de belangrijkste leden. In *Q. Horatius Flaccus dichtkunst op onze tijden, én zéden gepast* van 1677 en in het *Gebruik én misbruik des tooneels* van 1681 zette hij de opvattingen van Nil het duidelijkst uiteen. Met zijn beide berijmde kunstleerboeken gaf Pels aan de beginselen van het kunstgenootschap vaster vorm. Men kan hem beschouwen als de wetgever van Nil.

Pels was van de konstgenoten ook de meest gehate figuur. Volgens het hekelend pamflet *De koeckoecx-zangh van de nachtuylen van het collegie Nil volentibus arduum*³ was hij omstreeks 1677 zowel broodmager als kaal en bovendien nog goddeloos. Van ‘de uitgemergelde Pels’ werd gezegd: ‘zijn leven is zoo goddeloos, dat zijn eyge Broers hem niet willen kennen’. Op het portretje dat van hem werd bewaard, is hij echter allerminst mager en tooit een flatteuze pruik zijn hoofd⁴.

Willem Blaau, geboren in 1635, huwde in 1659 Anna van Loon. In 1659 was Blaau advocaat, in 1667 werd hij schepen van Amsterdam en in 1672 werd hij afgezet door stadhouder Willem III omdat hij te weinig prinsgezind was. In de jaren 1679-1686 dreef Willem Blaau samen met zijn broers Pieter en Joan jr. de boekwinkel en boekdrukkerij van hun vader Joan Blaau sr.⁵ Daarna werd het bedrijf door zijn beide broers voortgezet.

In 1667 droeg Meijer het *Ghulde vlies* op aan Willem Blaau, ‘Scheepen der Stadt Amsterdam’. Uit de opdracht bleek dat Blaau ‘de voornaamste heedendaaghsche Italiaansche, Fransche, en Neederduitsche tooneelstukken’ had gelezen en gezien. En dat hij bovendien het *Ghulde vlies* onder ogen kreeg nog voor het verscheen. De opdracht eindigde met een lofsonnet op Blaau, dat Meijer opnam in het *Leidse handschrift*⁶:

O Blaau, wiens open hart gheen neevelen bedekken,
Daar uw Heer Vaders, en Ghrootvaders gheest uitblinkt..⁷

Van Meijers hand is in het *Leidse handschrift* geen verjaarsgedicht voor Willem Blaau te vinden. Wel schreef Meijer een bruiloftsgedicht voor diens broer Pieter, meester in de rechten en secretaris van Amsterdam, toen deze in 1670 trouwde met Martina Piemont⁸.

Zeer bekend werd het zinnespel *Tieranny van eigenbaat in het Eiland van vrykeur* uit 1679, dat Willem Blaau samen met Andries Pels vervaardigde, naar het Italiaanse *La tirannide del interesse* van Sbarra⁹.

¹Pels 1684: 53, 54.

²Deze en andere gegevens betreffende Pels bij Te Winkel 1924: 420, 421.

³Het pamflet hoort bij de doktorentwist van 1677.

⁴Het portretje staat voorin de uitgave 1973 van *Q. Horatius Flaccus dichtkunst*. Zie: Pels 1677.

⁵Gruys en De Wolf 1989: 14.

⁶Het *Leidse handschrift* 48v.

⁷Zijn grootvader was Willem Jansz Blaau, 1571-1638, uitgever en cartograaf. Zijn vader was Joan Blaau, 1596-1673, eveneens uitgever en cartograaf. Deze laatste zette de boekhandel en drukkerij van Willem Jansz. Blaau voort. *NNBwb* X: 68-78.

⁸Het *Leidse handschrift* 29r-31r, gedrukt en ingeplakt: ‘Ter Bruilofte van den E. Heere Mr. Pieter Blaeu...’

⁹*NNBwb* II: 1082, 1083.

Lodewijk Meijer zelf mogen we in deze rij niet ongenoemd laten. Hij was, zoals bekend, een der oprichters van Nil en tevens een van de belangrijkste leden. Waarschijnlijk kan men hem beschouwen als de grote animator van het kunstgenootschap, zowel tijdens de oprichting als tijdens de meest productieve jaren ervan.

Meijer was schouwburgregent in de jaren 1667-1669 en 1677-1681.

David Lingelbach, geboren in 1641, was de zoon van de herbergier die de Nieuwe Doolhof stichtte op de Roosegracht. Hij huwde in 1663 Elisabeth Glaserus en was van beroep chirurgijn.

Voor zijn verjaardag op 29 september 1673 schreef Meijer een sonnet met als begin:

Indien mijn' pen iets onvergankelijks kon dichten,
Zij strengelde eeuwig loof om u Heer Lingelbach...¹

David Lingelbach heeft niet minder dan elf toneelstukken op zijn naam staan, vertaalde en bewerkte, maar ook oorspronkelijke. Hij debuteerde in 1662 met *Appolonius, koningh van Tyrus*, en publiceerde als laatste *Sardanapalus* in 1699.

Lingelbach was een ondernemend man. In 1686 zou hij alleen, of in samenwerking met anderen, opera's laten opvoeren te Buiksloot, en in 1687 huurde hij samen met Jan Koenerding de Amsterdamse Schouwburg, een onderneming die spoedig mislukte².

Johannes Antonides van der Goes, 1647-1684, huwde in 1678 Suzanna Bormans. Aanvankelijk apotheker van beroep, promoveerde hij in 1674 te Utrecht tot doctor in de medicijnen. Hij werd geen geneesheer, waarschijnlijk vanwege zijn zwakke gezondheid, maar vestigde zich in 1674 te Rotterdam als eerste klerk ter secretarie.

Van der Goes was in zijn tijd een bekend dichter en hij was warm bevriend met Vondel. Vanaf de oprichting van Nil volentibus arduum was hij een ijverig lid. In 1671 echter verliet hij het genootschap uit ongenoegen. Men veronderstelt dat hij zich heeft geërgerd aan de kritiek van Nil op zijn veelgeprezen *Ystroom*, die in dat jaar verscheen.

In later jaren keerde Van der Goes zich fel tegen het kunstgenootschap, ondermeer met het hekeldicht 'Marsyas, satyr'³, waarin men zowel Pels als Meijer herkent. Pels ontmoeten we in de sater Marsyas, die meent als enige de wijsheid in pacht te hebben:

...Waar vintmen, zegt hy by zichzelven, mijns gelijk?
Wie zal by Marsyas niet wenschen te verkeerren,
Om uit mijn eigen mont zo groot een konst te leeren,
die niemant zich verstaet, als ik, als ik alleen?...

Marsyas wordt voor straf levend gevild, waarbij ons de bloederige details niet worden onthouden. Men 'haelt de ruige huid hem over zijnen kop En ooren heenen...' Ook Meijer, in de persoon van Liceet, krijgt een veeg uit de pan met een zinspeling op zijn *Verloofde koninksbruidt*:

De Saters schreiden om zijn⁴ gruwzaem ongeval,
En vulden bosschen en gebergt met rougeschal:
Voornamelijk Liceet; die vreesde mē gebonden
Te worden: want hy had een Vorstenbruit geschonden
Voorheen, hoe zeer zy kermde, en deerlijk verkracht...

¹Het Leidse handschrift: 61r.

²Meer gegevens betreffende David Lingelbach *NNBwb* II: 821, 822.

³Van der Goes 1714: 268-274.

⁴zijn: nl van Marsyas

Ysbrand Vincent, 1641-1718, dreef samen met zijn broer Levinus een papierhandel. Hij was eigenaar van een papiermolen te Angoulême, waarom hij in 1675 in Frankrijk ging wonen. In 1682 huwde hij er Anne Yver. Door de herroeping van het Edict van Nantes kwamen Vincent en zijn bedrijf in de problemen en slechts met grote moeite wist hij naar Antwerpen te ontkomen. Na zijn terugkeer stichtte hij aan de Zaan en op de Veluwe een nieuwe papierindustrie, die zeer tot bloei kwam. Al sinds 1660 onderhield Vincent commerciële en vriendschappelijke betrekkingen met het huis Plantijn-Moretus.

Van Ysbrand Vincent werden verschillende stukken opgevoerd in de Schouwburg, zoals in 1667 *Pefroen met 'et schaapshoofd* en in 1669 *De gheveinsde doodt van Joosje*, dat jarenlang op het programma stond.

Voor zijn verjaardag op 29 juli 1673 schreef Lodewijk Meijer een verjaarsgedicht van maar liefst 72 regels. Het was een hartelijk gedicht, waaruit naast bewondering voor het toneelwerk van Ysbrand Vincent, waardering sprak voor diens zachtmoedig optreden:

...Hoe uw bezaaidigd hart genoeg
Schept in te zijn, het geen gij zijt,
En schikt zich alsins na den tijd,
En weet na alles zich te voegen,
Niet wreevelig, maar zacht van aart;
Hoe uwe mond niet uit en vaart
Van heevigheid, of toorn ontsteeken,
Maar blijft gestaag in zeedigheid,
Zelfs als zij 't kibblen wederleit,
Of straft en tuchtigt de gebreeken...¹

Vanaf 1702 wijdde Ysbrand Vincent zijn krachten aan de uitgave van het werk van Nil. Zo verschenen in de jaren 1704-1717 *Alle de digtkunstige werken van het Kunstgenootschap Nil volentibus arduum* in zeven delen².

Johannes Bouwmeester, 1630-1680, gehuwd met Maria Oortmans, kunnen we hier evenmin overslaan. Ook hij was geneesheer van beroep en in het jaar 1678-1679 was hij gelijk met Meijer schouwburgregent³. Het gedicht dat Meijer voor zijn verjaardag van 4 november 1673 schreef, was met zijn 132 regels het langste in de rij der verjaarsgedichten⁴.

Antonis van Koppenol, 1645-1677, studeerde in Leiden eerst wijsbegeerte, daarna medicijnen, en vestigde zich als geneesheer in Amsterdam.

Ter gelegenheid van zijn verjaardag op 30 juni 1673 schreef Meijer een sonnet:

... 'K zoude anders tót uw lóf met vollen monde spreken,
Ophaalen, hoe uw brein door 't pit der dingen gaat,
En van Geneeskunst, en van Weetenschap verzaad,
Noch toelegt na de kroon der Koopmanschap te steeken....⁵

De vader van Koppenol was koopman⁶. Mogelijk heeft ook de zoon bemoeienis gehad met de handel.

Moesman Dop, 1647-1678, huwde in 1676 Henriette ten Katen. Hij studeerde medicijnen te Leiden en werd geneesheer in Amsterdam.

¹Het Leidse handschrift: 59r.

²Uitvoerige gegevens betreffende Ysbrand Vincent *NNBWb* X: 1106-1109.

³Bouwmeester werd aangesteld als schouwburgregent in december 1677. Wybrands 1873: 230.

⁴Meer gegevens over Bouwmeester, en over het uitvoerige verjaarsgedicht dat Meijer voor hem schreef, op p. 37 van deze studie.

⁵Het Leidse handschrift: 58v.

⁶*NNBWb* VIII: 311, 312.

Lodewijk Meijer schreef voor zijn verjaardag in 1673 een sonnet¹:

Wanneer mijn Zanggódin, o Dóp, op uw verjaaren,
De rijkdom van uw Geest bedenkt, en ziet hoe gij
Op zekren voet hanteert d'onzeekere Artsenij;
Hoe gij, nóch jong, in stóf van nadruk², zo ervaren
En vast een oordeel strijkt; en spant zo hoog uw snaaren,
Als 't u te weiden lust in Neêrlands poëzij...³

De naam van Moesman Dop staat onder de voorrede van de *Agrippa* van 1669, die beschouwd wordt als het eerste manifest van Nil volentibus arduum.

Reinier van Diephout, 1641-1686, huwde in 1665 Josina de Flines. Aanvankelijk was hij apotheker te Amsterdam, maar in 1668 promoveerde hij te Leiden tot doctor in de medicijnen, zodat ook hij onder de leden van Nil tot de geneesheren behoorde. Van Diephout wordt in de Nil-notulen pas op 2 december 1670 voor de eerste keer genoemd. Hij zal een jaar later dan de anderen tot het genootschap zijn toegetreden⁴.

Voor zijn verjaardag op 18 september 1673, schreef Meijer een sonnet. Veel zin had hij er deze keer niet in, en al te fraai is het ook niet geworden. Van Diephout behoorde waarschijnlijk niet tot zijn meest geliefde konstgenoten. Sprekend over zijn 'Zanggódin' dichtte Meijer:

...'T verveelt haar vingeren, en geesten⁵ zich weêr in
Die stof te steeken, en gedachten te vergaaren.
Om die op 't konstigste in een Jaargedicht te baaren,
En vieren deezen dag vol ijver, en vol min.
Mijn Plicht nochtans en kan noch wil zich niet vergeeten...⁶

Denys Wynantsz, 1627-1673, huwde in 1654 Anna Groesens. In 1663 werd hij benoemd tot commissaris van zijdemanufacturen. Wynantsz was pas op 27 januari 1671 voor het eerst op een bijeenkomst van Nil aanwezig. Hij kwam dus later dan de anderen⁷.

Over Denys Wynantsz is nauwelijks iets bekend, maar Meijer schreef voor hem enkele gedichten, waarin we wat gegevens vinden. Het eerste was een uitvoerig gedicht voor Wynantsz' bruiloft op 24 maart 1654. Kies was het niet, maar aardig was het wel⁸:

... 'T Bruidtloftsvollik is ghezeeten,
En ghesprooken het ghebedt:
Daar valt ieder an het eeten,
En zijn koon te werrick zet.
Dat 's een Ghaapert, die kan schokken;
Dat's een mondtje, als een schoe;
Zaft! ghy stikt schier an de brokken,
Zijt ghy reets uw leven moê?...⁸

Dit gedicht toont aan dat Meijer Denys Wynantsz al heel lang kende, zeer waarschijnlijk reeds voor hij in september 1654 naar Leiden vertrok om te studeren. Ook Denys kan een jeugdvriend van hem zijn geweest.

¹Maand en dag zijn in het handschrift niet vermeld.

²stóf van nadruk: stof die indruk maakt, belangwekkende stof

³Het *Leidse handschrift*: 58r.

⁴Dongelmans 1982: p. 29.

⁵Moet dit 'geesten' enkelvoud zijn?

⁶Het *Leidse handschrift*: 60v.

⁷Dongelmans 1982: p. 29.

⁸Het *Leidse handschrift*: 11v-12v. Lengte van het gedrukte en ingeplakte gedicht 272 regels.

Het tweede gedicht voor Wynantsz, een verjaardagssonnet, schreef Meijer enkele weken voor hij zijn studie in Leiden afrondde. Het was gedateerd 1 maart 1660 en uit het slot blijkt dat Wynantsz van plan was om opnieuw een huwelijk aan te gaan:

.... deez' wensche
 Dat nooit balstuurigh ló't, óft euvel mensche
 Uw leven in zijn' blijden loop verhindre!
 En dat, eer weder uw gheboort verjaart,
 Ghij na uw zin, mooght zaligh zijn ghepaart
 Ter vreughde van uwe ouderen en kinderen¹.

Tien jaar later, op 1 maart 1670, toen Wyantsz nog steeds geen lid van Nil was, dichtte Meijer weer een sonnet voor zijn verjaardag. Dit zinspeelde op vroeger leed:

...Wat droeve buijen zijn u over 't hoofdt gedreeven,
 Voor meenigh zonneshijn intusschen opgeklaart...²

Op 9 februari 1671 volgde een sonnet voor de zeventiende verjaardag van 'Alida Wijnants'. Zij zal een dochter zijn geweest uit het huwelijk van Denys met Anna Groesens en schijnt door haar vader te zijn opgevoed. Uit dit sonnet sprak oprechte bezorgdheid:

...O Alida, wiens Jeugd door vaderlijke leer,
 En eigene inborst wist de staatigheid te paaren
 Met zachte zeeden (...)
 Neem toe, ver boven goedt, in kennis en in reeden,
 Daar 's vaders opzicht u in strek tot stut en scherm.³

Het laatste verjaardagssonnet voor Denys Wynantsz, gedateerd 1 maart 1672, was een zegenbede, die eindigde met de woorden:

...Opdat uw' ziel voor wind en stroom
 Ter haven eindlijk in moog streeven.⁴

Deze wens werd vermoedelijk sneller vervuld dan Meijers bedoeling was, want zijn oude vriend Denys stierf in 1673. Hij was slechts enkele jaren lid geweest van Nil.

Dit zijn de elf mannen die in de beginjaren van Nil het kunstgenootschap vormden. De oudste van hen was Denys Wynantsz, in het jaar van oprichting ongeveer 42 jaar, op de voet gevolgd door Meijer, toen ongeveer 40 jaar. De jongste twee waren Moesman Dop en Antonides van der Goes, beiden op dat moment ongeveer 22 jaar.

Er waren onder de leden van Nil dus twee rechtsgeleerden, Pels en Blaau. Vincent was welgesteld en handelde in papier. Wynantsz zal waarschijnlijk niet rijk zijn geweest als commissaris van zijdemanufacturen. De overigen hoorden thuis in de medische wereld. Bouwmeester, Meijer, Van Koppenol, Moesman Dop en Van Diephout als geneesheer, Lingelbach als chirurgijn en Van der Goes als apotheker⁵.

Bijzondere sympathie voelde Meijer, voor zover blijkt uit de gedichten, voor zijn oudste vriend Bouwmeester. Ook voor Denys Wynantsz, die hij sinds lang kende en met wiens voor- en tegenspoed hij van harte meeleeft. Eveneens voor Willem Blaau, aan wie hij zijn *Ghulde Vlies* had opgedragen. En bovendien voor Ysbrand Vincent, voor wiens zachtmoedig en verstandig optreden Meijer grote bewondering had.

Onder de leden van Nil had Willem Blaau door het bedrijf van zijn familie relaties in de wereld van drukkerij en uitgeverij, wat voor Nil van belang kon zijn. Ysbrand Vincent was sinds lang bevriend met het huis Plantijn-Moretus, hetgeen voor het genootschap eveneens

¹Het Leidse handschrift: 41r-41v.

²Het Leidse handschrift: 56r.

³Het Leidse handschrift: 56v.

⁴Het Leidse handschrift: 57v.

⁵Antonides van der Goes promoveerde pas in 1674 in de medicijnen, toen hij geen lid van Nil meer was.

interessant moet zijn geweest. Verder waren er verschillende boekdrukkers met wie de kunstgenoten reeds betrekkingen onderhielden nog voor Nil in 1669 werd opgericht.

2.4.2. Hoe Nil te werk ging

Het nieuwe kunstgenootschap kwam eens per week bijeen, op dinsdag van vijf tot acht uur. Gedurende de eerste jaren in de voorzaal van de herberg Stil Maltha aan het Singel, behalve herberg ook een lokaliteit voor vergaderingen¹. In 1676 werden de bijeenkomsten verplaatst naar het huis van schilder en etser Gerard de Lairese, de vriend van Andries Pels, die aan de Nieuwmarkt woonde². De functies van president en scriba werden om beurten vervuld. Er waren heel wat wetten waaraan de leden zich te houden hadden, niet alleen bij het schrijven van toneel, maar ook tijdens de bijeenkomsten.

Voor alle mogelijke nalatigheden waren boetes vastgesteld. Indien iemand de vergadering te vroeg verliet, kreeg hij een boete van 6 stuivers. Wie na vijf uur pas kwam, moest 3 stuivers betalen, wie na half zes arriveerde 6 stuivers, wie geheel niet verscheen 12 stuivers. Wie ziek was betaalde 6 stuivers. Wie niet gereed was met zijn opdracht moest eveneens 12 stuivers betalen. Wie daarbij ook nog afwezig was betaalde dus 12 + 12 stuivers³. Al met al zal het aardig zijn opgelopen.

De leden van Nil hadden zich ten doel gesteld het Nederlandse toneel op Franse leest te hervormen. Zij kozen classicistische drama's van contemporaine Franse auteurs tot leidraad en verdiepten zich in allerlei theoretische geschriften. De neerslag van die theoretische studie vond men met name in de twee bekende geschriften van Pels, *Q. Horatius Flaccus dichtkunst op onze tijden en zeden gepast* van 1677 en het invloedrijke *Gebruik én misbruik des tooneels* van 1681. Over de toneelschrijfkunst werd door de leden van Nil in de jaren 1669-1671 een veertigtal voordrachten gehouden. Pas in 1765 werden deze lezingen gepubliceerd in het *Naauwkeurig onderwys in de tooneel-poëzy*.

Te Winkel is van oordeel dat de ideeën van Nil zo slecht nog niet waren. Maar de manier waarop ze die aan anderen wilden opdringen wél. Hij meende dat

...de leeringen van Nil Volentibus Arduum over het algemeen niet onverstandig waren en dat het alleen de eenzijdige toepassing er van en het tirannieke doctrinarisme van het Kunstgenootschap zijn, waardoor zij nadeelig op de kunst hebben gewerkt⁴.

Nil voerde een literaire strijd tegen de auteurs die voor de Amsterdamse Schouwburg schreven. Daar werden stukken opgevoerd die Nil beneden de maat vond. Te veel werd rekening gehouden met de smaak van het grote publiek en te weinig werd acht geslagen op de moderne ontwikkelingen van het Franse toneel. De leden van Nil wilden laten zien hoe het beter kon. Als er een nieuw toneelstuk in de Schouwburg werd vertoond, schreven zij een eigen bewerking. De verbeterde versie publiceerden zij dan met een scherpe voorrede, waarin ze dikwijls de fouten van hun tegenstander aan de kaak stelden.

Hoe actief het genootschap is geweest blijkt uit een voorlopige inventaris van werken die door of vanwege het kunstgenootschap zijn uitgegeven. De lijst met drukken van Nil volentibus arduum werd door Dongelmans opgesteld en bevat in totaal 139 uitgaven en heruitgaven⁵.

¹Van Eeghen 1967.

²Dongelmans 1982: p. 150.

³Dongelmans 1982: p. 293-296.

⁴Te Winkel 1924: 459.

⁵Dongelmans 1982: p. 319-390.

De eerste uitgave van Nil was de *Agrippa* van 1669. De opdracht aan de regenten van het wees- en oudemannenhuis was ondertekend door Moesman Dop. De schouwbουργegenten hadden op dat moment juist het treurspel *Agrippa, koning van Alba* in studie genomen, uit het Frans vertaald door Mr. Hendrik de Graef. De leden van Nil oordeelden dat het ‘jammerlyk vertaald en slordig berymd’ was, en vier van hen hadden in allerijl een betere, vrije vertaling van hetzelfde stuk vervaardigd.

De voorrede van Nils vertaling werd benut om enkele geschilpunten te bespreken die al bestonden onder het schouwburgbestuur toen Meijer nog regent was. Was het toneel bestemd voor ‘de voornaamste, de geleerdste, en de verstandigste der burgeren’ óf voor het ‘gemeene volk, ja ‘t graau zelf’? Moest het toneel de oren óf de ogen tevreden stellen? Bewees de Schouwburg een dienst aan de schrijver van wie een stuk werd vertoond, of was het de schrijver die een dienst bewees aan de Schouwburg?

In de voorrede van de *Agrippa* stelde Nil het horen boven het zien. Het wenste geen spektakelstukken meer, maar beschaafd toneel¹. Richtsnoer bij de vernieuwing van het toneel behoorde het Frans classicisme te zijn, door Meijer in de voorredes van *Ghulde vlies* en *Verloofde koninksbruidt* al naar voren gebracht. Meijer wenste vooral Corneille na te volgen, maar hij ontleende niet meer dan hij bruikbaar achtte.

Deze zelfde houding constateren we ook begin 1671, als Meijer *Relation conténant l’histoire de l’Académie française* heeft gelezen, een werk van Paul Pellison-Fontanier². Onmiddellijk stelt hij dan de leden van Nil voor om dat wat bij de Academie beter is dan bij het genootschap, over te nemen, welk voorstel met algemene stemmen wordt aanvaard:

Door Docter Meyer aan ’t kunstgenootschap voorgesteld zynde, dat hy geleezen hadde de Historie van de Academie Françoise, oordeelde, dat ‘er verscheiden zaken waren, die met ons konstgenootschaps instellingen en wetten overeenkwamen, andere beter en sommige slechter waren; en of het niet raadsaam ware, naar het voorbeeld van ‘t geene by haar beter mogte zyn, ons konstgenootschaps instellingen te veranderen en te verbeteren, is hetzelve by gemeene stemmen eenpaarig goedgevonden.

2.4.3. Bijdragen van Meijer

In *Q. Horatius Flaccus dichtkunst* geeft Pels een beschrijving van Lodewijk Meijer terwijl deze voor Nil aan het werk is:

Gy ook, als ge op uw wérk eens anders oordeel vérgt,
Lét, óf zyn lamm’retong een vóssenhart verbérgt,
Of récht ronduit spreekt; óf hy vriend is, óf verleijer.
Indien gy een gedicht vertoont aan Dókter Meijer,
Die zal u zéggen, daar, verbéter dit, én dat.
Geeft gy tót antwoord, ‘k héb al veel papiers beklad,
En twé, drymaal verzócht, óf ik het kon vermaaken;
Maar na vergeefsche vlyt myne arbeid moeten staaken.
Wél, zégt hy, kunt gy ‘t niet verand’ren, schrab het uit;
Of smeê het, én hersmeê ‘t zo lang, tót dat het sluit’.
Maar, zo ge liever, dan verbét’ren, uw’gebréken
Wilt voorstaan, zal hy niet een énkél woord meer spreken,
Nóch ydel wérk doen; maar hy gunt u mét uw’ pop
Alleen te speelen naar uw’ zin, én schiet u op³.

¹Dongelmans 1982: p. 1, 2.

²Waarschijnlijk Parijs 1653. Zie: Dongelmans 1982: p. 54. De Académie Française werd in 1635 gesticht door Richelieu. Het moest een centraal, gezaghebbend lichaam zijn, ter verheffing van taal en kunst.

³schiet u op: laat u in de steek. Het citaat bestaat uit de regels 1155-1168. Zie: Pels 1677.

De bedoeling van Pels was ongetwijfeld Meijer hier te prijzen om zijn onverbloemdheid bij het verbeteren van andermans dichtwerk. Dat Meijers optreden in dit fragment niet erg sympathiek overkomt, is wellicht meer een gevolg van Pels' rijmkunst dan van Meijers manier van doen. Als iemand niet van zijn kritiek gediend was, dan liet hij hem verder met rust.

Letten we bij het doorlezen van de Nil-notulen op de onderwerpen die Meijer tijdens de wekelijkse bijeenkomsten heeft behandeld, dan blijkt hij in de beginjaren van Nil de meeste tijd te hebben besteed aan de hoofdstukken uit het *Naauwkeurig onderwys in de tooneel-poëzy* die hem waren toevertrouwd¹. In later jaren sprak hij vooral over onderwerpen uit de *Nederduitsche grammatica*². Vanaf 1676 las hij nog enkele malen voor uit zijn vertaling van de *Imitatio Christi* van Thomas a Kempis in de Franse bewerking van Corneille.

Om met het laatste te beginnen, het bedoelde werk van Corneille was *L'imitation de Jésus-Christ*. Meijer werkte al aan deze vertaling omstreeks 1653, hetgeen is op te maken uit de 'Inleiding' van het *Leidse handschrift*. In 1676 pakte hij de vertaling weer op, maar hij zou haar niet voltooiën. Na zijn dood in 1681 werd het werk aanvankelijk door Reinier la Clé voortgezet. Eind 1687 werd het nog eens hervat op voorstel van Ysbrand Vincent, die later veel moeite heeft gedaan om het uit te geven. In 1707 verscheen tenslotte als Nil-uitgave: *Thomas van Kémpens Naavolging van Christus*³.

Meijers werkzaamheden aan de *Nederduitsche grammatica* maakten deel uit van zijn bemoeienissen met de beschrijving van de grammatica, zowel de algemene als de bijzondere. Tot de algemene grammatica behoorde de *Grammatica generalis* van Nil. Tot de bijzonder grammatica behoorde de *Nederduitsche grammatica* van Nil, maar ook de *Italiaansche spraakkunst*, die in 1672 verscheen onder Meijers eigen naam en niet als Nil-uitgave. De *Italiaansche spraakkunst* sloot geheel aan bij Meijers overige werkzaamheden op dit gebied. Daarom zullen we de *Nederduitsche grammatica* en de *Grammatica generalis* van Nil verderop in samenhang met de *Italiaansche spraakkunst* van Meijer behandelen⁴.

Het *Naauwkeurig onderwys in de tooneel-poëzy* was een voor die tijd hypermoderne poëtica, die vooral invloed had ondergaan van Aristoteles en Corneille. Er werd door de leden van Nil gezamenlijk aan gewerkt. Meijer stelde het schema op dat aan het geheel ten grondslag lag. Eerst werden algemene vraagstukken besproken in verband met het drama, daarna zaken die de tragedie betroffen, tenslotte het blijspel en het toneelspel met kunstwerken⁵.

De bijdragen van Meijer zijn door A.J.E. Harmsen in zijn dissertatie, die tevens een uitgave is van het *Naauwkeurig onderwys*, beoordeeld als zeer verschillend van kwaliteit⁶. Meijer drukte een belangrijk stempel op de opbouw van het boek. Uit het hoofdstuk over de 'redeneeringen' sprak een diepgaande kennis van de rhetorica. In de uiteenzetting over de waarschijnlijkheid en de noodzakelijkheid en in de verschillende bijdragen over de hartstochten bereikte hij veel minder diepgang. Ondanks het dilettantisme bij het behandelen van de hartstochten, waardeert Harmsen de poging van Meijer als een originele toepassing van de zeventiende-eeuwse psychologie op het toneel.

¹Het werk verscheen pas in 1765 bij C. van Hoogeveen te Leiden.

²Een klein deel hiervan verscheen in 1728 te Amsterdam als *Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap: van het gebruik der accentus of toonen in de Nederduitsche vaerzen: en van de metaplasmus of woordvervorming...*

³Erven van J. Lescaille, Amsterdam 1707.

⁴Zie in deze studie p. 80 e.v.

⁵Harmsen 1989: 478.

⁶Zie Harmsen 1989. De beoordeling van Meijers aandeel op p. 488-490.

Thijssen-Schoute is van mening dat Meijers indeling van de hartstochten hoofdzakelijk gebaseerd was op Descartes' *Les passions de l'ame*. Daarnaast zijn er definities die haar meer aan Spinoza dan aan Descartes doen denken¹.

Andere bijdragen van Meijer aan dit werk behandelden het doel van de poëzie, titel en omvang van het toneelstuk en de requisieten op het toneel. Soms nam Meijer de kans waar om zijn vroegere producten te prijzen. Ook al waren die niet helemaal volgens de regels van de kunst geschreven, er waren anderen aan te wijzen die het beduidend slechter hadden gedaan. Het hoofdstuk over het toneelstuk met 'konstwerken' was volgens Harmsen:

...meer een persoonlijke verdediging van Meyer, en een frontale aanval (...) op de toneelstukken van Jan Vos (keer op keer aangewezen als het zwarte schaap) dan een uiteenzetting van een onderdeel van de litteraire theorie van Nil Volentibus Arduum.²

Andromaché

In 1678 zag het treurspel *Andromaché* het licht, als een uitgave van Nil. De korte opdracht was door Meijer ondertekend. Hij droeg het treurspel op aan Anna Maria Trip, echtgenote van Wouter Valkenier, secretaris van de stad Amsterdam.

Op de Nil-bijeenkomst van 17 december 1669 was er voor de eerste keer sprake van de 'Andromache'. Het stuk moest door Bouwmeester en Antonides worden gelezen. Twee weken later werd de 'Andromache uitgesteld'³. Daarna komen we het treurspel in de notulen van de Nil-bijeenkomsten niet meer tegen.

De *Andromaché* was de bewerking van een Frans stuk uit 1667, de *Andromaque* van Racine, dat zo'n tien jaar geleden al was overgezet in het Nederlands door Meijer en door een van zijn vrienden:

Sédert is die zélfde Andromaché hérwaarts overgekomen, én heeft omtrént voor tien jaaren van iemand myner vrienden, en my op maat, én rym Néderduitsch leeren spreken; maar geen gélégenheid gehad van zich in het openbaar te laten zien, als nu...⁴

Het stuk verscheen dus wel als uitgave van Nil, maar werd reeds voor de oprichting van het genootschap omstreeks 1668 vertaald.

In het jaar 1668 was Meijer nog schouwburgregent, hoewel het toen al giste in het college. Mogelijk heeft hij de *Andromaque* onder handen genomen samen met zijn vriend Jacob Vallan, die met hem in het college der schouwburgregenten zitting had en die net als hij in 1669 werd afgezet.

Na dat voorval kon Meijer er in elk geval niet op rekenen dat de regenten van de Schouwburg het treurspel nog op het repertoire zouden zetten. Toen het tien jaar later, in 1678, eindelijk het licht zag, behoorde Meijer opnieuw tot de schouwburghoofden. Hijzelf kon het stuk nu goedkeuren en voor de opvoering ervan zorgdragen. Polemieken in opdracht of voorrede was niet meer nodig. De *Andromaché* werd herdrukt in 1715, 1723 en 1744⁵, en is dikwijls op het toneel gebracht⁶.

Nieuwe verhandeling van de welgemanierdheid.

Volgens de notulen van Nil heeft Meijer in 1671 een vertaling vervaardigd van de *Nouveau traité de la civilité qui se pratique en France parmi les honnestes gens*. Het werkje

¹Nederlands cartesianisme: 425.

²Harmsen 1989: 435.

³Dongelmans 1982: p. 32, 33.

⁴Opdracht p. [2].

⁵Dongelmans 1982: p. 323-325.

⁶Van de Louw, III: 762, meldt 95 opvoeringen in de Amsterdamse Schouwburg tot in het jaar 1735.

was in datzelfde jaar verschenen ‘A Amsterdam, Chez Jacques le Jeune (...) Sur la Copie imprimée à Paris’:

1671. 1 September (...) Meyer maakt bekend, dat hy vertaald heeft een werkje Nouveau Traité de la Civilité; stelt voor, hetzelfde te laten drukken volgens de spelling die ‘t genootschap zal goedkeuren en het aanstaanden Vrydag tegen ‘t Fransch naar te zien. Te zwygen op boete van 6 gulden 6 stuiver¹.

Aanvankelijk was dus geheimhouding voor de Nil-leden verplicht.

Meijer noemde zijn vertaling *Nieuwe verhandeling van de welgemanierdheid*:

1671. 17 November (...) Meyer vereert aan yder lid een boekje, genaamd Nieuwe verhandeling van de Welgemanierdheid, door hem vertaald².

Het boekje is dus wel degelijk verschenen, maar er is verder niets van bewaard of bekend.

Verdediging van de aangetoogene plaatsen uyt de Verloofde koningsbruidt

Felle aanvallen had Nil volentibus arduum uitgevoerd op het schouwburgbestuur. De tegenaanval werd ingezet in 1670, toen anoniem *De Griekse Antigone* werd uitgegeven, een treurspel uit het Frans van Jean de Rotrou. Hier was een voorbericht bijgevoegd van N.N., en een nabericht van E.B.I.S.K.A., waarschijnlijk de initialen van enkele regenten van de schouwburg³. In voor- en nabericht werd de *Verloofde koningsbruidt* gehemeld. Objectief was de kritiek niet, maar wel duidelijk. Het *Bericht aan alle beminnaars der Poëzy* beschrijft de *Verloofde koningsbruidt* (slechts met puntjes aangeduid) als⁴:

dat hooghdraavendt, en diepzinnigh Treurspel de waar over den Poëet twalef jaren lang heeft gesweet, en⁵ zoo door-arbeyt, en door-kneet is, dat men ver stelt staat, hoe dat het de man al heeft konnen verzinnen! zoo vol van hartstochten, ofte passien, ja in zulken overvloet, dat zy, door hun geduurige scherminge den andren geweldt aandoen! daar by verrijkt met zulken Voorreeden, waar in de grontregelen der kunst, en de Tooneelwetten als den dagh zoo klaar werden ten toon gestelt! en deselve bevestigt, met zoo veel Griecx en Latijn, dat het een wonder is.

In het *Nabericht* wordt Meijer voorgesteld als de aanvoerder van Nil. Hij is:

...den Ammiraal Generael, die de groote vlagh van de steng voerd: nu maak plaats, ruym op, dat ghy zijn achtbare tret niet en hindert. (...) Doch niet teegenstaande zijn groote geleertheyt, moeten wy eens zien, of in hem niet wat t'onderzoeken is.

Vitterig wordt vervolgens ingegaan op ‘een menighte van misslaagen, en lammigheden’.

Meijers antwoord laat niet lang op zich wachten, en is even onomwonden. In 1670 verschijnt⁶, als uitgave van Nil, het *Antwoordt op het Voor- en Nabericht, by de Antigone gevoegt door N.N. en E.B.I.S.K.A. Neevens een dichtkunstig onderzoek op het Tooneelspel zonder tooneelspel, dat op de Schouwburg ver toont wordt*. Hierin is opgenomen Meijers *Verdediging van de aangetoogene plaatsen uit de Verloofde koningsbruidt*⁷. Hoewel hij geen namen noemt, haalt Meijer fel uit naar Thomas Asselijn. Later zal blijken dat Asselijn de schuldige niet is, hoewel hij niet ontkent dat hij een aandeel in de kritiek heeft gehad⁸.

Erg vleierend is Meijer niet in zijn weerwoord:

Hoe dat hy in myn Voorreede Grieksch kan zien, weet ik niet, alzo 't daar niet in is; maar alleen Latyn, dóch niet zo veel, dat het wonder is, ten zy voor hém, die 't niet verstaat, én die daar (gelyk Jan Vos, wiens Aap hy is, én dien hy over al, als een Kreupel naahinkt) roem opdraagt, én kwaad op anderen is, dat zy 't verstaan, en in hunne Schriften gebruiken, al

¹Dongelmans 1982: p. 72, 73.

²Dongelmans 1982: p. 76.

³Mogelijk zijn hier voorletters in te herkennen van Simon Engelbregt, Jan Koenerding, Jan Blasius.

⁴Bron, ook van de citaten: *Verloofde koningsbruidt* 1978: 56.

⁵Hier dient ingevoegd ‘dat’.

⁶Bij Adriaan van Gaasbeek te Amsterdam.

⁷Omvang 21 pagina's. De *Verdediging van de aangetoogene plaatsen uyt de Verloofde koningsbruidt* is na deze datum in meer uitgaven van Nil geplaatst. Zie Dongelmans 1982: p. 325, 326, 331-333.

⁸Te Winkel 1924: 438, 439.

schoon zy 't in 't Duitsch uitléggen, gelyk ik doorgaans gedaan heb¹. Maar myn Berisper, hoe zyt gy daarom zo gramstoorig; het is immers myn schuld niet, dat gy een domme duitche Klérk zyt...²

... én ondékt deeze onnozele bloed, die zich vermeet, met zulk een weidschen gesnork, my myne misslagen aan te wyzen, niet opentlyk zyne eigene schande ?³

Hy verlustigt zich alleen in zyns gelyke hakken en krukken van Rymers, daar onder is hy Eenoog Koning van de Blinden.⁴

Veel van de kritiek wijst Meijer onmiddellijk af omdat hij deze niet steekhoudend vindt. Dikwijls weerlegt hij kritische opmerkingen door plaatsen aan te wijzen in het werk van Hooft waar bepaalde woorden op dezelfde wijze zijn gebruikt. Opmerkelijk is het dat hij in dit geschrift van 1670 spreekt van 'onze voornaamste Dichteren de Heeren Hoofdt en Vondel'⁵. Nog altijd is hij beiden toegewijd⁶.

Steeds opnieuw brengt Meijer als belangrijkste argument naar voren dat de criticus dom is en zijn taal niet beheerst. Zijn toon is honend:

Voorwaar onze déftige Berisper toont overal zo zyn schérpzinnigheid, dat men wél zien kan, (opdat ik mét hém eens konstig Duitsch spreek) wat achtbaar man hy is.⁷

Is het niet te verwonderen, dat een man, die nóch geen goed Duitsch kan schryven, voor misslagen aanziet, dat 'er geen zyn...⁸

Zeker het waare hém nutter, dat hy eerst nóch wat goed Duitsch leerde schryven, eêr hy zich zo vére in de Tooneelpoëzy (...) ging steeken.⁹

En onder deeze schoone bloempjes komt, gelyk overal, zyn kwaad Duitsch voor den dag...¹⁰

In welke weinige woorden (...) nóch twee misslagen zyn, daar een leerjongen van zyn Schoolmeester plakken voor krygen zoude. Ik zoude hem die wél aanwyzen, maar genoodzaakt zyn eenige Grammatiche Konstwoorden te gebruiken, die hy niet verstaat, én alzo vergeefsche moeite doen. De verstandige zullen die zélve kunnen zien. En van diergelyke misslagen in de taal is zyn Voor- én Naabericht zo vol, dat ik hem raaden zoude, als een vriend, die medelyden met hém hebbe, dat hy eerst nóch wat goed Duitsch zoude leeren schryven, eer hy zich bemoeide met Berichten, én Gedichten, ik laat staan Spéllen, te maaken.¹¹

En daar kon de vermeende criticus het mee doen. Hoeveel waardiger was de repliek van Asselijn, die wees op het goede voorbeeld van de Académie Française:

...indien uw Kunstgenootschap waar opgerecht, gelijk de zelve in Vrankrijk werdt geoeffent, dat is, alle misslagen met een bezadicht oordeel aan te wijzen, de Schouwburgh de handt te bieden, en de kunst te voeden; wy zouden niet alleen, maar veele met ons, tot u overkomen, daar wy nu, in tegendeel, door al het lastren, schelden en raazen, (dat niet, dan alle verwarringen en onordren in de kunst voortbrengt) van u afgeschrikt werden¹².

Het spookend weeuwte

In 1670 zag als uitgave van Nil een blijspel het licht, *Het spookend weeuwte*. Het was een zeer vrije bewerking van *L'esprit follet* van Antoine le Métel, sieur d'Ouille, in 1642

¹Hier zinspeelt Meijer op zijn gewoonte in publicaties uitheemse termen te voorzien van een Nederlandse vertaling.

²*Verdeediging* p. [6].

³*Verdeediging* p. [11].

⁴*Verdeediging* p. [13].

⁵*Verdeediging* p. [10].

⁶In 1681 zou verschijnen *Gebruik én misbruik des tooneels* van Andries Pels. Pels sprak met ontzag over het werk van Hooft en Vondel, maar had wel kritiek op hun toneelspelen.

⁷*Verdeediging* p. [16].

⁸*Verdeediging* p. [20].

⁹*Verdeediging* p. [20].

¹⁰*Verdeediging* p. [3].

¹¹*Verdeediging* p. [3].

¹²De opdracht 'Aan Nil volentibus arduum', p. [2], van het treurspel *De moordt tot Luyk*, Amsterdam 1671.

te Parijs verschenen. In 1670 was er juist een Nederlandse vertaling van vervaardigd door de Antwerpenaar Adriaen Peys, genaamd *De nachtspookende joffer*, welke vertaling door de schouwbουργegenten was uitgekozen voor het toneel.

De Nil-bewerking was het resultaat van samenwerking door de leden, maar deze lieten Meijer de opdracht ondertekenen en waarschijnlijk heeft hij die ook geschreven. Hij droeg het blijspel op aan Joan van Vlooswijk, de zoon van Anna van Hoorn, aan wie hij indertijd *De looghenaar* had opgedragen¹. In de uitvoerige opdracht trok Meijer van leer tegen de vertaling van Peys:

Want doordien dit spel in 't Fransch van een slechte stelling is, en by-na niets goets begrijpt, als de inhoud, of geschiedenis; doordien het een Brabander in Neerduitsch rijm gebracht heeft, en op de Schouwburg vertoont wort, door gebrek van wat goets (gelijk men voorgeeft:) zullen vele weder te borde brengen, dat wy ons op nieuws met leuren² bemoeien, gelijk ons te gemoet gevoert is over de twee voorgaende vodden³, daer wy ons tegen gekant hebben⁴.

Het enige doel van de bewerkers was aan te tonen 'dat van grollen en vodden wel iets beters, en dat door den beugel magh, kan worden, als zy maer onder beter handen komen'⁵. Vreemd vond Meijer het, dat de Schouwburg een vertaling uitkoos van een Brabander:

Zeer vreemt dunkt het ons allen, dat men op de Schouburgh, daar men weet, dat men wat goedts kan krijgen, als men 'er slechts om spreken wil, zo halssterk blijft; en liever, dan dat te doen, zijne armoede opentlijk aan al de Werelt ten toon wil stellen, en dat zy⁶ genootsaakt is, die te boeten⁷, nu haare ghewoone stof-leveraars schroomen met hunne vodden voor den dach te koomen, met Overzettingen van Brabanders, van welke de Hollanders altijd voor Leermeesters in de Taale en Dichtkonst, zonder tegenspreken erkent geweest zijn⁸.

Binnen veertien dagen hadden de konstgenoten het blijspel bewerkt en laten drukken. Het werd dikwijls uitgegeven⁹ en vele malen opgevoerd¹⁰.

2.4.4. De Italiaansche spraakkonst van 1672 en andere grammatica's

Het meest verrassende dat de Nil-notulen over Meijer meedelen, heeft betrekking op zijn bemoeienissen met het beschrijven van de grammatica. In de notulen zijn drie verschillende spraakkunsten genoemd. Voor elk van deze drie volgt hier een bewijspplaats:

1671. 26 Mey (...) Vastgesteld met het verhandelen eener Nederduitsche Grammatica voort te gaan, waarvan dr. Meyer een ontwerp zal inleveren, volgens 't welke het kunstgenootschap zich zal richten¹¹.

1671. 29 December (...) Is verder vastgesteld (...) Meyer [zal] zyn Grammatica Generalis of iets anders vaardig hebben (...) tegen Mey op boete van een dukaton¹².

¹Joan van Vlooswijk was in 1673 en in 1678 enkele malen bij Nil te gast. Ook de tweede druk van *Het spookend weeuwte* werd aan hem opgedragen. Zie Dongelmans 1982: p. 100, 183.

²leuren:prullen

³Volgens hetgeen hij zegt op p. [8] van deze Opdracht doelt Meijer hier waarschijnlijk op het treurspel *Agrippa, koning van Alba* en het blijspel *Gelyke tweelingen*.

⁴*Het spookend weeuwte* 1678: Opdracht p. [2].

⁵*Het spookend weeuwte* 1678: Opdracht p. [2].

⁶zy: waarschijnlijk de 'Schouburgh'

⁷die te boeten: die (armoede) tevreden te stellen met

⁸*Het spookend weeuwte* 1678: Opdracht p. [7].

⁹Zie Dongelmans 1982: p. 372-374.

¹⁰Van de Louw, III: 763, meldt 74 opvoeringen in de Amsterdamse Schouwburg in de jaren 1678-1735.

¹¹Dongelmans 1982: p. 64.

¹²Dongelmans 1982: p. 78.

1672. 11 October (...) Meyer vereert aan yder lid de Italiaansche Spraakkunst, door hem gemaakt¹.

De laatste mededeling, van 11 oktober 1672, is de enige plaats in de notulen van Nil waar over een *Italiaansche spraakkunst* wordt gesproken. Deze *Spraakkunst* was eerder dat jaar anoniem verschenen onder de titel: *Italiaansche spraakkunst, leerende op eene vaste grondt de Italiaansche taale wel, en ter deege leezen, verstaan, spreken, en schrijven: Waar in meest alle de gebruikelijkste Italiaansche woorden, in het Neederduitsch vertaaldt (om voor een woordeboek te kunnen dienen) t'hunner plaatse ingeschikt; en dry gemeenzaame samenspraaken, in het Italiaansch en Neederduitsch, achteraan gevoegd zijn*. Het werk was geen uitgave van Nil en verscheen te Amsterdam bij Abraham Wolfgangh².

Het ging hier om een ongewoon omvangrijke spraakkunst van bijna 400 bladzijden, in het formaat klein octavo, die was bedoeld als een leerboek van het Italiaans. Grammaticale begrippen en regels werden hierin gebruikt om de stof bespreekbaar te maken en over te dragen, maar ze waren geen doel op zich.

Het materiaal dat betrekking had op het Italiaans haalde Meijer:

...uit alle de Spraakkunsten en Onderwijzingen, die over de Italiaansche Taale gemaakt zijn, en wy hebben kunnen bekomen³.

Zeven auteurs met hun werk somde hij op en hij voegde er nog eens aan toe: 'Alle deeze Schrijvers hebben wy gebruikt...' Apart vermeldde Meijer dat hij voor de drie Italiaans-Nederlandse samenspraken waarmee het boek besloot, had geput uit *Le guidon de la langue Italienne* van Nathanael Duëz. Daar was juist in 1670 een herdruk van verschenen bij D. Elzevier in Amsterdam.

Volgens de mededeling in de Nil-notulen was Meijer de auteur van de *Italiaansche spraakkunst*. Hoewel het werk anoniem verscheen, droeg het inderdaad verschillende kenmerken die deze bewering ondersteunden. Opmerkelijk was al dat lange woordenlijsten, grotendeels ingedeeld naar onderwerp, waren toegevoegd. Volgens de titel waren de meest gebruikelijke Italiaanse woorden in het Nederlands vertaald, 'om voor een woordeboek te kunnen dienen'. Deze handelwijze lag geheel in de lijn van Meijer, die zich op dat moment al vier keer bezig had gehouden met het bewerken en aanvullen van de *Woorden-Schat*.

Opvallend was ook de doelgroep van de *Italiaansche spraakkunst* die de auteur in zijn voorrede noemde, nl. sprekers van de moedertaal die geen vreemde talen hadden geleerd:

... hebben wy ons voorgesteldt te onderwijzen eenen, die alleen onze Neederduitsche, als zijne moederlijke Taale, door het gebruik geleerdt hebbende, niets van de Grammatica of Spraakkunste, waar door men uitheemsche Taalen gewoon is te leeren, wiste.

Als men zou vragen of de auteur in deze opzet is geslaagd, moet het antwoord volmondig 'nee' luiden. Dat bewijzen alleen al de talrijke bladzijden die nodig waren om samenhang aan te tonen tussen Latijnse en Italiaanse woorden, waarbij het Latijn diende als uitgangspunt⁴. De begrippen uit de *grammatica* werden inderdaad zorgvuldig toegelicht, maar het Latijn werd in de spraakkunst zelf bekend geacht. De bedoeling echter te schrijven

¹Dongelmans 1982: p. 93.

²Van Eeghen, IV: 184, vermeldt aangaande Wolfgangh dat van 1658 tot zijn dood in 1694 een groot aantal uitgaven verscheen onder zijn naam. Veel uitgaven in het Frans, ook in het Nederlands en Latijn, een enkele in het Italiaans. De meeste van zijn uitgaven werden gedrukt door anderen.

³*Italiaansche spraakkunst*, voorwoord p. [4]. De bronnen die Meijer hier opsomt zijn: 'Catharini Dulcis *Scholae Italicae*, Scipionis Lentuli *Italicae Grammaticae Praecepta*, *La Grammaire Italienne* de Cesar Oudin, Caroli Mulerii *Linguae Italicae compendiosa Institutio*, Johannis Francisci Roemer *Institutiones Linguae Italicae*, *Le Guidon de la Langue Italienne* de Nathanael Duëz, en *La Nouvelle Methode pour apprendre la Langue Italienne*'. Laatst genoemd werk van Claude Lancelot verscheen anoniem omstreeks 1660.

⁴*Italiaansche spraakkunst*: 99 e.v.

voor iemand die enkel ‘zijne moederlijke Taale’ kende, was kenmerkend voor Meijer. Hij wilde de moedertaal immers gebruiken als voertaal van de wetenschap¹.

Bovenal typerend voor Meijer was de manier waarop in de *Italiaansche spraakkunst* de kunstwoorden werden behandeld. In de voorrede deelde de auteur mee dat hij in het Nederlands wenste te onderwijzen, maar dat hij genoodzaakt was de kunstwoorden ook in het Latijn te geven, omdat die termen voor velen begrijpelijker waren:

Wy hebben niettemin alle de Konstwoorden meede in het Latijn gebruikt, omdat de zelve in die Taale by veelen verstaanlijker zijn, en² de zelve in het Neederduitsch niet alleen verklaardt, en vertaaldt; maar ook der zelve vertaalinge, opdat zy in onze Taale met der tijdt mogten verstaan worden, en in het gebruik komen, doorgaands eens in ieder Afdeeling met het woordeken of daar aan geknoopt³.

Meijer, die in zijn *Woorden-Schat* zo had geijverd voor de vertaling van kunstwoorden, bracht in de *Italiaansche spraakkunst* het geleerde zelf in praktijk. Zeer consequent tot op de laatste bladzijde werden de kunstwoorden overgezet in de moedertaal. Al met al wordt de bewering in de Nil-notulen dat Meijer van deze spraakkunst de auteur was, door het werk zelf duidelijk gestaafd⁴.

In 1995 zag van de *Italiaansche spraakkunst* een facsimile-uitgave het licht⁵, met een uitvoerig nawoord van Vincenzo Lo Cascio. Lo Cascio blijkt hierin niet op de hoogte te zijn van het auteurschap van Meijer. In feite is dit voor ons interessant, omdat nu zijn oordeel over het werk niet kan zijn beïnvloed door bestaande meningen.

Lo Cascio noemt de *Italiaansche spraakkunst* ‘een zeer bijzondere en buitengewoon interessante grammatica van de Italiaanse taal’, en ‘een werk van een hoog wetenschappelijk niveau’. Dat het werk zo weinig bekend werd, is naar zijn idee een gevolg van het feit dat het verscheen in 1672, het rampjaar in de Nederlandse geschiedenis⁶. Lo Cascio spreekt met waardering over de onbekende auteur:

De auteur van de Italiaansche Spraakkunst moet een zeer onderlegd persoon zijn geweest, die goed op de hoogte was van de filosofische, taalkundige en didactische theorieën van die tijd. In zijn grammatica treft men dan ook invloeden aan van de theorieën van Comenius en van die van Port Royal⁷.

Johan Amos Comenius was in 1654 in Amsterdam komen wonen, en stierf er in 1670. Dat Meijer hem daar heeft ontmoet is niet onmogelijk. Comenius meende dat het leren van een taal diende te geschieden op basis van het gebruik, dat het functioneel moest zijn en aangepast aan de behoeften van de sprekers en dat bovendien de leerstof moest worden geordend. Hij ontwierp een didactisch systeem waarin vier fasen te onderscheiden waren en waarin ondermeer het aanleren van 8000 woorden was opgenomen⁸.

In de *Italiaansche spraakkunst* ziet men inderdaad duidelijk de invloed van Comenius. De leerstof is didactisch geordend en men moet de stof in een bepaalde, voorgeschreven volgorde bestuderen, en combineren met het lezen van aanbevolen boeken. De leermethode is door Meijer nauwkeurig, en stap voor stap, beschreven in het ‘Bericht om deeze Italiaansche Spraakkonste wel te gebruiken’, voorin het boek.

De theorieën van Port Royal ontstonden in dezelfde periode. In 1660 verscheen *La grammaire générale et raisonnée* van Antoine Arnauld en Claude Lancelot, en in 1662 de

¹Zie bijv. *Woorden-Schat* 1658, voorwoord [8] en [9].

²Op deze plaats dient herhaald ‘wy hebben’, evenals achter het woordje ‘maar’

³*Italiaansche spraakkunst*, voorwoord [4].

⁴Meer argumenten voor het auteurschap van Meijer zie: Van Hardeveld 1997 (b).

⁵Te Dordrecht.

⁶*Italiaansche spraakkunst* 1995, Nawoord: 27.

⁷*Italiaansche spraakkunst* 1995, Nawoord: 31, 32.

⁸*Italiaansche spraakkunst* 1995, Nawoord: 36.

Logique ou l'art de penser van Arnauld en Pierre Nicole. Deze 'algemene grammatica' wilde een taalleermethode ontwikkelen die van nut zou zijn bij de studie van elke willekeurige taal. Zij wilde algemene regels beschrijven die aan het taalgebruik ten grondslag liggen en die daarom in alle talen voorkomen¹.

Tussen de *Italiaansche spraakkunst* en *La grammaire générale et raisonnée* bestaat wel een bepaalde overeenkomst doordat deze werken beide behoren tot de traditionele grammatica, de klassieke vier onderdelen van deze grammatica bevatten en de gebruikelijke onderwerpen van deze grammatica bespreken. Verder wordt de stof van de algemene grammatica door Meijer gebruikt in de *Italiaansche spraakkunst*, een bijzondere grammatica, om zijn onderwerpen in te leiden, hetgeen ook enige overeenkomst tot gevolg heeft. Voor het overige echter bestaan er ons inziens grote verschillen tussen beide werken. In de *Grammaire* wordt uitgegaan van de denkwereld van de mens. In de *Italiaansche spraakkunst* is de geesteswereld van de mens slechts bijzaak. Hier is de grammatica het instrument om een bestaande taaltoestand te beschrijven en een taal over te dragen².

Aan het einde van zijn beschouwing over de *Italiaansche spraakkunst* concludeert Lo Cascio: Het bovenstaande illustreert de interne samenhang en actualiteit van de denkbeelden van de anonieme grammaticus en laat zien hoe zeer hij open stond voor de opvattingen en ideeën die in die tijd in Europa op het gebied van de taalkunde werden ontwikkeld. Door het schrijven van een grammatica als deze, geïnspireerd door de theorieën van Port Royal, lang voordat andere taalkundigen uit Frankrijk en daarbuiten pogingen ondernamen tot het schrijven van een beredeneerde grammatica (...) toont de auteur zijn onafhankelijkheid van geest en is hij in sommige opzichten zijn tijd ver vooruit³.

Tegenover de mening van Lo Cascio staat die van Minne G. de Boer, die niet gelooft dat Comenius invloed uitoefende op de *Italiaansche spraakkunst*. Ook de invloed van Port Royal waagt hij te betwijfelen. In zijn ogen was Meijer 'schrijver en privé-geleerde', en was hij vergeleken met de auteurs die hij als bron noemde, maar 'een vreemde eend in de bijt'.

Het didactisch programma van Meijer acht De Boer 'een prima programma', maar 'voor de geschoolde taalleerder'. Dit laatste valt niet te ontkennen. Wij hebben er reeds op gewezen in verband met Meijers doelgroep.

Meijers uitspraak van het Italiaans was naar het oordeel van De Boer die 'van de gymnasiast die het Italiaans uitspreekt met zijn schooluitspraak van het Latijn'⁴. Dat zou inderdaad niet vreemd zijn, want Meijer vertoefde voor zover wij weten nimmer in Italië. Zijn uitspraak van het Italiaans zal eer zijn ontleend aan de theorie dan aan de praktijk.

Van de *Grammatica generalis* is in de notulen van Nil drie maal sprake:

1671. 29 December (...) Is verder vastgesteld (...) Meyer [zal] zyn Grammatica Generalis of iets anders vaardig hebben (...) tegen Mey op boete van een dukaton⁵.

1673. 5 December (...) Is goedgevonden, dat Meyer de Nederduitsche Spraakkunst zodanig in ordre zal brengen alsof 'er een Algemeyne Spraakkunst vooraf gemaakt was'⁶.

1677. 2 Februari (...) Meyer voorstellende of de 4 laatste kapitels van 't eerste boek van zyn Grammatica Generalis by het kunstgenootschap zou worden naargezien, of hen allen toebetrouwd, is 't zelve aangenomen en doctores Koppenol, Diephout en Stoppelaar daartoe genoemd⁷.

¹*Italiaansche spraakkunst* 1995, Nawoord: 37, 38.

²Deze interessante kwestie zou in een afzonderlijke publicatie verder moeten worden uitgediept.

³*Italiaansche spraakkunst* 1995, Nawoord: 49.

⁴De Boer 1996.

⁵Dongelmans 1982: p. 78.

⁶Dongelmans 1982: p. 113.

⁷Dongelmans 1982: p. 167.

Uit het eerste citaat blijkt dat Meijer aan het eind van 1671 bezig was een *Grammatica generalis* te schrijven, en dat hij deze grammatica in een maand of vier wilde voltooien. In het tweede citaat zien we hoe Meijer, die bezig was de *Grammatica generalis* te schrijven, de stof van deze algemene spraakkunst zo min mogelijk wilde opnemen in de ‘Nederduitsche Spraakkunst’, dat was de *Nederduitsche grammatica*, die immers een bijzondere spraakkunst was. Uit het derde citaat wordt duidelijk dat Meijer lang bezig is geweest met de *Grammatica generalis* en dat hij in elk geval het eerste boek daarvan in 1677 had voltooid. Een uitgave van een *Grammatica generalis* of algemene spraakkunst, op naam van Meijer of anoniem verschenen, is ons echter niet bekend.

Toch weten we vrij nauwkeurig wat Meijer verstond onder een *Grammatica generalis*. Hij zette het in 1672 in de *Italiaansche spraakkunst* uiteen:

Alzo ‘er nu voorders niet alleen eene overeenkomst, en gelijkvormigheid is in veele woorden van eene byzondere Taale: maar ook alle de Taalen in zeer veele dingen met elkanderen overeenstemmen, zullen ‘er ook tweederleye Reegelen kunnen gemaakt worden; eenige, welke op de Taalen in het algemeen; en eenige, welke op elke in het byzonder zien: En diesvolgens zal ‘er ook tweederleye Spraakkunst zijn, eene van de Taalen in het gemeen, en eene van elke Taale in het byzonder. Die hebben de Konstenaars de Algemeene (Generalis) (...) deeze de Byzondere (Specialis) (...) Spraakkunst genoemd¹.

De algemene spraakkunst is dus van toepassing op de talen in het algemeen en betreft de regels die alle talen gemeen hebben. De bijzondere spraakkunst bevat de regels van één taal.

Was Meijer aanvankelijk van plan de *Grammatica generalis* te combineren met de *Italiaanse spraakkunst*, dit werk werd te omvangrijk, zodat hij genoodzaakt was de stof van de algemene spraakkunst grotendeels uit deze bijzondere spraakkunst te verwijderen, om haar te zijner tijd in een afzonderlijk werk het licht te doen zien. Sprekende over de ‘Algemeene Spraakkonste’, vertelt Meijer:

Deeze waaren wy in den beginne van voorneemen in haare volle leeden hier in te voegen, en die over de Italiaansche Taale daar aan te hechten. Maar merkende, terwijl wy daar meede beezig waaren, dat zy alleen een volkomen boek zoude uitmaaken; en dat derhalven, de Italiaansche daar by komende, deeze twee te zamen verre de maate te buiten zouden springen: zijn wy te raade geworden, hier alleen uit de Algemeene Spraakkonste het noodzaakelijkste, en zonder het welke de Bezondere over de Italiaansche Taale, die wy voor hadden te beschrijven, onverstaanlijk zoude zijn, zo beknoptelijk en klaarlijk, als ons doenlijk geweest is, in te vlijen. Hoopende de zelve eens in haar geheel wijdtloopig, zo het ons de Tijd toelaat (...) in een ander boek te verhandelen².

De derde grammatica waarover wij gegevens aantreffen in de notulen van Nil, is de *Nederduitsche grammatica*. Overvloedig zijn de gegevens over deze spraakkunst. Geraardt Brandt³ blijkt de initiatiefnemer te zijn geweest, en vervolgens speelde Meijer een belangrijke rol. We volstaan met het geven van drie citaten:

1671. 12 Mey (...) Antonides stelt voor, dat Geeraert Brand dienstig oordeelde, dat het kunstgenootschap zyn gedachten eens liet gaan over een Nederduitsche Grammatica...⁴

1671. 26 Mey (...) Vastgesteld met het verhandelen eener Nederduitsche Grammatica voort te gaan, waarvan dr. Meyer een ontwerp zal inleveren, volgens ‘t welke het kunstgenootschap zich zal richten⁵.

1671. 9 Juny (...) Meyer levert zyn ontwerp over⁶.

¹*Italiaansche spraakkunst*: 2, 3.

²*Italiaansche spraakkunst*, voorwoord [3].

³Er moet van Brandt een ‘Hollantsche Spraakkunst’ zijn geweest. Ook bevonden zich handschriften van P.C. Hooft in zijn nalatenschap. Meer hierover zie Dibbets 1991 (a): 2-7.

⁴Dongelmans 1982: p. 62.

⁵Dongelmans 1982: p. 64.

⁶Dongelmans 1982: p. 65.

Nadat Meijer zijn ontwerp had ingeleverd, werd de *Nederduitsche grammatica* een gemeenschappelijk project van het genootschap. Om beurten hielden de leden een verhandeling over een onderwerp. Dit duurde van 9 juni 1671 tot 25 oktober 1672, toen de laatste opdracht door Koppenol werd uitgevoerd. Van de ongeveer 45 onderwerpen die werden behandeld door de afzonderlijke leden, staan er in elk geval dertien op naam van Lodewijk Meijer. Dat is meer dan het gemiddelde.

Toen alle onderwerpen aan bod waren geweest, was het weer Meijer die eenheid in het geheel moest brengen:

1673. 28 November (...) zal van yder in ordre verhandeld worden 't geen volgt: (...) De hr. dr. L. Meyer: onze Nederduitsche Spraakkunst op een ordre en styl te brengen¹.

Meijer pakte het op orde brengen voortvarend aan en begon ruim twee maanden later voor te lezen uit de *Nederduitsche grammatica*, zoals deze na zijn bewerking was geworden. Eenentwintig keer las hij uit de spraakkunst voor en Bouwmeester één keer. De laatste voorleesbeurt vervulde Meijer op 17 augustus 1677.

Men zou verwachten dat toen de spraakkunst snel werd uitgegeven, maar tot de dood van Meijer in 1681 is er met geen woord meer van gerept. Pas in 1683 wordt melding gemaakt van het voornemen het werk uit te geven, waarna nog enkele vermeldingen volgen. Het laatste dat we vernemen van de spraakkunst staat in de Nil-notulen van 26 november 1687.

Uiteindelijk is er in 1728 toch nog een klein gedeelte van de *Nederduitsche grammatica* verschenen, in Amsterdam bij de Wed. Gerard Onder de Linden². De titel luidde: *Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap: van het gebruik der accentus of toonen in de Nederduitsche vaerzen: en van de metaplasmus of woordvervorming: ten dienst der dicht- en taallievenden opgesteld door het kunstgenootschap Nil volentibus arduum. Hier achter volgen twee redenvoeringen van den Drossaart P.C. Hooft.*

In de voorrede wordt iets verteld over de voorgeschiedenis van het werk, dat lang geleden bestemd was om een schoolboek te worden:

Deeze drie Verhandelingen (...) zyn over de vyftig jaaren geleden opgesteld door de Heeren Mr. Willem Blaauw, Mr. Andries Pels, Dr. Lodewyk Meyer, en andere vermaarde Leden van het Kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum (...) die op aanrading der Ed. Groot Achtbaare Heeren Burgermeesteren Coenraat van Beuningen en Joannes Hudde by dat Kunstgenootschap ondernomen en gemaakt wierdt om in de Openbaare Schoolen der Stadt Amsterdam gebruikt te worden; in welke Spraakkunst zy drie hoofstukken uitmaaken van het Eerste Boek³.

Waar het overige deel van de *Nederduitsche grammatica* bleef is niet bekend. Tijdens de achttiende eeuw is het verdwenen.⁴

2.4.5. Nil op z'n retour

In het rampjaar 1672 was de schouwburg gesloten. Toen hij eind 1677 werd heropend en drie der belangrijkste Nil-leden, Meijer, Pels en Bouwmeester, schouwburghoofd werden, kwam er minder tijd beschikbaar voor het genootschap. In 1671 was bovendien Van der

¹Dongelmans 1982: p. 111.

²De samenvatting van deze geschiedenis door M.G. de Boer (1996) is wat al te summier: 'Gedurende een jaar hebben Meyer en anderen inleidingen gehouden over de verschillende hoofdstukken van deze Nederlandse grammatica, die overigens nooit verschenen is.'

³*Verhandelingen*, voorrede [1] en [2].

⁴Zie Dibbets 1991: 9-12.

Goes vertrokken en in 1673 stierf Denys Wynantsz. In 1675 verhuisde Ysbrand Vincent naar Frankrijk, in 1677 overleed Van Koppenol. Op 15 juni 1677 nam Moesman Dop afscheid van het genootschap. Hij werd het jaar daarop begraven¹. Van Diephout bedankte waarschijnlijk begin 1679 als lid². Verse krachten waren dus regelmatig nodig.

Drie nieuwe leden traden toe in 1676. Het waren koopman Lucas Watering, geneesheer Joannes de Stoppelaar en luitenant der burgerij Philips van Papenbroek. Diens zoon Gerard van Papenbroek zou in 1728 de eerste stukken van Nils *Nederduitsche grammatica* uitgeven. In 1677 sloot zich aan als lid koopman Reinier la Clé. In 1679 deden nog hun intrede Pieter van Gelein, eveneens koopman, en makelaar Thomas Arends, de auteur van de *Mithridates* uit 1679³.

Met deze zes nieuwe leden is Meijer niet lang opgetrokken. In 1677 werd hij schouwburghoofd, hetgeen in de roerige jaren die volgden zeker veel van zijn aandacht heeft gevraagd. De bijeenkomsten van Nil begonnen eind 1679 terug te lopen. De uitbundige bloei van het genootschap werd minder, de nieuwe leden ten spijt. In 1680 stierf Bouwmeester, in 1681 Andries Pels en eveneens in 1681 Meijer zelf. Het waren juist de drie leden van Nil die in december 1677 als hoofd van de Schouwborg waren aangesteld. Bouwmeester bekleedde deze functie één jaar, Pels twee jaar, en Meijer bijna vier jaar, tot zijn dood in 1681⁴. Voor alle drie was in 1681 de tijd van 'nil volentibus arduum' voorbij.

2.4.6. De doktorentwist van 1677

Een pamflet dat in deze studie reeds herhaaldelijk werd geciteerd, *De koeckoeex-zangh van de nachtuylen van het collegie Nil volentibus arduum*, is een van de pamfletten die werden geschreven in de hitte van de Amsterdamse doktorentwist van 1677. Aanvankelijk ging het om een strijd tussen doctor B. van Dortmont enerzijds en chirurgijn Mr. Andries Boeckelman en Fr. Ruysch, praelector in de anatomie, anderzijds. Maar spoedig koos vrijwel elke Amsterdamse geneesheer partij.

Aangezien veel leden van Nil doctor in de medicijnen waren, namen zij als vanzelf aan de strijd deel. De Nil-doctoren stonden aan de kant van Boeckelman. De partijen bestookten elkaar met pamfletten die even heftig als gemeen waren. In de samenspraak *Horrel in de wacht* werden de leden van Nil ervan beticht Boeckelman geholpen te hebben met het schrijven van zijn boekjes⁵. De pamfletten-bundel die bij deze doktorentwist hoort⁶, heeft heel wat sneren overgeleverd op Lodewijk Gluipert op de Bierkay en op dr. Bouwmeester, alias Nero Bulleman. De bovengenoemde *Koeckoeex-zangh*, een omvangrijk vlugschrift van 35 pagina's, bewaarde voor ons echter de meeste en de meest interessante gegevens.

2.4.7. Schouwborgregent tweede periode 1677 - 1681

Het begin der zeventiger jaren had grote onrust gebracht in de Republiek der Verenigde Nederlanden. In 1672 was een groot deel van de Republiek bezet door Franse, Munsterse en Keulse troepen. Vanwege de oorlog werd de Schouwborg in 1672 voor vijf jaar gesloten. Het is vreemd dat de sluiting zo lang standhield, want de gevaarlijke toestand waarin de

¹Dongelmans 1982: p. 178, 207. Begrafenis op 21 april 1678.

²Dongelmans 1982: p. 209.

³Persoonsgegevens betreffende de zes nieuwe leden, voor zover ze er zijn, bij Dongelmans 1982: p. 8, 9.

⁴Wybrands 1873: 230.

⁵*Nederlands cartesianisme*: 419.

⁶Vindplaats: U.B. Amsterdam, sign. 1391 C 4.

Zeven Provinciën verkeerden duurde toch geen vijf jaar. Waarschijnlijk heeft de kerkenraad de opening tegengehouden¹. De orthodoxe predikanten waren fel gekant tegen toneelvoorstellingen. Zij ergerden zich vooral aan de onzedelijkheid van veel tussenspelen en kluchten, maar ook aan de spotternijen die hun regelmatig van over het voetlicht ten deel vielen. Hoe langer de Schouwburg gesloten bleef, hoe liever het ze was.

Van 'Do. N.N.' bijvoorbeeld bleef een gedichtje bewaard 'Op de loop-baen Pauli', dat het *Ghulde vlies* van Meijer bestempelt als tijdverlies:

Een ander roem op 't Ghulden-Vlies
 Van Colchos, daer de Goden vliegen;
 't Is voor een Christen tydt verlies,
 Als 't Schouw-burgh haer in slaep komt wiegen.
 Laet Meyer's oor en oogh bedriegen
 Van and'ren, als ick slechts verkies
 De Loop-baen Pauli, daer de Kroon
 Der saligheyt is op-gehangen
 Voor allen, die 't genaden-loon,
 Na vlytigh loopen soeckt t' ontfangen...²

Toen in november van het jaar 1677 de deuren van de Schouwburg eindelijk weer open gingen werd Meijer aangesteld als regent, samen met zijn vrienden Johan Bouwmeester en Andries Pels. Daarmee bezette Nil drie regentenzetels. De andere drie werden ingenomen door de hoogleraar Petrus Francius³, de notaris Jacob Matham⁴ en door Tobias van Domselaer, een ervaren schouwburgregent. Veel was er veranderd. Godsdienst en zeden mochten vanaf het toneel niet meer worden beledigd. Van nu af zouden tal van Franse stukken worden opgevoerd en stukken die door de heren van Nil zelf waren geschreven. Het toneel '...was niet meer aanstotelijk, maar wel heel degelijk ... en vervelend, want allerlei zinnebeeldige figuren als Verstand, Deugd, Eigenbaat en Arglistigheid verschenen ten tonele. Het volk – en heus niet alleen het mindere – miste echter de sensatie, zodat het bezoek en daarmee de inkomsten sterk achteruitliepen', zo vat Evenhuis samen⁵.

Het schouwburgbestuur van 1677 was door de burgemeesters zelf benoemd, omdat deze ...van ter zijden sijn berigt alsof in de bestiering van de Schouwburgh, t' sedert lange jaren herwarts tot nu toe sodanige sorge niet was gedragen, als wel hadde behoord, waer door veele misbruyken en ongeregeltheden souden syn ingesloopen...⁶

De godshuisregenten, die tot die tijd de kandidaten hadden voorgedragen voor een zetel in het schouwburgbestuur, waren hierdoor gepasseerd. En aangezien de schouwburghoofden aan de godshuisregenten om de drie maanden rekening en verantwoording moesten afleggen van hun geldelijk beheer, was daarmee de kiem gelegd voor allerlei nieuwe moeilijkheden. De regenten van de Schouwburg en die van de godshuizen stonden van nu af vijandig tegenover elkaar en de minste oorzaak had onenigheid tot gevolg. Herhaaldelijk zou het stadsbestuur tussenbeide moeten komen.

De burgemeesters hadden vastgesteld dat de schouwburghoofden in het vervolg voor drie jaar zitting zouden hebben en dat ieder jaar twee van hen behoorden af te treden. Voor hen zou de stadsregering nieuwe regenten benoemen uit dubbeltallen die het schouwburgbestuur

¹Worp en Sterck: 136.

²*Het nieuwe Hoornse speel-werck*: 30. Eerste druk waarschijnlijk 1672. Geciteerd uit de tweede druk, 1732.

³Petrus Francius, 1645-1704, hoogleraar geschiedenis en welsprekendheid aan het Amsterdamse Athenaeum. Hij was drie jaar regent van de Schouwburg, gelijktijdig met Meijer. Zie: Dudok van Heel 1980, Wybrands 1873: 227-230, Buitendijk 1975: 83-84.

⁴Jacob Matham, 1654-1701, roomskatholiek, notaris van beroep. Hij was twee jaar regent van de Schouwburg, gelijktijdig met Meijer. Zie: Dudok van Heel 1980, Wybrands 1873: 227-230.

⁵Evenhuis 1971: 42.

⁶Kronenberg 1875: 96.

zelf had opgesteld. De eerste twee die begin 1679 aftraden, waren Bouwmeester en Domselaer. In hun plaats werden aangesteld Joan Pluimer¹ en Jacob van Coosen². Toen in 1680 Andries Pels en Jacob Matham aan de beurt waren om af te treden, werd Tobias van Domselaer opnieuw benoemd en naast hem Hendrik Steenhoven³. Johan Bouwmeester, werd in 1680 niet opnieuw gekozen. Mogelijk gebeurde dit om gezondheidsredenen, want hij overleed op 22 oktober van dat jaar.

Nu Nil veel invloed had in het bestuur van de Schouwborg werden de al te dartele kluchten van het toneel geweerd, evenals de echte gruwel- en spektakelstukken. Er werden oude stukken van het kunstgenootschap opgevoerd die nog nooit vertoond waren, en ook nieuwe kluchten en blijspelen. Het was alles veel fatsoenlijker en veel saaier dan vroeger.

De schouwborgregenten, aangesteld door de burgemeesters, sprongen vreemd om met het geld van de Schouwborg. In de 'Boecken van Ontfangh en Uytgift' wordt bijvoorbeeld op 31 september 1680 een uitgave gemeld van f 128 'voor 't leezen van spellen en kluchten, enz.' en f 125 'voor een vrouwenmaal⁴'. Op 1 april 1681 is een uitgave van f 13:8 geboekt voor '600 oesters en limoensap'.

Nog in 1917 wekt dit de verontwaardiging van.... Worp:

Om zich voor het lezen van eenige drama's f 128 toe te kennen, een vrouwenmaal aan te richten voor f 125 en zich zelf op oesters te tracteeren, alles op kosten van den Schouwborg, was nog al kras. Maar er waren nog erger dingen.⁵

De 'erger dingen' waarop Worp doelt, kwamen pas jaren later in de openbaarheid, door een verklaring bij de notaris. Volgens een notariële akte hadden de regenten van de Schouwborg op naam van Pels een huis met een tuin gehuurd aan de Keizersgracht, waar ze met hun vrouwen feesten vierden en veel dronken op kosten van de Schouwborg. Om dit te verbergen, was er met de boeken geknoeid. Van deze zaak werden jaren later verklaringen afgelegd ten gevolge van een verhitte toneelruzie, die als volgt kan worden samengevat:

In 1685, vier jaar na Meijers dood, oefende Govert Bidloo⁶, geneesheer te Amsterdam, grote invloed uit op Pluimer en De la Croix, de toenmalige huurders van de Schouwborg⁷. Bidloo werd in die tijd wegens twee van zijn toneelstukken zo fel gekritiseerd, dat hij uit wraak een zinnenspel schreef, getiteld *De munitery en nederlaag van Midas, koning*

¹Johan Pluimer, 1646-1720, vriend van Antonides van der Goes, was een Amsterdams koopman, dichter en toneelschrijver. Hij schreef een *Voorspel vertoond ter openinge van de Schouwborg* in 1678, "een soort 'program van actie', waarmee het genootschap Nil volentibus Arduum het volkomen eens was". Hij was twee jaar regent van de Schouwborg, gelijktijdig met Meijer. Ook pachtte hij in 1681 gelijk met Meijer de Schouwborg. Na diens dood enkele maanden later, behoorde Pluimer nog jarenlang tot de huurders. Zie: Dudok van Heel 1980, Wybrands 1873: 227-230, Dongelmans 1982: p. 151.

²Jacob van Coosen, 1644-1703, was 'translateur', vertaler. Hij was twee jaar regent van de Schouwborg, gelijk met Meijer. Zie Dudok van Heel 1980, Wybrands 1873: 227-230.

³Hendrik Steenhoven, 1654-1727, was koopman. Hij was een jaar regent van de Schouwborg, gelijktijdig met Meijer. Dudok van Heel 1980, Wybrands: 227-230.

⁴Wat met een 'vrouwenmaal' wordt bedoeld is niet duidelijk.

⁵Worp en Sterck: 137-140.

⁶Govert Bidloo 1649-1713, Amsterdams chirurgijn, promoveerde in 1682 te Franeker in de anatomie. Hij maakte naam als toneelschrijver, hoogleraar ontleed- en geneeskunde te Leiden en lijfarts van Willem III. Hij schreef medische boeken, zoals het grote ontleedkundige werk *Anatomia humani corporis* uit 1685. Bidloo stond niet goed bekend. Zie Worp en Sterck: 140, 141. Lindeboom 1972: 72-74.

⁷Over de rol van Bidloo bestaat geen duidelijkheid. Hoewel hij niet als pachter te boek staat, heeft men zich toch afgevraagd of hij in werkelijkheid geen pachter is geweest. Zo bijvoorbeeld Te Winkel 1890: 108. Inderdaad vindt men in de verklaring van 10 april 1687, afgelegd voor de Amsterdamse notaris A. Dumoulin, de woorden: '...goverd bidloo, teegenwoordige regent v(...) Schouwborg...' Gemeente-archief Amsterdam. Notariële archieven, inv. nr. 5586.

Onverstand, of Comma, punct, parenthesis, dat op 31 december 1685 werd opgevoerd¹. Het was een geestige satyre, die zijn critici duidelijk herkenbaar op het toneel neerzette. Een van hen was Harmanus Amya, een rijke ijzerkoopman, tevens advocaat, die zich hierover gruwelijk nijdig maakte en weerwraak nam door in 1687 verschillende notarisaktes te laten opmaken over zijns inziens vroeger wangedrag van de schouwbουργegenten².

In een akte van 10 april 1687 verklaarde ene juffrouw Anna, indertijd ‘castelijne op ‘t schouburgh’, dat in augustus 1680 de regenten van de Schouwburg, in het bijzonder Joan Pluimer, opdracht hadden gegeven om de boeken van ontvangsten en uitgaven van de Schouwburg naar het huis van Dr. Lodewijk Meijer te brengen, hetgeen ook was gebeurd. Dit vond plaats nadat de ‘agtbare magistraet alhier’ de regenten het beheer over het geld had ontnomen. Ook verklaarde juffrouw Anna dat vanaf dit tijdstip de regenten veel bijzondere onkosten hadden gemaakt, dat ze alles op hun kamer hadden vernieuwd en bovendien verscheidene poeëten hadden aangezet om geld voor hun spelen te eisen³. Goverd Bidloo had haar zelf verteld dat hij indertijd zijn mederegenten had geholpen om hetgeen ze van hun administratie moesten overgeven, ‘goed te maken’.

In een akte van 28 mei 1687 werd verklaard door ene Jan Franco, die eertijds in dienst was bij de schouwbουργegenten, dat ‘de boeken vanden Ontfangh en incomste vande Schouburgh waren op’t vuur gesmeten en verbrand’⁴.

In een akte van 14 mei 1687 werd het verhaal van ‘thuijn en huijsinge’ genoteerd. Hoewel de randen van deze akte zijn verbrand, is het stuk grotendeels nog goed te lezen. Getuigen waren twee personeelsleden, indertijd door Pels aangenomen. We laten hier een fragment volgen:

... verklaarden ende deposeerden dat zij getuygen inden Jaare (...) door wylen Mr. andries pels, in zijn leven r(...) vande schouburg zijn versogt om te (...) seekere tuijn ende huijsinge gelegen (...) nieuwe Keisers gracht, welcke tu(...) huijsinge hy Pels voorgaft tot zy(...) particulier vermaak ende (?) gehuurt te hebben, Ingevolge va(...) versoeck zy getuygen ook inde bo(...) gemelte thuijn en huijsinge zijn ga(...) wonen; alwaar weynig tyt gewoon(...) hebbende bevonden zy getuygen dat deselve tuyn ende huysinge hem pels in ‘t particulier niet aanging, dat zijn naam alleen hier toe (...) was gebruykt, ende dat gemelte thu(...) ende huysinge eigentlyk was gehuu(...) voor reekeninge vande schoubu(...) opdat de gesamentlyke regent(...) aldaar met haar vrouwen en conso(...) (?) vermaak ende lust souden oeffenen tenwelcken eynde de bovengemelte r(...) vande Schouburg ende wel voorn(...) Jan Pluijmer ende dr. Meyer, ende Pel(...) niet manqueerden ...⁵

De regenten hielden ‘seer kostelijke maaltyden’ met elkaar. Ook kwamen ze met een eigen gezelschap, waarbij ze ‘van alles disponeerden, ordonneerden en commandeerden als eigen’. Nog speciaal wordt vermeld ‘dat Jan Pluymer, ende Dr. Meijer, en Pels wel het meeste genot van allen gehad hebben’.

Uit deze verklaringen is nog alles niet duidelijk geworden. Is er in de boeken van de Schouwburg geknoeid, of zijn ze verbrand? Allebei lijkt niet waarschijnlijk. Zijn de schouwbουργegenten het beheer over de financiën kwijtgeraakt omdat ze met geld smeten, of zijn ze dat gaan doen nadat het beheer hun ontnomen was, om wraak te nemen op de godshuisregenten? Hoe het ook zij, de bewoners van de godshuizen, weeskinderen en oude mannen, zullen er niet beter van zijn geworden.

¹Verschenen in 1723 te Leiden bij Joh. Arnold. Langerak.

²Meer hierover Worp en Sterck: 140, 141.

³Gemeente-archief Amsterdam. Notariële archieven, inv. nr. 5586, p. 119-121.

⁴28 mei 1687, verklaring voor notaris David Stafmaker Varlet te Amsterdam op verzoek van Amya. Gemeente-archief Amsterdam. Notariële archieven inv. nr. 4747.

⁵Gemeente-archief Amsterdam. Notariële archieven inv. nr. 5586 p. 173-176.

Toen de verklaringen voor de notaris werden afgelegd, was Lodewijk Meijer al zes jaar dood. Met deze notarisakten stelde Amya een akelig soort gedenkprentje samen. En zich verdedigen was voor Meijer niet meer mogelijk.

Keren we terug naar de jaren waarin Meijer nog in leven was. Na onophoudelijke klachten van de regenten der godshuizen, ontnamen de burgemeesters van Amsterdam op 21 augustus 1680 de schouwburgregenten het beheer over de financiën:

... dat de Regenten van de schouwburgh voortaan sullen wesen ontslagen van alle moeiten en de ommeslagh welcke sij tot nogstoe hebben gehad in 't doen ontfanghen ende int verantwoorden van de inkomsten van 't voorseyde Schouburgh, ende van het doen maken ende betalen van alle toestel van klederen, tooneelen ende andersints...¹

Ook werd besloten dat de voordracht van nieuwe schouwburghoofden in het vervolg niet alleen door de schouwburgregenten zou worden gedaan, maar voor de helft ook door de godshuisregenten.

De regenten der godshuizen beheerden nu de financiën. Dat gaf protesten van het schouwburgbestuur. Het klaagde dat geen nieuwe kostuums konden worden aangeschaft, dat kleding en toestel in verval raakten, dat de nieuwe toneeldecoratie niet werd voltooid, dat de toneelspelers onderbetaald werden, zodat ze weglieden...

Als scriba van de schouwburgregenten richtte Meijer in 1681 verschillende klachten en verzoeken tot de 'E.E. Heeren Regenten van het Weez- en Oudemannen-Huis'. Wij geven hier een fragment uit zo'n brief als voorbeeld²:

...zo doen wij U.E.E. weeten, dat de Kleederen, en toestel zodaanig vervallen door gebrek van reparatie, en bij maaking van nieuwe, dat de Spelen niet behoorlijk kunnen gerepresenteert worden; waardoor de Schouwburg weinig toeloop van aanschouwers krijgt, en de poeten de lust benomen wordt, om iets aan de Schouwburg te leveren. En dit maaken wij U.E.E. bekend, om altijd ons te kunnen ontschuldigen, dat wij de oorzaak van die ongemakken in geenigen deels zijn; en om U.E.E. met eenen te waarschouwen van te bezorgen, dat er in 't generaal noodig zijn:

2 Romeinsche mans, en

2 Romeinsche Vrouwe kleederen, benefens

2 Moderne mans Rokken, en

1 Geborduurde Campanje mantel na de nieuwe mode.

als mede dat er behoorlijk reparatie geschiede aan Pluimen, Hoeden, strikken, juweelen, degens, schoenen, &c. met bijmaaking van zo veel nieuws als noodig is. En het zal raadzaam zijn, dat dit bovenstaande niet met U.E.E. gewoonlyke langzaamheid; maar met vlijt, en zonder uitstel besteld werde, om een verder geheel verval, welk andersins onvermijdelijk is, voor te komen, en de Schouwburg, zo veel doenlijk is, in eenige stand te houden.

Nil wenste bovendien dat schrijvers van wie stukken werden opgevoerd, daarvoor betaald zouden worden. Dit tot verontwaardiging van vele anderen. De onenigheid liep zo hoog op dat de regenten van de Schouwburg in 1681 hun ontslag indienden, hetgeen de godshuisregenten in een moeilijke positie bracht.

Nu boden aan de Schouwburg te huren Lodewijk Meijer en Joan Pluimer, beiden ervaren schouwburghoofden, en Pieter de la Croix, die net als zij toneeldichter was. Een contract voor drie jaar werd afgesloten op 13 september 1681. De huur bedroeg 20.000 gulden per jaar. Lodewijk Meijer is daarna maar heel kort pachter van de Schouwburg geweest. Hij overleed ruim twee maanden later, in november 1681.

Na de plotselinge dood van Meijer werd het schouwburgbeheer door Pluimer en De la Croix voortgezet. Aanvankelijk met succes. Maar nadat zij in 1684 het contract hadden

¹Kronenberg 1875: 99.

²Wybrands heeft zeven brieven uit 1681 opgenomen, door de schouwburgregenten gericht tot de godshuisregenten. De meeste zijn ondertekend door Meijer in zijn functie van scriba. De hier geciteerde brief is gedateerd 20 januari 1681. Wybrands 1873: 239-246.

hernieuwd, kwamen ze in twee jaar tijd bijna 14.000 gulden tekort. Zij eisten schadevergoeding van de regenten der godshuizen. De geschillen over inkomsten en uitgaven van de Schouwborg behoorden dus voorlopig nog niet tot het verleden.

In later tijd heeft men Meijer verantwoordelijk willen stellen voor de financiële tekorten onder het beheer van deze pachters¹. Maar die beschuldiging was letterlijk op niets gegrondvest. Toen de tekorten ontstonden leefde hij niet meer.

2.4.8. Meijers dood

Lodewijk Meijer moet onverwacht zijn gestorven. Op 13 september 1681 sloot hij een contract af voor een tijd van drie jaar, als pachter van de Schouwborg, twee maanden later, in november van hetzelfde jaar, stierf hij. In de begraafboeken van de Oude Kerk te Amsterdam staat zijn begrafenis opgetekend. Op 25 november 1681 werd in een algemeen graf van de hervormde Oude Kerk te ruste gelegd:

Dr. Lodewyck Meijer comt van de oude bierkay
K | 20 | ²

De kosten van de graflegging bedroegen twintig gulden. Het was de begrafenis van een welgesteld man.

Toen na Meijers dood in 1688 de zesde druk van de Woorden-Schat het licht zag bij Hendrick Boom en de weduwe van Dirck Boom, bleek deze uitgave te zijn aangevuld. De enige uitbreiding van betekenis vinden we dan in het deel Verouderde en ongewone woorden. Het aantal artikelen van dit deel was nauwelijks toegenomen, maar het aantal woorden met 27%³.

Het zou hier kunnen gaan om toevoeging van de stof die Meijer bij zijn bewerking van de Woorden-Schat van 1669 had achtergehouden omdat het woordenboek op dat moment te omvangrijk dreigde te worden⁴.

Misschien heeft Meijers vrouw Constantia Carret, of een van zijn Nil-vrienden, na zijn overlijden zijn papieren nagezocht en de aantekeningen die betrekking hadden op de Woorden-Schat overhandigd aan de familie Boom, die al drie keer eerder betrokken was bij een uitgave van het woordenboek.

¹Zie bijv. Sterck 1923: 121. 'Na den dood van Meijer verklaarden Pluimer en de la Croix, dat zij ruim f 13.627 verloren hadden'.

²*D.T.B.* nr. 89, 1680-1687.

³Omvang delen in de uitgaven na Meijer, zie Tabel 2 op p. 339.

⁴Zie W-S 1669 voorwoord p. [14].

L. M E I J E R S
Woordenschat,

In drie Deelen ghescheiden,

Van welke het

- I. Bastardtwoorden,
II. Konstwoorden,
III. Verouderde woorden
begrijpt.

*De Vijfde Druk, verbeterdt, en vermeer-
derdt met het heele laatste Deel, en zeer
veele woorden in de voorghaande.*

A M S T E R D A M,

By de Weduwe van *Jan Hendriksz. Boom*, op de
Singel, by *Jan-Roon-poorts Tooren*. 1669.
Met Privilegie.

5 Titelpagina van de vijfde druk van L. Meijers Woordenschat, in 1669 uitgegeven door de Weduwe van Jan Hendriksz Boom te Amsterdam. Het drukkersmerk toont een palmboom met Hercules aan de ene kant, een liggende leeuw aan de andere kant. Aan de voet van de palm staan de letters I H B. Het zijn de beginletters van Jan Hendriksz Boom. In de rand van het merk is te lezen 'Virtus nescia vinci', een Latijnse spreuk met de betekenis: Moed kan geen nederlaag aanvaarden. Op deze titelpagina vinden we voor de eerste keer de vermelding dat aan het woordenboek een derde deel is toegevoegd, met 'Verouderde woorden'.

(Persoonlijk eigendom, vergroot)

2.5. Nabeschuwing

Deze tamelijk uitvoerige levensbeschrijving van Meijer heeft ons laten zien dat zijn lexicografisch werk niet op zichzelf staat. Het vertoont samenhang met zijn leven en met zijn overige werkzaamheden. Veel van zijn activiteiten op ander gebied kwamen Meijers lexicografisch werk ten goede. Het is buitengewoon interessant dat het in het geval van Meijer, al is hij ook een figuur uit de zeventiende eeuw, mogelijk bleek een dergelijke samenhang op overtuigende wijze aan te tonen.

Van groot belang voor Meijer als lexicograaf is de invloed geweest van zijn halfbroer A.L. Kók. Het was vrijwel zeker Kók die hem in aanraking bracht met de puristische ideeën van zijn tijd. De wetenschappen behoorden beoefend te worden in de moedertaal. De belangrijkste wetenschappelijke werken moesten daarom worden vertaald in die moedertaal, en daarvoor was een bepaalde terminologie nodig. Men vindt deze in de Nederlandse vertalingen van uitheemse wetenschappelijke vaktermen, zoals Meijer die opnam in de *Woorden-Schat* en vanaf 1658 in een apart deel met 'konstwoorden' plaatste.

Achterin zijn vertaalde werken gaf Kók soms lijstjes van uitheemse wetenschappelijke termen met een vertaling in de moedertaal erbij. Meijer deed er zijn voordeel mee. Veel van deze vertalingen kregen een plaats bij de konstwoorden in de *Woorden-Schat*.

Toen Meijer na Kóks dood diens *Radt van avondtuuren* uit wilde geven, bracht hem dat ten huize van boekdrukker Thomas Fonteyn, die juist een bewerker zocht voor het bastaardwoordenboekje dat eerder bij hem was verschenen. Deze ontmoeting had als resultaat dat Fonteyn aan Meijer de bewerking opdroeg van Hofmans *Woorden-Schat*.

Het was ook Kók die zich bezighield met het vertalen van wijsgerig werk. Hiermee heeft hij ongetwijfeld Meijers belangstelling voor de wijsbegeerte gewekt. Kóks overlijden bracht Meijer ertoe een onvoltooide vertaling van Kók af te maken en in 1655 uit te geven als *De christlijke ghódt-ghe-leertheid* van Wendelinus. In 1656 volgde het *Mergh der ghódtgheleerdtheid* van Amezius, door Meijer zelf geheel uit het Latijn vertaald.

Meijers belangstelling voor de wijsbegeerte werd versterkt door zijn studie aan het Athenaeum illustre, waar hij college liep bij Senguerdt, die hem later adviseerde bij de vertaling van Amezius' werk. Ook zijn eerste studiejaren aan de Leidse universiteit werden grotendeels door de wijsbegeerte in beslag genomen.

Dit alles leidde ertoe dat Meijer in de *Woorden-Schat* talrijke termen uit de wijsbegeerte opnam, voorzien van een equivalent in de moedertaal. In het bijzonder plaatste hij ze in het deel *Konstwoorden* in de *Woorden-Schat* van 1658. Het deed Axters later opmerken dat Lodewijk Meijer in 1658 'aan den Nederlandschen stam zijn eerste wijsgeerig lexicon' schonk¹.

Een tweede belangrijke factor in Meijers leven die zijn weerslag vond in zijn lexicografisch werk, was de studie medicijnen. De laatste periode aan de Leidse universiteit was er geheel aan gewijd. In de jaren die volgden verdiende Meijer zijn levensonderhoud als geneesheer en hield hij zich dagelijks met dit vak bezig. Hij ervoer de noodzaak medische zaken aan een leek duidelijk te maken in de volkstaal. De gangbare Latijnse terminologie was voor een niet bestudeerd mens onbegrijpelijk.

Meijers betrokkenheid bij de geneeskunde had als gevolg dat hij een groot aantal medische termen in de *Woorden-Schat* opnam en vertaalde, in het bijzonder in de delen met

¹Axters 1937: 116*.

konstwoorden van 1658, 1663 en 1669. Hierbij voegden zich vele termen uit de kruidkunde, de bron van geneesmiddelen. Meijer voegde ze in 1663 en 1669 toe aan de konstwoorden¹. Nooit is Meijer later geprezen omdat hij ‘den Nederlandschen stam zijn eerste medisch lexicon’ schonk. En toch zou deze lof verdiend zijn geweest.

De relatie die bestond tussen Meijers diverse activiteiten enerzijds en zijn lexicografisch werk anderzijds is nog op verschillende andere momenten in zijn leven gebleken. Tijdens de vriendschap met Koerbagh bijvoorbeeld, toen zij samen twee woordenboeken uit wilden geven als één geheel. Of bij de ruzie van hemzelf en zijn vriend La Grue met Abraham Wolfgangh, die te weinig wilde betalen naar hun zin voor de bewerking van een woordenboek. Toch toog La Grue later nog als lexicograaf aan het werk, en liet Meijer in 1672 *De Italiaansche spraakkunst* bij Wolfgangh verschijnen, waarin lange woordenlijsten Italiaans-Nederlands waren opgenomen ‘om voor een Woordeboek te kunnen dienen’².

De invloed van het kunstgenootschap Nil volentibus arduum op Meijers lexicografisch werk is waarschijnlijk eerder negatief geweest dan positief. Vermoedelijk werd Meijer dusdanig in beslag genomen door de bijeenkomsten van dit genootschap en door de werken die het deed verschijnen, dat er voor lexicografische arbeid geen tijd meer overbleef. Na 1669 verschenen van Meijers hand geen nieuwe bewerkingen van het woordenboek. Jammer, want het derde deel met de verouderde en ongewone woorden schreeuwde eenvoudig om herziening door een oordeelkundig lexicograaf.

Toen Meijer in 1678 voor de tweede keer tot schouwburgregent werd benoemd, was van lexicografisch werk al helemaal geen sprake meer. En zijn onverwachte dood in 1681 maakte aan zijn loopbaan als lexicograaf voorgoed een einde.

De meningen over Lodewijk Meijer waren al tijdens zijn leven verdeeld en dat is zo gebleven. Over zijn invloed in de zeventiende eeuw zegt Thijssen-Schoute:

Ik voel niet de minste behoefte Lodewijk Meyer tot een belangrijk filosoof te bombarderen of hem wegens zijn letterkundige verdiensten te verheffen tot een figuur van het eerste plan; maar dat hij een leidende rol gespeeld heeft in het Nederlandse geestesleven van de tweede helft van de zeventiende eeuw is buiten kijf.³

De Werkgroep van Utrechtse neerlandici die de *Verloofde koninksbruidt* in 1978 opnieuw uitgaf, meent eveneens ‘dat de auteur van de *Verloofde Koninksbruidt* een vooraanstaand man was in het culturele leven van zijn dagen’⁴.

Buitendijk heeft afwijzend gereageerd op deze beide beweringen ten aanzien van Meijer:

Die opvatting lijkt mij wat geforceerd. Hij was te ongestadig van karakter voor een leidende rol, en op geen enkel gebied een oorspronkelijk denker of schrijver. Veeleer was hij een verwerker van invloeden. Eerst werd hij beïnvloed door de calvinist Wendelinus en door de puritein Amesius, wiens *Medulla Theologiae* hij vertaalde (1656), daarna door Descartes en Spinoza, wier ideeën hij hielp verbreiden. Op toneelgebied was hij eerst een aanhanger van Jan Vos: in diens geest gaf hij het op extreme wijze met “konst- en vliegwerken” volgepropte en aan Corneille ontleende *Ghulde Vlies* (1667) uit, vervolgens *Verl. Kon.*⁵, een hybridisch, half gruweldrama, half Frans-classicistisch toneelwerk. Als theoreticus stond hij in de schaduw van Pels...⁶

¹Zie Tabel 4, Overzicht domeinen van herkomst trefwoorden, op p. 220.

²Aldus de titelpagina van dit werk.

³Thijssen-Schoute 1967.

⁴*Verloofde koninksbruidt* 1978: 11.

⁵nl. *Verloofde koninksbruidt*.

⁶Buitendijk 1979.

Persoonlijk ben ik met Buitendijk van mening dat Meijer ‘een verwerker van invloeden’ is geweest. Meijer had grote belangstelling voor nieuwe ideeën en gedachten, en sloot zich aan bij alles wat zijn goedkeuring kon wegdragen. Deelde hij een bepaald inzicht niet langer, dan was hij echter de eerste om dit ronduit mee te delen en er afstand van te nemen. Steeds bleef hij openstaan voor veranderingen die hij zag als verbeteringen.

Op deze plaats zou ik Meijer bovendien met nadruk een animator willen noemen, een man die anderen aanspoorde tot publiceren, en dat meestal met succes. Hier behoren de namen te vallen van Koerbagh met *'t Nieuw woorden-boek der regten*, van Spinoza met zijn *Renati des Cartes principiorum philosophiae*, en van Bouwmeester met *Het leven van Hai Ebn Yokdhan*. Maar ook het genootschap Nil volentibus arduum dient genoemd. Meijer heeft de leden zeker aangezet tot produceren. Via dit kunstgenootschap heeft hij bovendien invloed uitgeoefend op het toneel van zijn dagen.

Wanneer Meijer zijn nieuw verworven inzichten wilde uitdragen of zelfs aan anderen opleggen, dan wekte hij weerstand. De publicatie van de *Philosophia S. Scriptura interpres* veroorzaakte tientallen verontwaardigde reacties van wijsgerige vakgenoten. Zijn steun voor Spinoza maakte hem verdacht. Het bezig streven om het Frans classicisme op het toneel van de Schouwburg ingang te doen vinden, had talrijke schotschriften tot gevolg, waarin Meijer samen met de andere Nil-leden werd gehekeld.

Dat Meijer geen groot dichter was zag hij waarschijnlijk zelf wel in. Zijn verzameling gedichten publiceerde hij niet en zelfs nam hij geen gedichten van na 1673 meer op in zijn handschrift. Dat hij maar een zeer matig toneelschrijver was, zal geen letterkundige ontkennen, hoewel de ‘kunst- en vliegwerken’ in zijn *Ghulde vlies* beslist bezienswaardig zijn geweest.

Echter, op het gebied van de wijsbegeerte is Meijer wel degelijk gezien als een oorspronkelijk denker, hoe men ook over het resultaat van zijn denken mocht oordelen. Men herinnere zich slechts het opzien dat de verschijning van zijn *Philosophia S. Scriptura interpres* baarde¹, de reacties die het werk uitlokte, en het groot enthousiasme dat het nog in de twintigste eeuw opwekte bij Klever².

Invloedrijk was Meijer in de wereld van het toneel. En bepaald vernieuwend en belangrijk was zijn werk als lexicograaf. Dit laatste zal duidelijk worden in de loop van de volgende hoofdstukken.

¹Zie p. 54 in deze studie.

²Zie p. 55 in deze studie.

6 Frontispice dat in 1669 voor de eerste keer is geplaatst in L. Meijers Woordenschat. In een langwerpige zaal, waarschijnlijk een gehoorzaal, van een universiteit bijvoorbeeld, zijn langs de wanden vijf spreekgestoelten opgesteld, met op elk een spreker. Aan de voorzijde van iedere lessenaar is vermeld welk vak wordt onderwezen. Van achter naar voor zijn het: Taalgeleerdheid, Wysgeerte, Geneeskunst, Rechtsgeleerdheid, Godsgeleerdheid. Dit zijn takken van wetenschap waaruit termen met hun vertaling in de Woorden-Schat zijn opgenomen. Op het fries langs de zaalwanden is te lezen: 'Bastaardt Woor. Verouderde Woor. Konst Woorden', hetgeen verwijst naar de drie delen van het woordenboek. Boven de zaal twee zwevende geniën met een opengeslagen boek waarin staat: 'Woorden Schat'.
(Persoonlijk eigendom, vergroot)

2.6. Lijst van Meijers werk

Na de beschrijving van Lodewijk Meijers leven, in samenhang met zijn werk, volgt hier een overzicht van hetgeen van hem gedurende zijn leven of daarna is gepubliceerd. Meijers oeuvre is ingedeeld per genre en vervolgens zoveel mogelijk geplaatst in chronologische volgorde, waarbij bepalend is het jaar van eerste uitgave.

De bewerkingen van de Woorden-Schat zijn slechts genoemd ter wille van de volledigheid. Een uitvoeriger titelbeschrijving van de uitgaven van het woordenboek is te vinden in de Bijlage.

Achter dit overzicht is nog opgenomen (2.6.7. – 2.6.9.):

hetgeen van Meijer bewaard bleef in handschrift,
wat Meijer voor zover wij weten heeft bijgedragen aan het werk van

Spinoza,

Meijers aandeel, voor zover bekend, in de uitgaven van Nil.

2.6.1. Drie disputaties

Meijer, L. *Disputationum medicarum secunda, de chyli à foecibus alvinis secretionem, atque in lacteas venas propulsionem in intestinis perfectâ...*

Lugduni Batavorum¹, apud Johannem Elsevirium, 1659.

Medische disputatie Leiden, 4°, omvang 8 blz.²

Meijer, L. *Disputatio philosophica inauguralis, de materia, ejusque affectionibus motu, et quiete...*

Lugd. Batav., ex officinâ Francisci Hackii, 1660.

Inaugurale filosofische disputatie Leiden, 4°, omvang 11 blz.³

Fotografische herdruk in: *Chronicon Spinozanum* II, Den Haag 1922, p. 185-195.

Meijer, L. *Disputatio medica inauguralis, de calido nativo, ejusque morbis...*

Lugd. Batav., ex officina Francisci Hackii, 1660.

Inaugurale medische disputatie Leiden, 4°, omvang 11 blz.⁴

2.6.2. Vier drukken van de Woorden-Schat⁵

Nederlandsche woorden-schat, waar in meest alle de basterdt-woorden, uyt (...) en konst-woorden uyt (...) verghadert, naauwkeurighlijk en met kraft vertaalt worden. De tweeden druk, verbetert en veel vermeerdert.

[Door J. Hofman. Bewerkt en uitgebreid door L. Meijer.]

Amsterdam, Thomas Fonteyn, 1654. Kl.8°, VIII, 248 blz.

¹nl. Leiden.

²Vindplaats: U.B.Leiden, sign. 236 A 16¹⁶.

³Vindplaats: U.B.Leiden, sign. 236 A 14⁴⁵.

⁴Vindplaats: U.B.Leiden, sign. 236 A 14⁴⁶.

⁵Meer gegevens in de Bijlage.

Nederlandsche woordenschat, gheschikt in twee deelen, van welke 't eene basterdwoorden, en 't ander konstwoorden beghrijpt. De derde druk, van veel ghrove misstellingen ghezuivert, en meêr als de helft verghroot.

[Door L. Meijer.]

Amsterdam, Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz, 1658. 12⁰, XXIV, 512 [502] blz., 2 dln 1 bd
Eerste druk 1650, door J. Hofman.

Nederlandsche woordenschat, gheschikt in twee deelen, van welke 't eene bastaardwoorden, en 't ander konstwoorden beghrijpt. De vierde druk, by na een derde deel ghroot, dan de voorgaande.

[Door L. Meijer.]

Amsterdam, Jan Hendriksz Boom, 1663. 12⁰, XXIV, 672 blz., 2 dln. in 1 bd.
Eerste druk 1650, door J. Hofman.

Meijer, L. *Woordenschat*, in drie deelen ghescheiden, van welke het I. bastaardwoorden, II. konstwoorden, III. verouderde woorden beghrijpt. De vijfde druk, verbeterdt, en vermeerderdt met het heele laatste deel, en zeer veele woorden in de voorgaande.

Amsterdam, Weduwe van Jan Hendriksz Boom, 1669. 12⁰, XXII, 946 blz., 3 dln. in 1 bd.
Eerste druk 1650, door J. Hofman.

2.6.3. Vertaalde en oorspronkelijke wijsgerige geschriften

Wendelinus, M.F. *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*.

Uit het Latijn door A. L. Kók.

[Gedeeltelijk vertaald, uitgegeven, van inleiding en handtekening voorzien door L.Meijer.]

Amsterdam, Johannes van Ravestein, 1655. 8⁰, XVI, 815 blz.¹

Oorspronkelijke titel en uitgave: *Christinae theologiae libri II*, 1639.

Amezius, G. *Mergh der ghódtgheleerdtheid*.

Uit het Latijn door L. Meijer.

Amsterdam, Abraham Hoopwater, 1656. 12⁰, X, 225 – 212 blz, 2 dln. in 1 bd.²

Oorspronkelijke auteur, titel en uitgave: William Ames, *Medulla theologica*, 1623.

Tweede druk: Amsterdam, Gerrit van Goedesberg, 1670.

Philosophia S. Scripturae interpres; exercitatio paradoxa ...

[Door L. Meijer.]

Eleutheropoli [Amsterdam], z.uitg. [Jan Rieuwertsz], 1666. 8⁰, XII, 116 blz.³

Tweede druk: Gebonden in één band met het *Tractatus theologico-politicus* [B.de Spinoza]⁴. Deze uitgave wordt in 1674 bezorgd door Jan Rieuwertsz. te Amsterdam, en verschijnt aanvankelijk met drie verschillende, fictieve titelpagina's, waarop fictieve titels en uitgevers.⁵

Derde druk: *Philosophia Scripturae interpres. Exeritatio paradoxa*. [L. Meijer] Tertium edita, et appendice Ioachimi Camerarii aucta; cum notis variis et praefatione D. Io. Sal. Semleri. Halae Magdeburgicae, Christ. Hendel II, 1776.

¹Vindplaats: U.B. Amsterdam, afd. handschriften O 69 34.

²Vindplaatsen: U.B. Amsterdam, sign. 2453 F 28. K.B. Den Haag, sign. 299 K 30.

³Vindplaatsen: U.B. Amsterdam, sign. 2341 H 8. K.B. Den Haag, sign. 300 H 46.

⁴Van het *Tractatus theologico-politicus* verscheen de eerste druk in 1670.

⁵Meer over deze ingewikkelde geschiedenis zie: Kingma en Offenbergh 1977: 11.

Frans vertaling: *La philosophie interprète de l'écriture sainte*, par Louis Meyer. Traduction du Latin, notes et présentation par Jacqueline Lagrée et Pierre-François Moreau. Paris, Intertextes éditeur, 1988.

De filosofie d'uytleghster der H. Schrifte. Een wonderspreuckigh tractaet ...

[Uit het Latijn door L. Meijer.]

Vrystadt [Amsterdam], z. uitg. [Jan Rieuwertsz], 1667. 8°, XII, 140 blz.¹

Oorspronkelijke auteur, titel en uitgave: [L. Meijer], *Philosophia S. Scripturae interpres...* 1666

2.6.4. Drie toneelstukken en een voorwoord

Kók, A.L. *Radt van avondtuuren*. Bly-enderdt truer-spel.

Amsterdam, Thomas Fonteyn, 1653. Kl. 8°, VIII, 48 blz.²

Uitgegeven en van een voorrede voorzien door L. Meijer.

Volgens Wybrands werd het stuk op 29 april 1652, nog tijdens het leven van Kók, opgevoerd in de Amsterdamse Schouwburg³.

De looghenaar. Blyspel.

[Door L. Meijer.] Naar het Frans van P. Corneille.

Amsterdam, Jacob Lescaille, 1658. 8°, VIII, 56 blz.⁴

Opgedragen aan mevrouw Anna van Hoorn.

Oorspronkelijke titel en uitgave: *Le menteur*, 1644.

Tweede druk: Amsterdam, Jacob Lescaille, 1667.

Laatste [Derde] druk: Amsterdam, Erfg. J. Lescaille, 1699.

Laatste [Vierde] druk: Amsterdam, Erfg. J. Lescaille en Dirk Rank, 1721.

Volgens Oey-de Vita en Geesink werd het stuk in de Amsterdamse Schouwburg opgevoerd op 8, 11, 15 april en 14 november 1658, en op 11 augustus 1659.

Van de Louw meldt 26 opvoeringen in de Amsterdamse Schouwburg in de jaren 1667-1725⁵.

Meijer, L. *Ghulde vlies*, treurspel met konst- en vlieghwerken.

Naar het Frans van P. Corneille.

Amsterdam, Jacob Lescaille, 1667. Kl. 8°, XX, 84 blz.⁶

Opgedragen aan Mr. Willem Blaau.

Oorspronkelijke titel en uitgave: *La conquête de la toison d'or*, 1660.

Tweede druk: Amsterdam, Jacob Lescaille, 1668.

Derde druk: Amsterdam, Michiel de Groot, 1679.

Vierde druk: Amsterdam, Gysbert de Groot, 1684.

Van de Louw meldt 16 opvoeringen in de Amsterdamse Schouwburg in de jaren 1667-1670⁷.

Meijer, L. *Verloofde koninksbruidt*, treurspel...

Amsterdam, Jacob Lescaille, 1668. 8°, XX, 63 blz.⁸

Heruitgave: *Lodewijk Meijer Verloofde koninksbruidt*. Uitgegeven en toegelicht door een werkgroep van Utrechtse neerlandici. Utrecht, Instituut De Vooys, 1978.

Van de Louw meldt 7 opvoeringen in de Amsterdamse Schouwburg in de jaren 1668-1669⁹.

¹Vindplaatsen: U.B. Amsterdam, sign. 468 G 12. K.B. Den Haag, sign. 3058 F 32.

²Vindplaatsen: U.B. Amsterdam, sign. 691 B 43. K.B. Den Haag, sign. 443 A 9.

³Wybrands 1873: 260.

⁴Vindplaatsen: K.B. Den Haag, sign. 310 D 28. U.B. Leiden, sign. 1090 B 30.

⁵Van de Louw III: 744.

⁶Vindplaatsen: U.B. Amsterdam, sign. 690 H 27. K.B. Den Haag, sign. 448 G 61.

⁷Van de Louw III: 755.

⁸Vindplaatsen: U.B. Amsterdam, sign. 649 H 21. K.B. Den Haag, sign. 851 D 17.

⁹Van de Louw III: 755.

2.6.5. Een spraakkunst om Italiaans te leren

Italiaansche spraakkunst. Leerende op eene vaste grondt de Italiaansche taale wel, en ter deege leezen, verstaan, spreken, en schrijven.

[Door L. Meijer.]¹

Amsterdam, Abraham Wolfgangh 1672. Kl. 8°, XII, 388 blz.²

Facsimile-uitgave: *Italiaansche spraakkunst.* V. Lo Cascio (red.). Dordrecht 1995.

2.6.6. Een aantal gedichten

In verschillende uitgaven van Kók en van Lodewijk Meijer is een gedicht opgenomen dat door Meijer zelf werd geschreven. Ook in de *Hollantsche parnas*, een verzamelbundel uit 1660, staan drie gedichten van Meijers hand. Steeds blijkt sprake te zijn van gelegenheidspoëzie, omdat de gedichten zijn vervaardigd in nauwe samenhang met allerlei gebeurtenissen, zaken, personen of boeken van zijn tijd³. Van elk van deze gedichten is hieronder de titel weergegeven, gevolgd door de eerste regel. Van het werk waarin het gedicht voor het eerst werd gepubliceerd, is de eerste druk genoemd.

‘Op de Oeffening der Reden-konst van A.L.Kók.’

Zo steekt de Batavier met ruime schreeden...

20 regels. Ondertekend: Zo ghe-zaayt Zo ghe-maayt L.M. [L. Meijer].

Gepubliceerd in: A.L.Kók. *Logica practica, oft oeffening der reden-konst.* Amsterdam, Johannes Troóst, 1648.

‘Op de Letter-Konst van A.L. Kók.’

De Leeuw, wel eêr ghe-woón zijn klaauwen klam van bloedt...

14 regels. Ondertekend: Zo ghe-zaait, zo ghe-maait [L. Meijer].

Gepubliceerd in: A.L.Kók. *Ont-werp der Neder-duitsche letterkonst.* Amsterdam, Johannes Troóst, 1649.

Afwijkende versie, geschreven, het *Leidse handschrift*, 33v.

‘Lauwerkrans Den Hoofdtpoet J. V. Vondel Den 20 October van ‘t 1653ste Jaar op ‘t hoofd ghezet.’ Ghelyk eertydts, om d’eer...

44 regels. Ondertekend: L.M. [L. Meijer].

Gepubliceerd in: *Hollantsche parnas.* Amsterdam, Jacob Lescaille, 1660.⁴

Zowel in het Nederlands als in het Duits in: G.J.M. Weber, *Der Lobtopos des ‘lebenden’ Bildes.*⁵ Ingeplakt, het *Leidse handschrift*, 35r, 35v.

‘Op Alhardt L. Kóks Radt van Avondtuuren.’

T Was Kók niet roems ghenoegh, zijn harssenen te spaaren...

14 regels. Ondertekend: L. Meyer.

Gepubliceerd in: A.L.Kók. *Radt van avondtuuren.* Amsterdam, Thomas Fonteyn, 1653.

Afwijkende versie, geschreven, het *Leidse handschrift*, 34v.

¹Betreffende het auteurschap van Meijer zie: Van Hardeveld 1997 (b).

²Vindplaatsen: U.B. Leiden, sign. 1149 H 3. U.B. Amsterdam, sign. OK 73-5.

³Schenkeveld-van der Dussen 1984.

⁴De bundel werd samengesteld door T. van Domselaer.

⁵Zie: Weber 1991: 303, 304, 322-324. Weber oppert het idee dat dit gedicht pas kort voor de verschijning van de *Hollantsche parnas* in 1660, werd geschreven. Gezien de plaats van het gedicht in het *Leidse handschrift*, tussen gedichten uit 1652 en uit 1654 in, lijkt dit niet waarschijnlijk. Weber 1991: 323 n28.

‘Op de Vertaaling der Konstwoorden Van A.L. Kók.’
D’Onmooghlijkheid, gheschat in Konstvertaal...

8 regels. Ondertekend: L. Meyer.

Gepubliceerd in: *Nederlandsche woorden-schat*. Amsterdam 1654. Ook in 1658 en 1663.

Eveneens in *Hollantsche parnas*, Amsterdam, Jacob Lescaille, 1660.

Geschreven, het *Leidse handschrift*, 36v.

De versie van 1654 wijkt enigszins af van alle andere versies.¹

‘An Den Leezer.’

Al wie belust is gheestigh te zien lieghen...

8 regels. Ondertekend: ‘L. Meyer’.²

Gepubliceerd in: L.Meijer. *De looghenaar*. Amsterdam, Jacob Lescaille, 1658.

Ook in *Hollantsche parnas*, Amsterdam, Jacob Lescaille, 1660.

[‘An Den E. Ghrootachtbaaren Heere, Mr.Willem Blaau, Scheepen der Stadt Amsterdam.’]³
O Blaau, wiens open hart gheen neevelen bedekken...

14 regels.

Onderdeel van Meijers opdracht van het *Ghulde vlies*, gericht tot Mr. Willem Blaau.

Gepubliceerd in: L. Meijer. *Ghulde vlies*. Amsterdam, Jacob Lescaillje, 1667.

Ingeplakt, het *Leidse handschrift*, 48v.

Van Meijer zijn meer gedichten verschenen. Waarschijnlijk niet in een boek, hoewel dat niet is uitgesloten, maar wel op losse bladen. We vinden ze ingeplakt in het *Leidse handschrift*, en misschien zijn er daarnaast nog andere geweest.

De gedrukte bruiloftsgedichten, bestemd voor besloten gezelschappen, gingen naar wij weten verloren. Maar Meijer heeft daarnaast gedichten geschreven voor officiëlere evenementen, zoals de hulding van Vondel op het Sint Lucasfeest van 1653, of de inhuldiging van Nikolaas van Vlooswijk tot slotvoogd en drost van Muiden in 1666⁴.

Vooraf voor gebeurtenissen in de Schouwburch die voor hemzelf van belang waren, zette Meijer de ganzenveer op papier. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij een opvoering van het *Ghulde vlies* die door overheidspersonen werd bijgewoond, hetgeen zowel in 1667 als in 1668 het geval was. De bladen met een passend gedicht die voor zulke meer openbare aangelegenheden werden gedrukt, droegen eerder het karakter van een pamflet⁵. En daarvan bleef wel eens een exemplaar bewaard.

Volgens de Centrale Catalogus van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag zou de Leidse Universiteits Bibliotheek nog twee bladen in bezit hebben met van Meijer de gedichten: ‘Ter Welkomst...’ en ‘Ter Affscheidt Van de Eed. Ghrootachtb. Heeren Borghemeesteren en Regheerers Der Stadt Amsterdam Toen hunne E.E. zich verwaerdighd hadden het Ghulde Vlies op de Schouwburch te zien vertoonen. Den 27 van Wintermaandt, 1667’⁶. Op dit moment zijn ze in de deze bibliotheek echter onvindbaar.

¹Deze is ook vrijwel letterlijk overgenomen in: Pars 1701: 356.

²Deze ondertekening staat alleen in de *Hollantsche parnas*.

³Titel ontleend aan het *Leidse handschrift*.

⁴De lengte van het laatste gedicht is 139 regels, *Leidse handschrift* 46r-48r.

⁵Pamflet: Gedrukt geschrift van geringe omvang, waarvan de inhoud betrekking heeft op of verband houdt met een bepaalde gebeurtenis of kwestie. Helwig en Van Selm 1986: ‘Verklarende woordenlijst...’

⁶Bron: Centrale Catalogus K.B. Den Haag. De spelling van de titels is overgenomen uit het *Leidse handschrift*, waarin beide gedichten zijn opgeplakt, resp. op 51r-51v en 52r-52v.

2.6.7. Drie handschriften en een fragment

Meijer, L. *Verzameling van minnedichten, lof-, eer-, lijk-, en grafgedichten, deels gedrukt, deels eigenhandig geschreven 1651-1671* [1673]. [Amsterdam en Leiden]¹.

4⁰, 182 blz., waarvan 48 blanco². Papier, gebonden in roomkleurige sierband.

Gedichten gedeeltelijk gedrukt en ingeplakt, gedeeltelijk geschreven in het oude, traditionele Westeuropese schrift dat Meijer toepaste³.

Bevat: Minnedichten. Eerste boek, 61 blz.

Lóf- en eerdichten. Derde boek, 64 blz. waarvan 4 blanco.

Lyk- en ghrafdichten. Vierde boek, 20 blz. waarvan 7 blanco.

Wij hebben dit handschrift het *Leidse handschrift* genoemd.

Meijer, L. *Mathildar oft Verloofde kooningsbruidt*. Treurspel. (In 5 handelingen.)

Eigenhandig geschreven. [Amsterdam en Leiden, ± 1652-1668].

2⁰, 68 blz., waarvan 31 beschreven. Dik papier, gebonden in veelkleurige kartonnen band.⁴

Tevens los tussengevoegde katern van 6 foliobladen, 12 blz. waarvan 3 beschreven.

Kladhandschrift, uiterst doorwerkt.

Bevat 18 niet-gebonden kladbladen van zeer uiteenlopend formaat.⁵

Meijer, L. *Verloofde koninksbruid*. Treurspel.

Eigenhandig geschreven⁶. [Amsterdam, ± 1668].

4⁰, 79 beschreven blz. Papier, uitzonderlijk onregelmatig gebonden in veelkleurige kartonnen band.⁷

Ons inziens is dit het nethandschrift, dat de drukker heeft gebruikt. Het bevat veel aantekeningen van de zetter. Handschrift, en vooral de zettersaantekeningen, lopen herhaaldelijk door tot ónder de middenbinding. Pas na gebruik zijn de bladen met grove steken in het käftje vastgenaaid⁸.

[Meijer, L.] [*Woordenschat*. 1669, 7 woordenboekartikelen van blz. 559 en 560.]

Fragment, eigenhandig beschreven. [Amsterdam, ± 1663 – 1669]

Papier, 85 bij 125 mm.

Aangetroffen in het kladhandschrift *Mathildar oft Verloofde kooningsbruidt*. S.B. Haarlem 187 B 12. Dit fragment is door ons het *Haarlemse fragment* genoemd.

¹Vindplaats: U.B.Leiden, Handschrift ltk no. 1043.

²Meijer had waarschijnlijk aanvankelijk grotere plannen met zijn gedichten-verzameling. Er zijn veel bladzijden ongebruikt gebleven.

³In de zeventiende eeuw werden hier twee soorten schrift toegepast. Er was het oude, traditionele, West-Europese schrift. Daarnaast kwam het nieuwe, geïmporteerde, Italiaanse schrift steeds meer in zwang. Zie Hermkens 1984: p. 6 en 7.

⁴Vindplaats: S.B. Haarlem, Hs. [187 B 12].

⁵Meer gegevens over dit handschrift: *Verloofde koninksbruidt* 1978: 163-169.

⁶Bij vergelijking met het *Leidse handschrift*, in het bijzonder met het gedicht 'Welkomst van zijne Excellentie Den Heere Pradel...' uit 1666, blijkt het hier te gaan om Meijers eigen schrift.

⁷Vindplaats: K.B. Brussel, handschriftenafdeling, sign.[II 134].

⁸Meeus heeft reeds geopperd dat dit het handschrift is dat de zetter gebruikte. Bij nadere beschouwing lijkt ons dat een zekerheid voor de losse bladen. Dit gezien de zettersaantekeningen tot ónder de middenbinding en het feit dat het handschrift duidelijk nooit wijd werd opgevouwen, hetgeen bij gebonden gebruik door de zetter onvermijdelijk was geweest. Varianten in de druk van 1668 zijn te verklaren met correctie door Meijer tot op de drukpers toe. Meer gegevens over deze varianten en over het Brussels handschrift bij: Meeus 1982.

2.6.8. Bijdragen aan Spinoza's werk

Grote bekendheid heeft Meijer verworven door zijn bemoeienissen met Spinoza en met de uitgave van diens werk. Meijers bijdragen aan het werk van Spinoza waarover zekerheid bestaat, beperken zich tot een voorwoord en de vertaling van een voorwoord. Spinoza's geschriften zijn zo dikwijls gedrukt, en vertaald in verschillende talen, dat de naam van Meijer alleen al hierdoor bepaald beroemd is geworden binnen de wijsbegeerte.

Spinoza, B. de. *Renati des Cartes principiorum philosophiae pars I, et II, more geometrico demonstratae...*

Praefatio Ludovicus Meyer.

Amstelodami, apud Johannem Riewerts, 1663. 8°, XVI, 140 blz.

Meijer dringt bij Spinoza aan op de publicatie van dit werk en schrijft de voorrede.

Het werk bevat een gedicht van 'I.B.M.D.' waarmee Johannes Bouwmeester bedoeld zal zijn.

In 1664 verschijnt bij Jan Rieuwerts *Renatus des Cartes beginzelen der wysbegeerte*, een vertaling in het Nederlands door Pieter Balling.

Hierin is weer opgenomen de voorrede, die begint met de woorden: 'Den Goedwilligen Leezer Wensch Luidewyk Meyer Kennis der Waarheydt'.

S[pinosa], B.de. *Opera posthuma*, quorum series post praefationem exhibetur.

Z. pl. en uitg. [Amsterdam, Jan Rieuwertsz], 1677.

4°, XLI, 263, I, 89, I, 37, II, 220, XXXIV, 112, VIII blz., meer dln. in 1 bd.¹

De Amsterdamse vrienden, waartoe ook Meijer behoort, bezorgen na de dood van Spinoza de uitgave van diens verzameld werk. Daarbij is vrijwel zeker de 'praefatio' in het Nederlands geschreven door Jarich Jelles en door Meijer vertaald in het Latijn².

Al in 1677 verschijnt een Nederlandse vertaling van de *Opera posthuma* als *De nagelate schriften van B.d.S.* [Amsterdam, Jan Rieuwertsz.]. Waarschijnlijk hebben de Amsterdamse vrienden aan deze vertaling van J.H. Glazemaker meegewerkt.³

2.6.9. Uitgaven van Nil volentibus arduum

Wanneer in 1669 het kunstgenootschap Nil volentibus arduum is opgericht, slaan de leden de handen ineen om samen voorbeeldige werkstukken tot stand te brengen en uit te geven. Een duidelijk beeld hiervan geeft de 'lijst van Nil Volentibus Arduum drukken' die Dongelmans heeft opgesteld en die in totaal 139 uitgaven en heruitgaven bevat⁴. Wie van de genootschapsleden precies wat heeft geschreven is door de samenwerking dikwijls niet uit te maken⁵. Toch zijn er enkele nummers die wij hier willen noemen, omdat Meijer daar duidelijk een belangrijk aandeel in heeft gehad⁶:

¹Collatie zie Kingma en Offenbergh 1977

²*Nederlands cartesianisme*: 404-407.

³Kingma en Offenbergh 1977: 25.

⁴Dongelmans 1982 p. 319-390.

⁵Interessant is het te zien dat in de Bibliotheek van het WNT te Leiden de toneelstukken *Het spookend weeuwte* en de *Andromaché* in de kaartenbak op naam van Lodewijk Meijer staan. Dit is ook het geval in de *Bronnenlijst* van het WNT, C.H.A. Kruyskamp 1943.

⁶Dit is besproken in 2.4.3. Bijdragen van Meijer, en op p. 81 e.v. van deze studie.

Het spookend weeuwtje. Blyspel.

[Door L.Meijer e.a.]

Amsterdam, Adriaan van Gaasbeek, 1670.

Opdracht aan Joan van Vlooswijk, ondertekend: L. Meijer¹.

Bewerking van *L'esprit follet* (1641) van Antoine le Métel d'Ouille.

Dongelmans vermeldt van dit werk zeker tien herdrukken².

Van de uitgave in 1678 bij Michiel de Groot te Amsterdam is de collatie mij bekend:

Kl. 8°, XIV, 66 blz.

Meijer, L. *Verdediging van de aangetoogene plaatsen uyt de Verloofde koningsbruidt*.

Omvang 18 blz. Opgenomen in³:

Antwoordt op het Voor- en nabericht, by de Antigone gevoegt door N.N. en E.B.I.S.K.A.

Amsterdam, Adriaan van Gaasbeek, 1670.

Dichtkonstige wérken van het konstgenootschap... Amsterdam, Albert Magnus, 1677.

De dichtkunst én de Schouwburg... Amsterdam, Hendrik Bosch, 1719.

Nieuwe verhandeling van de welgemanierdheid.

Uit het Frans door L. Meijer. Z. pl. en uitg. [1671]

Deze vertaling is alleen bekend uit de notulen van Nil van 17 november 1671: 'Meyer vereert aan yder lid een boekje, genaamd Nieuwe verhandeling van de Welgemanierdheid, door hem vertaald'.

Oorspronkelijke titel en uitgave: *Nouveau traité de la civilité qui se pratique en France parmi les honnestes gens*. Amsterdam, Jacques le Jeune. 1671.⁴

Andromaché, treurspél, uit het Fransch van den heer Racine.

[Door L. Meijer e.a.]

Amsterdam, Albert Magnus, 1678. Kl. 8°, 72 blz.

Opdracht aan Anna Maria Trip, ondertekend: L. Meijer.

Oorspronkelijke titel en uitgave: *Andromaque*, 1667.

Dongelmans vermeldt vijf herdrukken⁵.

Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap: van het gebruik der accentus of toonen in de Nederduitsche vaerzen: en van de metaplasmus of woordvervorming...

[W. Blaauw, A. Pels, L. Meijer, e.a.]

Amsterdam, Wed. Gerard Onder de Linden, 1728. Kl. 8°, X, 98 blz.

Naauwkeurig onderwys in de tooneel-poëzy...

[L. Meijer, J. Bouwmeester, A. van Koppenol, e.a.]

Leiden, C. van Hoogveen junior, 1765. Kl. 8°, XX, 348 blz.

¹Joan van Vlooswijk was de zoon van Anna van Hoorn, aan wie Meijer indertijd *De loogheenaar* opdroeg. Hij was in 1673 en in 1678 enkele malen bij Nil te gast. Ook de tweede druk van *Het spookend weeuwtje* werd aan hem opgedragen. Zie Dongelmans 1982: p. 100, 183.

²Dongelmans 1982 p. 372-374.

³De *Verdediging* kan in meer (verzamel)werken voorkomen.

⁴Dongelmans 1982 p. 72 en 76. Het is niet eens zeker of dit wel een uitgave van Nil is.

⁵Dongelmans 1982 p. 323-325.

7 Titelpagina van de zesde druk van L. Meijers Woordenschat, uitgegeven in 1688, door Hendrik Boom en de Weduwe van Dirk Boom te Amsterdam. Het is de eerste uitgave na Meijers dood in 1681. Het drukkersmerk op deze pagina zal tientallen jaren door het uitgeversgeslacht Boom gebruikt worden. Onder de boom in het midden ziet men Apollo, die een uitbottende boomstomp water geeft. Op de achtergrond het gevleugeld paard Pegasus. Om de onderste helft van het merk een banderol met de woorden 'Tandem fit surculus arbor', wat betekent: 'Eens wordt de stek een boom'. Middenonder staat moeilijk leesbaar: H D B. Het zijn de beginletters van Hendrik en Dirk Boom, welke laatste al in 1680 is overleden.

(Persoonlijk eigendom, vergroot)

3. Lodewijk Meijer als bezorger van de *Nederlandsche woorden-schat*

3.1. De uitgave van Johan Hofman

3.1.1. De uitgave van Hofman - Uiterlijk

3.1.1.1. Boekdrukker en boekverkoper

1650. In 1650 verschijnt de eerste druk van de *Nederlandsche woorden-schat* bij Thomas Fonteyn te Haarlem. Volgens de titelpagina is het beroep van Thomas Fonteyn ‘Boeck-drucker ende Boeck-verkooper aen de Marckt, in de gekroonde Druckery’¹.

Thomas Fonteyn is in Haarlem werkzaam sinds 1630. In 1653 verplaatst hij zijn bedrijf naar Amsterdam², waar hij zijn drukkerij annex boekhandel zal voortzetten³. De uitgaven van Fonteyn getuigen, vooral in zijn Haarlemse tijd, van affiniteit met de doopsgezinden⁴. Ook voor de remonstranten worden door hem verschillende uitgaven verzorgd. In de jaren 1643 en 1644 drukt Fonteyn vier pamfletten voor Passchier de Fijne⁵, remonstrants predikant te Haarlem.

De titel van het vierde pamflet dat Fonteyn drukt, luidt: *Het eygen gevoelen van een arminiaens of remonstrants predikant, ende daer by het eygen gevoelen van een gereformeerde predikant*⁶. Door dit geschrift ontstaat grote beroering in de Hervormde Kerk van Haarlem. Uit een brief⁷ die Passchier de Fijne over deze gebeurtenissen schrijft aan de Amsterdamse remonstrantse predikant Praevostius⁸, wordt duidelijk dat in het jaar van deze uitgave, 1644, een zekere ‘Hoffman’ corrector is voor Fonteyn⁹.

Als in 1650 Fonteyn een bastaardwoordenboekje uitgeeft, de *Nederlandsche woorden-schat*, verschijnt dit anoniem. Pas in 1654 blijkt dat de samensteller van dit werk ‘I. Hófman’ is geweest. Lodewijk Meijer vermeldt het in de voorrede van de tweede druk¹⁰. Het lofdicht van R. Anslo voorin deze tweede druk, draagt bovendien als titel ‘Op de Nederlandsche Woorden-Schat van Johan Hófman’. Hofman zelf hecht weinig waarde aan bekendheid¹¹.

Boven het voorwoord van de eerste druk van de *Woorden-Schat* staat: ‘De drucker aen den goedwillighen lesers’. Het is Fonteyn die hier het woord neemt. De samensteller van

¹In deze tijd wordt een herberg, winkel, enz. dikwijls genoemd naar wat op het uithangbord staat geschreven en/of afgebeeld. ‘de gekroonde Druckery’ is een naam, ontleend aan het uithangbord. Andere voorbeelden *WNT* VI: 1467.

²In 1653 moet Fonteyn ook werkzaam zijn geweest in Leiden. In dat jaar verschijnen in één band *De discoursen van Nicolaes Machiavel, Florentijn, over d'eerste thien boecken van Titus Livius en Nicolai Machiavelli prince ofte Onderrechtinghe hoe hem een vorst in sijn regeeringhe draghen ende aen-stellen sal*. ‘Tot Leyden, Wt de Boek-winkel van Cornelis Banheyningh. 1652’. Achterin het werk staat: ‘Tot Leyden, Gedrukt by Thomas Fonteyn, Boekdrucker in de Breestraat, 1653’. Clemens 1964: 70.

³Gruys en De Wolf 1989: 65. Volgens deze bron tot in 1661.

⁴*NNBwb* II: 453-454.

⁵Voor Passchier de Fijne zie *NNBwb* VI: 530-536.

⁶Rogge (H.C.) 1863: 145, 146.

⁷Rogge (J.J.) 1869 nr. 1621.

⁸Betreffende Bartholomeus Praevostius zie *NNBwb* X: 759-760.

⁹Een uitvoerige beschrijving van deze gebeurtenissen is te vinden bij Van Hardeveld 1997 (a).

¹⁰W-S 1654 voorwoord p. [4].

¹¹Meer hierover op p. 146 van deze studie.

het werk wordt door hem niet genoemd. Het is voor hem niet ongebruikelijk dat een drukker een woordenboek dat anoniem wordt uitgegeven en dat door een corrector van hem is samengesteld, beschouwt als zijn eigen werk. De drukker neemt het initiatief en laat het werk tegen betaling door een ondergeschikte uitvoeren. Zo handelde ook Plantijn met het *Dictionarium tetraglotton*, samengesteld door zijn corrector Kiliaan, en met de *Thesaurus Theutonicae linguae*, die het werk was van corrector Madoets.

Het voorwoord van de *Woorden-Schat* wordt besloten met een voornemen:

Oversulckx hebben wy ghe-oordeelt dat wy met dese vertalingh¹ te drucken, veelen een aanghenamen dienst souden doen, het welck bevindende, sal ons aanporren om na desen in dierghelijcke of grooter saken voort te gaan.

Fonteyn heeft als drukker dit werk inderdaad voortgezet. Maar Hofman, de samensteller, zal zijn taak overdragen aan Lodewijk Meijer.

Hoeveel de *Woorden-Schat* van 1650 heeft gekost, is niet bekend. Wel kunnen we hiervoor een indicatie vinden in een artikel van H. Borst². Deze vermeldt dat de Leeuwardense boekhandelaar Tjerck Claessen omstreeks 1640 in Amsterdam boeken, pamfletten en prenten koopt, om ze in Leeuwarden te verhandelen. De prijzen die Claessen in Amsterdam moet betalen ‘zweven grof samengevat tussen een halve en een hele stuiver per bedrukt vel’.

De *Woorden-Schat* van 1650 - maar dat is tien jaar later - wordt gevormd door in totaal tien bedrukte vellen, dat zou dus komen op een prijs van vijf tot tien stuivers per exemplaar. De prijs kan iets lager liggen doordat in dit geval geen sprake is van gravures, die het werk duurder zouden maken. Het feit echter dat voor de particuliere koper winst moet worden bijgerekend, maakt de prijs weer wat hoger.

Vermoedelijk zal de particuliere koper voor het woordenboekje een prijs hebben betaald die de tien stuivers niet te boven is gegaan. De kosten van binden komen dan, zoals normaal is in deze tijd, nog voor rekening van de koper.

Van Selm geeft een overzicht van de prijzen per vel van boeken zonder illustraties in de catalogus van de Amsterdamse boekverkoper Hendrick Laurensz, in het jaar 1628. Hij komt op een gemiddelde van een halve stuiver. Hierbij is ook een uitgave van Cornelius Kiliaan, *Dictionarium Teutonico-Latinum*, in octavo³.

3.1.1.2. Drukkersmerk en verdere typografische versiering

1650. De eerste druk van de *Woorden-Schat* draagt op de titelpagina het drukkensmerk dat Fonteyn heeft gebruikt in de laatste tien jaar dat hij zijn bedrijf uitoefent in Haarlem⁴. Van dit merk zijn voorbeelden bewaard uit 1644, 1645, 1646, 1647, 1649, 1650⁵.

Het drukkensmerk is een teken dat door drukkers en uitgevers in hun uitgaven wordt aangebracht, meestal op de titelpagina, ter aanduiding van de herkomst uit hun bedrijf en ter versiering. Het oudst bekende drukkensmerk dateert van het jaar 1462. Spoedig daarna ontstaan ook drukkensmerken met uitbeeldingen van de familienaam, of met zinnebeeldige voorstellingen⁶.

Fonteyn heeft in zijn drukkerij in de loop der jaren een aantal zeer verschillende drukkensmerken gebruikt. Het merk voorin de *Woorden-Schat* van 1650 is een opmerkelijk exemplaar. Het bevat wel geen letters of zinspreuk, maar een fonteintje onderaan spreekt

¹Met ‘vertalingh’ is bedoeld ‘de verduytschinge van veele onduytsche woorden’, zoals in dit voorwoord staat.

²Borst 1992 p. 133 en n. 23.

³Van Selm 1987: 348 Tabel 20.

⁴Zie Illustratie nr. 1 op p. 0.

⁵‘Verzameling drukkensmerken tot 1700’, afd. Oude drukken, K.B. Den Haag. In deze studie Illustratie p. 0.

⁶*Winkler Prins VII*: 563.

duidelijke taal. De vorm van het merk is ovaal. Het heeft een hoogte van 6,5 cm en een breedte van 5 cm. Het centrum toont drukkers in een drukkerij. De randversiering bevat bovenaan het wapen van Haarlem, aan beide zijanten een engel en onderaan het fonteintje.

In 1653 verschijnt in Amsterdam bij Fonteyn nog een boek met dit merk op de titelpagina. Het is Alhardt L. Kóks *Radt van avondtuuren*, waarvan de uitgave wordt verzorgd door Lodewijk Meijer.

In de Woorden-Schat van 1650 zijn verdere typografische versieringen nauwelijks te vinden. Het blijft bij twee ornamentele initialen, sierblokjes ter verfraaiing van de beginletter van voorwoord en eerste lemma.

3.1.1.3. Titel en ondertitel

1650. Wanneer men de gehele uitgave van 1650 door één woord wil kenmerken, dan zou men het woord ‘bescheiden’ kunnen kiezen. Vergeleken met andere lexicografische werken uit deze tijd, is de omvang van het werk bescheiden, evenals het voorwoord en de titelpagina. Het woordenboekje draagt als titel:

Nederlandsche | Woorden-Schat

Hofmans keuze voor de term ‘woorden-schat’ verdient enige aandacht. De Nederlandse benamingen van woordenlijsten en woordenboeken zijn ontstaan als equivalenten van de Latijnse namen¹. Als benaming van een woordenboek treffen we het Latijnse woord *thesaurus*, ‘schat’, het eerst aan in 1531, bij Robert Estienne in zijn *Dictionarium seu Latinae linguae thesaurus*². Mogelijk onder invloed van Estienne gaf Jan van den Werve in 1552 zijn bastaardwoordenboek de titel *Tresoor der Duytsscher talen*³. In latere uitgaven, voor het eerst in 1559⁴, verving Van den Werve het bastaardwoord ‘tresoor’ meer puristisch door ‘schat’: *Den schat der Duytsscher talen*.

Het woordgebruik van Van den Werve heeft navolging gevonden. Ook samenstellingen met ‘schat’ ging men in titels van woordenboeken gebruiken. In 1650 doet Hofman evenzo, in de titel van zijn *Nederlandsche woorden-schat*. Hij heeft hierbij voor ogen gehad het voorbeeld van Van den Werve, die hij noemt in het voorwoord:

Dierghelijcke verduytschinge is eerstelijck ghedaan door den heer Ian van den Werve in sijn Schat der Duytsche Tale.

Het gebruik van het woord ‘Nederlands’ als naam voor onze taal⁵, is in de 17e eeuw evenmin vanzelfsprekend. Er is door F. Claes onderzoek verricht naar de benamingen van onze taal in woordenboeken en aanverwante werken sinds de 17e eeuw⁶.

Gedurende de eerste helft van de 17e eeuw blijkt men voor 35% van de voorkomende gevallen het woord *Duits* te gebruiken, voor 43% *Nederduits* en 6% *Vlaams*. Slechts in 16% van de voorkomende gevallen kiest men het woord *Nederlands*. Tijdens de tweede helft van de 17e eeuw gebruikt men voor 23% het woord *Duits*, voor 53% *Nederduits*, 4% *Vlaams* en 2% *Hollands*. Slechts in 19% van de voorkomende gevallen is *Nederlands* gekozen als

¹Zie hierover Claes 1972 (a).

²Verschenen te Parijs.

³Verschenen te Antwerpen.

⁴Claes 1980: 21.

⁵Axters (1937: 73) meent dat ‘Nederlands’ als benaming voor onze taal voor het eerst is gebruikt in 1518, door Thomas van der Noot, in de titel van *Dat licht der kerstene (...) met grooten arbeyde bi Thomas vander Noot ghetranslateert ende overgheset wt de Spaensche tale in onse ghemeene Nederlantsche tale...* Brussel. Het WNT (IX: 1741) geeft deze titel eveneens als vroegste bewijspplaats.

⁶Claes 1989 (a).

benaming van onze taal. Hofmans keuze om in 1650 het woord ‘Nederlandsche’ op te nemen in de titel van zijn woordenboek zou men kunnen uitleggen als een blijk van vooruitstrevendheid.

Op de titel volgt een ondertitel:

Nederlandsche |Woorden-Schat, |Dat is, |Verduytschinge van Uytheem- |sche Woorden, die somtijds on- |der het Nederlandsch gevon- |den worden. | Wt verscheyde Schrijvers vergadert.

Opmerkelijk is dat hier in één ondertitel het woord ‘Verduytschinge’ voorkomt, samen met het woord ‘Nederlandsch’. Terwijl als naam voor onze taal in de 17e eeuw het woord ‘Duits’ bepaald niet het meest wordt gebruikt, is voor de vertaling naar het Nederlands toe, het woord ‘verduitsing’, met al zijn varianten, nog algemeen gebruikelijk¹.

Wát er ‘Wt verscheyde Schrijvers vergadert’ is, de vreemde woorden, de vertaling ervan, of allebei, wordt in het midden gelaten. Meer licht werpt hierop hetgeen Hofman schrijft in de voorrede²:

...soo wel door uytmuntende Dichters, als andere Schrijvers, uyt de welcke dese verduytschinghe ten meeste deele is waarghenomen ende aengheteykent...

Het is de vertaling van de vreemde woorden die is ontleend en het is aannemelijk dat het vertaalde vreemde woord daarbij tegelijkertijd is overgenomen.

3.1.1.4. Kopregels

1650. De kopregels in deze eerste druk zijn eveneens bescheiden van aard. Zowel boven de linker als boven de rechter pagina's staat te lezen ‘Woord-Schat’. Dit is in overeenstemming met hetgeen in grote letters boven het eerste lemma van de A staat afgedrukt: ‘Woord-Schat’.

3.1.1.5. Voorrede

1650. In 1650 beslaat de voorrede van de eerste druk nog geen anderhalve pagina. Hoewel ‘de Drucker’ zich richt tot ‘den Goedwillighen lesers’, is het toch waarschijnlijk de samensteller die hier zijn ideeën uiteenzet. ‘Gunstighe³ Bemidders van onse rijcke Moeders Tale’, zo luidt het zwierige begin...

...wy vertoonen u in dese Woorden-schat de verduytschinghe⁴ van veele onduytsche⁵ woorden: Te weten sulcke, die in verscheyde ghelegentheydt onder 't Nederlandsch plachten gemenght te werden.

Als Hofman op deze plaats het woord ‘Nederlandsch’ gebruikt, dan vraagt men zich af wat hij precies bedoelt met deze term. Het Nederlands van de zeventiende eeuw is niet iets uniform. De taal toont grote verschillen, die door allerlei factoren worden veroorzaakt. Daar zijn de uiteenlopende taalkringen, die hun stempel drukken op de taal die zij gebruiken. Er zijn aanzienlijke regionale verschillen. Er is ongelijkheid tussen het taalgebruik van de ene auteur en dat van de ander, tussen hen die schrijven of spreken aan het begin van de eeuw en hen die dat omstreeks het midden van de eeuw doen. En dan niet te vergeten de spelling, die niet vaststaat, en die door een ieder min of meer naar eigen inzicht gehanteerd kan worden. Noch Hofman in 1650, noch Meijer in een latere druk,

¹WNT XIX: 1569, 1570.

²W-S 1650 voorrede p. [1].

³gunstighe: vriendelijke

⁴verduytschinghe: vertaling naar het Nederlands

⁵onduytsche: niet-Nederlandse

getroost zich de moeite een definitie of begrenzing van het begrip Nederlands te geven. Het Nederlands is ‘onse rijcke Moeders Tale’ en daarmee is de kous af.

Hofman is zich ervan bewust dat hij met zijn ‘verduytschinghe’ niet de eerste is:

Dierghelijcke verduytschinghe is eerstelijck ghedaan door den Heer Ian van den Werve in sijn Schat der Duytsche Tale, ghelijck D.V. Coornhert loffelijck ghedenckt inde Voorreden van sijne vertaalde Officia Ciceronis, ende de Kamer van Liefd bloeyende t'Amsterdam in hare Tweespraeck van de Nederduytsche Letter-konst.

Jan van den Werve, van adel, taalzuiveraar, was in de 16e eeuw schepen te Antwerpen¹. Zijn bastaardwoordenboek, *Den schat der Duytsscher talen*, is onder de verdedigers van een zuiver moedertaalgebruik algemeen bekend geweest. Volgens Hofman is het werk genoemd door Coornhert, én in de *Twe-spraak* van de Kamer In liefd’ bloeyende.

In de *Twe-spraak* brengt inderdaad Gedeon, één van de twee die een samenspraak voeren, Van den Werve ter sprake wanneer hij beweert dat het gebruik van een zuivere moedertaal eer spot dan navolging zou verwekken²:

Overmits onze spraack in korte Jaren herwerts (...) zó zeer met uytheemsche wóorden vermengt is / dattet schier onder t'vólck een onghewoonte zou zyn enkel Duits te spreken. (...) dat ick zulcx bestaande³ eer allemans spot op my lade(n) zoude / als int minste dies anghaande iet vorderlyx⁴ int ghebruick brenghe / zó J. Jan vande Werve ende anderen voor ons is weder varen.

De voorrede van de *Twe-spraak* werd geschreven door D.V. Coornhert⁵. Deze is één van onze vroegste puristen en voorstander van het gebruik van een zuivere moedertaal.

Coornhert heeft zijn eerste pleidooi voor de moedertaal gehouden⁶ in de bovengenoemde *Officia Ciceronis*, een werk door hem uit het Latijn vertaald en in 1561 verschenen te Haarlem. In het voorwoord van ‘De vertaelder totten Leser’⁷ schrijft hij dat het gebruik van Franse en Latijnse woorden in onze taal er de oorzaak van is

...dat menich fijn burgher ende boer het vonnisse zijre saken aenhorende, ia oock selfs lesende sulcx soo luttel verstaet, dat hy dan noch niet en merct oft hem mede oft tege(n) gaet, maer als een onduytsche⁸ noch wel een verduytscher⁹ tot dit duytsch¹⁰ (God wouts) behoeft te huere(n). De schade van(n) dit misbruyc¹¹ is met verstandighe ooghen te recht ingesien vanden edelen Heere, Heer Ian va(n) der werue: die met zijn tresoor der duytscher tale(n) bestae(n) heeft¹² als een eenige Hercules desen driehoofdighen Cerberum eerst te bestrijden...

Coornhert blijkt hier het gebruik van vreemde woorden in het Nederlands voor ‘burgher ende boer’ vooral hinderlijk te achten bij het begrijpen van rechterlijke uitspraken. In het bastaardwoordenboek van Van den Werve zijn eveneens opvallend veel rechtstermen opgenomen. Hierover schrijft Serrure¹³:

Vande Werve, die in zyne hoedanigheid van schepen, volkomen bekend was met de erbarmelyk verbasterde tael, die te zynen tyde, in de rechtbanken, zoo by de pleidooijen, als by het vellen van vonnissen gebruikt werd, wilde door zijn boekjen hierin verbetering brengen.

¹Voor Jan van den Werve zie Van der Aa VII: W 37-38, en *Vaderlandsch museum* II: 105-128.

²*Twe-spraak*: 6, uitgave Dibbets: 99. De auteur van dit werk is zeer waarschijnlijk H.L. Spiegel.

³zulcx bestaande: als ik dat zou doen

⁴iet vorderlyx: iets nuttigs

⁵*NNBwb* X: 207-215. Van den Branden 1956: 68-92.

⁶Zie hierover Van den Branden 1956, in het bijzonder p. 70-72.

⁷Op p. [4].

⁸onduytsche: niet-Nederlander

⁹verduytscher: vertaler naar het Nederlands

¹⁰dit duytsch, nl. het Nederlands vol Franse en Latijnse woorden.

¹¹dit misbruyc, nl. het gebruik van Franse en Latijnse woorden om onze taal te verfraaien.

¹²bestaen heeft: heeft aangedurfd

¹³*Vaderlandsch museum* II: 109, 110.

Ook in de Woorden-Schat zal aan de taal van het recht veel aandacht worden gegeven.

Het is niet verwonderlijk dat Hofman zowel Coornhert noemt, en de Kamer In liefd' bloeyende, als Jan van den Werve. De Woorden-Schat van Hofman komt voort uit een belangrijke beweging, uit een jarenlang streven naar zuivering van en grotere waardering voor de moedertaal. Drie belangrijke drijvende krachten in dit streven worden door Hofman naar voren geschoven om zijn eigen puristisch werk te ondersteunen. En hoe meer drukken van de Woorden-Schat zullen volgen, hoe meer taalpuristen en voorbeeldige taalgebruikers worden opgesomd.

Hofmans 'verduytschinghe' van de door hem verzamelde vreemde woorden, blijkt voor het grootste deel niet van eigen vinding:

Doch de Nederlandtsche Tale is zedert tot meer volmaacktheydt gekomen, soo wel door uytmuntende Dichters¹, als andere Schrijvers, uyt de welcke dese verduytschinghe ten meesten deele is waarghenomen ende aen-gheteyckent...

Deze vertaling is door Hofman vervaardigd...

...tot nut en dienst van de onkundighe in Talen; de welcke in verscheyde voorvallen begeerigh zijn te weten wat dit of dat Wtheemsch woordt beteyckent, ende hoe men het selve best in Duytsch soude kunnen uytdrukken.

Voor hen dus die geen kennis van talen hebben, maar die toch wensen te weten wat een vreemd woord betekent en hoe men het in het Nederlands zo goed mogelijk kan weergeven. De 'onkundighe in Talen' vormen in 1650 de doelgroep van de Woorden-Schat.

Tenslotte volgt een vermanend woord van Erasmus:

...want het is leelijck (seydt Erasmus erghens) dat een Mensch een vreemdelingh schijnt in die Tale daer in hy gheboren is.

Het is de vertaling van een Latijns citaat van Erasmus dat de zojuist genoemde *Twe-spraack* geeft:

Erasmus (onzer aller roem) heeft wel verstaan foedum esse homine(m) in ea lingua videri hospitem in qua natus est.²

3.1.1.6. Formaat, lettertype

1650. De eerste druk van de Woorden-Schat is een handzaam boekje, door Fonteyn uitgegeven in het formaat klein octavo.

Op de titelpagina moet variatie in het gebruikte lettertype de aandacht vestigen op hetgeen van het werk wordt gezegd. Gotisch, romein en cursief, in uiteenlopende letterkorporpen, zorgen voor afwisseling en geven een levendige indruk.

In het eigenlijke woordenboek zijn lemmata en betekenissen gezet in verschillend lettertype, wat de duidelijkheid aanmerkelijk ten goede komt. De lemmata zijn afgedrukt in een romeinse letter, de betekenissen in een vetgedrukte gotische letter. In één oogopslag kan de gebruiker zien wat het trefwoord is en wat de vertaling.

Claes heeft er reeds op gewezen³ dat het in de zestiende eeuw niet ongewoon was in een woordenboek verschillende lettertypen te gebruiken om uiteenlopende talen duidelijk van elkaar te onderscheiden. Men treft dit ondermeer aan in het *Tetraglotton* van 1562, in de *Thesaurus* van 1573 en in het *Etymologicum* van 1599. Ook de keuze van een romeinse letter voor de lemmata en een gotische voor de betekenissen werd vaker gemaakt, zoals bijvoorbeeld in het *Woord-boeck* achter de *Notarius publicus* van Symon van Leeuwen uit 1657.

¹Dichters: hiermee worden waarschijnlijk meer in het algemeen literaire schrijvers bedoeld.

²Het citaat is afkomstig uit Erasmus' *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus*, Bazel 1528: 50. *Twe-spraack*: 10, uitgave Dibbets: 106, 107.

³Claes 1970: 53

3.1.1.7. Oplage

1650. Door het oplagecijfer wordt weergegeven het aantal exemplaren dat gedrukt is van hetzelfde zetsel¹. Over de oplage van literair en niet-literair werk in de zeventiende eeuw is nog niet zo veel bekend. Van de oplage van de *Woorden-Schat* uit 1650 valt niets met zekerheid te zeggen.

Gaskell wijst erop² dat het in deze periode economisch gezien voor de uitgever verreweg het voordeligst was minstens 500 exemplaren te drukken van een uitgave. Toch dunkt me dat de oplage van het kleine bastaardwoordenboekje van Fonteyn, dat zonder auteursnaam verscheen, de 500 niet te boven zal zijn gegaan, al ging het hier ook om een naslagwerkje.

3.1.1.8. Omvang

1650. Om de omvang vast te stellen van Hofmans *Woorden-Schat*, was het nodig enkele tellingen te verrichten. Tien procent van het woordenboekje is geteld, gelijkmatig verspreid door het gehele werk, namelijk elke tiende bladzijde, en dat had betrekking op drie verschillende zaken.

In de eerste plaats het aantal pagina's van het eigenlijke woordenboek, dat wil zeggen van de pagina's waarop de artikelen geplaatst zijn. Zowel voorwerk als nawerk blijven buiten beschouwing. Bij deze telling is ieder paginanummer gecontroleerd. Een fout in de paginanummering kan immers een fout in de telling veroorzaken.

In de tweede plaats is geteld het aantal artikelen. Regelmatig gebeurt het dat er in één artikel meerdere trefwoorden vermeld worden. Dat kunnen simpele varianten zijn van elkaar, maar eveneens woorden die taalkundig niet verwant zijn. Soms zijn ze binnen het artikel naast elkaar geplaatst, gescheiden door een komma. Dikwijls echter staan ze onder elkaar, en worden dan verbonden door een accolade waarachter de verklaring van het artikel geplaatst is. In al deze gevallen is één artikel gerekend.

In de derde plaats telde ik het totaal aantal woorden van het eigenlijke woordenboek, dus van alle artikelen samen. Dit was nodig om een indruk te krijgen van de werkelijke omvang van het woordenboek. Het aantal woorden namelijk wordt niet beïnvloed door het formaat van het werk of door de grootte van de gebruikte lettertypes, of door de plaatsing van de tekst op de pagina's. Het aantal woorden geeft een duidelijke indruk van de werkelijke omvang en maakt het mogelijk om de omvang van de drukken onderling te vergelijken.

In de huidige tijd wordt voor het bepalen van de omvang van een woordenboek dikwijls geschat het aantal typografische posities dat nuttig gebruikt is. Hierbij horen de posities die worden ingenomen door lettertekens, door leestekens en door spaties³. Ook dit aantal is onafhankelijk van boekformaat en lettertype.

In de *Woorden-Schat*, vooral in de delen met kunstwoorden, is de tekst echter zo onregelmatig over de bladzijden verdeeld, dat het aantal nuttig gebruikte typografische posities niet eenvoudig vast te stellen is. Wat bijvoorbeeld te tellen bij een paginahoge accolade op de rechter helft van een bladzijde? Accolades van uiteenlopende grootte maken tellen moeilijk, evenals het zeer onregelmatig gebruik van spaties. Het is dikwijls niet vast te stellen of een spatie 'nuttig gebruikt' is of dat deze behoort tot het wit op de pagina dat niet mag worden meegerekend.

Pas in de druk van 1805, verschenen bij de bekwame uitgever Abraham Blussé, zal de tekst in de *Woorden-Schat* regelmatig geplaatst worden, in twee kolommen op elke

¹Helwig en Van Selm 1986: 31.

²Gaskell 1985: 161.

³Geeraerts en Janssens 1982: 43.

bladzijde. Pas dan zou het mogelijk zijn het aantal typografische posities dat nuttig is gebruikt, te schatten.

De genoemde bezwaren tegen het tellen van het aantal nuttig gebruikte typografische posities gelden trouwens voor meer teksten uit zeventiende en achttiende eeuw, zij het voor het ene werk sterker dan voor het andere. Het aantal wóorden per druk is echter minder moeilijk vast te stellen. Dit aantal is niet afhankelijk van de plaats die het woord op de pagina is toebedeeld.

Wel zijn bij het tellen van woorden enkele afspraken nodig. Het woord vormt een typografische eenheid en wordt als zodanig geteld, of deze eenheid nu van de huidige praktijk afwijkt of niet. Als één woord zijn in de Woorden-Schat van 1650 bijvoorbeeld geteld: **zijdelings-borstweering**, **tegen-an-kanten**, **Graaflijckheys-versorger**. Afkortingen gelden als volledig woord. Is één woord in een samentrekking, bijvoorbeeld door het gebruik van een accolade, meerdere keren gebruikt, dan wordt het ook meerdere keren meegerekend.

De eerste druk van de Woorden-Schat is een weinig gecompliceerd werk. Het tellen geeft niet veel problemen. De artikelen zijn geplaatst op 152 pagina's, die in totaal zo'n 10.450 woorden bevatten, waarmee ongeveer 3730 artikelen worden weergegeven. Eén artikel telt gemiddeld 2,8 woorden. Hierbij mogen we niet vergeten dat in dit getal ook het trefwoord is opgenomen, zodat voor het artikel minus het trefwoord slechts 1,8 woorden overblijven. Dit toont duidelijk hoe beknopt de artikelen zijn.

3.1.2. De uitgave van Hofman – Macrostructuur

3.1.2.1. Bastaardwoorden

1650. Volgens de titelpagina heeft Johan Hofman in zijn Woorden-Schat willen geven de 'verduytschinge van uytheemsche woorden, die somtijds onder het Nederlandsch gevonden worden'. In het voorwoord wordt gesproken van ...'de verduytschinghe van veele onduytsche woorden: Te weten sulcke, die in verscheyde gheleghentheydt onder 't Nederlandsch plachten gemengt te werden'. Blijkbaar gaat het hier om de vertaling van vreemde, niet-Nederlandse woorden die in de Nederlandse taal gebruikt worden. Het zijn de trefwoorden in de Woorden-Schat die ons tonen wat Hofman hiermee bedoelt.

In de praktijk van het woordenboek blijken de 'onduytsche woorden' die Hofman als trefwoorden bijeen heeft gebracht, in zo'n 75 procent van de gevallen op een of andere wijze in hun vorm vernederlandst te zijn:

Absenteren, Bestiaal, Capabel, Detentie, Extreem, Frustratie, Galoperen, Hilariteyt, Ideën, Lamentatie, Munitie, Nulliteyt, Onderen, Palpabel, Project, Quadraat, Radicaal, Tapijt, Victorie, Vniverseel.

De overige 25 procent heeft nog een geheel uitheemse vorm, maar is waarschijnlijk voor het grootste deel toch op een min of meer vernederlandste wijze uitgesproken:

Gouvernement, Heraut, Heritage, Hommage, Levant, Nonchalant, Octroy, Plaisant, Raport, Regiment.

Een klein deel van deze 25 procent lijkt noch in vorm noch in uitspraak vernederlandst:

Caduc, Essay, Force, Labeur, Lavoir, Limite, Oculaire, Pituite, Privé, Retour, Vogue.

In hoeverre de uitspraak van een woord in uitheemse vorm zich bij het Nederlands heeft aangepast, valt achteraf trouwens moeilijk vast te stellen. De uitspraak van het zeventiende-eeuws is van periode tot periode, van plaats tot plaats, en van taalkring tot taalkring verschillend. En als dit al geldt voor het Nederlands van die tijd, des te meer zal het gelden voor de uitheemse woorden die in diezelfde tijd gebruikt zijn. Bovendien is zelfs in onze tijd de uitspraak van leenwoorden geen vast gegeven.

Over de uitspraak van Franse woorden in de 17e eeuw zegt Van Haeringen¹:

In de 17e eeuw zullen we ons hebben te denken een tamelijk grote vrijheid en speelruimte in de uitspraak, een vrijheid die trouwens niet principieel verschilde van wat we nu nog kunnen constateren (...) Principieel niet verschillend, maar gradueel licht wel, omdat 'het'

Nederlands in de 17e eeuw nog lang niet zo genormaliseerd en geüniformiseerd was als nu.

De uitspraak van Franse woorden zal trouwens in het zuiden van het Nederlandse taalgebied meer vastgelegd hebben dan in het noorden, door de grotere nabijheid van het Frans.

Hofmans *Woorden-Schat* wordt tegenwoordig beschouwd als een bastaardwoordenboek. Hofman zelf echter geeft de term 'bastaardwoorden' nergens. Het is Meijer die als eerste, op de titelpagina van de tweede druk, zal spreken over 'basterdt-woorden'.

Een bastaardwoord is, in de woorden van het *WNT*²: 'Een woord dat, van vreemde afkomst, in zijn vorm min of meer aan inheemsche woorden is gelijk gemaakt'. Als toelichtende zin wordt bijgevoegd: 'Horloge kan een bastaardwoord heeten, omdat de zuivere uitspraak van het Fransche woord niet is bewaard, maar meer Nederlandsch is geworden'.

Beide elementen, zowel vorm als uitspraak, worden ook benadrukt in de definitie van 'Bastaardwoord' in *Verschuieren* 1991: ...'vreemd woord, dat in uitspraak of spelling min of meer vernederlandst is'... Tegen dit soort van definities voert Cohen als bezwaar aan: 'Wat uit de omschrijving niet duidelijk wordt, is in welke stadia van aanpassing zo'n woord de categorie "bastaardwoorden" binnentreedt en weer verlaat'³.

Van de trefwoorden in Hofmans *Woorden-Schat* zal zeker niet alleen de vorm zich bij het Nederlands hebben aangepast, maar naar alle waarschijnlijkheid tevens de uitspraak. Daarom kunnen we hier inderdaad spreken van bastaardwoorden. Uitzondering vormt het kleine gedeelte, naar schatting hooguit vijf procent, dat mogelijk naast een geheel uitheemse vorm nog een zuiver uitheemse uitspraak heeft gekend.

3.1.2.2. Taal van herkomst

1650. De trefwoorden die Hofman in de *Woorden-Schat* heeft opgenomen, blijken bijna altijd afkomstig uit de Franse of uit de Latijnse taal. Dit is bepaald niet verwonderlijk, want de leenwoorden die in de 17e eeuw in onze taal worden aangetroffen, zijn vrijwel steeds afkomstig uit het Latijn of uit het Frans.

Over dit onderwerp, leenwoorden in het Nederlands, zegt Nicoline van der Sijs⁴ samenvattend:

...naar aantallen ontleningen is de volgorde van de verschillende talen: 1. Frans, 2. Latijn, 3. Engels, 4. Duits, 5. Grieks. In chronologische volgorde stammen de leenwoorden grofweg uit 1. Latijn (vanaf het begin van de jaartelling), 2. Frans (vanaf de Middeleeuwen), 3. Duits en Engels (vanaf de 19e eeuw). Andere talen spelen maar een kleine rol.

Frans en Latijn zijn dus voor de leenwoorden in onze taal de belangrijkste bronnen geweest en in de 17e eeuw was er aan andere talen dan Frans en Latijn nog nauwelijks iets ontleend.

Verhelderend is ook de toelichting van Van den Branden, wanneer hij schrijft over de 16e eeuw⁵:

Talrijke vreemde elementen waren geleidelijk in de volkstaal ingezijpeld, vooral onder Latijnse en Franse invloed. Het Latijn was immers de taal van de Kerk, van het onderwijs en van de wetenschap in de breedst mogelijke zin. Wat was er gemakkelijker voor wie in het Nederlands schreef of vertaalde, dan een vreemd woord over te nemen dat toch in brede

¹Van Haeringen 1957: 26.

²Deel II [1-2]: 1065.

³*Onze Taal* 1995, nr. 11, p. 270.

⁴Van der Sijs 1990: 100.

⁵Van den Branden 1956: 11.

kringen verstaan werd en aan het werk een voornamer karakter kon verlenen? Hetzelfde gold voor termen uit het Frans, de taal die door de hofkringen werd gebruikt en belangrijke invloed had in de administratie.

Bij hetgeen Van den Branden hier noemt, voegt zich zonder twijfel in de 17e eeuw de grote invloed van het onderwijs dat wordt gevolgd door de jeugd uit de gegoede kringen. Eerst wordt de Franse school doorlopen, waar dikwijls het Frans de voertaal is. Daarop volgt de Latijnse school, waar het grootste deel der uren wordt besteed aan het Latijn¹.

De trefwoorden die Hofman in de *Woorden-Schat* heeft opgenomen, lijken voor ongeveer de helft in onze taal terechtgekomen te zijn vanuit het Frans. Dit is een opmerkelijke bevinding. Wij weten dat Hofman het bastaardwoordenboek van Van den Werve, *Den schat der Duytsscher talen*², in het voorwoord van de *Woorden-Schat* noemt als zijn voorbeeld. Hij heeft het zeker als bron gebruikt. Salverda de Grave³ echter zegt van dit werk: 'Maar het is in eerste plaats een woordeboek van *Latijnse*⁴ bastaardwoorden'.

Hofman heeft in de *Woorden-Schat* kennelijk een eigen koers gevaren:

Arbitraal (Fr. arbitral), Embuscade (Fr. embuscade), Fatigue (Fr. fatigue), Ingenieux, (Fr. ingénieux), Lancet (Fr. lancette), Luxurieux (Fr. luxurieux), Nombre (Fr. nombre), Nompareil (Fr. non pareil), Octroy (Fr. octroi), Octroyeren (Fr. octroyer), Plaisant (Fr. plaisant), Querelle (Fr. querelle), Raconteren (Fr. raconter), Ramasseren (Fr. ramasser), Ravelijn (Fr. ravelin), Rayeren (Fr. rayer).

Voor de andere helft lijken de trefwoorden uit het Latijn afkomstig:

Acceptilatie (Lat. acceptilatio), Architectura (Lat. architectura), Character (Lat. character), Februarius (Lat. februius), Libery (Lat. liberia), Lucrum (Lat. lucrum), Lustratie (Lat. lustratio), Oracul (Lat. oraculum), Phlegma (Lat. phlegma), Poëma (Lat. poema), Potent (Lat. potens), Presbyter (Lat. presbyter), Quadraat (Lat. quadratum).

Hierbij mag men niet uit het oog verliezen dat bij menig woord 'uit het Frans' een Latijnse vorm ten grondslag heeft gelegen aan het oorspronkelijke Franse woord. Dit wordt onder woorden gebracht door Salverda de Grave als hij zegt: 'Van de uit het Frans overgenomen woorden is het nog moeilijker een lijst vast te stellen dan van andere vreemde termen, omdat zeer vele zowel uit het Frans als uit het geschreven Latijn kunnen komen.'⁵

Ook heeft bij menig woord 'uit het Latijn' aan het oorspronkelijke Latijnse woord een Griekse vorm ten grondslag gelegen, zoals bij voorbeeld het geval is bij:

Architectura, Aristocratie, Character,
Phlegma, Poëma, Presbyter.

De weg die de vreemde woorden hebben afgelegd alvorens in onze taal te worden opgenomen als leenwoord, is vaak lang en ingewikkeld. Voor ons is het voldoende om vast te stellen dat Hofmans trefwoorden over het algemeen van Franse of Latijnse herkomst zijn. De bewering van Van der Sijs⁶, dat het purisme zich tot de 19e eeuw voornamelijk richtte tegen Franse leenwoorden, blijkt in elk geval niet te gelden voor de *Woorden-Schat*. Deze heeft zich vanaf de allereerste druk gericht zowel tegen Franse als tegen Latijnse vreemde woorden.

Trefwoorden uit andere talen afkomstig dan Frans of Latijn, komen in Hofmans werk nauwelijks voor. Een hoogst enkel woord, uit het Engels bijvoorbeeld, zoals **Humble**, of uit het Spaans, zoals **Armada**, maar daar blijft het bij.

¹Meer hierover op p. 151 van deze studie.

²Hantwerpen 1577.

³Salverda de Grave 1906: 11.

⁴Cursivering van Salverda de Grave.

⁵Salverda de Grave 1906: 21.

⁶Van der Sijs 1990: 98.

3.1.2.3. Domeinen van herkomst

1650. Onder de trefwoorden die Hofman heeft verzameld zijn groepen te onderscheiden die tot bepaalde domeinen hebben behoord. Deze woorden zijn doorgaans tamelijk gebruikelijk geweest. Af en toe treft men een minder bekende term aan, die meer specialistisch van aard is. Dan is er sprake van het soort specifieke vaktermen waarvan men er in Meijers bewerking steeds meer zal aantreffen en die deze vanaf de derde druk zal plaatsen in een afzonderlijk deel met kunstwoorden. Hofman echter spreekt niet over 'kunstwoorden'. Hij geeft niet veel zeer specialistische termen en heeft duidelijk de bedoeling regelmatig voorkomende uitheemse woorden bijeen te brengen.

Domeinen vertegenwoordigd door de trefwoorden van Hofmans Woorden-Schat, zijn die van recht, geneeskunde en wijsbegeerte, van krijgskunde, godsdienst, landsbestuur, boek en letteren. De grootste aandacht heeft Hofman hierbij geschonken aan de eerste drie.

Het duidelijkst aanwezig is het domein van het recht, waarbij zowel woorden uit de rechtspraak als uit het notariaat zijn opgenomen. Het gebruik van talrijke onbegrijpelijke rechtstermen in vonnissen en voorschriften, in testamenten en akten, is voor Hofmans minder ontwikkelde tijdgenoten buitengewoon hinderlijk geweest. Het taalgebruik van de notaris bijvoorbeeld, wordt nog in 1662 door Jan Vos bespot in *De klucht van Oene*¹:

De Notarissen / en Secretarizen / die zulke woorden schrijven dieze zelfs quaelijk verstaen;
 Gelijk: *non numerate pecunie, alternatijf, directlijk, indirectlijk, prolongeren, exheridatie, prediciabel, arbitrateurs, donatie causa mortis & inter vivus*, ik kent 't niet half uitspreken /
 Die zag ik 'er² mit zegelgaeren en inktkokers gieselen³ / en mit pennen en pennemessen deur de huidt
 steken /

En mit smolte lak / en hiet zandt bedruypen. Ick docht /

Dat is veur dat j'er zoo veul mit jou quaet Duits / en vals Latijn in 't lyen hebt ebrocht.

Verwonderlijk is het daarom niet dat Hofman zoveel rechtstermen een plaats heeft gegeven:

Accerseren -- daghvaarden / dagen
 Accusatie -- anklacht / beschuldiging
 Actiones -- reghtsmiddelen / Pleytstucken / dinghtaalen
 Buffet -- reghtbank
 Cauterie -- brand-yser
 Citeren -- dagen / daghvaarden
 Emphiteusis -- erfpaght-reght
 Exherederen -- onterven
 Herediteyt -- erfgoet / erfdeel
 Legitimatie -- bewettinging
 Litiscontesteren -- reght-pleegen
 Mulcteren -- straffen

De jurist Jan van den Werve neemt in *Den schat der Duytsscher talen* eveneens heel veel rechtstermen op. Het feit alleen al dat Hofman hem als voorbeeld noemt, opent de mogelijkheid dat hij rechtstermen van deze purist heeft overgenomen.

Een vakgebied waarmee ieder lid van de samenleving ook vroeg of laat te maken kreeg, was de geneeskunde. Als men werd behandeld door de chirurgijn, en vooral wanneer men in moeilijke gevallen de meer bestudeerde geneesheer⁴ moest raadplegen, heeft men zeker

¹Het is J. van Ginneken die hierop wijst, op p. 218 van zijn *Handboek der Nederlandsche taal* II, Nijmegen 1914. Het hier gegeven fragment is te vinden op p. 296, 297 van *Jan Vos. Toneelwerken*, red. W.J.C. Buitendijk, Amsterdam 1975.

²er, nl. in de hel

³gieselen, geselen: folteren

⁴Zoals Lodewijk Meijer er een was.

het verlangen gevoeld de moeilijke woorden die zij gebruikten te begrijpen. Hofman geeft op het terrein van de geneeskunde een aanzienlijk aantal termen:

Ceroon -- smeer-salf
 Chirurgijn -- wond-heeler / hand-meester
 Cholera -- galle
 Cicatrice -- litteeken
 Esquinantie -- keelsieckte / gorgelsieckte
 Expireren -- eyndigen / uyt-aassemen / den geest geeven
 Fistel -- loopend gat
 Hipocras -- Kruid-wijn
 Hydropisie -- watersught
 Immedicabel -- ongeneselijck
 Infect -- stinckend / besmet
 Nativiteyt -- geboorte

Tijdens de zeventiende eeuw is zowel aan het middelbaar als aan het hoger onderwijs wijsbegeerte gedoceerd. Door Hofman zijn allerlei trefwoorden opgenomen afkomstig uit het domein van de wijsbegeerte. Niet zelden zijn deze woorden zo ingeburgerd dat de oorspronkelijke herkomst nauwelijks of in het geheel niet meer duidelijk is. In de hierna gegeven voorbeelden is deze herkomst nog wél te bespeuren:

Actif -- werckelijck
 Amphibologie -- twijfelreden / twijfel-zin / dubbelsinnigheyt
 Argument -- bewijs / bewijsreden
 Equaliteyt -- even-gelijckheydt
 Equivalent -- gelijk-waardigh
 Equivooc -- dubbelsinnigh
 Operatie -- werckinge
 Philosophie -- wijs-geerigheyt / wijsheydt / wijswordinge / wijsheydt-sught
 Positie -- stelling / stant
 Positijf -- gestelt
 Probabel -- bewijslijck / waarschijnlijk
 Probleme -- leer-beeld / vraagh-stuck

Wanneer in 1650 Hofmans *Woorden-Schat* verschijnt, is de Tachtigjarige Oorlog pas twee jaar voorbij. Nog slechts acht jaar geleden, in 1642, zijn de eerste twintig boeken verschenen van Hoofts *Nederlandsche historiën*, een werk vol krijgsgeschiedenis. Zolang Hofman zich herinneren kon, had het krijgsbedrijf volop in de belangstelling gestaan. Dat er nogal wat trefwoorden zijn opgenomen op het terrein van de krijgskunde heeft geen verwondering te wekken:

Approche -- naardering / loopgragt
 Baterye -- storm-kat
 Bombarde -- grof geschut
 Bresse -- breuck / schaar / stormgat
 Camperen -- veltleegeren / leegeren
 Flanckering -- zijdelings-borstweering
 Fregat -- Jaght / Roof-jaght
 Gabion -- Schans-korve
 Gallioen -- Oorloghs-schip / Conincx-schip
 Paveljoen -- Tente
 Petard -- stormstuck

Als een der bestuurders van de Remonstrantse Kerk te Haarlem¹ is Johan Hofman nauw betrokken geweest bij het kerkelijk leven. Wij weten met zekerheid dat hij in elk geval vanaf 1658, tot aan zijn dood in 1666, Geeraardt Brandt terzijde heeft gestaan bij het

¹Meer hierover bij Van Hardeveld 1997 (a).

schrijven van een kerkgeschiedenis¹. In de Woorden-Schat vinden wij allerlei godsdienstige termen. Er zijn nogal wat typisch rooms-katholieke termen bij. Dat is opmerkelijk in een tijd waarin de uitoefening van het rooms-katholicisme verboden was²:

Benediceren -- zeegenen
 Canonijck -- regelmatigh
 Ciborie -- ouwel-kas
 Crucifix -- kruys-hegtinge
 Heromijt -- Kluysenaer
 Hostie -- zeegh-offer
 Nunciatie -- verkondiging / anzegginge / bootschap
 Orthodox -- recht-geloovigh / rechtsinnigh
 Pastorye -- Phar / Harder-staat / Kerckmeesterschap
 Pellegrum -- Beevaart-reyser
 Peter -- Doop-heffer
 Primaat -- Opper-Kerck-vooght

Een domein dat eveneens aanwezig is in de Woorden-Schat is dat van het landsbestuur:

Baillu -- Landtvooght
 Confederatie -- verbontmakinge / bontgenootschap
 Democratie -- volcks regieringe
 Domainen -- Lants inkomsten / heerlijkheden
 Gouverneur -- Voogt / Ruwaert / Lantvoogt / Stadtvooght / Rijcx-vooght
 Lieutenant -- Stedehouder
 Monarchie -- eens-regeeringe / eenigh-Vorstheydt

Hofman is op een of andere wijze betrokken geweest bij de handel in boek en papier³. Allerlei termen die hiermee verband houden vinden we terug in zijn Woorden-Schat:

Bibliotheque -- Boeck-kamer
 Cronijck -- tijd-schrift
 Dictionaris -- Woord-boeck
 Glosse -- uytlegginge
 Journaal -- dagelijcks / daghboeck
 Libery -- Boeck-winckel / Boeck-kas
 Maculature -- kladt-papier
 Manual -- handtboeck / handtdoek
 Memoriaal -- Klad-boeck
 Pagie -- zijde / zy-dienaer
 Pasquil -- schimp-schrift

Veel letterkundig werk is van Hofman niet bekend. Wel zullen van hem in 1659 enkele gedichten worden uitgegeven in de bundel *Bloemkrans van verscheiden gedichten*, verschenen bij Louwijs Spillebout te Amsterdam. Mogelijk ook is van hem een aantal 'Zeden-vaerzen' opgenomen in de bundel *Apollos harp*, die in 1658 zal worden uitgegeven te Amsterdam door Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz⁴. De wereld van de schone letteren is hem in elk geval niet onbekend:

Adagium -- spreekwoord
 Anagramma -- even-letter-spreuck
 Carmen -- vaers / rijm
 Elegie -- treur-sang / treur-lied / klaght
 Emblema -- beeld-werck
 Epigramma -- opschrift / overschrift

¹In 1657 verschijnt van Brandt anoniem het *Kort verhael van de Reformatie* en in 1663 het *Verhaal van de Reformatie*.

²Hier kan sprake zijn van invloed van de werken die Vondel heeft geschreven na zijn bekering tot het katholicisme omstreeks 1641, zoals bijvoorbeeld in 1645 het omvangrijke *Altaer-geheimenissen*.

³Zie Van Hardeveld 1997 (a).

⁴Zie Van Hardeveld 1997 (a).

Epitaphe -- Graf-schrift
 Fabel -- vertellinge / praat-reden / verdigtsel
 Legende -- verhaal / vertellingh
 Ode -- eerdicht

De belangrijkste domeinen die in de Woorden-Schat van 1650 aanwezig zijn hebben wij hiermee wel vermeld.

3.1.2.4. Grammaticale categorieën

1650. De trefwoorden in Hofmans Woorden-Schat worden voor ongeveer 50 procent gevormd door zelfstandige naamwoorden:

Abaliënatie, Bagagie, Cabinet, Datum, Effort, Fabriek, Gabelle, Habitatie, Iactantie, Labyrint, Magneet, Narratie, Obstacle, Paix, Rabat, Solicitatie, Tincture, Vocaal, Vomitoirie, Urbaniteyt, Zalateur, Zone.

Zo'n 35 procent van de trefwoorden behoort tot de werkwoorden:

Abnegeren, Besoigneren, Cajoleren, Damneren, Ederen, Faculteren, Galoperen, Habiliteren, Illaberen, Liasseren, Migreren, Navigeren, Onderen, Pardonneren, Ruijneren, Solveren, Traduceren, Vacuëren.

Blijft over ongeveer 15 procent, bestaande uit bijvoeglijk naamwoord of bijwoord¹:

Absolut, Brusque, Canonijck, Dangereux, Ecclesiastijck, Facil, Glorieux, Habijl, Illegitime, Liberaal, Militair, Negligent, Oblique, Paternel, Religieux, Sober, Totaal, Violent.

Andere woordsoorten dan deze komen onder de trefwoorden van Hofman nauwelijks voor. Dit stemt vrijwel overeen met hetgeen Van der Sijs opmerkt² over de grammaticale categorieën van leenwoorden:

Bij onderzoek in diverse talen is gebleken, dat verreweg het grootste aantal leenwoorden zelfstandige naamwoorden zijn. Een veel kleiner aantal leenwoorden zijn werkwoorden, en nog veel kleiner is het aantal bijvoeglijke naamwoorden, voorzetsels en tussenwerpsels.

Bijna altijd zijn de lemmata éénwoordig. De uitzonderingen op deze regel zijn op de vingers van één hand te tellen:

Corps de garde -- Krijghs-wacht
 Reine Mere -- Coninginne Moeder

Ook kan een enkele maal een Nederlands substantief, in afwijkend lettertype gedrukt, als onderdeel van het lemma worden opgenomen:

Allodiale-goederen -- onleen-goederen
 Convooy-gelt -- verlof-gelt

3.1.2.5. Ordening

1650. De trefwoorden zijn geordend in de volgorde van het alfabet. Deze ordening is behoorlijk consequent doorgevoerd. Regelmatig komen we wel een afwijking van de volgorde tegen, maar deze doet zich meestal pas voor in de derde of nog latere letter van het woord:

Aristocratie	Carbonade	Deshriteren	Planeren
Arguatie	Carresse	Desisteren	Pleuris
Arguëren	Carmen	Deshorteren	Plauderen
Argument	Carquant	Designatie	Plenipotentie
Arithmetica			Plenipotentiaris

De trefwoorden beginnend met [i] en met [j] zijn opgenomen onder dezelfde beginletter I, dat wil zeggen door elkaar:

Ialours, Idole, Ignorantie, Illusoir, Image, Incisie, Journaal, Ironie, Issue, Item, Jubilee.

¹Veel bijvoeglijke naamwoorden kunnen ook bijwoordelijk worden gebruikt. Daarom zijn bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden samen gerekend tot één grammaticale categorie.

²Van der Sijs 1990: 102.

De trefwoorden beginnend met [ü] en met [v] zijn anders geordend. Verreweg de meeste van deze woorden beginnen met [v] en hebben als beginletter een V. Na het trefwoord **Vivaciteyt** wordt, in afwisseling met deze V-woorden, een klein aantal woorden opgenomen dat met [ü] begint en als beginletter een U krijgt. Hiertussen staan echter woorden die, beginnend met [ü], als beginletter een V krijgen:

[v] wordt V: Vagabond, Venditie, Vicaris, Vivaciteyt, Vocaal, Voluptueux.

[ü] wordt U: Ulceratie, Unanimitieyt, Urbaan, Urgeren, Urinaal.

[ü] wordt V: Vnguent, Vnie, Vsantie, Vsure, Vsurperen.

Het met dezelfde beginletter schrijven van [i]-woorden en [j]-woorden schijnt niet als een probleem te zijn gevoeld. Maar bij het kiezen van de beginletter voor [ü]-woorden wordt duidelijk gearzeld.

Dat bij een alfabetische ordening trefwoorden met hetzelfde grondwoord veelal onder elkaar komen te staan, valt te begrijpen. Ook in andere woordenboeken zullen deze woorden bij elkaar gevonden worden:

Surabondant -- overvloeyende / overvloedigh

Surabondantie -- overvloedigheydt

Surabonderen -- overvloeyen / overigh zijn

Toch krijgt men soms de indruk dat Hofman het ene trefwoord heeft afgeleid van het andere om op deze manier zijn trefwoordenbestand uit te breiden. In die richting wijzen ook de betekenissen, die grote overeenkomst vertonen:

Importuyn -- overlastigh

Importuneren -- overlasten / lastigh zijn / dringen

Importuniteyt -- overlast / drangh

Possederen -- besitten

Possesseur -- besitter

Possessijf -- besittende

Possessoir -- besittelijck

Possessie -- besit

Prelaat -- Kerck-vooght

Prelature -- Kerck-vooghdy

Regelmatig wordt van het trefwoord een synoniem gegeven. Over het algemeen is het er taalkundig mee verwant. Trefwoord en synoniem kunnen naast elkaar zijn geplaatst, gescheiden door een komma, of boven elkaar, verbonden door een accolade:

Espargne, Espergne -- versparinghe / zuynigheyd

Circumferentie, Circuit -- omgangck / omtreck / ringh

Immuabel]

Immutabel] -- onwisselbaer / onveranderlijck

Iurisconsulte }

Iurist } -- Reghts-geleerde

Het gegeven synoniem komt niet voor als apart lemma. De enkele keer dat het toch gebeurt, is het waarschijnlijk per abuis:

Deliëren }

Diluëren } -- verdunnen Diluëren -- afspoelen / overspoelen

(Hier is geen sprake van synoniemen. **Diluëren** betekent: verdunnen, afspoelen, overspoelen. **Deliëren** zal afkomstig zijn van het Franse 'déliier', dat betekent: losmaken, ontbinden.)

Fournieren }

Furneren } -- stoffeeren / opbrengen Furneren -- verschaffen

(**Fournieren** betekent: stoffeeren, opbrengen, verschaffen. De vorm **Furneren** is waarschijnlijk een pseudo-Latijnse constructie.)

3.1.3. De uitgave van Hofman – Microstructuur¹

3.1.3.1. Structuur der artikelen

1650. De Woorden-Schat van Johan Hofman is een klein en simpel boekje. Dit is ook te zien in de opbouw van de artikelen. Het ‘kopje’ wordt gevormd door een lemma. Dat lemma, gedrukt in een romeinse letter, is vrijwel altijd éénwoordig. Achter het lemma volgt een komma² waarvan we zouden kunnen zeggen dat deze ‘kopje’ en ‘betekenisafdeling’ scheidt. Die betekenisafdeling, gedrukt in een gotische letter, is zeer beperkt van omvang en bevat gemiddeld 1,8 woorden³. Behelst een artikel meerdere betekenissen, dan zijn deze onderling gescheiden door een schuin streepje, een zg. Duitse komma. Meer valt er in feite over Hofmans opbouw van artikelen niet te melden.

Tot de structuur behoort de ordening van betekenissen, maar een vaste ordening is nagenoeg afwezig. Van een alfabetische volgorde is geen sprake. Een hoogst enkele keer lijkt enige logische ordening wel aanwezig te zijn, maar dat zou op toeval kunnen berusten. Hinderlijk is de afwezigheid van een vaste volgorde onder de betekenissen niet. Daarvoor is het aantal betekenissen per artikel te gering.

3.1.3.2. Betekenissen

1650. De Woorden-Schat van 1650 is een woordenboekje met bastaardwoorden. Van de trefwoorden heeft 75% een duidelijk vernederlandste vorm. De overige 25% toont een uitheemse vorm, maar zal toch voor het grootste deel op een min of meer vernederlandste manier zijn uitgesproken⁴.

Hoewel een bastaardwoordenboek over het algemeen wordt gerekend tot de tweetalige woordenboeken, lijkt dat maar ten dele terecht. Het bastaardwoordenboek bevindt zich in een grensgebied tussen meertaligheid en ééntaligheid. Om deze reden kunnen we bij de bespreking van de betekenis van bastaardwoorden gedeeltelijk ook de terminologie van het ééntalige woordenboek hanteren. De éénwoordige betekenis bijvoorbeeld kunnen we zien als een equivalent van het bastaardwoord in de moedertaal, maar ook als een synoniem van datzelfde, gedeeltelijk reeds vernederlandste, bastaardwoord.

Dat het bastaardwoordenboek wel vaker als ééntalig is gezien, blijkt uit het hier volgende citaat van Claes, over de voorganger van de Woorden-Schat⁵:

Uitsluitend in het Nederlands gestelde woordenlijsten of woordenboeken bestonden er in de zestiende eeuw alleen voor speciale categorieën van woorden. Zo verzamelde (...) Jan van den Werve uit puristische overwegingen bastaardwoorden, vooral op juridisch terrein, met goede Nederlandse equivalenten ervoor in het *Tresoor der Duytsscher talen*...

3.1.3.2.1. Betekenissen van één woord

1650. Een artikel in Hofmans Woorden-Schat telt gemiddeld slechts 1,8 betekenissen. Van de betekenissen is 95% éénwoordig. Op het bastaardwoord, soms konstwoord, dat het

¹Zoals steeds is in de voorbeelden die uit de W-S zijn overgenomen, de spelling gehandhaafd, ook als deze fout is. De betekenissen die Hofman geeft, hebben in de 17de eeuw soms een geheel andere betekenis dan in onze tijd. Dit is gewoonlijk niet vermeld. Bij gerezen twijfel kan men zelf *WNT* of *MNW* raadplegen.

²Deze komma is, voor de duidelijkheid, in onze voorbeelden weergegeven met twee aaneensluitende koppeltekens.

³De Woorden-Schat van 1650 bevat per artikel 2,8 woorden. Hierbij hoort het trefwoord, met de synoniemen en varianten die een enkele keer binnen hetzelfde artikel gegeven worden. Voor de betekenissen blijven per artikel zelfs iets minder van 1,8 woorden over. Gegevens in Tabel 1 op p. 158.

⁴Meer hierover op p. 111 van deze studie.

⁵F.M.Claes in Bakker en Dibbets 1977: 207.

trefwoord vormt, volgt als verklaring een synoniem in de moedertaal. Men zou hier kunnen spreken van een synoniemdefinitie. Bij deze definitievorm benut men ter betekenisverklaring een woord dat min of meer dezelfde betekenis heeft als het trefwoord¹.

Bij het opnemen van verklarende synoniemen blijken er verschillende mogelijkheden te zijn. Dikwijls is in het artikel volstaan met een verklaring door één synoniem:

Agriculture -- Lant-bou
 Amateur -- liefhebber
 Asijl -- vryplaets
 Militair -- oorlooghs
 Moderne -- hedendaaghs
 Mol -- zaght
 Sacrilegie -- Kerck-roof
 Suspect -- verdaght

Er kunnen meerdere synoniemen worden gegeven, waarvan de betekenissen nagenoeg overeenkomen:

Adiëren -- anvaerden / annemen
 Amplificeren -- breetmaken / uytbreeden
 Masque -- mom-aansight / grijs
 Monderen -- suyveren / reynigen
 Mutinatie -- oproer / muytery
 Salariëren -- besoldigen / loonen
 Sociëteyt -- geselschap / maatschap
 Sphere -- kloot / kogel

Er kunnen enkele partieel synoniemen zijn opgenomen, waarvan de betekenis slechts gedeeltelijk overeen komt:

Acuëren -- wetten / spitsen / scherpen
 Annecteren -- anknopen / anhegthen
 Aposteme -- swellinge / geswel
 Medicamenten -- ghenees-kruyden / ghenees-middelen
 Mulcte -- boete / straffe
 Sanguijn -- bloedigh / bloedt-rijck
 Sophistiseren -- muggesiften / bet-weeten
 Statuë -- beeldt / stock-beeldt²

Tenslotte is het mogelijk, en dit is in 1650 zeer regelmatig het geval, dat de gegeven betekenissen in een artikel nog sterker uiteenlopen. Soms blijkt er sprake van homoniemen die in het ene trefwoord zijn samengevallen:

Fantasma, Fantosme -- schim / inbeeldinghe / molick / bulleback / bytebau
 Monster -- ondier / mis-geboort / wanschepel / staal / toonsel / proeve
 Pagie -- zijde / zy-dienaer
 Port -- Haven / brengh-loon
 Protesteren -- voortuygen / weederspreken
 Scrupule -- anghst / ghewicht oft steentje van twintigh greynen

Waarbij de betekenissen af en toe tot verschillenden grammaticale categorieën behoren:

Altus -- hoogh / boven-zangh
 Desert -- verlaten / woestijn
 Inferieur -- minder / lager / onderdaen / onderbeurtige
 Journaal -- dagelijcks / daghboeck
 Manifest -- openbaar / verklaringe
 Particulier -- bysonder / af-gedeelt / enckelingh
 Patient -- lijder / sieck
 Present - tegenwoordigh / geschenck
 Subject -- onderwerp / onderworpen / grondt-saack

¹Aldus Moerdijk 1994: 68.

² **stock-beeldt** is een hyponiem van **beeldt**.

Als betekenis zijn samengestelde werkwoorden nogal eens in twee delen gezet. Voor het overige is veeleer de neiging te bespeuren om een betekenis weer te geven met één woord, ook als dat woord nogal lang is, of weinig gebruikelijk.

Lange en ongewone¹ woorden kan men vinden onder de werkwoorden:

Adoleren -- reuckofferen
 Alterneren -- beurthouden
 Amplificeren -- breedmaken
 Blameren -- faamrooven / naamschenden

Vaker gaat het om adjectief of bijwoord. Opvallend hierbij is de toepassing van het suffix -igh om afleidingen of samenstellende afleidingen te vormen:

Apparent -- ooghschijnlijck / schijnbaarlijck
 Arbitraal -- goedtdunckende
 Arrogant -- beroemelijck
 Scismatijcq -- scheursughtigh
 Scrupuleux -- aghterkousigh
 Sociaal -- geselschappigh
 Splenitijck -- mildtsughtigh
 Substantieux -- eygenkrachtigh

Het meest is er sprake van een substantief². Hier zijn het de suffixen -inge, -ige, -heydt en -sel die dikwijls bij de woordvorming zijn aangewend:

Adhibitie -- toebrenginge / bybrenginge
 Agitatie -- anstokinge
 Alluvie -- anvloeyinge / anspoelinge
 Atheïst -- ongodtsdienstige
 Barbier -- Baartscheerder
 Machinatie -- quaatstokinge
 Manufacture -- handtwercksel
 Mescontentement -- onghenoeghsaemheydt
 Silentie -- stilswijgingh
 Simulatie -- bewimpelingh
 Suppositie -- uytmakinge

De éénwoordigheid van betekenissen wordt in het bijzonder gerealiseerd door samenstellingen waarin een koppelteken de samenstellende delen verbindt. Het is vooral onder deze samenstellingen-met-koppelteken dat men veel lange en ongewone woorden aantreft.

Hofman plaatst regelmatig koppeltekens in woorden waarin ze niet onmisbaar lijken. Er zijn in zijn tijd meer auteurs die het koppelteken gebruiken om de woordbouw aan te geven. Ze isoleren de morfemen, ook als die niet meer afzonderlijk hun semantische waarde behouden hebben³. Enkele grammatici zijn daarin voorgegaan, nl. Van Heule en vooral A.L. Kók⁴.

Koppeltekens om de woordbouw aan te geven vindt men eerder al bij Kiliaan. In 1588 en 1599 rangschikt hij zijn trefwoorden niet geheel alfabetisch, maar laat hij een met hoofdletter geschreven voorvoegsel of grondwoord telkens volgen door een reeks met kleine

¹Het oordeel 'ongewoon' is tamelijk subjectief. Er blijven echter genoeg lange en ongewone woorden over als men de twijfelgevallen schrapt.

²In 1650 behoort van de trefwoorden 35% tot de werkwoorden, 15% tot adjectief of bijwoord, en 50% maakt deel uit van de substantieven. Deze percentages vinden hun weerslag in de percentages van de woordsoorten waartoe de betekenissen behoren.

³Zie Hermkens en Van de Ketterij 1980: 53, 54.

⁴Zie ook Dibbets 1981: 69.

letter geschreven samenstellingen en afleidingen ervan. Tussen de delen der samenstelling plaatst hij een koppelteken¹.

In de volgende gevallen lijkt het koppelteken in de betekenissen van de Woorden-Schat in de eerste plaats toegepast om de woordbouw aan te geven:

af-eysschen, af-laeten, af-vorderen, by-aghten, by-schicken, erf-stellen, mede-houden, mede-veynsen, mis-baren, mis-draghen, nae-dencken, nae-laten, onder-recht-legghen, op-lossen, op-tellen, toe-eygenen, toe-stellen, uyt-eysschen, uyt-maken, wegh-duycken, plat-uyt, rond-uyt, vol-uyt.

boven-zang, op-eysschinge, Opper-hoofdigheydt.

In de betekenissen van de Woorden-Schat komen we het koppelteken hiernaast herhaaldelijk tegen als semantische indicator². De delen van de samenstelling behouden in dat geval meer hun eigen, oorspronkelijke betekenis:

aard-kuyl, bescheyt-schrift, bet-weeten, Bouw-konst, gehoor-plaats, heyl-wenschinghe, hoed-spraack, klinck-dight, Krijgs-tuygh, leer-oeffeningh, ontfang-brief, Raadt-schrijver, Schou-spel, schrift-heer, starre-leringe, twijfel-zin, Vloot-Heer, Vyer-roer, woord-klank, Zee-vooght.

Soms lijkt de rol van het koppelteken als semantische indicator nog belangrijker. Dan begint het te functioneren als een soort woord-vormer, zij in het ene woord sterker van in het andere:

achter-uyt-vaarder, erf-makinge, even-letter-spreuck, gesagh-gheven, Godt-verlater, Hooghtijdt-vieringe, Kercken-Landt-raadt, kost-vry-houden, onder-recht-legginge, oordeel-vellen, quadt-brouwen, quadt-spreecken, quadt-stoken, reden-wisselen, tegen-aanspannen, voor-recht-dagen, vry-geley-ceel, zoet-luydigh.

Van de lange en ongewone woorden is Hofman toch meestal niet de bedenker geweest. Dikwijls zijn de woorden die hij als betekenis geeft, hier of daar in woordenboeken of in de geschreven taal van zijn tijd, reeds aanwezig, al lag hun schrijfwijze niet vast. Veel van de trefwoorden heeft Hofman samen met hun betekenissen van anderen overgenomen. Uit het voorwoord van de Woorden-Schat van 1650 is dit ook op te maken:

Doch de Nederlandsche Tale is (...) tot meer volmaacktheydt gekomen, soo wel door uytmuntende Dichters, als andere Schrijvers, uyt de welcke dese verduytschinghe ten meesten deele is waar-ghenomen ende aen-gheteyckent³...

Waarom heeft Hofman bij zijn betekenissen zulke lange, niet zelden vrij lastig te hanteren woorden opgenomen? Bij het ontstaan van dergelijke woorden zal dikwijls sprake zijn geweest van een vertaling uit de oorspronkelijke taal, een heel getrouwe vertaling, die on-Nederlands aandoet. De Woorden-Schat zelf spreekt in het voorwoord eveneens van vertaling:

Oversulckx hebben wy ghe-oordeelt dat wy met dese vertalingh te drucken, veele een aangenamen dienst souden doen ...

Het streven de betekenis weer te geven door middel van één woord, kan dat woord eveneens ondoorzichtig hebben gemaakt. Als het trefwoord verschillende betekenis-elementen bevat, moet aan al die elementen recht worden gedaan in het ene woord dat als betekenis gegeven wordt. Het resultaat kan een weinig gebruikelijk woord zijn dat is samengesteld uit verschillende delen die zo goed mogelijk aan elkaar zijn geplakt met of zonder de hulp van een koppelteken.

Belangrijk bij dit alles is Hofmans keuze om een betekenis weer te geven met niet meer dan één woord, zoals hij in 95% van de gevallen heeft gedaan. Hofman wil in zijn

¹Claes 1990.

²Hermkens en Van de Ketterij 1980: 53.

³uyt de welcke dese verduytschinghe ten meesten deele is waar-ghenomen ende aen-gheteyckent: bij wie deze vertaling in het Nederlands voor het grootste deel is aangetroffen en van wie deze vertaling in het Nederlands voor het grootste deel is overgeschreven.

woordenboekje niet enkel bastaardwoorden verklaren. Het is tevens zijn bedoeling de gebruikers ervan te leren om in plaats van de vreemde term het woord uit de moedertaal toe te passen. In het voorwoord is dit onder woorden gebracht:

... de onkundighe in Talen; de welcke in verscheyde voorvallen¹ begeerigh zijn te weten wat dit of dat Wtheemsch woordt beteyckent, ende hoe men het selve best in Duytsch soude kunnen uytdrukken.

Waarschijnlijk geeft Hofman juist om deze reden voor het bastaardwoord liefst een verklaring van slechts één woord. De gebruiker kan zo de afkeurenswaardige vreemde term zonder veel moeite vervangen door het goede woord dat de Woorden-Schat biedt.

3.1.3.2.2. Betekenissen van meer woorden

1650. Van de betekenissen bevat 5% meerdere woorden, gemiddeld niet meer dan 2,5. Het aantal woorden per betekenis blijft beperkt.

Wanneer er sprake is van een betekenisomschrijving die bestaat uit meerdere woorden, doet zich ten aanzien van werkwoorden regelmatig de vraag voor waarom het woord niet als één geheel is gegeven. De samenstellende delen zijn dan los naast elkaar geplaatst, in strijd met Hofmans streven naar éénwoordigheid:

Alludéren -- op speelen
 Ambiéren -- na hengelen / om hengelen
 Amoliéren -- wegh drijven
 Aspireren -- op vlammen
 Manciperen -- eygen geven
 Statuëren -- vast setten
 Supposeren -- uyt maken

Het in twee delen opnemen van een samengesteld werkwoord is in de tijd waarin de Woorden-Schat verschijnt niet bepaald ongewoon. Ten aanzien van het al dan niet aaneenschrijven van woorden heerst grote verwarring². De gehele spelling in die periode vertoont trouwens een chaotisch beeld. Bovendien kan het de zetter zijn geweest die de noodzaak van éénwoordigheid minder ernstig heeft ingezien dan Hofman zelf, in het bijzonder waar het samengestelde werkwoorden betreft, die immers dikwijls in twee delen in een zin worden geplaatst.

Het meerwoordig zijn van betekenissen kan voorts wel eens worden veroorzaakt doordat voor het synoniem een lidwoord is geplaatst:

Acte -- een kennisse
 Minute -- de kladde
 Sententie -- 't gewijsde

Maar bij het merendeel der meerwoordige betekenissen is sprake van een klein groepje woorden, dat in z'n geheel de functie vervult van een synoniem in de moedertaal:

Administreren -- bewindt hebben
 Approberen -- goedt kennen / goedt achten
 Ausculteren -- gehoor gheven
 Mechaniseren -- ambaght doen
 Millioen -- thien hondert duysent
 Molesteren -- lastigh zijn / moeyelijck vallen
 Moment - yet geringhs
 Mutineren -- oproer maken
 Subsisteren -- onderstandt doen
 Substitutie -- in de plaats stellinge
 Surmonteren -- te boven gaan
 Sustineren -- staande houden

¹in verscheyde voorvallen: in verschillende gevallen

²Weijnen 1960:18.

Af en toe komen we een meerwoordige betekenis tegen die iets anders lijkt te geven dan een synoniemdefinitie, namelijk de aanzet tot een lexicografische definitie. Bij een lexicografische definitie is sprake van een genuswoord en van specificerende kenmerken¹:

Adopteren -- anneemen tot kintschap
 Adoptie -- anneeming tot kindtschap
 Ammunitie -- oorloghs gereedtschap
 Amphitheättrum -- ronden Schouw-burgh
 Cedent -- die afstant doet
 Inventaris -- beschrijvingh van goederen
 Melodie -- zoet geluyd
 Meubelen -- tilbare goederen
 Recapitulatie -- wederhalinge der hoofd-stucken
 Recesseren -- een saack in rechte voordragen
 Scepter -- Konincx staf
 Scrupule -- ghewicht oft steentje van twintigh greynen²
 Stature -- lijfs groote
 Sympatie -- gelijcke neyginge

3.1.3.3. Fouten in de Microstructuur

1650. De Woorden-Schat van Hofman is bepaald geen smetteloos werkje geworden. Er komen nogal wat fouten in voor. Ze zijn van verschillende aard. Omissies in de spelling, weinig duidelijke of uitgesproken foutieve betekenissen, twijfelachtige verklaringen, verkeerde grammaticale categorieën, het is alles te vinden in de Microstructuur.

Zeker is er de verontschuldiging dat Hofman, voor zover bekend, een beginneling was in het vak van woordenboekschrijver, en dat aan een woordenboek in zijn tijd geheel andere eisen werden gesteld dan in onze tijd het geval is. Bovendien spelen, in het bijzonder bij de vervaardiging van een woordenboek, zetter en corrector een belangrijke rol. Ook zijn bepaalde fouten zonder twijfel overgenomen uit de bronnen die Hofman heeft gehanteerd. Feit blijft de onbeholpenheid die ons met regelmaat verrast:

Actie -- handelingh / werckinghe / opspraack / op te spreken hebben
 (**op te spreken hebben** lijkt niet juist. Nog in 1805 gehandhaafd.)

Antidateren -- te vooren anteykenen
 (In 1658 wordt het lemma **Antedateren** . Pas in 1777 is de onduidelijke betekenis vervangen door **de dagtekening vervroegen** .)

Aristocratie -- der besten-regieringe
 (Of het koppelteken moet worden geschrapt, of het woordje **der** . In 1658 vervalt inderdaad het koppelteken: **der bester regheering** .)

Assersie -- verdadiging / toestemmige
 (In **toestemmige** is de letter 'n' weggevallen uit het suffix -inge. In 1658 is deze betekenis geschrapt.)

Distractie -- aftreckinghe / van een trecken / verkoopinghe
 (In 1654 wordt **van een trecken** een duidelijker substantief: **van een treckingh** .)

Exorbitantie -- uytsporigheyt / al te
 Lemma en betekenis **al te** zijn niet verwisselbaar³. De betekenis vervalt in 1658.)

¹Moerdijk 1994: 65.

²In deze betekenisdefinitie is sprake van samentrekking, hetgeen zeer uitzonderlijk is.

³In een woordenboekartikel luidt de basisregel der definitie: de parafraze vervult dezelfde syntactische functie als het gedefinieerde woord. Van Sterkenburg 1979: 172.

Immediatelijck --eensklaps / sonder middel / onmiddelijck
(De al te getrouwe vertaling **sonder middel** wordt in 1805 vervangen door **zonder tusschenkomst**.)

Indictie -- aanzegginge / op-lage
(De betekenis **op-lage**, misschien bedoeld als 'op-legging', is in 1658 geschrapt.)

Inexcusabel -- schuldbaar / onverschoonlijk
(De foutieve betekenis **schuldbaar** is verwijderd in 1805.)

Licent -- verlof-gelt / geoorloft
(Tweede, onjuiste betekenis nog in 1805 gehandhaafd.)

Manual -- handtboeck / handtdoek
(Het onjuiste **handtdoek** vervalt in 1805.)

Monument -- gedenkck-teycken / graf
(De foutieve betekenis **graf** ook bij Kiliaan: 'Graf (...) monume(n)tum ...' Nog in de Woorden-Schat van 1805 gegeven.)

Pastoor -- Harder / Pharheer / Kerckheer
Pastorye -- Phar / Harder-staat / Kerckmeesterschap
(Zowel **Pharheer** als **Phar**, beide ontleend aan het Hoogduits, zijn in 1658 weggelaten.)

Poësie -- gedicht / dichtkunst
(*WNT*¹ over **Poëzie**: 'Eenmaal aangetroffen in den zin van gedicht; in die opvatting stellig een Gallicisme'. In 1658 vervalt deze betekenis.)

Politie -- Burgerschap / Burgerlijcke regeeringe / Burgerstant
(Eerste en derde betekenis, beide onjuist, verdwijnen pas in 1805.)

Presbyteriaal -- Ouderlingschap / Ouderling-aghtigh / Ouderlingh betamelijck.
(De eerste, verkeerde, betekenis vervalt in 1658.)

Resulteren -- weerspringen / opspringen / ontstaan / ontspringen
(De betekenissen **weerspringen** en **opspringen** worden door het *WNT*² gezien als 'lett. vertaling van lat. resultare'. Ze komen alleen voor in enkele woordenboeken. Als eerste vindplaats noemt het *WNT* Van den Werve *Tresoor* 1553. Hofman kan ze van Van den Werve hebben overgenomen. Nog in 1805 gehandhaafd.)

Resultatie -- weerspringinge / opsprongh / opstandt
(Volgens het *WNT*³ zijn de betekenissen **weerspringinge** en **opsprongh** alleen aangetroffen in enkele woordenboeken, waarvan de Woorden-Schat van 1650 de eerste is. Hofman kan ze zelf gevormd hebben van de betekenissen bij **Resulteren**⁴. Nog in 1805.)

Revolteren -- afvallen / omwenden / omkeeren
(Laatste twee betekenissen zijn niet juist. Ze vervallen in 1805.)

Stimulatie -- aanporringhen
(In 1654 veranderd in **aanporringe**.)

¹*WNT* XII [2]: 3022. De bewijsplaats in de Woorden-Schat van 1650 wordt hier niet vermeld.

²*WNT* XII [4]: 383.

³*WNT* XII [4]: 380.

⁴Zie boven.

Succes, Successie -- involginge / navolgingh

(De betekenissen verklaren alleen het tweede lemma. In 1654 wordt voor het eerste lemma de betekenis **ghelucking** toegevoegd. In 1805 vervalt het lemma **Succes** samen met de betekenis **gelukking**.)

Titule -- Opschrift / by-naam / Van

Tituleren -- by-noemen / op-schrijven

(Van de betekenis **Opschrift** kan Hofman de onjuiste betekenis **op-schrijven** hebben afgeleid. Pas in 1805 weggelaten.)

3.1.3.4. Spelling

1650. Over de spelling door Hofman gebezigd in zijn *Woorden-Schat* kunnen wij kort zijn. Alleen de toepassing van het koppelteken heeft betekenis gehad voor zijn lexicografische arbeid, zoals hierboven is gezien. Zijn verdere spelling ligt geheel in de lijn van de toenmalige orthografie en wordt gekenmerkt door een geringe consequentie. Van Weijnen zijn de bekende woorden: ‘De spelling vertoonde in de 17e eeuw een grillig beeld’¹, en dat geldt zeker voor de spelling van Hofman.

Hieronder volgt een kleine bloemlezing van inconsequenties uit de spelling van de *Woorden-Schat* van 1650. De vormen die naast elkaar zijn gegeven, staan in het woordenboekje op één bladzijde, of zelfs in hetzelfde artikel:

weghstieren wechrucken (p. 1)
 bewint bewindt hebben (p. 5)
 kintschap kindtschap (p. 6)
 Antiquiteyt outheydt benaautheyd (p. 11)
 konst-handel konstgreep (p.14)
 starre-leringe starrekijkinge starrekijker (p. 15)
 ghenees-middel geheugenisse (p.96)
 misnoeinghe erbarminge (p.98)
 neederstoringe nederslaan (p. 134)
 lijfs groote lijf-stal (p. 140)
 inde plaats stellen inde plaets gestelde (p.141)
 naevolgen navolgingh (p. 142)

In de trefwoorden, soms konstwoorden met geheel uitheemse vorm, meestal bastaardwoorden waarvan alleen het uiteinde vernederlandst is, komen dergelijke inconsequenties over het algemeen niet voor.

Regelmatig voorziet Hofman een betekenis van een hoofdletter. Niet altijd is duidelijk waaraan het woord zijn hoofdletter te danken heeft en meermalen heeft het woord waarbij wij een hoofdletter zouden verwachten, er geen gekregen. Dat het bij het hoofdlettergebruik in de zeventiende eeuw slechts gaat om tendenties, en dat daardoor veel uitzonderingen te verwachten zijn, is door Hermkens en Van de Ketterij² reeds onder de aandacht gebracht. Bovendien kan Hofman de hoofdletter ook samen met de betekenis uit een bron hebben overgenomen.

¹Weijnen 1960: 12.

²Hermkens en Van de Ketterij 1980: 57.

L. M E I J E R S
W O O R D E N S C H A T ,

Verdeelt in

1. Bafwaardt-woorden.
2. Konft-woorden.
3. Verouderde Woorden.

Den zebenden Druk /
*Verbetert, en veel vermeerdert
in het derde Deel.*

AMSTELDAM,

By HENDRIK BOOM, en de Wed. van
DIRK BOOM, op de Cingel, by de
Jan-Roon-Poorts-Toorn, 1698.

Met Privilegie.

8 Titelpagina van de zevende druk van L. Meijers Woordenschat, in 1698 uitgegeven door Hendrik Boom en de Weduwe van Dirk Boom te Amsterdam. Het titelvignet vormt een ongewone onderbreking in de serie drukkersmerken die de familie Boom in de verschillende uitgaven van de Woorden-Schat heeft achtergelaten. Het vignet bestaat uit een gedecoreerde vaas op voet met een tuil bloemen en bevat geen spreuk of letters of iets anders dat kenmerkend is voor het geslacht Boom. In het werk zelf is geen enkele aanwijzing te vinden dat het gedrukt zou zijn door een andere drukker, die het drukkersmerk van de familie Boom kan hebben vervangen door dit neutrale vignet.

(Persoonlijk eigendom, vergroot)

3.2. De bewerkingen van Lodewijk Meijer

3.2.1. De bewerkingen van Meijer – Uiterlijk

3.2.1.1. Boekdrukkers en boekverkopers

In 1650 is de eerste druk van de Woorden-schat verschenen bij Thomas Fonteyn te Haarlem. In 1653 verplaatst Fonteyn zijn drukkerij annex boekhandel van Haarlem naar Amsterdam. Johan Hofman verhuist niet mee. Hij blijft in Haarlem wonen.

Nog in hetzelfde jaar verschijnt in Amsterdam een boekje waarvan de uitgave is verzorgd door Lodewijk Meijer. Het is nagelaten door zijn halfbroer A.L. Kók, die in augustus van dat jaar is overleden. De titel van het werk luidt: *Alhardt L. Kóks Radt van avondtuuren. Bly-endendt truer-spel*. Betreffende de uitgever vermeldt de titelpagina: ‘t'Amsterdam, By Thomas Fonteyn, Boek-drukker op de Nieuwe-zijds Voor-burgh-wal, by de Deventer Hout-markt, in de ghekroonde Drukkery’¹.

1654. In het jaar daarop, 1654, ziet bij Fonteyn de tweede druk van de Woorden-Schat het licht. Dit keer verschijnt het werk niet anoniem, maar blijkt uit de ondertekening van de voorrede dat Lodewijk Meijer de uitgebreide uitgave heeft bezorgd. Het initiatief hiertoe is volgens Meijer uitgegaan van Fonteyn:

En alzo de Drukker van deeze Woorden-Schat op een tweeden Druk toeleide, hebben wy (...)
toeghestaan, dat ze met onze verrijking voor den dagh mocht komen.²

Uit de voorrede valt ook op te maken wie de samensteller van de anonieme eerste druk is geweest. Er wordt gesproken over ‘I. Hófman, een voortreflijk zaak- en spraak-kundighe, in zijn Nederlandtsche Woorden-Schat’³. Voor het aanvullen van de tweede druk heeft Hofman Meijer woorden toegestuurd, want deze heeft het over ‘veel andere Uitheemsche woorden, eensdeels van I. Hófman ons toeghezonden’⁴. Vanuit Haarlem verleent Hofman dus nog zijn medewerking aan deze uitgave van zijn vroegere werkgever Fonteyn.

1658. De derde druk van de Woorden-Schat verschijnt in 1658. Op de titelpagina staat: ‘t'Amsterdam, Voor Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz Boekverkoopers’. Achterin het werk⁵ wordt dit aangevuld: ‘t'Amsterdam, Ter Drukkery van Thomas Fonteyn, op de Voorburghwal, by de Deventer Houtmarkt, naast de voghel Ghryp’⁶.

De uitgave is tot stand gekomen door samenwerking van Fonteyn als drukker en Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz als afnemers. Het aandeel van Fonteyn wordt bevestigd in Meijers opdracht aan ‘Johan Hófman’. Sprekend over de Woorden-Schat schrijft hij:

¹Fonteyn blijkt in Amsterdam hetzelfde uithangbord te gebruiken als in Haarlem.

²W-S 1654 voorwoord p. [5].

³W-S 1654 voorwoord p. [4].

⁴W-S 1654 voorwoord p. [5].

⁵Tegenover p. 512.

⁶Het *NNBWB*, II: 454, vermeldt dat dit adres van Fonteyn in 1661 is genoemd in de herdruk van Camphuysens *Uytbreyding over de psalmen*. Dit ‘eenigszins gewijzigde adres’ doet de auteur van het artikel veronderstellen dat de drukkerij-eigenaar wellicht reeds is overleden bij de uitgave van het boek. We zien hier dat Fonteyn het adres reeds in 1658 gebruikt, als hij nog volop in bedrijf is.

Met ‘de voghel Ghryp’ zal een uithangbord zijn bedoeld dat een zg. grijpvogel voorstelt. De grijpvogel, of griffioen, is een heraldische figuur, een fabeldier met het bovenlijf van een adelaar en het benedenlijf van een leeuw. Het is het embleem van de boekdrukkers. Zie Pama 1969: 131, 132.

Deze (...) is met zo ghroot een ghaagte van de Nederduitschen ontfangen gheweest, dat (zy nu op nieuws uitverkócht zijnde) in my ontstaan is een lust en ghenueghenheid, om voor de tweede maal eenighe van mijne uren, en in den Drukker moedt en gheleeghenheid, om voor de derde maal zijn inkt en pappier tót haar verbetering te kóste te legghen¹.

De Woorden-Schat was voor de tweede keer uitverkocht en is nu voor de derde keer door Fonteyn gedrukt.

Samenwerking van drukker en boekverkoper bij het uitgeven van een werk is in de zeventiende eeuw een veelvoorkomende zaak. Van een uitgever in onze betekenis van het woord is nog geen sprake. We hebben voor de periode van de Republiek te maken met boekverkopers, handelaren die voor eigen rekening, of samen met anderen, boeken laten drukken. Grote handelaren hebben vaak een eigen drukkerij en zij behoeven het drukken dan niet, of niet altijd, uit te besteden².

De noodzaak tot samenwerking ten tijde van de handpers wordt door Gaskell gezien als een louter financiële en hij licht dit als volgt toe:

Partnership in publication is as old as printing. Book production makes great demands on capital resources before any return can be had, while distribution involves the publisher in the probability that turnover will be slow and the possibility that he may be able to sell no more than a fraction of an edition; it was obviously sensible to share both the outlay and the risk. Early partnerships appear to have been ad hoc arrangements between brother tradesmen, involving constantly changing combinations of partners³.

Van de eerste twee drukken van de Woorden-Schat is Fonteyn drukker én verkoper, van de derde druk alleen drukker. In later jaren zal Jan Hendriksz, die van deze derde druk afnemer is en als een der twee boekverkopers op de titelpagina staat, de uitgave van de Woorden-Schat geheel in handen nemen.

Bij Thomas Fonteyn is dikwijls sprake van samenwerking met andere boekverkopers. In de meest bedrijvige tijd van zijn werkzaamheden lijkt hij meer drukkerij-eigenaar dan boekverkoper⁴. In Amsterdam werkt hij onder meer voor Joost Hartgers (1653) en de Wed. Abr. I. de Wees (1655, 1657, 1660)⁵, ook voor Jacob Vinckel (1654), Borrit Jansz Smit (1659) en Jan Jacobsz Bouman (1660)⁶.

Hoe in het geval van de Woorden-Schat de samenwerking van Fonteyn met Jan Rieuwertsz en Jan Hendriksz tot stand is gekomen, de door ons geraadpleegde bronnen geven er geen uitsluitsel over. Wel is het zo dat Jan Rieuwertsz bij uitnemendheid de uitgever is van doopsgezinden en collegianten⁷ en dat Fonteyn de doopsgezinde richting is toegedaan. Reeds in het jaar 1653 is Fonteyn als drukker genoemd in een uitgave van Jan Rieuwertsz, nl. *Van de waerheyt der christlijke godts-dienst* van H. de Groot⁸.

Ook zien kort voor 1658 bij Jan Rieuwertsz enkele werken het licht van de remonstrantse predikant Geeraardt Brandt, een vriend van Johan Hofman en een bekende van Lodewijk Meijer. In 1655 *Vijftien predicatien* door J. Loedingius, in 1657 gevolgd door het remonstrantse geschrift *Verlaet uw eigen vergaedinge niet*⁹.

Omstreeks 1658 is herhaaldelijk sprake van samenwerking tussen de boekverkopers Jan Rieuwertsz en Jan Hendriksz. In 1654 geven zij samen de *Vermaarde reizen* uit van Vincent

¹W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [8] en [9].

²Van Selm 1992: 14. Zie ook Van Eeghen 1978: 40.

³Gaskell 1985: 180.

⁴NNBwb II: 453, 454.

⁵Drukkersregister K.B.

⁶NNBwb II: 453, 454.

⁷NNBwb II: 1211.

⁸Van Eeghen IV: 63.

⁹Loeff 1864: 136. Ook na 1658 verschijnen bij J. Rieuwertsz nog verschillende werken van Brandt.

le Blanc, uit het Frans vertaald door J.H. Glazemaker, en in 1661 *De strydende leeuw* van L. van Aitzema en de *Theologische werken* van D.R. Kamphuyzen.

In het jaar 1658 verschijnt bij Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz een bundel ‘Nederduytsche mengelrymen’¹, nl. *Apollos Harp*. Op de titelpagina prijkt een groot vignet, mogelijk van Thomas Fonteyn, een soort juk met afhangende linten en een tros ooft². De bundel is samengesteld door ‘N.H.A.I.M.’. Algemeen wordt aangenomen dat achter deze letters Geeraardt Brandt schuilgaat³. In de bundel zijn bijdragen opgenomen van Brandt zelf, ook van Reyer Anslo, de schrijver van het lofdicht op de Woorden-Schat in 1654, en van J.H., waarmee waarschijnlijk Johan Hofman is aangeduid.

Ook in 1663 blijken, bij de verkoop van het *Verhaal van de Reformatie* van Geeraardt Brandt, ‘Jan Hendrix en Jan Rieuwers’ nog gezamenlijk actie te ondernemen. We lezen het in de brief die Johan Hofman op 16 september 1663 schrijft aan Geeraardt Brandt⁴:

Abraham Kasteleyn bevinde⁵ onwilligh om in syn courant te stellen⁶, opt verzoek van Jan Hendrix en Jan Rieuwers, tschynt (so ik merk) datse dit boek in haar winkel so goetkoop an yder verkopen, dat andere boekverkopers geen profyt daar op kunnen hebben.

De beide heren volgen samen een bepaalde prijspolitiek, zoveel wordt hier wel duidelijk. De titelpagina van het desbetreffende werk van Brandt vermeldt echter alleen: ‘Voor Jan Rieuwertsz. Boekverkooper’. Jan Hendriksz wordt in het geheel niet genoemd. Hier is te zien dat samenwerking in de praktijk niet altijd op de titelpagina is terug te vinden.

Er hebben omstreeks 1658 allerlei banden bestaan tussen Johan Hofman, Geeraardt Brandt en Lodewijk Meijer enerzijds en de boekverkopers en boekdrukkers Thomas Fonteyn, Jan Rieuwertsz en Jan Hendricksz anderzijds. In de verdere geschiedenis van de Woorden-Schat speelt Jan Rieuwertsz geen rol meer, maar in later jaren zal hij een belangrijk uitgever zijn van Spinoza's werk⁷, waardoor Lodewijk Meijer toch weer met hem te maken krijgt. Ook Meijers *Philosophia S. Scripturae interpres* zal in 1666 anoniem bij hem verschijnen, evenals in 1667 de vertaling ervan. Anders is het met Jan Hendriksz, wiens naam een verkorting is van Jan Hendriksz Boom. De naam Boom prijkt nog in 1720 op de titelpagina van de Woorden-Schat.

De geschiedenis van het boekverkopersgeslacht Boom begint voor ons in 1643. Toen ondertrouwen op 21 maart te Amsterdam: ‘Jan Heijndrix Bomaerd van Munster, boeckebindersgesel, met Aechgie Wijgers van Hattum, beijde tot Rotterdam’. Jan Hendricksz werd als boekverkoper opgenomen in het Amsterdamse gilde der boekverkopers op 23 oktober 1643. Hij was in Amsterdam werkzaam in de jaren 1649-1664⁸. Toen hij in 1664 werd begraven in de Noorderkerk, werd zijn adres vermeld: ‘Jan Hendricksz Boom Cingel bij Jan Roonpoorts toren⁹ inde boeckebinder¹⁰’.

Jan Hendriksz Boom, als ‘boeckebindersgesel’ naar Amsterdam gekomen, en bij zijn dood gevestigd ‘inde boeckebinder’, is niet alleen boekverkoper geweest, maar ook boekbinder. In de zeventiende eeuw, toen een boek over het algemeen niet-gebonden werd

¹Aldus de ondertitel van dit werk.

²In 1649 is hetzelfde vignet gebruikt op de titelpagina van *Sommighe aendachtighe ende leerachtige geestelijke liedekens en psalmen Davids*. Dit werk is verschenen bij de Amsterdamse boekverkoper Jaques vander Schuere en volgens de mededeling achterin, gedrukt door Fonteyn.

³Zie Van Hardeveld 1997 (a).

⁴Rogge (II.) 1869 nr. 1276.

⁵Onderwerp van ‘bevinde’ is ‘ik’, nl. Johan Hofman.

⁶nl. een aankondiging van Brandts boek.

⁷Kingma en Offenbergh 1977.

⁸Gruys en De Wolf 1989: 19.

⁹Op de plaats van de Jan Rodenpoorts Toren staat nu de Munttoren. Van Selm 1992: 40.

¹⁰Kleerkooper en Van Stockum I: 63, 64.

verkocht als een stapeltje bedrukte vellen, was het een belangrijk beroep, dat bovendien een gelukkige combinatie vormde met dat van boekverkoper. Tot in het begin van de negentiende eeuw was een boekverkoper daarom gewoonlijk ook boekbinder¹.

1663. De vierde druk van de *Woorden-Schat* verschijnt in 1663. De titelpagina vermeldt: ‘Voor Jan Hendriksz Boom, Boekverkooper, by de Jan-Roon-poorts Toorn’. Het woordje ‘Voor’ doet de vraag rijzen of soms een ander het werk heeft gedrukt. Wie het zou kunnen zijn, het werk vermeldt het niet. Van Thomas Fonteyn, drukker van de eerste drie uitgaven, wordt 1661 genoemd als laatste jaar van werkzaamheden in Amsterdam². De ledenlijst van het Haarlemse gilde der boekverkopers over de jaren 1616-1650 meldt bovendien dat Fonteyn in het jaar 1661 gestorven is³.

Alleen als de drukkerij na 1661 nog enige tijd draaiende werd gehouden, is het mogelijk dat in 1663 de *Woorden-Schat* in dezelfde drukkerij onder de pers is geweest. Het gebeurde wel meer dat erfgenamen het bedrijf van een overleden drukker nog enige tijd voortzetten. Dus uitgesloten is het niet. Hoe het ook zij, de titelpagina van de vierde druk noemt Jan Hendriksz Boom als enige, zodat we de uitgave op zijn naam mogen schrijven.

Aan de vierde uitgave van de *Woorden-Schat* is veel zorg besteed. Het werk werd aanzienlijk uitgebreid. Anders dan men zou verwachten, is Meijers opdracht aan Johan Hofman vrijwel letterlijk overgenomen uit de vorige druk. Daardoor bleef ten onrechte de volgende zinsnede staan:

... in my ontstaan is een lust en gheneeghenheit, om voor de tweede maal eenighe van mijne uren, en in den Drukker moedt en gheleeghenheit, om voor de derde maal zijn inkt en pappier tót haar verbetering te kóste te legghen⁴.

Voor Meijer, die hier aan het woord is, vormt deze uitgave niet de tweede, maar de derde maal van zijn bemoeienis met de *Woorden-Schat*. Voor de drukker is het in geen geval de derde maal dat hij de *Woorden-Schat* drukte. De drukkerij van Fonteyn zou het voor de vierde maal hebben gedaan, een andere drukker voor de eerste maal.

In het jaar 1704 zal door Hendrick Boom en de Weduwe Dirck Boom in Amsterdam een veiling worden gehouden van de bibliotheek van Joan Huidekooper⁵. In de *Catalogus (...) librorum (...) Joannes Huidekooper a Maarseveen*⁶ wordt de *Woorden-Schat* van 1663 te koop aangeboden⁷ voor een prijs van 8 stuivers. Dit bedrag is met de hand in de linkermarge bijgeschreven, tussen alle andere handgeschreven prijzen. Of de *Woorden-Schat* van 1663 in het jaar van verschijnen eveneens voor 8 stuivers te koop is aangeboden, is natuurlijk maar de vraag. Bij de veiling van 1704 gaat het om de verkoop van gebruikte, ingebonden boeken.

1669. In 1669 ziet de vijfde druk van de *Woorden-Schat* het licht. Het werk verschijnt volgens de titelpagina ‘t’Amsterdam, By de Weduwe van Jan Hendriksz. Boom, op de Singel, by Jan-Roon-poorts Tooren’. Onderaan het frontispice staat: ‘t’Amsterdam Voor de

¹Van Selm 1992: 35.

²Zie Gruys en De Wolf 1989: 65.

³Briels, 1974: 579, geeft een lijst van leden van het Boekverkopersgilde van Haarlem 1616-1650. Van Thomas Jaspersz Fonteyn, ingekomen als gildebroeder op 18 april 1629, wordt vermeld ‘overleden 1661’. Zijn vertrek naar Amsterdam in 1653 is hier niet opgenomen.

⁴W-S 1663 opdracht aan Hofman p. [9].

⁵Bij zijn leven schepen, raad en burgemeester van Amsterdam. Van der Aa III: H 463.

⁶*Book sales catalogues* Cat. 778 mf 113-117.

⁷Op p. 330.

Weduwe van J.H. Boom 1669'. Het woordje 'Voor' doet vermoeden dat ook deze druk in een andere drukkerij werd gedrukt dan die van de Weduwe Boom zelf.

De Weduwe Boom is in elk geval wel de uitgeefster van het werk. Dit blijkt uit het 'Extract uit de Privilegie', dat voorin is opgenomen. Het begin luidt:

De Staten van Hollandt, en West-Frieslandt, hebben aan de wed. van Jan Hendrikz. Boom, Boekverkoopster tot Amsterdam, op haar versoek geoctroyeert en toegestaan, ghelijk sy octroyeeren en toestaan, dat zy alleen in onze Provintie zal moghen drukken, en doen drukken, uitgheeven en verkoopen, L. Meijers Woordenschat (...) Voor de tijdt van vijftien eerstkomende Jaaren ...

Het privilege is afgegeven door de Staten van Holland en West-Friesland op 19 september 1668, en is ondertekend door Joan de Witt¹.

De vrij kostbare privileges vroeg men alleen aan voor heel belangrijke of succesvolle werken, waarvoor men nadruk vreesde. De niet door privileges beschermde werken konden ongehinderd worden nagedrukt, tot in de stad van de oorspronkelijke uitgave toe². We zien bijvoorbeeld hoe Meijer in 1655, als hij de uitgave verzorgt van *De christlijke ghódt-gheleertheit*, elk exemplaar van de oplage van zijn handtekening voorziet, als kenmerk van echtheid en deugdelijkheid. Dit om, zonder dat een privilege is aangevraagd, nadruk tegen te gaan. Het boek dat de ondertekening miste, was nagedrukt³.

De weduwe van Jan Hendriksz Boom was in Amsterdam werkzaam in de jaren 1664-1669⁴. Na de dood van haar man in 1664⁵ zette zij het bedrijf voort. Nog in hetzelfde jaar verscheen bij haar van Koerbagh 't *Nieuw woorden-boek der regten*. Meijers bewerking van de *Woorden-Schat* uit 1663 en 't *Nieuw woorden-boek der regten* van 1664 vertoonden samenhang⁶. Vermoedelijk heeft Meijer zijn vriend Koerbagh bij uitgeverij Boom geïntroduceerd. In 1668 verscheen van Koerbagh *Een bloemhof van allerley lieflijkheyd zonder verdriet*, zonder dat er een drukker of boekverkoper in genoemd werd. Het was een minder onschuldig werk dan het voorgaande, dus de naam van de boekverkoper zal wel uit voorzorg zijn verzwegen⁷.

Toch drukten of verkochten de boekverkopers Boom wel boeken die verboden waren, of op z'n minst verdacht. Op 11 april 1669 bijvoorbeeld worden delen van een verzamelwerk van verboden sociniaanse boeken te koop aangeboden 'in de winckel van Hendrick Boom, boeckvercooper bij de Jan Roonpoortsthoorn'. Het Hof van Holland gelast dan de officier van Amsterdam huiszoeking te verrichten om de exemplaren in beslag te nemen⁸.

De familie Boom staat in dit opzicht bepaald niet alleen. De handel in verboden boeken tiert welig in deze tijd. Er zijn trouwens heel wat boeken verboden en de stedelijke overheid treedt tegen een overtreding op dit gebied meestal niet al te streng op⁹.

De prijs van de *Woorden-Schat* van 1669 staat vrijwel zeker genoteerd voorin een exemplaar van deze uitgave dat zich bevindt in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag¹⁰.

¹Duidelijk lezen we in het geciteerde fragment wat in 1668 als het werk werd gezien van een boekverkoper, nl. drukken, laten drukken, uitgeven en verkopen.

²Van Eeghen 1974: 124.

³Bodel Nyenhuis 1892: 46n.

⁴Gruys en De Wolf 1989: 19.

⁵Kleerkooper en Van Stockum I: 64.

⁶Meer hierover op p. 34 van deze studie.

⁷Zie p. 36 van deze studie.

⁸Kleerkooper en Van Stockum I: 65-67.

⁹Een uitzondering vormt het vonnis dat in 1668 wordt uitgesproken over Adriaan Koerbagh. Het is voor deze tijd ongewoon streng. Meer over dit proces bij Meinsma 1896: 293-324.

¹⁰Sign. 1016 F 50.

Aan de binnenzijde van het voorplat is met potlood geschreven: “f(?) i - 2 - : “. Dit zal betekenen een prijs van 1 gulden en 2 stuivers¹.

Gezien de plaats van deze prijs, is men geneigd te veronderstellen dat het de prijs is van een gebonden exemplaar. En dat doet weer vermoeden dat het de prijs is voor een particuliere koper. Hoeveel tijd verstreken is tussen het drukken van de *Woorden-Schat* in 1669 en de verkoop van een gebonden exemplaar voor 1 gulden en 2 stuivers is in dit geval niet na te gaan².

Op 27 januari 1670 worden twee zonen van de weduwe van Jan Hendriksz Boom, Hendrick en Dirck, als boekverkoper opgenomen in het Amsterdamse gilde der boekverkopers. Zij nemen het bedrijf van hun moeder over en zetten het voort in hetzelfde pand. Hun moeder wordt op 31 oktober 1679 begraven in de Noorderkerk³.

De boekverkopers Boom verkopen niet alleen nieuwe boeken, al dan niet door henzelf gedrukt. Hendrick houdt samen met zijn broer Dirck, en later met diens weduwe, tal van boekveilingen. De meeste te Amsterdam, een aantal te 's Gravenhage. Het is over het algemeen het boekenbezit uit de nalatenschap van vooraanstaande personen, niet zelden predikanten, dat door hen verkocht wordt. In 1696 zal dat bijvoorbeeld de bibliotheek zijn van ‘wijlen Casparus Brand’, remonstrants predikant te Amsterdam, een zoon van Hofmans vriend Geeraardt Brandt⁴.

In 1680 ontstaat grote opschudding in Amsterdam als daar een boekje is nagedrukt van Louis Aubery, *Memoires pour servir á l'histoire de Hollande et des autres provinces unies*. Het geschrift wordt beledigend geacht voor de Republiek en voor de stadhouder. Het moet worden opgespoord en vernietigd. Drukkers en verspreiders zullen streng gestraft worden. Het werkje blijkt gedrukt en ook verspreid te zijn door boekdrukker en boekverkoper Boom. Maar de dood van Dirck Boom, die op 14 november 1680 wordt begraven in de Noorderkerk, en de gelijktijdige ziekte van zijn broer Hendrick maken dat het vonnis minder streng uitvalt dan verwacht. Een boete van 500 gulden, en daar blijft het bij⁵.

Na de dood van Dirck zet zijn weduwe, Johanna Veris, het bedrijf voort⁶, samen met haar zwager Hendrick, onder de naam ‘Hendrick Boom en de Wed. Dirck Boom’. Zij werken samen tot in 1709 toe⁷. Het is tijdens hun bedrijfsvoering dat in 1688 de zesde druk van de *Woorden-Schat* zal worden uitgegeven. Maar Lodewijk Meijer zelf is dan in 1681 al gestorven.

3.2.1.2. Drukkersmerk⁸ en verdere typografische versiering

1654. Het titelvignet op de titelpagina van de *Woorden-Schat* uit 1654, verschenen bij Thomas Fonteyn te Amsterdam, is minder opvallend en geheel anders van formaat en voorstelling dan dat in de uitgave van 1650. Het vignet is slechts 2 cm hoog en 2,7 cm breed. Het toont een soort juk, met aan elk uiteinde een afhangend kort stuk touw, eindigend in een knoop. In het midden hangt een tros vruchten, omkransd door bladeren en

¹Een gulden is in deze periode gelijk aan 20 stuivers. Van Gelder 1970: 261.

²Ter vergelijking met deze prijs het volgende. Omstreeks het midden van de 17e eeuw werd een predikants-echtpaar geacht per jaar op zijn minst 25 gulden te besteden ‘Aen boeken/ papier/ pennen/ Inkt en Courant’. Aldus het pamflet waarop Van Selm de aandacht heeft gevestigd: *Bewys, dat het een predicant met zijn Ghuysvrouw alleen niet mogelijk en is op 500 guldens eerlijck te leven*. Delft, 4e druk 1663.

³Kleerkooper en Van Stockum I: 64, 65.

⁴Kleerkooper en Van Stockum I: 67,68.

⁵Kleerkooper en Van Stockum I: 73-83.

⁶Kleerkooper en Van Stockum I: 64,65.

⁷Gruys en De Wolf 1989: 19.

⁸Zie de Illustraties nr. 2, 3, 4, 5, resp. op p. 26, 42, 64, 89.

bloemen. Door het ontbreken van spreuk of letters, door de geringe afmeting en vooral ook door de algemeenheid van de afbeelding, heeft dit titelvignet meer het karakter van een typografisch ornament, een siervignet, dan van een drukkersmerk.

De verdere typografische versiering in de *Woorden-Schat* van 1654 blijft, evenals in de vorige druk, beperkt tot een ornamentele initiaal voor voorrede en eerste lemma.

1658. De *Woorden-Schat* van 1658, 'Voor Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz' te Amsterdam, toont hetzelfde onopvallende vignet op de titelpagina als de druk van 1654. Het is vrijwel identiek wat betreft afmeting en voorstelling. Achterin het werk staat dan ook vermeld: 'Ter Drukkery van Thomas Fontein'.

De typografische versiering van deze uitgave blijft bescheiden. Vier sierblokjes voor de beginletter van opdracht, voorwoord, en eerste lemma der beide delen. Verder een smal sierrandje boven en onder de drukkersnaam achterin het werk. Het vignet van de voorpagina is als sluitstukje herhaald op de laatste bladzijde van het eerste deel.

1663. Ook de *Woorden-Schat* van 1663 toont het vignet met juk en hangende fruit-tros op de titelpagina. De knopen onderaan de afhangende touw-einden zijn hier vervangen door kwasten of bloemen. Het feit dat het titelvignet uit de vorige druk is overgenomen in deze vierde druk is belangwekkend. De titelpagina deelt immers mee: 'Voor Jan Hendriksz Boom, Boekverkooper, by de Jan-Roon-poorts Toorn'. Het vignet dat Fonteyn in de voorgaande twee drukken zelf op de titelpagina plaatste, versterkt het vermoeden dat ook deze vierde druk nog uit de drukkerij van Fonteyn afkomstig is.

In deze druk zijn opnieuw sierblokjes gebruikt voor de beginletter van opdracht en voorwoord en van het eerste lemma in beide delen. Het vignet van de titelpagina is weer herhaald als sluitstukje van deel I.

1669. De titelpagina van de *Woorden-Schat* uit 1669, verschenen 'By de Weduwe van Jan Hendriksz Boom', draagt een echt drukkersmerk. De vorm is rechthoekig, de breedte is 5,3 cm en de hoogte 4,2 cm. Het merkt toont een palmboom met Hercules aan de ene zijde, een liggende leeuw aan de andere zijde. Aan de voet van de boom staan de letters I H B¹. Om deze voorstelling heen is de spreuk te lezen: 'Virtus nescia vinci'². In 'nescia' en 'vinci' is de letter 'n' in spiegelbeeld afgedrukt.

De letters I H B vormen de beginletters van Jan Hendriksz Boom. Het drukkersmerk is aanvankelijk gebruikt door de Weduwe van Jan Hendriksz Boom. Voorbeelden van dit gebruik zijn bewaard uit de jaren 1666, 1668, 1669. Daarna is het merk nog een aantal jaren toegepast door haar zonen Hendrick en Dirck Boom³.

De typografische versiering in deze uitgave bestaat uit vier sierblokjes, gebruikt voor de beginletters van de voorrede en van het eerste lemma van alle drie de delen. Aan het einde van deel I een neutraal vignetje⁴, gevormd door zwierig krullende lijntjes.

3.2.1.3. Titel en ondertitel

1654. In 1654 ziet de tweede druk van de *Woorden-Schat* het licht. De titel blijkt geheel gelijk gebleven: 'Nederlandsche | Woorden-Schat'.

De naam van de auteur treffen we op de titelpagina niet aan. Die wordt gegeven als ondertekening van het voorwoord: 'L. Meyer'.

¹In de 'Verzameling van drukkersmerken tot 1700', K.B. Den Haag, is bij de beschrijving van dit merk de 'I' over het hoofd gezien. Deze 'I', eerste letter van Jan, is geplaatst op de dwarsstreep van de 'H'.

²Naar het inzicht van F. Claes betekent deze Latijnse spreuk: Moed kan geen nederlaag aanvaarden.

³'Verzameling van drukkersmerken tot 1700', K.B. Den Haag, afd. Oude drukken.

⁴Naast de voorraad letters van verschillend type bezat een drukkerij ook een aantal bijzonder figuren, zoals versierde initialen en typografische ornamenten, die gebruikt konden worden om het drukwerk te verfraaien.

In de 17e eeuw speelt de titelpagina een belangrijke rol bij de presentatie van een boek. In de boekwinkel liggen de boeken ongebonden op de plank¹. Aan het titelblad, dat bovenop het stapeltje vellen of gevouwen katernen ligt, moet men kunnen zien met wat voor boek men te maken heeft. Het titelblad wordt ook gebruikt als poster of affiche. Het kan aan een knijper voor het winkelraam worden gehangen, of buiten onder de luifel. Het titelblad moet kopers werven. Hiertoe gebruikt men een illustratie of een pakkende tekst².

Een illustratie vinden we pas in de *Woorden-Schat* van 1669, in de vorm van een frontispice, een gegraveerde titelpagina. Een pakkende tekst, opvallend afgedrukt in verschillende lettertypes van uiteenlopend formaat, treffen we reeds aan op de titelpagina van de *Woorden-Schat* in 1654. De ondertitel is aanzienlijk minder bescheiden van toon dan in de eerste druk³:

Nederlandsche | Woorden-Schat, | Waar in meest alle de | Basterdt-Woorden, | Uyt | P.C. Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, | I. v. Vondel, en andere voortreffelijke | Taalkundighe: | En | Konst-Woorden | Uyt | A.L. Kók, S. Stevin⁴, de Kamer in Liefd' | bloeiende, en andere Duitsche Wijsghieren, | Verghadert⁵, | Naauwkeurighlijk en met Kraft⁶ vertaalt worden. | De tweeden Druk, verbeterd en veel vermeerderd.

Met 'Basterdt-Woorden' worden bastaardwoorden bedoeld en met 'Konst-Woorden' 'konstwoorden', wetenschappelijke vaktermen. Wat Lodewijk Meijer met deze woorden precies heeft willen aangeven, komt nog ter sprake bij de behandeling van bastaardwoorden en konstwoorden, binnen de Macrostructuur van Meijers bewerkingen van de *Woorden-Schat*.

In de ondertitel wordt met 'Taalkundighe' niet bedoeld op de beoefenaars of kenners van de taalkunde⁷, zoals in onze tijd, maar op hen die kundig zijn in één of meer talen⁸. Ook het woord 'Wijsghieren' heeft niet de huidige betekenis van 'beoefenaars van de wijsbegeerte'⁹, maar betekent, meer algemeen, 'geleerden'. Nog in de *Woorden-Schat* van 1777 is het woord in de oude betekenis gebruikt¹⁰. Pas in 1805 zal het door 'geleerden' worden vervangen. De 'Duitsche Wijsghieren' veranderen dan in 'Nederlandsche geleerden'¹¹.

Kan Meijer werkelijk bastaardwoorden hebben ontleend aan schrijvers als Vondel, Huygens en Hooft, zoals de ondertitel zegt? Inderdaad heeft Hooft talloze bastaardwoorden gebruikt in de brieven die hij uit hoofde van zijn beroep heeft geschreven. Maar het lijkt niet voor de hand te liggen dat Meijer deze zal hebben geraadpleegd voor zijn *Woorden-Schat*. De eerste 208 brieven van Hooft zijn pas gepubliceerd in 1671, in zijn *Werken*¹².

¹'Tegenover de uitgeversband van nu staat (...) de kopersband van vroeger'. Uitgeversbanden raken in ons land pas in zwang sinds ongeveer 1820. Buijnsters 1992: 14.

²Helwig en Van Selm 1986: 29.

³Bij de weergave van titel, ondertitel, of kopregel, worden woorden die geheel in kapitaal zijn afgedrukt, weergegeven in onderkast, met alleen de eerste letter in kapitaal.

⁴Simon Stevin, 1548-1620, groot wiskundige. Voorstander van het gebruik van de moedertaal in wetenschappelijke werken. *NNBwb* V: 815-818. Van den Branden 1956: 188-209. Dijksterhuis 1943.

⁵Verghadert: verzameld

⁶met Kraft: trefzeker

⁷*Van Dale* 1992 III: 3010.

⁸*WNT* XVI: 669.

⁹*Van Dale* 1992 III: 3595.

¹⁰W-S 1777 boven het begin van de letter A in deel II.

¹¹W-S 1805 boven het begin van de letter A in deel II.

¹²*P.C. Hooft. Werken*, ed. G. Brandt en A. Hellemans Hooft. 1671.

Betreffende de lotgevallen van Hoofts handschriften zie Van Tricht 1976-1979 I: 16-28.

In het literaire werk van Hooft, in het werk van Huygens en van Vondel, zal Meijer wel het zuivere taalgebruik hebben kunnen bewonderen, maar er bastaardwoorden aan ontlene?

Deze vraag klemmt des te meer wanneer we zien dat Meijer in zijn voorwoord¹ schrijft dat het hier gaat om auteurs die hebben getracht in hun werk géén bastaardwoorden te gebruiken:

Veele hebben óf in dicht óf Rijmloos ghetracht in louter Nederlandsch, buiten hulp van Basterdwoorden haar beghripen heerlijk op 't Papier te schilderen, als H.L. Spieghele, D.V. Koornhert, P.C. Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, I. v. Vondel, en andere.²

De conclusie ligt voor de hand. Het is niet waarschijnlijk dat Lodewijk Meijer zelf de ondertitel van de tweede druk heeft opgesteld. Wat erin staat is in tegenspraak met wat hij schrijft in het voorwoord. We zien dan ook dat in de volgende druk de ondertitel in z'n geheel is weggelaten.

Wat in de ondertitel beweerd wordt met betrekking tot de kunstwoorden klopt evenmin. Als Meijer werken van A.L. Kók, S. Stevin en de Kamer In liefde' bloeyende heeft gehanteerd, dan was het zeker niet om aan hen kunstwoorden te ontlene, zoals hier wordt gezegd. Maar dan was dat wel om van hen kunstwoorden-met-hun-vertaling over te nemen. Vaak stond het vertaalde kunstwoord nog in de marge naast de vertaling. Het bewonderenswaardige van de hier genoemden is in de ogen van Meijer niet dat zij de af te keuren kunstwoorden gebruiken, maar wel dat zij er goede vertalingen voor hebben gegeven. Alleen de bedenker van een ondertitel die de zaak maar half begrepen heeft, kan op een titelpagina iets beweren wat zo in strijd is met de ideeën van de bewerker.

1658. In 1658 verschijnt de derde druk van de Woorden-Schat. De titel is gelijk gebleven, maar anders gespeld. De ondertitel van de voorgaande druk is vervangen door de aankondiging dat de Woorden-Schat nu uit twee delen bestaat:

Nederlandsche | Woordenschat, | Gheschikt in twee Deelen, | Van welke 't eene | Basterdwoorden, | En 't ander | Kunstwoorden | beghrijpt. | De derde Druk, van veel ghrove misstellin- | gen ghezuivert, en meêr als de | helft verghroot.

Nog steeds noemt de titelpagina geen auteursnaam en is de opdracht aan Johan Hofman ondertekend met 'L. Meyer'.

De ondertitel uit de tweede druk is in deze uitgave vervallen. De mededeling die daarin werd gedaan, blijkt verplaatst te zijn naar twee titelpagina's die voorafgaan aan de twee afzonderlijke delen. De foutieve ondertitel van 1654 werd in tweeën gedeeld en beide delen werden opgenomen in een uitgebreide en verbeterde versie:

't Eerste Deel | der Nederlandsche | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Basterdwoorden, | Van | H.L. Spieghele, D.V. Koornhart, | P.C. Hoofdte, H. de Ghroot, C. Huighens, | G.A. Brederode, S. Kóster, J. v. Von- | del, en andere voortreffelijke | Taalkundighe, | Naauwkeurighlijk, en met kraft vertaalt, | verghadert zijn³.

't Tweede Deel | der | Nederlandsche | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Kunstwoorden, | uit de | Wijsgheerte, Wiskunde, Ontleed- | kunde, Gheneeskunde, Rechtsgheleerdheid, en | Ghódtgheleerdheid; | van | S. Stevijn, de Kamer in Liefde bloey- | ende, H. de Ghroot, I.A. Ban, V.F. Plemp, | de Vertaalers van

¹W-S 1654 voorwoord p. [4].

²Als Van der Sijs schrijft: 'Een bekende purist was P.C. Hooft (...) wiens voorstellen echter geen weerklank hebben gevonden', is dit dus niet geheel in overeenstemming met de werkelijkheid. Zie Van der Sijs 1990: 99.

³...waarin bijna alle bastaardwoorden, die door ... nauwgezet en trefzeker zijn vertaald, zijn bijeengebracht.

Kekkerman, Ramus, |en Molijn, A.L. Kók, T. Staf- | fard, en andere Duitsche | Wijsghieren.¹ |
 Nauwkeurighlijk, en met kraft vertaalt, | verghadert zijn².

De formulering van deze beide ondertitels toont maar zo'n gering verschil met de foutieve formulering in de ondertitel op de titelpagina van de tweede druk, dat men op de gedachte komt dat de verkeerde ondertitel van 1654 mogelijk niets anders is dan een vergissing van de zetter. De fijne nuance is hem tijdens het zetten wellicht ontgaan.

Wie zijn al degenen die door Meijer in de ondertitels worden opgesomd. H.L. Spieghel³, D.V. Coornhert⁴, P.C. Hooft, H. de Groot⁵, C. Huighens, G.A. Brederode, S. Coster⁶ en J. van den Vondel zijn bekend genoeg. Het zijn 'voortreffelijke Taalkundighe', mensen die uitstekend thuis zijn in de taal, over het algemeen vooral in het Nederlands, Frans en Latijn. Zij zijn, ieder in zijn eigen tijd en ieder op zijn eigen wijze, voorstanders geweest van het gebruik van een zuiver Nederlands. Aan hen is volgens de ondertitel van deel I de vertaling van de bastaardwoorden ontleend.

Niet allen even bekend zijn degenen van wie, volgens de ondertitel van deel II, kunstwoorden met hun vertaling zijn overgenomen. Simon Stevin en de Amsterdamse Kamer In liefde' bloeyende genieten in de 17e eeuw algemene bekendheid. Dat geldt eveneens voor Hugo de Groot, die in deze uitgave in beide ondertitels is genoemd.

Met 'I.A. Ban' is Jan Albert Ban⁷ bedoeld. Ban was een veelzijdig geleerde en genoot vooral bekendheid doordat hij een geleerd musicus was en zich bezighield met het vernieuwen van de muziek-theorie. Op het gebied van de muziek heeft Ban verscheidene werkjes gepubliceerd, waarvan helaas weinig bewaard is gebleven. V.F. Plemp, Vopiscus Fortunatus⁸, was geneesheer, van 1624 tot 1633 werkzaam in Amsterdam, daarna hoogleraar te Leuven. Van zijn hand verschenen verschillende medische werken.

Wie bedoelt Meijer met de 'Vertaalers van Kekkerman, Ramus, en Molijn'? Werken van Bartholomaeus Keckerman⁹, 1571 - 1609, worden in de tijd van Meijer gebruikt bij het onderwijs aan de Latijnse scholen¹⁰. Van Keckermans *Dialectica* zijn in de zeventiende eeuw twee verschillende vertalingen verschenen, vervaardigd door niet genoemde vertalers. De eerste vertaling verschijnt in 1614 te Amsterdam, als *Dialectica, dat is reden-kavelinge ofte Bewijs-const.* Aangaande boekverkoper en drukker deelt de titelpagina mee: 'by Jac. Pietersz. Voor Dirck Pietersz. Vos-kuyt'¹¹. De tweede vertaling verschijnt in 1649 te

¹Achter Wijsghieren behoort een komma te staan en geen punt.

²...waarin bijna alle kunstwoorden ..., die door ... nauwgezet en trefzeker zijn vertaald, zijn bijeengebracht.

³Hendrick Laurenszn Spieghel, 1549-1612, welvarend koopman, lid en gedurende enige jaren leider van de Kamer In liefde' bloeyende. Hij is een der voornaamste auteurs van de *Twe-spraack*. *NNBwb* II: 1350-1352. Zijn inspanningen voor de moedertaal zijn uitvoerig besproken door Van den Branden, 1956: 168-184.

⁴Dirck Volkckertszn Coornhert, 1522-1590, dichter, prozaschrijver, godgeleerd denker, graveur en etser, notaris, stadssecretaris van Haarlem. Hij is een vriend van Spieghel en schrijft de voorrede bij diens *Twe-spraack*. Voorstander van een zuiver moedertaalgebruik. *NNBwb* X: 207-215. Ook zijn bemoeienissen met de moedertaal zijn beschreven door Van den Branden, 1956: 68-92.

⁵Hugo de Groot, 1583-1645, eminent rechtsgeleerde, auteur van verscheidene beroemde geschriften, advocaat-fiscaal aan het Hof van Holland, medestander van Johan van Oldenbarnevelt. *NNBwb* II: 523-528.

⁶Samuel Coster, 1579-1665, geneesheer te Amsterdam, schrijver, stichter van de eerste Nederduytsche Academie. *NNBwb* VI: 351-356.

⁷Jan Albert Ban leefde van 1597 of 1598 tot 1644 te Haarlem. Hij was een katholiek geestelijke en bracht het tot 'Aartspriester van Haarlem'. *NNBwb* VIII: 44-46.

⁸Vopiscus Fortunatus Plemp, 1601-1671. *NNBwb* VI: 1136-1137.

⁹Enige gegevens over Bartholomaeus Keckerman in Zedler XV: 373-374.

¹⁰*Nederlands cartesianisme*: 367

¹¹Gegevens ontleend aan Centrale Catalogus K.B. Den Haag.

Wormerveer bij Willem Symonsz Boogaert, onder dezelfde titel¹. Blijkens het colofon is de drukker van deze vertaling Thomas Fonteyn te Haarlem, bij wie een jaar later de eerste druk van de *Woorden-Schat van de pers* zal komen.

Ramus, Petrus Ramus, is de verlatijnste naam van Pierre la Ramée, een geleerde Franse humanist, die leefde van 1515 tot 1572². Van zijn werken, door hem in het Latijn geschreven, zijn in de eerste helft van de 17e eeuw in het Nederlands verschillende vertalingen verschenen. Lang niet altijd wordt vermeld wie de vertaler is. In 1622 verschijnt *Petri Rami Meetkonst' in XXVII boecken vervat*³. Het is de vertaling uit het Latijn van de *Geometria*, vervaardigd door Dirck Hendricxz Houtman, met commentaar van de Leidse hoogleraar Snellius. In 1636 verschijnt de *Arithmetica ofte Reecken-konst*⁴, bewerkt en vertaald door 'Bernard. Lampe. M.D'⁵.

Op de titelpagina lezen we:

Eertijts in 't Latijn beschreven door den seer vermaerden hoogh-geleerden filosooph ende orateur Petrus Ramus, in sijn leven professor inde philosophie ende welsprekentheyt, binnen de koninghlijke stadt van Parijs.

In 1644 ziet van Ramus de *Redenkavelingskonst* het licht⁶, 'in 't Lat. gestelt; ende nu door een lief-hebber in 't Nederd. vertaelt'⁷. Ook de uitgave *Ruygh-bewerp van de redenkaveling, ofte Nederduytsche dialectike*, van de Kamer In liefde' bloeyende, is een bewerking naar Pierre la Ramée, vervaardigd door H.L. Spieghel en anderen. Dit werk verschijnt in 1585 voor de eerste maal bij Plantijn in Leiden⁸.

Molijn zal Petrus Molinaeus⁹ zijn, de Fransman Pierre du Moulin, die leeft van 1568 tot 1658. Van zijn talrijke traktaten en werken van groter omvang, voor het merendeel geschreven in het Frans, maar ook wel in het Latijn, verschijnen heel wat vertalingen in het Nederlands. Alleen al vóór 1658 noteren we als vertalers van werk van Molinaeus:

C. W(oons),
P.I.V.G.L.,
Jean de la Haye,
Jac. Viverius,
Joh. à Lodensteyn,
Aeg. van Breen,
P.J. Austro Silvius,
J. Panneel,
J. Visscherus,
S.V.H.,
Joannem Aelstium,
R.D.V.,
Daniel Costerus,
Ottho Zaunschlifer¹⁰.

¹Met enkele geringe afwijkingen in de spelling.

²Uitvoerige gegevens over Petrus Ramus in de *Nouvelle biographie* XLI: 570-576.

³Bij Willem Jansz Blaeuw te Amsterdam.

⁴Bij Jan Evertsz Cloppenburgh te Amsterdam.

⁵Waarschijnlijk dezelfde als Barend Lampe, geneesheer te Amsterdam. *NNBwb* VII: 734.

⁶Te Amsterdam, 'by Jac Lescaille Voor Jan Rieuwertsz'.

⁷Gegevens ontleend aan de Centrale Catalogus K.B. Den Haag.

⁸De titels van de hier genoemde vertalingen zijn gevonden in de Centrale Catalogus van de K.B. te Den Haag. Er kunnen zeker meer vertalingen verschenen zijn.

⁹Uitvoerige gegevens over leven en werk bij Haag 1877-1888 IV: 800-824.

¹⁰Gegevens ontleend aan de Centrale Catalogus K. B. Den Haag. Er kunnen meer vertalers zijn geweest voor 1658. Zie ook Louise Thijssen-Schoute in *Nederlands cartesianisme*: 368.

Het is niet waarschijnlijk dat Meijer het werk van al deze vertalers als bron gebruikt zal hebben. Alleen de vertalingen die hij in handen heeft weten te krijgen, en die door hun hoedanigheid geschikt waren voor het doel, zullen als bron gediend hebben. De vertaalde traktaten waren over het algemeen niet bruikbaar. Het zal eerder gaan om werk van groter omvang, zoals de vertaling van Ottho Zaunschlifer, *Anatomie ofte Ontleding der misse*¹, dat veel Latijnse tekst bevat naast Nederlandse.

Dat Meijer vertalingen gebruikt van Du Moulin is een saillant detail, aangezien deze schrijver een tegenstander van de remonstranten is. De *Woorden-Schat* is in 1650 immers samengesteld door Hofman, bestuurder van de remonstranten in Haarlem.

T. Staffard is de chirurgijn Thomas Staffard. Hij vertaalt de *Anatomia* van Th. Bartholinus, samen met twee brieven van diens vriend Walaeus. In 1656 verschijnt dit werk te Dordrecht als *Anatomia ofte Ontleding des menschelicken lichaems (...) Hier zijn bygevoeght twee brieven van Joh. Walaeus*².

In hoeverre Lodewijk Meijer werkelijk bastaardwoorden en kunstwoorden met hun vertaling heeft overgenomen van degenen die hij in de *Woorden-Schat* van 1658 noemt, is onduidelijk. De vermelding op de titelpagina kan gedeeltelijk bedoeld zijn als 'een verwijzing naar het gezag waarop hij zich beroept'. Dit is in Meijers tijd geen ongewone manier van doen³. Lijsten van al dan niet geraadpleegde bronnen zijn overigens reeds in de zestiende eeuw heel normaal in humanistische woordenboeken. Het *Tetraglotton* bijvoorbeeld bevat een lijst met 45 auteurs⁴.

1663. De vierde druk van de *Woorden-Schat* ziet het licht in 1663. De titel is gelijk gebleven. In de ondertitel is 'Basterdwoorden' gespeld als 'Bastaardwoorden':

Nederlandsche | Woordenschat, | Gheschikt in twee Deelen, | Van welke 't eene | Bastaardwoorden, | En 't ander | Konstwoorden | beghrijpt. | De vierde Druk, by na een derde | deel ghroeter, dan de voorgaande.

De naam van de auteur is op de titelpagina nog altijd niet vermeld. We vinden hem wel weer als ondertekening van de opdracht aan Johan Hofman: L. Meyer.

Op de titelpagina die aan het eerste deel voorafgaat is, anders dan op de titelpagina, de term 'Basterdwoorden' blijven staan.

De titelpagina van het tweede deel toont hetzelfde beeld. Er zijn enkele zeer kleine, waarschijnlijk toevallige, veranderingen in de spelling. De enige beslist opzettelijke wijziging is de toevoeging van de 'Kruidkunde' als tak van wetenschap waaraan kunstwoorden zijn ontleend.

1669. Dat Johan Hofman in 1666 is gestorven is duidelijk waar te nemen in de vijfde druk van de *Woorden-Schat*. Deze ziet het licht in 1669, drie jaar na Hofmans dood, als
L. Meijers | Woordenschat

De naam van de auteur is nu in de titel opgenomen en blijkt als 'Meijer' geschreven te zijn. Het voorwoord is niet langer ondertekend met 'L. Meyer', maar met 'L. Meijer'. Dit is

¹Het verschijnt te Amsterdam in 1659, maar het is ook al in 1639 verschenen.

²*Nederlands cartesianisme*: 246, 247 en 368.

³Zie F.M. Claes in: Bakker en Dibbets 1977: 212, 214.

⁴Claes 1970: 73.

de eerste druk die de naam van de samensteller op de titelpagina draagt en het is tevens de laatste druk die tijdens het leven van Meijer is verschenen.

Het verdwijnen van het woord ‘Nederlandse’ uit de titel kan samenhangen met het feit dat dit woord als naam voor onze taal in woordenboek en aanverwante werken in de tweede helft van de zeventiende eeuw minder werd gebruikt dan in de eerste helft¹.

Ook de ondertitel is veranderd. Het woordenboek bevat nu drie delen:

L. Meijers | Woordenschat, | In drie Deelen ghescheiden, | Van welke het | I. Bastaardwoorden, | II. Kunstwoorden, | III. Verouderde woorden | begrijpt. | De Vijfde Druk, verbeeterdt, en vermeer- | derdt met het heele laatste Deel, en zeer | veele woorden in de voorgaande².

De titelpagina vermeldt dat het nieuwe derde deel verouderde woorden bevat. Volgens de titelpagina van het derde deel zelf, en volgens het opschrift boven het eerste artikel van dit deel, bevat het niet alleen verouderde, maar tevens ongewone woorden. Bij de bespreking van de Macrostructuur zal blijken dat dit overeenkomt met de werkelijkheid. De onvolledige aankondiging op de voorste titelpagina van 1669 heeft veel misverstand tot gevolg gehad, en daarenboven afkeuring als men tot de ontdekking kwam dat in deel III ook niet-verouderde woorden voorkwamen. Kennelijk waren in dat geval titelpagina en inleidend opschrift van het derde deel ongelezen gebleven.

De aparte titelpagina van het eerste deel ontbreekt in deze druk. De tekst ervan is afgedrukt boven het begin van de letter A:

't Eerste Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Basterdwoorden, | In de Wanduitsche Schryvers voorkomende/ | Van | H.L. Spiegel, D.V. Koornhart, P.C. | Hooft, H. de Groot, C. Huighens, G.A. Bre- | derode, S. Kóster, I. v. Vondel, en an- | dere voortreffelijke Taalkundige, | Naauwkeurighlijk, en met kraft vertaalt, | verghadert zijn.

Het woord ‘Nederlandsche’ voor ‘Woordenschat’ is weggelaten, net zoals in de nieuwe titel van het werk. Het misverstand dat werd gewekt door de foutieve ondertitel van de tweede druk, wordt hier nog nadrukkelijker uit de weg geruimd, doordat na ‘Basterdwoorden’ is ingevoegd ‘In de Wanduitsche Schryvers voorkomende’. De bastaardwoorden die bij ‘Wanduitsche’³ schrijvers voorkomen, en die vertaald zijn door de ‘voortreffelijke Taalkundige’ die hier worden opgesomd, zijn in dit deel bijeengebracht.

Het tweede deel krijgt een nieuwe tekst op zijn titelpagina:

II. Deel | der | Woordenschat, | begrijpende | Kunstwoorden, | en | der zelve Vertaalinge.

De tekst die in de voorgaande druk op deze titelpagina stond, is met enkele geringe wijzigingen in de spelling toch nog afgedrukt, boven het begin van de letter A:

't Tweede Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Kunstwoorden, | uit de | Wijsgheerte, Wiskunde, Ontleedkun- | de, Kruidkunde, Gheneeskunde, Rechtsghe- | leerdheid, en Ghódtgheleerdheid; | van | S. Stevijn, de Kamer in Liefd' bloeyen- | de, H. de Ghroot, J.A. Ban, V.F. Plemp, de | Vertaalers van Kekkerman, Ramus, en | Molijn, A.L. Kók, T. Staffard, en | andere Duitse wijs- | ghieren, | Naauwkeurighlijk, en met kraft vertaaldt, | verghaderdt zijn.

Het derde deel is nieuw en heeft eveneens een eigen titelpagina:

¹Claes 1989 (a). Nog slechts in 23% van alle voorkomende gevallen.

²de voorgaande: nl. de voorgaande delen

³‘Wanduitsche’ schrijvers zullen schrijvers zijn, die slecht Nederlands schrijven.

III. Deel | der | Woordenschat, | begrijpende | Verouderde en onghewoone | Woorden, | met | der zelve uytlegghinge.

Tevens is er een titel met ondertitel als een soort inleiding afgedrukt boven het begin van de letter A:

't Derde Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Verouderde, en onghewoone | ne Woorden, | Zo in Oude Neederduitsche Schriften/ | Als by | H.L. Spieghel, R. Visscher, D.V. | Koornhart, P.C. Hoofdt, S. Kòster, J. Cats, | C. Huighens, J. V. Vondel, J. de Dekker, | en andere Taalkundighe Schrijvers | ghebruikelijk/ | Verghaderdt zijn, en met bekender woor- | den, als meede somtijds met kor- | te uitlegghingen verklaardt | worden.

De hier genoemde auteurs zijn we in eerdere drukken van de *Woorden-Schat* al tegengekomen, met uitzondering van Jacob Cats, Jeremias de Dekker¹ en Roemer Visscher, in de tijd van de *Woorden-Schat* bekende schrijvers. Opnieuw rijst de vraag of ze werkelijk als bron zijn gebruikt, of dat hier hun autoriteit naar voren wordt geschoven.

3.2.1.4. Kopregels

De kopregels in de verschillende uitgaven van de *Woorden-Schat* zijn tijdens het leven van Meijer steeds in overeenstemming gebracht met de titel van het woordenboek.

In **1654**, in de ‘Nederlandsche | *Woorden-Schat*’, lezen we boven de linkerpagina's van het eigenlijke woordenboek ‘Nederlandsche’ en boven de rechter pagina's ‘*Woorden-Schat*’. Alleen op p. 1 is nog een overblijfsel te zien van de kopregels uit de eerste druk. In grote letters staat daar bovenaan de pagina: ‘Nederlandsche | *Woord-Schat*’.

In **1658** en in **1663**, als de titel luidt ‘Nederlandsche | *Woordenschat*’, staat boven de linker pagina's van het eigenlijke woordenboek ‘Nederlandsche’ en boven de rechter ‘*Woordenschat*’.

In de druk van **1669**, met de vernieuwde titel ‘L. Meijers | *Woordenschat*’, zijn de kopregels mede veranderd. Boven de linker pagina's van het eigenlijke woordenboek lezen we in het eerste deel “'t Eerste Deel der”, in het tweede deel “'t Tweede Deel der” en in het derde deel “'t Derde Deel der”. Rechts staat steeds ‘*Woordenschat*’. Het noemen van de delen maakt het zoeken in het woordenboek makkelijker.

3.2.1.5. Frontispice²

1669. In het midden van de 16e eeuw is voor de vervaardiging van een titelpagina de houtsnede vervangen door een kopergravure, óf door een typografische titel met uitgebreide ondertitel³. De *Woorden-Schat* heeft aanvankelijk een typografische titel, maar in 1669 komt daar een gegraveerde titelpagina bij⁴. Het is een kopergravure die dienst doet als titelpagina en die ‘frontispice’ wordt genoemd⁵. In de uitgaven van 1688 en 1698 is dit frontispice overgenomen.

¹Jeremias de Dekker, 1609-1666. *NNBwb* I: 691-693.

²Zie Illustratie nr. 6 op p. 93.

³Kuipers 1968: 144.

⁴Buijnsters, 1992: 71, zegt hierover: ‘Een misschien typisch Nederlands verschijnsel in de 17e eeuw was de combinatie van twee titelbladen: een in koper gegraveerd, gevolgd door een gedrukt titelblad’.

⁵Met een frontispice kan ook worden bedoeld de plaat die tegenover de titel van een boek geplaatst is als illustratie. *WNT* III [2-3]: 4697.

De pagina-grote gravure toont een langwerpige zaal, waarschijnlijk een gehoorzaal, van een universiteit bijvoorbeeld, waarin vijf spreekgestoelten staan opgesteld langs de wanden. Op ieder gestoelte bevindt zich een spreker en aan de voorkant van elke lessenaar staat vermeld welke de wetenschap is die wordt onderwezen: ‘Taalgeleerdheid’, ‘Wysgeerte’, ‘Geneeskunst’, ‘Rechtsgeleerdheid’, ‘Godsgeleerdheid’¹. Op de fries langs de drie zichtbare zaalwanden staat de volgende tekst: ‘Bastaardt Woor. Verouderde Woor. Konst Woorden’. De zaal is vol toehoorders, mannen en enkele vrouwen, deels gezeten, deels staand.

Boven de zaal zweven twee geniën². Zij dragen een opengeslagen boek, waarin te lezen staat ‘Woorden Schat’. De onderrand van het frontispice noemt de uitgever van het werk: “t’ Amsterdam Voor de Weduwe van J.H. Boom 1669”.

Het frontispice is vrij onbeholpen van voorstelling, vooral wat betreft de perspectief en de grootte der figuren. De vervaardiger wordt niet vermeld.

De Woorden-Schat van 1669 is de eerste uitgave die drie delen bevat, resp. voor bastaardwoorden, voor konstwoorden en voor verouderde en ongewone woorden. De verschillende wetenschappen die op de spreekgestoelten staan, zijn takken van wetenschap waaruit woorden met hun vertaling in de Woorden-Schat zijn opgenomen, in het bijzonder onder de konstwoorden van het tweede deel.

De tekst op de gravure is nauwkeurig van toepassing op de Woorden-Schat. De woorden langs de wanden, die te groot zijn voor de beschikbare ruimte, werpen de vraag op of hier een reeds bestaande gravure gebruikt kan zijn om er een frontispice voor de Woorden-Schat van te maken. Het laten graveren van koperplaten was een kostbare zaak. Niet zelden werd gebruik gemaakt van bestaand materiaal³.

Anderzijds was het ook niet ongewoon dat voor de vervaardiging van een titelgravure een kunstenaar eerst een ontwerp maakte, zonder letters, en dat pas later de letters werden aangebracht⁴. Het kan dus zijn dat de drukker van de Woorden-Schat later meer woorden in de gravure heeft willen plaatsen dan de ruimte in het ontwerp van de kunstenaar toeliet en dat hij dat bovendien op nogal onbeholpen wijze heeft gedaan.

3.2.1.6. Opdracht, voorwoord, drempeldicht

1654. Het voorwoord van de tweede druk, ondertekend door ‘L. Meyer’, is gericht tot ‘Den ghoedwillighen Leezer’. Deze voorrede is minder bescheiden van toon en van omvang dan die in de eerste druk en beslaat vijf pagina's.

Twee dingen moet men vermijden, aldus de auteur...

De eene is 't misbruik der Uitheemsche woorden, datmen Ontaal, de andere het zondighen teghen de Letterkonstighe Reeghels⁵, 't welk men Wanspraak zou mooghen noemen⁶.

In onze taal bezondigt men zich vooral aan het eerste, zo meent Meijer.

¹In het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt zich een bekende gravure uit 1610, van Willem Swanenburgh, vervaardigd naar een tekening van Jan Cornelisz van 't Woudt. De gravure stelt voor het interieur van de Leidse Universiteits Bibliotheek. Schneiders 1985: 118. Hiermee toont de voorstelling van het frontispice overeenkomst. De vorm van de zaal, de glasinlood ramen, verdeeld in rechthoekige ruitjes, de kleding van de bezoekers, zelfs de indeling van het boekenbezit, die op de boekenkasten vermeld staat: Theologi, Literatores, Philosophi, Mathematici, Jurisconsulti, Medici, Historici.

²Genius - beschermgeest. In de beeldende kunst dikwijls afgebeeld als een gevleugeld kind.

³Van Selm 1984: 99.

⁴Zie Kuipers 1968: 143.

⁵Letterkonstighe Reeghels: regels van de grammatica

⁶W-S 1654 voorrede p. [1].

De oorzaak van het misbruik van uitheemse woorden ‘zijn tweederhande slag van Menschen’. In de eerste plaats zijn daar de mensen die welsprekend menen te zijn wanneer ze hun woorden met uitheemse termen doorspekken. Door het onontwikkeld volk worden ze vol bewondering verkeerd nagepraat:

’t Eerste is van die, welke welspreekent meenen te ruiken, als zy met uitheemsche woorden, die onze taal nooit voor haar kinderen erkent heeft, haar reedenen doorspekken, en zo wonderspreekers schijnen by ’t onkundigh Ghraauw, dat haar scheeve ghangen nakuyerende, die altemets haar zo krom en kreupel nabauwt, dat het de kundighe tot lacchen parst¹.

Echter, zoals het de eerste trede der wijsheid is, af te zien van dwaasheid, zo is het de eerste trede der welsprekendheid een zuivere taal te gebruiken, ontdaan van bastaardwoorden:

... ghelijc (...) het de eerste trap der wijsheid is, zótheidt te ontbeeren; zo is² der Welspreekentheidt, een zuivere taal, gheschuint van basterdt-woorden, te ghebruiken³.

In de tweede plaats zijn daar de mensen die menen dat hun moedertaal niet toereikend is om zich erin te uiten:

Het tweede slag⁴ is van zulke, die, om haar meining te uiten, (ô hoon!) haar eighen moederlijke taal, die in rijkdom voor gheenighe de vlagh hoeft te strijken, te arm schatten en te ghebrekkig. Deezen doolwegh bewandelen ook de meeste Gheleerde ...

Maar, zegt de auteur dan,

Zo veel uitheemsche woorden kraftelijk overghezet, zo veel Konstwoorden naauwkeurighlijk vertaalt, overtuighen reets haar⁵ gheweeten, zo ’t met een brandt-zyser niet toe-geschroeit is⁶.

Gelukkig zijn er ‘uitstekende Gheesten’ geweest die geprobeerd hebben te schrijven in zuiver Nederlands, zonder bastaardwoorden te gebruiken:

Veele hebben óf in dicht óf Rijmloos ghetracht in louter Nederlandtsch, buiten hulp van Basterdtwoorden haar beghrippen heerlijk op ’t Papier te schilderen, als H.L. Spieghel, D.V. Koornhert, P.C. Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, I. v. Vondel, en andere⁷.

Sommigen hebben Nederlandse vertalingen gezocht voor wetenschappelijke termen:

Zommighe hebben de Konsten en Weetenschappen duitsch leeren spreken, als de Kamer in Liefd bloeyende, S. Stevin, de Vertaalers van Kekkerman, Ramus, en Molinaeus, en A.L. Kók ...⁸

Anderen hebben de uitheemse termen verzameld en uitgegeven met de vertaling in het Nederlands erbij, om de juiste woorden ingang te doen vinden:

Andere hebben alle de Uitheemsche woorden ghetracht te verzaamelen, in een beknópt bondel, haar beteekenis in duitsch daar an knoepende, op dat de Basterden uit, en de rechte in het gebruik mochten ghevoert worden⁹.

Wie zijn dit geweest? In het antwoord op deze vraag deelt Meijer tevens mee wie de auteur is geweest van de eerste druk der *Woorden-Schat*:

Dit hebben onderwonden in de voorghaande eeuw I^e. Ian van der Werve in zijn *Schat der Duitse Taal*, en in deeze I. Hófman, een voortreflijk zaak- en spraak-kundighe, in zijn *Nederlandtsche Woorden-Schat*, Waar in meest alle de Onduitsche Woorden, met haar

¹W-S 1654 voorrede p. [1] en [2].

²Na ‘is’ dient herhaald ‘het de eerste trap’.

³W-S 1654 voorrede p. [2].

⁴nl. van mensen.

⁵haar, nl. van ‘de meeste Gheleerde’.

⁶W-S 1654 voorrede p. [3].

⁷W-S 1654 voorrede p. [4].

⁸W-S 1654 voorrede p. [4].

⁹W-S 1654 voorrede p. [4].

beduiding uit verscheide Schrijvers verghaadert, dóch meest van hem bedacht, voorghesteldt worden¹.

Meijer zegt hier dat Hofman de vertaling van de niet-Nederlandse woorden die hij heeft bijeengebracht, voor het meerendeel zelf heeft bedacht. In het voorwoord van de eerste druk echter staat dat de samensteller, dat is Hofman, het grootste deel van de vertalingen heeft overgenomen van anderen:

Doch de Nederlandsche Tale is zedert tot meer volmaacktheydt gekomen, soo wel door uytmuntende Dichters, als andere Schrijvers, uyt de welcke dese verduytschinghe ten meesten deele is waar-ghenomen ende aen-gheteyckent ...²

Dan volgt de voorgeschiedenis van de tweede druk, waarbij we bovendien te horen krijgen hoe Meijer in het vak van woordenboek-schrijver is terecht gekomen:

Deeze³ ons ter handt gheraakt zijnde, hebben wy tot ons eighen nut, en voor ons eighen ghebruik met meest alle de Kunst-woorden, van A.L. Kók ghesmeedt, óft uit andere by een gheraapt, en met veel andere Uitheemsche woorden, eensdeels van I. Hófman ons toeghezonden, eensdeels van ons ghevonden, verrijkt. En alzo de Drukker van deeze Woorden-Schat op een tweeden Druk toeleide, hebben wy, oordeelende, dat het de Liefhebbers van onze rijke Moeders taal niet ondienstigh weezen zou, toeghestaan, dat ze met onze verrijking voor den dagh mocht komen⁴.

Opmerkelijk is hier vooral het feit dat Meijer van Kók kunstwoorden heeft opgenomen, terwijl Hofman voor de tweede druk van de Woorden-Schat 'andere Uitheemsche woorden' heeft ingezonden, dus waarschijnlijk bastaardwoorden.

Het voorwoord roemt niet alleen Hofman, maar ook Kók

...die alle zijn voorghanghers, zo ver als zy hem in tijdt, in konst van vertaalen, en vinding van bequaame woorden, te boven ghaat⁵.

Deze lof wordt onderstreept door een 8-regelig drempeldicht, achter het voorwoord opgenomen, waarvan het opschrift luidt: 'Op de Vertaaling der Konstwoorden van A.L. Kók'. Het is geschreven door Meijer:

D'Onmooghlijkheid, gheschat in Konstvertaal⁶
 Uit Grieksch' en Roomsche⁷ in onze Moedertaal,
 Wordt hier door vlijt, door konst⁸, en schrander oordeel
 Verbrooken, Neêrlandt en de Konst⁹ ten voordeel.
 'T ghebit¹⁰ wringt ghy, O Kók, der Afterklap¹¹,
 Ten mondt dus in, en discht de Weetenschap
 In eighe schootels op, uw Landtsghenooten¹²,
 Die u, schoon doodt, van doodt hierom ontblooten¹³.

De veronderstelde onmogelijkheid wetenschappen uit het Grieks en Latijn in onze moedertaal over te zetten, is volgens dit gedicht gelogenstraft door A.L. Kók. Deze was kort daarvoor, in 1653, overleden.

Het lofdicht op A.L. Kók wordt voorafgegaan door een 14-regelig drempeldicht van

¹W-S 1654 voorrede p. [4] en [5].

²W-S 1650 voorrede p. [1].

³nl. de eerste druk.

⁴W-S 1654 voorrede p. [5].

⁵W-S 1654 voorrede p. [4]. Hier is sprake van een onzuivere samentrekking. Na 'tijdt' moet worden ingevoegd 'te boven ghaan'. tijdt: nl. tijd van leven

⁶Konstvertaal: het vertalen van wetenschappen

⁷Roomsche: Roomsche taal, Latijn

⁸konst: kennis of (des)kundigheid

⁹de Konst: de wetenschap

¹⁰T ghebit: het bit

¹¹Afterklap: kwaadsprekerij

¹²uw Landtsghenooten: voor uw landgenoten

¹³Deze regel betekent: Die u, hoewel u dood bent, hierom in herinnering houden.

R. Anslo, met de titel: 'Op de Nederlandsche Woorden-Schat van Johan Hófman'. Reyer Anslo, een vriend van Geeraardt Brandt, heeft het lofdicht mogelijk op diens verzoek geschreven. Dat zal gebeurd zijn tussen het verschijnen van de eerste druk van de Woorden-Schat in 1650 en de tweede druk in 1654. In 1649 had Reyer Anslo Amsterdam verlaten om naar Italië te reizen, waar hij tot zijn dood in 1669 is gebleven¹. Anslo moet het gedicht geschreven hebben in Italië. Misschien heeft Brandt hem een exemplaar van de Woorden-Schat toegestuurd, of heeft Hofman zelf dat gedaan. Mogelijk bracht een van de vele vrienden die in die jaren een bezoek brachten aan Rome, een exemplaar voor hem mee. Wonderlijk is het overigens wel, een lofdicht op een Nederlands woordenboek, geschreven in Italië. Een lofdicht bovendien, bestemd voor een auteur, in dit geval Hofman, dat voor de eerste maal werd gepubliceerd in een werk waarvoor die auteur de verantwoordelijkheid niet meer droeg.

Wij weten dat Anslo ijverde voor zuiverheid van taal en dat hij een grote afkeer had van 'bastaardij'². In het drempeldicht spreekt hij zijn landgenoten vanuit de verte toe:

O Neêrlandt, wie is u in spraak ghelijk?
 Zoo kort, zoo net, zo zin- zoo woorden-rijk;
 Niet dat ik, van een ydle waan bezeeten,
 Wil onze Taal de Paradijs-taal heeten;³
 Maar 't dunktme fremdt dat ghy uw zuivre spraak
 Besmet, en vindt in een onzuivre smaak⁴.
 Wilt gy uw Ghout voor Zilver ghaan opzetten⁵,
 En wisselen uw Zy' voor vuile sletten⁶?
 Zoo komt het, als g'uw eighe Taal versmaat,
 Dat ghy u zelf nóch anderen verstaat.
 Dit wanghebruik van Hóllandts Landtghenooten
 Heeft u op 't lest o! Hófman nóch verdooten.
 O Nederlandt bedank zijn' wakkre vlijt
 Die tót uw nut nóch arbeit spaart nóch tijdt.

Een lofdicht van Reyer Anslo mag niet gering geacht worden. Knippenberg zegt hierover: Dat Anslo's dichtwerk in den smaak viel van het toenmalig letterlievend geslacht, blijkt voldoende uit het feit, dat tusschen 1649 en 1661 hier te lande geen enkele bloemlezing van beteekenis verscheen, waarin geene gedichten van Reyer werden afgedrukt of opnieuw uitgegeven⁷.

Het lofdicht uit de Woorden-Schat is naderhand verschillende keren gepubliceerd. Het staat in de bundel *Klioos kraam*⁸ van 1657. Eveneens in *R. Ansloos poëzy*⁹, uitgegeven door Joan de Haas¹⁰ in 1713. In beide gevallen toont het een afwijkende spelling, die bovendien onderling verschilt. Het gedicht is te vinden, zij het slechts gedeeltelijk, in de

¹Knippenberg 1913: 229.

²Knippenberg 1913: 253. Dit is ook duidelijk in het lofdicht te lezen.

³Anslo zet zich hier af tegen het denkbeeld van Becanus, die van mening was dat het Nederlands zo volmaakt is dat het zonder twijfel in het Paradijs gesproken moet zijn. Zie hierover bijv. Dibbets in zijn uitgave van de *Twe-spraack* op p. 501-511, en Van den Branden 1956: 43-47.

⁴Hier is sprake van samentrekking. Na 'onzuivre' moet 'spraak' worden herhaald: en behagen scheidt in een onzuivere taal.

⁵opzetten: op het spel zetten

⁶sletten: vodden

⁷Knippenberg 1913: 322.

⁸Leeuwarden 1657, Tweede opening: 228, 229.

⁹Rotterdam 1713: 271, 272.

¹⁰Joan de Haas was de kleinzoon van Geeraardt Brandt.

*Index Batavicus*¹ van Adriaan Pars uit 1701. Tevens is het afgedrukt in *Reyer Anslo*² van H.H. Knippenberg in 1913, en in 1871 zijn de eerste tien regels door J. van Vloten in gemoderniseerde spelling opgenomen in de *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letteren*³.

1658. De Woorden-Schat van 1658, de derde druk, is opgedragen aan ‘Den Heere Johan Hófman’. Dit keer heeft Meijer een beschermheer voor zijn Woorden-Schat gezocht. Menig zeventiende-eeuws boek bezit een ‘dubbele opdracht’. Eén aan een door de auteur aangezochte beschermer, die de jaloerse vitters, spotters en kleingeestige critici verre moet houden en één aan de bescheiden (deskundige) lezer⁴. In ons geval is de beschermer Hofman: ‘een Schutsheer, onder welkers vleughelen zy⁵ voor de pijlen der bitze lastertongen schuil moght ghaan’⁶. Aan hem is het werk opgedragen in 12 bladzijden. De bescheiden lezers vinden we in hier terug als de ‘Nederduitsche Taallievers’, tot wie vervolgens een voorwoord van 10 bladzijden is gericht.

Voor de opdracht aan Johan Hofman gebruikt Meijer het voorwoord van de vorige druk, met uitzondering van de laatste bladzijde, die hij vervangt door een ander slot. Het voorwoord is nagenoeg letterlijk overgenomen.

De vroegere laatste bladzijde, met de ontstaansgeschiedenis van de tweede druk, is vervangen door de voorgeschiedenis van de derde druk:

Deze⁷ ons eerst by gheval ter handt gheraakt, en t'onzen byzonderen ghebruike⁸ met veel Konstwoorden, van A.L. Kók ghesmeedt, oft uit andere by een gheraapt, verrijkt; en namaals door u⁹ (als die¹⁰ weinigh roem in dusdaanighe dingen stelt) an ons beleidt en opzicht toevertrouwt, en daar onder¹¹ ook, neffens¹² onze vermeerdering in 't licht ghekomen, is met zo ghroot een ghraagte van de Nederduitschen ontfangen gheweest, dat (zy nu op nieuws uitverkócht zijnde)¹³ in my ontstaan is een lust en gheneeghenheid, om voor de tweede maal eenighe van mijne uren, en in den Drukker¹⁴ moedt en gheleeghenheid, om voor de derde maal zijn inkt en pappier tót haar verbetering te kóste te legghen¹⁵.

Uit deze woorden blijkt dat de Woorden-Schat in 1654 gretig aftrek heeft gevonden en dat de drukken van 1650 en 1654 beide zijn uitverkocht.

Meijers keuze is gevallen op Hofman als schutsheer, want deze is deskundig en hij heeft de Woorden-Schat uiteindelijk zelf voortgebracht:

... is op u, gheleerde Man, mijn oog en oordeel allereerst gevallen, als die, een voortreffelijk zaak- en spraakkundighe zijnde, ghenoeghzaam zult kunnen, en haar gheteelt hebbende, van plichts weggen zult moeten haar verdaadighing by der handt neemen ...¹⁶

¹Pars 1701: 355.

²Amsterdam 1913: 254.

³Tiel 1871, nl. op p. 292.

⁴Zie Gelderblom 1982 : 487.

⁵nl. de Woorden-Schat.

⁶W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [8].

⁷nl. de eerste druk van de Woorden-Schat.

⁸t'onzen byzonderen ghebruike: Meijer doelt hier waarschijnlijk op zijn eigen vertaalwerk.

⁹nl. Hofman.

¹⁰als die: die immers

¹¹daar onder: onder ‘ons beleidt en opzicht’

¹²neffens: samen met

¹³(omdat zij nu opnieuw is uitverkocht)

¹⁴Na ‘Drukker’ dient herhaald ‘ontstaan is’.

¹⁵W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [8] en [9].

¹⁶De enigszins vrije vertaling van deze ingewikkelde zin luidt:...Is, geleerde man, mijn oog het allereerst op u gevallen, en heb ik het allereerst u uitgekozen, als iemand die haar verdediging op bevredigende wijze op zich zal kunnen nemen omdat hij zeer ter zake kundig is op het gebied van de taal, en die haar verdediging uit plichtsgevoel op zich zal móeten nemen omdat hij haar heeft voortgebracht...

W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [10].

Zo zullen landgenoten en nakomelingen beseffen aan wie zij dit voortreffelijke werk te danken hebben:

... op dat onzen Landtsghenooten en latere Naneeven bewust moght zijn, wiens vlijt en arbeit zy zo nut, en treffelijk een stuk werks, als dit is, dank te wijten hadden ...¹

En Hofman krijgt de gelegenheid om kritiek te uiten en veranderingen aan te brengen:

... op dat ghy, hoe ik met dit Voesterkindt² (...) omghesprongen heb, zelf zien en oordeelen zoud; en met eenen moghen alles, dat het wanstaltighs heeft, óft uw oogh min wel ghevalt, vólghens u vaderlijk recht en behaaghen, veranderen, óft het my te doen voorschrijven³.

Meijer besluit de opdracht met 'Uw Toegheneeghen Vriendt L. Meyer'.

Met betrekking tot Johan Hofman wordt in bovenstaande alinea's wel het een en ander meegedeeld. Natuurlijk spreekt Meijer in hoffelijke bewoordingen, maar geheel uit de lucht gegrepen zullen zijn beweringen niet zijn. Duidelijk blijkt hier dat Hofman in 1658 nog in leven is. Dat hij een man van ontwikkeling is, vertellen ons de woorden 'gheleerde Man'. Meijer beschouwt hem als 'een voortreffelijk zaak- en spraakkundighe', als iemand die zeer ter zake kundig is op het gebied van de taal.

Hofman wordt in deze opdracht publiekelijk naar voren geschoven als de man die in 1650 de *Woorden-Schat* heeft samengesteld. Deze nadruk is niet overbodig, omdat de *Woorden-Schat* anoniem verschenen is. Als werk van Hofmans hand is verder weinig bekend, alleen een paar gedichten. Het is niet ondenkbaar dat Hofman meer heeft gepubliceerd, maar dat hij dat eveneens anoniem heeft gedaan. Volgens Meijer geeft Hofman niet veel om eer en aanzien, ontleend aan publicaties. Als Hofman de *Woorden-Schat* uit handen geeft voor verdere uitbreiding, dan schrijft Meijer hem, zoals we zojuist hebben gezien: 'u (als die weinigh roem in dusdanighe dingen stelt)'⁴.

Na de vrij uitvoerige opdracht aan Hofman volgt een voorwoord tot de 'Nederduitsche Taallievers', gedrukt in kleiner lettertype. Het moeizame werk van het verbeteren en vermeerderen der *Woorden-Schat* heeft Meijer soms danig tegengestaan, zo vertelt hij. Snel is het niet gegaan, maar zijn verlangen de taal op te bouwen en de belofte die hij had afgelegd, hebben hem vol doen houden:

Alhoewel (...) de moeyelijkheid, en verdrietelijkheid in 't verbeteren, en vermeerderen van deze Nederlandsche Woordenschat my dapper teghen de borst gheweest is, zo dat zy meêrmaals after de bank heeft moeten ligghen⁵, en met overtraaghe stappen voortghekroopen is: hebben efter de vrucht, die u daar uit te plukken stondt, de zucht, waar door ik ter opbouwing van onze taal ghedreeven wordt, en de belófte, die, in mijne voorreden op *Amezes Mergh der Ghódtgheleerdtheit* ghedaan, my tót nakoming verplicht, zo veel op my vermoght, dat ik, somtijds met lust, somtijds met last en weêrzin, de handt an't werk gheslaaghen heb...⁶

W. Amezes Mergh der ghódtgheleerdtheit was twee jaar eerder, in 1656, verschenen. Het werk bevatte een voorrede, 'an den Leezer', met de belofte waarover Meijer spreekt⁷:

¹W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [11].

²Voesterkindt: pleegkind, nl. de *Woorden-Schat*

³W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [11]. Voor 'moghen' dient herhaald 'zoud'. Na de komma loopt de zin niet. Mogelijk moet men 'te doen' hier vervangen door 'zoud moghen'. voorschrijven: schriftelijk aanbevelen

⁴W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [9].

⁵after de bank liggen: vergeten worden. Meijer gebruikt deze uitdrukking eveneens in de voorrede van zijn *Verloofde koninksbruidt*. Het is deze plaats waarnaar het *WNT*, II [1-2]: 978, verwijst bij de verklaring ervan.

⁶W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [1].

⁷Op p. [3].

...de Woordenschat, welke (...) teghenwoordigh van ons overzien, verbeterd, met ontallijke Konstwoorden vermeerderd, en op een byzondere en ghemakkelijker orde gheschikt op nieuws voor de derde maal de Pers zal ghevoelen...

Vervolgens zet Meijer in de *Woorden-Schat* uiteen op welke wijze hij bij het bewerken van het woordenboek te werk is gegaan. Om te beginnen heeft hij de bastaardwoorden gescheiden van de konstwoorden:

Het gheheele werk, waar in voorheen de Basterdt-, en Konstwoorden, ghelijc als een mengelmoes en verwarden bayerdt¹, onder en door elkanderen ghedommelt² laghen, heb ik eerst in twe deelen gheschift...³

Daarna heeft hij het overtollige geschrapt, het ontbrekende toegevoegd, het verkeerde verbeterd en eenheid in de spelling aangebracht:

Daar na, tót zuivering van de misstellingen⁴, die 'er niet weinige inghesloopen waaren, heb ik het van den beginne tót den einde toe moeten doorloopen, uitschrabbende, het gheen overtólligh was, byvoeghende, 't geen 'er ghebrak, te rechte brengende, 't gheen misplaatst stondt⁵, verhelpende 't gheen mank ghing, en met eenen, om de verwardheidt der Spelling, waarop het voor dezen ghedrukt was, tót eenpaarigheidt te brengen, alles na de mijne⁶ schrijvende en verbeterende⁷.

Hoe veelbelovend dit alles moge klinken, wij zullen in de loop van deze studie bemerken dat het wel het noodlot van de *Woorden-Schat* lijkt te zijn dat in heel zijn geschiedenis voor elke verwijderde fout er altijd op z'n minst één is teruggekomen, en dat eenheid in de spelling nimmer bereikt is.

De volgende stap van Meijer was het aanvullen van bastaard- en konstwoorden:

Voorders, tót verghrooting van 't eerste Deel, heb ik de Basterdtwoorden, die my in 't leezen óft spreken ghemoeteden, óft van I. Hófman toegeschikt⁸ wierden, (ghelijc hy'er my niet weinige toegeschikt heeft) naghezócht, en die'er niet inghevonden wierden, op haar behoorlijke stede⁹ tusschen de voorighe inghevlijdt: En tót vermeerdering van 't Twede, de Konstwoorden, van overal uit de Weetenschappen, en Onderwijzingen te hoop gheraapt en gheschraapt, voor de vuist¹⁰ vertaalende, die onvertaaldt voorquamen...¹¹

Voor de druk van 1658 heeft Hofman dus nog een bijdrage geleverd, in de vorm van bastaardwoorden.

Nieuw is in deze druk, en volgens Meijer zelf is het ook nieuw ten opzichte van andere woordenboeken, dat de I en J behandeld worden als aparte letters, evenals de U en de V. Bovendien kiest hij ervoor de klinker U te plaatsen vóór de medeklinker V, en de klinker I vóór de medeklinker J:

...wijl onze taal, ghelijc ook veele andere, een I en U, welke Klinkletters (vocales) en een J en V, welke Meëklankletters (consonantes) zijn, heeft, heb ik het niet voor ongheschikt gheschat, dit onderscheidt, schoon het in alle Woordtboeken, die ons ooit te vooren ghekomen zijn, verzuimt is, hier waar te neemen, en de woorden, die in de voorighe Druk, maar onder eene letter I óft U gheschikt waren, nu onder twe te verplaatsen, als I en J, óft U en V, der Klinkletter, als der voornaamste, voor de Meëklankletter de voortógt¹² gheevende¹³.

¹bayerdt: chaos

²onder en door elkanderen ghedommelt: dooreen gemengd

³W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [2].

⁴misstellingen: (druk)fouten

⁵'t gheen misplaatst stondt: hetgeen op de verkeerde plaats stond

⁶na de mijne: nl. naar mijn spelling

⁷W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [2].

⁸toegeschikt: toegezonden of overhandigd

⁹op haar behoorlijke stede: op de plaats die hun toekomt

¹⁰voor de vuist: eenvoudigweg, zonder voorbereiding

¹¹W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [2] en [3].

¹²de voortógt: voorrang

¹³W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [3] en [4].

Reeds in het jaar 1584 worden in de *Twe-spraack*¹ de letters I en U klinkers genoemd, de letters J en V medeklinkers. De *Twe-spraack* wijst met voldoening² op ‘C. Plantin in zyn ghedruckte Grammatica Despauterii ende elders’, die dit onderscheid ook maakte. Bedoeld is hier de *Grammaticae Despauterianae*, in 1573 verschenen te Antwerpen. De grammatica van Despauterius zag voor de eerste maal het licht in 1512³. Het onderscheid tussen U en V, en tussen I en J is hierin dus al veel eerder gemaakt.

Desondanks blijkt Plantijn in 1573 in de *Thesaurus* voor de beginletters van de trefwoorden geen verschil te maken tussen I en J, of tussen U en V, evenmin als in 1562 in zijn *Tetraglotton*. Steeds komen de lemmata beginnend met I en J terecht onder de letter I, die met U en V onder de letter V. Dit geldt evenzeer voor *Den schat der Duytsscher talen* van Jan van den Werve⁴.

In het *Etymologicum* van C. Kiliaan, dat in 1599 bij Plantijn verschijnt, zijn lemmata met I of J als eerste letter nog wel, door elkaar, onder de I opgenomen. Aan de letter V gaat echter een afzonderlijk stukje van de U vooraf, met artikelen waarvan het trefwoord begint met de letter U. Maar in dit werk beslaat de U nog geen hele bladzijde, de V beslaat er 70.

Bij de hierboven weergegeven passage uit de *Woorden-Schat* geeft in 1875 A. de Jager als commentaar:

Nog in deze eeuw⁵ vonden Weiland en Siegenbeek goed, in hunne *Woordenboeken*, zeer tot ongerief der zoekers, de I en J door een te werpen. Bilderdijk volgde in zijne *Geslachtlijst* den door Meijer ingeslagen goeden weg; doch zijn *Woordenboek* voor de *Spelling*, eigenlijk (...) een gewijzigde nadruk van dat van Siegenbeek, onderscheidde, zomin als dit, de I en J⁶.

Als beginletters van lemmata lijken in ons taalgebied de U en V dus eerder te zijn gescheiden dan de I en J. Bovendien wordt hier duidelijk dat, terwijl het *Etymologicum* in 1599 al het goede voorbeeld begon te geven, en Meijer in de 17e eeuw hiervan welbewust een principe maakte voor de ordening der trefwoorden, nog in de negentiende eeuw woordenboeken zijn verschenen die trefwoorden beginnend met I en J door elkaar plaatsten⁷.

Van wie is in de *Woorden-Schat* van 1658 de vertaling der lemma's afkomstig?

...de vertaling der Basterdt-woorden is ten ghrootten deele van I. Hófman, en veeler *Konstwoorden*, die 'er nu op nieuws byghekomen zijn, van my verdacht en ghesmeedt (...) De overighe, zo Basterdt- als *Konstwoorden*, zijn uit de voortreffelijkste *Taalkundighen* onzer Eeuw, wier roemrijke en onsterffelijke naamen op 't voorhoofd van ieder deel uitgheprent staan, verzamelt...⁸

Meijer verwijst naar de titelpagina's en noemt zijn bronnen niet nóg eens. Duidelijk wordt hier in elk geval wel onder woorden gebracht dat het aandeel van Meijer in het bedenken van vertalingen voor toegevoegde kunstwoorden niet onbelangrijk is geweest.

Niet alle vertalingen acht Meijer even gelukkig, hoewel dat voor hem geen reden is geweest om ze weg te laten:

En schoon' er niet luttel onderloopen, die my vry wat onbehouwen en onbequaam⁹ scheenen, heb ikze evenwel haar plaats niet willen weigheren: eensdeels, omdat zy op 't anbeeldt van uitstekende, en vermaarde verstanden ghesmeedt waaren, andersdeels, omdat, ghelijc ik my

¹*Twe-spraack*: 17, uitgave Dibbets: 121.

²*Twe-spraack*: 18, uitgave Dibbets: 123.

³nl. te Parijs. *Twe-spraack*, uitgave Dibbets: 122n.

⁴Bekeken is de druk van 1577, verschenen te Antwerpen.

⁵De Jager bedoelt hier de negentiende eeuw.

⁶De Jager 1875: 52n.

⁷Meer over het onderscheid tussen I en J, zie *WNT* VII [1]: 4, 5.

⁸W-S 1658 voorwoord tot de ‘*Taallievers*’ p. [4].

⁹onbequaam: ongeschikt

an niemands oordeel, niemant ook an't mijne¹ wil verbinden, wel wetende, dat, evenalleens als² my alle vertalingen niet anstaan, zo ook de mijne³ allen niet zullen anstaan⁴.

Meijer komt nu bij het doel van de vertalingen. De vertaling der bastaardwoorden zal de taal van veel schrijvers en sprekers zuiveren en deze vertalingen zullen de boeken der rechtsgeleerden voor het gewone volk toegankelijk maken. Door de vertaling der bastaardwoorden

... zullen de vlekken en kladden, daar 't deftigh en luisterrijk anschijn onzer Taal van de meeste Redenaars, en Schrijvers meê bezoedelt en bezwalkt⁵ wordt voorghekomen en weghghenomen, en by den ghemeenen vólke de boeken en gheschriften, inzonderheit van de Rechten en Rechtszaaken, daar zy nu byna blindt in zijn, verstaanlijker ghemaakt konnen worden⁶.

Opmerkelijk is dat Meijer de termen uit de rechtswetenschap hier rekent tot de bastaardwoorden. In de *Woorden-Schat* van 1650 en van 1654 is het inderdaad zo dat rechtstermen zijn opgenomen onder de bastaardwoorden. In deze uitgave van 1658 wordt H. de Groot genoemd in de ondertitel van deel I én van deel II, bij de bronnen van bastaardwoorden én bij die van konstwoorden. Aan de bronnen der konstwoorden is bovendien de 'Rechtsghelendheid' toegevoegd.

Door de vertaling der konstwoorden zullen velen, aangezien ze zelf geen nieuwe termen meer hoeven te bedenken maar de gangbare kunnen gebruiken, in staat zijn mee te helpen om de wetenschappen in de moedertaal bekend te maken:

Door (...) de vertaling der Konstwoorden, zullen veele, hoevende gheen nieuwe te smeeden en verdichten, dat slechts verwarring baart; maar die ghebruikende, welke reeds by de Konstlievers in zwang zijn, mede de handen konnen slaan, om de Konsten en Wetenschappen den Landtsghenooten in haar moedertaal bekendt te maken⁷.

In de ogen van Meijer zou dit een bijzonder groot voordeel betekenen. Als de belangrijkste wetenschappelijke werken in het Nederlands verschijnen, dan kan men zich heel wat jaren, moeite en onkosten besparen, die men nu besteedt aan het leren van het Latijn. In die tijd kan men nuttiger zaken bestuderen, zoals bijvoorbeeld het gebruik der geneesmiddelen:

Want weinighe van de voornaamste boeken, die de Konsten en Weetenschappen vervaten (...) nederduitsch spreekende, zoude een lange reeks van jaaren, moeyten, en onkósten, die men an't leeren der Latijnsche taal hangt, ghespaart, en te kóst gheleidt konnen worden⁸, in 't navórsschen van nóch onbekende zaaken, niet alleen tót verghrooting en opbouwning der bloote kennis, maar ook tót het ghebruik der Artsenyen⁹ en 't ghemeen leven dienende.

In de ideeën van Meijer vinden we terug wat reeds in de *Twe-spraack*¹⁰ onder woorden is gebracht:

Dies zoud ick wenschen dat wy Hóllanders eens de gheleerdheid smaken mochten in ons eighen sprake / die wy nu met gróten arbeit uyt onbekende tale(n) moeten zoeken. T'is gheen

¹t mijne nl. mijn oordeel

²evenalleens als: net zoals

³de mijne nl. mijn vertalingen

⁴W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [5].

⁵bezwalkt: besmeurd

⁶W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [7] en [8].

⁷W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [8]. De vertaling van deze zin luidt: Door de vertaling der vaktermen zullen velen, doordat ze geen nieuwe vaktermen hoeven te bedenken, wat slechts verwarring veroorzaakt, maar doordat ze die vaktermen gebruiken die al bij de liefhebbers der wetenschap gangbaar zijn, mee kunnen helpen om de wetenschappen aan onze landgenoten bekend te maken in hun moedertaal.

⁸te kóst gheleidt konnen worden: kunnen worden besteed

⁹Artsenyen: geneesmiddelen

¹⁰*Twe-spraack*: 11, uitgave Dibbets: 109. Dibbets wijst op de bron van hetgeen hier staat: J. du Bellay *La deffence, et illustration de la langue Francoyse*, Parijs 1549: 133-136. Het valt wel aan te nemen dat ook Meijer dit werk heeft gekend.

wonder dat men nu Platoos óf Aristoteles ghelyck in geleertheit niet en vind / anghezien veel kloeke verstanden / tót den smaack der zelve niet eens en komen¹: andere slóven hun leerzaamste tyd int leren der talen aff / en tót bedaaght verstandt komende moeten die² nóch met gróte moeyten onderhouden: dit magh dikwils de huiszórgh³ qualyck lyden: haddent de voors.⁴ óóck aldus moeten doen / zy zouden villicht zó verde niet ghebrócht hebben. En(de) mochtment óóck nu elckander in ons moeders tale vroet maken / dat⁵ een vader met zyn zoon / een gróótvader met zyn enkel⁶ / de schippers in ze⁷ / de bouwheren⁸ int veld / en(de) elck op zyn ambacht / onderling voor tydverdrieff grondlyck vant belóóp der Natuurlyker dinghe(n) met merckelyck onderscheid mochten óf konden spreken / men zoude zonder twyfel meer gheleerdheid / hógher kennis / ende bescheidelycker óórdeel⁹ / op de baan hebben¹⁰.

De jeugd, meent Meijer, zou niet langer negen of tien jaar nodig hebben voor het leren van talen, maar zou deze tijd kunnen gebruiken om thuis te raken in de wiskunde en daarmee toegerust zou ze sneller vorderen in andere wetenschappen:

Der Jonkheid¹¹ zoude het niet noodzaaklyk zijn, neghen óft tien jaaren om de kennis der taalen te bejaaghen, te verslijten; maar straks¹² de Beghinselen der Wiskunde, daar die ouderdom zich 't best na zetten kan, inghescherpt kunnen worden, en daar door een bequaamheid anghebraght, om in de overighe Onderwijzingen met gheen ghemeene stappen¹³ voort te loopen. En daar de schaarsheid der tijdt nu slechts ghehengt¹⁴, zich byzonderlyk op eene weetenschap te legghen, zoude menze dan alle doorsnuffelen, en overal t'huis zijn kunnen¹⁵.

In de *Twe-spraack*¹⁶ staat te lezen:

...doort gróót behulp van deze uwe arbeyd ghevordert zullen zyn¹⁷ / jongskens van acht jaren zulx dat¹⁸ hare verstanden niet min dan nu jonghers van veerthien jaren (na de langdurighe pynbancken der wetten vande Latynse tale) bequaam zullen wezen tót alle ghoede kunsten¹⁹.

Nog eens blijkt hier: Hofman noemt de *Twe-spraack* in zijn voorwoord. Meijers voorwoord toont de invloed ervan. Zonder twijfel spelen voor Meijer ook mee de ideeën van Simon Stevin, die reeds in 1654 als bron wordt genoemd op de titelpagina van de *Woorden-Schat*. De ideeën van Stevin aangaande dit onderwerp zijn door Dijksterhuis²⁰ als volgt samengevat: ‘...het aanleeren van vreemde talen beduidt een verlies van tijd, die beter besteed had kunnen worden om de wetenschap zelf vooruit te brengen; dit geldt vooral voor de wiskunde’. Ook aan Stevin was de *Twe-spraack* bekend.

¹tót den smaack der zelve niet eens en komen: hen niet eens leren kennen

²die, nl. de aangeleerde talen

³huiszórgh: de zorg voor het gezin

⁴de voors., nl. Plato en Aristoteles

⁵dat: zodat

⁶enkel: kleinzoon

⁷ze: zee

⁸bouwheer: herenboer

⁹bescheidelycker óórdeel: een oordeel dat met meer onderscheidingsvermogen is gevormd

¹⁰op de baan hebben: paraat hebben

¹¹Meijer zal hier het mannelijk deel van de jeugd voor ogen hebben, want Latijnse school, athenaeum en universiteit werden in zijn tijd niet door meisjes of vrouwen bezocht.

¹²straks: aanstonds

¹³met gheen ghemeene stappen: met ongewoon grote stappen

¹⁴ghehengt: toelaat

¹⁵W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [9].

¹⁶*Twe-spraack* Voorreden p. [6], uitgave Dibbets: 75.

¹⁷ghevordert zyn: geholpen worden

¹⁸zulx dat: zodanig dat

¹⁹kunsten: wetenschappen. Dibbets wijst erop dat de veertienjarige leeftijd voor het begin van de universitaire studie niet ongewoon was. *Twe-spraack* uitgave Dibbets: 74n.

²⁰Dijksterhuis 1943: 318.

Welke opleiding voor de ‘jonkheid’ heeft Meijer voor ogen, als hij spreekt over ‘neghen óft tien jaaren’? Vrijwel zeker denkt hij aan de Latijnse school, die volgde op de Franse school en die minstens zes jaar duurde. Na deze opleiding kon het Athenaeum illustre worden gekozen, dat in twee of drie jaar voorbereidde op de universiteit. Meijer heeft zelf het Athenaeum illustre gevolgd en het is daarom aan te nemen dat hij ook de Latijnse school doorlopen heeft, mede gezien zijn grote kennis van het Latijn.

De lessen op de Latijnse school werden voor een zeer groot deel in beslag genomen door lessen in de Latijnse taal. In de laagste klas bijvoorbeeld, moesten 24 van de 32 wekelijkse lessen aan het Latijn worden besteed, volgens de Hollandse *Schoolordre*, die in 1626 van kracht is geworden¹. In de hogere klassen werd wat minder Latijn gegeven. Daar werd ook plaats ingeruimd voor het Grieks².

Men vraagt zich af welk schooltype Meijer in gedachten heeft naast de zesjarige Latijnse school, wanneer hij spreekt over negen of tien jaar. Vermoedelijk is het de Franse school, die aan de Latijnse school voorafging, en waar dikwijls, als het tenminste een school was van enige standing, de voertaal Frans was. Naast het Frans konden er nog andere talen worden onderwezen, zoals Duits en Engels. Franse scholen waren er in verschillende soorten en van uiteenlopende duur³. Van de negen of tien jaar waarover Meijer spreekt, kunnen er drie of vier voor de Franse school bestemd zijn geweest.

Aan het eind van de voorrede vermeldt Meijer zijn voornemen om een derde deel toe te voegen aan de Woorden-Schat, met oude Nederlandse woorden die door voortreffelijke schrijvers als Hooft en Huighens worden gebruikt. Hij heeft er echter nog geen tijd voor gehad. Van de niet verouderde ongewone woorden, die in 1669 ook een plaats zullen krijgen in deel III rept hij hier nog niet:

Ik had ghedacht an deze twe Deelen een derde te knoopen, waarin alle de oude Duitsche woorden, by Hoofdt, Huighens, en andere voortreffelijke Schrijvers ghebruikelijk, verzamelt zouden zijn, tót behulp in 't verstaan van haar Schriften: maar de tijdt en mijne andere beezigheden hebben 't niet willen ghehengen⁴; moghelijk⁵ wat in 't toekomstige de gheleeghenheit en mijne gheneeghenheit nóch te weegh brengen.

Het drempelgedicht van Reyer Anslo op de Woorden-Schat van Hofman vinden we, met enkele geringe wijzigingen in spelling en interpunctie, terug voor het eerste deel⁶. Het lofdicht van Meijer op de vertaling der kunstwoorden door A.L. Kók, staat voor het tweede deel. De plaatsing der drempeldichten is weldoordacht. Hofman immers heeft bastaardwoorden bijeengebracht en deze staan in deel I. Kók is de vertaler van kunstwoorden en deze zijn verzameld in deel II. De laatste vier regels van het 8-regelig gedicht ter ere van Kók luiden nu anders, maar veel fraaier zijn ze niet:

In 1654 dichtte Meijer: 'T ghebit wringt ghy, O Kók, der Afterklap,
Ten mondt dus in, en discht de Weetenschap
In eighe schootels op, uw Landtsghenooten,
Die u, schoon doodt, van doodt hierom ontblooten.

In 1658 verandert Meijer: Ghy Kók, verstooft aldus met smaaklijk zap,
En discht met weetenschap de weetenschap
In eighe schootels voor uw Landtsghenooten,
Die u, schoon doodt, van doodt hierom ontblooten.

¹De *Schoolordre* werd niet altijd geheel gevolgd, maar geeft ons toch een goed beeld van wat werd verlangd.

²Kuiper 1958: 70.

³Zie over de Franse school Boekholt en De Booy 1987: 49, 50.

⁴ghehengen: toelaten

⁵moghelijk: moghelijk zijnde, hoewel mogelijk blijft

⁶Dat dit gedicht in de Woorden-Schat van 1658 is weggelaten, zoals Salverda de Grave (1906: 12) vermeldt, is dus niet juist. Zelfs in 1663 is het nog opgenomen.

1663. In de vierde druk, verschenen in 1663, is de opdracht aan Johan Hofman vrijwel letterlijk overgenomen uit de voorgaande druk. Alleen in de spelling is een gering aantal wijzigingen te constateren. Hetzelfde is het geval met het voorwoord, gericht tot de ‘Nederduitsche Taallievers’. De term ‘Basterdwoorden’ is consequent vervangen door ‘Bastaardwoorden’. Het is verder moeilijk vast te stellen of de schaarse veranderingen in de spelling bewust zijn aangebracht door de samensteller, of dat zij een gevolg zijn van het opnieuw zetten en corrigeren.

Voor de drempeldichten in deze uitgave geldt hetzelfde. Ze worden ongewijzigd uit de voorgaande druk overgenomen, op een hoogst enkele spellingswijziging na. In het gedicht voor Kók is in de slotregel een woord verplaatst. ‘Die u, schoon doodt, van doodt hierom ontblooten’ is nu: ‘Die u, schoon doodt, hierom van doodt ontblooten’. Het kan een wijziging van Meijer zijn, ter verfraaiing.

1669. In 1666 is Johan Hofman gestorven. De *Woorden-Schat* van 1669, de vijfde druk, *L. Meijers Woordenschat* genoemd, draagt duidelijker dan eerdere bewerkingen het stempel van Meijer. Het derde deel, waarover hij reeds sprak in de uitgave van 1658¹, is in deze druk verwezenlijkt.

Niet langer is de *Woorden-Schat* aan Hofman opgedragen. Opdracht en voorrede uit de vorige druk zijn samengevoegd tot één voorwoord van 19 bladzijden, gericht tot ‘Den Neederduitschen Taallieveren’. Over Hofman wordt alleen nog gesproken in de derde persoon als over ‘hij’, en het lofdicht van Anslo op de *Woorden-Schat* van Hofman is verdwenen. De roem van Kók wordt in deze uitgave eveneens minder luid verkondigd. Het is nu nog slechts ‘A.L. Kók, die alhoewel in tijdt, in konst nóchtans van vertaalen, en vindinge van ghevoeghlijke² woorden, de laatste geensins te achten is’.³ Ook het gedicht van Meijer dat Kóks lof bezong, is achterwege gelaten.

Het naar de achtergrond schuiven van Hofman en Kók, degenen die de *Woorden-Schat* op zijn pad hebben gebracht, is voor Meijer een logische handelwijze. Geen van beiden zijn in 1669 nog in leven. Het is bovendien reeds de vierde keer dat Meijer een uitgebreide uitgave van de *Woorden-Schat* verzorgt. Door het gestadig toenemen van de omvang van het geheel, is het aandeel van Hofman en Kók percentagegewijs steeds geringer geworden.

In het nieuwe voorwoord van 1669 is het grootste deel van de vroegere opdracht aan Hofman toch weer opgenomen, zij het in vrije bewerking. Het is merkwaardig dat Meijer na 15 jaar nog niet de behoefte heeft gevoeld eens iets geheel nieuws te schrijven. De opdracht heeft wel de nodige wijzigingen ondergaan.

Het gehele laatste gedeelte, dat sprak over Hofmans betekenis voor de *Woorden-Schat*, is vervallen. Aan degenen die hebben ‘ghetracht in louter Neederlandsch, buiten hulp van bastaardwoorden, hunne ghedachten heerelijk op het pampier te schilderen’⁴, is ‘J. de Dekker’ toegevoegd. Bij hen die ‘de Konsten, en Weetenschappen, duitsch’ hebben leren spreken, is ‘de Vertaaler van Kekkerman’⁵ in de plaats gekomen van de ‘Vertaalers van Kekkerman’. Dit kan een vergissing zijn, want in de ondertitel van deel II blijft het meervoud gehandhaafd.

¹W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [10].

²ghevoeghlijke: geschikte

³W-S 1669 voorwoord p. [6].

⁴W-S 1669 voorwoord p. [6].

⁵W-S 1669 voorwoord p. [6].

De vroegere voorrede aan de ‘Taallievers’ is in het nieuwe voorwoord eveneens terug te vinden, het eerste gedeelte in vrije bewerking, het laatste deel vrijwel woordelijk.

Meijer maakt er melding van dat in deel II van de Woorden-Schat nogal wat woorden zijn weggelaten die al op een andere plaats in het woordenboek staan:

Wy willen wel niet ontkennen, dat die deeze laatste Druk met de voorgaande wil vergelijken, in des zelfs Tweede Deel niet luttel zal verneemen, het welk hier uitghelaaten is (...) also al het uitghelaatene elders volkoomendlijk ghevonden wordt (...) waar toe ons ghedrongen heeft de overghroote bykomst van woorden in deeze Druk, zo wel in het eerste, als tweede deel, welke (...) het boek zo overmaatigh zouden hebben doen uitdijghen dat...¹

In deze druk is voor het eerst een derde deel opgenomen, dat zowel verouderde als ongewone woorden bevat:

By deeze meërmaals ghemelde twee Deelen, is nu eindelijk een Derde, welk wy zo lange belooft hadden, ghekomen, behelzende Verouderde en Onghewoone woorden, zo in Oude Neederduitsche Schriften, als by nieuwe voortreffelijke Schrijvers, en opbouwers onzer taale ghebruikelijk...²

Graag zou Meijer dit deel meer omvangrijk hebben gemaakt:

En schoon dit Deel, met de twee voorgaande vergheleeken, in grootte zeer afvalt, zo zouden wy 't efter by de zelve wel nader hebben doen ghelijken, ghelijk wy 't ook al ontworpen hadden, hadde de ghestalte³ van 't boek, welk daar door tót eene onmaatighe dikte zoude uitghegroeydt zijn, dat niet verbóden: zo dat wy ghenoodzaakt gheweest zijn veel van weinighen belange voorby te ghaan, en veele andere dingen korter in te krimpen⁴.

Uit wat Meijer hier schrijft, worden twee dingen duidelijk. De drie delen van de Woorden-Schat zijn in 1669 gebonden in één band, ondanks de aparte titelpagina's van het tweede en derde deel. Belangrijk is verder dat Meijer op deze plaats onomwonden onder woorden brengt dat hij het voornemen heeft gehad het derde deel groter te maken dan het in 1669 is, dat hij het zo al had ‘ontworpen’. Als 7 jaar na Meijers dood, in 1688, de volgende uitgave van de Woorden-Schat verschijnt met een uitgebreid derde deel, dan is het bepaald niet uitgesloten dat de nagelaten aanvullingen van Meijer zelf hiervoor nog zijn gebruikt.

Zo hier en daar heeft Meijer zich in het derde deel gewaagd aan taalkundige uiteenzettingen en verklaringen. Het is een proef, waarvan de voortzetting afhangt van de reacties der lezers:

Wy hebben eevenwel de onghewoone woorden niet overal alleen met verstaanbaarer en bekender vertaaldt, en uitgheleghdt: Maar zelfs, hier en daar, ook eenighe taalkundighe aanmerkingen en wijdloopige verklaaringen in ghelascht, tót een proef, óf die den Leezer ook monden moghten⁵, om in toekomende⁶, ófte de zelfde streeke⁷ te houden, ófte die klippen, en banken ghewaarschouwdt zijnde te mijden⁸.

Vermeldenswaard tenslotte is een opmerking tussen haken die Meijer toevoegt als hij spreekt over het geld, de moeite en de tijd die de jeugd moet besteden aan het leren van de Latijnse taal:

...het leeren der Latijnsche taale (waar toe tót nóch den Neederduitschen, nóchte bequaame letterkonst, en onderwyzing, nóchte behoorlijke Woordenboeken verschaft zijn, daar wy, wilt de Heemel, t'eenigher tijdt, na ons vermooghen, in hoopen te voorzien)...⁹

¹W-S 1669 voorwoord p. [10].

²W-S 1669 voorwoord p. [13] en [14].

³ghestalte: uitwendige vorm

⁴W-S 1669 voorwoord p. [14].

⁵monden moghten: zouden bevallen

⁶in toekomende: in de toekomst

⁷streeke: koers

⁸W-S- 1669 voorwoord p. [15].

⁹W-S 1669 voorwoord p. [17].

Wil Meijer een Nederlands-Latijns dictionarium schrijven? Of bedoelt hij hier een spraakkunst? Wij weten uit de notulen van Nil volentibus arduum dat Meijer zich, voor een deel samen met andere leden van het genootschap, heeft beziggehouden met het schrijven van drie verschillende grammatica's.

Vanaf 1671 hebben de Nil-leden gewerkt aan een *Nederduitsche grammatica*¹. Niet eerder dan in 1728 is hiervan een klein deel uitgegeven, als de *Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap*². In 1671 moet Meyer zich tevens hebben bezig gehouden met een *Algemene grammatica*, of *Grammatica generalis*³. In 1677 blijkt hij er nog mee bezig te zijn⁴. Er is bij ons weten niets van verschenen.

Een spraakkunst die Meijer alleen heeft geschreven en die inderdaad het licht heeft gezien, is de *Italiaansche spraakkunst*, in 1672 verschenen bij Abraham Wolfgangh te Amsterdam⁵. Deze grammatica heeft ten doel Nederlanders Italiaans te leren en bevat daarom tevens lijsten van de gebruikelijkste Italiaanse woorden, met een vertaling in het Nederlands erbij 'om voor een Woordeboek te kunnen dienen'⁶. Het leerboek waar Meijer op zinspeelt in de voorrede van de Woorden-Schat 1669 zou een gelijksoortige Latijnse spraakkunst kunnen zijn. Er is echter niets van bekend. Het kan bij een nuttig voornemen gebleven zijn.

Een andere mogelijkheid is dat Meijer van plan was een woordenboek Latijn-Nederlands te vervaardigen. Dit lijkt minder waarschijnlijk, omdat op dit gebied toch al wel het een en ander te krijgen was. Inderdaad heeft Meijer zich beziggehouden met het lexicografisch handwerk. In de eerste plaats natuurlijk met het bewerken van de Woorden-Schat. Daar komt bij dat boekdrukker Abraham Wolfgangh in 1663 onenigheid heeft gehad met Meijer en met Thomas la Grue over een 'frans en duyts woordeboek' dat zij beloofd hadden voor hem te zullen vervaardigen, maar dat zij vervolgens niet hadden samengesteld, omdat zij de beloning te gering vonden⁷. Nu heeft Meijer de ruzie nadien wel bijgelegd, gezien de verschijning in 1672 van zijn *Italiaansche spraakkunst* bij dezelfde Abraham Wolfgangh. Maar er is in 1663 in elk geval sprake van geweest dat Meijer samen met La Grue een 'frans en duyts' woordenboek zou vervaardigen, waarmee wel een Frans-Nederlands dictionarium bedoeld zal zijn. Dat Meijer een woordenboek Latijn-Nederlands heeft willen maken, is dus mogelijk, al wordt ook daar voor zover wij weten op geen enkele plaats meer over gesproken.

In de druk van 1669 heeft de spelling in de voorrede velerlei wijzingen ondergaan in die gedeeltes die woordelijk zijn overgenomen uit de vorige uitgave. Nooit zal Meijer enig werk het licht doen zien zonder schaven en verbeteren en nooit zal enig drukker de Woorden-Schat drukken zonder oude fouten over te nemen en nieuwe fouten te maken.

¹Dongelmans 1982: 62.

²De gehele titel luidt: *Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap: van het gebruik der accentus of toonen in de Nederduitsche vaerzen: En van de metaplasmus of woordvervorming*. Het verschijnt samen met Twee redenvoeringen van Hooft, bij de Wed. Gerard Onder de Linden te Amsterdam. Zie Dongelmans 1982: 380, 381.

³Dongelmans 1982: 78.

⁴Dongelmans 1982: 167.

⁵Dongelmans 1982: 93. Over het auteurschap van Meijer zie Van Hardeveld 1997 (b).

⁶Aldus de ondertitel van de *Italiaansche spraakkunst*.

⁷Kleerkooper en Van Stockum: 1528. Zie ook p. 32 in deze studie.

3.2.1.7. Formaat

In **1654** kiest uitgever Fonteyn voor de tweede druk van de Woorden-Schat hetzelfde formaat als voor de eerste. Het wordt opnieuw een klein octavo. De volgende druk, in **1658** uitgegeven door Jan Hendriksz Boom en Jan Rieuwertsz, krijgt een ander formaat, dat van duodecimo. Tijdens Meijers leven zal de Woorden-Schat verder worden uitgegeven door Boom, in hetzelfde formaat. De drukken van **1663** en van **1669** verschijnen eveneens in duodecimo¹.

3.2.1.8. Aantal delen

In **1654** vormt de Woorden-Schat één geheel, juist zoals de vorige uitgave. In **1658** bevat de Woorden-Schat voor de eerste maal twee delen, nl. één voor bastaardwoorden en één voor kunstwoorden, hetgeen in **1663** zo blijft.

In **1669** voegt Meijer er nog een derde deel aan het woordenboek toe, voor verouderde en ongewone woorden. In geen van deze uitgaven echter hebben de delen een afzonderlijke paginering gekregen. De Woorden-Schat wordt, ondanks de verschillende delen, gebonden in één band².

3.2.1.9. Lettertype

Wat betreft het gebruik van verschillende lettertypes bieden de titelpagina's van de vier drukken die tijdens Meijers leven zijn verschenen, een gelijksoortige aanblik. Romein en cursief, onderkast en kapitaal, vet en niet vet, sterk uiteenlopende letterkorporn, het moet alles van de tekst op de titelpagina iets bijzonders maken, iets wat de aandacht trekt van de argeloze voorbijganger in de straat en van de koper in de winkel.

Binnen de artikelen van deze drukken wordt het onderscheid gehandhaafd dat in de eerste druk werd aangebracht. De lemmata zijn afgedrukt in romein, de betekenissen in een vet gedrukte gotische letter.

In de druk van 1658, voor de eerste maal met het kleiner formaat duodecimo, is voor lemmata en betekenissen een kleiner lettertype gekozen, welk letterkorps in 1663 en 1669 gehandhaafd blijft. Op deze manier kunnen er op de kleinere pagina's meer artikelen worden ondergebracht.

In de vierde druk van 1663 zijn de laatste negen pagina's van het eigenlijke woordenboek gedrukt in een veel kleiner lettertype dan de voorafgaande pagina's. Vermoedelijk heeft de zetter op deze negen pagina's meer stof moeten onderbrengen dan met het gebruikelijke lettertype mogelijk was.

Een enkele maal in de tweede druk, regelmatig in de derde en vaker nog in de vierde worden één of meer woorden gedrukt in een kleinere letter. Dit gebeurt als de zetter bepaalde woorden op één regel wil plaatsen, terwijl er te weinig ruimte is, of als een woord nog ergens naast gezet moet worden terwijl dat eigenlijk niet meer kan. Soms zelfs wordt het verklarende woord aan de rechterkant van de accolade vertikaal gedrukt, zodat men het boek een kwart slag draaien moet om het woord te kunnen lezen. Een zekere nonchalance kan de zettters niet worden ontzegd.

¹De catalogus van de K.B. in Den Haag vermeldt ten onrechte dat de Woorden-Schat 1663, sign. 525 B 27, en de Woorden-Schat 1669, sign. 1016 F. 50, van het formaat octavo zijn. Beide zijn uitgegeven in duodecimo. Ook Ledeboer spreekt van Meijers Woordenschat 1669 klein in octavo, maar Ledeboer staat als zeer onnauwkeurig bekend. Ledeboer 1872: 15.

²Het is mogelijk dat ooit iemand een van deze drukken in meer dan één band heeft laten binden. Tot nu toe ben ik zo'n uitgave niet tegengekomen.

In het derde deel, dat in 1669 voor het eerst aan het woordenboek is toegevoegd, worden in de artikelen niet alleen lemma's en betekenissen gegeven, maar ook nadere uiteenzettingen. Deze laatste zijn gezet in een afwijkend lettertype, in een kleine cursieve letter, die voor woorden met nadruk wordt afgewisseld door de romeinse letter van het lemma. In de langere artikelen van dit deel zijn dus drie verschillende lettertypes gebruikt, cursief voor de toelichtingen, romein voor de lemmata en voor woorden uit de toelichtingen met nadruk, gotisch voor de betekenissen. Elk lettertype heeft z'n eigen functie, hetgeen niet al te strikt is doorgevoerd.

Wanneer men de uitgave van 1658 vergelijkt met die van 1663, dan blijkt dat voor het zetten van beide uitgaven zeer waarschijnlijk gebruik gemaakt is van hetzelfde lettermateriaal. De lettertypen in lemmata, betekenissen en voorwoord van beide drukken komen nauwkeurig overeen. Dit ondersteunt de veronderstelling dat de druk van 1663 nog uit de drukkerij van Fonteyn afkomstig is, waar ook die van 1658 gedrukt werd¹.

3.2.1.10. Oplage

Van het aantal exemplaren dat in de 17e eeuw werd gedrukt van hetzelfde zetsel, de oplage, is niet al te veel bekend². Echter, op grond van een aantal bewaard gebleven cijfers, kunnen wij ons hier toch wel een bepaald denkbeeld van vormen.

Wij weten met zekerheid dat Albert Magnus in 1677 voor het genootschap Nil volentibus arduum een tweede druk deed verschijnen van *De gelyke tweelingen*, in een oplage van 750 exemplaren³. Ook verzorgde dezelfde uitgever in dat jaar voor het genootschap een tweede druk van *Het spookend weeuwte*, in een oplage van 800 exemplaren⁴. Vondels *Lucifer* verscheen in 1654 bij Abraham de Wees in een oplage van 1000 exemplaren⁵. Vondel was beroemd, en zijn *Lucifer* was berucht, hetgeen de verkoop zal hebben bevorderd, maar er was in geen van de drie gevallen sprake van een naslagwerk.

Gaskell wijst erop dat in deze periode een oplage economisch gezien niet kleiner mag zijn dan 500 exemplaren en niet groter dan 2000 exemplaren. In de tweede helft van de 16e eeuw had tweederde deel van de boeken gedrukt door Plantijn, en later door Moretus, een oplage tussen de 1000 en 1500 exemplaren⁶. Voor die tijd is dit aantal betrekkelijk groot. Een oorzaak zou kunnen zijn de omvang van het taalgebied waarin dat werk bruikbaar was. Bovendien zal zeker hebben meegeteld dat het zetten van lexicografisch werk arbeidsintensief was en dus kostbaar. Het zetten en corrigeren van lexicografisch werk was moeilijk, tijdrovend, en daardoor duurder dan van veel andersoortig drukwerk. Hoe duurder het zetten, hoe aantrekkelijker het was de oplage groot te maken.

Ook voor de *Woorden-Schat* moet deze economische overweging hebben meegeteld bij het bepalen van de grootte der verschillende oplages. Naarmate het werk omvangrijker werd, was de productie duurder, en was het voor de uitgever voordeliger om de oplage te vergroten.

Met betrekking tot de eerste druk van de *Woorden-Schat*, het kleine woordenboekje van bastaardwoorden, veronderstelden wij dat de oplage de 500 niet te boven is gegaan. Van de volgende drukken, steeds omvangrijker, met steeds meer tekst op de pagina's, tevens steeds

¹Meer hierover op p. 130 van deze studie.

²Helwig en Van Selm 1986: 31.

³Dongelmans 1982: 158, 345.

⁴Dongelmans 1982: 179, 372.

⁵Helwig en Van Selm 1986: 31, 32.

⁶Gaskell 1985: 161.

bekender en tenslotte met de naam van een gewaardeerd auteur in de titel, zal zonder twijfel de oplage groter zijn geweest en bij elke druk zijn toegenomen.

Als wij een schatting moeten maken van de grootte der oplages waarin de verschillende drukken van de Woorden-Schat tijdens Meijers leven zijn verschenen, dan veronderstellen wij dat de druk van **1654** wat groter is geweest dan die van 1650, en zo'n 750 exemplaren heeft geteld.

Daarna is het oplagecijfer zonder twijfel omhoog gegaan bij elke volgende druk, binnen de grenzen van het voorzichtig koopmanschap van de boekdrukker. Een oplage moet niet alleen worden gedrukt, maar moet ook worden gefinancierd, tot aan de verkoop toe.

Voor de druk van **1658** schatten wij de oplage op 1000 exemplaren en voor die van **1663** op 1250 exemplaren. De uitgave van **1669**, de laatste druk van Meijer zelf, zal naar onze schatting zijn verschenen in een oplage van zo'n 1500 exemplaren. Hoewel hier sprake is van veronderstellingen, lijken dit geen onredelijke cijfers¹.

3.2.1.11. Omvang

De omvang van de verschillende drukken die tijdens Meijers leven zijn verschenen is weergegeven in Tabel 1. Ter vergelijking is daarin tevens de omvang van Hofmans uitgave opgenomen. Ten aanzien van de manier waarop deze cijfers zijn verkregen, geldt hetgeen reeds gezegd is met betrekking tot de omvang van de eerste druk².

¹Ter vergelijking nog de volgende cijfers: In de jaren 1590-1600 zagen bij Plantijn-Moretus 254 verschillende titels het licht. De kleinste oplage bestond uit 100 exemplaren, de grootste uit 5000. Het merendeel der titels, 163 van de 254, werd gedrukt in een oplage van 1000 tot 1500 exemplaren. Een oplage van 800 werd vooral gekozen voor de uitgave van wetenschappelijk werk. Voet 1972: 170-172.

²Zie hiervoor p. 109 van deze studie.

Tabel 1 Omvang Woorden-Schat 1650 – 1669

druk	1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	5 ^e
<i>jaar</i>	<i>1650</i>	<i>1654</i>	<i>1658</i>	<i>1663</i>	<i>1669</i>
pagina's	152	248	496	667	946
artikelen	3.729	5.962	8.435	10.975	17.208
woorden	10.447	19.462	34.550	47.489	75.440
woorden/art.	2,80	3,26	4,09	4,32	4,38
I p.			244	267	336
I art.			5.744	6.135	7.311
I w.			17.374	19.799	25.301
I w./art.			3,02	3,22	3,46
II p.			252	400	408
II art.			2.691	4.840	6.483
II w.			17.176	27.690	29.515
II w./art.			6,38	5,72	4,55
III p.					202
III art.					3.414
III w.					20.624
III w./art.					6,04

Tabel 1

Verklaring: I - Deel I, bastaardwoorden
 II - Deel II, kunstwoorden
 III - Deel III, verouderde en ongewone woorden
 pagina's / p. - bladzijden waarop artikelen zijn geplaatst
 art. - artikelen (Dit aantal is gelijk aan het aantal hoofdingangen.)
 w. - alle woorden in de artikelen, dus ook de trefwoorden
 w./art. - aantal woorden per artikel

De cijfers in Tabel 1 spreken voor zich. Ze behoeven niet nog eens onder woorden te worden gebracht. Wel zijn er enkele zaken die opvallend zijn, en die vermelding verdienen.

Om te beginnen is het opmerkelijk dat de cijfers die de *Bibliotheca Belgica*¹ geeft ten aanzien van het aantal trefwoorden per druk en per deel, soms verwonderlijk veel afwijken van de hier gegeven aantallen artikelen. Het feit dat één artikel meerdere trefwoorden kan bevatten, zodat er meer trefwoorden zijn dan artikelen, kan deze verschillen bij lange na niet verklaren.

Van de uitgave 1658 bijvoorbeeld vermeldt de *Bibliotheca Belgica*: ‘5748 mots bâtards’, dat wil zeggen bastaardwoorden, dus trefwoorden in deel I, in welk deel ook wij 5744 artikelen hebben geteld. Verder vermeldt dit werk ‘6583 termes techniques’, kunstwoorden, dus trefwoorden in deel II, waarin wij 2691 artikelen telden. Deze ongelijkheid is mogelijk voor een deel te verklaren met de veronderstelling dat in de *Bibliotheca Belgica* niet alleen varianten en synoniemen van de hoofdlemmata zijn meegeteld als trefwoorden, maar ook de sublemmata.

Een zelfde ongelijkheid treft ons in de cijfers betreffende de druk van 1663. De *Bibliotheca Belgica* telt in deel I 6181 trefwoorden, tegenover 6135 in onze telling, maar in deel II 10.545 trefwoorden, tegenover 4840 artikelen bij ons.

Aan de verkregen cijfers, afgedrukt in Tabel I, zijn interessante gegevens te ontleen. Het aantal pagina's dat door artikelen in beslag wordt genomen, blijkt van druk tot druk toe te nemen. Deze toename is het grootst in 1669, als 279 bladzijden worden toegevoegd. Ook in 1658 is de toename aanzienlijk, met 248 bladzijden.

Over de werkelijke uitbreiding van de verschillende drukken kan het aantal woorden ons echter meer vertellen. In **1654** worden door Meijer 9.015 woorden² toegevoegd. In **1658** zijn het er 15.088. In **1663** bedraagt de uitbreiding 12.939 woorden. In **1669** is de uitbreiding het grootst, met 27.951 woorden. Nogmaals willen we er hier op wijzen, dat aan de meeste drukken niet alleen is toegevoegd, maar dat er ook in is geschrapd. Deze cijfers geven dus het aantal toevoegingen minus het aantal weglatingen.

In 1658 zijn er 248 pagina's meer, en 15.088 woorden. In 1669 zijn er 279 pagina's meer, en 27.951 woorden. Hier is op overtuigende wijze te zien dat de toename van het aantal pagina's niet gelijk gesteld mag worden met de werkelijke uitbreiding van het werk.

Per artikel blijkt het aantal woorden het geringst te zijn in de *Woorden-Schat* van Hofman. In de volgende drukken neemt dit aantal langzaam toe. Deze toename wordt vooral veroorzaakt door de buitengewoon lange artikelen die in 1658 door Meijer zijn geplaatst in het tweede deel. In latere drukken beknot hij deze artikelen vaak, zodat het aantal woorden per artikel in deel II weer wat afneemt. Relatief groot blijkt ook het aantal woorden per artikel te zijn in het derde deel, dat in 1669 voor de eerste maal is opgenomen. Oorzaak hiervan zijn de uiteenzettingen die in dit deel regelmatig aan de artikelen zijn toegevoegd.

¹Op p. 369-371.

²Zoals steeds zijn deze cijfers verkregen door de nauwkeurige telling van tien procent van het eigenlijke woordenboek, regelmatig verspreid door het werk. Het zijn cijfers die de werkelijkheid bij benadering weergeven.

L. MEIJER
WOORDENSCH.

Verdeelt in

1. BASTAARDT-WOORDEN.
2. KONST-WOORDEN.
3. VEROUDERDE WOORDEN.

De achtste Druk

Alom veel vermeerderd en verbeterd.

t'AMSTELDAM,

By JAN BOOM, op de Cingel, by den Jan-
Roon-Poorts-Toorn, 1720.

9 Titelpagina van de achtste druk van L. Meijers Woordenschat, in 1720 uitgegeven door Jan Boom te Amsterdam. Zoals men kan zien, is de hier afgebeelde titelpagina beschadigd en gerepareerd. Het vroegere drukkersmerk van de familie Boom, dat in de zesde druk op de titelpagina stond, is in deze druk weer opgenomen. De voorstelling is dezelfde, maar het merk is wat groter geworden en de randversiering is veranderd. Onderaan staat: I B. Het zijn de beginletters van Jan Boom. (Persoonlijk eigendom, vergroot)

3.2.2. De bewerkingen van Meijer – Macrostructuur

3.2.2.1. Macrostructuur 1654

3.2.2.1.1. Bastaardwoorden en kunstwoorden 1654

1654. Als Meijer, vier jaar na het verschijnen van de eerste druk, anoniem een tweede druk verzorgt van de *Woorden-Schat*, doet hij dat met grote terughoudendheid ten aanzien van hetgeen reeds in het woordenboekje is opgenomen. Vrijwel niets uit de eerste druk wordt veranderd of weggelaten. De enige wijziging zo hier en daar betreft de spelling. In deze druk zijn betekenissen toegevoegd aan bestaande artikelen. Er zijn tevens ruim 2200 volledige artikelen voor de eerste keer opgenomen. In het kader van de Macrostructuur zijn het om te beginnen de trefwoorden van deze toegevoegde artikelen die we hier nader willen bezien.

In de praktijk van het onderzoek blijkt het vrijwel ondoenlijk om alle drukken door Meijer bezorgd, woord voor woord te vergelijken. Wij hebben ons beperkt tot drie volledige letters van deze uitgaven, namelijk de A, M en S. In de druk van 1654 vormen zij 23 procent van het eigenlijke woordenboek, hetgeen ons voldoende lijkt om onze bevindingen geldig te verklaren voor geheel het werk. Hierbij zullen we ons niet begeven op het pad der fijne onderverdelingen, hetgeen een percentage van 23 procent aanvechtbaar zou kunnen maken. Ook zullen we onszelf er niet van weerhouden zo af en toe het oog buiten de letters A, M en S te laten dwalen.

Reeds eerder hebben we vastgesteld dat Hofman nergens in zijn uitgave de term ‘bastaardwoorden’ gebruikt. Het is Meijer die, op de titelpagina van zijn bewerking, in 1654 als eerste over ‘Basterdt-Woorden’ spreekt:

Nederlandsche | Woorden-Schat, | Waar in meest alle de | Basterdt-Woorden, | Uyt | P.C.Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, | I. v. Vondel, en andere voortreffelijke | Taalkundighe: | En | Konst-Woorden | Uyt | A.L. Kók, S. Stevin, de Kamer in Liefd' | bloeiende, en andere Duitsche Wijsghieren, | Verghadert, | Naauwkeurighlijk en met Kraft vertaalt worden. | De tweeden Druk, verbetert en veel vermeerdert.

Meijer spreekt op deze titelpagina tevens over opgenomen ‘Konst-Woorden’. Wat hij hiermee bedoelt, blijkt uit het trefwoordenbestand. Regelmatig voegt Meijer woorden toe die geheel uitheems van vorm zijn. Zij vormen meer dan 82 procent van alle trefwoorden die hij in deze druk voor de eerste keer opneemt. Deze trefwoorden zijn dikwijls zo opvallend niet-Nederlands dat evenmin valt te verwachten dat ze op enigerlei wijze vernederlandst zijn geweest in hun uitspraak. Het zijn geen bastaardwoorden en het lijken niet eens leenwoorden te zijn¹:

Abamita -- oudt-over-groot-vaders suster
 Abavunculus -- out-over-groot-moeders broeder / oudt-over-groot-oom
 Acroamaticus -- toeluystrigh

¹Van der Sijs, 1990: 59, geeft het volgende overzicht over woordontlening:

Bij het ontlenen van een woord zijn vier stadia te onderscheiden:

- (1) Een woord uit een andere taal wordt door een bepaalde groep mensen gebruikt in een bepaalde kontekst. Het woord is dan nog geen leenwoord, maar een vreemd woord.
- (2) Meer groepen mensen gaan het woord gebruiken, ook in andere konteksten en het kan door bijvoeglijke naamwoorden gespecificeerd worden. Nu is het een leenwoord.
- (3) Door veelvuldig gebruik wordt het woord onderdeel van het standaard Nederlands. Het kan aangepast worden aan het Nederlands in klank, spelling, morfologie. Het is een bastaardwoord geworden.
- (4) Tenslotte wordt het woord niet meer als leenwoord herkend.

Anakephaliosis -- hertelling
 Antepenultimus -- voor de naast laatste
 Apis Indica -- Indische Bye
 Mechanica operatio -- tuchtwerckelijke werckingh¹
 Melopoëia -- sangh-makingh
 Scala Milliarium -- mijl-maat / mijl-schaal
 Scema illuminationis Lunae -- de ghestalte der Maan-verlichtingh
 Synduasis -- samenkoppelingh

Deze woorden horen voor het grootste deel thuis in het Latijn, zoals we hieronder zullen zien. Voor het merendeel zijn het wetenschappelijke termen, afkomstig uit verschillende wetenschappen. De wetenschap werd immers in de zeventiende eeuw volgens de traditie in het Latijn beschreven en bedreven. Meijer, principieel voorstander van beoefening der wetenschappen in de moedertaal, geeft in de *Woorden-Schat* Nederlandse vertalingen voor allerlei uitheemse vakwoorden. Het zijn de ‘kunst-woorden’ die hij op de titelpagina heeft aangekondigd.

Het gaat bij Meijers kunstwoorden om vaktermen in de betekenis van het Duitse ‘Wissenschaftsprache’, het taalgebruik van de wetenschap². De vaktermen die behoren tot wat de Duitse taal ‘Handwerkerssprache’ noemt, zullen bij Meijer pas gevonden worden in 1669, in zijn derde deel, als termen uit de moedertaal. Meijers ‘kunstwoorden’ zijn dus niet gelijk te stellen met hetgeen in onze tijd wordt verstaan onder ‘kunstwoorden’, nl. vaktermen³.

Het door elkaar opnemen van bastaardwoorden en uitheemse wetenschappelijke termen, leidt tot een wonderlijke collectie trefwoorden. Meijer zelf is de eerste geweest om dit bezwaar te onderkennen. Hij zal het onder woorden brengen in het voorwoord van de eerstvolgende druk, die van 1658⁴. Ook zal hij dan een oplossing zoeken voor het probleem, door in die druk bastaardwoorden en wetenschappelijke termen onder te brengen in twee afzonderlijke delen, één voor ‘basterdwoorden’ en één voor ‘kunstwoorden’.⁵

3.2.2.1.2. Taal van herkomst

1654. Zoals wij hebben gezien⁶, waren de trefwoorden in Hofmans *Woorden-Schat* van 1650 voor ongeveer de helft afkomstig uit het Latijn en voor de andere helft uit het Frans. Trefwoorden uit andere talen dan deze twee vormden in de eerste druk een uitzondering.

De trefwoorden van de nieuwe artikelen die Meijer in 1654 toevoegt, zijn voor ongeveer 61% uit het Latijn afkomstig, voor 19% uit het Grieks, voor 12% uit het Frans, en van 6% is niet duidelijk of Frans dan wel Latijn taal van herkomst is geweest. Blijft over 2% uit andere talen, met name Italiaans en Arabisch.

Deze cijfers geven de herkomst slechts bij benadering aan. Reeds eerder is opgemerkt dat de grens tussen Franse en Latijnse herkomst nogal vaag is, doordat talloze Franse woorden uit het Latijn afkomstig zijn en doordat Latijnse woorden via het Frans ontleend kunnen zijn. Evenmin is de grens tussen Grieks en Latijn als brontaal scherp te trekken. Veel Latijnse woorden zijn immers van Griekse oorsprong.

Net zoals bij het gebruik van Latijnse termen, spelen bij het gebruik van Griekse woorden renaissance-invloeden een rol, maar ook de kennis der klassieken op de Latijnse

¹In 1658 verbeterd tot: tuighwerckelijke werking

²Woudstra en Steehouder.

³Meer hierover op p. 171 van deze studie.

⁴W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [2].

⁵Aldus de titelpagina van 1658.

⁶Zie p. 111 van deze studie.

scholen en het onderwijs in het Grieks aldaar. Alleen in geval van duidelijk Griekse herkomst hebben wij die als zodanig geteld:

Amblyophia, Anakephalaiosis, Aposioposis, Apozeme,
Melopoëia, Merismos, Sorites, Stereometria.

Op deze plaats wijzen we nogmaals op hetgeen Nicoline van der Sijs heeft gezegd over de leenwoorden in het Nederlands¹: ‘naar aantallen ontleningen is de volgorde van de verschillende talen: 1. Frans, 2. Latijn, 3. Engels, 4. Duits, 5. Grieks.’² De volgorde voor Meijers nieuwe trefwoorden van 1654 blijkt anders te zijn: 1. Latijn, 2. Grieks, 3. Frans, 4. Latijn of Frans, 5. Andere taal. Deze volgorde toont nog eens aan dat het bij Meijers trefwoorden niet gaat om een normaal bestand van leenwoorden. Het ongewoon hoge percentage aan Latijnse en Griekse trefwoorden is het gevolg van het grote aantal wetenschappelijke termen dat hij opneemt.

Vermelding verdienen nog de lemmata die door Meijer gedeeltelijk in de Nederlandse taal zijn gesteld. Het gaat hem in dit geval om de verklaring van het niet-Nederlandse gedeelte. Veel zijn het er niet, maar opmerkenswaard zijn ze wel:

Abolitie-brieven, Artillery-meester, Memori-briefken, Salvo schieten.

3.2.2.1.3. Domeinen van herkomst

1654. De trefwoorden die Meijer heeft verzameld zijn afkomstig uit diverse domeinen. Terwijl er bij Hofman sprake is van een groot aantal bastaardwoorden dat algemeen in gebruik is en dat niet op het eerste gezicht thuishoort in een bepaald vakgebied, maakt bij Meijer in 1654 het merendeel der trefwoorden wel duidelijk van een of ander vakgebied deel uit. Ook dit is een gevolg van het feit dat hij zoveel termen opneemt uit de verschillende wetenschappen. De domeinen waartoe de trefwoorden van Meijer behoren zullen wij hieronder vermelden in volgorde van afnemende belangrijkheid.

Overvloedig aanwezig zijn termen uit de toenmalige wijsbegeerte. Juist in deze jaren houdt Meijer zich bezig met de vertaling van wijsgerig werk uit het Latijn. In 1655 verschijnt *De christlijke ghódt-ghe-leertheid* van Marcus Fridericus Wendelinus. Het is een vertaling, begonnen door A.L. Kók, en na diens dood in 1653 voltooid en uitgegeven door Meijer zelf. Een jaar later, in 1656, verschijnt nogmaals een vertaling uit het Latijn, nu geheel door Meijer vervaardigd, namelijk *W. Amazes Mergh der ghódtgheleerdtheid*. Het is dus niet zo vreemd dat Meijer in 1654 veel wijsgerige termen als trefwoord opneemt:

Aequiparantia -- evengelijckheydt
Aequipollentia -- gelijkmachtigheydt
Affirmatie -- bevesting / betuyging
Allegoria -- byspraack / byspreuck / gelijkspreuk³
Macrocosmus -- groote werlt
Magnanimitas -- grootmoedigheydt
Microcosmus -- kleyne werlt / mensch
Modalis -- wijsiigh
Sententie diffinitif -- eynd-oordeel
Signum -- teecken
Species -- gedaente / soorte / ghemeen-gedaente
Subsistentia -- onderstandigheydt / bestaanlijckheydt

¹Van der Sijs 1990: 100.

²Aan Engels en Duits wordt pas ontleend vanaf de negentiende eeuw, zodat we die hier buiten beschouwing kunnen laten.

³Inconsequenties in de spelling zijn steeds overgenomen.

De zeventiende eeuw is voor de Nederlanden een tijd van handel en scheepvaart, van wereldreizen en ontdekkingsstochten. Nieuwe kaarten van landen, zeeën en werelddelen worden uitgegeven, prachtige globes vervaardigd. Beroemd zijn de kaarten, globes en atlanten van het uitgevergeslacht Blaaui¹. Meijer is met deze familie warm bevriend. Hij neemt in de *Woorden-Schat* allerlei termen op die te land en ter zee gebruikt worden bij het hanteren van kaarten en globes:

Almucantharath -- hooght- oft gewestcirkels / loop- oft topkringen
 Amphiscij -- twee-zijd-schaduwige
 Antaeci -- teghen-over-wooners
 Mediterraneus -- middel-lants / middel-aarts
 Solstitialis, e -- Sonne-standigh
 Solstitium Hybernum }
 Tropicus Hybernus } -- zuysche Sonne-
 Tropicus Capricorni } standt / zuysche
 Initium Capricorni } Son-keerkring
 Sphaerica -- bolkunde / klootkunde
 Subborealis -- noordelijck / noordwaarts / noordachtigh

De terminologie uit het hier genoemde domein ligt dicht bij die uit het gebied van de sferische sterrenkunde. Deze 'astronomia' werd in de 17e eeuw onderwezen aan de universiteit en niet zelden begon men hiermee al op de Latijnse scholen². Termen uit de astronomie zijn in verschillende uitgaven van de *Woorden-Schat* opgenomen, zij het niet zeer frequent.

Meijer noemt in 1654, op de titelpagina van de *Woorden-Schat*, de wiskundige Stevin als bron van konstwoorden. In de volgende druk van de *Woorden-Schat* zal hij in zijn voorwoord³ de 'Beghinselen der Wiskunde' noemen als bij uitstek geschikt om de 'Jonkheid' bij te brengen. Het derde domein waaraan Meijer termen ontleent is dat van de wiskunde:

Aequiangulus -- evenhoeckigh
 Aequicrura -- evenbeenigh
 Aequidistans, parallellus -- evenwijdige
 Aequilaterus -- evenzijdigh
 Multangularis -- veel-hoeckigh
 Scalenum -- oneevenzijdigh / oneevenbeenigh
 Secans -- Snijdtlijn
 Semidiameter -- halfmiddel-lijn
 Sinus -- Hoeckmaat (...)

Nu volgen drie domeinen die in gelijke mate vertegenwoordigd zijn, namelijk die van grammatica, godgeleerdheid en geneeskunde.

Dat Meijer grote belangstelling heeft voor de moedertaal en voor de regels volgens welke deze gebruikt moet worden, behoeft geen betoog. Hijzelf houdt zich in 1654 bezig met vertalen in de moedertaal, vanuit het Latijn. Zijn verzameling gedichten bevat al werk uit 1651. Meijer is dan 22 jaar. In 1658 zal *De looghenaar* verschijnen, een blijspel, zijn eerste toneelstuk. In later jaren is Meijer een der oprichters van Nil, dat ijvert voor verbetering van de moedertaal. Meijer beoefent de schone letteren met toewijding en heeft verscheidene vaktermen uit de grammatica onder zijn trefwoorden opgenomen:

Ablativus -- af-nemer
 Accusativus -- anklager
 Adjectijf -- toewerpigh / byvoeghlijck
 Adverbium -- bywoort

¹Zie hierover bijv. Fontaine Verwey 1961.

²Verkuyl 1985.

³Voorwoord tot de 'Taallievers' p. [9].

Modus finitus -- bepaelde	}	
Indicativus -- toonende	}	
Inperativus -- gebiedende	}	
Optativus -- wenshende	}	wijs
Subjunctivus -- anvoegende	}	
Infinitus, vel Infinitivus -- onbepaelde	}	
Praepositio -- voorsetsel ¹		
Semivocalis -- halfklincker		
Syntaxis -- samenvoegingh		

Evenveel ruimte als voor de grammatica, is ingeruimd voor de godgeleerdheid. Hoewel wij dit terrein apart vermelden, is voor Meijer de godgeleerdheid ongetwijfeld nauw verweven geweest met de wijsbegeerte, overeenkomstig de traditie. Sinds de middeleeuwen hebben wijsbegeerte en godgeleerdheid één geheel gevormd als scholastiek. Dat dit voor Meijer tot op zekere hoogte nog zo is, wordt geïllustreerd door zijn keuze voor het vertalen van een wijsgerig geschrift over de godgeleerdheid van Amezius: *W. Amezes Mergh der ghódtgheleerdtheit*. Meer nog door een werk van Meijer zelf, dat in 1666 anoniem zal verschijnen als de *Philosophia S. Scripturae interpretes*. Het is door hemzelf vertaald en verschijnt in 1667 als *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture*. Wanneer, zoals de titel zegt, de wijsbegeerte wordt aangewend om de Heilige Schrift te verklaren, dan blijkt daaruit dat voor Meijer wijsbegeerte en godgeleerdheid geen gescheiden zaken zijn. Als termen uit de godgeleerdheid noemen we:

Admirationis Signum -- wonderteecken
Agnus Dei -- 't Lam Godts
Angelus -- Geest / Engel / Gods-bode
Apocalypsis -- openbaringe
Messias -- Salighmaker
Militia Christiana -- Christelijcke krijgh
Sanctimonia }
Sanctitas } -- heyligheyt
Sanctificator -- Heylighmaker

Het is niet uitgesloten dat sommige termen uit de godgeleerdheid Meijer zijn toegestuurd door Johan Hofman. In Hofmans *Woorden-Schat* is dit domein immers ook aanwezig. En wij weten uit het voorwoord van deze druk² dat Hofman 'Uitheemsche woorden' heeft ingezonden.

Dit geldt eveneens voor de termen uit de geneeskunde. Meijer is in later jaren geneesheer geworden. Hij vertrekt in 1654 naar Leiden, waar hij op 19 september is ingeschreven als student in de filosofie. Pas op 25 september 1658 wordt hij student in de medicijnen. In 1654 valt van hem dus nog niet zoveel kennis van medische zaken te verwachten. Toch wijst de aard van de medische trefwoorden - geen bastaardwoorden maar uitheemse vaktermen - eerder naar Meijer dan naar Hofman:

Adstrictoria Medicamenta -- stoppende geneesmiddelen
Aitiologia -- oorzaak-segging
Amblyophia -- oogen-schemering
Angina -- hals-gesweer
Membrum -- lidt
Merlone -- tandt

¹Dibbets (1995: 305n.) merkt op: 'Dat Meijer in de *Woordenschat* van 1654: 189 *voorstellinge*, dat in de editie van Hofman uit 1650: 117 als vertaling werd gegeven van *praepositio*, verving door *voorsetsel*'...

Deze voorstelling van zaken is niet geheel juist. In 1650 luidt het trefwoord bij Hofman niet **praepositio**, maar **Prepositie**, verklaard als **voorstellinge**. In 1654 wordt dit artikel volledig gehandhaafd: **Prepositie -- voorstellinge**. Daarnaast is als nieuw artikel opgenomen **Praepositio -- voorsetsel**.

²Voorwoord p. [5].

Sectio -- koortsnee / rondsnee / snijding
 Vernalis sive Initium Arietis -- Lentsnee
 Supercilium -- winckbraauw

Twee domeinen, onder Meijers trefwoorden in gelijke mate tegenwoordig, en zowel bij hem als bij Hofman te vinden, zijn die van krijgsgeschiedenis en recht. Termen uit de krijgsgeschiedenis zijn in deze periode actueel door de Tachtigjarige Oorlog, die nog maar kort geleden is beëindigd. Eveneens door de *Nederlandsche historiën* van Hooft, waarvan de eerste twintig boeken zijn verschenen in 1642. Op de titelpagina van de *Woorden-Schat* van 1654 wordt 'P.C. Hóófdt' door Meijer ook genoemd als bron voor bastaardwoorden. Termen uit het krijgsbedrijf zijn bijvoorbeeld:

Alarm -- Wapen-roep
 Alferes -- Vaandrager
 Antemurale -- voor-veste / voorburght
 Militeren -- tegen-strijden / strijden
 Salvo schieten -- goe-reys scheut doen
 Stationarii -- Schildwachten
 Statio -- Wacht-huys

Eerder al hebben we gewezen op de dringende behoefte die in de zeventiende eeuw bestaat aan een rechtspraak in begrijpelijke taal¹. In Hofmans *Woorden-Schat* is het domein van het recht het duidelijkst aanwezig, in Meijers uitgave ontbreekt het evenmin. Zeker kan Hofman in 1654 woorden uit het recht hebben ingezonden, vooral omdat er nogal wat bastaardwoorden bij zijn:

Acte Notariaal -- bescheit van een beamptschrijver
 Amortiseren -- 't goedt in dooder handt stellen
 Arrement -- dingh-grondt
 Separatio bonorum -- Boedel-scheydinghe
 Seponeren -- wech-leggen / ter zijden leggen
 Speciale Procuratie -- sonderlinge last
 Supplianten -- smeeckelingen / versoeckers

Meijer heeft ook een aantal termen opgenomen uit de muziek. Dat in de zeventiende eeuw menig ontwikkeld mens een instrument bespeelt is wel bekend. Dat er graag en dikwijls wordt gezongen bij allerlei gelegenheden, bewijzen nog de vele liedboeken uit deze periode. Muziek is onderdeel van het dagelijks leven:

Amusus -- zanglooze / ongeleert in 't singen
 Melopoëia -- sangh-makingh
 Monochorda -- Zangh-lijn
 Saltus vocis -- stem-sprongh
 Scala Musicae -- sang-trap / sang-ladder
 Superius -- boven-sangh

Tenslotte is er nog een aantal trefwoorden te herkennen uit het domein van de handel:

Affaire -- handel / koopmanschap / bekommering
 Anticopa -- teghen-kerf
 Mercature -- Koophandel
 Mercantie -- koopmanschap
 Mercantist, Mercateur -- Koopman
 Sporco -- onsuyver / onlouter
 Stanti datto -- den toekomende maant
 Stylo novo -- na nieuwe stijl

De laatste drie trefwoorden zijn van Italiaanse herkomst. Italië is in deze periode een belangrijke handelspartner. Simon Stevin bijvoorbeeld schrijft een *Vorstelicke bouckhouding op de Italiaensche wyse*. De handelsbetrekkingen tussen Italië en de

¹Zie p. 113 van deze studie.

Nederlanden zijn in de zestiende en zeventiende eeuw zeer intensief geweest. Zo intensief dat er een weerslag van te zien is binnen de Nederlandse woordenschat van die periode. Dit is aangetoond door De Bruijn-van der Helm¹. Zij noemt een dertigtal Italiaanse handelstermen die in de Woorden-Schat van 1654 te vinden zijn. Echter, hiervan komen er elf al in 1650 bij Hofman voor.

In deze tijd is sprake van een druk handels- en reizigersverkeer tussen Italië en Nederland en bestaat er een levendige belangstelling voor Italiaanse cultuur en wetenschap. De Italiaanse toneelkunst is hier in de zeventiende eeuw als voorbeeld gezien. Het toneel van de Amsterdamse Schouwburg zal in 1664 worden ingericht naar Italiaans voorbeeld. Italiaanse invloed is terug te vinden in de muziek en termen uit kunst en muziek worden uit het Italiaans overgenomen². Er bestaat veel interesse voor de Italiaanse taal. In 1668 wordt de *Gazette d'Amsterdam* zelfs uitgebracht in het Italiaans. Het is al met al niet zo vreemd dat allerlei Italiaanse woorden in onze taal zijn doorgedrongen.

Ook Meijer toont belangstelling voor het Italiaans. In 1672 verschijnt van zijn hand de *Italiaansche spraakkonst*, als leerboek van het Italiaans. Het werk bevat enkele uitvoerige Italiaans-Nederlandse woordenlijsten. Dat in Meijers bewerking van de Woorden-Schat Italiaanse woorden voorkomen, ligt daarom in de lijn der verwachting.

Soms lijken de trefwoorden van Meijer wel erg ongebruikelijk en vraagt men zich af of het opnemen in de Woorden-Schat enig nut heeft gehad:

Abamita -- oudt-over-groot-vaders suster
 Abavunculus -- out-over-groot-moeders broeder / oudt-over-groot-oom
 Ambubaja -- Dante / Dantine / hoere
 Archididascalus -- opper-meester

Een andere keer is er juist sprake van heel alledaagse Franse woorden. In de volgende druk zullen die over het algemeen worden weggelaten:

Allez }
 Allons } -- voort
 Amoy -- an mijn
 Avous -- 't ghelt u / an u
 Masseur -- Suster
 Monfreer -- mijn Broeder

Het bewandelen van de gulden middenweg tussen nog wel opnemen en niet meer opnemen zal voor Meijer, zoals voor elke lexicograaf, moeilijk zijn geweest. Bovendien vormt de Woorden-Schat van 1654 zijn eerste lexicografische product. Veel ervaring heeft hij nog niet.

3.2.2.1.4. Grammaticale categorieën

1654. In de Woorden-Schat van Hofman werden de trefwoorden voor ongeveer 50% gevormd door een zelfstandig naamwoord, voor 35% door een werkwoord en voor 15% door een bijvoeglijk naamwoord of bijwoord³.

De artikelen die Meijer in 1654 toevoegt, geven een ander beeld. Hiervan heeft 64% een substantief als trefwoord:

Abortif, Adulateur, Aenigma, Affaire, Magnanimitas, Manna, Scema, Scientia, Semitonium, Sepiment, Sermocinatio, Solidimetria.

Zo'n substantief kan in het meervoud staan:

Attributa, Axiomata, Meteora, Speceryen, Sphaeroidales, Supplianten.

Van Meijers artikelen heeft niet meer dan 7% als trefwoord een werkwoord:

Abmitteren, Acciperen, Aequeren, Afcirculen, Maniëren, Misereri, Saiseren, Salutereren.

¹De Bruijn-van der Helm 1992.

²Lo Cascio 1995, Nawoord p. 29.

³Zie p. 116 van deze studie.

18% heeft een bijvoeglijk naamwoord of bijwoord als trefwoord:

Abnormis, Acutangulus, Aequivoca, Aisement, Major, Meridionalis, Scalenum, Secretelijck, Sexagenarius, Sextilis.

Hierbij komt nog 6% aan artikelen die een meerwoordig lemma bevatten. In feite gaat het dan om een verbinding die als lemma fungeert, gewoonlijk een substantiefgroep:

Acte Notariaal, Advocaat Fiscaal, Apparentiae Caelestes, Mechanica operatio, Speciale Procuratie, Stylo novo, Syllogismus Hypotheticus.

Tenslotte is 5% der artikelen samengesteld¹. Over het algemeen is weer sprake van een substantiefgroep die als trefwoord dienst doet.

Aangezien het bij de lemmata in samengestelde artikelen en bij de meerwoordige lemmata bijna steeds gaat om substantiefgroepen, zou men van deze 11% nog zeker 10% kunnen optellen bij de 64% aan artikelen met een zelfstandig naamwoord als lemma. Van Meijers artikelen bevat zodoende 74% als trefwoord een substantief, of één of meer substantiefgroepen, 7% een werkwoord en 18% een bijvoeglijk naamwoord of bijwoord. Andere woordsoorten dan de hier genoemde komen zelden voor.

Meijer neemt meer substantieven en substantiefgroepen op dan Hofman, en minder werkwoorden. Onder de bastaardwoorden die Hofman verzamelt, worden kennelijk nogal wat werkwoorden gevonden. Bij de vaktermen die Meijer bijeenbrengt, komen klaarblijkelijk veel minder werkwoorden voor, of ze leveren minder problemen op bij de vertaling.

Van de artikelen die Meijer in 1654 toevoegt, bevat 89% een ingang van niet meer dan één woord. Bij Hofman was dit bijna 100%.

3.2.2.1.5. Sublemma's

1654. Het is Meijer die in zijn eerste bewerking het 'samengestelde artikel' invoert. 5% der toegevoegde artikelen bevat naast het hoofdlemma één of meer sublemma's. Het trefwoord wordt gecombineerd met verschillende andere woorden:

Accentus, Acutus	Materia in qua
Gravis	Ex qua
Circumflexus	Circa quam
	Prima
Ars Componendi	Secunda
Ponderaria	
Mechanica	Servitus praediorum
	Urbanorum
Scala altimetra	Rusticorum
Milliarium	
Musicae	

3.2.2.1.6. Ordening

1654. Rest ons te kijken hoe Meijer in de uitgave van 1654 de trefwoorden geordend heeft. Wel staan weer de lemmata in alfabetische volgorde, maar dit is niet altijd volgehouden tot in de laatste letter van elk trefwoord. Regelmatig komen kleine afwijkingen voor. Dit kan mede veroorzaakt worden doordat de letter V niet altijd volgt op de letter U, evenmin als de letter J altijd volgt op de letter I²:

¹Voorbeelden volgen hierna.

²In de volgende druk zal Meijer zich voorstander verklaren van het plaatsen van de J na de I, en de V na de U. Meer hierover op p. 147 van deze studie.

Affameren	Magnitude	Solliciteren
Affaire	Majesteyt	Solide
Affectaat	Majores	Soliditeyt
Afcirculen	Major	Solidimetria
Afconterfeyten	Mayus	Solidi quadratus
Affecteren	Mainteneren	

Als beginletter van de lemmata zijn zowel [i] als [j] weergegeven met de hoofdletter I¹ en door elkaar opgenomen. De [ü] in deze positie is weergegeven met U en de [v] met V, hoewel de trefwoorden beginnend met U en met V toch door elkaar zijn geplaatst, alsof het hier om dezelfde beginletter gaat.

Sommige trefwoorden die in de eerste druk onder de letter E waren ondergebracht, hebben in de tweede druk een plaats bij de A gekregen, doordat de beginletter E van het lemma nu als AE geschreven is:

1650 Equipage	1650 Equiperen
1654 Aequipage	1654 Aequiperen

Binnen een samengesteld artikel zijn de sublemma's niet in alfabetische volgorde gezet. Wel is regelmatig sprake van enige logische ordening. Meijer zet de antoniemen doorgaans bij elkaar. Ook woorden waarvan de betekenissen sterk samenhangen, plaatst hij niet zelden onder elkaar. Zo zal **Secunda**, tweede, volgen op **Prima**, eerste. **Univoca**, eennamige, volgt op **Aequivoca**, gelijknamige. **Heterogeneous**, ongelijkaertige, komt na **Homogeneous**, gelijkaertige. En **Curvilinear**, kromlijnige, volgt **Rectilinear**, rechtljnige.

In de volgende druk, wanneer de samengestelde artikelen in omvang toenemen doordat het aantal sublemmata groter wordt, zal het ontbreken van een vaste ordening het zoeken binnen deze artikelen ernstig gaan bemoeilijken.

Niet heel dikwijls, maar toch met een zekere regelmaat, geeft Meijer in een artikel een synoniem van het trefwoord. Meestal is het er één, soms zijn het er meer. Menigmaal blijkt zo'n synoniem taalkundig verwant met het trefwoord. De synoniemen worden op verschillende manier van elkaar gescheiden. Vaak door een komma, soms door een Latijns voegwoord. Ook kunnen ze onder elkaar zijn geplaatst, verbonden door een accolade:

Abbrevatie	}
Abbrevature	} -- verkorting / verkort-teeken
Abnepotes, Abneptes	-- Na-after-kints-kinderen
Mappae, seu Chartae Geographicae	-- Aardklootkaarten / Wereld-kaarten
Mixture & mixtie	-- menghsel / menginge
Substratio, vel subductio	-- aftrekingh

Het gegeven synoniem is meestal niet nog eens als trefwoord opgenomen. Als het wel gebeurt, lijkt het min of meer per ongeluk te zijn, zoals blijkt uit verklaringen die niet geheel overeenkomen, of uit de verschillende vormen van het trefwoord:

Asterisma, Constellatio	-- gesternte / hemelsch-teecken
Constellatie	-- samenkomst van Sterren / ghesternte / samen-sterringh
Axis, Diameter Terrae	-- As / spil ²
Diameter	-- middel-lijn / mid-streep
Mane, vel Aurora	-- vroegh / vroeg-stondt / morgen-stondt
Auroor	-- dagheraat

¹Uitgezonderd het lemma **Jaceren**.

²**Terrae** is onvertaald gebleven. **Diameter Terrae** komt in het werk verder niet voor.

3.2.2.2. Macrostructuur 1658

3.2.2.2.1. Verdeling in twee delen

1658. De Woorden-Schat van 1654 bevatte als trefwoorden zowel bastaardwoorden als kunstwoorden, die zonder enig onderscheid waren opgenomen. Het resultaat was nogal verwarrend. Meijer zelf brengt in 1658 dit bezwaar onder woorden in het voorwoord¹:

Het gheheele werk, waar in voorheen de Basterdt-, en Kunstwoorden, ghelijc als een mengelmoes en verwarden bayerdt², onder en door elkanderen ghedommelt³ laghen ...

Hij lost in 1658 het probleem op door bastaardwoorden en kunstwoorden in twee aparte delen onder te brengen:

Het gheheele werk (...) heb ik eerst in twe deelen gheschift, en ghescheiden, en in 't eerste alle de Basterdtwoorden, en in 't tweede alle de Kunstwoorden gheschókkeert⁴, en op haar órde gheplaatst⁵ ...

Uit hetgeen Meijer hier zegt, krijgt men de indruk dat hij de aanwezige trefwoorden eenvoudigweg in twee groepen heeft verdeeld, een van bastaardwoorden en een van kunstwoorden. Maar zo eenvoudig als het hier wordt voorgesteld is het in werkelijkheid niet gegaan.

In de praktijk van het woordenboek blijkt voor Meijer de vorm van het trefwoord het belangrijkste criterium te zijn geweest bij zijn verdeling. Alle trefwoorden afkomstig uit een vreemde taal waarvan de vorm is aangepast aan het Nederlands, benevens alle Franse trefwoorden, worden ingedeeld bij de bastaardwoorden. Alle Latijnse en Griekse trefwoorden zijn geplaatst bij de kunstwoorden.

Het is over het algemeen de vorm die beslist of een trefwoord bij de bastaardwoorden dan wel bij de kunstwoorden thuishoort. Wanneer echter de vorm niet overeenkomt met hetgeen Meijer bij zijn verdeling met het trefwoord van plan is, dan wordt deze vorm soms gewijzigd, zodat het trefwoord in het andere deel kan worden gezet. Of, hetgeen meer gebeurt, Meijer zoekt er nog een vorm bij, zodat hij het trefwoord in beide delen kan opnemen. In het onderstaande is dit duidelijk te zien.

Franse trefwoorden komen bij de bastaardwoorden terecht:

Ample, Appareil, Appel, Appuy, Aspect, Assises, Aubade, Malcontent, Malheureux,

Manie, Massacre, Salut, Saufconduit, Scabreux, Secours, Sentiment, Sombre, Souverain. Uitheemse trefwoorden waarvan de vorm is aangepast aan het Nederlands zet Meijer bij de bastaardwoorden:

Aberreren, Accumberen, Alimentatie, Alloy, Amputeren, Appreciëren, Apteker, Arbitr, Assequitie, Assurantie, Avontuuren, Magazijn, Masqueren, Meditatie, Meubelen, Monstering, Sacreren, Scepter, Scrupulositeit, Secretelijk, September.

Er zijn heel wat trefwoorden uit deze categorie die niet alleen zijn opgenomen bij de bastaardwoorden, maar waarvan tevens een Latijnse of Griekse vorm - die Meijer er dus bij heeft gezocht - is geplaatst bij de kunstwoorden. In het gehele werk gebeurt dit zeker meer dan 325 keer. Dat deze handelwijze leidt tot veel dubbele vermeldingen behoeft geen betoog⁶:

2 Absurd → 3B Absurd, 3K Absurdum

2 Arterie → 3B Arterie, 3K Arteria

¹Voorwoord tot de 'Taallievers' p. [2].

²bayerdt: rommel

³onder en door elkanderen ghedommelt: dooreen gemengd

⁴gheschókkeert: bijeengebracht

⁵op haar órde gheplaatst: geordend

⁶In hetgeen hier volgt is deel I, bastaardwoorden, aangegeven met **B**, deel II, kunstwoorden, met **K**.

3B betekent: het deel Bastaardwoorden in de derde druk en **3K**: het deel Kunstwoorden in de derde druk.

2 Matrice → 3B Matrice, 3K Matrix
 2 Muscule → 3B Muscule, 3K Musculus
 2 Synode → 3B Synode, 3K Synodus

In een derde deel van deze gevallen krijgt het nieuwe trefwoord in het deel kunstwoorden bovendien nog een aanvulling, in de vorm van een aantal sublemmata. Dit kan er één zijn, maar het kunnen er ook meer zijn. Zo wordt het trefwoord **Arteria** voorzien van 44 sublemmata, en is het trefwoord **Musculus** aangevuld met niet minder dan 113 sublemmata.

Latijnse en Griekse trefwoorden plaatst Meijer bij de kunstwoorden:

Accusativus, Acroamaticus, Acronychus, AEquiparantia, Anacoiosis, Anakephaliosis, Macrologia, Magisterium, Materiatus, Membrum, Scolium, Secans, Sensibile, Septenarius.

Uitzondering hierop vormen de Latijnse en Griekse trefwoorden waarvan de vorm wordt vernederlandst of verfranst, en die vervolgens naar de bastaardwoorden verhuizen:

2 Abductio → 3B Abductie 2 Meridionalis → 3B Meridionaal
 2 Adversarius → 3B Adversarie 2 Superfluitas → 3B Superfluiteit

Het gebeurt ook dat een trefwoord in zuiver Latijnse of Griekse vorm niet alleen wordt geplaatst bij de kunstwoorden, maar dat tevens een vernederlandste of Franse vorm ervan - door Meijer erbij gezocht - wordt ondergebracht bij de bastaardwoorden. Ook in dit geval af en toe uitbreiding met sublemmata voor het kunstwoord.

2 Alternus → 3K Alternus, 3B Altern
 2 Motor → 3K Motor, 3B Moteur
 2 Sanctitas → 3K Sanctitas, 3B Sanctiteit

Een enkele keer zet Meijer een zuiver Latijns trefwoord toch bij de bastaardwoorden, zoals **Arbiter**, **September**, **Summa**. Zou hij van mening zijn dat het in deze gevallen niet gaat om wetenschappelijke termen, omdat de woorden algemeen gebruikt worden? In 1669 zet hij **Arbiter** trouwens tevens bij de kunstwoorden.

Op deze plaats dringt zich de vraag op welke betekenis de termen 'bastaardwoord' en 'kunstwoord' voor Lodewijk Meijer hebben gehad.

Volgens *Verschueren* 1991 is een bastaardwoord een 'vreemd woord, dat in uitspraak of spelling min of meer vernederlandst is'. In deze definitie vormen de vorm en de uitspraak het criterium. Deze moeten vernederlandst zijn. Meijer blijkt er in de *Woorden-Schat* net zo over te denken, maar door hem zijn daarenboven nog de zuiver Franse trefwoorden tot de bastaardwoorden gerekend.

Een kunstwoord, of kunstwoord is, volgens *Verschueren* 1991 een 'technisch woord, vakwoord, vakterm'. Het *WNT*¹ wijst erop dat de term 'kunstwoord' een vertaling is van het Latijnse 'terminus technicus'. Het geeft als definitie: 'Een woord dat bepaaldelijk in verband met een of ander vak gebruikt wordt; of wel: een algemeen gebruikt woord wanneer dit, veelal in een bijzondere beteekenis, in verband met eenig vak wordt gebezigd; kunstterm, vakwoord'.

Interessant is een citaat uit 1668, Koerbagh, *Bloemhof*², dat het *WNT* toevoegt: 'De geneesmeesters, heelmeesters, en kruidmengers, welkers kunstwoorden mede altemaal Grieks sijn, of Latijn'. De vaktermen der medici worden door Koerbagh in 1668 'kunstwoorden' genoemd, en volgens hem zijn het Griekse of Latijnse termen.

Het criterium voor een kunstwoord, een vakterm, is in *Verschueren* en *WNT* van inhoudelijke aard. De betekenis van het woord geeft de doorslag. Welke vorm het heeft, hoe de uitspraak is, aan welke taal het is ontleend, wordt niet ter sprake gebracht.

¹WNT VIII [1]: 595.

²Adr. Koerbagh, *Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet*, Amsterdam 1668.

Welke woorden Meijer samen wil brengen in het deel Konstwoorden van 1658 lezen we op de titelpagina van dat deel:

't Twede deel der Nederlandsche Woordenschat, waar in meest alle de konstwoorden, uit de wijsgeerte, wiskunde, ontleedkunde, gheneeskunde, rechtsgheleerdheid, en ghódtgheleerdheid (...) verghadert zijn.

Op deze plaats blijkt op overtuigende wijze dat Meijers konstwoorden wetenschappelijke termen zijn.

Men vraagt zich af of Meijers gebruik van de term 'konstwoord' niet afkomstig kan zijn uit het Middelnederlands. Samengesteld uit 'const' en 'wort', waarbij in het geval van de Woorden-Schat 'const' de betekenis zou hebben van 'een vak van wetenschap of studie'¹. De betekenis 'handwerk, ambacht', die het woord 'const' ook heeft, lijkt bij Meijers gebruik van de term 'konstwoord' niet mee te tellen. Wanneer hij vakwoorden opneemt uit ambacht of bedrijf, dan doet hij dat pas in 1669, bij de verouderde en ongewone woorden. De term 'konstwoord' blijft daarbij achterwege².

Voor Meijer blijkt in de Woorden-Schat van 1658 een konstwoord een woord te zijn in het Grieks of Latijn. Dat is te begrijpen, omdat de beoefening van de wetenschappen in zijn tijd over het algemeen plaatsvindt in het Latijn, terwijl het Grieks hierbij een belangrijke rol speelt. Soms is voor Meijer bij zijn indeling toch ook de betekenis van het woord van belang geweest. Vandaar de gevallen van vormverandering om een lemma in het gewenste deel te kunnen zetten.

Meijers verdeling in bastaardwoorden en konstwoorden, hinkt in 1658 dus op twee gedachten. Franse en vernederlandste uitheemse woorden zet hij in het deel Bastaardwoorden, wetenschappelijke termen in Grieks of Latijn in het deel Konstwoorden. Enerzijds spelen de vorm en de uitspraak een belangrijke rol: Frans en vernederlandst tegenover Grieks of Latijn. Anderzijds speelt de betekenis een rol: wetenschappelijke termen horen in het deel Konstwoorden thuis en voor het deel Bastaardwoorden blijven dus de niet-wetenschappelijke termen over.

Deze verdeling zou goed zijn door te voeren indien wetenschappelijke termen uitsluitend voor zouden komen in Grieks of Latijn. Echter, vooral bij de termen van rechtspraak en notariaat komt Meijer door zijn verdeling in moeilijkheden. Die termen hebben meestal een Franse vorm, al dan niet vernederlandst. Meijer moet ze, volgens zijn verdelingsnormen, in het deel bastaardwoorden plaatsen en dat doet hij ook. Maar op de titelpagina van het deel Konstwoorden noemt hij de 'rechtsgheleerdheid' als bron van kónstwoorden, en wanneer rechtstermen een Griekse of Latijnse vorm hebben, dan plaatst hij ze in dit deel.

Rechtstermen in Grieks of Latijn behoren zodoende tot de wetenschappelijke vaktermen, rechtstermen in het Frans, of in vernederlandst Frans of Latijn, niet. Ditzelfde bezwaar geldt ten aanzien van Meijers verdeling van termen uit de wijsbegeerte, uit geneeskunde en uit de godgeleerdheid³.

Talrijk zijn daarenboven de woorden die balanceren op de grens tussen bastaardwoord en konstwoord en die hij dan ook dikwijls maar in beide delen opneemt. De gebruiker van het woordenboek moet het gezochte in dat geval zowel onder de bastaardwoorden als onder de konstwoorden zoeken:

- 3B Affabiliteit – ghespraaksaamheid
- 3K Affabilitas – ghespraakzaamheid
- 3B Affirmatie -- bevestiging / betuiging
- 3K Affirmatio -- bevestiging

¹Mnl. Hwb.: 304 onder **Conste**. MWB III: 1810 onder **Conste** idem.

²Zie eveneens p. 162 van deze studie.

³Zie ook p. 175 van deze studie.

3B Materiaal -- stóffelijk
 3K Materialis – stóflijk

3B Simpliciteit -- eenvoudigheid / slechtigheid / eenvuldigheid
 3K Simplicitas -- eenvoudigheid / eenvuldigheid

3.2.2.2. Weglatingen

1658. In totaal blijken in deze uitgave bijna 300 artikelen verwijderd¹. Dat is tamelijk veel. Artikelen zijn dikwijls weggelaten omdat ze onjuist zijn. Af en toe lijken ze per ongeluk te zijn verdwenen, aangezien er niets aan mankeert. Het is niet ondenkbaar dat de zetter van deze omvangrijke stof soms de schuldige is en dat hij wel eens een regel, of meer, heeft overgeslagen. Meestal zal Meijer zelf een artikel hebben geschrapd omdat het hem niet beviel, of omdat het in zijn ogen gemist kon worden.

Hier volgt een aantal voorbeelden van artikelen uit 1654 die niet meer te vinden zijn in de uitgave van 1658²:

Abitus -- wegh-gang / scheidinge
 Solis -- avondt
 Maris -- ebbe

Absimilis -- ongelijk

Adagium -- spreekwoord / spreuck

Ador -- reyn kooren / afgoden-offer

(Indien de Duitse komma was vervangen door het voegwoord 'als' was het artikel juist geweest, maar het wordt geschrapd. In 1663 is het bij de kunstwoorden weer opgenomen: Ador -- spelt. In 1777 wordt dit: Ador -- spelt / slecht koorn.)

Adversalia -- kladtboeck / kladde

(Het moet zijn Adversaria, maar het artikel is weggelaten. In 1745 keert het terug bij de kunstwoorden: Adversaria -- kladboeken. In 1805 is dit verbeterd tot: Adversaria - aantekenboek.)

Affectaat -- naeukeurigh

(De verklaring lijkt onjuist. Het artikel vervalt.)

Scriptura -- Schrift

(In 1745 keert het artikel Scriptura -- geschrift, terug bij de kunstwoorden, zelfs als samengesteld artikel met met vijf sublemmata.)

Scopus -- Wit / doel / ooghmerck

(In 1745 opnieuw en volledig opgenomen bij de bastaardwoorden.)

Scorpioen -- Slangh

(Het foutieve artikel wordt voorgoed weggelaten.)

Semblant -- schijn

(Keert terug in 1669 bij de bastaardwoorden als: Semblant -- ghelaat / schijn.

In 1805 wordt dit: Semblant -- schyn / voorkomen.)

¹Over de 540 weggelaten betekenissen zie in deze studie p. 237.

²In 1654 werd nog geen onderscheid gemaakt tussen bastaardwoorden en kunstwoorden, zoals ook uit deze voorbeelden blijkt.

Eveneens weggelaten zijn de genus-uitgangen die in de vorige druk aan sommige Latijnse lemmata, namelijk bijvoeglijke naamwoorden, werden meegegeven:

2 Sacerdotalis, e -- Priesterlijck
3B Sacerdotaal -- priesterlijk

2 Mediatus, a, um -- middeligh
3K Mediatus -- middeligh

3.2.2.2.3. Bastaardwoorden 1658

1658. Naast de verdeling van het aanwezige materiaal, vindt in 1658 aanvulling plaats. De uitbreiding van het aantal bastaardwoorden is volgens het voorwoord afkomstig zowel van Meijer zelf als van Hofman:

Voorders, tót verghrooting van 't eerste Deel, heb ik de Basterdtwoorden, die my in 't leezen óft spreken ghemoeteden, óft van I. Hófman toegeschikt wierden, (ghelijk hy 'er my niet weinighe toegeschikt heeft) naghezócht, en die 'er niet inghevonden wierden, op haar behoorlijke stede tusschen de voorighe inghevlijdt...¹

In deel I van 1658 vormen de letters A, M en S 22% van het geheel. In deze drie letters hebben we 329 toegevoegde artikelen geteld. Dit betekent dat in het gehele eerste deel ongeveer 1520 nieuwe artikelen, en dus evenveel nieuwe hoofdingangen, zijn opgenomen.

Van de nieuw toegevoegde trefwoorden in deel I heeft 11% een geheel uitheemse, over het algemeen Franse, vorm:

Accomplissement, Accoutrement, Adherent, Administrateur, Ardeur, Armature, Aubade, Malcontentement, Massivete, Menace, Morose, Sacrificateur, Sejour, Serenade, Sortie, Successif.

De overige 89% heeft een vorm die min of meer is aangepast aan het Nederlands:

Abaliëneren, Abjunctie, Abjungeren, Ablactatie, Abluëren, Abrumperen, Absolutelijk, Accijsener, Adherenten, Alleë, Ambassaadtschap, Attempereren, Manducatie, Margineel, Monstering, Sejourneren, Sejungeren, Selectie, Sinisterlijk, Sobereren.

3.2.2.2.3.1. Taal van herkomst

1658. Taal van herkomst van de nieuw toegevoegde bastaardwoorden is voor 21% Frans, voor 54% Latijn en voor 21% is op het eerste gezicht niet vast te stellen of het Frans dan wel Latijn is geweest. Blijft over 4% afkomstig uit een andere taal, over het algemeen Grieks. Ook nu weer worden deze cijfers met terughoudendheid gegeven, omdat de taal van herkomst lang niet altijd met zekerheid kan worden vastgesteld.

Duidelijk is wel dat van de nieuw toegevoegde bastaardwoorden 96% afkomstig is uit het Latijn of uit het Frans. Dit komt overeen met de herkomst van bastaardwoorden die in het Nederlands van de 17e eeuw gebruikt worden².

3.2.2.2.3.2. Domeinen van herkomst

1658. In de druk van 1654 maakte het merendeel van de trefwoorden die Meijer toevoegde, duidelijk deel uit van een of ander domein. Dit was een gevolg van het opnemen van talrijke wetenschappelijke vaktermen. In het deel bastaardwoorden van 1658 keren we terug naar de toestand zoals die was bij Hofman in 1650. Een groot aantal van de nieuwe bastaardwoorden is algemeen in gebruik en hoort niet duidelijk in een bepaald domein thuis.

¹W-S 1658 voorwoord p. [2] en [3].

²Van der Sijs 1990: 100.

Toch zijn er onder de nieuw toegevoegde bastaardwoorden van 1658 enkele domeinen te herkennen. In volgorde van afnemende belangrijkheid zijn het:

De wijsbegeerte: Allegorie -- byspraak / byspreuk / ghelijkspreuk
 Assimilatie -- vergelijking / ghelijkmaaking
 Metaphysica -- overnatuurkunde
 Metempsychose -- zielverhuizing
 Sophistry -- muggheziftery / haerkloovery / woordtivity
 Supponeren -- onderstellen / onderzetten / neêrstellen

Het recht: Aborsie -- anrantsing
 Abjudicatie -- afwijzing / ontwijzing
 Amortificatie -- doode handtstelling
 Satisfactie -- ghenoeghgheeving / bórghstelling
 Stranguleren -- worghen

Geneeskunde en godsdienst, die in gelijke mate vertegenwoordigd zijn:

Amputatie -- afsnijding
 Apteek -- drogbereidery / artsenijwinkel
 Auscultatie -- toeluistering
 Manducatie -- eeting / kaauwing

 Apostel -- Ghodts ghezant
 Manifesteren -- openbaaren
 Metropolitaan -- hoofdstadts bisschop
 Sacrificateur -- ófferaar / ófferpriester / ófferman

Weer geldt hier het bezwaar dat een vakterm uit de wijsbegeerte wordt ondergebracht bij de kunstwoorden als hij tot het Grieks of Latijn behoort, en bij de bastaardwoorden als de vorm ervan Frans of vernederlandst uitheems is. Ditzelfde is van toepassing op termen uit de domeinen van recht, geneeskunde en godsdienst.

Slechts in bescheiden mate tenslotte, zijn aanwezig de domeinen van zeevaart en krijgsbedrijf:

Admiraliteit -- zeevooghdy
 Adnavigatie -- anvaaring
 Asserateur -- verzekerer ter zee

 Armaris -- wapenhuis
 Artillery-huis -- gheschuthuis
 Monstering -- wapenschouwing

Uit het voorwoord is bekend dat Hofman voor deze uitgave bastaardwoorden heeft ingezonden. We zien hier domeinen terug die in Hofmans Woorden-Schat al aanwezig waren. Er zullen zeker bijdragen van hem bij zijn.

3.2.2.2.3.3. Grammaticale categorieën

1658. Van de nieuw toegevoegde trefwoorden in het deel bastaardwoorden behoort 60% tot de substantieven:

Adherentie, Adhorteur, Adimpletie, Adjuratie, Admixtie, Sabbath, Sacratie, Secessie.

28% hoort bij de werkwoorden :

Ablacteren, Abomineren, Abraderen, Adsimuleren, Sejourneren, Sejungeren, Signeren.

12% wordt gevormd door adjectief of bijwoord:

Adequaat, Adherent, Scurril, Secuur, Seveer, Sinisterlijk, Stupide, Sublunair.

Andere woordsoorten dan deze drie worden niet gevonden. Het in meervoud opnemen van het substantief is grote uitzondering geworden.

Nieuw opgenomen artikelen in deel I zijn in deze druk nooit samengesteld. Artikelen met sublemmata komen alleen voor in deel II. Lemmata die Meijer opneemt bij de bastaardwoorden, zijn in principe éénwoordig. Hij houdt dit strikt vol, zoals ook aan de hierboven gegeven voorbeelden te zien is.

3.2.2.3.4. Ordening

1658. De ordening van de artikelen in het deel bastaardwoorden is in 1658 nauwkeuriger dan in de voorgaande druk. Over het algemeen zijn de trefwoorden redelijk alfabetisch geplaatst, een enkele afwijking in het wordeinde daargelaten:

Amice	Maculature	Secretelijk
Amye	Maculatie	Secretaris
Amissie	Maculeren	Secte
Amict		Sectaris

Soms gaat het toch mis en dan kan het gebeuren dat op één bladzijde de volgende drie artikelen zijn opgenomen, alle drie op de verkeerde plaats:

Saluatie -- beghroeting
Salutatie -- ghroetenis / ghroeting / beghroeting
Salutatie -- beghroeting / heilwensching

Hetgeen Meijer in zijn voorwoord aankondigt¹ voert hij uit, namelijk het onderscheiden van de beginletters I en J en evenzo van de U en V, waarbij de klinker I vóór de medeklinker J wordt geplaatst en de klinker U vóór de medeklinker V:

Ideen, Ignobel, Illaberen, Image, Inadvertentie, Iracundie, Item.
Jaceren, Javelijn, Joincture, Jubilee, Jurament.
Ulcereren, Uniform, Urgent, Usufruct, Uteren.
Vacant, Vehementie, Vicaris, Vocabel, Vulgair.

Het opnemen van een synoniem van het lemma binnen het artikel vindt in deze druk nauwelijks plaats. En als dit al voorkomt, dan is het in het begin van het woordenboek, en gaat het meestal om niet meer dan een variant:

Adfrigeren	Adunie	Alchymie, alkemeye
Affrigeren	Adunitie	

3.2.2.2.4. Konstwoorden 1658

1658. Zoals we hebben gezien zijn in 1658 in het deel Bastaardwoorden 1520 nieuwe artikelen opgenomen. Dit deel bevat in totaal 5744 artikelen². Er zijn er dus 4.224 overgenomen uit de voorgaande druk.

De druk van 1654 bevat in totaal 5962 artikelen. Hiervan blijken er 296 te zijn geschrappt, zodat er 5.666 artikelen zijn gehandhaafd. Daarvan zijn er 4.224 als bastaardwoord terechtgekomen in het eerste deel. In het tweede deel zijn de overige 1.442 geplaatst als konstwoord.

In deel II vormen in 1658 de letters A, M en S 29% van het geheel. In deze drie letters tellen we 378 toegevoegde artikelen. Dit houdt in dat het gehele tweede deel 1.303 nieuwe artikelen bevat, met even zovele nieuwe hoofdingangen. Tevens zijn in dit deel aan bestaande artikelen 2.360 nieuwe sublemmata toegevoegd, naast velerlei nieuwe betekenissen. Een en ander heeft tot gevolg dat het deel Konstwoorden in 1658 veel meer nieuwe stof bevat dan oude.

De 2.360 sublemmata waarmee de bestaande artikelen in deel II zijn aangevuld, zijn terechtgekomen in 286 artikelen, per artikel gemiddeld ruim 8 sublemmata. Deze artikelen

¹W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [3] en [4].

²Zie Tabel 1 op p. 158.

bevatten voor een deel reeds sublemmata, waar de toegevoegde sublemmata zich nog bijvoegen.

Ook de nieuwe artikelen in deel II bevatten soms sublemmata, namelijk in 16% van de voorkomende gevallen. In totaal gaat het hier om 1.034 sublemmata, verdeeld over 207 artikelen. Een nieuw artikel dat één of meer sublemmata telt, heeft er dus gemiddeld 5.

Het verschil tussen het gemiddeld aantal sublemmata in een nieuw artikel en dat, toegevoegd aan een oud artikel is niet gering, 5 tegenover 8. Wanneer Meijer beslist dat aan een bestaand artikel sublemmata toegevoegd moeten worden, dan doet hij dat met enigszins kwistige hand.

3.2.2.2.4.1. Taal van herkomst

1658. De toegevoegde konstwoorden zijn voor 70% uit het Latijn afkomstig en voor 30% uit het Grieks. Zelfs vinden we, tussen **Energia** en **Enneagonalis**, vijf artikelen met trefwoorden die in Griekse letter zijn afgedrukt. Pas in 1720 zijn deze artikelen in hun geheel geschrapt. Uit andere talen dan deze twee is vrijwel geen konstwoord overgenomen.

Van de nieuwe artikelen in deel II die geen sublemmata bevatten, heeft 65% een trefwoord uit de Latijnse taal en 35% uit de Griekse. Van de nieuwe artikelen in dit deel die wel sublemmata bevatten heeft 95% een hoofdlemma uit het Latijn en 5% uit het Grieks. Dit is een opvallend verschil. Kennelijk zijn het in hoofdzaak Latijnse trefwoorden die naar Meijers idee aangevuld moeten worden met sublemmata. Zijn dit misschien termen uit wetenschappelijke leerboeken, waarbij de sublemmata de stof-verdeling uit de bron overnemen? De sublemmata zelf in deze nieuwe artikelen behoren voor meer dan 97% tot het Latijn.

Van de reeds bestaande artikelen in deel II die worden aangevuld met sublemmata, heeft 77% een Latijns trefwoord en 23% een Grieks. De toegevoegde sublemmata in deze artikelen behoren voor 92% tot de Latijnse taal en voor 8% tot de Griekse.

Het is niet zo dat een Latijnse trefwoord wordt aangevuld met Latijnse sublemmata en een Grieks trefwoord met Griekse sublemmata. Aan een Grieks trefwoord worden rustig Latijnse sublemmata toegevoegd, en andersom, terwijl Meijer er ook geen bezwaar tegen heeft om Latijnse en Griekse sublemmata door elkaar te plaatsen.

3.2.2.2.4.2. Domeinen van herkomst

1658. De trefwoorden die Meijer in 1658 voor de eerste maal opneemt onder de konstwoorden behoren tot verschillende domeinen. Drie domeinen zijn van groot gewicht, namelijk die van wijsbegeerte, van geneeskunde en van wat men 'algemeen wetenschappelijke taal' zou kunnen noemen.

Zeer overvloedig vertegenwoordigd is het gebied van de wijsbegeerte, door Meijer op de titelpagina van deel II 'Wijsgheerte' genoemd. Dat Meijer veel termen uit de wijsbegeerte opneemt, is te begrijpen. In 1655 heeft hij voor Kók de vertaling voltooid van het Latijns wijsgerig geschrift van Wendelinus, dat verschijnt als *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*. In 1656 is een tweede wijsgerig werk verschenen, nu geheel door Meijer uit het Latijn vertaald, *W. Amezes Mergh der ghódtgheleerdtheid*. Ook uit hoofde van zijn studie houdt Meijer zich in de jaren voorafgaand aan 1658 met de wijsbegeerte bezig.

Termen uit het gebied der wijsbegeerte, aangetroffen onder de konstwoorden van 1658, zijn bijvoorbeeld¹:

Actualis -- bedrijvelijk / daadlijk
 Actualitas -- bedrijvelijkheid / daadlijkheid
 Acture -- daadighen / in der daadt brengen
 Animalis -- zielijk / dierlijk
 Animatus -- ghezielt
 Metempsychosis -- zielverhuizing
 Modificare -- wijzighen / met een wijs andoen
 Modificatio -- wijzighing
 Sensorium -- ghevoeltuigh
 Sensualitas -- ghevoelendheid
 Simultaneitas -- teghelijkzijnheid
 Simultaneus -- teghelijk zijnde
 Simultas -- teghelijkheid
 Subalternari -- onderbeurtight worden

Eveneens rijk vertegenwoordigd is het domein van de geneeskunde, door Meijer op de titelpagina van deel II omschreven als 'Ontleedkunde, Gheneeskunde'. Nadat Meijer zich in Leiden aanvankelijk vooral met de wijsbegeerte heeft beziggehouden, wordt hij in 1658 ingeschreven als student medicijnen. In 1659 ziet het licht zijn *Disputationum medicarum secunda, de chyli à foecibus alvinis secretionem*, in 1660 gevolgd door zijn inaugureel geschrift *Disputatio medica inauguralis, de calido nativo, ejusque morbis*. Het ligt daarom voor de hand dat Meijer in 1658 termen uit de geneeskunde opneemt. Uit de 'Ontleedkunde' zijn er trouwens meer termen bij dan uit de 'Gheneeskunde'. Waarschijnlijk had de Leidse student zich tot dan toe meer verdiept in de anatomie van het menselijk lichaam dan in de kwalen ervan:

Accretio -- anghroeying
 Acetabulum -- busje / kópje / panneken
 Allantoides -- worstghelijke vlies
 Arteriotomia -- slaghadernijding / slaghaderopening / slaghaderlaating
 Atrophia -- benaudheidt voor 't hart
 Maxilla -- 't kaakebeen
 Meditullium -- 't middel des bekkeneels
 Meninx -- 't breinvlies / herssenvlies / hernvlies
 Mesaraeon -- het dunne darmscheel
 Mesocolon -- het kronkeldarmscheel
 Metastoecheiosis -- verandering der hoofdstóffen
 Scrobiculus cordis -- het herteputje
 Sphenostatica -- kloofwighkunde / kloofkunde
 Styloglossum -- de priemghelijke tongespier

Het derde terrein waarvoor een grote plaats werd ingeruimd, is dat van wat men 'algemeen wetenschappelijke taal' zou kunnen noemen. Hiertoe behoren woorden die dikwijls niet aan één bepaalde wetenschap zijn gebonden, maar die dienst doen bij meerdere takken van de wetenschap, of die gebezigd worden bij het spreken of schrijven over de wetenschap in het algemeen. In het bijzonder bij dit soort termen is de grens tussen konstwoord enerzijds en normale Latijnse uitdrukking anderzijds lang niet altijd duidelijk²:

Ad extra -- na buiten
 Ad intra -- na binnen
 Adsignificans -- meêbetekenend

¹In de hier gegeven voorbeelden van artikelen die behoren tot bepaalde domeinen zijn meestal de sublemmata niet opgenomen. De voorbeelden zouden te omvangrijk worden. Ook is het zo dat niet altijd alle sublemmata tot hetzelfde domein behoren als het hoofdlemma.

²Vanwege de merkwaardigheid van deze niet onaanzienlijke groep trefwoorden, hier wat extra voorbeelden.

Adstipulativé -- meêwillende
 Aequalis aetate -- evenoudt
 Aera -- anhangtijdt / tijdtwortel / tijdtbeghrijp
 Ecclesiastica -- kerklijk }
 Politica -- burgherlijk } tijdtbeghrijp
 Mathematica -- wiskundigh }
 Aliquantus -- zoghroote
 Aliquotus -- zoveelde
 Archimagister -- oppermeester / aartsmeester
 Archiphilosophus -- aartswijsghier / opperwijsghier / hoofdtwijsghier
 Aretologia -- deughdtkunde
 Arithmologia -- ghetalkunde
 Magisterialiter -- meesterlijk
 Separabilitas -- scheidelbaarheid / afscheikbaarheid
 Subnotio -- onderkennis
 Statuaria -- beeldthouwkunst
 Synergia -- medewerking / t'zamenwerking

Op de titelpagina van het deel *Konstwoorden* worden door Meijer verder nog genoemd de 'Wiskunde', de 'Rechtsgeleerdheid' en de 'Ghódtgeleerdheid'. Hoewel de terreinen van wijsbegeerte en godgeleerdheid niet streng van elkaar te scheiden zijn, in de tijd van Meijer evenmin als in het werk van Meijer zelf¹, is het domein van de godgeleerdheid inderdaad aanwezig, zij het in veel geringer mate dan de drie voorgaande domeinen:

Acoluthus -- toortsdraagher / navólgher
 Angelographia -- engelbeschrijving / engelkunde
 Arca foederis -- bondtkist / kist des verbonds
 Archiepiscopus -- aartsbisschop / opperbisschop
 Ascensio in coelum -- heemelvaart
 Sacrarium -- sakramentshuisken
 Secularis sacerdos -- weerdltijk priester
 Subdiaconus -- onderdiaken

We weten dat Meijer een voorstander is van de boefening van de wiskunde op jonge leeftijd. Op de titelpagina van het deel *Konstwoorden* noemt hij de wiskunde als bron. Toch zijn onder de *konstwoorden* van 1658 maar weinig werkelijk wiskundige termen te vinden:

Analogistica -- ghelijkvórmigheidtskunde
 Arcus complementi -- verschilboogh
 Mathematophilus -- liefhebber der wiskunde
 Myriogonum -- tienduizendthoek
 Statica -- weeghkunde / weeghkunst / weeghdaadt
 Symmeter -- evenmeetbaar / t'zamenmeetelijk
 Symmetria -- (Geom².) evenmeetbaarheid / evenmeeting / overeenkomst

Duidelijker aanwezig dan de 'Rechtsgeleerdheid' die Meijer noemt, is het niet genoemde terrein van de *grammatica*. Maar opnieuw geldt dat er niet veel werkelijk *grammaticale* termen te vinden zijn:

Archaismus -- verouderde spreekking
 Metaplasmus -- verstaltigging / verzetting
 Schematologia -- woordtgestaltkunde
 Semicolon -- halflied
 Spiritus -- (Gram.) gheblaas
 Asper -- hardt }
 Lenis -- zaft } gheblaas

Uit het label '(Gram.)' blijkt duidelijk dat het domein van de *grammatica* door Meijer zelf aanwezig wordt geacht.

¹Zie p. 165 van deze studie.

²Een hoogst enkele maal komt in deze uitgave al een label voor.

De rechtsgeleerdheid noemt Meijer op de titelpagina van deel II wel als bron. Op dit terrein is heel weinig te vinden en het gehalte ervan is niet bijzonder overtuigend. De meeste rechtstermen in de *Woorden-Schat* van 1658 hebben een Franse vorm, waardoor Meijer ze heeft opgenomen bij de bastaardwoorden. Alleen Latijnse of Griekse rechtstermen wil hij een plaats geven in deel II:

Anomia -- onwettelijkheid / overtreding der wet
 Antidicus -- teghenspreker / teghenparty
 Autocheiros -- eighemoorder / eighenzelfmoorder
 Mandatarius -- ghebódtuitvoerer / lastvolbrenger

Het laatste domein dat we hier willen noemen is de astronomie, die met een gering aantal termen aanwezig is. De astronomie is in de zeventiende eeuw een belangrijke tak van wetenschap. Zij heeft in Meijers ogen zeker behoord tot de moderne wetenschappen waarvan hij de beoefening nuttiger vindt dan het eindeloos aanleren van Grieks en Latijn.

Aspectus -- anschouw / anziening / sterghezicht
 Planetarium -- anschouw der zweefstarren
 Meteoroscopica -- verhevelingzichtkunde
 Semilunaris -- halfmaanigh / halfmaanswijs
 Sphaera -- kloot / ból / hemelkring
 Sphaeropoëia -- hemelkringmaking
 Sphaeropoëtica -- hemelkringmaakkunde

Andere domeinen van herkomst dan hier zijn opgesomd, worden nog genoemd in de labels, waarover meer bij de *Microstructuur*¹.

Wanneer wij de hier gegeven voorbeelden van kunstwoorden overzien, dan lijkt het waarschijnlijk dat de wetenschappelijke termen die Meijer geeft, voor een deel ook buiten hun vakgebied bekend zijn geweest, terwijl daarentegen een ander deel alleen binnen het eigen vakgebied begrepen werd. In onze tijd spreekt men hier van vak-externe en vak-interne termen². Men kan zich afvragen of de vak-interne termen wel thuishoren in een woordenboek als de *Woorden-Schat*. Tegenwoordig brengt men immers het interne vakjargon onder in speciale vaktaalwoordenboeken³. Meijer zelf heeft zich hiermee niet beziggehouden. Het ging hem erom het gebruik van de moedertaal te propageren binnen de wetenschappen. Daarvoor heeft hij Nederlandse equivalenten gegeven voor Griekse en Latijnse wetenschappelijke termen, of ze nu alleen binnen hun vakgebied bekend waren, of ook daarbuiten. Aan zulk een onderscheid is hij nog niet toe.

3.2.2.4.3. Grammaticale categorieën

1658. Van de kunstwoorden die als trefwoord zijn toegevoegd, behoort 71% tot de substantieven en 4% tot de substantiefgroepen. In totaal is dit 75%:

Acedia, Acromion, Anthropophagia, Antinomia, Antitragus auris, Magistratus politicus, Magnificatio, Martyrium, Sacramenti significatio, Salvatella, Sanabilitas.

De substantieven kunnen in het meervoud staan:

Aethemata -- vereischingen
 Anthropomorphitae -- menschvórmers
 Masticatoria -- kaauwartsenijen
 Sphalmata graphica -- schrijfghebreken

Werkwoorden komen onder de nieuw opgenomen kunstwoorden nauwelijks voor en maken er nog geen 2% van uit:

Actuare, Aequiparare, Mediare, Modificare, Subinferre, Suppositare.

¹Zie p. 245 van deze studie.

²Van Sterkenburg 1980: 11, 12.

³Van Sterkenburg 1978: 89, 90.

Tot adjectief of bijwoord behoort 22%, in de vorm van een woordgroep bovendien nog 1%. In totaal 23%:

Activus, Actualis, Actuosus, Adventitius, Morose, Similaris, Simplex, Simpliciter, Simul.

Andere woordsoorten dan de hier genoemden komen nagenoeg niet voor.

3.2.2.2.4.4. Sublemma's

1658. In deel II zijn ongeveer 207 nieuwe artikelen opgenomen die sublemmata bevatten, gemiddeld 5 per artikel. Over het algemeen, in 97% van alle gevallen, vormt het sublemma een bijvoeglijke bepaling bij het hoofdlemma. Ter illustratie volgen hier enkele voorbeelden van samengestelde artikelen uit het deel Konstwaorden:

Accrementum -- ghroeyssel		
Verum -- waar	}	
Notum -- basterdt	}	ghroeyssel
Aeternitas -- eeuwigheid		
Positiva -- stellighe	}	
Negativa -- beneenighe	}	
Essentialis -- weezendlijke	}	eeuwigheid
Participata -- meêghedeelde	}	
Manducatio -- eeting		
Oralis -- mondelijk	}	
Spiritualis -- gheestelijk	}	eeten ¹
Metaphorica -- overdraghtigh	}	
Sanctio -- inzetting		
Ecclesiastica -- kerklijke inzetting		
Saphena -- de moederader		
Descendens -- de nederdaalende moederader		

Bij de overige 3% is sprake van een bijwoordelijke bepaling bij de hoofdingang:

Aequivocus -- ghelijknaamigh	
Casu -- ghelijknaamigh by gheval	
Consilio -- (ghelijknaamigh) ² by beraadt	
Simul -- te ghelijk	
Tempore -- te ghelijk in tijdt	
Natura -- (te ghelijk) in natuur	
Dispositione -- (te ghelijk) in schikking	
Dignitate -- (te ghelijk) in waerdigheid	
Cognitione -- (te ghelijk) in kennis	

Tot andere grammaticale categorieën dan deze twee behoort het sublemma zelden.

De hier gekozen voorbeelden zijn van bescheiden omvang. In werkelijkheid kan een artikel behoorlijk wat ruimte in beslag nemen. Neem nu bijvoorbeeld het lemma **Musculus**. In 1650 luidt het artikel:

Muscule -- spier

In 1654 is dit:

Muscule -- spier / muys / zeenuw-knuyst

¹Achter de sublemmata is 'eeting' weergegeven als 'eeten'.

²Hetgeen in het artikel door samentrekking is weggelaten, en slechts wordt aangeduid met koppeltekens, is hier om verwarring te voorkomen tussen haken volledig opgenomen.

In 1658 blijft dit in het deel **Bastaardwoorden** staan als:

Muscule -- spier / muis / zeenuwknuist

Hiernaast, in het deel **Konstwoorden**, wordt opgenomen:

Musculus -- een spier

Niet minder dan 113 sublemmata worden dan aan dit lemma toegevoegd, om 113 verschillende spieren en spiersoorten op te sommen. Zodat het artikel, dat zo bescheiden begon, in dit deel bijna 5 pagina's beslaat. Nu is het artikel **Musculus** wel het grootste in het deel **Konstwoorden**, maar omvangrijke artikelen komen meer voor.

Aandacht verdient eveneens de omvang van hoofdlemmata en sublemmata zelf. Meestal wordt het hoofdlemma gevormd door één woord. Toch komen regelmatig lemmata voor van twee woorden en soms zelfs van drie:

Socius, Specificativus, Splen, Sponsor, Statica, Statuaria, Stratagematographia.

Areola papillaris, Monticulus veneris, Sphalmata graphica.

Ascensio in coelum, Author latinae linguae.

Hetzelfde geldt voor de sublemmata. Het éénwoordige sublemma is regel:

Absolutum, Attributionis, Astronomicus, Benevolentiae, Civilis, Confusa, Dei,

Ecclesiastica, Geometrica, Immanens, Lenis, Materialis, Naturalis, Obliqua, Positiva,

Privativa, Rationalis, Scapularis, Theoretica, Univoca, Vulgaris.

Toch komt men met regelmaat een sublemma tegen van twee woorden, een hoogst enkele keer van drie of zelfs vier. Uiteraard moet steeds het sublemma gecombineerd worden met het hoofdlemma:

Auctio

Per juxta positionem

Per intus sumptionem

Sophisma

Figurae dictionis

A dicto simpliciter

Non causae pro causa

3.2.2.2.4.5. Ordening

1658. Net als in deel I is de alfabetische ordening van de trefwoorden in deel II tamelijk goed. En juist zoals bij de bastaardwoorden zijn in het deel **Konstwoorden** de beginletters I en J onderscheiden, evenals de U en de V, en is in beide gevallen de klinker voorop geplaatst. Afwijkingen van de alfabetische volgorde treden, ook in dit deel, over het algemeen slechts op in de latere letters van het trefwoord:

Adessentia

Meconium

Synodus

Adeps

Mecometria

Synodalis

Adhaesive

Synodicus

Adhaerentia

Bij de nieuw opgenomen lemmata komen weer synoniemen voor. Meestal staan ze nu onder elkaar, met een gezamenlijke verklaring erachter:

Accidentalis

Anthropographia

Mechanographia

Metacarpus

Accidentarius

Anthropologia

Mechanologia

Metacarpium

Het gebeurt al dat synoniemen apart worden opgenomen, op de plaats die hun volgens het alfabet toekomt, maar zonder onderlinge verwijzing:

Metapedium -- de aftervoet / navoet

Metatarsus -- de aftervoet / navoet

Onder de sublemmata kunnen eveneens synoniemen voorkomen. Duidelijk is dit te zien in het artikel **Musculus**, waar bij de 113 sublemmata in totaal negen keer twee of meer synoniemen zijn gegeven, onder elkaar geplaatst. Bijvoorbeeld:

Musculus		
Membraneus	}	
Membranosus	}	-- vliezighe spier

Musculus		
Masseter	}	
Mansorius	}	
Molitor	}	-- kaauw-spier
Mandibularis	}	

In de samengestelde artikelen zijn de sublemmata verder vrijwel in willekeurige volgorde opgenomen. Wel zijn antoniemen dikwijls bij elkaar gezet, en dat kan ook gebeuren met woorden waarvan de betekenis nauw verwant is. Desondanks, wie een bepaald sublemma op wil zoeken moet het gehele artikel doorploeteren, hetgeen nogal bezwaarlijk is wanneer het gaat om een artikel met een behoorlijk aantal sublemmata. Een enkel voorbeeld moge hier volstaan:

	Malitia --	quaadtheid
Vera --	waare	}
Apparens --	schijnende	}
Absoluta --	volstreckte	}
Respectiva --	opzigtighe	}
Naturalis --	natuurlijke	}
Ethica --	zedekundighe	}
Moralis --	zedighe	}
Habitualis --	heblijke	}
Actualis --	daadlijke	}
Artificialis --	konstighe	}

Hier komt nog bij de verwarde opbouw van sommige samengestelde artikelen, door samentrekkingen en weggelaten woorden. Bepaalde artikelen zijn er haast onbegrijpelijk door geworden. Maar daarover meer bij de Microstructuur.

3.2.2.3. Macrostructuur 1663

3.2.2.3.1. Inleiding

1663. De letters A, M en S, die ook in deze druk woord voor woord bekeken en vergeleken zijn, vormen in het deel Bastaardwoorden 25% van het totaal, in het deel Kunstwoorden is dit 29%.

De Woorden-Schat van 1663 heeft een behoorlijke uitbreiding ondergaan, met een toename van ruim 2500 artikelen. Het aantal betekenissen toegevoegd aan reeds bestaande artikelen is niet bijzonder groot. Bijna geen enkel artikel uit de voorgaande druk is geschrapt. Het overgrote gedeelte van de nieuwe trefwoorden is bestemd voor het deel Kunstwoorden. Bij de Bastaardwoorden zijn slechts een kleine 400 nieuwe trefwoorden terechtgekomen. Sublemmata zijn wel toegevoegd aan artikelen van het tweede, maar niet aan die van het eerste deel.

3.2.2.3.2. Bastaardwoorden 1663

3.2.2.3.2.1. Inleiding

1663. Net zoals in de voorgaande druk is de vorm van de bastaardwoorden aangepast aan het Nederlands of zijn ze geheel Frans van uiterlijk. Een vernederlandste vorm heeft ongeveer 79% van de nieuw opgenomen bastaardwoorden:

Aboucheren, Abrenuntieren, Accidenteel, Alimenteren, Argumentatie, Matureren, Mesuseren, Mineren, Suffoceren, Suppuratie, Subhastatie.

De overige 21% is zuiver uitheems, vrijwel altijd Frans, van vorm:

Accesneur, Appellant, Astrigent, Madame, Majestueux, Mariage, Menager, Monture, Mutin, Saccage, Succesneur, Surface, Surplus.

3.2.2.3.2.2. Taal van herkomst

1663. Van de nieuw opgenomen bastaardwoorden is ongeveer 41% duidelijk uit het Frans afkomstig. In 1658 was dit 21%. Ongeveer 38% is afkomstig uit het Latijn, hetgeen in 1658 54% was. Van ruim 17% der nieuwe bastaardwoorden is moeilijk vast te stellen of ze zijn overgenomen uit het Frans dan wel uit het Latijn. Dit was in 1658 21%. Blijft over ruim 3% uit een andere taal dan Frans of Latijn, tegenover 4% in 1658. Concluderend kan men vaststellen dat in 1663 meer bastaardwoorden afkomstig zijn uit het Frans en minder uit het Latijn.

Voorbeelden van Franse herkomst zijn:

Arquebuseren, Assurateur, Mesusen, Mosquet, Mosquetier, Mumie, Sentinel.

Voorbeelden van Latijnse herkomst zijn:

Accomberen, Adstringent, Adstringeren, Astrict, Astrictie, Minueren, Misterie, Sileren, Sisteren, Subhastatie, Summarie.

Een andere herkomst dan Frans of Latijn komt slechts weinig voor. Zo is **Scholarch** uit het Grieks afkomstig en **Spanceren** uit het Duits (al ligt de oorsprong in het laatste geval in het Latijn.)

3.2.2.3.2.3. Domeinen van herkomst

1663. Onder het beperkt aantal nieuwe bastaardwoorden is het domein van het recht overvloedig aanwezig. Opmerkelijk, aangezien Meijer in de voorgaande druk de 'Rechtsgheleerdheid' ook schaarde onder de bronnen van kunstwoorden. Bijna een kwart van de nieuw opgenomen bastaardwoorden is uit notariaat of rechtspraak afkomstig:

Accesneur -- bykomer in 't vonnissen / byrechter
 Alimenteren -- voeden / opvoeden / onderhouden
 Appellant -- beroeper
 Arbitrale¹ uitspraak -- ghoemannen uitspraak
 Arrestant -- handtopleggher / beslagher
 Municipaal -- stederecht
 Suffoceren -- verstikken
 Subornatie -- besteecking
 Subreptie -- ontrekking
 Syndicaalen -- rechtsghezanten / raadsheeren

Ook uit het krijgsbedrijf zijn termen opgenomen:

Arquebuseren -- busschieten
 Majoor -- opperhópman
 Mandataris -- bevelhebber
 Mineren -- mijnen / ondermijnen
 Mutin -- oproermaaker / muieter / muiteemaaker
 Saccage -- plondering
 Sentinel -- schildtwacht

Het derde terrein is dat van de geneeskunde. Zeer talrijk en zeer overtuigend zijn deze termen niet:

Adstringent -- samentrekkend
 Aromatiseren -- welriekend maaken
 Mumie -- gebalsemt menschevleesch
 Suppuratie -- verzwearing / verettering
 Suppureren -- veretteren / verzweeren

¹Arbitrale zal Arbitrale moeten zijn, evenals het eronder staande Arbitrage fout zal zijn voor Arbitrage .

De genoemde domeinen zijn alle drie ook al te signaleren in de Woorden-Schat van Hofman. Toch lijkt het niet waarschijnlijk dat deze termen nog door Hofman zijn ingezonden, aangezien hij in 1661 is gestorven.

3.2.2.3.2.4. Grammaticale categorieën

1663. De woordsoorten waartoe de nieuw opgenomen bastaardwoorden behoren, tonen in grote trekken hetzelfde beeld als in de vorige druk.

Van de nieuwe trefwoorden behoort 57% tot de substantieven. Dit was 60%.

Artykel, Assajieur, Majoor, Monseur,
Monture, Saccage, Signet.

Soms is gekozen voor de meervoudsvorm:

Archiven, Strumaria, Syndicaalen.

Tot de werkwoorden behoort 35%. Dit was 28%.

Assajieren, Assecureren, Minueren, Munciperen, Signaleren,
Sisteren, Stateren, Subvirguleren, Subhasteren.

En 8% behoort tot adjectief of bijwoord. Dit was in de vorige druk 12%.

Adstringent, Alternatif, Astrict, Astringent,
Majestueux, Servil, Subreptif.

Al met al is er weinig veranderd in het opname-beleid van Meijer met betrekking tot bastaardwoorden. Dat geldt ook voor de omvang der lemmata. Die zijn in principe éénwoordig.

3.2.2.3.2.5. Ordening

1663. Het aantal toegevoegde bastaardwoorden is in verhouding tot het reeds aanwezige gering. Het bestaande wordt opnieuw gezet, in dezelfde volgorde, en zo hier en daar is een nieuw trefwoord tussengevoegd. Eventuele afwijkingen van de alfabetische volgorde zijn gewoon gehandhaafd. Dit kan tot fouten leiden. In 3B bijvoorbeeld staat, met een kleine afwijking in de volgorde:

Asservatie -- bewaaring
Assurantie -- verzekering / verzekerdheid
Assurateur -- verzekerer
Asserveren -- behoeden / bewaaren
Assesseur -- byghevoeghde / byzitter
Asseveratie -- verzekering

In 4B worden drie artikelen tussengeschoven, waarvan één al aanwezig was:

Asservatie -- bewaaring
Assesseren -- byzitten (toegevoegd)
Assesseur -- byzitter (ten onrechte toegevoegd)
Assurantie -- verzekering / verzekerdheid
Assurateur -- verzekerer
Assereren -- verzekeren (toegevoegd)
Asserveren -- behoeden / bewaaren
Assesseur -- byghevoeghde / byzitter
Asseveratie -- verzekering

In 3B staat, op de correcte plaats, **Mediatie -- bemiddeling**. Dit artikel wordt, op dezelfde plaats, overgenomen in 4B. Echter, tussen **Medicineren** en **Mediëren** wordt dan nog eens opgenomen: **Mediatie -- bemiddeling**. Afwijkingen van de alfabetische volgorde kunnen, ook al zijn ze maar gering, leiden tot dubbele vermeldingen.

In het volgende geval is evenmin een poging gedaan tot herordening.

In 3B komt voor:

- Scisme
- Scismatijcq
- Scholastijcq
- Scintillatie
- Scintilleren
- Scortatie

De volgorde klopt niet, doordat in de woorden **Scisme** en **Scismatijcq** de letter ‘h’ ontbreekt. Er wordt een artikel tussengevoegd, op een zo goed mogelijke plaats, maar de foutieve spelling en daarmee de afwijkende volgorde, is niet opgeheven:

- Scisme
- Scismatijcq
- Scholarch (toegevoegd)
- Scholastijcq
- Scintillatie
- Scintilleren
- Scortatie

Er is bij Meijer nog heel weinig idee van een strak alfabetische volgorde tot in de laatste letter van het trefwoord.

3.2.2.3.3. Konstwoorden 1663

3.2.2.3.3.1. Inleiding

1663. In het deel Konstwoorden heeft Meijer in 1663 ruim 2100 nieuwe artikelen opgenomen, en daarmee even zovele nieuwe trefwoorden. Meijers konstwoorden zijn ook nu weer geheel uitheems en niet-Frans. Zodra ze behoren tot de Franse taal, of in vorm zijn vernederlandst, worden ze ondergebracht bij de bastaardwoorden.

Van de 2100 nieuwe artikelen in het deel Konstwoorden bevatten er zo'n 143 één of meer sublemmata, dat wil zeggen bijna 7%. In de vorige druk was dit 16%, aanzienlijk meer. In totaal zijn in de nieuw toegevoegde artikelen 1277 sublemmata opgenomen, dat is gemiddeld 9 per artikel. In de vorige druk was dat gemiddeld 5, aanzienlijk minder. Van de artikelen die hij voor de eerste keer opneemt, voorziet Meijer er percentage gewijs dus minder van sublemmata dan in de voorgaande druk. Maar als hij sublemmata opneemt, dan zijn het er per artikel meer.

Ook aan bestaande artikelen zijn weer sublemmata toegevoegd. In totaal 543 sublemmata, die terecht zijn gekomen in 94 artikelen, gemiddeld nog geen 6 per artikel. Dat is minder dan in de vorige druk, toen het er ruim 8 waren. Ook nu was een deel van deze artikelen reeds van een aantal sublemmata voorzien.

Niet alle toegevoegde konstwoorden zijn helemaal ‘nieuw’ te noemen. Geregeld komen we een nieuwe vorm tegen van een reeds bestaand trefwoord, of een homoniem ervan:

3B Abstinentie	4B Abstinentie, 4K Abstinencia
3B Apoplexie	4B Apoplexie, 4K Apoplexia
3B Malevolentie	4B Malevolentie, 4K Malevolentia

3K Malum	4K Malum (Theolog.), 4K Malum (Botan.)
3K Sinus	4K Sinus (Mathemat.), 4K Sinus (Med.)
3K Sympathia	4K Sympathia (Philos.), 4K Sympathia (Med.)

3.2.2.3.3.2. Taal van herkomst

1663. Vrijwel zonder uitzondering zijn de nieuwe trefwoorden in het deel Konstwoorden afkomstig uit het Latijn of uit het Grieks. Uit het Latijn overgenomen is 71%:

Abigeus, Abscessus, Aequidistantia, Alchimilla, Mansuetarius, Manumissio, Salvia, Sanguinalis, Satisacceptio, Scorbutus, Sempervivum, Serositas, Simila, Sisymbrium.

Uit het Grieks afkomstig is ongeveer 28%:

Adiapneustia, Agonia, Agonothesia, Agrypnia, Amnesia, Apyrexia, Asphyxia, Scelotyrbē, Scolioīa, Selenographia, Staphyloma, Stenochoria, Syndrome.

Slechts bij uitzondering is andere afkomst te constateren. Zo is **Alcohol** uit het Arabisch afkomstig. **Majorana** is overgenomen uit het Italiaans, evenals **Soda** en **Agresta** (It. agresto).

Van de in totaal 1820 sublemmata die in 1663 aan het deel Konstwoorden zijn toegevoegd, behoort er zo'n 12% tot het Grieks en 88% tot het Latijn. Sublemmata zijn bij Meijer meestal uit het Latijn afkomstig. Dat is ook in de vorige druk gebleken¹.

3.2.2.3.3.3. Domeinen van herkomst

1663. In de voorgaande druk werd op de titelpagina van het tweede deel aangekondigd dat konstwoorden zouden worden opgenomen uit onder meer de 'ontleedkunde' en de 'gheneeskunde'. Het bleek dat wel veel termen uit de ontleedkunde waren opgenomen, maar uit de geneeskunde minder. Weer worden in 1663 op de titelpagina van deel II de 'ontleedkunde' en de 'gheneeskunde' genoemd als bronnen voor konstwoorden. Dit keer blijkt aan de ontleedkunde bijna geen enkele nieuwe term te zijn ontleend, maar aan de geneeskunde des te meer. Ongeveer 30% van alle nieuw opgenomen konstwoorden hoort in de geneeskunde thuis:

Adiabrochia -- bloetsonmaat
 Agrypnia -- slaapeloosheid
 Alalia -- spraakeloosheid / stomheid
 Anorexia -- hongereloosheid / walghing / eetens onlust
 Malacia -- vreemde eetzucht / wanhonger / mishonger
 Micrypnia -- dunnigheid van slaap / dunslaapendheid
 Myocephalum -- vlieghenhoofds ghroote uitschieting van 't druifbezievliēs
 Sanies -- etter / vuil bloedt
 Silo -- kamuisneus
 Sphacelus -- breinontsteeking / breinzweering / 't koudt vuur
 Staphyloma -- rozijnkorrelsghroote uitschieting van 't druifbessevliēs
 Stranguria -- de kouwde pis / drōppelpis / waterloozing by drōppels
 Struma -- krōpzweer / klierghezwel
 Superincarnatio -- overvleissching
 Synchysis (Med.) -- vōchtigheids raauwheidt

Nieuw op de titelpagina van deel II is de 'kruidkunde', die als bron van konstwoorden wordt genoemd². Inderdaad zijn termen uit de botanica in ruime mate opgenomen. Ze zijn zelfs even talrijk als de termen uit de geneeskunde, zodat vaktermen uit geneeskunde en kruidkunde samen 60% vormen van het totale bestand aan nieuwe konstwoorden. Dat zijn er niet minder dan 1260. De geneesheer die Meijer inmiddels geworden is - in 1660 studeerde hij af - neemt in 1663 dus talrijke konstwoorden op uit zijn eigen vakgebied. De termen uit de geneeskunde noemen allerlei kwalen en afwijkingen, de termen uit de kruidkunde veel van de toenmalige geneesmiddelen. Er bestaat in deze tijd haast geen plant, blad of bes, of er wordt wel een geneeskundige werking aan toegeschreven:

Acetosa -- zuuring / zurkel
 Achimilla -- Zynnauw / onzer vrouwen mantel
 Amantilla -- speerkruidt / St. Joriskruidt
 Arnoglossum -- lams tong / weeghbree
 Aspalathus -- wilde ghalighaan

¹Zie p. 177 van deze studie.

²In ditzelfde deel II vinden we als artikel **Botanica -- kruidkunde**. De woorden 'botanica' en 'kruidkunde' zijn voor Meijer identiek.

Asprella -- rouwkruidd / ghroote paardestaart
 Matrisilva -- gheitebladt / munnekenskruidd
 Melampodium -- zwart nieskruidd
 Menthastrum -- wilde munt
 Scabiosa -- schurftkruidd
 Scorzonera -- adderskruidd / slangekruidd
 Sempervivum -- donderbaert / huislook
 Sisarum -- suikerwortel
 Spondylium -- duitsche beerenklaauw
 Squilla -- zeeajuin / aardtajuin / muizenajuin

Blijven over ongeveer 840 nieuwe konstwoorden die niet aan geneeskunde of kruidkunde zijn gewijd. Zij vertegenwoordigen nog andere domeinen, zij het in bescheiden mate. Het belangrijkste zijn de termen uit de rechtspraak:

Abannatio -- jaarballingschap
 Abstentio -- erfgoedts onthouding
 Adpromissor -- bórg
 Analogistae -- vooghdn die geen rekening hoeven te doen
 Auctio (Iuridic.) -- verkooping by opslagh
 Menstruum (Iuridic.) -- maandtkóst
 Multaticium -- boetgheldt
 Scabinus -- scheepen
 Substitutio -- tweede erfghenaamstelling

Juist als in de vorige druk, is er het terrein van wat we 'algemeen wetenschappelijke taal' hebben genoemd. Hiertoe behoren termen die dienst kunnen doen in meerdere wetenschappen of bij het spreken over wetenschap in het algemeen:

Maculae -- vlekken
 Solares -- zonne- }
 Lunares -- maan- }
 Volaticae -- vlieghende }
 Hepaticae -- lever- } vlekken
 Maternae -- moeder- }
 Metallographia¹ -- metaalbeschrijving / metaalkunde
 Medietas -- helft / middel
 Subdifferentia -- onderscheidt
 Subscriptio -- onderteekening / onderschrijving
 Suitas -- zijnheid
 Semissarius -- halve
 Superparticularis -- bovendeelegh
 Syssitos -- makker / medeghenoot

Uit de godsdienst zijn er konstwoorden. Zoals in eerdere drukken, niet enkel uit de hervormde leer maar tevens uit de rooms-katholieke:

Aedituus -- kerkmeester
 Apocrisiarius -- bisschops stedehouder
 Archicapellanus -- opperkapellaan
 Asyilia -- kerkvrydom / outervrydom
 Monazonta -- kluizenaar / eenzaam leever / eenwooner
 Sabbatharius -- rustdaghdrijver
 Synedrium -- gherechtbank / verghadering

Het zeventiende-eeuwse leven van alledag begint binnen te dringen onder de konstwoorden. Er zijn termen opgenomen uit de handel en uit de boekhouding die daarmee verbonden is:

Acceptilatio -- quijtschelding by gheschenk
 Antigraphaeus -- teghenboekhouder

¹Dit zal **Metallographia** moeten zijn.

Mensarius, Mensularius -- wisselaar
 Metaxarius -- zijdehandelaars¹
 Sitostasius -- korenverkooper
 Societas -- maatschappy / maatschap

Sommige voedingsmiddelen uit die tijd worden vermeld:

Alica -- ghórt
 Alkekengi -- krieken over zee
 Maltum -- mout
 Meleagris -- kievitseyeren²
 Melo -- meloen
 Semidalis -- fijn tarwenmeel
 Siligo -- wintertarw / tarwenbloem / donst
 Siliqua -- turksche / óf roomsche boontjes
 Spelta -- spelt

De scheikunde is in Meijers tijd van belang. Het zoeken naar goud trekt grote belanstelling.

Termen uit deze wetenschap ontbreken niet:

Alembicus -- afzyphelm / helm
 Amalgamatio -- doorbijting met quikzilver
 Anastoicheiosis -- verhoofdtsóffing / ontlóssing
 Menstruum (Chymic.) -- uittreksel / uittrekwater
 Spagyrica -- stófscheykunde
 Sublimatio -- verheffing
 Sublimatorium -- omhoogdrijftuigh

Handel, voeding en scheikunde, ze worden niet als bron vermeld, terwijl ze wel degelijk vertegenwoordigd zijn. Evenmin is genoemd de klassieke oudheid. Meijer ontleent er kunstwoorden aan, mogelijk als gevolg van bepaalde bronnen die hij gebruikt. Talrijk zijn deze termen niet, maar wel overtuigend en hier het vermelden waard. Met de wetenschappen die op de titelpagina van deel II worden opgesomd, lijken ze niet veel te maken te hebben en in het dagelijkse leven van de zeventiende eeuw komt ook al niemand ze tegen:

Argentarius, Argurologus -- zilveropziener
 Monomachus -- kampvechter / eenvechter
 Septemviri -- zevenmannen
 Sycomorus -- eghiptische vygheboom

De kroon spant het artikel **Servus -- slaaf / knecht**, met 23 sublemmata, waardoor 23 verschillende soorten slaven worden aangeduid. Een kleine bloemlezing moge volstaan:

Servus	-- slaaf / knecht	
Atrarius	-- voorhóf-	}
Focarius	-- haert-	}
Mediastinus	-- huis-	}
Arcarius	-- kóffer-	}
Hercita	-- akker-	}
Capsarius	-- kasdraaghend	}
Saccularius	-- beursdraaghend	}
Orcinus	-- na 's heeren doodt vrye	}
		} slaaf

In de volgende druk zijn wat slaven geschrapt, maar zelfs in 1805 zijn nog 18 verschillende soorten genoemd.

¹De meervouds-s wordt in de volgende druk met recht geschrapt.

²Dit artikel is zelfs twee keer opgenomen.

3.2.2.3.3.4. Grammaticale categorieën

1663. Van de kunstwoorden die aan deze uitgave zijn toegevoegd, behoort 95% tot de substantieven en 2% tot de substantiefgroepen. Samen 97%, tegevenover 75% in de vorige druk. Enkele voorbeelden:

Abbatissa, Adiantum, Aditio, Aerugo aeris, Agalactia, Anachoreta, Analogistae.
Mercurialis, Mesonauta, Metallographia, Miasma, Microphonia, Morbi tempus.
Sabbatharius, Salix, Sampsuchum, Sementatio, Sigillum Salomonis, Splenitis, Stramonia.

Soms staan de substantieven in het meervoud:

Albergaria -- maaltijdschattingen
Medogrammatei -- schrijfraadtsluiden
Strumaria -- kleene klissen

In de voorgaande druk behoorde nog 2% tot de werkwoorden. In 1663 komen werkwoorden bijna niet meer voor. In de drie letters A, M en S hooguit twee. Wat nog wel, in veel mindere mate, voorkomt zijn bijvoeglijk naamwoord en bijwoord, niet als woordgroep maar uitsluitend als éénwoordig trefwoord. In totaal 3% van het geheel, tegenover 23% in de vorige druk:

Abusivè, Additionalis, Adjicialis, Adversa, Aequabilis, Aequivalens, Animasticè,
Appetitivus, Asymptotus, Myops, Sensitivus, Spermaticus, Suppositalis, Sympatheticus

In deze druk neemt Meijer dus voor 97% substantieven en substantiefgroepen op, 75% in de voorgaande druk, en slechts 3% adjectief en adverbium, in de vorige druk 23%. Een opmerkelijk verschil. Het is interessant te zien hoe Meijer bij elke uitgave weer nieuwe lijnen volgt. Dat veranderen van koers is voor hem heel kenmerkend. Steeds opnieuw proberen het anders, en vooral beter te doen. 'Polissez, repolissez toujours', tot in het woordenboek toe.

We hebben gezien dat in deze druk 1820 sublemmata zijn toegevoegd, zowel aan bestaande als aan nieuwe artikelen. In de vorige druk vormde 97% der sublemma's een bijvoeglijke bepaling bij het hoofdlemma. In deze druk is dit 99%:

Absinthium -- alst / alssem		
Romanum	}	}
Ponticum	} -- roomsche	}
		}
Marinum	}	} alssem
Seriphium	} -- zee-	}
Santonicum -- santonjesche	}	}
Angustifolium -- smalblaadighe	}	}

Morbus -- ziekte / krankheid		
Simplex -- enkele	}	
Compositus -- t'zaamghezette	}	
Comitatus -- verzelschape	}	
Solitarius -- alleenighe	}	} ziekte
Frigidus -- koude	}	
Calidus -- warme	}	
Melancholicus -- zwartgallighe	}	
Gallicus	-- de spaansche pökken	

Scirrhus -- wen / hardigheid / hardt ghezwel		
Pituitosus -- slijmachtighe	}	
Biliosus -- gheelghallighe	}	
Melancholicus -- zwartghallighe	}	} hardigheid
Sanguineus -- bloedtachtighe	}	}

Bij deze voorbeelden past enige toelichting. Het artikel **Morbus** is niet in z'n geheel weergegeven, aangezien het 137 sublemmata bevat voor 137 verschillende ziektes. Door de

hier wel genoemde sublemmata wordt aardig geïllustreerd hoe Meijer regelmatig sublemmata opneemt met tegengestelde betekenis, antoniemen.

Tevens zien we hoe het sublemma **Melancholicus** in twee verschillende artikelen dienst doet. Niet zo verwonderlijk voor een woord als ‘melancholicus’ dat in de geneeskunde van Meijers tijd belangrijk is. Er zijn meer sublemmata die we meer dan eens aantreffen.

De hoofdlemmata en sublemmata die Meijer in 1663 opneemt in het deel *Konstwoorden* zijn over het algemeen éénwoordig, zoals in bovenstaande voorbeelden te zien is. Toch zijn er uitzonderingen. 3% der lemmata wordt gevormd door een woordgroep, vrijwel altijd van twee woorden:

Angina lini, Aqua vitae, Morbi initium, Morsus diaboli, Siler montanum, Siliqua dulcis.

Van de sublemmata wordt minstens 4% gevormd door meer dan één woord, meestal door twee, slechts een hoogst enkele maal door drie:

Ex constituto, De aestimato, Juris jurandi, In rem, Pro socio, Ex sponso,
Immobilis & movens, Movens & motus.

Onder de lemmata neemt Meijer in 1663 weer allerlei synoniemen op, zelfs meer dan in de vorige druk. Soms zet hij ze ook in deze druk weer onder elkaar, met een gezamenlijke verklaring erachter:

Armarium	Melissa	Superfoetatio
Armamentarium	Melissophyllum	Superimpraegnatio

3.2.2.3.3.5. Ordening

1663. De ordening der kunstwoorden is, net als die der bastaardwoorden, redelijk goed te noemen. In deze druk wordt de volgorde van de letters U en V, waarbij de V na de U wordt geplaatst, nog wat stringenter doorgevoerd. Nu ook bij woorden waarvan U of V niet de eerste letter is, maar een der volgende.

Afwijkingen van de alfabetische volgorde ziet men meestal slechts in het wordeinde. Ook in dit deel kunnen zulke geringe afwijkingen fouten veroorzaken bij aanvulling:

Melanagogus (toegevoegd)
Melanthium (toegevoegd)
Meleagris (toegevoegd)
Melancholicus
Melancholia
Melanthium (dubbel toegevoegd)
Meleagris (dubbel toegevoegd)

Herhaaldelijk gebeurt het dat Meijer synoniemen opneemt, onafhankelijk van elkaar, op hun eigen alfabetische plaats, zonder enige onderlinge verwijzing. Claes spreekt in zo'n geval van ‘dubbele trefwoorden’ en noemt als mogelijke verklaring ondermeer het ontlenen aan verschillende bronnen¹:

Asplenium -- steenvaaren / mildtkruid
Scolopendrium -- steenvaaren / mildtkruid
Splenum -- steenvaren / mildtkruid

Siriasis -- breinontsteeking
Sphacelus -- breinontsteeking / breinzweering / 't koudt vuur
Syderatio -- breinontsteeking / breinzweering

Amantilla -- speerkruid / St. Joriskruid
Marinella -- speerkruid / St. Joris kruid

Synoniemen ook bij de sublemmata van grotere artikelen. In het artikel **Medicamentum** bijvoorbeeld, met zijn 88 sublemmata, komen 21 maal twee synoniemen voor, 3 maal drie

¹*Thesaurus*: 25, 26.

synoniemen en nog eens 3 maal vier synoniemen, steeds onder elkaar gezet, verbonden door een accolade. Enkele voorbeelden:

Abstergens	}	Conglutinans	}
Detergens	} -- afvaaghend	Colleticum	} -- samenhechtend
Rhypticum	}	Symphyticum	} heeland
		Traumaticum	}

Onder de sublemmata van één artikel zijn de antoniemen nogal eens in elkaars buurt geplaatst, evenals sublemmata waarvan de betekenis verwantschap vertoont. Alfabetische ordening ontbreekt, maar er valt toch enige logische ordening te bespeuren. Hinderlijk blijft desondanks het ontbreken van een vaste ordening onder de sublemmata binnen één artikel. Degene die **Medicamentum Alexiterium** wil naslaan zal alle 88 sublemmata van het artikel **Medicamentum** moeten bekijken, want **Alexiterium** staat op de allerlaatste plaats. Geen wonder dat het sublemma **Hypnoticum** in deze chaos twee maal voorkomt. Dat het de ene keer vertaald wordt met 'slaapmaakend' en de andere keer met 'slaapprigmaakend' is minder erg.

3.2.2.3.3.6. Fouten

1663. Bij de trefwoorden van de 2100 nieuwe artikelen in het deel Konstwoorden komen we af en toe een fout tegen. Hoe kan het anders in zo'n omvangrijke stof, in de tijd van ganzenveer en handzetterij. Dikwijls is er sprake van een zetfout en meestal wordt de fout in een van de volgende drukken verbeterd:

Abbatissa -- abdis / kloostermoeder

(Het bastaardwoord **abdis** is terechtgekomen bij de betekenissen. In de volgende druk:

5B Abdisse -- kloostermoeder / kloostervooghdes

5K Abbatissa -- kloostermoeder / kloostervooghdes)

Accessus, & Recessus maris -- eb en vloedt

(Een trefwoord **Recessus** is niet opgenomen, zodat men **Recessus maris** zou moeten opzoeken bij **Accessus** . Zelfs in 1805 is dit nog zo.)

Anodmia -- reukontbeering / reukeloosheid

(In 1688 terecht veranderd in **Anobmia** .)

Archignbernius -- vlootheer / vlootvooghd

(In de volgende druk wordt het lemma verbeterd tot **Archigubernius** .)

Aspergula, Asperula -- odorata / walmeester / leverkruid

(Het sublemma is terechtgekomen bij de betekenissen. In de volgende druk:)

Aspergula, Asperula -- kleefkruid / klis

Odorata -- leeverkruid / walmeester

Materia Infecta -- onghemaakte stóf

(**Infecta** behoort **Infacta** te zijn, maar is in de volgende druk weggelaten.)

Silerophthalmia -- harde ooghontsteeking / hardtooghgezweel

(In de volgende druk is het lemma verbeterd tot **Sclerophthalmia** .)

10 Frontispice dat in 1720 voor de eerste keer is opgenomen in L. Meijers Woordenschat. Drie mannen in verschillende kleding zijn bezig met overleggen, vergelijken en schrijven. Zij representeren waarschijnlijk degenen die de woorden gebruiken die in de drie delen van de Woorden-Schat als trefwoorden zijn bijeengebracht, en zij zoeken naar het juiste woord. Op de achtergrond de onvoltooide toren van Babel, teken van spraakverwarring. Vooraan drie inspirerende geniën die letters ziften. (Persoonlijk eigendom, vergroot)

3.2.2.4. Macrostructuur 1669

3.2.2.4.1. Inleiding

1669. In de uitgave van 1669, de laatste tijdens Meijers leven, vormen de letters A, M en S in het deel Bastaardwoorden 31% van het geheel en in het deel Konstwoorden 29%. In de voorgaande druk was dit resp. 25% en 29%. De A, M en S nemen in 1669 gezamenlijk, maar ook apart, onder de bastaardwoorden een wat grotere plaats in.

De Woorden-Schat heeft in de laatste bewerking van Meijer de grootste uitbreiding ondergaan tot dan toe en bevat ruim 6200 nieuwe artikelen, naast allerlei losse betekenissen die aan bestaande artikelen zijn toegevoegd. Van de nieuwe artikelen zijn er ongeveer 1200 geplaatst bij de bastaardwoorden en ongeveer 1650 bij de konstwoorden. Het grootste aantal echter, meer dan 3300, is terechtgekomen in een geheel nieuw deel met verouderde en ongewone woorden. Hierin staan meer nieuwe artikelen dan in de delen Bastaardwoorden en Konstwoorden samen.

3.2.2.4.2. Bastaardwoorden 1669

3.2.2.4.2.1. Inleiding

1669. Van de bestaande artikelen blijken er in het deel Bastaardwoorden maar heel weinig te zijn geschrapt.

Van de toegevoegde bastaardwoorden heeft 77% een vorm die min of meer aangepast is aan het Nederlands. Meestal hebben ze een vernederlandste uitgang:

Abbregeren, Abortie, Abusivelijk, Accolladeren, Admiraalschap, Allongatie, Amiabiliteit. Manumitteren, Matriculatie, Monsterheer¹. Sacramenteel, Secourabel, Segregatie, Sensibiliteit, Sommierlijk, Spectabel.

Blijft over 33% waarvan de vorm zuiver uitheems is, hoewel natuurlijk de uitspraak bij de Nederlandse aangepast kan zijn. Op een enkele uitzondering na gaat het hier om Franse woorden:

Abord, Accusateur, Actrice, Adjuteur, Adorateur, Affectueux, Architrave, Avantageux. Malplaisant, Maniement, Marchand, Mareschal, Merveille, Morion, Musculeux, Saldo², Sanglant, Seurete de Corps³, Simulateur, Solliciteur, Solitude, Sujet.

In deze druk komen onder de bastaardwoorden enkele zuiver Latijnse woorden voor, die volgens Meijers indelingscriteria thuishoren bij de konstwoorden. Er kan natuurlijk sprake zijn van een abuis:

Arctè -- eng / naauw
Satira⁴ -- steekdicht

3.2.2.4.2.2. Taal van herkomst

1669. De nieuwe bastaardwoorden zijn voor ongeveer 42% uit het Frans afkomstig. In de voorgaande druk was dit bijna hetzelfde, namelijk 41%. Uit het Latijn komt ongeveer 47%, in de vorige druk 38%. Van 8% is onduidelijk of Frans dan wel Latijn taal van herkomst is.

¹In het geval van **Admiraalschap** en **Monsterheer** gaat de 'vernederlandsing' verder dan gewoonlijk.

²Dit woord behoort tot het Italiaans.

³Hier wordt het trefwoord gevormd door een woordgroep, hetgeen in dit deel een zeldzaamheid is.

⁴**Satira** is in 1720 gewijzigd in **Satire**.

We zien in deze druk voor de bastaardwoorden een verschuiving naar Latijn als taal van herkomst, hoewel de meeste van deze woorden wel uit het Latijn overgenomen kunnen zijn via het Frans:

Addictie, Ademptie, Aditie, Adjungeren, Adminicul, Adoptatie.
Moneren, Mundificatie, Munificentie, Munnik.
Sanctificeren, Segregeren, Septentrionaal, Sollicitant, Spectatie, Sugilleren.

Voorbeelden van ontlening aan het Frans zijn:

Accordabel, Acerbe, Acerberen, Advertentie, Affuit, Arrangeren, Attentif.
Maistre, Maistresse, Marchandise, Marmelade, Marque, Miraculeux, Mostache.
Seducteur, Sensibiliteit, Solvabel, Surpasseren.

Voor 3% der bastaardwoorden is sprake van een andere taal van herkomst:

Alchimystry (Arabisch)
Metamorphose, Metamorphoseren (Grieks)
Salderen, Saldo, Stilo novo (Italiaans)

Ook de uitgangen van de hier genoemde trefwoorden **Metamorphose**, **Metamorphoseren** en **Salderen**, wijzen op het Frans als tussenschakel.

3.2.2.4.2.3. Domeinen van herkomst

1669. Veel van de nieuwe bastaardwoorden zijn niet, of slechts met moeite, onder te brengen in een bepaald domein. Hoewel dit voor bastaardwoorden niet ongewoon is, hangt het ook samen met de manier waarop Meijer in 1669 het aantal trefwoorden in het eerste deel heeft vergroot. Heel dikwijls is uitgebreid vanuit het reeds aanwezige. Aan een werkwoord kan een substantief zijn toegevoegd met hetzelfde grondwoord, aan een werkwoord of substantief kan een bijvoeglijk naamwoord of bijwoord met hetzelfde grondwoord zijn toegevoegd. De mogelijkheden zijn legio. Salverda de Grave¹ merkt hierbij een streven op 'om de woordfamilies voltallig te maken'. En hij geeft als commentaar:

Ik geloof dus dat hij² wel degelijk Franse en Latijnse wordeboeken heeft gebruikt, en ons vertrouwen wordt daardoor wel enigszins geschokt. Immers, het wordt nu twijfelachtig of de woorden die hij opneemt werkelijk hier in gebruik zijn geweest.

Er is in zo'n geval geen bepaald domein waaraan het nieuwe bastaardwoord is ontleend. Wel kan het nieuwe trefwoord thuishoren in hetzelfde domein als het trefwoord waarvan is uitgegaan. Enkele voorbeelden van dit soort uitbreiding:

4B Absconderen	5B	Absconderen Absconsie
4B Accresceren	5B	Accrescentie Accresceren Accretie
4B Accusatie -- anklaght / beschuldighing	5B	Accusatie -- anklaght / beschuldighing Accusateur -- beschuldiger / anklaager ³
4B Adquireren -- verkrijghen	5B	Adquireren -- verkrijgen Adquisiteur -- verkrijger Adquisitie -- verkrijghing

In de laatste twee voorbeelden wordt de veronderstelling dat de nieuwe bastaardwoorden zijn afgeleid van de reeds aanwezige, ondersteund door de overeenkomst in betekenis.

Naast de vele bastaardwoorden met vrij algemene betekenis, zijn toch ook

¹Salverda de Grave 1906: 13.

²nl. Meijer

³In dit geval hoort het toegevoegde trefwoord in hetzelfde domein thuis als het reeds aanwezige trefwoord, nl. dat van het recht.

bastaardwoorden opgenomen die wel deel uitmaken van een bepaald domein. Het meest frequent blijken termen uit het recht. Dit is haast even opmerkelijk als in de vorige druk, toen bijna een kwart van de nieuwe bastaardwoorden bij notariaat of rechtspraak hoorde.

Voorbeelden van rechtstermen:

Ademptie -- beneeming / ontneming
 Adgresseur -- anvaller / angrijper / anvatter / antaster/ anrander
 Alienabel -- vervreemdtbaar
 Assassin -- moordenaar
 Assassinaat -- moordt / moordery
 Auctioneeren -- by opslag verkoopen
 Strangulatie -- worghing
 Suppliante -- verzoekster / smeekster

In mindere mate, maar wel duidelijk herkenbaar, zijn termen opgenomen uit de geneeskunde:

Abortie -- misbaaring / misval / miskraam
 Adstrictie -- t'zamentrekking
 Agonisatie -- strijdning / zieltooging
 Mitigatif -- verzaftende
 Mundatie -- reinighing
 Squinantie -- wurgh / wurgheuvel / wurgh in de keel / keelonsteeking /
 keelghezwel / keelziekte

Nog geringer in aantal zijn de termen uit de krijgsgeschiedenis:

Affuit -- rolpaardt
 Mareschal -- veldtoverste
 Morion -- helm / stórmhoedt
 Musqueton -- zijderoer / reisroer
 Standart -- veldtvlagh

Tenslotte zijn nog wat termen te onderscheiden uit de handel:

Marchandeeren -- koopen / koopmanschappen / dingen
 Salderen -- effenen / reekening sluiten
 Saldo -- slót / slót van afrekening

de wijsbegeerte:

Martyrie -- ghetuigenis / bloedghetuighenis / mishandeling om 't gheloof
 Metamorphose -- ghestaltverwisseling / vervórming
 Misericordieux -- barmhartigh / meededooghzaam

Uit de muziek:

Modulatie -- op maat zinging
 Musicant, Musicijn -- zanger / zinger / zangkonstenaar
 Symphonie -- t'zamenluiding

Uit

3.2.2.4.2.4. Grammaticale categorieën

1669. Van de nieuwe bastaardwoorden behoort 62% tot de substantieven, tegenover 57% in de voorgaande druk. Meervoud is er nagenoeg niet meer bij:

Acquisiteur, Ademptie, Assay,
 Magistrature, Masquerade,
 Secretary, Seductie, Somma.

Slechts 18% hoort bij de werkwoorden. Dit was in 1663 35%, een opvallend verschil:

Accolladeren, Attristeren, Aviseren,
 Manumitteren, Moduleren,
 Secreteren, Sicaneren.

Tot adjectief of bijvoort behoort 20%. Dit was 12%, opnieuw een behoorlijk verschil:

Abusif, Abusivelijk, Apert, Avantageux,
 Magisterialiter, Malplaisant, Martiaal, Matuur,
 Sacramenteel, Secluis, Secourabel, Septentrionaal, Sommierlijk, Surprenant, Surrept.

Onder de toegevoegde trefwoorden in het deel **Bastaardwoorden** komen dus wat meer substantieven voor dan in de vorige druk, meer adjectieven en bijwoorden, en aanzienlijk minder werkwoorden.

De nieuwe lemma's in dit deel zijn in principe éénwoordig en dit is strikt doorgevoerd. Een lemma van meer dan één woord vormt een grote uitzondering.

3.2.2.4.2.5. Ordening

1669. Juist zoals in de vorige druk, is de ordening der bastaardwoorden niet slecht te noemen. De woorden beginnend met I, of U, worden opgenomen vóór de woorden die met J, of V, beginnen. Met wanorde onder de sublemmata hebben we in dit deel niet te maken. En verder is de alfabetische volgorde redelijk gehandhaafd. Nieuwe trefwoorden zijn op de alfabetisch juiste plaats tussen de bestaande trefwoorden geschoven. Over het algemeen gebeurt dat goed, een enkele keer minder goed:

4B	Avoceren Avontuuren	5B	Avoceren Avoyeren Avoueren Avoy Avoyement Avontuur Avontuuren
4B	Monarchie Monderen	5B	Monarchie Mundatie ¹ Monderen

Synoniemen treffen we regelmatig aan onder de trefwoorden. Soms zijn ze naast elkaar opgenomen, soms onder elkaar. Dikwijls staan ze op hun eigen alfabetische plaats, zonder onderlinge verwijzing. Het komt nu echter voor, in uitzonderlijke gevallen, dat bij het ene synoniem verwezen wordt naar het andere, zodat er sprake is van een verwijlslemma. Enkele voorbeelden:

Abusif, Abusivelijk -- door misbruik / by misbruiking / tegen 't gebruik / oneigentlijk

Accrescentie -- angroeying
Accretie -- angroeying / anwassing

Adoptie -- anneeming tot kindschap
Adoptatie -- kinderanneming / zoonanneeming

Alchimistery -- ziet / alchimie

Mesnage -- ziet Menage

Mondificeren -- zuiveren
Mundificeren -- reinmaaken

Mostache -- kneevel
Mustache -- kneevel / kneevelbaardt

Seurete, en }
Seurete de Corps } vrygheleide / vrygheleibrief

¹ **Mundatie** zal hier wel **Mondatie** moeten zijn, aangezien al een trefwoord **Mundatie** aanwezig is.

3.2.2.4.2.6. Fouten

1669. Het aantal fouten dat is gemaakt in de nieuwe trefwoorden van het deel Bastaardwoorden blijkt niet groot. Soms zijn fouten uit de voorgaande druk, bijvoorbeeld in ordening of spelling, zelfs verbeterd.

3.2.2.4.3. Konstwoorden 1669

3.2.2.4.3.1. Weglatingen

1669. In het deel Konstwoorden heeft Meijer fors geschrappt. Het aantal sublemmata dat hij laat vallen is aanzienlijk. Het zijn er meer dan 2600. 88% daarvan is weggelaten uit artikelen die zijn gehandhaafd, de overige 12% is vervallen doordat het hele artikel verwijderd is.

Het aantal volledige artikelen dat Meijer weglaat is niet groot. Het zijn er hooguit 55 en herhaaldelijk lijkt hun verdwijning te berusten op nonchalance, mogelijk van de zetter, omdat er weinig aan mankeert.

Waarom een zo groot aantal sublemma's is geschrappt, wordt door Meijer toegelicht in het voorwoord van deze uitgave¹:

Wy willen wel niet ontkennen, dat die deeze laatste Druk met de voorgaande wil vergheijken, in des zelfs Tweede Deel niet luttel zal verneemen, het welk hier uitghelaaten is. Dóch het is daarom niet van ghebrek te beschuldighen; also al het uitghelaatene elders volkoomendlijk ghevonden wordt (...) waar toe ons ghedrongen heeft de overghroote bykomst van woorden in deeze Druk, zo wel in het eerste, als tweede deel ...

Alles wat is geschrappt, is volgens de bewerker op een andere plaats in het werk nog te vinden. Dat 'al het uitghelaatene elders volkoomendlijk ghevonden wordt' is trouwens wat sterk uitgedrukt. De gebruiker heeft wel enige inventiviteit nodig om het 'uitghelaatene' op een andere plaats in het woordenboek op te sporen. Maar inderdaad is over het algemeen een weggelaten sublemma in een of andere vorm in eerste of tweede deel aanwezig. We volstaan met het geven van één voorbeeld. In 1663 staat in het deel Konstwoorden het volgende artikel:

Adjunctum -- byvoegh / byvoeghsel / ancleef / ancleefsel	
Proprium -- eighen	}
Commune -- ghemeen	}
Absolutum -- volstrekt	}
Limitatum -- bepaaldt	}
Internum -- inwendigh	}
Externum -- uitwendigh	} byvoegh
Principale -- voorneem	}
Minus principale -- minvoorneem	}
Necessarium -- noodzaaklijk	}
Contingens -- ghebeurlijk	}
Separabile -- scheidlijk	}
Inseparabile -- onscheidlijk	}

In 1669 worden al deze sublemmata weggelaten. Alleen het hoofdlemma met de vier betekenissen erachter is gehandhaafd. De gebruiker zal de bijvoeglijke naamwoorden nu op een andere plaats in het werk onder de trefwoorden moeten zoeken, om ze vervolgens zelf te combineren met het hoofdlemma.

¹W-S 1669 voorrede p. [10].

Hetgeen in dit geval kan worden gevonden, laten we hieronder volgen in alfabetische volgorde, waarbij het bastaardwoord voorafgaat aan het kunstwoord:

- 5B Absolut -- onbepaalt / platuit / voluit / volstrekt / ronduit / volkomen
- 5K Absolutus (Phil.) -- onbepaaldt / volstrekt
- 5B Commun -- ghemeen
- 5B Contingent -- ghebeurlijk
- 5K Contingens -- ghebeurlijk
- 5B Extern -- uitwendigh
- 5B Inseparabel -- onscheidelijk / onafscheidelijk
- 5K Inseparabilis -- onscheidelijk / onafscheidelijk
- Intern of Internum is niet aanwezig als hoofdlemma.
- 5K Limitatus -- bepaaldt
- 5K Minor -- minder
- 5B Necessaire -- noodigh / noodtwendigh / noodtzaakelijk
- 5K Necessarius -- noodigh / noodtwendigh / noodtzaakelijk
- 5B Principaal -- voorneemst / voornaamst / zaakweldighe / voornaamste
schuldenner / hoofdschuldenner
- 5K Proprium -- eighen / eighenschap
- 5B Separabel -- onderscheidelijk / scheibaar
- 5K Separabilis -- afscheidelijk / afscheidbaar

Wanneer wij hier zien welke trefwoorden door de gebruiker moeten worden opgezocht om de verdwenen sublemma's te kunnen vertalen, en uit welke betekenissen gekozen moet worden, dan blijkt het raadplegen van de Woorden-Schat in 1669 soms helemaal zo eenvoudig nog niet te zijn. En dat terwijl Hofman zijn Woorden-Schat oorspronkelijk juist had samengesteld voor mensen zonder talenkennis¹.

Onder Meijers handen is de Woorden-Schat uitgegroeid tot een werk dat ook op het gebied van wetenschappelijke taal geraadpleegd kan worden voor de vertaling in het Nederlands. En bij die raadpleging komt enige talenkennis wonderwel van pas.

Wat tevens door de boven opgesomde artikelen uit 1669 nog eens wordt getoond, is dat de gebruiker van de Woorden-Schat door het onderscheid tussen bastaardwoorden en kunstwoorden, een gezocht woord maar het beste twee keer op kon zoeken, een keer bij de bastaardwoorden en een keer bij de kunstwoorden.

Tenslotte is hier ook duidelijk waar te nemen hoe de indeling in bastaardwoorden en kunstwoorden veel dubbele vermeldingen tot gevolg heeft gehad. Desondanks zal deze indeling worden gehandhaafd tot in de laatste druk van de Woorden-Schat.

Het is zeer opmerkelijk dat van alle geschrapte sublemmata zeker driekwart hoort bij een hoofdlemma uit het domein van de wijsbegeerte. Vooral op dit terrein bekort Meijer de lengte der artikelen. Dit is door hem zo doelbewust en consequent gedaan, dat men in dit geval zou kunnen spreken van een methodologische verkorting.

In het bijzonder op het gebied van de wijsbegeerte blijkt het Meijer te storen dat bepaalde sublemma's op een andere plaats van het woordenboek in enigerlei vorm reeds gegeven zijn. Als het een term uit de geneeskunde betreft, dan is hij zo kritisch niet. Dan worden zeer omvangrijke artikelen in volle omvang gehandhaafd, ondanks talrijke sublemmata waarvan de vertaling ook op een andere plaats in het woordenboek is gegeven².

3.2.2.4.3.2. Toevoegingen

1669. Het deel Kunstwoorden is, ondanks alle weglatingen, door Meijer behoorlijk uitgebreid. Het bevat nu 6.483 artikelen, tegenover 4.840 in de vorige uitgave, een toename

¹W-S 1650 voorrede.

²Deze constatering zal worden ondersteund door de conclusies bij Tabel 4 op p. 221.

van ongeveer 1650 artikelen. Er zijn ook losse betekenissen toegevoegd, aan bestaande artikelen. Tevens zijn nieuwe sublemmata opgenomen, in totaal zo'n 640, heel wat minder dan er zijn verdwenen.

Van de nieuwe sublemmata is 56% terechtgekomen in reeds aanwezige artikelen. De overige 44% is onderdeel van nieuwe artikelen. Wanneer een nieuw artikel sublemmata bevat, zijn het er gemiddeld 2,75. In de voorgaande druk waren dat er 9, een groot verschil. Als aan een bestaand artikel sublemmata worden toegevoegd, zijn het er eveneens gemiddeld 2,75, tegenover bijna 6 in de vorige druk. Hierbij dient men niet te vergeten dat bestaande artikelen dikwijls reeds sublemmata meebrengen vanuit de vorige druk.

De herziening van Meijer kan ingrijpend zijn. Hij schroomt niet fors de ganzenveer te hanteren. Zo zijn in het artikel **Actio (Juridic.)** 35 sublemma's geschrapt, en 44 nieuwe sublemma's opgenomen.

Net als in de vorige druk, zijn lang niet alle toegevoegde kunstwoorden werkelijk 'nieuw' te noemen. Ook nu weer is zeer regelmatig van een bestaand trefwoord een verwant woord opgenomen, of een synoniem, of een homoniem:

4K Abnepotes, Abneptes,
5K Abnepos, 5K Abnepotes, Abneptes, 5K Abneptis

4B Acteur,
5B Acteur, 5B Actrice, 5K Actrix

4K Adoptitius,
5K Adoptitius, Adoptatus, Adoptivus

4K Area,
5K Area (Vulgò), 5K Area (Mathem.), 5K Area (Medic.), 5K Area (Geom.),
5K Area (Jurid.)

4K Mechanicus,
5K Mechanicus (Substant.), 5K Mechanicus (Adject.)

4B Myserie,
5B Myserie, 5K Mysterium

4B Separabel,
5B Separabel, 5K Separabilis

3.2.2.4.3.3. Taal van herkomst

1669. De sublemmata die in deze druk voor het eerst zijn geplaatst in het deel Kunstwoorden zijn bijna zonder uitzondering afkomstig uit het Latijn.

De nieuw toegevoegde kunstwoorden zijn traditiegetrouw geheel uitheems van vorm en behoren niet tot de Franse taal. Ongeveer 80% is overgenomen uit het Latijn:

Abactor, Ab altera statione, Ambidexter, Arbitrarius, Mel aërium, Mentalis,
Mitigatorius, Sanctificans, Scapularis, Seminervosus, Sentis, Serratus.

De overige 20% is aan het Grieks ontleend:

Achores, Acmaticus, Acromphalon, Amphidæum, Anabrochismus, Malacticus, Masseter,
Mesentericus, Morphaea, Schesis, Scirrhodes, Scleroticus, Semeiotica, Sigmöides.

Een hoogst enkele keer ligt een andere afkomst meer voor de hand. Het Syrisch bijvoorbeeld voor het lemma **Abba**, het Arabisch voor **Algebräicus** en **Amalgama**.

In de vorige uitgave was 71% der kunstwoorden afkomstig uit het Latijn en 28% uit het Grieks. In 1669 zijn er dus percentage-gewijs meer Latijnse, en minder Griekse kunstwoorden toegevoegd.

3.2.2.4.3.4. Domeinen van herkomst

1669. Was in 1663 de geneeskunde een rijke bron van nieuwe kunstwoorden, in deze druk nog meer. Bijna 40% van de nieuw opgenomen lemmata is afkomstig uit de geneeskunde. Er zijn veel termen bij van zaken waarmee een geneesheer in de dagelijkse praktijk te maken krijgt, zoals zalf, pleisters en stoppoeders. De geneeskundige termen zijn meer op de praktijk gericht dan voorheen:

Acopum -- verfrischzalf / zalf voor vermoeidtheid
 Alipasma -- zweetstóppulver
 Anacollema -- lijmsel / voor 't voorhoofd ghebonden gheeneesmiddel
 Auditorium os -- hoorbeen
 Malagma -- verzaftpleister / weekmaakende pleister
 Mediastina vena -- middelschótader
 Mesaraicus -- dundarmscheeligh
 Sacrolumbus -- heilighlendenspier
 Semitertiana -- halfanderdaagsche koorts
 Sideratus morbus -- de popelsy
 Sinuosus (Med.) -- etterhól
 Sphenopharingaeus -- wigghebeenkeeligh
 Sternutatorius -- sniezende / sniezingverwekkende
 Substillum -- koude pis / droppelpis
 Syntecticus -- die in een slyting is

Hiermee hangt samen dat ook de botanica weer ruim vertegenwoordigd is. Meer dan 20% van alle nieuwe lemmata behoort tot de kruidkunde, voor de geneeskunde van die tijd een onuitputtelijke bron van medicijnen. Precies zoals in de vorige druk is uit geneeskunde en kruidkunde samen zeker 60% afkomstig van alle toegevoegde lemmata. Trefwoorden uit de botanica zijn:

Acetabulum (Botanic) -- navelkruidt
 Anemone -- klapperroozen
 Angustifolius -- smalblaadigh
 Anthemis -- kamille / kamillebloemen
 Arbor Iudae -- Judasboom
 Marsupalis -- tasgheljik / tasachtigh
 Matris animula -- quendel / wilde tijm / onzer vrouwen bedstroo
 Myrrhis -- wilde kervel
 Sceptrum morionis -- lischdodden / donsen / dullen / polsen
 Serratus -- zaaghachtigh / zaaghwijzigh
 Spica nardi -- spijk
 Spinatus (Botanic.) -- doornachtigh
 Symphonia (Botanic.) -- gheeesy / paapeghaayskruidt

Overduidelijk aanwezig is daarnaast het domein van rechtspraak en notariaat. De termen op dit gebied vormen zeker 15% van alle nieuw opgenomen kunstwoorden:

Abstentus -- weederhoudene van een erffenis an te ghaan
 Actrix -- eidschersse / anleghster / anklaaghster / daaghster
 Adessor (Iurid.) -- byghevoeghde raadtsheer
 Apparitura -- deurwaarderschap / steêbooschap
 Mobilia -- tilbaare ghoederen / roerende ghoederen
 Munimenta -- beweeringen / bewijsstukken
 Sequester -- bewaarder handt / scheidsman / krakeelghoedtbewaarer
 Stellionatus crimen -- misdaadt zonder eyghe naam
 Subhastatio -- bystókverkoopning / bystókopveiling
 Subreptio, & obreptio -- waarheids verzwijghing / en onwaarheids voorstelling

De overige domeinen die men kan onderscheiden in Meijers toegevoegde kunstwoorden zijn aanwezig in meer bescheiden mate. We vermelden ze hier in volgorde van afnemende belangrijkheid.

In de eerste plaats is er het gebied van de algemeen wetenschappelijke taal, dat ook in 1658 en 1663 al te vinden was. Hierbij rekenen we termen die gebruikt kunnen worden in meerdere wetenschappen, of bij het spreken over wetenschap in het algemeen. Er horen ook de kunstwoorden bij die Meijer in deze druk voor het eerst kenmerkt met het label (*Vulgò*). Het woord 'Vulgo' betekent zoveel als: gemeenlijk, gewoonlijk, in het algemene spraakgebruik, in het gewone leven¹.

Absolutus (*Vulgò*) -- Voleindighdt / volbraght / volkoomen
 Acta (*Vulgò*) -- daaden / handelingen
 Adessor (*Vulgò*) -- byzitter
 Assimilatio -- ghelijkmaaking
 Manipulus -- handtvol
 Meristicus -- schiftende / verdeelende
 Municipalis -- steedsch / stadts / burgsch
 Sculptoria -- snykonst
 Surdus (*Vulgò*) -- doof

Er zijn kunstwoorden opgenomen uit de wijsbegeerte. Deze bescheiden aanvulling weegt natuurlijk bij lange na niet op tegen de bijna 2000 sublemma's die in deze druk zijn geschrapd - soms samen met het hele artikel - uit dezelfde wijsbegeerte:

Absolutio -- ontslaaning / vrylaating / vryspreeking
 Argumentativus -- bewijsreedenigh
 Metaphoricus -- overdrachtigh / leenspreukigh
 Modificans -- wyzighende / wyzighmaakende
 Satisfactorius -- voldoenigh / voldoenende
 Sophisticus -- neuswyzighlijk / bedrieghlijk

En termen uit de handel, waartoe wij ook die uit de boekhouding rekenen. Deze termen komen vooral voor in het eerste gedeelte van het deel Kunstwoorden:

Ab altera statione -- van een andere kant / van eene andere reekening
 Anaticismus -- winpennings winpenningen / winstbeding van de winpenningen der
 hoofdsomme
 Arrha -- welkoomgheldt / ghódtspenning
 Assecurator -- verzeekeraar van koopmanschap
 Assecutoriae literae -- verzeekerbrief
 Monopolium -- alleenkoop / opkoop / voorkoop / inkoop
 Sors -- hoofdschuld / hoofdpenningen

Voor het overige zijn nog wat termen te onderscheiden op het gebied van godsdienst, klassieke oudheid, wiskunde en grammatica. Maar hun aantal is te gering om er hier voorbeelden van te geven.

3.2.2.4.3.5. Grammaticale categorieën

1669. Van de lemmata die voor de eerste keer in het deel Kunstwoorden zijn opgenomen behoort 56% tot de substantieven en 7% tot de substantiefgroepen. Samen is dit 63%, terwijl dit in de vorige druk 97% was:

Abies, Acanthium, Accipitrina, Acutella, Adrogatio.
 Magma, Malagma, Muralium, Muschus, Myrrhis.
 Saliunca, Scandulaca, Scarificatio, Sparadrapus, Syntaxis.

Nog altijd kunnen substantieven en substantiefgroepen in het meervoud staan:

Acta, Additamenta, Attentata, Mobilia, Moratoria rescripta, Sponsalia, Susceptores.

Tot adjectief of bijwoord behoort 35%. Dit was in de vorige druk slechts 3%. Meijer geeft in 1669 dus aanzienlijk minder substantieven en substantiefgroepen, en aanzienlijk meer adjectieven en bijwoorden. Ook in deze bewerking volgt hij nieuwe wegen.

De lemmata die tot adjectief of bijwoord behoren zijn bijna altijd éénwoordig:

¹Zie Zondervan: 1289. Meer over de betekenis der labels op p. 267.

Accumulativè, Adhaesivus, Adiposus, Adjudicialis, Aequinoctialis.
 Magicus, Maniacus, Marsupalis, Mesopleuria, Morbificus.
 Scutiformis, Semispinatus, Sesamoides, Signatus, Soporialis.

Het aantal lemmata dat behoort tot andere grammaticale categorieën dan de hier genoemde twee, valt te verwaarlozen.

In het deel konstwoorden zijn ongeveer 640 nieuwe sublemmata opgenomen. Hiervan vormt 90% een bijvoeglijke bepaling bij het hoofdtrefwoord. In de vorige druk was dit 99%:

Acer -- ahórn,¹ erleboom / halderboom / maashoudt / maashoutenboom
 Major -- luitenhout
 Minor -- booghout

Matertera -- moeders suster / moeye²
 Magna -- oudtmoeye / ghrootmoeders zuster
 Major -- overoudtmoeye / overghrootmoeders zuster
 Maxima -- betoveroudtmoeye / oudtoverghrootmoeders³ zuster

Stipulatio -- verbintenis / ófte toezegghing door vraaghen / en antwoorden
 Pura -- zuivere toezegghing
 Ad diem -- toezegghing op dagh
 Sub conditione -- (toezegghing) onder voorwaarde

In de resterende gevallen is het sublemma meestal een substantief dat samen met het hoofdtrefwoord een substantiefgroep vormt.

Axillaris -- ókseligh
 Arteria -- ókselshlager
 Vena -- ókselader
 Mammaria Vena -- mamader
 Arteria -- mamshlager
 Suralis -- kuitigh
 Vena -- kuitader

Er zijn nog andere mogelijkheden, al komen ze zelden voor:

Secundum quid -- na yet⁴
 Dici -- na ghezeidt worden
 Esse -- na zijn
 Existendi consecutionem -- na ghevólgh van in weezen zijn

In deze druk zijn lemma's en sublemma's gewoonlijk éénwoordig. Toch heeft 3% der lemma's de vorm van een woordgroep, net zoals in de vorige druk. Zo'n woordgroep bevat twee woorden, een hoogst enkele maal drie:

Acetum mulsum, Allii caput, Auditorium os, Mancipi res, Mortuus ab intestato, Sertula campana, Sideratus morbus, Stellionatus crimen.

Van de sublemmata wordt 6% door een woordgroep gevormd, dat is 2% meer dan in de vorige uitgave. Meestal bevat de groep twee woorden, soms drie:

Mandatum	Mandatum
Cessionis bonorum	Deputati judicis
Decreti voluntarij	Restitutionis in integrum

¹De komma is hier per abuis niet weergegeven door een Duitse komma.

²Het hoofdtrefwoord met betekenis is in 1663 opgenomen, de sublemmata voegt Meijer in 1669 toe.

³Lees: oudtoverghrootmoeders

⁴Hoofdlemma met betekenis is al in 1654 opgenomen. De sublemmata voegt Meijer toe in 1669.

Met enige regelmaat neemt Meijer homoniemen op, waarbij soms homofonen. Steeds meer gebruikt hij labels om ze van elkaar te onderscheiden:

Area (Vulgò)	Mechanicus (Substant.)	Solutio (Philos.)
Area (Mathem.)	Mechanicus (Adject.)	Solutio (Jurid.)
Area (Medic.)		
Area (Geom.)		
Area (Jurid.)		

3.2.2.4.3.6. Ordening

1669. Net als van de bastaardwoorden is de alfabetische ordening van de kunstwoorden tamelijk goed. Soms treft men een afwijking aan ten gevolge van een fout:

Scabiosa
 Scoevola (In 1720 wordt dit **Scaevola**)
 Scoevus (In 1720 wordt dit **Scaevus**)
 Scala altimetra

Synecticus
 Sydreuoan (-- verzellende / bystaande; Gehele artikel vervalt in 1720)
 Synedrium

De woorden beginnend met de letter I zijn geplaatst vóór de woorden beginnend met de letter J, die met U vóór de woorden met V. Vanzelfsprekend is dit nog niet, hetgeen blijkt uit verwijzingen als:

J A. Ziet de vólghende Letter.
 I A. Ziet de voorghaande Letter.
 V E. V I. Ziet de vólghende Letter.
 U L. U M. U N. Ziet de voorghaande Letter.

Zoals in 1663 zijn regelmatig synoniemen opgenomen onder de toegevoegde kunstwoorden. Bij de sublemma's in mindere mate. Synonieme lemmata staan meestal onder elkaar, verbonden door een accolade, en gevolgd door een gemeenschappelijke verklaring:

Aquifolia	Morselli	Suffimentum
Aquilenta	Morsuli	Suffitus
		Suffumigium

Synoniemen met verschillend woordbegin zijn op hun eigen alfabetische plaats opgenomen, zonder onderlinge verwijzing:

Arquatus -- gheelzuchtigh
 Auriginosus -- gheelzuchtigh

Melligo -- honighdauw
 Saliva siderum -- honighdauw

Moschus -- muskeljaat
 Muschus -- muskeljaat

Bij het opnemen der sublemmata begint Meijer te neigen naar een alfabetische ordening. Indien hij nog meer drukken zou hebben bewerkt, dan had hij zeker tot volledige alfabetische ordening van sublemmata kunnen besluiten. Als illustratie volgen hier de beginletters van alle sublemmata die Meijer opneemt bij het trefwoord **Mandatum**, in de door hem gegeven volgorde:

C G S P S A A A A C C D D D D D A E E I I I P P R R R R R S

3.2.2.4.3.7. Fouten

1669. Fouten komen in het deel Kunstwoorden met regelmaat voor, vooral in de betekenissen, waarover meer bij de Microstructuur, maar toch ook in de trefwoorden. Een

artikel dat twee homoniemen lijkt te bevatten kan gewoon verkeerd zijn. Dikwijls is sprake van zetfouten, die niet zelden in latere drukken verbeterd worden:

Amaracus, majorein, maricleus -- moederkruid / mater
(**majorein** is de vernederlandste vorm van het Franse **majoraine**, en hoort niet thuis bij de kunstwoorden. In 1805 staat het er nog tussen.)

5B Arbiter -- scheidsman / zeghsman / bemiddeler / ghoêman / ghekooren rechter
5K Arbiter - ghekoozen rechter
(Uit 4B wordt **Arbiter** overgenomen in 5B. Het wordt tevens opgenomen in 5K. Hetzelfde woord is nu zowel bastaardwoord als kunstwoord. Dergelijke gevallen komen vaker voor. Nog in 1805.)

5K Mamumissor 5K Mamumissus
(In 1688 verbeterd tot **Manumissor** en **Manumissus**.)

Membrafinicus -- vliesmaakende
(In 1777 verbeterd tot **Membranificus**.)

Morisca -- aarspuist / blein an den endeldarm
(In de volgende druk verbeterd tot **Marisca**.)

Moretus -- bevrucht drank / bezwangerings drank
(In 1720 verbeterd tot **Moretus**.)

Sriptoria -- schrijfkunst
(In de volgende druk verbeterd tot **Scriptoria**.)

Sief,
Sigillum Salomonis -- Salomons zeeghel
(Hier gaat het niet om twee synoniemen. Achter het trefwoord **Sief** ontbreekt de betekenis, **oogzalf**. In 1720 is dit trefwoord geschrapt.)

Syopsis -- kortbegrijp
(In de volgende druk terecht **Synopsis**.)

3.2.2.4.4. Verouderde en ongewone woorden 1669

3.2.2.4.4.1. Inleiding

1669. Al in het voorwoord van de Woorden-Schat van 1658¹ spreekt Meijer de wens uit een derde deel toe te voegen aan zijn woordenboek, met oude Nederlandse woorden:

Ik had ghedacht an deze twe Deelen een derde te knopen, waarin alle de oude Duitse woorden, by Hoofdt, Huighens, en andere voortreffelijke Schrijvers ghebruikelijk, verzamelt zouden zijn, tót behulp in 't verstaan van haar Schriften: maar de tijd en mijne andere beezigheden hebben 't niet willen ghehengen²...

Het lijkt er dus op dat het Meijer er aanvankelijk om te doen was de verouderde woorden die door 'voortreffelijke Schrijvers' gebruikt werden, te verzamelen. Het is opmerkelijk dat hij het gebruik van deze woorden niet afkeurenswaardig vindt. Hij wil alleen hulp bieden bij het begrijpen ervan.

¹W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [10].

²gehengen: toelaten

Pas twee drukken later, in 1669, voert Meijer zijn voornemen uit en voegt hij aan de *Woorden-Schat* een derde deel toe. In het voorwoord van deze uitgave lezen we¹:

By deeze meërmaals ghemelde twee Deelen, is nu eindelijk een Derde, welk wy zo lange belooft hadden, ghekomen, behelzende Verouderde en Onghewoone woorden ...

Naast woorden die verouderd zijn, worden nu ook ongewone woorden genoemd en we zullen zien dat inderdaad sommige van de bijeengebrachte woorden wel ongewoon zijn, maar niet verouderd.

Op de titelpagina van deel III wordt nogmaals gesproken van ‘Verouderde en onghewoone Woorden’, evenals in de titel boven het begin van dit deel. Volgens de vóórste titelpagina van 1669 echter bevat het derde deel alleen ‘Verouderde woorden’. Misschien is de term ‘ongewone woorden’ op deze plaats weggelaten ter bevordering van de kernachtigheid.

Dat een scherpe begrenzing van de categorie ‘verouderde en ongewone woorden’ nogal moeilijk is, Meijer zelf is de eerste om het te erkennen²:

Wy willen gheensins verzeekeren, dat zy³ daar in⁴ alle opghesteldt staan, alzo 't niet onmooghelijk is, dat ik 'er eenighe over 't hoofdt ghezien hebbe, en veele andere my niet voorghekoomen⁵ zijn, ófte ook wel niet onghewoon ghescheenen hebben. Alzo zullen 'er in teeghendeele mooghelijk eenighe in zijn, die veelen niet onghewoon zullen schijnen, en my eevenwel zodaanigh ghescheenen hebben⁶: ghelijk by zommighen, en in zommighe plaatsen eenighe woorden ghemeen zijn, welke by anderen ófte in andere plaatsen by na nimmer, ófte immers⁷ zeer zelden ghebruikt worden.

In de laatste zin komt het denkbeeld naar voren dat het al dan niet gewoon zijn van een woord afhankelijk kan zijn van de plaats waar het gebruikt wordt, of van de persoon door wie het gebruikt wordt. Een woord kan normaal zijn in een bepaalde streek, en ter zelfder tijd in een andere streek ongewoon. Het kan gebruikt worden door een bepaald persoon en voor een ander ongebruikelijk zijn. Meijer zal hierbij gedacht hebben aan auteurs als Vondel, Hooft en Huygens, schrijvers met een geheel eigen taalgebruik en een soms ongewone woordkeus.

In deel III blijken de trefwoorden die Meijer opneemt in feite altijd ‘ongewoon’ te zijn. Ze kunnen ongewoon zijn omdat ze zijn verouderd, of omdat ze in een bepaalde streek thuishoren, of omdat ze vrijwel uitsluitend door één bepaalde schrijver worden gehanteerd. Bovendien is een combinatie van deze factoren mogelijk. Een verouderd woord kan tevens in het bijzonder door één bepaalde schrijver gebruikt worden, of een verouderd woord kan tegelijk streekgebonden zijn.

Men kan niet beweren dat Meijer met de keuze van trefwoorden voor zijn deel III geheel origineel is geweest. De verouderde woorden en het streekgebonden woordgebruik, beide zijn al ruimschoots aanwezig in het werk van Kiliaan, met name in diens *Etymologicum* van 1599⁸. Volgens De Vooy heeft Kiliaan hierin getracht:

een schifting te maken tussen de woorden die hij als inheems Brabants beschouwt of oudtijds daar gebruikelijk (‘vetus’), en de niet-Brabantse, die hij, schijnbaar, met grote

¹W-S 1669 p. [13] en [14].

²W-S 1669 voorwoord p. [14].

³zy: de verouderde en ongewone woorden.

⁴nl. in het nieuwe derde deel.

⁵voorghekoomen zijn: onder ogen zijn gekomen

⁶en my eevenwel zodaanigh ghescheenen hebben: en die mij evenzeer ongewoon hebben geleken

⁷immers: in elk geval

⁸Van het *Etymologicum* zijn in de 17e eeuw verscheidene ongewijzigde herdrukken verschenen. De enige echt nieuwe uitgave, de *Kilianus auctus*, waaraan een Franse vertaling werd toegevoegd, was een ingekorte versie die verscheen in 1642.

nauwkeurigheid, klassificeert als Vlaams, Zeeuws, Hollands, Fries, Saxisch, Sicambrisch, Duits ('germanicum')¹.

Het was de bedoeling van Kiliaan de taal van zijn tijd met deze woorden te verrijken. Ook bij Meijer vinden we over de verouderde en gewestelijke woorden die hij opneemt geen enkel afkeurend woord. Dit in tegenstelling tot zijn mening over het gebruik van bastaardwoorden en uitheemse wetenschappelijke termen.

Meijer heeft Kiliaans invloedrijke werk waarschijnlijk benut voor de uitbreiding van het aantal trefwoorden dat hij op het gebied van 'verouderd en ongewoon' verzameld had, en voor de verklaring van de trefwoorden in het derde deel. De overeenkomsten tussen het werk van Meijer en dat van Kiliaan zijn in elk geval frappant². Het lijkt wel zeer onwaarschijnlijk dat Meijer zijn trefwoordenbestand geheel heeft bijeengegaaard uit de 'Oude Neederduitsche Schriften' en de 'nieuwe voortreffelijke Schrijvers, en opbouwers onzer taale' die hij als bronnen noemt³, of hij zou hiermee ook woordenboeken en hun samenstellers moeten bedoelen.

3.2.2.4.4.2. Taal van herkomst

1669. Lodewijk Meijer was een erudiet en belezen man. Tijdens het doornemen van allerlei letterkundig werk, en het bestuderen van vakliteratuur op velerlei gebied, heeft hij woorden genoteerd waarvan hij vond dat er een verklaring voor gegeven moest worden. Samen met aanvullingen uit verschillende woordenboeken⁴, brengt hij deze woorden bij elkaar in de Woorden-Schat. Vóór 1669 waren dit leenwoorden en uitheemse wetenschappelijke termen⁵. De Franse en vernederlandste woorden plaatste Meijer in een eerste deel, met bastaardwoorden. De andere, wetenschappelijke termen in Latijn of Grieks, nam hij op in een tweede deel, met konstwoorden.

Bij deze werkwijze is Meijer regelmatig woorden tegengekomen die hij noch in het eerste, noch in het tweede deel heeft kunnen onderbrengen, omdat ze in zijn ogen behoorden tot de Nederlandse taalschat. Meijer zal van oordeel zijn geweest dat deze woorden toch een nadere verklaring behoefden, aangezien ze verouderd waren, of alleen maar ongewoon. Het zijn nu deze Nederlandse woorden die hij tenslotte in 1669 opneemt in een apart derde deel.

In het deel Verouderde en ongewone woorden vormen de letters A, M en S 23% van het totaal. In het deel Bastaardwoorden van deze druk was dit 31%, in het deel Konstwoorden 29%. Het verschil onderstreept het uiteenlopend karakter van de trefwoorden in de drie delen.

Bekijkt men de trefwoorden in deel III, dan blijken er, wat betreft de taal van herkomst, al is het dan ook de moedertaal, toch drie verschillende groepen te zijn. Een grote groep vormen de woorden die alleen verouderd zijn. Daarnaast zijn er gewestelijke woorden, al dan niet verouderd. Tenslotte zijn er woorden afkomstig uit persoonlijk taalgebruik. Ook deze persoonsgebonden woorden kunnen verouderd zijn, doordat de gebruiker ze heeft ontleend aan een oudere auteur, of aan een woordenboek.

Als bronnen voor zijn oude en ongewone woorden vermeldt Meijer boven het begin van het derde deel:

¹De Vooy 1946: 18.

²Meer hierover in deze studie onder 3.2.4.2.3.

³W-S 1669 voorwoord p. [14].

⁴Meer over dit onderwerp op p. 302.

⁵Zeker bevinden zich onder de zuiver Griekse en Latijnse vaktermen woorden die in bepaalde kringen zo dikwijls werden gebruikt dat men ze eveneens leenwoorden zou kunnen noemen.

Oude Neederduitsche Schriften (...) H.L. Spieghel, R. Visscher, D.V. Koornhart, P.C. Hoofdt, S. Kòster, J. Cats, C. Huighens, J.V. Vondel, J. de Dekker, en andere Taalkundighe Schrijvers.

De groep van werkelijk typerende, persoonsgebonden trefwoorden kan Meijer hebben overgenomen van de grote voorbeelden die hij op deze plaats noemt. Bij hen kan hij tevens verouderde, en in mindere mate streekgebonden woorden hebben gevonden, ofschoon woordenboeken hiervoor wel zijn belangrijkste bron zullen zijn geweest. De Vooys bijvoorbeeld noemt heel wat woorden van Duitse afkomst die zijn gebruikt door Hoofdt, Bredero, Huygens, en vooral door Vondel, die uit Keulen afkomstig is.¹

Dat door Meijers voorbeeldige schrijvers de ongewone woorden die zij gebruiken niet bedácht hoeven te zijn, maar gewoon uit oude bronnen kunnen zijn overgenomen, blijkt nog eens duidelijk uit het voorwoord van de *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd* van Hugo de Groot, verschenen in 1631:

Onse Duytsche moeders tale heeft hy² oock gesocht te vereeren, ende te toonen dat oock dese wetenschap inde selve tale wel kan verhandelt werden, waer toe hy hem beholpen heeft met veele nu wat ongebruyckelijcke, doch goede oude Duytsche woorden, die in de oude handvesten ende keuren bevonden werden...

Bij nader onderzoek blijkt in 1669, in het deel met verouderde en ongewone woorden, de groep van werkelijk persoonsgebonden trefwoorden maar klein, terwijl er toch zo heel veel meer fraaie ongewone woorden zijn die Meijer van de auteurs die hij opsomt, had kunnen overnemen.

De grootste groep van de persoonsgebonden trefwoorden wordt gevormd door woorden die kenmerkend zijn voor Vondel. Wie bekend is met zijn werk, herkent ze dikwijls al op het eerste gezicht. Het *WNT* bevestigt zulke bevindingen:

5V Boezemen -- intoomen / inbinden
(Het *WNT*³ geeft alleen drie vindplaatsen bij Vondel. Tevens merkt het op dat de betekenis die Meijer hier geeft 'tot dusverre door niets anders gestaafd is'.)

5V Kerkplegthigh --kerkghewoontigh. By de Onduitschen, ceremonieel.
(Het *WNT*⁴ vermeldt: 'enkele malen bij Vondel, als bijw. voor: Met kerkelijke plechtigheid.')

5V Kinderzucht -- liefde der ouderen tót de kinderen (...)
(Het *WNT*⁵ geeft één voorbeeld, van Vondel.)

5V Kruisghezant -- Apóstel
(Het *WNT*⁶ geeft één voorbeeld, van Vondel.)

5V Landtzaatinne -- inwoonster des landts
(Het *WNT*⁷ meldt: 'landzatin, ongewoon'. Het geeft één voorbeeld, van Vondel.)

5V Ontharrenassen -- ontwapenen
(Het *WNT*⁸ geeft van het woord in deze betekenis twee voorbeelden, van Vondel. Reeds in het *Etymologicum*⁹ staat: Ont-harnassen -- Exarmare.)

¹De Vooys 1946: 23-25.

²hy, nl. De Groot

³*WNT* III [1]: 240.

⁴*WNT* VII [1]: 2288.

⁵*WNT* VII [2]: 3070.

⁶*WNT* IV: 2167.

⁷*WNT* VIII [1]: 1036.

⁸*WNT* X: 1862.

⁹Op p. 365.

5V Peekelvar -- zeestier
(Het *WNT*¹ geeft één voorbeeld, van Vondel.)

5V Pylaaren -- vestighen / vastzetten
(Het *WNT*² geeft drie voorbeelden, alle van Vondel.)

5V Tweeboortigh -- tweemaal ghebooren (...)
(Het *WNT*³ geeft één voorbeeld, van Vondel.)

Een aantal trefwoorden is afkomstig uit het werk van Hooft:

5V Bewacht -- met wacht bezet
(Het *WNT*⁴ geeft van het woord in deze betekenis twee voorbeelden, van Hooft.)

5V Erbieden -- aanbieden
(Het *WNT*⁵ geeft twee voorbeelden, beide van Hooft.)

5V Onderwindalgeest -- een gheest die alles zich onderwindt
(Het *WNT*⁶ noemt Hooft als de bedenker van dit woord.)

5V Ongherucht -- quaadt gherucht
(Het *WNT*⁷: 'Inzonderheid bij Hooft voorkomende in den zin van: kwaad gerucht, slechte naam'. Drie voorbeelden volgen, van Hooft.)

5V Overslób't -- overvult / bemorst
(Het *WNT*⁸ geeft één voorbeeld, van Hooft.)

5V Staatzaligh -- 't gheen den staat zaligh is
(Het *WNT*⁹ geeft één voorbeeld, van Hooft.)

5V Tóppaapinne --opperpriesteresse
(Het *WNT*¹⁰ verwijst ook hier naar Hooft en geeft één citaat, van hem.)

Sommige trefwoorden lijken overgenomen van Huygens:

5V Belippen -- versmaaden
(Het *WNT*¹¹: 'In de 17de eeuw voorkomende, inzonderheid bij Huygens'.)

5V Kitteldoof -- onghevoeligh in 't kittelen
(Het *WNT*¹² geeft één voorbeeld, van Huygens.)

5V Neederdaalighyeyt -- neederghedaaldheid
(Het *WNT*¹³ geeft van het woord in deze betekenis één voorbeeld, van Huygens.)

¹*WNT* XII [1]: 988.

²*WNT* XII [1]: 1840.

³*WNT* XVII [2]: 4406.

⁴*WNT* II [1-2]: 2375.

⁵*WNT* III [2-3]: 4162.

⁶*WNT* X: 1520.

⁷*WNT* X: 1652.

⁸*WNT* XI: 2017.

⁹*WNT* XV: 268.

¹⁰*WNT* XVII [1]: 1424.

¹¹*WNT* II [1-2]: 1734.

¹²*WNT* VII [2]: 3189.

¹³*WNT* IX: 1713.

5V Struikelzucht -- vallende ziekte
(Het *WNT*¹ geeft één voorbeeld, van Huygens.)

Van de auteurs die hij noemt boven de aanvang van het derde deel, zal Meijer zeker meer woorden hebben overgenomen. Doordat veel van deze woorden tevens gevonden worden bij andere auteurs uit hun tijd, of in woordenboeken, valt dit verder niet meer na te gaan.

Naast de trefwoorden die ongewoon zijn omdat ze uitsluitend of bijna uitsluitend door één bepaalde persoon worden gebruikt, zijn er de trefwoorden die niet gewoon zijn omdat ze thuishoren in de taal van een bepaalde streek. Meijer noemt de gebruikers van zulke trefwoorden. Het kan gaan om Hollanders, Brabanders, Vriezen, Gelderschen, Vlamingen, Saxen, en Hoogduitschen.

Meijer geeft nogal wat oostelijke, zelfs Hoogduitse woorden. Wellicht valt deze voorkeur te verklaren uit het feit dat zijn vader, Willem Jansz Meijer, afkomstig was uit 'Mulheim', namelijk Mülheim, dat bij Essen aan de Ruhr ligt. Zijn moeder, Maria Lodewijcks, kwam uit Groningen. Beide ouders hebben hem bekend kunnen maken met niet-Hollandse, oostelijke woorden. De eerste man van Meijers moeder, de vader van Kók, kwam ook al uit het oosten, uit Stickhausen, gelegen bij Embden in Oost-Friesland.

Het is opmerkelijk dat Meijer in de *Woorden-Schat* heeft gestreden tegen het gebruik van Franse, Latijnse, Griekse woorden in de moedertaal, terwijl hij in het derde deel zonder gewetensbezwaar zeer oostelijk getinte woorden binnenhaalt. Stellig speelt hier mee wat Dibbets al heeft opgemerkt ten aanzien van de *Twe-spraack*²:

Konkreet richt de *Twe-spraack* zich tegen het gebruik van Romaanse woorden: Franse woorden die in het taalgebruik van elke dag zijn binnengedrongen, Latijnse termen die op het terrein van de wetenschap werden overgenomen. Het introduceren in onze taal van woorden uit andere Germaanse talen wordt daarentegen gestimuleerd...

Ook Van der Wal onderstreept dit³:

Het is belangrijk om te signaleren dat het bij het puristisch streven met name om afkeer van Romaanse leenwoorden ging. Slechts een enkeling verzette zich tegen ontleening aan het Duits (Duits hier gebruikt in de huidige betekenis).

In dit verband wijst De Vooy's erop⁴ dat nog in 1677 door Andries Pels wordt gedicht over de vorming van nieuwe woorden⁵:

Ja, 't nieuwgesmeede, komt het uit het Hoogduitsch voort,
Wordt, wat geboogen zijnde, een goed gebruiklijk woord.

Het aardige is dat dit werk van Pels geschreven is onder supervisie van Moesman Dop en van Lodewijk Meijer zelf, zoals blijkt uit de notulen van *Nil volentibus arduum*⁶.

Dat veel van de trefwoorden die Meijer in het derde deel opneemt, verouderd zijn, brengt hij onder woorden in de titel van dit deel. Daarenboven vermeldt hij regelmatig ook binnen een artikel dat een bepaald trefwoord verouderd is, maar lang niet altijd⁷.

In het nieuwe deel III gaat het bepaald niet altijd om verouderde woorden. Sommige van de woorden die Meijer geeft, met één of meer van de betekenissen die hij eraan verbindt, gebruiken we tot op de dag van vandaag⁸:

¹*WNT* XVI: 225.

²*Twe-spraack* 1985: 513.

³Van der Wal 1992: 197.

⁴De Vooy's 1946: 23.

⁵Pels 1677 vers 75, 76.

⁶Dongelmans 1982: 143, 145, 146, 147, 155.

⁷Daarover meer op p. 281 in deze studie.

⁸In de voorbeelden is alleen de illustratieve betekenis overgenomen, zoals steeds.

Letterlijk -- met letteren
 Onkunde -- onkennis / onweetendheid
 Pellen -- schillen
 Schelf -- hoop / stapel / hooyopper
 Schets -- ontwerp / afteekening
 Schiften -- deelen / scheiden
 Schoof -- koorengharwe / koorenbondel
 Slib -- slik / modder
 Specht -- een zekere voghel
 Spieghelghevecht -- verbeelding van een ghevecht / nabootsing van een strijdt
 Stoet -- ghevólgh
 Stugh -- stijf
 Tólken -- vertaalen
 Tweespalt -- oneenigheid / tweedracht
 Uuitvaardt -- lijkstaatsie / beghraffenisse

Woorden kunnen ongewoon zijn doordat ze oud zijn, maar ook wel eens doordat ze zo nieuw zijn. Dat is twee jaar eerder door Meijer zelf onder woorden gebracht in de anonieme vertaling van eigen werk, *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture*¹:

Een *onghewoon*² en onbruyckbaer woordt of spreekwijze is, welck om d'ouderdom niet alleenlijk veroudert, maer oock afghesleten, en buyten ghebruyck is, of om d'al te varsche nieuwigheydt noch niet in't ghebruyck aenghenomen en ontfangen.

Hiermee is niet gezegd dat alle woorden die Meijer toen van 'al te varsche nieuwigheydt' oordeelde, in gebruik zijn gebleven. Dat bewijzen de voorbeelden van nieuwkomers, die hij laat volgen:

Onder de nieuwe woorden vindt men *noodtwangh*, *bypassingh*, *ghebeurlijckheydt*, *Maetschappy*, *Slotvoocht*, *Wisselwoort*, *vooruytdeel* en anderen, *beaenghenamen*, *saligen*, en *vruchteloos*...

De woorden **noodtwangh**, **Maetschappy** en **Slotvoocht** zijn nog in gebruik, maar het is ons niet bekend of Meijer er dezelfde betekenis aan gaf als wij.

Anders dan men zou verwachten, is van de in 1666 gegeven voorbeelden in 1669 alleen het woord **beaenghenamen** als trefwoord opgenomen in het derde deel.

3.2.2.4.4.3. Domeinen van herkomst

1669. De woorden die Meijer als verouderd en ongewoon heeft verzameld, hebben over het algemeen te maken met het leven van alledag. Ze worden gebruikt voor algemeen bekende zaken en bezigheden. Veruit het grootste domein is dat van bedrijf en ambacht. Het zijn vaktermen in de betekenis van het Duitse 'Handwerkerssprache'. Dit in tegenstelling tot de 'Wissenschaftsprache', de vakwoorden der wetenschap, die Meijer opneemt in het deel met kunstwoorden³:

Aakse -- timmerbijl	
Aarenen -- landtbouwen / ploeghen	
Alsene -- schoenmakers els	
Maaleeren -- vuurschilderen / brandtschilderen ...	
Scheispoel, Scheisput -- plaats daar de steenen afgehouden worden	
Schelf hilde -- hooyshuur / koorenschuur / hooybergh	
Schipreep, Schipzeel -- sloopstouw	
Slijp, Slijpsel, Slip -- yzerroest / het gheene van 't yzer afgheslepen wordt	
Slytevelesch -- die het vleesch slijt	
Smedt -- smidt ...	Speeten -- spitten
Sok -- de streek van een schip in 't water	Stoeldoek -- tapijt

¹Vertaling van de *Philosophia S. Scripturae interpres*, Eleutheropoli 1666. Citaat op p. 13.

²Cursivering van Meijer.

³Deze Duitse terminologie is te vinden bij Woudstra en Steehouder.

Wie krijgt, in het dagelijks leven, niet regelmatig te maken met de geneeskunde:

Akkerziek -- melaatsch / lazarisch
 Arts, Arst -- gheneezer / gheneesmeester
 Spaanen -- speenen
 Sprietelooghen, Sprietooghen -- duisterlijk zien
 Stilpijn -- pijnstillende artseny
 Struikelzucht -- vallende ziekte

Of met de rechtspraak:

Afghefólterdt -- afghepijnighdt
 Amman -- Schout / rechter / overste ...
 Manslacht -- doodtslagh van een man
 Moederslaght -- moederdoodtslagh
 Staande dinge -- ghespannen vierschaar
 Stókdraager, Stókkeknecht -- gherichts dienaar

Familie en gezin spelen een belangrijke rol. Zoals in ieder deel toont Meijer een verwonderlijke belangstelling voor verre verwantschappen. Maar men komt dat in het lexicografisch werk van Meijers tijd meer tegen:

Aane, Aanheere -- overghrootvader
 Aanvrouwe -- overghrootmoeder
 Aate -- vader
 Aaterling -- bastaardt / onechte
 Adelbroeder -- broeder van moeders zijde
 Naghelmaaghe, Naghelvriendt -- bloedvriendt in het zeevende lidt ...
 Spillehalven -- van moeders weeghen / van moeders zyde ...

Er zijn termen die samenhangen met het besturen van stad en land, en met de verdediging ervan. Er kunnen ook nog wel wat krijgstermen zijn opgenomen onder invloed van de *Nederlandsche historiën* van Hooft. Meijer heeft deze termen misschien bewaard van vorige drukken, toen woorden uit de moedertaal niet in het bestand pasten:

Schiltaal -- schatting van iemandts ghoederen / na welke hy betaalen moest
 Spinden -- hoofdt voor hoofdt den ghebrekkighen broodt / kaes / en andere noodtdruft omdeelen
 Stadtghenoot -- bórgher / poorter
 Steedeling -- borgher / steêman
 Stieren -- schatting gheeven
 Armborst -- oorlóghsboogh
 Mannen -- met mannen bezetten / bemannen / vermennen
 Schildtverghaâring -- heirverghaâring
 Stórbok -- zeeker stórmghereedschap
 Straalen -- schieten met pylon ...
 Strijkweer, strijkweering -- borstweer / borstweeringe

Dan zijn er de woorden uit het huiselijk leven van alledag:

Aghetucht -- riool / vuilnisghoot
 Alf -- spook / nachtmerrie ...
 Marellen -- dammen / op het dambórdt speelen: neeghenstukken
 Stormmooze -- schijthuis

Daarbij horen ook flora:

Ahórn -- een zekere boom
 Ast -- knoest / quast an den boom ...
 Mein -- stuifmeel

Fauna:	Adebaar -- Ooyevaar Maar -- paerdt / merrie ... Schafteling -- aal Sleiker -- vós
De maaltijd:	Aatschaare -- eetwaaren Afdienen -- de tafel opneemen Ammare, Ammaris -- schapraade ... Spaan -- leepel ...
En de tijdrekening:	Aatmaal -- etmaal Amer, Amering -- (...) Een ooghenblik / ófte, zeer luttel tijds Schrikkelmaandt -- sprókkelmanandt ... Smeermaandt -- slachtmaandt ... Sprinktijdt -- lente

3.2.2.4.4.4. Grammaticale categorieën

1669. De trefwoorden in het derde deel zijn gewoonlijk éénwoordig. Woordgroepen maken hoogstens 1% uit van het geheel.

Van de verouderde en ongewone woorden behoort 62% tot de substantieven:

Aakse, Aaloudheidt, Aantaal, Afluiksel, Akeligheidt, Alruine, Ammanschap, Maaghdtooghe, Maalgheldt, Manhaftigheyt, Mannin, Menschelken, Muilprang, Schadde, Schaeper, Schandtstraf, Schepseling, Schótschrift, Slótghezín.

Bij de werkwoorden hoort 22%:

Aanbaaren, Aantaalen, Aarenen, Afdeedighen, Aven, Avezaaghen, Maalen, Maaten, Mannen, Marellen, Marren, Mieten, Mislieven, Schaaren, Schabbeuwen, Schinden, Schrikkelen, Slaaken, Sóllebóllen.

Tot adjectief of bijwoord behoort 14%:

Aafschelijk, Armzaligh, Auwijs, Averhandts, Averwittigh, Awaerdt, Mate, Meeligh, Meenighertierlijk, Metghezíndt, Mislentigh, Muitwilligh, Saluw, Schongelvlootigh, Schreepel, Slaloos, Spillehalven, Stap hands.

Een kleine 2% hoort niet thuis bij de genoemde woordsoorten. Hierbij vindt men bijvoorbeeld het lidwoord en prefix **A**, de prefixen **Aal** en **Au**, en het onbepaald voornaamwoord **Malk**. Daar zijn dus taaleenheden bij die kleiner zijn dan het woord.

Er komen in de artikelen van het derde deel sublemma's voor, zij het in beperkte mate. In dit deel is een sublemma anders van aard en van typografische vorm dan tot nog toe het geval was in de delen met kunstwoorden. Een sublemma is soms moeilijk te onderscheiden, door de zeer onregelmatige opbouw van de langere artikelen. Het staat niet meer steeds aan het begin van de regel. Het vormt evenmin nog een woordgroep samen met het hoofdlemma. Het is in dit deel, binnen de artikelen, een zelfstandig geheel.

Met betrekking tot deel III spreken wij van een sublemma als er sprake is van een woord of woordgroep binnen het artikel, afgedrukt in romein en vergezeld van een verklaring. Dikwijls is die verklaring gedrukt in een gotische letter. Herhalingen van het lemma zelf binnen het artikel worden niet meegeteld.

In totaal komen er in de letters A, M en S zo'n 63 sublemma's voor, wat betekent dat het hele derde deel ongeveer 270 sublemma's bevat. Van de artikelen met sublemmata, telt 56% er slechts één, de overige tellen er twee tot vier. Van de sublemmata zelf is 25% meerwoordig.

Tot substantief of substantiefgroep behoort 60% der sublemmata:

Bij Markt : beuzelmerkt ... loopmerkt ... drinkmerkt ... trouwmerkt ...

Bij Schalk : maarschalk ... Ghódtchalk ... zeeneschalk ...

Bij Spaakerigh, spaakigh : Spaakigh, ófte spaakerigh weeder ... Spaakigh landt ..

Tot werkwoord of werkwoordelijke constructie hoort 16%:

- Bij Maaleeren : maalen ...
- Bij Meuge : Meughen eenighe spijs ... niet meughen ... hy eet zo meughelijk ...
- Bij Mutse : De mutse hebben ...

Adjectief, bijwoord, bijwoordelijke bepaling vormt 21%:

- Bij Au : auwaerd, en ouwaerd ... auwijs, en ouwijs ...
- Bij Meuge : Teeghen heugh en meugh ...
- Bij Schierlijk : schielijk ...

Interessant is het om vast te stellen hoe in dit deel de relatie is tussen hoofdtrefwoord en sublemma. In volgorde van afnemende frequentie zijn er de volgende mogelijkheden:

Het sublemma kan een deel zijn van het hoofdtrefwoord, soms in iets andere vorm:

- Bij Allermalk : malk
- Bij Amaght : A
- Bij Averwittigh : wittigh óft witzigh, aver, ave
- Bij Markghraaf : ghraaf, mark
- Bij Schildtbortigh, schildtbeurtigh : beuren
- Bij Spillehalven : spil

Het sublemma kan een samenstelling vormen met (een deel van) het hoofdtrefwoord:

- Bij Ambacht : Ambachtsheer
- Bij Ammen : Ammelaken
- Bij Au : auwaerd en ouwaerd, auwijs en ouwijs
- Bij Maal : eeghemaal
- Bij Schrikkelmaandt : schrikkeljaar, schrikkeldag
- Bij Steen : steenwaarder, steenwachter

Het sublemma kan een andere vorm geven van het hoofdtrefwoord, maar is er, zoals blijkt uit de betekenis, geen synoniem van:

- Bij Alve : Alven (singularis - pluralis)
- Bij Aven : avent (infinitief - persoonsvorm)
- Bij Awezigh : awyze (adjectief - substantief)
- Bij Maaleeren : maalen (lange vorm - korte vorm)
- Bij Schouwen, schouwen : schoude, schouwe, óft schouw (werkwoord - substantief)
- Bij Steedigh : steegh (lange vorm - korte vorm)

Het sublemma kan een vaste verbinding geven van het hoofdtrefwoord:

- Bij Aver : Van aver t'aver
- Bij Meuge : Teeghen heugh en meugh
- Bij Schót : schót en lót
- Bij Stade : de stade hebben, te stade koomen, stade doen, in stade staan

Het sublemma geeft een illustratief voorbeeld van het gebruik van het hoofdtrefwoord:

- Bij Awezigh : een awyzighe stemme
- Bij Staaven : Staaven, ófte voorstaaven den eedt, ghestaafde eedt
- Bij Stel : stelle pisse
- Bij Stók : Stók der Bijen

Het sublemma is een afleiding van het hoofdtrefwoord:

- Bij Schap : schappigh, schappelijk
- Bij Schep : schepper
- Bij Souw : Ansouwen

In de geschiedenis van de Woorden-Schat zijn alleen sublemmata gegeven bij de kunstwoorden. In 1658 is 97% van deze sublemmata een bijvoeglijke bepaling bij het hoofdtrefwoord en 3% een bijwoordelijke bepaling hierbij¹. In 1663 is van de sublemmata 99% een bijvoeglijke bepaling bij het hoofdtrefwoord². In 1669 blijkt 90% der sublemmata

¹Zie p. 181 e.v. van deze studie.

²Zie p. 190 van deze studie.

een bijvoeglijke bepaling te zijn bij het hoofdtrefwoord, terwijl de overige 10% dan meestal wordt gevormd door een substantief dat samen met het hoofdtrefwoord een substantiefgroep vormt¹.

We zien nu dat Meijer in 1669, met de sublemma's die hij opneemt in het derde deel, binnen de Woorden-Schat iets geheel nieuws brengt. Met name het geven van samenstellingen met en afleidingen van het hoofdtrefwoord, van vaste verbindingen ermee en illustratieve voorbeelden van het gebruik ervan, is nieuw en doet modern aan.

Eveneens voor het eerst in de geschiedenis van de Woorden-Schat treft men in 1669 in deel III 'opnoemers' aan. Deze zijn makkelijker te herkennen dan de sublemma's. Als opnoemers beschouwen wij de woorden binnen een artikel, die zijn gedrukt in de romein van lemma en sublemma, maar waarvoor geen verklaring wordt gegeven. In de letters A, M en S telt men er in totaal 75. In het gehele derde deel zullen het er dus ruim 300 zijn. De 75 getelde opnoemers komen voor in 24 artikelen, gemiddeld 3 per artikel. De opnoemers zijn bijna zonder uitzondering éénwoordig. Het gebeurt herhaaldelijk dat een opnoemer, zonder verdere verwijzing, elders als apart lemma is opgenomen.

Ook ten aanzien van de opnoemers kan men vaststellen tot welke grammaticale categorieën ze behoren. Tot de substantieven behoort ruim 72%:

Bij Maal: duimmaal, naghelmaal, stroomaal, vingermaal
 Bij Manger: Appelmanger, boekmanger, hófmanger, moesmanger, kolemanger,
 vischmanger, vleeschmanger, zoutmanger
 Bij Mid: middagh, midnacht, midlente, midmaandt, midzomer
 Bij Steen, stein: loevestein, zuilestein, yzelstein, ravestein

Bij de werkwoorden hoort ruim 9%:

Bij Monden: vermonden
 Bij Schappen: koopmanschappen, brandtschappen
 Bij Scheeren: bescheeren

De overige opnoemers, zo'n 18%, worden gevormd door adjectief of bijwoord:

Bij Aal: aalduitsch, aaloudt
 Bij Maal: eenmaal, andermaal, tweemaal, teenemaal
 Bij Saaghen: versaaghd, onversaaghd

Aan de voorbeelden is eveneens te zien hoe de relatie is tussen opnoemer en hoofdtrefwoord. Meestal is de opnoemer een samenstelling, met het hoofdtrefwoord als één der leden. Soms is de opnoemer een afleiding van het hoofdtrefwoord.

3.2.2.4.4.5. Ordening

1669. De ordening van de verouderde en ongewone woorden in deel III is nieuw. Hier is geen sprake van een bestaande ordening waar artikelen zijn ingevoegd, of waarin wijzigingen zijn aangebracht. De volgorde is uiteraard weer alfabetisch, maar zeer regelmatig wordt hiervan afgeweken, ze is verre van volmaakt:

Aftronken	Kerkheer	Slegggheren
A H.	Kerkpleghtigh	Sleggghering
Ahórn	Kerkghebaar	Slegggherigh
A G.		
Aggher	Konkelen	Te heim
Aghetucht	Konde	Te maal
A K.	Koningdom	Teeghenvoetelingen

¹Zie p. 203 van deze studie.

Soms zijn het de onder elkaar geplaatste synoniemen die verhinderen dat de volgorde strikt alfabetisch is:

Maalerije	
Maalstadt	} (s.)
Maalsteede	} (s.)
Maalgheldt] (s.)
Maaltote] (s.)
Maalschat	

Het aantal synoniemen in het derde deel is legio. Vaak zijn het taalkundig verwante woorden. Het kan ook gaan om samenstellingen die, meestal, het eerste lid gemeen hebben. Een synoniemenpaar gevormd door taalkundig niet verwante woorden is een zeldzaamheid.

Een vaste manier waarop synoniemen zijn geplaatst is er niet. Het merendeel staat onder elkaar, verbonden door een accolade:

Aalweete	Maaghsibbe	Schiplandt
Aalwitte	Maaghtaale	Schipstadt
Almeyer	Maalgheldt	Stóckdraager
Almeyboom	Maaltote	Stóckeknecht

Synoniemen kunnen naast elkaar zijn gezet, gescheiden door een komma:

Abólghigh, aubólghigh
 Meissenije, maysineede, maysnide
 Miete, miente, miede
 Schoudtheet, schoudtheidt, schoudtheescher, schoudtheis
 Sóld, sóldaat
 Spórkelle, spórkelmaandt

Staan ze niet bij elkaar, dan kan bij het ene synoniem worden verwezen naar het andere:

Amutse -- koorhoedt / koorkap; zoekt almutse
 Almutse } -- koorhoedt / koorkap ...
 Almuis } (Een verwijzing ontbreekt hier.)

Moghe -- maght / begheerte ; ziet meughe
 Meuge -- maght / begheerte ... (Een verwijzing ontbreekt hier.)

Spengel zoekt spange
 Spange, spengel -- plaaete / breedt spykerhoofdt / haak ...

Vaker blijft onderlinge verwijzing geheel achterwege:

Almeyer	}
Almeyboom	} -- sluitboom
Ameide	-- sluitboom

Aaterling -- baastaardt / onechte
 Aftronk -- bastaardt
 Avetronk -- aterling¹ / bastaardt ...

Meene -- meenigh
 Meinkel -- veel/ meenigh

Sponne, spunne	-- speene / bórst / mam	Steur, stuir	-- tól / schatting
Spunne	-- speene / borste / mamme	Stier, stuir	-- tól / schatting

¹Elders lemma, hier betekenis.

Bij de laatste voorbeelden is te zien dat het gevaar van dubbele vermeldingen niet denkbeeldig is. Inderdaad is er in het nieuwe deel heel wat twee keer opgenomen. Herhaaldelijk wordt een lemma, sublemma, opnoemer, verklaring, meer dan éénmaal gegeven, zij het in iets gewijzigde vorm, of op een andere plaats, of achter een net iets andere variant van het lemma. Meijer lijkt soms zo ingenomen te zijn met bepaalde verklaringen, dat hij ze steeds maar weer herhaalt. Wanneer hij alle dubbele vermeldingen had geschrapt en een efficiënte manier had gevonden voor de behandeling van synoniemen, dan had het derde deel met aanzienlijk minder ruimte toegekund. Wij zullen hier volstaan met twee illustraties:

Maaren } -- marren¹ / beiden / toeven
 Maarren }
 Maren] -- toeven / beiden / wachten
 Marren]
 Merren -- zoekt Marren, toeven / beiden

Bij Auwijzigh : Zo Zeide men auwijzigh stemme, voor een quaade / en onbequaame stemme.

Bij Awyzigh : Zo zeidt men een awyzighe stemme, dat is, een quaade / en onbequaame stemme.

In het derde deel komen veel homoniemen voor, waaronder homofonen, meer dan tot dan toe in enig deel van de Woorden-Schat het geval is geweest. Voor het weergeven van homonieme trefwoorden, of van trefwoorden met sterk uiteenlopende betekenis-aspecten, heeft Meijer in dit deel evenmin een vaste vorm gevonden. Binnen het artikel kan het lemma herhaald worden vóór de verschillende groepen van betekenissen. Soms onderstreept de interpunctie dergelijke betekenis-verschillen. Dan is het trefwoord niet herhaald.

3.2.2.4.4.6. Fouten

1669. Voor zover men de drie delen kan vergelijken, moet men constateren dat Meijers derde deel op ander niveau staat dan de delen met bastaardwoorden en met kunstwoorden. Het derde deel is nieuw en vertoont alle onvolkomenheden die het kenmerk kunnen zijn van iets wat in ontwikkeling is. Dubbele vermeldingen, herhalingen, een omslachtige behandeling van synoniemen, het afwijken van de gekozen volgorde...

Wanneer Meijer langer was blijven leven, en er voor hem gelegenheid was geweest om het derde deel voor een tweede keer het licht te doen zien, om het te bewerken en aan te vullen, dan had dit het gehalte van deel III aanzienlijk kunnen verbeteren. Meijer is er immers nimmer voor teruggedeeind een streep te zetten door eigen werk om iets beters te leveren.

Na Meijer zijn er nog verschillende bewerkers geweest van de Woorden-Schat. De kleine fouten in het derde deel, een lemma zonder betekenis, een trefwoord met zetfout, hebben zij over het algemeen wel opgemerkt. Maar minder dan in de andere twee delen, hebben zij de verdere inhoud van deel III verbeterd. Ook voor hen is de stof in dit deel kennelijk nieuw geweest, ongewoon en moeilijk.

Een typerend voorbeeld hiervan geeft het volgende artikel:

Schildtbortigh, schildtbeurtigh, schildtbeure, schildbore -- schildtknecht / schildtknaap / schildtdraagher / wapendraagher. Een t'zamenghezet woordt, (Vox composita) uit schildt en beuren, dat is, oplichten.

In dit artikel zijn de trefwoorden terechtgekomen van wat twee aparte artikelen behoorden te zijn, nl. het ene met **Schildtbortigh, schildtbeurtigh** en het andere met **schildtbeure**,

¹Op deze plaats is een lemma tevens als betekenis opgenomen.

schildbore als lemma's. Echter, zeven bewerkingen verder, in 1805, staat dit artikel, met deze zelfde vier trefwoorden, nog steeds in de *Woorden-Schat*. En dat terwijl de spelling in het artikel in de loop der jaren ingrijpend is gewijzigd. Dus bekeken is het wel, in elk geval door de zetter, maar waarschijnlijk evengoed door de bewerker.

Meijer heeft de stof voor deel III verzameld uit oude geschriften en uit de bekende auteurs van zijn tijd, naar hij op de titelpagina van dit deel mededeelt. Zeer waarschijnlijk heeft hij een veel groter gedeelte van het materiaal bijeengebracht uit woordenboeken. Het is echter de vraag of hij dit wel altijd op de juiste manier heeft gedaan.

Veel van de vermeldingen verouderd of streekgebonden bij bepaalde trefwoorden die men wel aantreft in de woordenboeken van Meijers tijd, zijn bij Meijer zelf afwezig. Voor een deel is hij verontschuldigd door het etiket 'verouderd en ongewoon' dat hij het derde deel in z'n geheel heeft opgeplakt. Anderzijds is deze manier van doen onnauwkeurig. Is een trefwoord dat hij geeft verouderd of niet? Is het streekgebonden of niet? Wat was trouwens het nut van het vermelden van een zeer oostelijke variant voor een Hollands woord? Hoe ver moest men met zulke vermeldingen gaan? Dergelijke vragen heeft hij meestal niet beantwoord.

Een andere kwestie is of alles wat Meijer uit woordenboeken heeft overgenomen - al waren ze nog zo gezaghebbend - wel juist is geweest. Wij weten dat ten aanzien van de betrouwbaarheid van de woordenboeken die als bron voor de *Woorden-Schat* gebruikt lijken te zijn, zoals het werk van Van den Werve en dat van Kiliaan, grote twijfels bestaan¹. Waren de verouderde woorden die Meijer hieruit overnam werkelijk verouderd? Of waren ze nog in gebruik? Hebben die verouderde woorden altijd werkelijk bestaan? En wat de streekgebonden woorden betreft, waren de vermeldingen van de streek van herkomst volkomen juist? Lodewijk Meijer is aan het beantwoorden van deze vragen nauwelijks toegekomen. De *Woorden-Schat* zal uiteindelijk, in de negentiende eeuw, juist op grond van de kwaliteit van het derde deel worden afgekeurd. Een onbetrouwbaar werk van weinig wetenschappelijk gehalte, luidt dan het oordeel. Ten aanzien van het derde deel is dit oordeel niet geheel onterecht geweest.

¹Zie bijvoorbeeld de mening van Jacobs over de verouderde en streekgebonden woorden bij Kiliaan (Jacobs 1899 Inleiding), en het oordeel van Claes over het lexicografisch werk van Van den Werve, Plantijn en Kiliaan (Claes 1975: 12).

Tabel 3 Overzicht van de grammaticale categorieën waartoe de trefwoorden behoren

Grammaticale categorieën	W-S 1650	W-S 1654	W-S 1658		W-S 1663		W-S 1669		
			I-B	II-K	I-B	II-K	I-B	II-K	III
Substantief	50%	74%	60%	75%	57%	97%	62%	63%	62%
Werkwoord	35%	7%	28%	2%	35%	----	18%	1%	22%
Bijv.nw./ Bijw.	15%	18%	12%	23%	8%	3%	20%	35%	14%
Overige	----	1%	----	----	----	----	----	1%	2%

Enkele conclusies:

- De trefwoorden in de eerste vijf drukken van de Woorden-Schat horen nagenoeg geheel thuis in drie grammaticale categorieën, nl. die van substantief, werkwoord, en bijv. naamwoord/bijwoord.
- De manier waarop de lemmata in de verschillende drukken en in de verschillende delen over deze drie categorieën zijn verdeeld, toont een verrassende ongelijkheid.
- De verschillen tussen de drukken van 1650 en 1654 zijn waarschijnlijk voor een deel te verklaren uit het feit dat Meijer percentage-gewijs meer konstwoorden opneemt dan Hofman heeft gedaan.
- Voor Meijer brengen konstwoorden een andere verdeling over de diverse grammaticale categorieën met zich mee dan bastaardwoorden.

Meijer blijkt onder zijn konstwoorden slechts zelden werkwoorden op te nemen. Wat betreft de konstwoorden ligt voor hem het zwaartepunt in de eerste plaats op het substantief, pas in de tweede plaats op adjectief/bijwoord. In 1663 is ook deze laatste categorie onder de konstwoorden nauwelijks aanwezig.

Toelichting bij Tabel 4

Verklaring der gebruikte tekens:

- # Domein is duidelijk vertegenwoordigd door de nieuw opgenomen trefwoorden.
- ## Domein is ruimschoots vertegenwoordigd door de nieuw opgenomen trefwoorden.
- ### Domein is zeer overvloedig vertegenwoordigd door de nieuw opgenomen trefwoorden.

Het aantal toegevoegde trefwoorden is in elke druk en in ieder deel verschillend. Het teken # heeft dus geen bepaalde getalswaarde. Het laat zien naar welk betekenisveld de aandacht van de bewerker in het bijzonder is uitgegaan bij de uitbreiding van (een bepaald deel in) een bepaalde druk.

Enkele conclusies:

- In 1650 besteedt Hofman de grootste aandacht aan recht, geneeskunde en wijsbegeerte. De domeinen van boekhandel en letteren zijn alleen bij Hofman duidelijk aanwezig.
- In de uiterst rechtse kolom is te zien hoe Meijer, in de loop van zijn bewerkingen, bij zijn uitbreidingen de meeste aandacht heeft geschonken aan de geneeskunde, daarna aan het recht, vervolgens aan de wijsbegeerte, dan aan de kruidkunde. Hierbij mag men niet vergeten dat in de zeventiende eeuw voor een geneesheer geneeskunde en kruidkunde bij elkaar hebben gehoord. Aan de termen uit zijn eigen vakgebied besteedt Meijer dus buitengewoon veel aandacht.
- Aan ieder deel van elke uitgave die hij bezorgt, heeft Meijer rechtstermen toegevoegd. Voor termen uit geneeskunde geldt nagenoeg hetzelfde. De wijsbegeerte krijgt vooral aandacht in de uitbreiding van zijn eerste twee bewerkingen, evenals de theologie. Kruidkunde geeft Meijer pas een plaats in de uitgaven van 1663 en 1669.
- In deel II van 1669 vindt nog een kleine aanvulling plaats op het gebied van de wijsbegeerte. In ditzelfde deel echter zijn ongeveer 2000 sublemma's geschrappt uit artikelen, of samen met gehele artikelen, op ditzelfde gebied van de wijsbegeerte. Kennelijk was Meijer op dat moment van mening dat het woordenboek voldoende wijsgerige termen bevatte.
- Het nieuwe derde deel van 1669 brengt termen uit nieuwe domeinen, die van bedrijf en ambacht, van familie en gezin, en van het dagelijks leven.

L. MEIJERS
WOORDENSCHAT,

Verdeelt in

1. BASTAARDT-WOORDEN.
2. KONST-WOORDEN.
3. VEROUDERDE WOORDEN.

De negende Druk /

Alom veel vermeerderd en verbeterd.

AMSTELDAM,

By JAN BOOM, op de Cingel, by den Jan-
Roon-Poorts-Tooren, 1731.

11 Titelpagina van de negende druk van L. Meijers Woordenschat, in 1731 verschenen bij Jan Boom te Amsterdam. Hetzelfde drukkersmerk als in de vorige druk is opgenomen, opnieuw in een andere uitvoering. Dit is de laatste keer dat het woordenboek is uitgegeven door het boekverkopersgeslacht Boom. De uitgeverij is dan nog steeds gevestigd in het pand op de Singel, bij de Jan Rodenpoorts Toren. (Persoonlijk eigendom, vergroot)

3.2.3. De bewerkingen van Meijer - Microstructuur

3.2.3.1. Microstructuur 1654

3.2.3.1.1. Structuur der artikelen

1654. Meijer handhaaft in 1654 de structuur die de artikelen in de Woorden-Schat van Hofman vertonen. Ook in zijn bewerking bevat het ‘kopje’ niet meer dan het lemma. Dat lemma, afgedrukt in romeins lettertype, wordt gevolgd door een komma, met daarachter de zeer beknopte ‘betekenisafdeling’, die is gedrukt in een gotische letter.

De betekenissen binnen een artikel vertonen geen bepaalde ordening. Wanneer een betekenis wordt toegevoegd aan een bestaand artikel, dan wordt deze vrijwel altijd geplaatst ná de betekenissen van Hofman.

Het is Meijer die in zijn eerste bewerking het ‘samengestelde artikel’ invoert. 5% van de toegevoegde artikelen bevat naast het hoofdlemma één of meer sublemma's. Het hoofdlemma, in romein, opent in dat geval het artikel, met een verklaring in gotische letter erachter. Hieronder, in dezelfde romeinse letter, staat het sublemma, eveneens gevolgd door een verklaring in gotisch lettertype. Het sublemma wordt onveranderlijk benadrukt door een hoofdletter aan het begin.

Een sublemma springt in. Steeds moet het worden worden gelezen in combinatie met het hoofdlemma, of met het eerste woord daarvan. Niet zelden is in het samengestelde artikel tevens het laatste woord van de verklaringen samengetrokken. Andersoortige samentrekkingen zijn eveneens mogelijk¹:

Ars Componendi -- de konst van t'samen-stellen		
Ponderaria -- weegh-konst		
Mechanica -- ambacht / hant-werk-kunde		
Dissimilitudo -- ongelijckheydt		
Continua -- verknochte	}	
Disjuncta -- verdeelde	}	ongelijckheydt
Malum Culpae	}	{ schuldt
Poenae -- quaadt der	}	{ straf
Status -- staat / hoofd-saack		
Conjecturalis -- ramende	}	staat
Finitivus -- bepalende	}	
Qualitatis	}	{ hoedanigheydt
Quantitatis	}	{ hoegrootheydt
Humiliationis	}	{ vernederingh

3.2.3.1.2. Betekenissen

3.2.3.1.2.1. Inleiding

1654. Aan de Woorden-Schat van 1654 heeft Meijer ongeveer 5300 betekenissen toegevoegd. Hiervan staat 70% in nieuwe artikelen. Een nieuw artikel bevat gemiddeld 1,6 betekenissen, tegen 1,7 in de vorige druk. Afgezien van de samengestelde artikelen, maakt Meijer het artikel dus niet omvangrijker dan Hofman deed. Van de nieuwe betekenissen is de overige 30% toegevoegd aan bestaande artikelen, gemiddeld ongeveer 1,5 per artikel.

¹Bij de gegeven voorbeelden kunnen lemmata voorkomen die nog stammen uit 1650. De betekenissen - waarover het hier gaat - zijn echter alle afkomstig uit 1654.

In het voorwoord blijkt Meijer een beetje te overdrijven over de omvang van zijn artikelen¹:

Hoop komt er nóch by, dat die ontaarde Duitschen (...) hier in, daar vaak een Uitheemsch² met vier, vijf eighen Duitse woorden vertaalt wordt, de rijkdom van onze Taal speuren, en daar van voort an met meer eerbiedigheid spreken mooghen.

Een groot aantal betekenissen voor één trefwoord toont volgens Meijer de rijkdom van het Nederlands aan. Maar zoveel als hij het hier doet voorkomen, zijn het er niet geweest.

In 1650 had de Woorden-Schat in hoofdzaak duidelijk vernederlandste woorden, bastaardwoorden, als trefwoord. Zoals reeds eerder is opgemerkt³, bevindt zulk een bastaardwoordenboek zich in het grensgebied tussen meertaligheid en ééntaligheid.

In 1654 is van de trefwoorden die Meijer toevoegt 82% uitheems van vorm⁴. Van de 5300 betekenissen die hij voor het eerst opneemt, komt 30% terecht in bestaande artikelen, als verklaring van Hofmans bastaardwoorden. De overige 70% is geplaatst in nieuwe artikelen, ter verklaring van trefwoorden die voor 82% geheel uitheems van vorm zijn.

Van de 5300 betekenissen die Meijer in 1654 toevoegt, verklaart dus minstens⁵ 57% trefwoorden die volkomen uitheems van vorm zijn. Zij hebben in de eerste plaats de functie het trefwoord te vertálen. Het gedeelte dat Meijer in 1654 toevoegt, is daarom eerder meertalig dan ééntalig. Maar zijn bijdrage is vermengd met de stof van 1650, die meer ééntalig was dan meertalig.

Meijer geeft ter verklaring van het trefwoord bij voorkeur een betekenis van één woord. Dit komt voort uit het puristisch streven vreemde woorden te vervangen door zuiver Nederlandse. Soms bevat de betekenis meer woorden. Dat kan per ongeluk zijn, maar ook uit de nood geboren bij gebrek aan een bruikbare éénwoordige verklaring.

Het zal blijken dat in de loop van Meijers bewerkingen de minder gewenste betekenis van méér woorden ongemerkt en heel geleidelijk trekken gaat vertonen van een volwaardige lexicografische betekenisomschrijving.

Deelt men de betekenissen in volgens het aantal woorden waaruit ze bestaan, dan brengt ons dat van het ene woord ter vervanging in 1650, naar de meerwoordige verklaring met duidelijk moderne lexicografische trekken in 1669.

3.2.3.1.2.2. Betekenissen van één woord

1654. Om zijn trefwoorden te verklaren geeft Meijer over het algemeen een equivalent in de moedertaal, juist zoals Hofman deed. En ook bij hem zijn er verschillende mogelijkheden. Er kan als vertaling één betekenis zijn gegeven:

Adverbium -- bywoort
 Alveus -- Kolck
 Apodemica -- reys-kunde
 Marjolijne -- Moeder-kruydt
 Motor -- bewegher
 Myrias -- tien-duysent
 Semidiameter -- halfmiddel-lijn
 Sextilis -- seskantigh
 Suite -- stoet

¹W-S 1654 voorwoord p. [5].

²nl. een uitheems woord.

³Zie p. 118 van deze studie.

⁴Zie p. 161 van deze studie.

⁵Onder Hofmans bastaardwoorden bevindt zich ook een gering percentage volledig uitheemse trefwoorden.

Meijer kan enkele synoniemen geven, met nagenoeg dezelfde betekenis:

Abductio -- afleyding / afvoering
 Acrimonia -- scherpste / scherpigheyt
 Aphthe -- mondt-gesweer / sprouwe
 Astruëren -- aenbouwen / aentimmeren
 Mineur -- Mijn-meester / Mijner
 Munderen -- reynighen / suyveren
 Sequeren -- volghen / navolghen
 Sphaerica -- bolkunde / klootkunde

Of enkele partieel synoniemen, waarvan de betekenissen onderling slechts gedeeltelijk overeenkomen:

Abavi -- oudt-over-groot-vaders / Overanen
 Adi -- heden / van daagh
 Aisement -- gemacklijck / lichtdoenlijck
 Angelus -- Geest / Engel / Gods-bode
 Metamorphosis -- veranderingh / vervorming
 Motus -- bewegingh / loop-bewegingh
 Subborealis -- noordelijck / noordwaarts / noordachtigh
 Supplianten -- smeekelingen / versoeckers

In één artikel kan Meijer betekenissen opnemen die nog sterker onderling verschillen doordat hij homoniemen heeft samengevoegd. Maar dikwijls is er in zo'n geval eerder sprake van weinig gelukkige verklaringen¹.

Bijna steeds gaat het bij de éénwoordige betekenis om de éénwoordige verklaring van een éénwoordig lemma. Echter, een meerwoordige ingang, een woordverbinding, die is verklaard door één woord, komt eveneens voor, al is het minder vaak. Hierbij betreft het nogal eens de woordverbinding van sublemma met hooflemma. Het vertalende woord, dat alle betekenis-elementen van het meerwoordige lemma recht doet wedervaren, is meestal gevormd met behulp van een koppelteken:

Archier Te Paerde -- Paerd-schutter
 Arma Defensionis -- bescherm-wapenen
 Offensionis -- hinder-wapenen
 Ars Mechanica -- hant-werk-kunde
 Media proportionalis -- middel-overreedening
 Second flancq -- strijck-plat
 Servitus praediorum -- erf-dienstbaerheden
 Urbanorum -- huys-dienstbaerheden
 Rusticorum -- veldt-dienstbaerheden
 Similiter situs -- gelijkstandigh

Bij Meijer bespeurt men, net bij Hofman, de neiging om een betekenis zoveel mogelijk weer te geven met één woord. Zelfs als dat woord daardoor nogal lang wordt, of ongewoon. Het vormen en gebruiken van lange en ongewone woorden, in de vorm van omvangrijke afleidingen en samenstellingen, was in de zeventiende eeuw trouwens niet ongebruikelijk of afkeurenswaardig². Integendeel, hieruit bleek juist de rijkheid van de moedertaal. Spieghel, Stevin, Montanus, Vondel, zij allen zijn Meijer hierin voorgegaan³.

Ook A.L. Kók toonde een voorkeur voor éénwoordige termen. Dibbets noemt dit 'een aristotelisch trekje bij Kók', dat we elders ook aantreffen, bijv. in Engeland bij Francis

¹Zie de bespreking der fouten, p. 230 van deze studie.

²Betreffende dit soort woordvorming in de 17de eeuw: Hermkens 1973: 88-91.

³Damsteegt 1981.

Bacon¹. Het creëren van nieuwe woorden was een eervolle bezigheid. Nog in 1677 dichtte Pels²:

Want het is van alle tijd geacht,
'k Laat staan geoorlófd, als men ongewoone zaaken
Benoemen moet, daar toe een' nieuwe naam te maaken.

Het smeden van woorden die ons vreemd in de oren klinken, doordat ze nooit gemeengoed zijn geworden, of die gezocht of opzettelijk geconstrueerd aandoen, is een verschijnsel dat men aantreft bij iedere purist en in elk puristisch woordenboek van die tijd³. Wordvorming door de toepassing van bepaalde prefixen en suffixen, het produceren van nieuwe substantieven en adjectieven, de Woorden-Schat is hierin beslist niet uitzonderlijk.

Indien men een bepaalde vertaling nodig had, en deze in de gangbare woordenschat niet kon vinden, dan bedacht men zelf een woord. Het was niet zo belangrijk of het gebruikelijk was of niet. Hierbij zal de invloed van het *Etymologicum* van belang zijn geweest. Als iemand op dit pad is voorgegaan, dan is het Kiliaan wel, hoewel ook hij een deel van zijn afleidingen aan anderen ontleende:

bij-standigheyd	af-troetelen	aen-karre
bij-vangh	af-villen	aen-sterven
bij-stier ⁴	af-wegh	aen-vrouwe
boerdigh		aen-ruckinghe
af-weghigh		aen-boordinghe
aen-ghelandigh		aen-eyndinghe

Zulke woordvormingen verliepen volgens een vast patroon. Van 'rucken' kon 'aen-rucken' worden gemaakt, en hiervan 'aen-ruckinghe'. Van 'boorden' werd 'aen-boorden' gevormd, en daarvan 'aen-boordinghe'. Het is een toevoegen van prefixen en suffixen tot de gewenste vertaling verkregen was. Men vraagt zich wel eens af of de raadplegers van de toenmalige woordenboeken altijd begrepen zullen hebben wat er met al die nieuwbakken woorden werd bedoeld.

Bij Kiliaan vindt men niet alleen veel afleidingen, maar ook talrijke samenstellingen. Het is in het bijzonder deze woordvorm die in Meijers bewerkingen van de Woorden-Schat zal leiden tot veel omvangrijke, en af en toe zelfs buitenissige betekenissen. Zijn streven naar het geven van éénwoordige betekenissen voert niet zelden tot ingewikkelde resultaten.

Bij de nieuwe trefwoorden van 1654 heeft Meijer weinig werkwoorden opgenomen⁵. Die vindt men dus ook onder de lange of ongewone betekenissen nauwelijks. Lange en weinig gebruikelijke adjectieven komen bij de betekenissen meer voor, in het bijzonder samenstellende afleidingen die eindigen op het suffix -igh:

Adiametri -- onmiddellijnige / ongelijkmiddellijnige
Aequimultiplex -- evenveelvoudigh
Aisement -- lichtdoenlijck
Allegorice -- byspreuckelijck
Archetypus -- opperbeeldigh / oppervoorbeeldigh
Semiminima -- halfkleynste
Soterologus -- Lichaemkundigh
Systematicus -- samensettigh / samenstelligh

¹Dibbets 1991 (b).

²Pels 1677, vers 84-86.

³Het verschijnsel is blijven bestaan. Nog in 1970 zal Kruyskamp het vormen van lange samenstellingen afkeuren als ...'de ernstigste ziekte (...) waaraan de Nederlandse taal thans lijdt, een kwaal die men verbale lintwormziekte zou kunnen noemen' ... Van den Toorn reageert hierop met: 'Deze linguïstische preutsheid miskent een bestaande talige mogelijkheid' ... Zie Van den Toorn 1985.

⁴bij-stier: bijster

⁵Zie Tabel 3 op p. 219.

Van de nieuw opgenomen trefwoorden behoort 74% tot de substantieven. Van de betekenissen zal dus eveneens het grootste aantal deel uitmaken van deze grammaticale categorie. Ook van de lange en ongewone betekenissen behoort het merendeel tot de substantieven. Het suffix -hey(d)t speelt bij hun vorming herhaaldelijk een rol:

Acrologia -- oneygenspraack / oneygenreden
 Advoyement -- gestantdoening / vasthouding
 Aequiparantia -- evengelijckheydt
 Anaphora -- selfwoordigheydt
 Antiphrasis -- tegenwoordig
 Magnificentie -- grootdadigheydt
 Mediocritas -- middelbaarheydt
 Subsistentia -- onderstandigheydt / bestaanlijckheydt
 Suspitie -- afterkousigheydt

Frequenter dan Hofman doet, vormt Meijer éénwoordige betekenissen met behulp van één of meer koppeltekens. Soms, maar niet zo vaak als Hofman, plaatst hij koppeltekens in woorden waarin ze ons niet noodzakelijk lijken. Er zijn in zijn tijd meer auteurs die het koppelteken gebruiken om de woordbouw aan te geven¹.

In het kwistig hanteren van koppeltekens binnen het woord, is Meijer voorgegaan door zijn halfbroer Kók. In zijn uitgave van *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*, grotendeels door Kók uit het Latijn vertaald, spreekt Meijer in 1655 over de spelling van Kók²:

Voor eerst (...) de veelheid der Kóppel tekens, waar mede twe óft meêr woorden tót een t'zaâm-ghe-schakelt worden...

Meijer verdedigt dit spellinggebruik 'met eenighe uit zijn mondt ghe-hóorde redenen', dus met argumenten van Kók zelf:

Maar zy zijn om de Hoe-daanigheid des woordts te ver-toónen, en de dubbel-zinnigheid, en duisterheid, die door der zelve na-laating vaak ont-spruiten, te weeren, en, by-zo-ver zom-, om de een-paarigheid al-tijds noódigh.

Vrij vertaald, luidt deze zin: Maar deze koppeltekens dienen om de aard van het woord te laten zien, en om de dubbelzinnigheid en onbegrijpelijkheid die vaak ontstaan door het weglaten van deze koppeltekens, te voorkomen. En wat dit betreft zijn ze soms nodig, maar ter wille van de gelijkvormigheid der spelling zijn ze altijd nodig.

Volgens Meijer acht Kók het koppelteken dus soms nodig voor het aangeven van de woordbouw en voor het vergroten van de begripelijkheid van het woord, maar oordeelt Kók het steeds noodzakelijk voor de gelijkvormigheid van de spelling.

Meer nog dan Hofman gebruikt Meijer in de *Woorden-Schat* van 1654 het koppelteken om min of meer ongewone woorden begripelijk te maken. Hij hanteert dan het koppelteken als semantische indicator³. Hij zet het koppelteken overigens vaak niet zozeer tussen morfemen, als wel tussen de delen van een samenstelling. Dan zijn het niet de morfemen die hun eigen semantische waarde behouden, maar de delen van de samenstelling.

Soms is het koppelteken vooral gebruikt om de woordbouw aan te geven:

be-yveren, na-mercken, onder-staan, toe-passen
 af-sonderlijck, by-sonderlijck, langh-werpige, lief-zaam
 af-laet, af-nemer, by-spel, na-apingh, op-lossing

¹Meer hierover op p. 120 van deze studie.

²Voorwoord van Meijer p. [3].

³Hermkens en Van de Ketterij 1980: 53. De morfemen behouden hierbij hun eigen, letterlijke waarde.

Meestal heeft het koppelteken duidelijk de functie van semantische indicator en doet het de woorddelen hun eigen betekenis bewaren:

raadt-geven, tegen-strijden

by-ghevoeght, eng-borstigh, gedaent-stellend, kleyn-lichtigh, middel-aarts, middel-lants, on-evenmatigh, on-konstige, ont-knoopigh, recht-leerigh, sestigh-jarigh, valsch-sinnigh, veel-hoeckigh, wan-schicklijck, zwart-galligh

Aardkloot-kaarten, bescherm-wapenen, dranck-menger, dubbel-woort, Godt-verloochener,

half-twijffeling, hals-gesweer, leden-kranckheydt, mis-plaatsing, oeffen-kamer, oogen-

schemering, over-natuur-kunde, Paerd-Schutter, rant-tekening, sangh-gequeel, slach-ader,

ster-loop-kunde, stof-scheyt-kunde, tegen-voetelingen, teghen-kerf, vast-houden, verkort-

teeken, vrede-maker, wijs-bol, Zuyd-zuyd-west

Af en toe gaat het koppelteken meer in de richting van een soort woordvormer. Het maakt als het ware de bouw van het ene, omvangrijke woord mogelijk:

Bet-na-after-kindts-kinderen

Na-after-kints-kinderen

oorzaak-segging

out-over-groot-moeders

sonuurwijsers-kunde

waan-geloovingh

Wanneer een koppelteken is gebruikt om de bouw van een woord duidelijker te maken, dan zou men het al of niet opnemen van dat teken kunnen zien als een onderdeel van de spelling. De keuze daarvoor hangt af van de persoonlijke voorkeur van de auteur, van het werk van de zetter, van de toevalligheden waaraan de spelling in de zeventiende eeuw onderworpen is.

Functioneert het koppelteken als semantische indicator, moet het de betekenis van de samenstellende woorddelen bewaren en benadrukken, dan is het meer dan alleen onderdeel van de spelling. In dat geval is het koppelteken een element in het woord dat de betekenis beïnvloedt volgens de wensen van de lexicograaf. Het biedt hem de mogelijkheid meerdere betekenis-elementen van het lemma samen te brengen in één verklarend woord.

Het is juist de vertaling met één woord waarvoor zowel Hofman als Meijer een voorkeur tonen. Dit is begrijpelijk. Beiden hebben immers als doel het gebruik van vreemde woorden terug te dringen, door gelijkwaardige woorden uit de moedertaal aan te bieden. Het moeten termen zijn die als vervangers kunnen dienen.

Meijer brengt dit onder woorden in het voorwoord van 1654¹:

Andere hebben alle de Uitheemsche woorden ghetracht te verzaamelen, in een beknópt bondel, haar beteekenis in duitsch daar an knoopende, op dat de Basterden uit, en de rechte² in het gebruik mochten ghevoert worden³. Dit hebben onderwonden⁴ in de voorghaande eeuw Ir. Ian van der Werve in zijn Schat der Duitsche Taal, en in deeze⁵ I. Hófman, een voortreflijk zaak- en spraak-kundighe, in zijn Nederlandtsche Woorden-Schat...

Het ene woord - met of zonder koppelteken - dat dienst doet als verklaring, kan nogal lang of ongewoon uitvallen. Dikwijls is een dergelijk woord in de geschreven taal van Meijers tijd aanwezig geweest en heeft hij het kunnen overnemen. Toch krijgt men de indruk dat Meijer, vaker dan Hofman, ook zelf dit soort woorden heeft gesmeed ter verklaring van trefwoorden, of dat hij de betekenis ervan zelf heeft genuanceerd door ze te voorzien van een koppelteken.

¹W-S 1654 voorwoord p. [4].

²de rechte: de goede (woorden)

³Onderstreping toegevoegd.

⁴onderwonden: ondernomen

⁵in deeze: in deeze (eeuw)

3.2.3.1.2.3. Betekenissen van meer dan één woord

1654. De betekenissen die Hofman geeft, zijn voor 95% éénwoordig. Bij Meijer is dit 92%. Ongeveer 8% van zijn betekenissen telt meer dan één woord, namelijk gemiddeld 2,5. Dat is net zoveel als de meerwoordige betekenissen van Hofman.

Er is bij de meerwoordige betekenis af en toe sprake van één woord dat, al of niet per abuis, in twee stukken is afgedrukt. Werkwoorden die zonder noodzaak in meerdere delen zijn opgenomen, zoals bij Hofman, zijn er bij Meijer minder. Bij hem is ook een niet-werkwoord wel eens in twee delen geplaatst. Het kan een gevolg van het zetten zijn:

Adi -- van daagh
 Adstrueren -- vast maken
 Antiqueren -- wech doen
 Monosyllaba -- een lettergeregigh

Een betekenis van meerdere woorden is soms niet meer dan een equivalent van het trefwoord waaraan een lidwoord voorafgaat:

Arcitenens -- de Schutter
 Aries -- de Ram
 Assumtie -- 't bygevoeghde
 Mars -- d'Oorloghs-Godt

Er kan ook sprake zijn van een klein groepje woorden, dat in z'n geheel de functie vervult van een equivalent van het trefwoord:

Aequeren -- ghelijck maken
 Affecteren -- dickwils doen
 Menageren -- suynigh zijn
 Saiseren -- vast houden
 Salveren -- in veyligheyt brengen
 Satisfactie -- ghemoedt hebbingh
 Seponeren -- ter zijden leggen
 Sustenteren -- staende houden

Duidelijker dan bij Hofman komen we bij Meijer de lexicografische definitie¹ tegen:

Abavunculus -- out-over-groot-moeders broeder
 Absis -- 't rondt van een radt
 Amusus -- ongeleert in 't singen
 Apostolus -- Godts ghesant
 Appast -- vetmakende spijs
 Appensement -- dagh van beraedt
 Avantgarde -- spits van 't legher
 Matrone -- eerlijcke Vrouw
 Spatie -- leege plaats
 Sphaeroidales -- langh-werpige bollen
 Supplicatie -- ootmoedigh versoeck
 Symbole -- geloofs begrip

Bij Hofman was het lemma bijna altijd éénwoordig². Bij Meijer heeft 6% van de artikelen een meerwoordig lemma³. In feite gaat het hier om verbindingen van woorden⁴, die zijn opgenomen als ingang. Dat een meerwoordig lemma meestal vertaald is met een

¹De lexicografische definitie bevat steeds een genuswoord en een of meer specificerende kenmerken. Zie Moerdijk 1994: 64, 65.

²Zie p. 116 van deze studie.

³Zie p. 168 van deze studie.

⁴Betreffende verbindingen van woorden: Moerdijk 1994: 154-157.

meerwoordige betekenis, valt te begrijpen. De woordverbinding die als ingang is opgenomen, wordt met een synonieme woordverbinding weergegeven in de moedertaal:

Ab intestato -- door versterf
 Acte Notariaal -- bescheit van een beamptschrijver
 Agnus Dei -- 't Lam Godts
 Apis Indica -- Indische Bye
 Apparentiae Caelestes -- Hemelsche verschijnzelen
 Malae fidei -- ter quader trouwe
 Materia in qua -- stof waar in
 Meliora menta -- gedane kosten
 Militia Christiana -- Christelijcke krijgh
 Scema illuminationis Lunae -- de ghestalte der Maan-verlichtingh
 Stanti datto -- den toekomende maant
 Stylo novo -- na nieuwe stijl

Overzien wij de Microstructuur in de Woorden-Schat van 1654, dan blijkt Meijer de trefwoorden te vertalen zoals Hofman dat deed. Er zijn wel verschillen, maar ze zijn gradueel, niet principieel.

Meijer geeft wat meer betekenissen van meer dan één woord, mogelijk doordat hij in deze druk ook meer lemma's van meer dan één woord heeft opgenomen. Evenzo geeft hij minder werkwoorden als betekenis, doordat onder zijn lemma's minder werkwoorden voorkomen.

Bij Meijer vindt men meer en duidelijker lexicografische definities. Ook gebruikt hij het koppelteken vaker als semantische indicator. Men krijgt de indruk dat hij een groter aantal lange en ongewone éénwoordige verklaringen zelf heeft bedacht dan Hofman deed.

3.2.3.1.3. Fouten

1654. Waren in Hofmans Woorden-Schat veel fouten aan te wijzen, in die van Meijer zijn het er nog meer. Meijers lexicografische eersteling vertoont heel wat tekortkomingen. Ze zijn van allerlei aard, juist zoals bij Hofman. Het kan gaan om onduidelijke of weinig handzame verklaringen, om uitgesproken verkeerde betekenissen, en natuurlijk om zetfouten.

Uit de betekenissen binnen een artikel kan men soms opmaken dat er in het artikel sprake is van twee homonieme trefwoorden. Herhaaldelijk blijkt men in zo'n geval met fouten van doen te hebben.

Als we nagaan hoe het de foutieve verklaringen vergaat tijdens de volgende uitgaven, dan blijkt Meijer ze voor een deel zelf al te verwijderen tijdens zijn eerstvolgende bewerking van 1658:

Accord -- een-stemming / overeeniging
 (Deze twee betekenissen zijn in 1658 verbeterd tot **overeenstemming** en **vereenighing**.)

Acte -- kennis-schrift / boete gelt / vonnis
 (In 1658 is de onjuiste betekenis **boete gelt** geschrapt.)

Adjacentia -- aanhangige / byleggige
 (De betekenissen zijn in 1658 verbeterd tot **byligghendheid** en **byligghing**.)

Amict -- Kleedt / hoofd-decksel
 (De tweede, niet juiste betekenis wordt nog in 1805 gegeven. Mogelijk heeft Meijer deze gevonden in het *Tetraglotton* : Amictus (...) Kleet / Habijt / Decsel. Dit **Decsel** is echter een synoniem van **Kleet**.)

Amusus -- zanglooze / ongeleert in 't singen
(De laatste betekenis wordt in 1688 **ongheleerde in 't zingen** .)

Anagogicus -- verborgen / eenigh / beschouwig
(1658: verborghen / zinnigh / beschouwich
1663: verborghenzinnigh / beschouwich
Nog in 1805 is het spookwoord **verborgenzinnig** gehandhaafd.)

Angulus -- hoeck / winckel / ek
Obtusus -- bot / stomp / plumpe hoek
(In 1658 vervalt het Duitse **ek** . Achter **Obtusus** komt: botte / stompe / plumpe hoek.)

Apologus -- dier-spreuck / klucht / by-spel
(In de volgende druk is **dier-spreuck** weggelaten, hoewel het in de betekenis van 'fabel' niet fout hoeft te zijn. Pas in 1731 is **by-spel** veranderd in **blyspel** .)

Arsenaal -- schip-haven / ree / wapenhuys
(In de volgende druk vervallen de eerste twee betekenissen.)

Atomus -- on-deeligh / veeseltje
(De verklaring is pas in 1777 gewijzigd in **ondeelig vezeltje** .)

Avance -- winst / verlies
(De tweede, onjuiste betekenis is in 1658 vervangen door **ghewin** .)

Axis, Diameter Terrae -- As / spil
(De betekenissen vertalen alleen het eerste lemma. Meijer lost dit in 1658 op, door het tweede lemma te laten vervallen.)

Magie -- Geest-handel / Toover-kunde / kund opdelvingh
(De laatste, ongewone, betekenis is in 1658 geschrapt. Meijer neemt er niet helemaal afscheid van, want in 1669 zal hij toevoegen **wijsheid** .)

Mane, vel Aurora -- vroegh / vroeg-stondt / morgen-stondt
(Door het synoniem **Aurora** mag **Mane** niet met **vroeg** worden vertaald. In de volgende druk vervalt het hele artikel.)

Mayus -- Wonne-maant
(Deze ongebruikelijke betekenis vervalt in de volgende druk, maar wordt als lemma opgenomen bij de verouderde en ongewone woorden van 1669.)

Mechanica operatio -- tuchtwerckelijcke werckingh
(Betekenis in de volgende druk verbeterd tot **tuighwerkelijke werking** .)

Militeren -- tegen-strijden / strijden
(Eerste, onhandige betekenis in 1658 vervangen door **bevechten / bestrijden** .)

Millioen -- hondert duysentigh
(In 1658 veranderd in **tien honderdt duizentigh** .)

Scema -- gestalte / sterspraack oft spreuck
(In de volgende druk is **sterspraack** verbeterd tot **sierspraak** .)

Scenographia, Sciagraphia -- verschaauwingh
(De onjuiste verklaring is in de volgende druk vervangen door **schaduwkunde** / **schaduwbeschrijving** .)

Segmenta -- Vervullingh / Rondtsdeel / Vulsel / Snijdsel
(Hoewel **Rondtsdeel** niet fout is, wordt het weggelaten in de volgende druk. Nog in 1805 vindt men de wonderlijke betekenissen **vervulling** en **vulsel** voor **Segmentum** .)

Semiditonus -- half-tweetoon / halftoon
Semitonium -- halve tweetoon / halftoon
(Terecht wordt in 1658 uit het eerste artikel **halftoon** weggelaten en uit het tweede artikel **halve tweetoon** .)

Solstitium aestivum -- noordsche Sonne-standt / noordsche Son-keer-kringh
Solstitium Hybernum -- zuydsche Sonne-standt / zuydsche Son-keerkring
(In de volgende druk: Solstitium Aestivum -- zomer zonnestandt
Hybernum -- winter zonnestandt)

3.2.3.1.4. Weglatingen

1654. Net zoals de lemmata neemt Meijer de betekenissen uit de eerste druk vrijwel altijd ongewijzigd over. Veranderingen zijn zeldzaam en het weglaten van lemma of betekenis treedt nauwelijks op.

3.2.3.1.5. Spelling

1654. Ten aanzien van Meijers spelling van 1654 geldt hetzelfde als voor die van Hofman in 1650. Alleen de toepassing van het koppelteken heeft bijzondere betekenis gehad voor zijn lexicografische arbeid. Verder ligt zijn spelling in de lijn van de toenmalige orthografie en wordt deze gekenmerkt door geringe consequentie.

Toch is Meijer, vergeleken met Hofman, minder inconsequent dan deze, in het bijzonder in de schrijfwijze van woorden die op één bladzijde voorkomen. Maar helemaal consequent is ook hij niet, zelfs niet op één en dezelfde pagina:

oudt-over-groot-moeders out-over-groot-moeders (p. 1)
't rond 't rondt (p. 3)
toe-zangh toe-zang (p. 4) sang-trap (p. 218)
gerechtigheyt onwetenheydt (p. 5)
tegen-krist teghen-kerf (p. 18)
rant-tekening byteekening (p. 20)
goe-man goede man (p. 21, 22)
groothertig edelmoedigh (p. 152)
zwamachtigh spons-achtigh p. 227)

Juist als bij Hofman, is regelmatig een betekenis voorzien van een hoofdletter. Het doet vreemd aan als de ene verklaring wel een hoofdletter krijgt, de andere niet. Hermkens en Van de Ketterij hebben uiteengezet dat in het hoofdlettergebruik van de zeventiende eeuw hooguit bepaalde tendenties zijn aan te wijzen. Het ligt niet vast. Het is ook niet ondenkbaar dat Meijer sommige verklaringen compleet met hoofdletter uit zijn bronnen heeft overgenomen. Het gebruik van een hoofdletter kon ondermeer afhankelijk zijn van de positie van het woord, van de semantische functie van het woord, en ook van de woordsoort. Het schrift van de zeventiende eeuw verschaftte bovendien weinig duidelijkheid inzake het verschil tussen majuskel en minuskel¹, hetgeen verwarrend werkte voor de zetter.

¹Hermkens en Van de Ketterij 1980: 54-58.

Bij het overnemen van artikelen uit de eerste druk, treden in de tweede druk veel veranderingen op in de spelling. Soms gebeurt dit incidenteel, soms meer consequent, maar nooit is een wijziging strikt doorgevoerd.

Veranderingen in de schrijfwijze van betekenissen komen heel veel voor, maar in die van de lemmata maar hoogst zelden. Wellicht omdat het lemma niet of nauwelijks werd ervaren als behorende tot het Nederlandse taaleigen, waarin spellingvarianten als normaal werden gevoeld. Het veranderen van de spelling van trefwoorden kon bovendien gevolgen hebben voor de ordening der artikelen. Reden temeer om daar terughoudend in te zijn¹.

3.2.3.2. Microstructuur 1658

3.2.3.2.1. Inleiding

1658. In de uitgave van 1658 verdeelt Meijer de Woorden-Schat in tweeën, in een eerste deel met bastaardwoorden en een tweede deel met konstwoorden. Om de Microstructuur van 1658 te bekijken, beginnen we bij die van de bastaardwoorden.

3.2.3.2.2. Bastaardwoorden 1658

3.2.3.2.2.1. Structuur der artikelen

1658. De bestaande artikelen die in deze druk in het deel met bastaardwoorden terechtkomen, neemt Meijer wat betreft de structuur zonder veel wijzigingen over. Soms is een betekenis weggelaten, soms veranderd, maar aan de structuur wijzigt hij niets van belang. Nieuwe artikelen zijn gebouwd zoals de reeds aanwezige.

Als hij aan een bestaand artikel een betekenis toevoegt, dan plaatst Meijer deze meestal achteraan. De volgorde waarin de betekenissen worden opgenomen, is nog steeds een toevallige. Het is niet zo dat Meijer zelf bedachte betekenissen, of betekenissen die hij de beste acht, voorop zet. Dit zegt hij ook in het voorwoord²:

Niemandt beelde zich ook in, dat de mijne³, óft die ik voor de beste oordeele, de voorste plaats bekleeden (...) Yder heeft de plaats, die 't bezit, zonder onderscheidt, en by gheval ghekreeghen.

Samengestelde artikelen, dat wil zeggen artikelen met één of meer sublemmata erin, komen in dit deel nagenoeg niet voor. Men vindt ze bij de konstwoorden.

3.2.3.2.2.2. Betekenissen

3.2.3.2.2.2.1. Inleiding

1658. In het deel Bastaardwoorden neemt Meijer ongeveer 3400 nieuwe betekenissen op. Hiervan is 67% geplaatst in nieuwe artikelen. Zo'n nieuw artikel bevat gemiddeld 1,5 betekenissen, tegenover 1,6 in de vorige uitgave. De overige 33% der betekenissen voegt Meijer toe aan bestaande artikelen, gemiddeld ongeveer 1,3 per artikel. In het deel Bastaardwoorden heeft Meijer alle Franse trefwoorden en alle vernederlandste trefwoorden ondergebracht. Van de nieuwe trefwoorden in dit deel heeft 89% een min of meer vernederlandste vorm⁴. De zuiver Franse trefwoorden zijn ver in de minderheid, net zoals bij Hofmans bastaardwoorden. De 3400 nieuwe betekenissen die Meijer in deze druk

¹Meer hierover op p. 285 van deze studie.

²W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [5].

³de mijne: nl. mijn betekenissen

⁴Zie p. 174 van deze studie.

opneemt, dienen dus in de eerste plaats voor het verklaren van woorden die hier min of meer zijn ingeburgerd. Het eerste deel lijkt zich daarmee weer gedeeltelijk te scharen onder de ééntalige woordenboeken.

3.2.3.2.2.2. Betekenissen van één woord

1658. In het deel *Bastaardwoorden* zet Meijer zijn manier van definiëren uit de voorgaande druk voort. Over het algemeen geeft hij, om een trefwoord te verklaren, een equivalent in de moedertaal. In een nieuw artikel kan volstaan zijn met één synoniem ter verklaring:

Aberratie -- afdwaaling
 Accijs -- tól
 Admoniteur -- vermaaner
 Ardeur -- vuurigheidt
 Maculatie -- bekladding
 Monsterring -- wapenschouwing
 Scintilleren -- tintelen
 Sobereren -- spaaren

Er kunnen ook enkele synoniemen worden gegeven, waarvan de betekenissen nagenoeg gelijk zijn:

Ablacteren -- speenen / spaanen
 Abolitie -- vernietighing / verdelghing
 Acceleratie -- haasting / spoeding
 Adherentie -- anhangig / anhangendheidt
 Angust -- naauw / eng
 Aptitude -- bequaamheidt / bequaamlijkheidt
 Attent -- andachtigh / opmerkend / oplettend
 Secuur -- zórgheeloos / onbekommerdt
 Signeren -- teikenen / onderteikenen

Met regelmaat is sprake van partieel synoniemen. Hun betekenissen komen slechts gedeeltelijk overeen:

Abluëren -- afwasschen / reinighen
 Abraderen -- afschrabben / afknaaghen / afschaaven
 Abscinderen -- afsnijden / afhouden
 Affunderen -- beghieten / bestorten / bespatten
 Amplificatie -- uitbreiding / breedmaaking
 Sejourneren -- verblijven / wonen

In de volgende gevallen kan men zeggen dat de tweede betekenis een hyponiem - een woord met een engere betekenis - van de eerste betekenis is:

Adoptie -- kinderaanneeming / zoonanneeming
 Manducatie -- eeting / kaauning

De verklaringen van het ene trefwoord kunnen onderling nog verder uiteenlopen:

Adgrediëren -- toetreden / antreden / anvatten
 Alchymie -- stofscheydkunde / aardkookery
 Apoteek -- artsenywinkel / drógbereidery
 Apoteeker -- artsenymaaker / kruidmenger
 Appuyeren -- leunen / steunen / stutten
 Stupide -- plomp / bot / dom

Meijer handhaaft in dit deel onverkort het streven om voor een trefwoord een verklaring te geven van niet meer dan één woord. 95% van zijn betekenissen is éénwoordig. In de vorige druk was dit 92%.

Het koppelteken, dat zowel voor Hofman in 1650, als voor Meijer zelf in 1654, zo'n belangrijke rol speelde bij het vormen van lange of ongewone woorden, is in 1658, in de

betekeningen die hoofdlemma's moeten verklaren, rigoreus aan de kant gezet. Uit de oude betekenissen blijkt het grotendeels verwijderd en in de nieuwe betekenissen komt het niet meer voor. Omdat het koppelteken in de betekenissen van eerste en tweede druk een belangrijke functie vervulde, is dit een tamelijk ingrijpende verandering. In feite legt Meijer zichzelf hiermee een beperking op. Voor de gebruikers van het woordenboek worden lange en ingewikkelde woorden minder doorzichtig en moeilijker te begrijpen.

Ook zonder het koppelteken te gebruiken geeft Meijer als verklaring nog overvloedig lange en minder gebruikelijke woorden. Soms vindt men ze onder de werkwoorden:

Adequeren -- evenmaatighen
 Adfrigeren -- anwrijven / ankrauwen
 Adumbrereren -- omschaduwēn
 Alligeren -- anverbinden
 Subdivideren -- onderschiften / onderdeilen
 Superstrueren -- bovenopbouwen
 Supputeren -- overrekenen

Soms is er sprake van adjectief of bijwoord, eindigend op het suffix -ig(h) of -lijk:

Apochryph -- buitenreegheligh
 Mercenair -- huurknechtelijk
 Ministeriaal -- dienstknechtelijk
 Scurriel -- fieltachtigh / ghuitachtigh
 Sententieux -- zinspreukigh
 Sublunair -- ondermaanigh

Beslist talrijk zijn de lange en ongewone woorden onder de substantieven¹. Dikwijls eindigen ze op -ing of op -heidt:

Abrasie -- afschrabbing / afknaagging
 Abscessie -- weghghaaning
 Adherentie -- anhanging / anhangendheidt
 Admiraal -- opperzeehoofdman
 Admotie -- toebeweging / anvoering
 Ambiguiteit -- dubbelduidigheit
 Animadvertentie -- anmerkendheidt / waarschouwendheidt
 Astrologist -- starrekrachtkenner
 Avarye -- schadedraagging
 Majesteit -- oppermoghenheit / grootmoghenheit / opperheerlijkheit /
 opperontzaglijkheit / ghrootachtbaarheit / hooghachtbaarheit
 Monomachie -- eenghevecht
 Sequestre -- krakkeelghoedtverzórgher
 Serenade -- avondteerzang
 Superstructie -- bovenopbouwing

De meeste van deze woorden zullen in Meijers tijd wel in enig geschrift, of in een of ander woordenboek, te vinden zijn geweest. Mogelijk heeft hij er ook zelf gemaakt. Hierop wijzen althans de talrijke uitbreidingen van aanwezige stof, die steeds op vrijwel dezelfde manier hebben plaatsgevonden:

1654 Annecteren -- anknoopen
 1658 B Annectie -- anknooping

1654 Antecesseur -- voorganger
 1658 B Antecessie -- voorghaaning

1654 Appropinqueren -- genaken
 1658 B Appropinquate -- ghenaaiking

¹Van de trefwoorden in dit deel behoort 60% tot de substantieven, 28% tot de werkwoorden en 12% tot de bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden. Zie Tabel 3 op p. 219.

1654 Associëren -- verselschappen
1658 B Associatie -- verzelschapping

1654 Maculeren -- bekladden
1658 B Maculatie -- bekladding

1654 Manciperen -- vereygenen
1658 B Mancipatie -- vereighening

1654 Sacreren -- heyligen / wyen
1658 B Sacratie -- heilighing / wying

1654 Sophist -- muggesifter / hayr-kloover / woordvitter
1658 B Sophistry -- muggheziftery / haerkloovery / woordtvittery

3.2.3.2.2.3. Betekenissen van meer dan één woord

1658. Nieuwe betekenissen in het deel Bastaaardwoorden zijn gewoonlijk éénwoordig. Hooguit 5% bevat meer dan één woord, in de voorgaande druk was dit 8%. De meerwoordige verklaring telt gemiddeld niet meer dan 2,5 woorden, net zoals in de vorige druk. Omdat de trefwoorden in het eerste deel bijna nooit meerwoordig zijn, geven de meerwoordige betekenissen hier de verklaring van éénwoordige trefwoorden.

Verklaringen van meer woorden zijn verschillende van aard. Er zijn, heel af en toe, nog betekenissen die waarschijnlijk per abuis in meer delen zijn gezet:

Arresten -- vast stellen / vast zetten
Attempereren -- na richten

Het wederkerend werkwoord doet z'n intrede onder de betekenissen en zorgt eveneens voor meerwoordigheid:

Acquiësceren -- zich gherust stellen
Altereren -- zich ontzetten

Veel vaker is sprake van een klein woordgroepje dat in z'n geheel als equivalent van het trefwoord fungeert:

Abortiëren -- miskraam hebben
Accommoderen -- behulpzaam zijn
Adulteren -- overspel bedrijven
Adviseren -- laten weten
Appeteren -- ghraagh zijn
Assaisonneren -- smaak gheeven
Averseren -- een afkeer hebben
Menageren -- te raade houden
Secoueren -- te hulp komen
Succurrentie -- te hulp koming

Soms krijgt de verklaring het karakter van een lexicografische definitie:

Afcirculen -- met kringen aftekenen
Asserateur -- verzekerer ter zee
Manuscript -- met de handt gheschreeven
Margineel -- an de kant staande
Metropolitaan -- hoofdstadts bisschop
Stratageme -- looze trek
Subalterneren -- onder elkanderen stellen

Zelfs zijn er enkele relationele definities¹ te signaleren, zij het in primitieve vorm:

Miscontent -- t' onvreden
 Sinisterlijk -- met bedrógh
 Suspens -- in twijffel

3.2.3.2.2.3. Fouten

1658. Onder de nieuwe artikelen en betekenissen die Meijer in 1658 opneemt in het deel *Bastaardwoorden* komen nog wel wat fouten voor, maar het zijn er veel minder dan in de drukken van 1654 en 1650. Bovendien zijn ze meestal minder ernstig van aard. Enkele voorbeelden:

Advers -- teghenstrijdigh / teghenparty
 (De tweede betekenis is onjuist. Geschrapt in 1805.)

Affecteren -- benaerstighen / opvlammen
 (De wonderlijke betekenis **opvlammen** verdwijnt pas in 1805.)

Alligeren -- anbinden / anverbinden
 (De tweede betekenis zou beter zijn zonder het prefix **-an** . Pas in 1805 **te saam verbinden** .)

Amortificatie -- doode handstelling
 (Het op deze manier in twee stukken breken van de betekenis is onjuist. De scheiding ligt tussen **doode handt** enerzijds en **stelling** anderzijds. In 1805 wordt de betekenis verbeterd tot **doodehandstelling** .)

Apparent -- ooghschijnlijk / schijnbaarlijk / schijnend
 (De laatste betekenis is in deze druk toegevoegd en lijkt weinig gelukkig. Zij komt aan haar eind doordat er in 1720 ten onrechte het woord **schijn** voor in de plaats wordt gezet. Dit vervalt in 1777.)

Assistent -- medehulper
 (Het tweede lid van de samenstelling zou voldoende zijn. Nog in 1805.)

Moineau -- afghescheiden / bólwerk
 (De Duitse komma is ten onrechte geplaatst. Het hele artikel vervalt in de volgende druk.)

3.2.3.2.2.4. Weglatingen

1658. Over de artikelen die in 1658 in hun geheel zijn vervallen, is reeds gesproken bij de Macrostructuur. Op deze plaats moet worden gewezen op de ruim 500 betekenissen die zijn geschrapt uit artikelen die worden gehandhaafd. Veelal is er sprake van een foute of minder geslaagde betekenis en is er per artikel niet meer dan één verwijderd:

1654 Abandon -- verlatinge / af-laet
 (In 1658 vervalt **af-laet** .)

1654 Abundantie -- overvloedigheydt / krieling
 (In 1658 vervalt **krieling** .)

1654 Avijs -- Zin-spreuck / goetduncken
 (In 1658 vervalt **Zin-spreuck** .)

¹De relationele definitie is een type definitie waarbij het kernelement de betrekking specificceert tussen het definiendum en de woorden waarmee het gecombineerd optreedt. Meer over dit begrip bij Moerdijk, 1994: 69, 70.

1654 Manuaal -- hant-boeck / hant-doeck / hantsaam
(In 1658 vervalt **hantsaam** .)

1654 Metaal -- Bergh-werck / gout-menghsel
(In 1658 vervalt **gout-menghsel** .)

1654 Sexe -- soorte / geslacht / kunne / hy oft sy
(In 1658 vervallen **soorte** en **hy oft sy** .)

1654 Superius -- boven-sangh / opper / hooger
(In 1658 vervallen **opper** en **hooger** .)

Herhaaldelijk is een betekenis weggelaten om door een andere vervangen te worden:

1654 Accableren -- verdrucken / stolpen
1658 B Accableren -- verdrucken / overstolpen

1654 Animadverteren -- waarschouwen / behertigen / bevroeden / na-mercken
1658 B Animadverteren -- waarschouwen / behartighen / bevroeden / anmerken

1654 Approbatie -- goetkenninge / bestemming
1658 B Approbatie -- ghoedtkenning / toestemming

1654 Autentiseren -- vermeerderen / gheloofwaardigen
1658 B Autentiseren -- gheloofwaardighen / achtbaar maaken

3.2.3.2.2.5. Spelling

1658. De spelling van het nieuw toegevoegde in 1658 toont een verrassende consequentie. In hetgeen uit de voorgaande druk is overgenomen treden talrijke veranderingen op, zodat ook daarvan de spelling veel consequenter wordt, hoewel onregelmatigheden blijven voorkomen. Daarnaast zijn allerlei incidentele veranderingen te signaleren. Het aantal spellingwijzigingen is buitengewoon groot.

Wijziging in de schrijfwijze der lemmata is evenmin ongewoon, doordat enerzijds lemmata zijn vernederlandst om ze bij de bastaardwoorden te kunnen plaatsen, anderzijds lemmata een zuiver Latijnse vorm hebben gekregen om ze bij de kunstwoorden onder te brengen.

De belangrijkste en meest consequent doorgevoerde spellingveranderingen in de betekenissen volgen hier:

Aan het wordeinde wordt –inge verkort tot –ing:

1654 Sauvegarde -- bescherminge / beschuttinge
1658 B Sauvegarde -- bescherming / beschutting

In auslout wordt –ngh verkort tot –ng:

1654 Ministerie -- bedieningh
1658 B Ministerie -- bediening

1654 Minute -- minderlingh
1658 B Minute -- minderling

Tussen twee klinkers gaat –ck- over in –kk-:

1654 Machineren -- berockenen
1658 B Machineren -- berókkenen

Aan het einde van woord of lettergreep wordt –ck veranderd in –k:

1654 Magazijn -- packhuys
1658 B Magazijn -- pakhuis

1654 Magnificq -- heerlijk
1658 B Magnificq -- heerlijk

Aan het einde van een lettergreep verandert –t in –dt:

1654 Secours -- bystant
1658 B Secours -- bystandt

De tweeklank ey wordt als ei geschreven:

1654 Magneet -- Zeyl-steen
1658 B Magneet -- zeilsteen

De tweeklank uy wordt als ui geschreven:

1654 Scabreux -- ruygh
1658 B Scabreux -- ruigh

In de open lettergreep worden -o-, -a-, -e-, geschreven als -oo-, -aa- en -ee-:

1654 Mainteneren -- handthaven 1654 Marcheren -- aantreden
1658 B Mainteneren -- handthaaven 1658 B Marcheren -- antreeden

Het prefix –aan wordt –an:

1654 Scandaal -- aanstoot
1658 B Scandaal -- anstoot

Betekeningen hebben in deze druk geen hoofdletter meer:

1654 Academia -- Opper-school / Landschool / Hooge-school / Schouwburgh
1658 B Academie -- opperschool / landschool / hoogheschool / hoofdschool /
schouwburgh

De meest ingrijpende verandering in de spelling is dat samenstellingen met een koppelteken hun koppelteken kwijtraken:

1654 Accent -- woord-klank / toe-zangh / by-klank / by-galm
1658 B Accent -- woordtklank / toezang / byklank / byghalm

De enige niet consequent doorgevoerde wijziging die we hier vermelden, is het accent dat dikwijls wordt geplaatst om 'de heldere ó en de doffe o' van elkaar te onderscheiden¹:

1658 B Accijs -- tól Accijsener -- tóllener

Wij weten dat A.L.Kók een voorstander was van het gebruik van dit accent (zoals men ook aan de schrijfwijze van zijn naam kan zien). En dat in later jaren Nil volentibus arduum beschimpt zal worden juist vanwege het gebruik van dergelijke accenttekens.

Samenvattend kan men zeggen dat in de spelling van 1658 heel veel is veranderd. Er is gestreefd naar eenheid en consequentie. Soms is deze consequentie inderdaad bijna bereikt.

3.2.3.2.3. Konstwoorden 1658

3.2.3.2.3.1. Structuur der artikelen

1658. Voor het deel Konstwoorden geldt hetzelfde als voor het deel Bastaardwoorden. Aan de structuur der artikelen verandert Meijer niets van belang. Nieuwe artikelen zijn net zo gebouwd als de reeds aanwezige. De volgorde waarin betekenissen zijn gerangschikt, is een toevallige en toegevoegde betekenissen zijn meestal achteraan het artikel geplaatst.

In het deel Konstwoorden van 1658 zijn in nieuwe en in bestaande artikelen meer dan 2000 sublemmata opgenomen. De samengestelde artikelen die hierdoor ontstaan of worden uitgebreid, kunnen omvangrijk zijn. Regelmatig zijn ze weinig doorzichtig van bouw, doordat woorden die in zo'n artikel meerdere malen voorkomen, dikwijls worden weggelaten in een samentrekking.

Dat de gebruiker van het woordenboek geacht wordt bepaalde weggelaten woorden in te vullen, kan binnen het samengestelde artikel op drie manieren zijn aangegeven:

- Door de toepassing van wit. Uit de plaats van een woord kan men opmaken dat ervóór iets herhaald moet worden.
- Door het gebruik van koppeltekens als een soort weglatingstekens. Zij laten zien dat op een bepaalde plaats woorden zijn weggelaten. Echter, het aantal koppeltekens komt niet overeen met het aantal weggelaten woorden, zodat niet steeds duidelijk is welke woorden ontbreken.

¹Citaat op p. 2 van *Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap: Van het gebruik der accentus of toonen in de Nederduitsche vaerzen: En van de metaplasmus of woordvervorming*. Amsterdam 1728.

- Door accolades. Zij dienen om het steeds weer herhalen van één of meer woorden overbodig te maken. Accolades zijn zeer verschillend van grootte, en soms ook van toepassing.

Deze drie manieren om samentrekkingen aan te geven worden in combinatie met elkaar gebruikt. Het resultaat is rommelig en niet zelden onduidelijk.

Wanneer binnen een artikel de ruimte ontoereikend is, zijn af en toe woorden in kleiner lettertype afgedrukt, of zelfs verticaal achter de accolade geplaatst. Dit verhoogt de overzichtelijkheid voor de gebruiker evenmin.

De vormgeving van de samengestelde artikelen kan geïnspireerd zijn door die van de 'Tafels' in sommige wetenschappelijke werken uit Meijers tijd. Tafels zijn schematische overzichten van geboden stof, met meestal zeer ingewikkelde opbouw. De accolades van uiteenlopend formaat, de verschillende kastlijntjes, het verticaal geplaatste woord, het komt er allemaal in voor.

3.2.3.2.3.2. Betekenissen

3.2.3.2.3.2.1. Inleiding

1658. In het nieuwe deel II van 1658, waarin Meijer konstwoorden met hun verklaring heeft bijeengebracht, zijn bijna 6000 nieuwe betekenissen opgenomen. Hiervan is 48% terechtgekomen in nieuwe artikelen; 32% om een hoofdlemma te verklaren, en 16% om een sublemma te verklaren. Gemiddeld neemt Meijer per nieuw hoofdlemma 1,4 betekenissen op - in de vorige druk was dit 1,6 - en per nieuw sublemma niet meer dan één betekenis.

Van de nieuwe betekenissen is de overige 52% terechtgekomen in bestaande artikelen. En wel 7% als aanvulling van de betekenissen die een hoofdlemma verklaren, gemiddeld 1,3 per hoofdlemma. En 45% als verklaring van de nieuwe sublemma's waarmee bestaande artikelen zijn uitgebreid, gemiddeld per sublemma niet meer dan één betekenis.

In deel II wordt dus 39% van de bijna 6000 nieuwe betekenissen gebruikt om een hoofdlemma te verklaren, en 61% om een sublemma te verklaren. Dit vormt een groot contrast met de druk van 1654, toen hooguit 5% der toegevoegde artikelen één of meer sublemma's bevatte.

De trefwoorden in deel II zijn volledig uitheems van vorm en van Latijnse of Griekse herkomst. Het deel Konstwoorden lijkt zich hierdoor te scharen onder de meertalige woordenboeken. Betekenissen die Meijer in deze uitgave toevoegt, dienen in de allereerste plaats ter vertaling en veel van deze vertalingen zijn door hemzelf bedacht¹:

... de vertaaling (...) veeler Konstwoorden, die 'er nu op nieuws byghekomen zijn, (is) van my verdacht en ghesmeedt ...

Niet alle betekenissen die Meijer bij anderen heeft gevonden, acht hij even geslaagd, hoewel hij ze toch maar heeft opgenomen²:

En schoon 'er niet luttel onderloopen, die my vry wat onbehouwen en onbequaam³ scheenen, heb ikze evenwel haar plaats niet willen weigheren:

Trouwens, minder fraaie betekenissen vallen nog wel eens mee, op den duur⁴:

Dikwijls ook zal de betekening, die wy den woorden schijnen opghedicht te hebben, schoon zy in 't eerste aanzien vry wat dwars in de ooren klinkt, met der tijdt, en door de ervaarenheid, niet onwettigh⁵ te zijn, bevonden worden ...

¹W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [4].

²W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [5]. Meer hierover op p. 148 van deze studie.

³onbequaam: ongeschikt

⁴W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [6].

⁵onwettigh: in strijd met de regels

3.2.3.2.3.2.2. Betekenissen van één woord

1658. Betekenissen van één woord dienen doorgaans ter vertaling van hoofdlemma's. Een sublemma immers vormt met het hoofdlemma een woordverbinding, die meestal met een woordverbinding wordt vertaald en een dergelijke verbinding is per definitie meerwoordig. Toch gebeurt het af en toe in samengestelde artikelen dat Meijer weer gebruik gaat maken van het koppelteken, nu om samenstellingen te vormen ter vertaling van de verbinding hoofdlemma+sublemma. Het koppelteken verbindt in dat geval het eerste deel van de betekenis vóór de accolade met het tweede deel van de betekenis áchter de accolade. Een voorbeeld kan dit illustreren:

Musculus -- een spier	
Abdominis -- buik-	}
Pectoralis -- borst-	}
Serratus -- zaagwijze / zaagh-	}
Intercostalis -- tussenribbighe	} spier
Sacrolumbus -- heilighlenden-	}
Flexor -- buigh-	}
Obturator -- stóppende / stóp-	}

De bedoeling is duidelijk. Samenstelling met koppelteken zijn hier: buik-spier, borst-spier, zaagh-spier, heilighlenden-spier, buigh-spier, stóp-spier.

In plaats van de gebruikelijke vertaling bestaande uit adjectief met substantief, geeft Meijer hier een samenstelling met koppelteken, waarvan het eerste lid een bepaling vormt bij het tweede lid.

Net zoals in de betekenissen van eerste en tweede druk, vervult het koppelteken hier de functie van semantische indicator. De delen van de samenstellingen behouden er hun eigen betekenis door. Soms is het koppelteken gebruikt als een soort woordvormer, wanneer zonder dat teken het nieuwe woord moeilijk gevormd had kunnen worden. Het is heel opvallend dat Meijer in 1658 het koppelteken uit de betekenissen van hoofdlemma's schrapt, om het een nieuwe functie te geven bij de vertaling van sublemma's.

Van de vertalingen der hoofdlemma's blijkt 86% éénwoordig te zijn. In het deel Bastaardwoorden is dit 95% en in de ongedeelde vorige druk was het 92%.

Juist als bij de bastaardwoorden, vertaalt Meijer de hoofdtrefwoorden bij voorkeur met een equivalent in de moedertaal. Dikwijls geeft hij er maar één:

Abbas -- abt
Acedia -- walghing
Agraphus -- onschriftmaatigh
Arrhabo -- onderpandt
Metempsychosis -- zielverhuizing
Modaliter -- wijzighlijk
Soloecophanes -- schijnwanspraak
Suffragium -- keurstemming
Synchysis -- woordenwantsel

Hij kan enkele synoniemen geven, met nauw verwante betekenis:

Analogatus -- ghelijkghevórmtd / ghelijkghevórmighdt
Antipathia -- afkeer / weêrzin / teghenzin
Automaton -- zelfbeweeghsel / zelfroersel
Mandatarius -- ghebódtuitvoerer / lastvolbrenger
Mutatio -- wisseling / verwisseling
Sophisma -- dróghreden / bedriegreden
Spatium -- wijde / ruimte
Synecdochicus -- vervangigh / vervangelijk

Geregeld zijn partieel synoniemen opgenomen:

Amitini -- zusterlingen / broederlingen
 Angina -- keelziekte / keelghezwel / keelzwellung
 Antidicus -- teghenspreker / teghenparty
 Arteriotomia -- slaghadernijding / slaghaderopening / slaghaderlaating
 Mechanologia -- handwerksbeschrijving / handwerkskunde
 Methodus -- leerwijs / leerwegh
 Septum -- afscheidtsel / schót
 Sphygmologia -- polskunde / aderslagkunde
 Symbiotica -- leefkonst / verkeerkonst

Betekeningen van een hoofdtrefwoord kunnen nog meer verschillen. Er kan sprake zijn van homoniemen, waaronder homofonen. Toch zijn de betekenissen geplaatst achter één en hetzelfde trefwoord:

Acoluthus -- toortsdraagher / navólgher
 Actor -- anklaagher / eisscher / daagher
 Animalis -- zielijk / dierlijk
 Apologistica -- kluchtvertelkunde / verweerschriftkunde
 Schema (Geom.) -- afbeeldtsel / voorbeeldtsel
 Systole -- t'zamentrekking / vernaauwing / toesluiting

Nog altijd streeft Meijer ernaar het trefwoord te verklaren door middel van één woord. 86% van de vertalingen der hoofdlemma's is éénwoordig. Hierbij speelt het koppelteken geen rol meer. Mede daardoor zijn er in dit deel lange en weinig gebruikelijke woorden in overvloed. Werkwoorden zijn het maar zelden, doordat onder Meijers konstwoorden bijna geen werkwoorden voorkomen¹. Adjectief en bijwoord zijn er wel bij:

Aequilibris -- evenzwaarwightigh
 Analogatus -- ghelijkghevórmighdt
 Anthropopathoos -- menschghelijkvórmighlijk
 Aristocratice -- besterheerschighlijk
 Atheologus -- onghódtgheleerd
 Authenticus -- eighengheloofwaerdigh
 Axiomaticus -- gheloofspreukigh
 Medicophysicus -- gheneesnatuurkundigh
 Monarchice -- eenheerschendlijk
 Substrative -- onderspreidighlijk / onderworpijghlijk

Lange en ongewone substantieven zijn talrijk, doordat onder de konstwoorden de substantieven ver in de meerderheid zijn²:

Adiastasia -- onafstandigheid / onafstaaning
 Aequilatatio -- evenveruittrekking
 Auquilibrium -- evenzwaarwightigheid
 Analogistica -- ghelijkvórmigheidtskunde
 Astrologia -- starrevoorzegkunde
 Automatopoëtica -- zelfbeweeghselmaakkunde
 Melopoëtica -- zoetluidigheidtmaaking
 Monolemma -- eenanneeming
 Simultaneitas -- teghelijkzijnheid
 Sphaeropoëtica -- hemelkringmaakkunde
 Steganographia -- verborghenheidbeschrijving
 Synecphonesis -- gheljkuitspreeking

¹Zie Tabel 3 op p. 219.

²Zie Tabel 3 op p. 219.

Soms is zelfs een meerwoordig lemma vertaald met één woord:

Arcus complementi -- verschilboogh
 Areola papillaris -- tepelkring
 Articuli fidei -- gheloofsstukken
 Ascensio in coelum -- heemelvaart
 Mendacij exprobatio -- looghenverwijt
 Monticulus veneris -- venusberghje
 Speculum ustorium -- brandtspieghel

3.2.3.2.3.2.3. Betekenissen van meer dan één woord

1658. Van de vertalingen der hoofdtrefwoorden telt 14% meer dan één woord, gemiddeld 2,5 woorden per betekenis. Meestal gaat het hierbij om twee woorden, een enkele maal om drie of vier. Een betekenis van vijf woorden vormt al een grote uitzondering.

Meerwoordige betekenissen zijn van uiteenlopende aard. De meerwoordigheid kan veroorzaakt worden doordat de ingang bestaat uit een woordverbinding, die met een woordverbinding vertaald is:

Ab intestato -- zonder maaking
 Ad intra -- na binnen
 Arca foederis -- kist des verbondts
 Assa faetida -- duivels drek
 Author latinae linguae -- een schrijver der latijnsche taal
 Magistratus politicus -- borgherlijke overheid
 Secularis sacerdos -- weerdltlijk priester
 Species subalterna -- onderbeurtighe ghedaante

Een groot deel van de tweewordigheid is een gevolg van het feit dat Meijer een lidwoord voor het gegeven equivalent heeft geplaatst:

Aggregatum -- 't verzaamde
 Auditus -- 't ghehoor
 Malleolus (Anat.) -- de enkel
 Mamma -- een mam
 Maxilla -- 't kaakebeen
 Salvatella -- de mildtader
 Sceleton -- een gheraamte
 Splen -- de mildt

Herhaaldelijk is meerwoordigheid veroorzaakt doordat de vertaling van het éénwoordige hoofdlemma het karakter krijgt van een lexicografische definitie. Meijer zelf is zich ervan bewust dat hij het trefwoord niet altijd letterlijk heeft vertaald. In het voorwoord schrijft hij¹: 'en te veeler stede is onze vertólking niet zo zeer na de letter, als wel na de kraft en bedieding des woordts':

Amnios -- des vruchts binnenvlies
 Angina -- ontsteeking in de keel
 Antimeria -- deel voor deel stelling
 Apotelesma -- ghódtmenschlijk werk
 Atrophia -- benaudheid voor 't hart
 Mathematophilus -- liefhebber der wiskunde
 Meteora -- hooghvlieghende dampen
 Mola -- valsche bevruchting
 Styloglossum -- de priemghelijke tongespier
 Syneuresis -- bandighe t'zamenvoeghing / zenuwighe t'zamenghroeying

In het deel *Konstwoorden van 1658* verklaart 61% van de nieuwe betekenissen een sublemma. Een sublemma krijgt gemiddeld niet meer dan één betekenis.

¹W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [6].

Aangezien een sublemma een woordverbinding vormt met het hoofdlemma, doorgaans van twee woorden, substantief met bijbehorend adjectief, is de vertaling gewoonlijk ook een woordverbinding van twee woorden. Substantief met adjectief is meestal vertaald als substantief met adjectief¹:

Meteora Ignea -- vuurighe verhevelingen
 Meteora Aërea -- lóchtighe verhevelingen
 Meteora Aquea -- waterighe verhevelingen
 Meteora Composita -- t'zaamgezette verhevelingen
 Meteora Vera -- waare verhevelingen
 Meteora Apparentia -- schijnende verhevelingen
 Spatium Reale -- zaaklijke ruimte
 Spatium Imaginarium -- inghebeelde ruimte
 Spatium Finitum -- bepaalde ruimte
 Spatium Infinitum -- onbepaalde ruimte
 Spatium Successivum -- aftervólghende ruimte
 Spatium Extensivum -- uitspanighe ruimte

Indien in de vertaling de bijvoeglijke bepaling is weergegeven door een lidwoord met substantief, of door een voorzetsel met lidwoord en substantief, dan wordt daardoor de vertaling driewoordig of vierwoordig:

Alietas Disparationis -- anderheidt der verschilligheid
 Alietas Indeterminationis -- anderheidt der onbepaaling
 Alietas Determinabilis -- anderheidt van het bepaalbare
 Alietas Determinativi -- anderheidt van het bepalende
 Ambiguitas Vocis -- dubbelzinnigheid in 't woordt
 Ambiguitas Orationis -- dubbelzinnigheid in de reden
 Ambiguitas Rerum -- dubbelzinnigheid in de zaaken

Is een lidwoord vóór de vertaling toegevoegd, dan vergroot dat de meerwoordigheid:

Actus Examinis -- de daadt der beproeving
 Actus Cosecrationis² -- de daadt der inwyng
 Actus Ordinationis -- de daadt der órdening
 Motus Tonicus -- een rechte uitstrekking

Vormt het sublemma met het hoofdlemma een woordverbinding die omvangrijker is dan twee woorden, dan valt te verwachten dat ook de vertaling meer dan twee woorden telt:

Abstractus Per existentiam -- afghetrokken door de weezendlijkheid
 Acceptio Non praecisa -- niet juiste betekenis
 Accidens Ultimae actualitatis -- toeval der laatste werkelijkheid
 Magister Liberalium artium -- meester in de vrije konsten
 Modus Sic se habendi -- wijs van zo zich te hebben
 Motor Immobilis & movens -- onbeweeghlijke en beweeghende beweegher
 Musculus Rotundus major -- ghroote ronde spier
 Sensibile Per accidens -- door toeval ghevoeljik
 Sophisma Non causae pro causa -- dróghreden van gheen oorzaak als oorzaak

Steeds blijft het grondpatroon kern met bepaling. Van een lexicografische definitie kan men ten aanzien van deze betekenissen niet spreken. Het gaat hier immers om de getrouwe vertaling van een woordverbinding uit een vreemde taal.

Soms kan het vreemde adjectief in de moedertaal niet met één woord worden weergegeven, maar zijn er meer nodig. Dat gebeurt wel eens als het om ingewikkelde medische begrippen gaat:

Arteria Subclavia -- onder 't sleutelbeen gheleeghen slaghader
 Arteria Gastrepiploica -- des maaghs en nets slaghader

¹In de hier volgende voorbeelden zijn de samentrekkingen in samengestelde artikelen stilzwijgend opgelost. Het hoofdlemma waar het sublemma bij aansluit, is dus ook iedere keer voor het sublemma herhaald.

²In 1663 verbeterd tot: Actus Consecrationis.

Meatus Capteolarus -- op en nederghaande doorghang
 Medicina Hygieine -- gezondheid bewaarende artsenykunst
 Musculus Cricoarythenoides -- ring- en trechterghelijke kraakbeens spier
 Musculus Styloceratomyoides -- des tongbeens priemghelijke hoorn-spier

3.2.3.2.3.3. Labels

1658. In het deel Konstwoorden van 1658 begint Meijer op bescheiden schaal labels op te nemen om homoniemen van elkaar te onderscheiden. Het gaat hier om domeinlabels, die aangeven dat het gebruik van een woord beperkt blijft tot een bepaalde taalkring of tot een bepaald vakgebied¹. Meijer heeft dit in zijn voorwoord al aangekondigd²:

Daarenboven, overmits zommighe Konstwoorden in verscheide Onderwijzingen en Weetenschappen van de Wijsghieren³ ghebeezicht worden, en dat in de eene met een andere betekenis als in de andere, zijn die tót beter verstandt des Leezers onderscheidelijk⁴ ghedrukt, met byghevoeghde anwijzing⁵, tót welke onderwijzingen zy behooren, en wat zy in elke zegghen willen⁶.

De gebruikte labels volgen hieronder. In vette letter zijn gedrukt de vormen waarin het label voorkomt. Erachter staat het artikel dat Meijer in het deel Konstwoorden geeft met het label als lemma. Zo ziet men de betekenis die hij zelf aan het woord toekent:

Anat. / Anato. / Anatom. Anatomia -- ontleding / opsnijding / ontleedkunde

Astron. Astronomia -- sterloepkunde

Ethic. Ethica -- zedekunde / zedevórming

Geom. / Geomet. Geometria -- meetkunst / meetkunde

Gram. / Gramm. Grammatica -- letterkunst / spraakkunst / taalkunst

Lo. / Log. / Logic. Logica -- redenkunst / bewijskunst

Mathem. Mathematica, Mathema -- wiskunde / wiskunst

Mechan. Mechanica -- werkdaadt / ambacht / handtwerk

Med. / Medic. Medicina -- geneeskunde / geneeskunst / artsenykunst

Metaph. Metaphysica -- overnatuurkunde / overnatuurweet

Mus. Musica -- zangkunst / zangkunde

Opt. Optica -- schouwkunst / zichtkunde

Phil. / Philos. Philosophia -- wijsgheerigheid / wijsheid / wijsghierigheid / wijsheidzucht / wijsgheerte

Physic. Physica -- natuurkunde / natuurweet / aart- / óft natuurkennis

Poëtic. Poëtica -- dichtkunde / dichtkunst

Rhetor. Rhetorica -- redenrijkunst

Theol. Theologia -- Ghódtgheleerdtheid / schriftgheleerdtheid / Ghótdtsdienstkunde

Wij tellen hier 17 verschillende domeinen waaruit lemmata genomen zijn. Bij de Macrostructuur van dit deel hebben wij als meest duidelijk aanwezige domeinen van herkomst gevonden: wijsbegeerte, geneeskunde samen met de ontleedkunde, algemeen wetenschappelijke taal, godgeleerdheid, wiskunde, grammatica, rechtsgeleerdheid, astronomie⁷. Hiervan zijn algemeen wetenschappelijke taal en rechtsgeleerdheid niet in de labels terug te vinden.

Op de titelpagina van dit deel Konstwoorden zijn als domeinen van herkomst opgesomd: ‘Wijsgheerte, Wiskunde, Ontleedkunde, Geneeskunde, Rechtsgeleerdheid, en Ghódtgheleerdheid’. Hiervan is nog eens de rechtsgeleerdheid bij de labels niet aanwezig.

¹Moerdijk 1994: 61.

²W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [3].

³Wijsghieren: geleerden

⁴onderscheidelijk: apart

⁵nl. het label

⁶en wat zy in elke zegghen willen: en wat zij in elk vak te betekenen hebben

⁷Zie Tabel 4 op p. 220.

3.2.3.2.3.4. Fouten

1658. Als men de gebreken van de Microstructuur bekijkt, dan storen het meest de talrijke herhalingen in de samengestelde artikelen. Keer op keer worden de verschillende hoofdlemma's gecombineerd met dezelfde sublemma's, die vervolgens op precies dezelfde wijze zijn vertaald. De vertaling ervan levert zodoende weinig nieuws op:

Abstractio Negativa -- beneenighe Aftrekking
 Accidens Negativum -- beneenigh toeval
 Actus Negativus -- beneenigh Bedrijf
 Aequalitas Negativa -- beneenighe evenghrootheid
 Aeternitas Negativa -- beneenighe eeuwigheid
 Modus Negativus -- beneenighe wijs
 Simultas Negativa -- beneenighe teghelijkheid
 Acceptio Accidentalís -- toevallighe betekenis
 Actio Accidentalís -- toevallighe Doening
 Actus Accidentalís -- toevalligh bedrijf
 Materia Accidentalís -- toevallighe stóf
 Modus Accidentalís -- toevallighe wijs
 Mutatio Accidentalís -- toevallighe verwisseling
 Signum Accidentalís -- toevalligh teken
 Species Accidentalís -- toevallighe ghedaante
 Suppositio Accidentalís -- toevallighe onderstelling

Bovenstaande sublemma's, gevormd met **Negativus** en **Accidentalís**, zijn gevonden in de letters A, M en S. Rekenen we hun aantallen om naar het hele deel II, dan staan er in dit deel 24 sublemma's gevormd met het adjectief **Negativus** en 31 sublemma's gevormd met het adjectief **Accidentalís**. En dit zijn maar twee willekeurige voorbeelden.

Reeksen zoals deze geven sterk de indruk dat Meijer tal van sublemma's niet aan bronnen heeft ontleend, maar dat hij ze zelf heeft gemaakt door veel voorkomende adjectieven op te nemen. Zo heeft hij samengestelde artikelen gevormd van soms grote omvang. In de volgende druk zal hij de series sublemma's nog verder uitbreiden, om ze tenslotte in de uitgave van 1669 drastisch te besnoeien.

Overzien wij de samengestelde artikelen, dan treffen steeds weer de weinig begrijpelijke of minder fraaie betekenissen die voor allerlei sublemmata zijn gegeven. Echter, voor een deel behoren deze tekortkomingen gezien te worden als gebreken van de Macrostructuur. Voor een vergezochte of zonderlinge combinatie van hoofdlemma+sublemma is het wel erg moeilijk een acceptabele vertaling te geven. Meestal zijn dergelijke combinaties in 1669 weggelaten. Van de hier volgende voorbeelden is er in 1669 geen enkele gehandhaafd:

Abstractio Privativa -- beroovighe Aftrekking
 Abstractio Rationis -- aftrekking der reden
 Abstractio Negationis -- aftrekking der beneening
 Actio Reflexa -- weêromghebooghe Doening
 Actio Uniformiter difformis -- eenvórmighlijk / onghelíjkvórmighe Doening
 Actio Acta -- ghedaane Doening
 Actus Entitativus -- weezighend Bedrijf
 Actus Positivus -- stelligh Bedrijf
 Actus Informans -- bevórmend bedrijf
 Appetitus Concupiscibilis -- begheerende begheerte
 Apprehensio Intellectiva -- verstaanende bevatting
 Argumentum A primo ortum -- afkomstighe bewijsreden

In 1805 zijn nog wel te vinden:

Musculus Superbus -- hovaardighe spier
 Musculus Indignatorius -- verontwaerdighende spier
 Musculus Scalenus -- onghelíjkdryhoekighe spier

Maar dat zijn dan ook medische termen.

Naast de soms weinig gelukkige vertaling van sublemma's, zijn in de Microstructuur andersoortige tekortkomingen te constateren. Dat kunnen gewoon zetfouten zijn, maar ook minder fraaie of verkeerde betekenissen:

Affirmativus -- bevestighigh
(De betekenis wordt in 1731 **bevestiging** , in 1777 **bevestigende** .)

Ametria -- wanghemengdheid
(De betekenis wordt in 1688 **wanghemeendheid** en in 1720 **wangemetenheit** .)

Aneurisma -- ghezwel
(In 1663 verbeterd in **slaghaderghezwel** .)

Antimeria -- deel voor deel stelling¹
(De verklaring is zo onduidelijk dat latere bewerkers ten onrechte aan het verbeteren slaan.
In 1777 wordt de betekenis **deel door deel stelling** en in 1805 **deel door deelstelling** .)

Antiptosis -- val voor val stelling²
(Ook deze verklaring is zo onduidelijk dat latere bewerkers ten onrechte gaan wijzigen.
In 1688 wordt de betekenis: **val / voor val / stelling** , in 1720 **val / voorval / stelling** .)

Appendicula Vermiformis -- worghelijk anhanksel
(Hier is een zetfout gemaakt. In 1663: **wormghelijk anhanksel** .)

Arteria Hypogastrica -- onderzijdbuik-slaghader
(In 1663 verbeterd tot **onderbuiks slaghader** .)

Arteria Poplitea -- kniebuighs slaghader
(Deze weinig gelukkige betekenis in 1663 foutief: **knieschijfs slaghader** . Tot in 1805.)

Arteria Spermatica -- zaadtslaghader slaghader
(Betekenis in 1663 **zaad-slaghader** .)

Morosophus -- boertghek
(Betekenis lijkt niet juist. Nog in 1805 gehandhaafd.)

Scholastici -- schoolgheleerde
(In 1688 verandert het lemma in **Scholastice** . Dit is in 1720 verklaard als **schoolgeleerdelijk** .)

Scribae -- schriftgheleerde
(In 1805 verbeterd in **schriftgeleerden** .)

Socer } -- schoonvader / óft schoonmoeder
Socrus } behoudvader / óft behoudmoeder
(In 1663: **Socer -- schoonvader / behoudtvader**
Socrus -- schoonmoeder / behoudtmoeder .)

Spatula -- des schouderbladtsbeen
(Ten onrechte zijn **schouderbladts** en **been** samengevoegd. In 1805 wordt dit opgelost door het lidwoord weg te laten.)

¹Antimeria: (Log.) Verwisseling van het ene rededeel met het andere. Zondervan.

²Antiptosis: (Gram.) Verwisseling van de ene naamval met de andere. Zondervan.

3.2.3.2.3.5. Spelling

1658. De spelling in het deel Konstwoorden is niet anders dan die in het deel Bastaardwoorden. De veranderingen in de spelling zijn talrijk. Deze is veel consequenter, hoewel onregelmatigheden blijven voorkomen. Verdere bijzonderheden zijn te vinden bij de Microstructuur der bastaardwoorden².

Het koppelteken, in voorgaande drukken zo belangrijk, speelt in 1658 geen rol meer bij de vorming van woorden ter verklaring hoofdlemma's. Af en toe is het koppelteken gebruikt in de samenstellingen die hoofdlemma+sublemmata moeten verklaren.

3.2.3.3. Microstructuur 1663

3.2.3.3.1. Bastaardwoorden 1663

3.2.3.3.1.1. Structuur der artikelen

1663. Over de structuur van de artikelen in het deel Bastaardwoorden valt weinig op te merken. Samengestelde artikelen met sublemmata komen in dit deel niet voor. De artikelen bestaan uit een trefwoord met één of meer betekenissen. Wanneer aan een bestaand artikel een betekenis is toegevoegd, dan is die meestal achter de oude betekenissen gezet.

3.2.3.3.1.2. Betekenissen

3.2.3.3.1.2.1. Inleiding

1663. De uitbreiding van het deel Bastaardwoorden is in 1663 maar bescheiden. Ongeveer 1200 nieuwe betekenissen zijn toegevoegd. Hiervan is 49% terechtgekomen in nieuwe artikelen. Een nieuw artikel bevat gemiddeld 1,5 betekenissen, net zoals in de voorgaande druk. De overige 51% is toegevoegd aan bestaande artikelen, met gemiddeld 1,3 betekenissen per artikel.

De nieuwe bastaardwoorden hebben weer voor het overgrote deel - 79% - een vernederlandste vorm. De overige zijn wat betreft hun vorm wel zuiver Frans, maar kunnen vernederlandst zijn geweest in hun uitspraak³. Deze trefwoorden zijn hier dus min of meer ingeburgerd en de nieuwe artikelen in het deel Bastaardwoorden bevinden zich daarom ook in deze druk in het grensgebied tussen meertaligheid en ééntaligheid.

3.2.3.3.1.2.2. Betekenissen van één woord

1663. 92% van de toegevoegde betekenissen in het deel Bastaardwoorden bevat niet meer dan één woord. In de vorige druk koos Meijer bij 95% voor éénwoordigheid. Het trefwoord is meestal verklaard met een equivalent in de moedertaal.

Geregeld is sprake van niet meer dan één equivalent:

Adstringent -- samentrekkend
Aggressie -- anval
Audi -- hoort
Madame -- mevrouw
Mandataris -- bevelhebber

¹nl. geheimschrift

²Zie p.238 van deze studie.

³Zie p. 183 van deze studie.

Saccage -- plondering
 Supersolutie -- overbetaaling
 Suscitatie -- opwekking

Er kunnen enkele synoniemen zijn gegeven, met nagenoeg gelijke betekenissen:

Acceptant -- anvaarder / anneemer
 Activiteit -- ghaawigheid / vlugheid
 Menager -- huishouder / huisbezórgher
 Miserie -- deerlijkheid / jammerlijkheid / ellendigheid
 Servil -- slaafsch / slaafachtigh
 Suppuratie -- verzwearing / verettering
 Surplus -- overschót / overblijsel¹

Of enkele partieel synoniemen, waarvan de betekenissen slechts gedeeltelijk overeenkomen:

Alimenteren -- voeden / opvoeden / onderhouden
 Allusie -- schuilzin / schuilreden / zinspeeling
 Majestueux -- heerlijk / hoogachtbaar / hoogdraavend
 Mesusen -- misslagen / misbruiken
 Misterie -- verborghenheid / gheheim
 Mosquetier -- busschieter / busdraagher
 Stipuleren -- eisschen / bedingen

Soms verschillen de betekenissen van het trefwoord onderling nog sterker:

Accorderen -- vereenighen / toestaan
 Adstringeren -- toevoeghen / verbinden / samentrekken / toebrenghen
 Adversatie -- wederstreeving / teghendeel / wederdeel
 Alchymist -- stófscheyder / metaalbrander
 Succesneur -- navólgher / nazaat / erfghenaam

Bij zulke uiteenlopende betekenissen blijkt nogal eens sprake te zijn van fouten².

Van de nieuwe betekenissen is 92% éénwoordig. Net zomin als in de voorgaande druk is bij de vorming van betekenissen in dit deel nog gebruik gemaakt van het koppelteken. Men krijgt de indruk dat het opnemen van lange en ongebruikelijke woorden ter verklaring van bastaardwoorden af begint te nemen.

Ze zijn er nog wel onder de betekenissen, de lange en de vreemd aandoende woorden, maar ze lijken over het algemeen toch minder lang en minder vreemd. Het gaat hierbij in het bijzonder om substantieven, in mindere mate om werkwoorden. Adjectieven en bijwoorden zijn als nieuwe trefwoorden maar spaarzaam opgenomen³, zodat ze ook onder de betekenissen nauwelijks voorkomen:

Adsoneren -- toeghalmen
 Assigneren -- schuldtoewijzen
 Matureren -- rijpworden / rijpmaaken
 Subhasteren -- opveilen
 Surannueren -- overjaaren
 Surrogeren -- plaatsvullen
 Abortif -- stortgheboort
 Ambiguiteyt -- twijffelzinnigheid
 Approche -- ghehaakschans
 Arrementen -- pleitvernieuwingen / pleitverdaadingen / pleithervattingen
 Memoriaal -- onthoudtboek
 Mutin -- mitemaaker
 Sacrament -- heilduitsel / heilvertooning
 Sequestratie -- verschilgoedtbewaring
 Subhastatie -- stókverkoop / stókveyling
 Superstitie -- keurheiligheid
 Sursaut -- opspringing

¹De spelling is ongewijzigd overgenomen, ook bij kennelijke fouten.

²Voorbeelden hiervan op p. 250 van deze studie.

³Zie Tabel 3 op p. 219.

3.2.3.3.1.2.3. Betekenissen van meer dan één woord

1663. Van de nieuwe betekenissen in het deel Bastardwoorden is 8% meerwoordig. Zo'n betekenis kan zonder noodzaak, mogelijk per abuis, in meerdere delen zijn gezet:

Monseur -- mijn heer
Summa -- te zamen

Dikwijls gaat het om een woordgroepje dat de functie heeft van een equivalent van het trefwoord:

Abandonneren -- laten vaaren
Aboleren -- te niet doen¹
Advoyeren -- van waarden houden
Aromatiseren -- welriekend maaken
Municiperen -- bórgherrecht gheeven
Signaleren -- bekend maaken
Spanceren -- ghaan wandelen
Stateren -- doen staan blijven / houden staan
Subvenieren -- te hulp komen

Verklaringen met het karakter van een lexicografische defintie komen eveneens voor:

Accesneur -- bykomer in 't vonnissen
Appelleren -- voor recht roepen
Medicineren -- gheeesmiddelen ghebruiken
Mumie -- gebalsemt menschevleesch
Subhasteren -- by stók veilen
Summarie -- kort inhoudt

3.2.3.3.1.3. Fouten

1663. Al is het nieuwe onder de bastardwoorden van deze uitgave ook weinig omvangrijk, fouten zijn toch gemaakt. Het is opmerkelijk dat juist betekenissen die aan bestaande artikelen zijn toegevoegd, nogal eens van twijfelachtig gehalte zijn. Meijer heeft zo'n ongewone betekenis misschien ontleend aan een context waarin het trefwoord een afwijkende betekenis had²:

Accommodabiliteit -- behulpsaamheytd
(Van de betekenis zijn de laatste twee letters verwisseld. In de volgende druk verbeterd.)

Alternatif -- bybeurten
(Betekenis per abuis als één geheel gezet. In de volgende druk gecorrigeerd.)

Amabel -- (minbaar / minwaardigh) / liefwaardigh
(De betekenis **liefwaardigh** is toegevoegd en lijkt een germanisme. Nog in 1805.)

Apart -- (byzonderlijk / afzonderlijk / ter zijden) / verdeelt / byzonder
(De betekenis **verdeelt** lijkt niet juist. Nog in 1805.)

Appelleren -- weder ghehoor / voor recht roepen
(In de volgende druk **weder ghehoor verzoeken** en in 1805 **voor 't recht roepen**.)

Arrementen -- pleitvernieuwingen / pleitverdaadingen / pleithervattingen
(*WNT*³ onder Arrementen: 'Staat waarin een proces, dat is afgebroken, verbleven is'.
Nog in 1805 zijn voor **Arrement** de betekenissen **pleitverdediging** en **pleithervatting** gehandhaafd.)

¹ **te niet doen** in plaats van **vernietighen** komt herhaaldelijk voor. In feite is 'vernietigen' een oude betekenis van 'te niete doen'.

² In de hier volgende voorbeelden zijn de reeds aanwezige betekenissen tussen haken gezet.

³ *WNT* Supplement I: 1689.

Arrogeren -- toeieigenen / anmaatighen
Eerste, onjuiste, betekenis nog in 1805 gehandhaafd.)

Musijcq -- (maatvang / zangkonst / zangkunde) / nootvang
(In 1805 wordt **nootvang** geschrapt.)

Sisteren -- instaan / instellen / stuiten
(De eerste twee betekenissen zijn niet juist. In 1805 vervallen de betekenissen alle drie.)

Spanceren -- ghaan wandelen
(**ghaan** is overbodig, maar is nog in 1805 gehandhaafd.)

Stateren -- doen staan blijven / houden staan
(De verklaringen doen nogal onbeholpen aan. In 1777 wordt de tweede **staan houden** .)

Stipulatie -- eischmaaning
(In de volgende druk **eisch / maaning** .)

Superstitie -- (overstalligheid / bygheloof / afgheloof / wangheloof / waanghelooving /
overgheloof) / keurheiligheid
(Nog in 1805 treffen we de laatste, merkwaardige, betekenis aan.)

3.2.3.3.1.4. Spelling

1663. De spelling toont in dit deel wel wat verandering in de overgenomen lemmata, maar vooral in de betekenissen uit de voorgaande druk. Toch is deze op geen stukken na zo ingrijpend als in de vorige druk het geval was. De wijzigingen die zijn aanbracht, lijken meestal meer onopzettelijk te zijn dan doelgericht. De meeste veranderingen treden slechts incidenteel op en een bepaalde lijn valt er niet in te ontdekken.

3.2.3.3.2. Konstwoorden 1663

3.2.3.3.2.1. Structuur der artikelen

1663. In het deel Konstwoorden van 1663 blijft de structuur van de artikelen ongewijzigd. Nieuwe artikelen zijn gebouwd zoals de reeds aanwezige.

In nieuwe en in bestaande artikelen zijn ruim 1800 sublemmata voor de eerste keer opgenomen. De samengestelde artikelen die hierdoor ontstaan, of die hierdoor worden uitgebreid, zijn net als in de vorige druk, tamelijk ondoorzichtig van bouw. Opnieuw is dat een gevolg van de uiteenlopende manieren waarop is aangegeven dat onderdelen van een artikel zijn samengetrokken en dat daarvoor woorden zijn weggelaten. Niet altijd blijkt duidelijk welke woorden men moet herhalen.

Een samentrekking kan weer zijn aangegeven door de toepassing van wit, door het gebruik van accolades, door het plaatsen van horizontale lijntjes, of door een combinatie hiervan. De horizontale lijntjes, kastlijntjes van uiteenlopende lengte, vervangen in 1663 een deel van de koppeltokens die eerder in deze functie werden gebruikt.

3.2.3.3.2.2. Betekenissen

3.2.3.3.2.2.1. Inleiding

1663. Aan het deel Konstwoorden zijn ongeveer 5400 betekenissen toegevoegd. Hiervan is 82% opgenomen in nieuwe artikelen, 55% ter verklaring van een hoofdlemma en 27% ter

verklaring van een sublemma. In het deel Konstwoorden van 1658 kwam van de toegevoegde betekenissen slechts 48% in een nieuw artikel terecht.

Van de toegevoegde betekenissen is de overige 18% opgenomen in bestaande artikelen, 6% als aanvulling van de betekenissen die een hoofdlemma verklaren, en 12% ter verklaring van een sublemma, waarbij het bijna altijd gaat om een nieuw sublemma. In het deel Konstwoorden van 1658 kwam van de toegevoegde betekenissen niet minder dan 52% terecht in bestaande artikelen. Een groot verschil met de 18% van deze druk.

Van de nieuwe betekenissen in het deel Konstwoorden is dus in totaal 61% gebruikt om een hoofdlemma te verklaren, en 39% om een sublemma te verklaren. In de voorgaande druk was dit precies omgekeerd. De verklaring van sublemma's begint minder belangrijk te worden.

De lemma's in het deel Konstwoorden zijn zuiver uitheems van vorm en behoren meestal tot het Latijn, minder vaak tot het Grieks¹. De betekenissen dienen dus in de allereerste plaats ter vertaling, daarnaast natuurlijk als mogelijke vervanger van het trefwoord.

3.2.3.3.2.2. Betekenissen van één woord

1663. Vaker dan in de vorige druk gebruikt Meijer in het deel Konstwoorden het koppelteken om hoofdlemma+sublemma te vertalen met een samenstelling. Doorgaans is het koppelteken hierbij consequent toegepast, maar dat is ook wel eens anders:

Actus (Iuridic.) -- handeling / daadt		
Publicus -- openbaare	}	handeling
Privatus -- byzondere	}	
Forensis -- gherechts / ding-	}	
Maculae -- vlekken		
Solares -- zonne-	}	vlekken
Lunares -- maan-	}	
Volaticae -- vlieghende	}	
Hepaticae -- lever-	}	
Maternae -- moeder-	}	

In plaats van de gebruikelijke vertaling bestaande uit adjectief met substantief, kiest Meijer hier voor een samenstelling met een koppelteken erin, waarvan het eerste lid een bepaling vormt bij het tweede lid.

Verder blijft van kracht hetgeen wij reeds eerder hebben opgemerkt. Een sublemma vormt een woordverbinding met het hoofdlemma, en deze combinatie wordt over het algemeen ook met een woordverbinding vertaald.

Betekeningen van één woord - zonder koppelteken - dienen uitsluitend ter vertaling van hoofdlemma's. Van de vertalingen der hoofdtrefwoorden blijkt 85% éénwoordig te zijn. In de vorige druk was dit bijna hetzelfde, 86%. In het deel Bastaardwoorden van deze druk van 1663 is het 92%.

Zoals steeds vertaalt Meijer de trefwoorden bij voorkeur door een equivalent te geven in de moedertaal. Vaak niet meer dan één:

Agrifolium -- hulst	
Anachoreta -- kluizenaar	
Ascarides -- wurmpjes	
Melo -- meloen	Screatio -- roccheling
Mesonauta -- scheepsjongen	Secale -- róg
Mucus -- snót	Spinachia -- spinazie

¹Zie p. 186 van deze studie.

Hij kan enkele synoniemen geven, waarvan de betekenissen nagenoeg gelijk zijn:

Abigeatus -- veediefstal / veedievery
 Adipsia -- dorsteloosheid / onorstigheid
 Adscriptitius -- angeschreevene / anschrijving
 Metachoresis -- overvoering / overbrenging
 Monomachus -- kampvechter / eenvechter
 Myops -- stikziende / byzienigh
 Sanguinatio -- bloeding / bloedtloozing
 Scelotyrbe -- scheurbuik / blaauwschuit
 Singultus -- hik / nók
 Succinum -- barnsteen / emmer / amber

Partieel synoniemen komen wat minder frequent voor:

Adjutorium -- behulpschrift / behulpmiddel
 Agma -- breuk / bryzeling
 Anasarca -- waterzucht / slijmzucht
 Metallarius -- berghknaap / berghwerker
 Miniculator -- hoofdletterschilder / hoofdletterschrijver
 Satyra -- schepschrift / schempdicht
 Sinus (Med.) -- hólte / etterhólte¹
 Siro -- zweetpuist / zweetblaartje
 Stenochoria -- vernaauwing / toeghroeying

Nog sterker kunnen de betekenissen uiteenlopen. Meestal brengen zij de verschillende betekenis-aspecten van het trefwoord tot uitdrukking. Zulke betekenissen worden zonder nader onderscheid achter elkaar geplaatst:

Anagoge -- verbórghenheid / diepzinnigheid
 Anemia -- bloedtswindigheid / winderigheid
 Anorexia -- hongerloosheid / walghing
 Anthrax -- neghenoogh / pestkool
 Asyllepsia -- onontfanging / onvruchtbaarheid
 Siligo -- wintertarw / tarwenbloem
 Strabismus -- scheelheid / ooghenkramp
 Synedrium -- gherechtbank / verghadering

Meijer blijft bij zijn streven het hoofdtrefwoord te vertalen met slechts één woord. 85% van de betekenissen is éénwoordig. Hierbij speelt het koppelteken geen rol meer, terwijl er vrij veel lange en ongebruikelijke woorden zijn.

In 1663 heeft Meijer bij zijn konstwoorden geen werkwoorden opgenomen, en vrijwel geen adjectief of bijwoord. Onder de lange en weinig gebruikelijke woorden die hij als betekenis geeft, treft men daarom bijna alleen substantieven aan:

Adiapneustia -- onuitwaaseming
 Aequidistantia -- evenverheidt
 Agonotheta -- strijdtinsteller
 Amblyopia -- quaadtzienigheid / bótzienigheid / zwakghezicht
 Anastoicheiosis -- verhoofdtsóffing
 Anchyloblepharum -- ooghscheelsamenghroeying
 Antiferna -- teghenhuwlijksghoedt
 Archidiaconus -- operarmverzórgher
 Arcium -- ghrootklissenkruid
 Madarosis -- winkbraauwenuitvalling
 Melanagogus -- zwartegalafdrijvend
 Metoposcopia -- voorhoofdtkijkery / voorhoofdtwaarzegghery
 Satisaccéptio -- ghenoeeghanneeming
 Simitas -- bochelneuzigheid
 Subdifferentia -- onderonderscheid Subintransia -- onderinghaaning

¹ etterhólte lijkt een hyponiem van hólte .

Woorden als **evenverheid** , **opperarmverzórgher** , **ghenoeghanneeming** , **onderonderscheidt** en **onderinghaaning** , zijn duidelijk het resultaat van vertaling, en daarmee is het ongewone van deze woorden verklaard. Vaak speelt getrouwe vertaling hier de hoofdrol.

Juist kunstwoorden kunnen weinig bekende of moeilijk te begrijpen zaken weergeven. Bij vertaling in de moedertaal moeten alle onderdelen van hun betekenis behouden blijven. Als Meijer zo'n kunstwoord wil vertalen met één woord, dan zal al gauw een ongewoon, of ingewikkeld woord het resultaat zijn¹. Het zijn in hoofdzaak samenstellingen waarmee hij vertaalt. De verschillende elementen van de betekenis worden in de vertaling aan elkaar geplakt. In hoeverre Meijer deze woorden elders heeft gevonden en in hoeverre hij ze zelf heeft bedacht, is moeilijk vast te stellen.

Meer nog dan in de vorige druk, worden in dit deel de twee woorden van een meerwoordig lemma, en ook wel van de verbinding hoofdlemma+sublemma, vertaald met één enkel woord zonder koppelteken. Dit gebeurt vooral op het gebied van de botanica. Erg ongewoon zijn de botanische termen in deze éénwoordige vertalingen gewoonlijk niet. De moedertaal blijkt begrijpelijke, ingeburgerde benamingen te bezitten van één woord, voor planten en kruiden die in het Latijn een naam van meer woorden dragen:

Anagallis Aquatica -- waterpungen / beekpungen
 Aster atticus -- sterrekruidd
 Malum Armeniacum -- apprikoos
 Malva Osiriaca -- keeskenskruidd
 Millefolium Aquatile -- waterduizendtblad
 Morsus diaboli -- duivelsbeete
 Satyrium basilicum -- hondekenskruidd
 Solanum Tetraphyllum -- wolfsbezie / spinnekóppen
 Stratiotes Aquatilis -- waterruiterskruidd / krabbenklaauw

3.2.3.3.2.3. Betekenissen van meer dan één woord

1663. In het deel Kunstwoorden is 15% van de toegevoegde vertalingen van hoofdtrefwoorden meerwoordig, met een gemiddelde van 2,6 woorden. De meerwoordige betekenissen zijn verschillend van karakter. Er zijn er die de indruk geven dat de zetter ze toevalligerwijze in meer delen heeft gezet:

Apopsychia -- van zich zelf valling
 Apospasma -- van een scheuring
 Apotychia -- te loor stelling
 Arnoglossum -- lams tong
 Arum -- kalfs voet
 Meleagris -- kievits eyeren
 Salusandria -- nardus zaadt
 Sphacelus -- 't koudt vuur

Soms zijn betekenissen meerwoordig doordat Meijer ze heeft voorzien van een lidwoord:

Abdomen -- de buik
 Acrochordon -- een wrat
 Additamentum -- 't bykoomende
 Malum (Botan.) -- een appel
 Soda -- de zode
 Somnambulul -- een slaapwandelaar
 Syagonagra -- de kaakjicht

Meestal is bij de meerwoordige betekenis sprake van een vertaling die het karakter heeft van een lexicografische definitie. Dit soort definitie wordt voor Meijers verklaring van kunstwoorden steeds belangrijker. Dat is niet vreemd, want het is doorgaans eenvoudiger

¹Vergelijk p. 225 van deze studie.

om een moeilijk begrip weer te geven met een lexicografische definitie, dan met een vertaling van slechts één enkel woord. Het resultaat is ook heel wat begrijpelijker:

Amalgamatio -- doorbijting met quikzilver
 Anakephalaoisis -- herhaaling der hoofdpunten
 Analogistae -- voogden die geen rekening hoeven te doen
 Apositia -- afkeer van eeten
 Aracus -- kleene platte erwten
 Autographum -- schrift van eighener handt
 Marasmus -- sleepende óft taaye ziekte
 Melum -- appelghroote uitschieting van 't druifbessevlies
 Monomachia -- ghevecht van een teghen een
 Sinapismus -- blaarmaakende zalf
 Sisymbrium -- roode wilde munte
 Stranguria -- waterloozing by dróppels
 Subinvestitus -- leenmans leenman
 Summarium -- korte optelling
 Synochus -- anhoudende koorts

In het deel *Konstwoorden* van 1663 vertaalt 39% van de toegevoegde betekenissen een sublemma. Het sublemma vormt met het hoofdlemma meestal een woordverbinding van adjectief en substantief en ook in deze druk is de vertaling over het algemeen een woordverbinding van twee woorden, adjectief en substantief¹:

Actio Ambulatoria -- wandelend recht
 Actio Arbitraria -- ghoedtdunkigh recht
 Actio Centumviralis -- honderdtmannigh recht
 Actio Chirographaria -- handschriftigh recht
 Actio Civilis -- bórgherlijk recht
 Actio Confessoria -- belijdend recht
 Actio Contraria -- rechtstrijdigh recht

Af en toe is het adjectief vertaald door een lidwoord in de genitief met een substantief, hetgeen de vertaling omvangrijker maakt:

Angulus Decussationis -- hoek der kruissing
 Arcus Incidentiae -- boogh der invalling
 Magistratus Major -- des landts overheidt
 Morbi Incrementum -- toeneeming der ziekte
 Morbus Intemperiei -- ziekte der onghemaatighdheid

Het adjectief kan met nog meer woorden zijn weergegeven:

Ars Componendi -- de konst van t'zamenstellen
 Medicamentum Nasale -- in de neus ghestooken gheneesmiddel
 Medicamentum Emplasticum -- an een lijmend gheneesmiddel
 Medicamentum Epulaticum -- lijktekens maakend gheneesmiddel
 Morbus Scheticus -- licht te verdrijvene ziekte
 Servus Orcinus -- na 's heeren doot vrye slaaf

Vormen sublemma en hoofdlemma een woordverbinding van meer dan twee woorden, dan zal ook de vertaling meer woorden tellen:

Actio In rem -- recht op de zaak
 Actio Pro socio -- recht voor een metghezel
 Actio Juris jurandi -- recht van 't eedtzweeren
 Morbus Totius Substantiae -- ziekte der gansche zelfstandigheid
 Morbus Acutus simpliciter -- een voudighlijk scherpe ziekte
 Morbus Acutus Ex decidentia -- door vervalling scherpe ziekte
 Morbus Non venenatus -- niet verghiftighe ziekte
 Motus Ad quantitatem -- beweeghing tot hoeghrootheid

¹In de hier volgende voorbeelden zijn samentrekkingen stilzwijgend opgelost.

3.2.3.3.2.3. Labels

1663. In 1658 begon Meijer op bescheiden wijze labels op te nemen om homoniemen van elkaar te onderscheiden. Het waren domeinlabels, die aangaven dat het gebruik van een woord beperkt bleef tot een bepaald vakgebied.

In deze druk blijft Meijer terughoudend met de toepassing van labels. Wel neemt hij nog een paar nieuwe op. We vermelden ze hieronder, samen met de betekenis die Meijer ze als kunstwoord in deze druk geeft:

Arithmet. Arithmetica -- telkunst / rekenkunst / tal- óft telkunde

Botanic. Botanica -- kruidtkunde

Chronolog. Chronologia -- tijdtrekening / tijdtrekenkunde

Chymic. Chymicus -- metaalkooker / stófscheider

Chymia -- metaalkookkunde / stófscheidtkunde / scheikonst

Juridic. Juridicus -- rechtspreker / rechtgheever

Jurisprudentia -- rechtkunde / rechtswijsheid / rechtsgheleerdtheid

Voor de laatste twee labels gebruikt Meijer afkortingen van woorden die, met de bedoelde betekenis, niet bij de kunstwoorden gevonden worden.

Van de hier genoemde vakgebieden bleken bij de Macrostructuur van dit deel recht, kruidkunde en scheikunde inderdaad te behoren tot de duidelijk aanwezige domeinen van herkomst¹. Op de titelpagina van dit tweede deel is als domein van herkomst alleen de 'Kruidtkunde' toegevoegd.

3.2.3.3.2.4. Fouten

1663. In de uitbreiding van het deel Kunstwoorden zijn in 1663 weer allerlei onvolkomenheden te constateren. Er is sprake van kleine en grote zetfouten, en van foutieve, of op z'n minst onhandig gekozen, betekenissen. Hieronder volgt een bloemlezing:

Agonia -- zaadeloosheid

(Pas in 1805 verbeterd tot **raadeloosheid** .)

Agriocastanum -- wilde kastanjen / aardnooten / aardtakers

(In 1805 alle betekenissen in het enkelvoud: **wilde kastanje / aardnoot / aardaker** .)

Alleluia -- koekkoeksbroodt / zuure klaveren

(Deze wonderlijke vertaling zelfs in 1805 nog gehandhaafd.)

Amaranthus -- fluweelbloemen

(In 1720 enkelvoud **fluweelbloem** .)

Amphoteroplou -- heen-en weerreisverzekering

(In 1669 **heen-en weêrreis verzekering** , in 1688 **heen- en weêrreis verzekering** .)

Anathymiasis -- uitwaaseming / waas=

(Na twee andere artikelen volgt bovenaan de volgende bladzijde: **sem / drooghe damp** .

In de volgende druk wordt het artikel aangevuld tot **uitwaaseming / waaseming** . De **drooghe damp** is verdwenen.)

Arcarius -- 's landtsgheldtbewaarer

(Nog in 1805 als één woord opgenomen.)

Aux -- inronchts verste punt

(Een raadselachtig artikel. Nog in 1805.)

¹Zie Tabel 4 op p. 220.

Marasmodes -- ineetende koorts / uitteerende
(In 1805 duidelijke samentrekking: **ineetende of uitteerende koorts** .)

Matertera -- moeders zusters moeye
(In 1669 verbeterd tot **moeders suster / moeye** .)

Medicamentarius -- quaade drankgheever / drankmaaker
(In 1688 **quaadedrankgheever** , in 1720 is **quaade** terecht weggelaten.)

Melancholia -- droefzinneloos gheid
(In 1669 **droefzinneloosheid** . Pas in 1805 is deze niet bestaande betekenis geschrapt.)

Metaxarius -- zijdehandelaars
(In 1669 verbeterd tot **zijdehandelaar** .)

Scotinus -- verwloof
(Eerst in 1777 **verwloos** .)

Smilax -- winde / wrange / klókjes winde / ibenboom
(De betekenis **ibenboom** , oude benaming van de taxus, lijkt niet juist. Meijer kan de betekenis hebben aangetroffen in het *Tetraglotton*: **Smilax (...)** **Eenen Yberboom** .)

Sororius -- zusterling / zustersman
(Betekenis zal eerder moeten zijn 'zusterlijk' of 'van een zuster'. In 1805 is **zusterling** geschrapt.)

Superincarnatio -- overvleissching
(Betekenis in 1805 gewijzigd in het evenmin fraaie **overbevleesching** .)

Syngrapha -- samenondertekening / samenhandtschrift
(De betekenis is 'schuldbekentenis'. De leenvertalingen zijn nog in 1805 gehandhaafd.)

De adjectieven die als sublemma zijn toegevoegd, lijken minder algemeen bekend dan in de vorige druk. Toch worden heel wat nieuwe adjectieven opgenomen en weet de bewerker ook in deze druk niet steeds maat te houden.

Een goed voorbeeld biedt het nieuwe artikel **Morbus** , dat 150 sublemma's telt. Alle mogelijke en onmogelijke adjectieven worden hierin met het hoofdtrefwoord gecombineerd. Ze zijn lang niet altijd even elegant vertaald en dat leidt soms tot wonderlijke ziektes:

Morbus Solitarius -- alleenighe ziekte
Morbus Instrumentalis -- werktuighighe ziekte
Morbus Occultarum Qualitatum -- ziekte der verborghene hoedaanigheden
Morbus Cavitatum -- ziekte der hólligheden
Morbus Per essentiam -- door de weezenheid ziekte
Morbus Per consensum -- door 't zamenstemming ziekte
Morbus Intermittens -- tusschenophoudende ziekte
Morbus Periodicus -- streekhoudende ziekte
Morbus Repentinus -- schichtighe ziekte
Morbus Divinus -- ghóddelijke ziekte

3.2.3.3.2.5. Spelling

1663. Hier geldt wat is opgemerkt met betrekking tot het deel **Bastaardwoorden**. De spelling toont, vergeleken met die van de voorgaande druk, wel wat veranderingen, maar ze zijn niet talrijk. Wijzigingen lijken meestal onopzettelijk. De meeste veranderingen treden slechts incidenteel op. Over het algemeen is de spelling tamelijk consequent.

3.2.3.4. Microstructuur 1669

3.2.3.4.1. Bastaardwoorden 1669

3.2.3.4.1.1. Structuur der artikelen

1669. De structuur van de artikelen in het deel Bastaardwoorden is gelijk aan die in voorgaande druk. De artikelen bestaan uit een trefwoord, gevolgd door één of meer betekenissen. Als aan een bestaand artikel een nieuwe betekenis is toegevoegd, dan staat deze bijna steeds achteraan.

Nieuw is dat Meijer af en toe, wanneer hij betekenissen opneemt die geheel afwijken van de betekenissen die er al staan, vóór de afwijkende betekenissen geen Duitse komma meer plaatst, maar dat hij er een dubbele punt neerzet, of een puntkomma, of soms gewoon een punt. Hij doet dat kennelijk voor een meer nadrukkelijke scheiding. Het lijkt het allereerste begin te zijn van ordening onder de betekenissen:

1663 Specieux -- zonderlijk / zonderling

1669 Specieux -- zonderlijk / zonderling : schoon

1663 Suspenderen -- opschorten / afstellen

1669 Suspenderen -- opschorten / afstellen / uitstellen : hangen / ophangen

3.2.3.4.1.2. Betekenissen

1669. Het deel Bastaardwoorden is aangevuld met bijna 2500 nieuwe betekenissen. Hiervan maakt 58% deel uit van nieuwe artikelen, terwijl dit in de vorige druk 49% was. Een nieuw artikel telt gemiddeld 1,8 betekenissen, tegenover 1,5 in de vorige druk. Er zijn dus, percentagegewijs, iets meer betekenissen terechtgekomen in nieuwe artikelen, en deze artikelen zijn wat omvangrijker.

De overige 42% van de toegevoegde betekenissen is opgenomen in reeds aanwezige artikelen, met gemiddeld 1,5 betekenissen per artikel. In de vorige druk kwam 51% van de nieuwe betekenissen in bestaande artikelen terecht, gemiddeld 1,3 betekenissen per artikel.

3.2.3.4.1.2.1. Betekenissen van één woord

1669. Ruim 90% van de nieuwe betekenissen in het deel Bastaardwoorden is éénwoordig. Heel regelmatig geeft Meijer voor een nieuw trefwoord niet meer dan één equivalent in de moedertaal:

Accolladeren -- omhelsen

Affuit -- rolpaardt

Avontuurier -- waaghals

Machine -- kunstwerk

Masquerade -- mommendans

Mitigatif -- verzaftende

Satira -- steekdicht

Sicaneren -- moorden

Spectabel -- aanzienlijk

Hij kan ook enkele synoniemen geven, met nauw verwante betekenis. Herhaaldelijk voegt hij ze samen toe aan een bestaand artikel¹:

Absconsie -- verberging / verschuiling

Adjouteren -- byvoeghen / bydoen

Apozeme -- kooksel / ziedsel

¹In de gegeven voorbeelden zijn alleen de nieuwe betekenissen vermeld.

Malplaisant -- onvermaakelijk / wanvermaakelijk
 Merveilleux -- wonderlijk / wonderbaar
 Morion -- helm / stórmhoedt
 Secourabel -- behulpigh / behulpzaam
 Sepiment -- heining / schutting
 Solstitie -- zonnekeer / zonnewending

Betekeningen die onderling partieel synoniem zijn, komen even vaak voor. Ze maken onderdeel uit van een nieuw artikel, of zijn samen toegevoegd aan een bestaand:

Acerberen -- zuurmaaken / scherpen
 Adgresseur -- anvaller / angrijper / anvatter / antaster / anrander
 Almanak -- maandtwijzer / tijdtwijzer¹
 Manumissie -- vrylaating / vrymaaking
 Martyrie -- ghetuigenis / bloedghetuighenis²
 Musicant -- zanger / zinger / zangkonstenaar
 Secretary -- gheheimschrijfkamer / stadtschrijfkamer
 Sermoen -- vermaaning / reeden / spraak
 Statuiten -- inzettingen / landtwetten / steedewetten³
 Suppoost -- onderghestelde / onderhoorighe

Af en toe lopen de gegeven betekenissen onderling nog verder uiteen. Er is daarbij nog wel eens sprake van twijfelachtige verklaringen, maar dat is lang niet altijd meer het geval:

Abord -- aanspraak / anrading / anboordtlegging / ankomst
 Aditie -- toegang / toegaaning / erfvanvaerding
 Assentatie -- pluymstryking / vleying / toestemming
 Matinée -- ughtendteerghezang / lauweit
 Sugilleren -- lasteren / eerrooven
 Sujet -- onderdaan / onderwerp / inhoudt
 Surprenant -- verrassende / schichtigh

In het deel *Bastaardwoorden* is 90% van de nieuwe betekenissen éénwoordig. Het koppelteken speelt net zo min als in de voorgaande druk nog een rol bij de vorming van betekenissen voor het hoofdlemma. Ook staan in dit deel minder lange en vreemd aandoende woorden dan in eerdere bewerkingen van Meijer. Als ze nog voorkomen gaat het vaak om substantieven⁴:

Abord -- anboordtlegging
 Actrice -- dingtaalvoerster
 Administratie -- bewinthebbing
 Annone -- jaarnootdrift
 Authoriseren -- maghtighmaaken
 Machinatie -- quaadtbrouwing
 Malplaisant -- wanvermaakelijk
 Marchandeeren -- koopmanschappen
 Martiaal -- krijgghsmannelijk
 Matutin -- ughtendtstondigh
 Metamorphose -- ghestaltverwisseling
 Sabbatharis -- rustdaghsonderhouder
 Scholasticq -- leerjongenachtigh
 Sequestratie -- inbewaarderhandtstelling
 Sergeant -- ghelidtsluitter
 Specificatie -- ghedaantgheeving
 Superscript -- bovenopgheschreeven
 Synode -- kerkemaandtraadt

¹ **tijdtwijzer** is een hyperoniem van **maandtwijzer** .

² **bloedghetuighenis** is een hyponiem van **ghetuighenis** .

³ **steedewetten** is een hyponiem van **landtwetten** .

⁴ Van de trefwoorden in dit deel behoort 62% tot de substantieven. Zie Tabel 3 op p. 219 van deze studie.

3.2.3.4.1.2.2. Betekenissen van meer dan één woord

1669. Bijna 10% van de nieuwe betekenissen in het deel Bastaardwoorden is meerwoordig, met gemiddeld 2,7 woorden. Soms lijkt de meerwoordigheid te berusten op nonchalance van de zetter:

Apostel -- Ghóds bode
Standart -- veldt vlagh
Superficieel -- boven op
Surrept -- ter sluip

Regelmatig bestaat de betekenis uit een woordgroepje dat in z'n geheel de functie heeft van equivalent van het trefwoord:

Absenteren -- zich t'zoek maaken
Approberen -- van waerde houden
Attesteren -- ghetuyghenis gheeven
Monsteren -- heirschouwing doen
Sisteren -- stil doen staan
Subjugeren -- onderdaanigh maaken
Succumberen -- de neederlaagh hebben
Supereren -- te boven ghaan
Surabonderen -- overvloedigh zijn

Meestal is bij de meerwoordige betekenis sprake van een lexicografische definitie. Dikwijls niet zo fraai en uitvoerig, soms nog primitief, maar toch al duidelijk een lexicografische definitie. Hoe verder Meijer komt met zijn bewerkingen van de Woorden-Schat, hoe meer hij voor deze vorm van definiëren kiest:

Accepteren -- t'zijn voordeele anvaerden
Antidateren -- den dagh vervroeghen
Auctie -- verkooping by opslag
Marmelade -- doorzuikerde queepeeren
Martyrie -- mishandeling om 't gheloof
Moduleren -- op de maat zingen
Mulcteren -- met gheldt boete straffen
Saldo -- slót van afrekening
Squinantie -- wurgh in de keel
Suppliceren -- ootmoedigh verzoeken
Subhastatie -- verkooping by uitroep

3.2.3.4.1.3. Fouten

1669. In de Microstructuur van het deel Bastaardwoorden van 1669 zijn fouten geslopen van velerlei aard. Het lijkt haast onvermijdelijk bij de uitbreiding van de Woorden-Schat, met zijn duizenden lemma's en tienduizenden betekenissen. Wanneer we denken aan het schrijfgereedschap van inkt en ganzenveer, en aan de werkwijze in de toenmalige handzetterij, dan zou het eerder verbazing wekken als in het toegevoegde géén fouten voorkwamen. Wel is er natuurlijk verschil tussen enerzijds fouten die het gevolg zijn van de toenmalige manier van schrijven en van zetten, en anderzijds fouten die voortkomen uit de zienswijze van de bewerker. Een kleine bloemlezing uit beide soorten ter illustratie:

Abstersif -- afvaagheyt / afwisschend
(Eerste betekenis in 1720 verbeterd in **afvaagbaar** .)

Addictie -- toekennen / toesegghing
(In de volgende druk is **toekennen** veranderd in **toekenning** .)

Aditie -- toetreding / der hereditieit
(De Duitse komma is geschrapt in de volgende uitgave: **toetreding der hereditieit** .)

Adminicul -- onderstunsel
(In de volgende druk **ondersteunsel** .)

Adminiculeren -- ondersteuning / helping
(In 1720 is het trefwoord gewijzigd in **Adminiculatie** , zodat de betekenissen goed zijn.)

Allegueren -- bybrenging
(In de volgende druk **bybrengen** .)

Antidateren -- teeghenteekenen / den dagh vervroeghen
(De eerste verklaring is onjuist, de tweede onvolledig. In 1777 zijn ze samen vervangen door **de dagtekening vervroegen** .)

Asseurateur -- zee verzeekerer
(Waarschijnlijk is bedoeld 'verzekeraar van zeeschepen met hun vracht'. Het gehele artikel vervalt in 1777.)

Atome -- ondeelbaar / stófken
(Pas in 1777 **ondeelbaar stofken** .)

1663: Avanceren -- voorderen / voortzetten Avantage -- voordeel
1669: Avanceren -- voorderen / voortzetten / voordeel Avantage -- voordeel doen
(Pas in 1731 wordt de betekenis van **Avantage** weer **voordeel**. En niet eerder dan in 1805 is achter **Avanceren** de betekenis **voordeel** weggelaten.)

Magie -- wijsheid
(Onvolledige verklaring. Bedoeld zal zijn 'geheimzinnige wijsheid'. Nog gehandhaafd in 1805.)

Mandement -- daaghbrief : verlóf
(De tweede betekenis lijkt niet juist. Nog in 1805.)

Matrimoniaal -- moederlijk
(Betekenis moet zijn 'behorend tot het huwelijk'. Nog in 1805.)

Mine -- ghelaat / ghelaerde
(Laatste betekenis in de volgende druk verbeterd tot **ghebaerde** .)

Scholasticque Doctoren -- schoolgheleerde
(In 1720 **schoolgeleerden** .)

Sententie Provisioneel -- middelerwijs / ghewijsde
(**middelerwijs** zal 'middelerwijl' moeten zijn, en de Duitse komma is overbodig. Pas in 1805 beide betekenissen samen veranderd in **voorlopig gewysde** .)

Simonie -- gheestelijke amptkoopning
(De beknoptheid is hier al te groot. In 1805: **koopning van een geestlyk ampt** .)

Subreptif -- steelsche wijze
(In 1720 verbeterd tot **steelscher wijze** en in 1805 tot **steelswys** .)

Superficieel -- boven op
(Het hele artikel is geschrapt in 1720. In 1777 keert het terug:
Superficiel -- oppervlakkig / uitwendig / gemeen .)

3.2.3.4.1.4. Spelling

1669. De spelling heeft in het deel Bastaardwoorden geen wijziging van belang ondergaan. Zo hier en daar valt enige verandering waar te nemen, die met geringe consequentie is doorgevoerd¹.

3.2.3.4.2. Konstwoorden 1669

3.2.3.4.2.1. Structuur der artikelen

1669. Net zoals bij de bastaardwoorden, is in het deel Konstwoorden de structuur van de artikelen nagenoeg dezelfde als in de vorige druk.

Ook in dit deel plaatst Meijer af en toe tussen twee betekenissen een dubbele punt of puntkomma die de Duitse komma vervangt om sterk uiteenlopende betekenissen duidelijker te scheiden:

Area (Vulgò) -- plaats ; dórschvloer
 Manceps --koopet / huurer : tóllenaar
 Spleneticus -- miltigh : mildtversterkende : miltzuchtigh

Soms is in de verklaring van een artikel het voegwoord **ófte** gebruikt. Het wordt achter de Duitse komma gezet, hetgeen ons wat dubbel voorkomt. Het nevenschikkend voegwoord **ófte** kan daarbij onderdeel uitmaken van een samentrekking van betekenissen, zonder dat dit nader is aangegeven. De gebruiker moet in zo'n geval kennis genoeg bezitten om vast te stellen of er wél of géén sprake is van samentrekking:

Accusatio Interneccini -- anklaghing van ombrenging / ófte doodtslag om erffenis te
 bekoomen.
 Agnatus -- maagh / ófte bloedvriendt van vaders zijde
 Stipulatio -- verbintenis / ófte toezegghing door vraaghen / en antwoorden

In het laatste voorbeeld is te zien dat de Duitse komma een enkele maal niet de functie heeft betekenissen te scheiden, maar fungeert als pauzeteken in een langere verklaring. Hiervan zijn meer voorbeelden te vinden:

Actio (Juridic.) Ad trebellianicam -- recht van den erfghenaam uit de handt / op den
 erfghenaam over de handt / tót het vierde deel der erffenis
 Antichresis -- teeghenghebruik / vruchttrekking van veronderpandt ghoedt / in plaatse der
 winpenningen van 't gelt / daar 't ghoedt voor verpandt is

3.2.3.4.2.2. Betekenissen

1669. In het deel Konstwoorden van 1669 heeft Meijer ongeveer 4400 nieuwe betekenissen opgenomen. 72% maakt deel uit van nieuwe artikelen, 65% als vertaling van een hoofdlemma en 7% als vertaling van een sublemma. De overige 28% is geplaatst in bestaande artikelen, 16% ter vertaling van een hoofdlemma en 12% ter vertaling van een, vrijwel altijd nieuw, sublemma. In de uitgave van 1663 kwam bij de konstwoorden 82% van de toegevoegde betekenissen terecht in nieuwe artikelen en 18% in bestaande.

We zien dus dat van de nieuwe betekenissen in dit deel ongeveer 81% dient ter vertaling van een hoofdlemma en 19% ter vertaling van een sublemma. In 1663 was dit resp. 61% en 39%, een opvallend verschil. De vertaling van sublemma's is in deze druk minder belangrijk dan in 1663.

¹Meer over de spelling van 1669 op p. 284 van deze studie.

3.2.3.4.2.1. Betekenissen van één woord

1669. Het gebruik van het koppelteken om de woordverbinding van hoofdlemma met sublemma te vertalen door middel van een samenstelling-met-koppelteken, komt in deze druk onder de nieuwe betekenissen van het deel Konstwoorden weinig meer voor:

Actus Extraneus -- buiten-handeling
 Arteria Pulmonalis -- long-slaghader
 Morbus Pestilens -- pest-ziekte
 Servus Arcarius -- gheldtkas-slaaf

28% van de vertalingen van hooflemma+sublemma bestaat uit één enkel woord, zonder koppelteken:

Aedilis Curulis -- ghebouwmeester / wijkmeester / buurtmester¹ / brandtmeester
 Affectio Hysterica -- opstyghing
 Anethum Tortuosum -- beerwortel
 Appetitus Caninus -- hondtshonger
 Auricula Muris -- muizenoor
 Mammaria Arteria -- mamslaghader
 Matertera Maxima -- betoveroudtmoeye
 Mel Roscidum -- honighdauw / dauwhonigh
 Mesaraica Vena -- dundarmscheelader
 Salvia Romana -- scharley
 Sententia Interlocutoria -- byoordeel / tusschenvonnis
 Serpentaria Minor -- paapenkullekens / kalfsvoet
 Societas Classis navalis -- scheepsmaatschappy
 Supercilium Veneris -- gherwe / duizendtbladt

Voor het overige blijft van kracht dat een sublemma een woordverbinding vormt met het hoofdlemma, en dat deze ook met een woordverbinding wordt vertaald.

Betekenenissen van één woord - zonder koppelteken - dienen nog steeds in hoofdzaak om hoofdlemma's te vertalen. Nog altijd is 87% van de vertalingen van hoofdlemma's éénwoordig. In de vorige druk was dit 85%.

Meestal vertaalt Meijer het hoofdlemma door een equivalent te geven in de moedertaal. Hij kan daarbij volstaan met één equivalent:

Accipitrina -- havikskruidt
 Acromphalon -- midnavel
 Attingentia -- anraakendheid
 Mecometria -- lengtmeetkunde
 Mitra -- klóshuisken
 Muralium -- ghlaskruidt
 Semeioticè -- teekenkundighlijk
 Soleus -- plaatghelijk
 Stomaticus -- mondtsterkende

Hij kan enkele synoniemen opnemen, met nagenoeg gelijke betekenis:

Aedificatoria -- bouwkonst / bouwkunde
 Aenobarbus -- roodtbaerdt / róssebaerdt
 Anodynus -- pijnstillende / smertverdrijvende
 Mandibula -- kaakenbeen / kinnebakken
 Marsupalis -- tasghelijk / tasachtigh
 Municipalis -- steedsch / stadts / burgsch
 Scaphöides -- schuitachtigh / schuitwijzigh
 Scleroticus -- hardtmaakende / verhardende
 Symphonia (Music.) -- samenklank / samengheluidt

¹Dit moet zijn: buurtmeester.

Minder dikwijls zijn de betekenissen onderling partieel synoniem:

Alopecia -- haeruitvalling / haereloosheid
 Anaticus -- eevenghelijk / evenzwaar
 Anthemis -- kamille / kamillebloemen
 Astronomicus -- sterrekundigh / sterreloopkundigh
 Mento -- ghrootkin / langkin
 Miurus -- verminderende / allenksverminderend
 Sydreuon -- verzellende / bystaande
 Symphyticus -- heelende / samenhechtende

Nog sterker kunnen betekenissen verschillen. Ze geven dan de uiteenlopende betekenisaspecten van het trefwoord weer. Soms zijn het homoniemen:

Acme -- stilstandt / t'op / t' hoogst
 Androgynus -- manwif / wifman
 Argentarius -- wisselaar / zilversmidt
 Medicamentarius -- artsenyumenger / artsenyverkooper
 Monopolium -- alleenkoop / opkoop / voorkoop / inkoop
 Solutio (Jurid.) -- betaaling / voldoening ; voldoeningschrift
 Sternutatorius -- sniezende / sniezingverwekkende

Meijer blijft ernaar streven het hoofdtrefwoord te vertalen met één woord. Net als in de vorige druk, levert deze handelwijze in het deel Konstwoorden nogal eens een tamelijk ongebruikelijk, ingewikkeld en/of lang woord op:

Anacatharsis (Theolog.) -- byspreukuitlegghing
 Anthera -- bloemmiddelspitsen
 Antipherna -- bruideghomsschat
 Argumentativus -- bewijsreedenigh
 Atnepos -- betnaächterkindtszoon
 Auctorisatio -- maghtighmaking
 Modificans -- wyzighmaakende
 Mutuum -- verbruikgheleendt
 Sphenopharingaeus -- wigghebeenkeeligh
 Spontaneus -- zelfwilligh
 Stratificatio -- dekselmaking
 Subclavius -- ondersleutelbeenigh
 Supertranscendens -- bovenoverklimmende
 Suprascapularis -- bovenschouderbladigh

Van de sublemma's, in woordverbindingen van meestal twee woorden, bleek 28% vertaald met één woord. Maar het hoofdlemma dat bestaat uit twee woorden is bijna altijd met één woord vertaald. Daar zijn nogal wat botanische termen onder:

Acetum mulsum -- hoonighazijn
 Aedilis cerealis -- lijftóghtbezórgher
 Arresta bovis -- prangwortel / stalkruidt
 Assecutoriae literae -- verzeekerbrief
 Auditorius nervus -- hoorzenuw
 Mel aërium -- luchthonigh / heemelhonigh
 Mesaraica arteria -- dundarmscheelslaghader
 Mutui datio -- verbruikleening
 Salix equina -- paerdestaert / kattaestaert
 Sceptrum morionis -- lischdodden / donsen / dullen / polsen

3.2.3.4.2.2. Betekenissen van meer dan één woord

1669. Van de vertalingen der hoofdlemma's in het deel Konstwoorden telt 13% meer dan één woord, namelijk gemiddeld 3,1. De meerwoordige betekenissen zijn verschillend van karakter. Er zijn er weer die toevalligerwijze in meerdere delen zijn gezet:

Abnepos -- náafterkindts zoon Masseter -- kaauw spier
 Atnepotis -- betnaächterkindts dóchter Moretus -- bezwangerings drank

Deze uitvoerigheid treft men vooral aan - zij het nog niet frequent - onder de betekenissen van sublemmata. Maar hier gaat het om de vertaling van een woordverbinding:

- Actio (Juridic.) Decreti -- recht teeghen de voorgheevers van aantal op eenigh ghoedt te hebben
 Actio (Juridic.) De in rem verso -- aanspraak om weêr te hebben / 't gheen ten nutte an iemandts ghoedt besteedt is.
 Actio (Juridic.) De paraphernis -- recht van een vrouw op de ghoederen / die zy vry heeft
 Actio (Juridic.) Ad falcidiam -- recht van den erfghenaam op de maakingbeurders / tót het vierde deel der erffenis

Meerwoordigheid bij de vertaling van sublemma's verdient nog wat meer aandacht. Van de nieuwe betekenissen in het tweede deel dient slechts 19% als vertaling van een sublemma, met gemiddeld ruim 1,2 betekenissen per sublemma.

Het sublemma is voor 28% vertaald met één woord, zoals we reeds hebben gezien. Hierbij voegen zich nog de samenstellingen met koppelteken die soms als betekenis zijn gegeven. De overige sublemma's zijn samen met het hoofdlemma waar ze bij horen door een woordverbinding vertaald. De omvang van de woordverbinding vertoont een onregelmatig beeld. 44% bevat meer dan twee woorden, namelijk gemiddeld 4,6.

Uit deze cijfers wordt duidelijk dat het tot nog toe normale patroon, van het sublemma dat samen met het hoofdlemma een woordverbinding vormt van twee woorden, die wordt vertaald met een woordverbinding van eveneens twee woorden, in deze druk het geijkte patroon niet meer is. Het komt nog wel voor, maar bij nog geen kwart der sublemma's:

- Alvi Criticus -- afscheidighe buikloop
 Axis Opticus -- zichtkundighe as
 Mandatum Simplex -- bloote daghbrief
 Mandatum Speciale -- byzondere lastgheeving
 Salvia Agrestis -- wilde salie
 Stipulatio Pura -- zuivere toezegghing

Als het adjectief is weergegeven door lidwoord of voorzetsel met substantief, wordt de vertaling omvangrijker:

- Absolutio Instantiae -- ontslaaning van rechtsvervólgh
 Accusatio Internecini -- anklaagging van ombrenging
 Advocatus Fisci -- 's landts voorspraak
 Mandatum Curiae -- daaghbrief van 't hof
 Mandatum Poenale -- daaghbrief met boetdwang
 Motus Distantiae -- beweeging der afstandt

Er kunnen nog meer woorden gebruikt zijn om het adjectief te vertalen:

- Alvi Coeliacus -- afghank der onvolkookte ghijl
 Alvi Lientericus -- afghank der ongheteerde spijs en drank
 Mandatum Interruptionis -- daaghbrief van afbreuk des ghedings
 Mandatum Petitorium -- daaghbrief van rauwe eisch
 Mandatum Subhastationis -- daaghbrief van openbaare verkooping

Vormt sublemma met hoofdlemma een woordverbinding van meer dan twee woorden, dan zullen meestal voor de vertaling ook meer dan twee woorden nodig zijn:

- Actio Ex stipulatu -- recht uit beding
 Actio De communi dividundo -- recht om de ghemeenschap te delen
 Mandatum Deputati judicis -- daghbrief van een ghemagtighdt rechter
 Mandatum Restitutionis in integrum -- daghbrief van herstelling in zijn gheheel
 Secundum Existendi consecutionem -- na ghevólgh van in weezen zijn

3.2.3.4.2.3. Labels

1669. Meijer blijft labels toevoegen om trefwoorden te klasseren, zij het in beperkte mate. In 1658 en 1663 nam hij uitsluitend domeinlabels op. In deze druk treffen we twee nieuwe aan. Het zijn, samen met de betekenissen die ze hebben gekregen als trefwoord in het deel *Konstwoorden*:

Chir. Chirurgia, Chirurgica -- wondtheelkonst / handmeestery

Pharm. Pharmaceutice, Pharmacopoëtica -- dróghbereykonst / artsenymaakkonst
Pharmacopaeia -- artsenybereykonst

Nog een label dat in dit deel voor de eerste maal voorkomt is (**Vulgò**) . Het Latijnse woord ‘vulgo’ betekent zoveel als: gemeenlijk, gewoonlijk, in het algemene spraakgebruik, in het gewone leven¹. Men zou hier kunnen spreken van een stilistisch label. Stilistische labels geven aan ‘dat het gebruik van het woord gebonden is aan een bepaald stijlregister boven of onder het neutrale niveau van de algemene taal’².

In het geval van de *Woorden-Schat* beduidt dit label dat een trefwoord niet behoort tot een bepaalde vaktaal, maar tot het meer algemene spraakgebruik. Dit ter onderscheiding van het homoniem dat, voorzien van een ander label, juist wel deel uitmaakt van een bepaalde vaktaal. Meijer plaatst het label bij trefwoorden die thuishoren in de algemeen wetenschappelijke taal. Het gaat om woorden die gebruikt worden in meerdere wetenschappen, of bij het spreken over wetenschap in het algemeen. Enkele voorbeelden:

Acetabulum (Vulgò) -- busje / kópje / panneken

Acetabulum (Botanic) -- navelkruidt

Indulgentia (Vulgò) -- ghedooghing / toelaating / verwillighing

Indulgentia (Theol.) -- aflaat

Indulgentia (Iurid.) -- strafsverghiffenis / strafvrygheeving

Orbicularis (Botanic.) -- verkensbroodt

Orbicularis (Vulg.) -- rondt / kringrondt

Surdus (Vulgò) -- doof

Surdus (Arithm.) -- onreedenigh

Temporalis (Vulgò) -- tijdelijk

Temporalis (Anatom.) -- hoofdtlaapigh

Vitalis (Botan.) -- huislook / groote donderbaerd

Vitalis (Vulgò) -- leevendigh

‘Vulgo’ is in de lexicografie van Meijers tijd een bekende term. Het woord wordt bijvoorbeeld door Kiliaan in zijn *Etymologicum* veelvuldig als label gebruikt. Bij Kiliaan echter geeft ‘vulgo’ aan dat een woord geen klassiek, maar ‘vulgair’ Latijn is, dat is middeleeuws Latijn, gevormd van een woord uit de moderne taal. Bijv. bij **bla(e)uw** vulgo **blaius**, bij **galey** vulgo **galea**, bij **spie(d)en** vulgo **spiare**, en bij **karmezijn** vulgo **carmesinum**³.

Het woord ‘Vulgo’ is door Meijer niet als trefwoord opgenomen bij de *konstwoorden* en hij heeft het in de *Woorden-Schat* niet nader verklaard. Misschien heeft hij de term bekend verondersteld. Het *Tetraglotton* geeft ‘vulgo’ wel als trefwoord en verklaart het met **Ghemeynelick / Oueral**.

¹Zie Zondervan: 1289.

²Moerdijk 1994: 60.

³Bron: Claes.

Eveneens voor de eerste keer neemt Meijer twee grammaticale labels op. Dat zijn labels die de aanduiding van woordsoort, syntactische functies of morfologische kenmerken bevatten¹. Van de labels, hier vet weergegeven, vinden we de betekenis in deel II:

Adject.	Adjectivus -- byvoeghlyk / bywerpigh
Substant.	Substantia – zelfstandigheit / onderstandigheit / onderstaanendheit Substantivus -- zelfstandigh

De overige labels die Meijer gebruikt, zijn reeds aanwezig in de druk van 1658, of in die van 1663.

3.2.3.4.2.4. Fouten

1669. De bewerking van 1669 heeft zeker geen foutloos resultaat opgeleverd. Vooral in de eerste letter van het alfabet, als het ware het begin van de bewerking, zijn veel fouten gemaakt. De letters M en S tonen minder feilen. Het begin van de bewerking is misschien door een onervaren zetter gezet. We volstaan hier met een aantal voorbeelden:

Abstentus -- weederhoudene van een erffenis an te ghaan
(In 1720 verbeterd tot: **wederhouden van een erffenis an te gaan** .)

Absurdum -- ongherijmdt / ongherijmdheit
(Niet enkel de foute tweede betekenis, maar het gehele artikel geschrapt in 1720.)

Acmaticus -- stildstaande
(In 1720 **stilstaande** .)

Actrix -- eidschersse
(In 1720 **eisschersse** en in 1805 **eisscheresse** .)

Adoptatitius -- anghenomen kindtsoon
(In 1745 wordt toegevoegd: **de zoon van een aangenomen kind** .
In 1805 is de onduidelijke betekenis van 1669 weggelaten.)

Adoptitius, Adoptatus, Adoptivus -- anneemeling / tót kindt anghenomen
(In 1805 wordt de betekenis **aangenomen kind** . Ook de tweede en juiste betekenis is dan geschrapt.)

Adrogator -- kindtanneeming
(Al in 1688 verbeterd tot **kindtanneemer** .)

Amphidaeum -- 't hoofdt van de mondt des lijfmoeders
(Welk deel van de baarmoeder is bedoeld, maakt de betekenis niet duidelijk. Nog in 1805.)

Ancylosis -- tongriem
(De juiste betekenis is: 'verstijving, eventueel met verkromming, van een gewricht'.
Nog in 1805.)

Antiphrasis -- teeghenwoordigh
(Gecorrigeerd in 1720 tot **tegenwoording** .)

Arrogatio -- kindtanneemer
Arrogator -- kindtanneeming
(In 1720 verbeterd door de beide betekenissen te verwisselen.)

¹Moerdijk 1994: 123.

Arthriticus -- leedensterkende / leedenzuchtighe / jichtighe
(Eerste, foutieve, betekenis pas weggelaten in 1805.)

Atta -- die de schroomt te raaken
(In de volgende druk: **die de aarde schroomt te raaken** . De betekenis blijft duister.)

Marmorarium -- zwarte andooren, zwarte malrove
(Pas in 1777 blijkt het trefwoord een sublemma dat aansluit bij **Marrubium** .)

Mater, in Astrolabio,
(Eerst in 1720 is het onvolledige artikel geschrapt.)

Minores -- minderjaarghe
(In 1745 meervoud: **minderjarigen** .)

Sensibile -- 't ghevoelijke / 't ghevoelbaar
(Gehele artikel vervallen in 1720.)

Successio Ab intestato -- navólghing / by versterf
(In 1731 vervalt de Duitse komma. In 1805 veranderd in **erfenis by versterf** .)

3.2.3.4.2.5. Weglatingen

1669. Meer dan 2600 sublemma's zijn uit het deel Konstwoorden geschrapt. Het gaat om vrij algemene adjectieven die meestal meerdere keren in deel II voorkwamen, en die steeds maar weer op dezelfde wijze vertaald werden. Dat samen met de sublemma's ook de vertalingen zijn vervallen spreekt vanzelf. Er zijn dus ook ongeveer 2600 vertalingen van sublemma's uit het deel Konstwoorden verdwenen. Meestal zijn de geschrapte adjectieven samen met hun betekenis in een of andere vorm nog wel te vinden op een andere plaats in het woordenboek¹. Er is weinig mee verloren gegaan, terwijl Meijer veel ruimte heeft gewonnen.

3.2.3.4.2.6. Spelling

1669. Evenmin als in het deel Bastaardwoorden is de spelling in het deel Konstwoorden ingrijpend gewijzigd. De veranderingen die optreden zijn weinig consequent.

3.2.3.4.3. Verouderde en ongewone woorden 1669

3.2.3.4.3.1. Structuur der artikelen

1669. Het nieuwe derde deel met verouderde en ongewone woorden dat Meijer in 1669 aan de Woorden-Schat toevoegt, bevat twee verschillende soorten artikelen.

In de eerste plaats zijn er artikelen die gebouwd zijn zoals alle artikelen in het eerste deel en de meeste artikelen in het tweede deel. Een trefwoord in romeins lettertype wordt gevolgd door één of meer betekenissen in een tamelijk vette, gotische letter. De betekenissen zijn bijna altijd gescheiden door een Duitse komma.

In de tweede plaats zijn er artikelen die naast het trefwoord in romein en de betekenissen in gotisch lettertype, een toelichting bevatten in een kleine cursieve letter. De bouw van dit soort artikelen is bijzonder onregelmatig. Hun lengte varieert van enkele woorden tot een hele pagina. De toelichting in cursief kan worden onderbroken door homoniemen van het hoofdtrefwoord of door sublemma's, beide in romeinse letter afgedrukt en gevolgd door

¹Voorbeelden op p. 198 van deze studie.

betekeningen in gotisch lettertype. Zelfs betekenissen van het hoofdtrefwoord kunnen nog in de toelichting zijn opgenomen. Opnoemers en woorden die bijzondere nadruk behoeven, zijn eveneens in romein afgedrukt. De toepassing van de verschillende lettertypes is niet altijd consequent volgehouden, hetgeen deze artikelen extra onoverzichtelijk maakt.

Zo nu en dan zijn in een artikel betekenissen samengetrokken:

Ameer -- boordt van de zee *ófte* een meer
 Schosse -- schille van boonen / *ófte* peulen
 Sloopen -- van elkanderen houwen / *ófte* hakken
 Snorre -- snaar / broeders / *ófte* zoons wijf
 Sóllebóllen -- over hals over hoofd neederwerpen / *ófte* neederkoomen
 Sóppen -- de tóppen weghneemen / *ófte* afkappen

Binnen een artikel heeft de Duitse komma meestal als functie het scheiden van de verschillende betekenissen. Af en toe fungeert zij echter als pauzeteken. Twee functies in één artikel is enigszins verwarrend:

Achte -- keizerlijk vonnis / overwooghen ghewijsde ; opteekening van een schuldighe / om hem te voorschijn te doen koomen
 Maalstadt, Maalsteede -- een buurt / die de zelfde moolen ghebruikt / banmoolen / moolenban / karspel / ban / rechtbank
 Spiegelghevecht, spiegelstrijdt -- verbeelding van een ghevecht / nabootsing van een strijdt / gheveinsdt ghevecht / daar een waar door afghebeeldt wordt
 Spillemaaghe -- maaghe van moeders zyde / verwant / daar men van moeders weeghen aan vermaaghschap is

Puntkomma en dubbele punt kunnen zijn gebruikt om sterk uiteenlopende betekenissen binnen een artikel te scheiden.

Alven -- spookten ; spóttten / boerten
 Aweet, Aweit -- Nachtwacht : oorloghszetting / ghevecht / schermutseling : laaghe
 Mark -- landtpaal / landscheyteeken / rijksuiteinden : ban / rechtsban : ghroot landschap
 Strange -- arm der zee / *ófte* van een stroom : het strandt / de oever¹

Homoniemen zijn soms stilzwijgend in het hoofdtrefwoord opgenomen. Puntkomma of dubbele punt kunnen dan de verschillende betekenisgroepen markeren. Dikwijls zijn homonieme lemmata binnen het artikel apart afgedrukt, met de bijbehorende betekenissen erachter:

Maal -- maat / ruimte ...
 Maal, ghemaal -- makker / maat / ghezel ...
 Maal -- reis / beurt ...
 Maal -- *beteekende ook by de Oude Saxen*, paal / bestek / einde: *als ook wet / recht / oordeel: en een t'zamenkomst om recht te spreken ...*

In dit deel komen verwijlslemma's voor, hoewel het herhaaldelijk gebeurt dat toch de betekenissen van het hoofdlemma nog even vermeld worden:

Aamaghtigh -- onmaghtigh ; *zoekt* amaghtigh
 Aanhórn -- *zoekt* Ahórn
 Amutse -- koorhoedt / koorkap ; *zoekt* almutse
 Auwaerdt -- onwaerdt ; *ziet* au
 Merren -- *zoekt* Marren, toeven / beiden
 Moghe -- maght / begheerte ; *ziet* meughe
 Schuldtheis -- *zoekt* schoudtheet
 Sóld, sóldaat -- *zoekt* zoud, zoudaat

¹Het is opmerkelijk dat **Strange** in de eerste twee betekenissen volgens het WNT Gelders is, in de laatste twee betekenissen zuidwestelijk. WNT XV: 2134.

3.2.3.4.3.2. Betekenissen

3.2.3.4.3.2.1. Inleiding

1669. De trefwoorden van het derde deel behoren tot de Nederlandse taalschat, al zijn ze dan ook meestal verouderd of ongewoon. Het deel met verouderde en ongewone woorden hoort daardoor meer thuis bij de ééntalige woordenboeken dan alle delen uit alle drukken van de Woorden-Schat die we tot nu toe hebben besproken.

In het deel Verouderde en ongewone woorden, dat in 1669 in z'n geheel nieuw is, staan in totaal ongeveer 5750 betekenissen. Hiervan dient 93% ter verklaring van een hoofdlemma en 7% ter verklaring van een sublemma. Een hoofdlemma wordt gemiddeld verklaard door 2 betekenissen, een sublemma door 1,3 betekenissen. Omdat de artikelen zeer onregelmatig van bouw kunnen zijn en de verschillende lettertypes niet steeds consequent zijn toegepast, geven deze cijfers de werkelijkheid slechts bij benadering weer.

In dit deel zijn de sublemma's niet steeds gevormd door trefwoorden die een woordverbinding vormen met het hoofdtrefwoord, en die dan meestal ook met een woordverbinding zijn verklaard¹. Het sublemma is dikwijls een onafhankelijk woord en de verklaring ervan verschilt in principe niet van de verklaring van een hoofdlemma. Het is om deze reden dat bij de bespreking der betekenissen geen onderscheid is gemaakt tussen betekenissen van een hoofdlemma en die van een sublemma.

3.2.3.4.3.2.2. Betekenissen van één woord

1669. Van alle betekenissen die in deel III zijn gegeven, is 81% éénwoordig. Als verklaring van het lemma kan met één synoniem in de moedertaal zijn volstaan:

Aanbergh -- heuvel
 Aftronk -- bastaardt
 Aven -- wegghaan
 Maaghdttóght -- tuchtmeesterschap
 Minnekijn -- minneghoodtje
 Morre -- zogh
 Schrillen -- ghrillen
 Sluimervalligh -- slaaperigh
 Spennekoets -- slaapbank

Voor het trefwoord kunnen meerdere synoniemen, met sterk overeenkomende betekenis, zijn gegeven:

Aardisse -- heghdisse / haaghedisse
 Amme -- voedster / min
 Auwijs -- onwijs / zót / dwaas
 Maalschat -- huwelijksghoedt / bruidtschat
 Mannen -- bemannen / vermennen²
 Moze -- moerasch / broeklandt
 Spilden -- spillen / verspillen / verquisten
 Staads -- steeds / ghestaâgh / gheduurighlijk
 Sterhalzigh -- stijfhalzigh / hardtnekkigh

Of enkele partieel synoniemen, waarvan de betekenissen slechts gedeeltelijk gelijk zijn:

Abólge -- ghramschap / toorn / verstoordheidt
 Auwijzigh -- quaalijkluidende / buitenwijzigh
 Miezelen -- misten / uitdampen
 Moetse -- verminkt / gheknót

¹Aard en hoedanigheid van de sublemma's in deel III zijn uitvoerig besproken op p. 213 e.v. in deze studie.

²Volgens het *WNT XX* [1]: 1216, is **vermennen** in de betekenis **bemannen** slechts één keer aangetroffen, nl. in een geschrift van Bor uit 1630. Het lijkt erop dat het woord ook hier met deze betekenis voorkomt.

Schoof -- bondel / koorengharwe / koorenbondel¹
 Slegghe -- neevel / vochtigheid
 Smoel -- zwoel / warm
 Spenne -- bank / zitplaats
 Steenpoeler -- steenhouwer / steenghraaver

De betekenissen kunnen onderling nog sterker uiteenlopen en homoniemen komen regelmatig voor:

Alvinne -- spookster / tovenaarderster / duiveljaagster
 Auwe, ouwe -- weide / veldt / akker
 Misse -- hoogtijdt / jaarmarkt
 Moghe -- maght / begheerte
 Spade -- deeghen / zwaerd
 Sprekbaarigh -- spraakzaam / minzaam
 Schierloos, schieloos -- onghereedt / onvoorzien: ghezwindt / haastigh
 Stouwen -- voortdryven / voortstooten: *Het beteekende ook*, tassen / stapelen
 Schabbe, schobbe -- deksel
 Schabbe -- mótte
 Schabbe -- schurft / schurftigheid
 Schabbe -- laster / schemp / smaadt

Meijer wil in het derde deel een verklaring geven voor verouderde en ongewone woorden. De begrippen die door deze woorden worden aangeduid, zijn over het algemeen te vinden in het leven van alledag². Ze zijn niet bijzonder ingewikkeld, zoals dat bij de bastaardwoorden en vooral bij de kunstwoorden vaak wel het geval was. Deze betrekkelijke eenvoud vindt zijn weerslag in de woorden die als betekenis gegeven zijn. Daar zijn veel minder lange en ingewikkelde woorden bij dan in de delen met bastaardwoorden of kunstwoorden. Langere woorden komen nog wel voor, maar vormen eerder uitzondering dan regel:

Aanblik -- anschouwing / aanziening
 Aterlingsch -- bastaartigh
 Auwaerdigheid -- belghzucht / aalweerigheid
 Avergheloovigh -- overgheloovigh
 Aweeghigh -- afweeghigh / buitenweeghigh / buitenbaansch
 Mark -- landtscheyteeken
 Moederslaght -- moederdoodtslagh
 Moordtghevaert -- moordtghebouw
 Schongelvlootigh -- schommelvlootigh
 Smalt -- doorvlamsel
 Staatzoechte -- staatghierigheid
 Sterrighlijk / starrighlijk -- styvelijk / onbuighzaamlijk / hardtnekkighlijk

3.2.3.4.3.2.3. Betekenissen van meer dan één woord

1669. In het derde deel bevat 19% van alle betekenissen meer dan één woord, namelijk gemiddeld 3,4. Zoals in elk deel heeft de meerwoordigheid van betekenissen uiteenlopende oorzaken. Soms bestaat het lemma uit een woordverbinding, die met een woordverbinding wordt verklaard:

auwizighe stemme -- een quaade/ en onbequaame stemme
 Van aver t'aver -- van voorouders tót voorouders
 Teeghen heugh en meugh -- teeghen lust en begheeren
 hól over ból vallen -- de zoolen over 't hoofd vallen
 Met een souw -- met der haast
 Spaakigh weeder -- heet weeder / naar weeder

¹ **koorenbondel** is een hyponiem van **bondel**.

²Zie Domeinen van herkomst, p. 211 e.v. in deze studie.

Staande dinge -- ghespannen vierschaar
 ghestaafde eedt -- voorghezeide eedt
 te stade koomen -- te nutte koomen
 stade doen -- baat doen

Af en toe is de betekenis afgedrukt in meer woorden, terwijl de zetter ze als één geheel had kunnen zetten. In de zeventiende eeuw werden dergelijke samenstellingen wel meer in losse delen geschreven. Uitzonderlijk was het niet, maar wel in strijd met Meijers streven naar éénwoordigheid:

Allermalk -- yder een
 Malk -- ieder een
 Samt -- te ghelijk / als ook
 Schoolen -- by een komen
 Stadtghrypen -- plaats ghrypen
 Steeden -- vast stellen
 Stimmen -- vast maaken

Meerwoordigheid kan ook ontstaan doordat vóór het verklarend synoniem een lidwoord is geplaatst:

Ampt -- een bediening
 Schaft -- een naalde
 Snaak -- een slang
 Stade -- een Ree / een steun
 Stapel -- een kreekel / een steel
 Sterne, stirne -- 't voorhoofd
 Straale -- een pijl
 Strange -- het strandt / de oever

Herhaaldelijk wordt een groepje woorden gegeven dat in z'n geheel fungeert als synoniem van het trefwoord:

Afreeneden -- nareeden doen
 Maalen, mellen -- een huwelijk inghaan
 Mannen -- met mannen bezetten
 Mishappen -- quaalijk uitvallen
 Moeden -- moedt gheeven
 Schouwen -- te kennen gheeven
 Schroopen -- van een scheuren / in stukken ryten
 Sneuvelen -- om hals raaken
 Splinteren -- aan splinters stuiven
 Staerten -- de vlucht kiezen
 Streemen -- streepen trekken

Ook wanneer alleen één der leden van een samenstelling door een begrijpelijker woord is vervangen, zou men nog kunnen spreken van een woordgroepje dat een synoniem vormt van het trefwoord. Hier echter naderen we de morfo-semantische definitie¹:

Aalduitsch -- ghanschelijk duitsch
 Aaleinde -- uiterste einde
 Aaloudt -- zeer oudt / ghansch oudt
 Matelieden -- arme lieden
 Mateman -- arm man
 Misraadt -- quaade raadt
 Mistaamen -- niet betaamen
 Misverwen -- quaalijk verwen / laelijk verwen
 Schandtstraf -- schandighe straf
 Sneevelval -- onghelukkighe val
 Steenoudt -- zeer oudt / heel oudt
 stelbier -- oudt bier

¹Voorbeelden in de volgende alinea.

Nieuw voor de Woorden-Schat is de morfo-semantische definitie, die we in dit deel herhaaldelijk als verklaring tegenkomen. Bij deze definiërvorm laat men een morfologisch verwant woord, het grondwoord van een afleiding, een van de leden of beide leden van een samenstelling in de definitie terugkeren¹:

Maalboom -- een boom die tót een paalteeken strekt
 Manboete -- boete over een manslaght
 Manslacht -- doodtslagh van een man
 Middelmeester -- meester / die onder een ander meester staat
 Muitwilligh -- gheneeghen tót muiery
 Myverachter -- een die my veracht
 Schatzucht -- zucht tót schatten
 Slingerstaert -- staert bequaam om meede te slingeren
 Spieghelghevecht -- verbeelding van een ghevecht
 Spindbroodt -- broodt welk den armen uitghedeeldt wordt
 sprongrijk -- rijk van springaderen

Onder de verklaringen komen behoorlijk wat lexicografische definities voor. Er zijn uitgesproken duidelijke onder. Deze definitievorm is in de geschiedenis van de Woorden-Schat langzamerhand volwassen geworden:

Aanmaal -- vlek an 't lichaam
 Ast -- quast an den boom
 Avezaaghe -- oude wijfs sprookjen
 Avezaaghen -- ongherijmde / en zótte ghróllen vertellen
 Maalsteede -- een buurt / die de zelfde moolen ghebruikt
 Marellen -- op het dambórdt spelen
 Morre -- mondt met uitsteekende lippen
 Schiltaal -- schatting van iemandts ghoedederen² / na welke hy betaalen moest
 Schooven -- in bondelen het kooren verzamelen
 Slaghel -- houten hamer
 Smets -- zeer zoet
 Sprietelooghen -- duisterlijk zien
 Steeve -- het handtvatsel der ploegh
 Stelle -- een ghraft met veel kromme draayingen

3.2.3.4.3.3. Fouten

1669. In de definities die Meijer in het derde deel geeft ter verklaring van verouderde en ongewone woorden, vallen velerlei tekortkomingen te signaleren. Naast de normale, lexicografische tekortkomingen, die ook in de andere delen voorkomen, treffen we in dit deel met regelmaat verklaringen aan die volgens *WNT* of *MNW* onjuist zijn, maar die als zodanig zijn gegeven door Kiliaan in zijn *Etymologicum*, zij het voor een deel in het Latijn.

Het werk van Kiliaan is in de tijd van Meijer gezaghebbend geweest en werd zonder twijfel betrouwbaar geacht. Meijer heeft zich bij zijn bewerking van de Woorden-Schat steeds op het standpunt gesteld dat hij trefwoorden bijeenbracht die hij had aangetroffen - dikwijls samen met de betekenis - bij voorbeeldige beoefenaars van de moedertaal. Dat onder die beoefenaren ook Kiliaan is geweest met zijn *Etymologicum* lijdt geen twijfel. En dat Meijer hetgeen Kiliaan vermeldt zonder achterdocht of kritiek in zijn Woorden-Schat heeft overgenomen, in het bijzonder bij het samenstellen van het deel met verouderde en ongewone woorden, is eveneens zeker.

Nog in de achttiende, en tot ver in de negentiende eeuw, stond het werk van Kiliaan in hoog aanzien. Dit wordt fraai geïllustreerd door het volgende citaat van Kruyskamp:

¹Zie Moerdijk 1994: 70-74.

²De schrijfwijze wordt steeds ongewijzigd overgenomen.

Toen men kort na de oprichting van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde (1766) plannen begon te maken voor een nieuw woordenboek der Nederlandse taal, dacht men eerst aan een vermeerderde herdruk van Kiliaan, en vele amateur-filologen (...) begonnen materiaal te verzamelen in doorschoten exemplaren van een der oude drukken van zijn woordenboek. Een aantal van deze doorschoten Kiliaans maakt nog thans deel uit van het apparaat van het “Woordenboek der Nederlandsche taal”, in 1864 door M. de Vries gegrondvest’...¹

Dat de gegevens van Kiliaan lang niet altijd onaanvechtbaar zijn, is herhaaldelijk aangetoond². Men denke slechts aan de namen van Kluyver, Jacobs, De Vooy en Claes, welke laatste over het *Etymologicum* het meest genuanceerde oordeel heeft gegeven.

Op deze plaats kunnen we helaas niet meer geven dan een kleine bloemlezing van de uiteenlopende tekortkomingen in de definities van het derde deel, hoe interessant de stof ook is:

Aanhórn -- zoekt Ahórn

Ahórn -- een zekere boom / by de Latijnen Platanus

(Als men de **Platanus** niet kent, komt men met deze definitie niet ver. De verklaring is te vinden in het *Etymologicum* : ‘Ahorn / aen-horn. ger. sax. sic. Platanus’.

Nog gehandhaafd in 1805.)

Asterling -- huisbakkenbroodt

(*Etymologicum*: ‘asterlinck. holl. j. huys-brood’ en ‘huys-backen brood / huys-brood’...

De zetter heeft de betekenis als één geheel opgevat. Nog in 1805.)

Avespraak -- ongherijmde reeden / onspraak

(De betekenis **onspraak** is onduidelijk. Hierdoor in 1805 ten onrechte veranderd in **opspraak** .)

Mandragora -- alruin / alruine

Alruine, Alrune -- een kruidt, welke ghewoonlijk by ons met een Grieksche naam

Mandragora ghenoomd wordt.

(Een cirkel-redenering. *Etymologicum* : ‘Alruyne / alrune. ger. sax. sic. ma(n)dragora’.

Nog in 1805.)

Mangeneel -- slag van oorloghsghereedschap

(Onvolledige definitie. De toelichting die Kiliaan hierbij wel geeft, is niet overgenomen.

In 1805 even onvolledig: **soort van oorlogsgereedschap** .)

Minnewalmtte -- minnewaassen / minnedamp

(De betekenissen zijn onbegrijpelijk. Waarschijnlijk zal **-walmtte** hier ‘gloed’ betekenen en moet de verklaring luiden: ‘minnegloed’. Nog in 1805 zijn beide betekenissen gehandhaafd.

In 1777 is **minnevuur** toegevoegd.)

Moederslachtigh -- die zijn moeder vermoordt heeft

(Betekenis behoort tot een andere grammaticale categorie. Nog in 1805.)

Muilprang -- by de Onduitschen, capuchon

(Een onverklaarbare betekenis, en dan nog in het Frans. Zelfs in 1805 gehandhaafd.)

Scheissen -- steenghraaven / steenwerken

(De tweede betekenis lijkt een niet-bestaand werkwoord. Meijer heeft waarschijnlijk het Latijn van Kiliaan willen vertalen: ‘Exidere saxa, effodere lapides’, rotsen uit- of weghouwen, stenen uit- of opgraven. Nog in 1805.)

¹Kruyskamp 1972: p. [1].

²Zie: Kluyver 1884. Jacobs 1899: 8-13. De Vooy 1946: 18-21. *Etymologicum* Inl. Claes.

Schersmschrift -- by de Onduitschen, Apologie
(Een bastaardwoord in plaats van een betekenis in de moedertaal. Nog in 1805.)

Slegghering -- neeveligh / vóchtigh
Sleggherigh -- neeveling / mótreeghen
(De betekenissen van beide trefwoorden zijn verwisseld. Pas gecorrigeerd in 1731.)

Slommeren -- vermengen / verwarren / beletten
Slommering -- verwarring / beletsel
(De betekenissen **beletten** en **beletsel** worden niet genoemd door *MNW* en *WNT*.
Mogelijk een vertaling van de betekenissen **impedire** en **impedimenta** uit het
Etymologicum. Nog in 1805.)

Smeekschrift -- by de Onduitschen, request
(Een Frans woord als betekenis. Nog in 1805.)

Smeeksmaakende -- dat na ghesmeek smaakt / lieflijk vleyende
(Eerste betekenis andere grammaticale categorie dan het trefwoord. Nog in 1805.)

Sweeuw
(Een trefwoord zonder betekenis. Pas in 1720 weggelaten.)

3.2.3.4.3.4. Cursieve toelichtingen

1669. Een noviteit in de geschiedenis van de Woorden-Schat zijn in 1669 de toelichtingen in kleine, cursieve letter in sommige artikelen van het derde deel. Meijer zelf kenschetst ze in zijn voorreden¹ als ‘taalkundighe aanmerkingen’ en ‘wijdloopige verklaaringen’:

Wy hebben eevenwel de onghewoone woorden niet overal alleen met verstaanbaarer en bekender vertaaldt, en uitgheleghdt: Maar zelfs, hier en daar, ook eenighe taalkundighe aanmerkingen en wijdloopige verklaaringen in ghelascht, tót een proef, óf die den Leezer ook monden moghten²...

Uit dit citaat blijkt bovendien dat Meijer de toelichtingen eerder geeft als een probeersel dan als een stuk doorwrochte wetenschap.

Het derde deel bevat ongeveer 700 toelichtingen in cursieve letter. Dat betekent dat ongeveer 20% van alle artikelen zulk een toelichting bevat. Ze variëren in lengte van een kort zinnetje van enkele woorden, tot een uitvoerige uiteenzetting van bijna 200 woorden, hoewel deze laatste omvang uitzonderlijk is. Gemiddeld telt een cursieve toelichting zo'n 20 woorden.

Cursieve toelichtingen zijn dikwijls geplaatst áchter de betekenissen van het trefwoord. Ze worden vaak onderbroken, of aangevuld, door woorden in een ander lettertype dan het cursieve. Het kan hierbij gaan om nog meer betekenissen, of geheel afwijkende betekenissen, van het trefwoord. Het kunnen ook homoniemen van het trefwoord zijn, met de betekenis erachter, of sublemma's met hun betekenis. De bouw van de toelichtingen is door dit alles bijzonder onregelmatig.

De verschillende manieren waarop Meijer lemma's en sublemma's van betekenissen heeft voorzien, is hierboven al besproken. Wat ons op deze plaats in het bijzonder interesseert, is de inhoud van de cursieve toelichtingen zelf. Waar gaan ze eigenlijk over? Welke elementen behandelt Meijer erin?

¹W-S 1669 voorwoord p. [15].

²monden moghten: zouden bevallen

Het onderwerp dat Meijer in zijn toelichtingen het meest frequent blijkt te bespreken, is de weg waarlangs een woord, meestal het hoofdtrefwoord, is ontstaan. Voor meer dan 60% gaat het in hoofdzaak over de woordvormen, maar ook vanuit de woordbetekenissen kan het ontstaan benaderd zijn.

De etymologische verklaringen die Meijer geeft, behoren voor ons thuis bij de etymologie in ruime zin. Deze is gelijk aan de woordgeschiedenis, die nagaat waar de woorden vandaan komen, maar meer nog hoe ze zich ontwikkeld hebben in vorm en betekenis¹. Het is de etymologie van Meijers tijd, zoals deze ook door Kiliaan al beoefend werd.

‘Etymologie heeft bij Kiliaan nog de betekenis van leer van de woordvorming en van de samenhang der woorden naar hun betekenis’, meent Kruyskamp². Toch heeft etymologie bij Kiliaan in de allereerste plaats taalvergelijking betekend³, waarvoor hij equivalenten uit verschillende talen naast elkaar plaatste. Dit laatste zal men af en toe eveneens bij Meijer aantreffen.

Het ontstaan van een woord kan door Meijer zijn verklaard voornamelijk vanuit de woordvorm⁴:

Angier -- benaauddheid / ghevaar (...) Angier *nu schijnt zijnen oorsprong te trekken van Ang, benaauwdt.*

Arnmaandt -- Oegstmaandt / Augustus. *Dit woordt is te zamen ghesteldt van maandt, en arne, welk by de Vriezen oegst beteekende*⁵.

Auwaerdigheid (...) *Een afspruiteling (derivativum) van auwaerdigh.*

Avespraak (...) *Een t'zaamghezet woordt uit ave, en spraak.*

Malk (...) *Mooghelijk t'zaamghesmolten uit met, en elk.*

Malkander (...) *Een t'zaamghezet woordt (compositum) van malk, en ander, ofte van met, elk, en ander.*

Steeghen (...) *Hier van daan spruit ghesteeghen enz.*

Maar ook vanuit de betekenis kan het ontstaan van een woord zijn benaderd:

Aarzelmaandt -- wijnmaandt / braakmandt⁶ / October. (...) *Deeze maandt schijnt alzo ghenoomdt gheweest te zijn, om dat het jaar in de zelve merkelyk aarzelt.*

Akkerziekte -- melaatsheid / lazaruszeer. *Deeze ziekte schijnt alzo ghenoomdt te zijn, om dat de gheene, die daar mêe ghequeldt waaren, buiten de steeden, op de akkers, van de andere menschen afghescheiden, moesten wonen.*

Alve -- spook / nachtmerrie. Alven, *worden ook wityvrouwen ghenoomdt, als zijnde spooken, hebbende de ghedaante van Vrouwen, met witte kleederen behangen.*

¹Philippa 1996.

²Kruyskamp 1972: p. [3].

³*Etymologicum* Inl. Claes: 28, 30.

⁴In deze studie is de cursieve letter steeds gebruikt om titels te benadrukken. Bij de bespreking van de cursieve toelichtingen van het derde deel wordt deze letter tevens benut om de cursieve woorden uit de toelichtingen tekstgetrouw weer te geven en ze zo te onderscheiden van hun context.

⁵Bij Kiliaan komt **arn-maendt** voor. Hij noemt ‘arne/erne’ ‘ger.sax.fris.’

⁶Spelling overgenomen uit de W-S.

Smeermaandt -- slachtmaandt (...) *Om dat men in deeze maandt lustigh plaght te smeeren, en teeren.*

Speltmaandt -- herfstmaandt (...) *Deeze maandt heeft deezen naam, omdat in de zelve de spelte ghemaaydt wordt.*

Dat de verklaringen ons nogal eens wat ongeloofwaardig voorkomen, valt te verwachten:

Aven -- weghghaan¹. *Hier van daan komt mooghelijk avendt, om dat de zon ófte dagh op die tijt avent, dat is weghghaat: het welk indien het waar is, zoude men avendt, en niet avondt moeten schrijven.*

(Ook Meijer schijnt hier enige twijfel te voelen.)

Spórkelle, spórkelmaandt -- spróckelmaandt (...) *Een maandt in welke het spoor van de kelle ófte koude nóch overigh is.*

(De verklaring is dus: 'spoor-kelle'.)

Steenoudt -- stókoudt / zeer oudt / heel oudt. *Men zeght steenoudt, om de zelfde reeden, als by de Latynen Silicernium, quòd pronò in terram capite silices cernat, om dat hy na de aarde ghebooghen de steenen aanziet.*

(Het *Etymologicum* onder het trefwoord **steen-oud**: 'dicitur steen oud eadem ratione qua silicernium: quod pronò in terram capite silices spectet'. We zien hoe Meijers citaat vrijwel woordelijk overeenkomt met hetgeen het *Etymologicum* geeft. Meijer doet niet geheimzinnig over het feit dat de verklaring ontleend is, hoewel hij de bron niet vermeldt.)

Stief -- stijf / hardt. *Hier van daan komt stiefmoeder, stiefvader, om dat zy den voorkinderen hardt vallen.*

(Echter, op een andere plaats in dit deel: Stiefbroeder -- halve broeder.)

Zeventiende-eeuwse verklaringen voor het ontstaan van woorden te gaan meten met een meetlint uit de twintigste eeuw, lijkt ons niet juist. Etymologie toen en etymologie nu, het zijn twee verschillende zaken. Hoogstens kan men zich afvragen of Meijer het beter heeft gedaan dan zijn tijdgenoten, of slechter.

Een samenvatting van de vroege Nederlandse etymologie, een overzicht waarbinnen wij Meijer kunnen plaatsen, is gegeven door Pijnenburg. Deze schrijft over de beoefening van de etymologie in ons land vóór de negentiende eeuw, ondermeer het volgende²:

Enerzijds was men zich van de verwantschap der verschillende talen wel bewust, maar enige systematiek in het bijeenplaatsen van de verschillende verwant geachte woorden is anderzijds niet te ontdekken. Berucht is in dit verband de Zuidnederlandse geneesheer (...) Johannes Goropius Becanus met zijn *Origines Antwerpianae* (...) Antwerpen 1569. (...) Veel positiever is het oordeel over Kiliaan (...) en met name over zijn *Etymologicum* (...) Antwerpen 1599. (...) Hoewel etymologie voor Kiliaan op de eerste plaats taalvergelijking betekend schijnt te hebben (...) zijn toch ook wel gevallen van woordaflleiding aan te wijzen. (...)

Op het gebied van de Nederlandse etymologie is het na Kiliaan een tijd lang stil. Weliswaar zijn door verschillende Nederlanders (...) een aantal belangrijke onderzoeken verricht, maar deze betroffen in eerste aanleg het Latijn en het Grieks. (...)

Een ereplaats (...) verdient iemand die weer wel werkzaam was op het gebied van het Nederlands, n.l. de Amsterdamse graanhandelaar Lambert ten Kate (...) In 1723 werd gedrukt zijn *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*.

Hoewel er na Kiliaan minder aandacht bestond voor de Nederlandse etymologie, komt men in deze tijd toch wel etymologische verklaringen tegen, zij het meer incidenteel, als

¹MWB Aven: afgaan, afnemen. Deze betekenis is dus niet onjuist.

²Pijnenburg 1980: 11-14.

onderdeel van ander werk. We zien dit in de Woorden-Schat van Meijer, maar bijvoorbeeld ook bij Adriaan Koerbagh, die in *Een bloemhof* herhaaldelijk aandacht heeft gegeven aan de etymologie van zijn trefwoorden. Hij wijst regelmatig op afleidingen van het Grieks, maar komt ook met andersoortige verklaringen.

Het feit dat Meijer in 1669 etymologische verklaringen opnam in het derde deel van zijn Woorden-Schat, doet hem kennen als een man van zijn tijd, meer vooruitstrevend dan behoudend. Dat hij geen voorstander was van de ideeën van Becanus¹ strekt hem tot eer. Evenals het feit dat hij Kiliaan als voorbeeld zag en als bron heeft geraadpleegd, want Kiliaan was geenszins de minste onder de etymologen.

Afgezien hiervan behoren Meijers etymologische verklaringen, net zoals bijna al het etymologisch werk tot de 19de eeuw, tot de niet-wetenschappelijke etymologie. Dat is de etymologie van de tijd waarin men de nu bekende taalverwantschappen nog niet ontdekt had². Pas in de negentiende eeuw zal de etymologie een reële basis krijgen, doordat men gaat werken met de zogenaamde klankwetten³.

Na het ontstaan van het woord, is het de ouderdom van het woord waarmee Meijer zich het meest bezighoudt in zijn cursieve toelichtingen. De manier waarop hij meedeelt dat een woord, meestal een trefwoord, ook wel een bepaalde betekenis ervan, verouderd is, kan verschillen. Soms moet de gebruiker van het woordenboek dat zelf maar opmaken uit hetgeen de cursieve toelichting terloops opmerkt, zoals in de volgende tekstfragmenten:

*Het beteekende ook ...
... oudt ...
... oude Duitschen ...
Veele Oude hebben ...
... deeze zeer oude woorden ...
... eertijds ...
Zoo zeide men ook in oude tyden ...
Nu zeght men ...
... en van oudts ...*

In feite valt hier een duidelijk begin te bespeuren van temporele labeling. Temporele labels geven een beperking aan op het voorkomen van een woord in de tijd⁴.

Herhaaldelijk geeft Meijer meer onomwonden aan dat een woord, in elk geval in een bepaalde betekenis, verouderd is:

Onderdaan -- *beteekent by de Ouden*, verscheiden / en ghemengdt ...
(*Etymologicum*: onder-daen. vetus. j.⁵ ver-scheyden (...) Mixtus, intermixtus.)

Rein -- *beteekende by de Ouden*, scheipaal / landtpaal
(*Etymologicum*: Reyn. vetus. (...) Terminus.)

Reizigher -- *beteekende by de Oude*, een ruiter
(*Etymologicum*: reysiger (...) vet. Eques ...)

Reppen -- *beteekende by de Ouden* rooven
(*Etymologicum*: Reppen. vetus. Rapere ...)

¹Zie het lofgedicht van Anslo, W-S 1654.

²Philippa 1990: 352.

³Philippa 1993.

⁴Moerdijk 1994: 59.

⁵De afkorting **j.** of **i.** staat voor **id est** (dat is). *Etymologicum* Inl. Claes: 14n.

Met **j. ver-scheyden** wordt hier in feite bedoeld: zie het trefwoord **ver-scheyden**.

Ról -- *beteekende by de Ouden*, een radt
(*Etymologicum*: rol. vetus. Rota.)

Schoppen -- *beteekent by de Oude*, vervullen
(*Etymologicum*: schoppen. vetus. Replere.)

Slaan -- *beteekende by de Ouden*, doodtslaan
(*Etymologicum*: slaen. vetus. j. dood-slaen ...)

Straale -- *beteekende by de Ouden*, een pijl
(*Etymologicum*: straele. vetus. Iaculum, sagitta ...)

Vleeschhouwer -- *beteekende by de Ouden*, een beul / doodtslaagher
(*Etymologicum*: vleesch-houwer. vetus. Carnifex: & Homicida.)

Hier is te zien hoe van al deze negen trefwoorden, die we volkomen willekeurig hebben gekozen, ook in het *Etymologicum* is meegedeeld dat ze in een bepaalde betekenis 'vetus' zijn¹. Bovendien is bij elk van de voorbeelden in dit woordenboek de betekenis gegeven die de Woorden-Schat vermeldt, al is het meestal in het Latijn. Hoewel Meijer zeker wel eens een verouderd trefwoord, of een verouderde betekenis, zal hebben overgenomen van een door hem bewonderd auteur, lijkt het toch niet onwaarschijnlijk dat hij zijn verouderde woorden meestal in oude woordenboeken heeft gevonden, in het bijzonder in het *Etymologicum*.

Meijer kan van oordeel zijn dat het trefwoord verouderd is:

Citteren -- beeven / huiveren: *waar voor nu in ghebruik is sidderen*

Paaschmaandt (...) *Deeze maandt hadde deezen naam, om dat ...*

Roosemaandt -- zomermaandt (...) *De Oude noemden deeze maandt aldus, om dat in de zelve de roozen voor den dag koomen, en zich ontsluiten.*

Schep -- schip (...) *Zoo zeide men ook in oude tyden schepper voor schipper.*

Wieren, *beteekende ook omdraayen / omloopen. Waar voor men nu zwieren zeght.*

Het kan ook gebeuren dat hij vooral de vroegere betekenis van het trefwoord wil vermelden:

Handveste -- handtteen / handschrift. *Teeghenwoordigh beteekent het, een voorrecht / willekeur / ofte toeghestaane vrygheyt.*

Hólm -- heuvel / bergsken: *Het plaght ook te beteekenen een eilandt, in een riviere*
(In dit geval zijn ook de eerste twee betekenissen verouderd.) *gheleeghen.*

Staaken *beteekende in voor tyden ook stóppen.*

Taalen -- spreken / zegghen
Taaln, *beteekende ook, tellen.*

Witvrouwe, *beteekende ook een weeduwe: Omdat de vrouwen over haare mannen rouw draaghende, zo wel by ons, als den Romeinen witte kleederen droeghen.*

Zonder, *beteekende voortijds, byzonder.*

¹Het woord 'vetus' betekende voor Kiliaan: behorend tot de oude grondtaal, van waaruit hij de etymologie en de verwantschap van de huidige 'lingua Teutonica' duidelijk wilde maken. Hij wilde met 'vetus' vooral wijzen op de oude oorsprong van woorden die hij in zijn eigen taalgebruik niet kende. Zie Claes 1976: 93, 107.

Herhaaldelijk laat Meijer na te vermelden dat een woord verouderd is. Enerzijds is dit te begrijpen, aangezien de titel al zegt dat deel III verouderde woorden bevat. Anderzijds is deze handelwijze verwarrend, omdat van een verouderd woord in dit deel dus wel of niet meegedeeld kan worden dat het verouderd is. In de volgende gevallen staat het er bijvoorbeeld niet bij, terwijl het *Etymologicum* ook nu het trefwoord 'vetus' noemt:

Kalwaal -- klappaart / snapaart
(Etymologicum: Kal-wael. vet. Fabulator, gerro.)
 Ooddwongel -- zachtzinnigh / vreedzaam
(Etymologicum: Ood-dwonghel. vetus. Mansuetus, lenis, placidus.)
 Pyptouwen -- órghelen
(Etymologicum: pijp-touwen. vetus. j. orghelen.)
 Redselligh -- welsprekende
(Etymologicum: red-selligh. vetus. Eloquens.)
 Rommen -- draayen
(Etymologicum: rommen. vetus. Versare.)
 Unte -- zo ver / tót dat
(Etymologicum: unte. vetus. Usque, eò usque-)

Het element dat Meijer, na het ontstaan van het woord, en na de ouderdom van het woord, in de cursieve toelichtingen het meest geeft, is een equivalent van het trefwoord in een vreemde taal. Het kan de vorm hebben van een zuiver uitheems woord, maar ook van een bastaardwoord.

Als oorspronkelijke gebruikers van de vreemde variant worden in hoofdzaak aangemerkt de **Franschen**, **Latijnen**, **Ghrieken**, **Italiaanen**. Maar meestal is er sprake van de **Onduitschen**, en deze laatste, nogal vage aanduiding wekt enige verbazing. Of het moest zijn dat Meijer in dergelijke gevallen geen keuze heeft weten te maken tussen de verschillende mogelijkheden.

De uitheemse equivalenten vinden we voor het merendeel als trefwoord elders in de Woorden-Schat terug. Bijna altijd als vernederlandst of Frans woord in het deel Bastaardwoorden, een enkele maal als zuiver Latijns woord in het deel Konstwaarden.

Het vermelden van een equivalent uit een vreemde taal, meestal gegeven naast de verklaring in de moedertaal, is merkwaardig. Het laatste dat Meijer wilde zal toch zijn dat men in plaats van het verouderde woord de uitheemse versie ging gebruiken. Een verklaring toelichten met een niet-Nederlands woord is, in dat licht bezien, in strijd met zijn doelstellingen.

Wel is het zo dat Meijer in bronnen als het *Etymologicum* achter de Nederlandse trefwoorden steevast equivalenten heeft aangetroffen uit verschillende vreemde talen. Mogelijk heeft dit hem ertoe gebracht bij de verouderde en ongewone woorden uit de moedertaal herhaaldelijk hetzelfde te doen:

Aarkel -- (...) *by de Franschen*, balcon
 Auweit -- (...) *by de Onduitschen* aubade, matinade
 Avergheloovigh -- (...) *by de Onduitschen*, superstitieux
 Maaghdtooghe -- (...) *By de Onduitschen* Pedagoog
 Maarschalk -- (...) *En met deeze twee laatste beteekenissen stemt over een de Fransche van Mareschal, en Italiaansche van Mareschalco*
 Minnyver -- *by de Onduitschen* jalouzy
 Schótschrift -- (...) *by de Onduitschen*, pasquil
 Specht -- (...) *by de Latynen*, Merops
 Staffier -- (...) *by de Franschen* estaffier
 Stoelghanktapken -- (...) *By de Latynen*, balanus, glans, suppositorium

Af en toe vermeldt Meijer van een trefwoord, ook wel eens van een sublemma, dat het streekgebonden is. Hierbij wordt verwezen naar de gebruikers van het gegeven woord. Dat zijn in hoofdzaak **Hollanders, Brabanders, Vriezen, Gelderschen, Vlamingen, Saxen, Zeelanders, Hoogduitschen**. Hij noemt dus de streektaalsprekers, maar soms, in plaats daarvan, het gebied van herkomst:

Aarzelmaandt -- wijnmaandt / braakmandt / October. *Een oudt Vlaamsch woordt.*
(Het *Etymologicum* vermeldt: 'aerssel-maend. vet. fland. October'...)¹

Ammen -- voeden. *Een woordt by de Vriezen en Gelderschen ghebruikelijk. Hier van daan heeft zijnen oorsprong het woordt, Ammelaken, dat by de Brabanders zeer in zwang is: De Hollanders zegghen daar voor Tafellaken.*

(Het *Etymologicum*: 'ammen. ger sax fris. sic. Pascere, nutrire, alere. Amme-laecken. Mappa. vox Brabantis vsitatissima, pro qua alij tafel-laecken'.²

Het trefwoord **Ammen** vindt men noch in *MNW*, noch in *WNT*. Beide geven voor **Ammelaken** een andere herkomst.)

Bald -- haastigh / inder yl / in 't kort / met der haast. *Een Hooghduitsch woordt.*
(*Etymologicum*: 'Bald. ger. sic'...)

Maan -- *beteekende by de Oude Saxen, heul, slaapkruidt ...*
(*Etymologicum*: Maen. sax. Papauer.)³

Stallicht, stalkaerse -- dwaaslicht / dwaallicht. *De Brabanders noemen dusdaanigh licht stallicht, en de Vlamingen stalkaerse...*

(*Etymologicum*: 'stal-licht (...) Brabantis stal-licht / Flandris stal-keersse'...)

Er bestaat geen eenheid in de manier waarop Meijer aangeeft dat het gebruik van een trefwoord aan een bepaalde streek is gebonden. Toch kan men in dit geval weer spreken van het begin van een bepaald soort labeling. Meijer begint hier 'regionale labels' op te nemen, waarmee hij te kennen geeft dat het voorkomen van een woord tot een of meer dialecten beperkt blijft⁴.

Naast deze 'gelabelde' woorden, is regelmatig een streekgebonden trefwoord opgenomen, al dan niet met een toelichting in cursief, waarvan Meijer heeft nagelaten te vermelden dat het gebruik aan een bepaalde streek gebonden is. Soms vindt men in het *Etymologicum* vermeld⁵ dat zo'n woord gewestelijk is, terwijl Meijer alleen woord met betekenis geeft. Dit zou een gevolg kunnen zijn van de bronnen die Meijer heeft gebruikt en waarin de aanduiding kan hebben ontbroken. Het kan ook zo zijn dat voor Meijer bepaalde gewestelijke woorden, in het bijzonder die uit het oosten, al waren ze ongewoon, toch hoorden bij de moedertaal, zodat het vermelden van een streek van herkomst niet per se noodzakelijk was.

Niet altijd vermeldt Meijer dat het gebruik van een bepaald trefwoord streekgebonden is:

Ghezelnede -- bedtghenoote
(*Etymologicum*: 'ghe-sellinne / ghesel-nede fland. vetus. Socia thalami'...
*WNT*⁶: 'Alleen in Zuid-Nederland'.)

¹ **fland.**: Vlaams. Claes 1979.

² **ger. sax. fris. sicamb.** betekende bij Kiliaan in deze combinatie dat het woord ook in Saksische, Friese, Sicambrische (Kleefse, Gulikse en Gelderse) gewesten voorkwam. Zie Claes 1975: 313, 314. Meijer beperkt de gebruikers hier tot 'Vriezen en Gelderschen'.

³ **sax.** : Saksisch. Claes 1979.

⁴ Moerdijk 1994: 60.

⁵ Voor bijzondere aanduidingen in het *Etymologicum* betreffende streek of tijd van herkomst, zie Claes 1972 (b): 22-28.

⁶ *WNT* IV: 2180.

Herne, hirne -- herssenen ...
 (Etymologicum: 'Herne / hirne -- ger.sax.fris.sicamb. j. hersene'...
 Volgens het *Mnl. Hwb.* is het oostelijk.)

Icht -- iet
 (Het *Mnl. Hwb.* noemt het oostelijk.)

Ichtwat -- ietwes / iet wat
 (Volgens het *Mnl. Hwb.* is het woord **Ichteswat** oostelijk.)

Irdom, Irredom -- dooling / dwaaling
 (Een onbekend woord, mogelijk een vertaling van het Duitse **Irrtum**. Alleen het *MNW* noemt **Erdom** en **Erredom** als Middelnederduits.)

Koiffe -- bekkeneel ...
 (Etymologicum: 'Koyffe / koyffie. vetus. flan. j. beckeneel'...)

Nu en dan gebruikt Meijer de cursieve toelichting om een afwijkende opvatting te laten horen. Het kan zijn eigen mening zijn, maar vaak gaat het om een idee van anderen. Die anderen duidt hij meestal aan met 'zommighe'. Het kan een vorm betreffen, een betekenis, of de manier waarop een woord is ontstaan:

Ampt -- *beteekent ghewoonlijk, een bediening: Dóch by zommigen beduidt het eenighe dorpen, die onder het zelfde rechtsgebiedt behooren, ghelijk by ons ambacht*

Averwijs -- (...) *Uit aver, en wijs (...) óft liever avewijs (...) uit wijs en ave*

Awijs -- (...) *Zommighe meenen, dat dit woordt t'zamenghetrokken is uit averwijs.*

Markghraaf -- (...) *meenen zommighe, een overste der paerden te beteekenen, alzo mark by hen een paerd te zegghen is.*

Saluw -- (...) *zommighe schynen dit woordt voor valuw te ghebruiken..*

Schappen -- (...) *Hier van daan meenen zommighe te koomen koopmanschappen, brandtschappen, enz.*

Uiteenlopende meningen kunnen naast elkaar zijn gesteld. Van wie die meningen zijn, wordt niet medegedeeld. Bronnen worden vrijwel nooit genoemd:

Heraut, herout -- *landsboode / krijghsboode / vredeboode. zommighe achten dit woordt t'zamenghezet te zijn van her, dat is, ghemeen / en aut, alt, oudt, óldt, dat is bejaardt.*

Andere meenen heróldt, ófte heroudt, zo veel te zijn als, ernholdt, ófte ernhoudt, dat is, deught en eer zoekende en bewaarende. Jemandt zeght Heroudt als oudt in 't heir.

Laat -- *boer / huisman. Dit woordt komt van laten, omdat, ghelijk zommighe meenen, als de Oude Saxen eenigh ghewest inghenomen hadden, daar ghelaaten wierden, die 't landt zouden bouwen. Andere meenen, omdat die een stuk landt ghehuurt heeft, hem toeghelaaten wordt dat te bouwen.*

Afwijkende ideeën kunnen niet altijd Meijers goedkeuring wegdragen. Dan komt hij tot normatieve uitspraken:

Ambacht -- (...) *En hier op staat naerstigh te letten, opdat men niet en waane, dat onder dit woordt een handwerkskonst verstaan werde, ghelijk als zommighe, in haare moedertaal al te onbedreeven, meenen...*

Arre moedt -- euvele moedt / ghramme moedt. *Deeze twee woorden moeten wel onderscheiden worden van arremoeft, ofte armoedt, een woordt, het welk behoefdigheid / beteekent. Door dusdaanigh een misverstandt, en onkunde, zoude een naauwkeurigh schrijver zeer quaalijk verstaan worden.*

Aubólligh -- (...) *Men moet onderscheidt maaken tusschen aubólligh, en aubólghigh, ofte abólghigh; dewijle deeze laatste woorden een heel andere beteekenis hebben, ghelijc hier voor te zien is.*

Laaije -- vlam / licht der vlam. *Lichter laaije, in lichte vlamme / waar voor van veele, dóch quaalijk, gheschreeven wordt, lichter laage.*

Sterrigh -- (...) *Hier van daan komt halssterrigh, daar zommighe dóch quaalijk, halssterk voor schryven.*

Soms krijgt de cursieve toelichting bijna het karakter van wat wij nu encyclopaedische informatie noemen:

Almutse, Almuis -- koorhoedt / koorkap. *Een mantelken van vellen ghemaakt, daar de ófferpriester het hoofdt en de schouwderen meê bedekt.*

Stallicht, stalkaerse -- dwaaslicht / dwaallicht. (...) *van stal: omdat het voornamelijk by en in de stallen zich vertoont: hoewel het ook by ghalghen, kerkhoven, kokens, en dierghelijke plaatsen, met dikke en smeerighe dampen bezet, ghezien wordt.*

Uitvaardt -- *beteekende by de Ouden, uitghang. Nu beteekent het lijkstaatsie / beghraffenisse: afspruitende van uitvaaren / als óf men zeide uit der stadt vaaren: alzo by de Ouden de lyken buiten de steeden beghraaven wierden, op eenen vergheleeghen akker, die by hun diesweeghen Ghódsakker ghenomdt wierdt. 't Beghraaven der lyken buiten de steeden is nóch in veel plaatsen van Duitslandt ghebruikelijk..*

In de cursieve toelichtingen is dikwijls sprake van herhalingen. Veel trefwoorden worden herhaald, waardoor heel wat verklaringen steeds maar weer terugkomen. Ook bij onderlinge verwijzing zijn meestal toch nog de betekenissen gegeven, als is het maar voor een deel. Bij strakke redigering had Meijer behoorlijk wat ruimte kunnen besparen.

Vermeldenswaard tenslotte zijn de vele grammaticale termen die Meijer in de toelichtingen gebruikt. Het gaat om termen in de moedertaal, in de regel gevolgd door een Latijns equivalent tussen haken:

werkwoordigh byvoeghlijk (adjectivum verbale)
 zelfstandighe naamwoorden (Nomina substantiva)
 door woordtuitlaating (per Ellipsin)
 om de zoetluidendheid (Euphoniae causâ)
 in de t'zamenstelling (in compositione)
 t'zamenzetteling (compositum)
 t'zamenghezet woordt (Vox composita)

3.2.3.4.3.5. Spelling

1669. In de cursieve toelichtingen van deel III is het principe van de éénwoordigheid niet streng meer gevolgd. Misschien omdat Meijer de meeste woorden van zijn toelichtingen niet zag als betekenissen, zodat er voor éénwoordigheid geen noodzaak was:

Hier van daan	om dat zy
waar van daan	Hier van is
waar voor	daar na
als óf men zeide	oudts her
alleen staande	zo dat

Afgezien van de cursieve toelichtingen, kan ten aanzien van de spelling van 1669 voor alle drie de delen hetzelfde worden opgemerkt. De spelling heeft geen ingrijpende wijzigingen ondergaan en de geringe veranderingen die optreden, zijn weinig consequent doorgevoerd.

Dat dit gebrek aan consequentie niet de bedoeling is geweest van Meijer, blijkt uit hetgeen hij opmerkt in het voorwoord. In het voorwoord van 1663¹ schreef hij:

... om de verwardheit der Spelling, waarop het² voor dezen ghedrukt was, tót eenpaarigheid³ te brengen, alles na de mijne⁴ schrijvende en verbeterende.

Zes jaar later luidt deze zin⁵:

... om de verwardheit der spellinge, waar op het voor deezen ghedrukt was, tót eenpaarigheid te brengen, alles na een eenighe⁶, die wy voor de voeghlijkste⁷ houden, schryvende.

In beide drukken wil Meijer de spelling tot 'eenpaarigheid' brengen. Maar de eigen spelling als norm in 1663, maakt in 1669 plaats voor de norm van de ene spelling die Meijer als de meest geschikte ziet, een spelling die wat meer buiten hemzelf gelegen lijkt te zijn, en die hij mogelijk ook bij anderen heeft aangetroffen.

Ondanks het streven naar deze ene, meest geschikte spelling, is in 1669 evenmin 'eenparigheid' bereikt. Vergelijkt men echter de Woorden-Schat van 1669 met de vroegste uitgaven van het woordenboek, dan blijkt toch dat de spelling in de loop der jaren steeds meer een eenheid is gaan vormen en steeds consequenter is geworden.

In hoeverre in de veranderingen der spelling, of in het ontbreken daarvan, de bewerker van de Woorden-Schat de hand heeft gehad, en in hoeverre de zetter, eventueel de corrector, valt achteraf niet meer na te gaan. Ongetwijfeld zal Meijer bepaalde spellingvoorkeuren hebben gehad. Maar uit de meestal weinig consequente spelling- en spellingwijzigingen wordt duidelijk dat zetter en corrector eigen wegen hebben bewandeld.

Over de rol die een zetter kan spelen bij veranderingen in de spelling zijn behartenswaardige opmerkingen gemaakt door McKerrow⁸. Wat hij zegt heeft betrekking op de zestiende eeuw, maar lijkt nog geheel van toepassing op de Woorden-Schat.

De spelling van een woord kon tijdens het zetten beïnvloed worden door de lengte van de regel. Soms wilde de zetter nog juist een woord of lettergreep op een bepaalde regel plaatsen en koos hij een afwijkende spelling om ruimte te besparen. In de Woorden-Schat kon dat trouwens ook een afwijkend lettertype zijn.

In een tijd zonder eenheid van spelling, aldus McKerrow, bestond er geen strenge noodzaak om de spelling van een handschrift - in ons geval van het handmatig bewerkte en aangevulde origineel van de Woorden-Schat - nauwkeurig te handhaven. Nauwgezette, letterlijke overname werkte alleen maar kostenverhogend.

McKerrow is van mening dat de zetter bij een niet-gewoon, of bij een niet-begrepen woord juist wél zal trachten de gegeven spelling zo getrouw mogelijk te volgen. De zetter zal aan zulk een woord tijdens het zetten namelijk bijzondere aandacht schenken én hij zal bovendien voor zo'n woord geen andere spelling in gedachten hebben.

¹W-S 1663 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [2].

²nl. het werk, de Woorden-Schat

³eenpaarigheid: gelijkvormigheid

⁴na de mijne: nl. naar de spelling van Meijer zelf

⁵W-S 1669 voorwoord p. [9].

⁶na een eenighe: volgens één enkele spelling

⁷de voeghlijkste: de beste, de meest geschikte

⁸McKerrow 1927: 239-247.

Met betrekking tot de Woorden-Schat zou dit betekenen dat in de trefwoorden die van de ene druk in de andere druk zijn overgenomen, minder veranderingen in de spelling zullen optreden, dan in de betekenissen die zijn overgenomen. De meeste betekenissen zijn immers voor de zetter minder vreemd en ongewoon dan de trefwoorden. In de praktijk van het woordenboek blijkt dit inderdaad zo te zijn. In de loop der bewerkingen zijn de bastaardwoorden en kunstwoorden van de Woorden-Schat meestal ongewijzigd overgenomen, terwijl bij overname van betekenissen velerlei wijzigingen werden aangebracht.

Dat in de cursieve toelichtingen van deel III de zetter zich waarschijnlijk nog minder gehouden heeft aan de spellinginzichten van de bewerker, valt vanuit dit gezichtspunt beter te begrijpen. De cursieve toelichtingen bestonden vooral uit doodgewone gebruikswoorden en wat maakte het voor de zetter dan uit hoe hij ze precies spelde. Het waren immers de meest alledaagse woorden uit de geschiedenis van de Woorden-Schat tot dan toe.

L. MEIJERS
WOORDENSCHAT

Verdeelt in

1. BASTAARDT-WOORDEN.
2. KONST-WOORDEN.
3. VEROUDERDE WOORDEN.

De Tiende Druk /

Alom veel vermeerdert en verbeterd.

EERSTE DEEL.

AMSTELDAM,

By JERONIMUS RATELBAND, op de Ag-
terburgwal, by de Tooren-Steeg, over de
Brouwery van de Hooyberg, 1745.

12 Titelpagina van de tiende druk van L. Meijers Woordenschat, in 1745 uitgegeven door Jeronimus Ratelband te Amsterdam. Het vignet is samengesteld uit heraldische figuren: twee meermannen torsen een soort juk, waarop het borstbeeld van een vrouw en twee gevleugelde zeeleeuwen. Ratelband blijkt gevestigd op de Achterburgwal, bij de Torensteeg, tegenover de brouwerij van de Hooyberg. In een tijd zonder huisnummers was dat een duidelijk adres. (Persoonlijk eigendom, vergroot)

3.2.4. Iets over de herkomst

3.2.4.1. Genoemde bronnen

Indien men iets wil opmerken over de herkomst van Meijers materiaal, dan is het noodzakelijk eerst op een rij te zetten hetgeen Meijer zelf, in de loop van zijn bewerkingen, over eventuele bronnen zegt, in voorwoorden en opdrachten, in titels en in ondertitels. In hetgeen hieraan voorafgaat, is herhaaldelijk geschreven over de bronnen die Meijer noemt. We kunnen op deze plaats dus samenvattend te werk gaan en daarbij verwijzen naar uitvoeriger bespreking elders in deze studie.

3.2.4.1.1. Plaats van vermelding

1654. In de eerste bewerking van Meijer noemt de ondertitel als bronnen van bastaardwoorden: P.C. Hooft, H. de Groot, C. Huygens, J. van den Vondel, en andere voortreffelijke ‘Taalkundighe’.¹ De konstwoorden zijn afkomstig van A.L. Kók, S. Stevin, de Kamer In liefde’ bloeyende, en andere Nederlandse geleerden:

Nederlandsche | Woorden-Schat, | Waar in meest alle de | Basterdt-Woorden, | Uyt |
 P.C. Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, | I.v. Vondel, en andere voortreffelijke |
 Taalkundighe: | En | Konst-Woorden | Uyt | A.L. Kók, S. Stevin, de Kamer in Liefd' |
 bloeiende, en andere Duitsche Wijsghieren, | Verghadert, | Naauwkeurighlijk en met Kraft vertaalt
 worden.

Dat Meijer aan de hier genoemde auteurs niet enkel bastaardwoorden of konstwoorden heeft ontleend, maar juist de vertaling ervan in goed Nederlands, hebben we reeds eerder uiteengezet².

De voorrede van 1654 vermeldt verscheidene navolgenswaardige voorbeelden. Velen hebben, aldus Meijer, getracht in zuiver Nederlands te schrijven, zonder bastaardwoorden te gebruiken, zoals H.L. Spieghel, D.V. Coornhert, P.C. Hooft, H. de Groot, C. Huygens, J. van den Vondel, en ‘anderen’:

Veele hebben óf in dicht óf Rijmloos ghetracht in louter Nederlandtsch, buiten hulp van Basterdtwoorden haar beghrippen heerlijk op 't Papier te schilderen, als H.L. Spieghel, D.V. Koornhert, P.C. Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, I. v. Vondel, en andere.³

Sommigen hebben Nederlandse vertalingen bedacht voor wetenschappelijke termen, zoals de Kamer In liefde’ bloeyende, S. Stevin, A.L. Kók en de vertalers van B. Keckerman, van P. la Ramée en van P. du Moulin:

Zommighe hebben de Konsten en Weetenschappen duitsch leren spreken, als de Kamer in Liefd bloeyende, S. Stevin, de Vertaalers van Kekkerman, Ramus en Molinaeus, en A.L. Kók ...⁴

Anderen hebben getracht alle vreemde woorden te verzamelen en voegden er de betekenis in het Nederlands aan toe, met name Van den Werve in *Den schat der Duytsscher talen* en J. Hofman in zijn *Nederlandtsche woorden-schat*:

Andere hebben alle de Uitheemsche woorden ghetracht te verzaamelen, in een beknópt bondel, haar beteekenis in duitsch daar an knoepende (...) in de voorgaande eeuw Ir. Ian van der Werve in zijn Schat der Duitsche Taal, en in deeze I. Hófman (...) in zijn Nederlandtsche Woorden-Schat ...⁵

¹Taalkundighe: zij die kundig zijn in één of meer talen. *WNT* XVI: 669.

²Zie hiervoor p. 134 van deze studie.

³W-S 1654 voorwoord p. [4]. Meer over Spieghel en Coornhert p. 136 n.

⁴W-S 1654 voorwoord p. [4]. Meer over Keckerman, La Ramée en Du Moulin p. 136 e.v. in deze studie.

⁵W-S 1654 voorwoord p. [4]. Van den Werve zie p. 107n van deze studie.

In de voorrede van 1654 noemt Meijer bovendien twee duidelijke bronnen. Voor de kunstwoorden is dat A.L. Kók. En ‘andere uitheemsche woorden’ - dat zullen bastaardwoorden zijn - werden hem voor een deel toegezonden door Hofman:

Deeze¹ ons ter handt gheraakt zijnde, hebben wy (...) met meest alle de Kunst-woorden, van A.L. Kók ghesmeedt, óft uit andere by een gheraapt, en met veel andere Uitheemsche woorden, eensdeels van I. Hófman ons toeghezonden, eensdeels van ons ghevonden, verrijkt.²

Wanneer wij nu alle bronnen en navolgenswaardige voorbeelden bij elkaar zetten die Meijer in de Woorden-Schat van 1654 noemt, dan komen we tot de volgende verzameling.

Bronnen voor vertaalde bastaardwoorden zijn: Hooft, De Groot, Huygens en Vondel. Hofman heeft materiaal ingezonden. Uitsluitend als voorbeelden zijn vermeld: Spieghel, Coornhert, Van den Werve .

Bronnen voor vertaalde kunstwoorden zijn: Stevin en de Kamer In liefd’ bloeyende. Van Kók zijn in elk geval kunstwoorden gebruikt. Alleen als voorbeelden zijn genoemd: de vertalers van Keckerman, van La Ramée en van Du Moulin.

Het is helemaal niet zeker, en eerder onwaarschijnlijk, dat Meijer alle auteurs die hij opsomt werkelijk als bron heeft gebruikt. Zeer waarschijnlijk zijn er bij die hij bewondert om hun zuiver taalgebruik, maar aan wie hij niet of nauwelijks stof heeft ontleend.

Even onwaarschijnlijk is het dat alle goede voorbeelden die Meijer in de voorrede noemt uitsluitend als voorbeeld hebben gefungeerd en dat er geen een als bron is gebruikt. Neem het bastaardwoordenboek van Van den Werve. Hoeveel aantrekkelijke bastaardwoorden met een Nederlandse betekenis erachter waren daarin niet voorhanden!

Bovendien, de auteurs die in deze druk alleen als voorbeeld zijn vermeld, worden in de volgende druk als bron in de ondertitels opgenomen, met uitzondering van Van den Werve en zijn bastaardwoordenboek. Dit laatste is trouwens typerend voor Meijer, omdat hij zonder terughoudendheid bronnen pleegt te vermelden, maar nooit een lexicograaf aan wie hij schatplichtig is.

1658. In de tweede bewerking van Meijer geven de ondertitels voorafgaande aan eerste en tweede deel opnieuw een rij auteurs van wie stof zou zijn overgenomen.

Spieghel en Coornhert zijn nu opgenomen onder de bronnen van vertaalde bastaardwoorden en toegevoegd blijken G. A. Brederode en S. Coster³:

’t Eerste Deel | der Nederlandsche | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Basterdwoorden, | Van | H.L. Spieghel, D.V. Koornhart, | P.C. Hoofdt, H. de Ghroot, C. Huighens, | G.A. Brederode, S. Kóster, J. v. Von- | del, en andere voortreffelijke | Taalkundighe, | Naauwkeurighlijk, en met kraft vertaalt, | verghadert zijn⁴.

Bij de bronnen van vertaalde kunstwoorden is H. de Groot geplaatst, waarmee deze nu zowel als leverancier van vertaalde bastaardwoorden als van vertaalde kunstwoorden wordt aangemerkt. Nieuw zijn hier J.A. Ban⁵, V.F. Plemp⁶ en T. Staffard⁷:

’t Twede Deel | der | Nederlandsche | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Kunstwoorden, | uit de | Wijsgheerte, Wiskunde, Ontleed- | kunde, Gheneeskunde, Rechtsgheleerdheid, en | Ghódtgheleerdheid; | van | S. Stevijn, de Kamer in Liefd bloey-

¹nl. de eerste druk van de Woorden-Schat.

²W-S 1654 voorwoord p. [5].

³Samuel Coster zie p. 136n van deze studie.

⁴...waarin bijna alle bastaardwoorden, die door (...) nauwgezet en trefzeker zijn vertaald, zijn bijeengebracht.

⁵Jan Albert Ban zie p. 136 van deze studie.

⁶Vopiscus Fortunatus Plemp zie p. 136 van deze studie.

⁷Meer over Thomas Staffard op p. 138 van deze studie.

| ende, H. de Ghroot, I.A. Ban, V.F. Plemp, | de Vertaalers van Kekkerman, Ramus, | en Molijn, A.L. Kók, T. Staf- | fard, en andere Duitsche | Wijsghieren. | Naauwkeurighlijk, en met Kraft vertaalt, | verghadert zijn¹.

In de opdracht aan Johan Hofman worden ook in deze druk loffelijke voorbeelden naar voren geschoven, maar zij allen zijn terug te vinden als bronnen in de ondertitels.

Verder deelt Meijer in 1658 nog iets over bronnen mee in de voorrede tot de ‘Nederduitsche Taallievers’². Voor deze derde druk heeft Hofman opnieuw bastaardwoorden geleverd:

Voorders, tót verghrooting van 't eerste Deel, heb ik de Basterdwoorden, die my in 't leezen óft spreken ghemoeteden, óft van I. Hófman toegeschikt³ wierden, (ghelijk hy 'er my niet weinighe toegeschikt heeft) naghezócht, en die 'er niet inghevonden wierden, op haar behoorlijke stede tusschen de voorighe inghevlijdt

De vertaling der trefwoorden is niet altijd ontleend aan anderen. Voor de bastaardwoorden heeft Hofman veel vertalingen bedacht en voor de konstwoorden deed Meijer dat zelf:

Eindelijk, de vertaaling der Basterdwoorden is ten ghrootten deele van I. Hófman, en veeler Konstwoorden, die 'er nu op nieuws byghekomen zijn, van my verdacht en ghesmeedt ...⁴

En nog eens:

... tót vermeerdering van (...) de Konstwoorden, van overal uit de Weetenschappen, en Onderwijzingen te hoop gheraapt en gheschraapt, voor de vuist vertaalende, die onvertaaldt voorquamen ...⁵

Samenvattend kan men zeggen dat in 1658 aan de bronnen van vertaalde bastaardwoorden de vroegere voorbeelden Spieghel en Coornhert zijn toegevoegd, en daarnaast Brederode en Coster. Nieuwe bronnen van vertaalde konstwoorden zijn Ban, Plemp en Staffard.

In deze druk zijn alle bronnen en voorbeelden uit 1654 als bron overgenomen in de ondertitels. Het is echter niet aannemelijk dat het werk van alle genoemde auteurs, geen enkele uitgezonderd, als bron heeft gediend zowel voor de druk van 1654 als voor die van 1658. Het lijkt er eerder op dat Meijer niet alleen bronnen heeft willen noemen, maar dat hij ook een lijst heeft willen geven van klinkende namen om zijn werk cachet te verlenen en het meer gezaghebbend te maken⁶. Hoe langer de lijst was, hoe indrukwekkender.

1663. In de derde druk noemt Meijer geen nieuwe bronnen of voorbeelden. Hij laat er evenmin een weg.

1669. In de vierde en laatste bewerking van Meijer noemen de ondertitels van eerste en tweede deel geen nieuwe bronnen. Wel de inleidende ondertitel van het nieuwe derde deel, boven het begin van de letter A:

't Derde Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Verouderde, en onghewoo- | ne Woorden, | Zo in Oude Neederduitsche Schriften/ | Als by | H.L. Spieghel, R. Visscher, D.V. | Koornhart, P.C. Hoofdt, S. Kòster, J. Cats, | C. Huighens, J.V. Vondel, J. de Dekker, | en andere Taalkundighe Schrijvers | ghebruikelijk/ | Verghaderdt zijn, en met bekender woor- | den, als meede somtijds met kor- | te uitlegghingen verklaardt | worden.

¹...waarin bijna alle konstwoorden (...) die door (...) nauwgezet en trefzeker zijn vertaald, zijn bijeengebracht.

²W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [2] en [3].

³toegeschikt: toegezonden of overhandigd

⁴W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [4].

⁵W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [3].

vertaalende: terwijl ik (nl. Meijer) vertaalde. De zin loopt niet.

⁶Zie ook p. 138 van deze studie.

Op deze plaats worden Spieghel, Coornhert, Hooft, Coster, Huygens en Vondel genoemd in een nieuwe hoedanigheid, namelijk die van gebruikers van verouderde en ongewone woorden, die in het derde deel van de Woorden-Schat zijn verzameld. In dit derde deel zijn van hen dus geen betekenissen overgenomen, alleen trefwoorden.

Tevens zijn hier voor de eerste maal genoemd R. Visscher, J. Cats en J. de Dekker, alledrie in Meijers tijd zeer bekend. J. de Dekker is in de nieuwe voorrede daarenboven toegevoegd aan degenen die hebben geschreven in zuiver Nederlands, zonder bastaardwoorden te gebruiken. Aan hen die hebben

... ghetracht in louter Neederlandsch, buiten hulp van bastaardtwoorden, hunne ghedachten heerlijk op het pampier te schilderen ...¹

3.2.4.1.2. Overzicht

De bronnen die Meijer in zijn vier bewerkingen noemt, zijn hier samengebracht in een beknopt overzicht. Auteurs die hij uitsluitend als voorbeeld vermeldt, staan tussen haken.

1654 Bastaardwoorden²

Hofman. De Groot, Hooft, Huygens, Vondel
(Coornhert, Spieghel, Van den Werve).

1658, 1663, 1669 Bastaardwoorden

Hofman. Bredero, Coornhert, Coster, De Groot, Hooft, Huygens, Spieghel, Vondel
(Van den Werve) (1669 De Dekker)

1654 Konstwoorden

Kók. Kamer In liefd' bloeyende, Stevin
(Vertalers van Keckerman, van Du Moulin, en van La Ramée)

1658, 1663, 1669 Konstwoorden

Kók. Ban, De Groot, Kamer In liefd' bloeyende. Plemp, Staffard, Stevin. Vertalers van Keckerman, van Du Moulin, en van La Ramée.

1669 Verouderde en ongewone woorden

Cats, Coornhert, Coster, De Dekker, Hooft, Huygens, Spieghel, Visscher, Vondel

3.2.4.1.3. Genoemde bronnen nader bekeken

De bronnen die Meijer noemt zullen we hieronder stuk voor stuk nader bekijken, te beginnen bij Hofman, eindigend met Van den Werve als enige lexicografische bron, de overige in alfabetische volgorde. Zeker zijn er bronnen bij waarvan werkelijk gebruik is gemaakt. Maar Meijer somt ook navolgenswaardige voorbeelden op, en namen waarvan alleen al het vermelden de Woorden-Schat een aureool van wetenschappelijkheid verleende.

J. Hofman (... - 1666)³

Dat Hofman een bron is geweest voor Meijers bewerkingen van de Woorden-Schat staat vast. Na de verhuizing van uitgever Fonteyn van Haarlem naar Amsterdam in 1653, heeft Hofman de bewerking van de Woorden-Schat overgedragen aan Lodewijk Meijer. Hij blijft

¹W-S 1669 voorwoord p. [6].

²Bastaardwoorden en konstwoorden staan in de ongesplitste uitgave van 1654 niet in een apart deel.

³Gegevens over leven en werk van Hofman: Van Hardeveld 1997 (a).

wel bij het werk betrokken en zendt voor de bewerking van 1654 bastaardwoorden in, zoals Meijer in het voorwoord meedeelt¹. In 1658 draagt Meijer de Woorden-Schat aan Hofman op en schrijft opnieuw dat deze hem bastaardwoorden heeft geleverd². De uitgave van 1663 bevat dezelfde opdracht aan Hofman, met dezelfde mededeling³.

Hofman sterft in 1666 en Meijer draagt de Woorden-Schat in 1669 niet langer aan hem op. Hoewel Hofman voor zijn dood Meijer nog wel materiaal kan hebben toegestuurd voor deze druk, is dit toch lang niet zeker. Ook de mededeling van Meijer hieromtrent is niet eenduidig:

Eindelijk, de vertaaling der Bastaardwoorden is ten ghroote deele van J. Hófman, en veeler Konstwoorden, die 'er na de tweede Druk byghekomen zijn, van my verdacht en ghesmeedt ...⁴

Gaat het in dit citaat over reeds aanwezige bastaardwoorden of gaat het over de nieuw toegevoegde bastaardwoorden van 1669? Dat is niet duidelijk onder woorden gebracht.

J.A. Ban (±1597 - 1644)⁵

Jan Albert Ban was een katholiek geestelijke te Haarlem. Hij was een veelzijdig geleerde en genoot vooral bekendheid doordat hij zich als geleerd musicus bezighield met het vernieuwen van de muziektheorie. Op het gebied van de muziek heeft Ban verscheidene werkjes gepubliceerd, maar hiervan is helaas weinig meer te vinden.

In 1642 verscheen van Ban de muziekbundel *Zangh-bloemzel*⁶. Er werd aan toegevoegd een *Kort sangh-bericht van Ioan Albert Ban Haerlemmer, op zyne ziel-roerende zangen*. Achterin bevindt zich een lijst van vaktermen, in hoofdzaak op het gebied van de muziek, met vertalingen in goed Nederlands erbij. Het lijkt erop dat deze lijst al vóór de derde druk van de Woorden-Schat, waarin Ban wordt genoemd als bron voor kunstwoorden, door Meijer is geraadpleegd.

In de Woorden-Schat van 1658 vindt men ondermeer de volgende muziektermen terug⁷:

Musurgus -- zangh-maecker
Saltus vocis -- stem-sprongh
Semiditonus -- half-tweetoon
Semitonium -- halve tweetoon
Systema -- sang-leder

G.A. Bredero (1585 - 1618)

Ook Bredero behoorde tot degenen die de taalzuiverheid voorstonden. Zijn niet in de volkstaal geschreven stukken, tragikomedies en enig ander werk, vertonen een zeer zuiver, van vreemde smetten vrij Nederlands⁸. De blijspelen en kluchten, in een min of meer natuurgetrouwe volkstaal geschreven, bevatten wel allerlei vreemde woorden, vooral Franse. In de *Spaanse Brabander* is dit nog sterker, omdat dit stuk mede is bedoeld 'als satirische afrekening met de Franse-taalmode'⁹.

Bredero wordt in de Woorden-Schat vanaf 1658 genoemd onder de bronnen van vertaalde bastaardwoorden. Bredero gebruikt in zijn toneelwerk soms bastaardwoorden,

¹W-S 1654 voorwoord p. [5].

²W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [3].

³W-S 1663 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [3].

⁴W-S 1669 voorwoord p. [11].

⁵Meer gegevens *NNBWb* VIII: 44-46.

⁶Te Amsterdam bij Paulus Matthijsz.

⁷Meer voorbeelden bij Van der Wal 1995, in Bijlage 3. Commentaar hierop in de Waarderingsgeschiedenis van deze studie, onder: **1995**.

⁸Aldus Boshouwers 1963 (op p. 191.)

⁹Boshouwers 1963.

maar niet met een vertaling. Als Meijer bastaardwoorden van hem heeft overgenomen, dan zal hij zelf voor vertaling hebben moeten zorgdragen.

Verder is het mogelijk dat Meijer in Bredero's werk ongewone woorden heeft gevonden voor zijn deel III. Bijzondere woorden, afkomstig uit de volkstaal, vaak dialectisch gekleurd, vindt men wel bij Bredero.

J. Cats (1577 - 1660)

Jacob Cats, raadpensionaris van Holland, was een zeer geliefd volksdichter van moraliserend werk. Wat moest Meijer, ondanks zijn vermelding, met Cats als bron voor verouderde en ongewone woorden? Cats schreef niet moeilijk of ongewoon. Het is in feite niet aannemelijk dat Meijer bij hem veel verouderde of ongewone woorden heeft aangetroffen. Eerder zal zijn naam hebben gediend ter verfraaiing en ter verheffing van het nieuwe derde deel.

S. Coster (1579 - 1665)¹

Samuel Coster was geneesheer te Amsterdam, en schrijver van toneelwerken. In 1617 was hij een der stichters van de eerste Nederduytsche Academie, waar men de hogere wetenschap wilde beoefenen in Nederlandse geest.

Het lijkt niet zeer waarschijnlijk dat Coster werkelijk een bron van vertaalde bastaardwoorden is geweest. Dat Meijer ongewone of verouderde woorden heeft gevonden in zijn toneelwerk en er wat van heeft overgenomen in het derde deel is wel mogelijk.

D.V. Coornhert (1522 - 1590)²

Een vriend van H.L. Spieghel was Coornhert, die het voorwoord schreef voor diens *Twe-spraack*. Coornhert heeft tijdens zijn strijdbaar leven buitengewoon veel geschreven. Ook heeft hij tal van werken vertaald uit Latijn en Frans. Hij schreef in zuiver Nederlands en gebruikte geen uitheemse termen. Alleen in zijn vroegste werk treft men nog wat bastaardwoorden aan. Voor het overige geldt hetgeen Van den Branden zegt: 'Waar hij in vertalingen op zijn hoede was voor bastaardwoorden, daar kan het ons niet verwonderen dat hij ze even gewetensvol vermeed in zijn oorspronkelijke scheppingen'³.

Dat Coornhert voor de *Woorden-Schat* een bron is geweest voor bastaardwoorden met hun vertaling lijkt dus weinig waarschijnlijk. Hoogstens heeft Meijer bij hem Nederlandse equivalenten aangetroffen voor bastaardwoorden die hij zelf wilde vertalen. Coornhert was wel een voorbeeld voor degenen die zich bezighielden met puristisch taalgebruik. Het is niet uitgesloten dat Meijer in zijn talrijke geschriften woorden heeft aangetroffen die hij in 1669 heeft kunnen opnemen bij de verouderde en ongewone woorden.

J. de Dekker (1609 - 1666)⁴

Pas in de uitgave van 1669 is Jeremias de Dekker voor de eerste keer genoemd. In de voorrede als één van hen die hun taal voorbeeldig, in zuiver Nederlands zonder bastaardwoorden weten te gebruiken⁵. Aan het begin van het derde deel als één van degenen van wie verouderde en ongewone woorden zijn overgenomen. De Dekker was in Meijers tijd een algemeen bekend en gewaardeerd dichter. Ook zijn naam verleende de

¹*NNBwb* VI: 351-356.

²Gegevens over Coornhert zie in deze studie p. 136n.

³Van den Branden 1956: 90 en 73.

⁴*NNBwb* I: 691-693.

⁵W-S 1669 Voorwoord p. [6].

Woorden-Schat aanzien. En dat Meijer aan zijn dichtwerk een aantal ongewone woorden ontleend heeft, behoort zeker tot de mogelijkheden.

H. de Groot (1583 - 1645)¹

De Woorden-Schat van 1654 noemt De Groot als bron voor vertaalde bastaardwoorden en de Woorden-Schat van 1658 noemt hem tevens als bron voor kunstwoorden met vertaling. Het voorwoord van de tweede druk schildert hem bovendien af als een prijzenswaardig voorbeeld²:

Veele hebben óf in dicht óf Rijmloos ghetracht in louter³ Nederlandtsch, buiten hulp van Basterdwoorden haar beghrippen heerlijk op 't Papier te schilderen, als (...) H. de Ghróót ...

Bij nadere beschouwing blijkt zeker niet al het werk van De Groot geschreven in 'louter Nederlandtsch'. Het werd zelfs voor het overgrote deel geschreven in het Latijn. En wanneer het uit het Latijn in het Nederlands werd vertaald, blijkt het nog lang niet altijd erg 'louter' te zijn. De vertaling *Verantwoordingh van de wettelijke regering van Hollant ende West-Vrieslant*, Parijs 1622, wemelt bijvoorbeeld van de niet-Nederlandse termen. Maar de *Drie boecken nopende het recht des oorloghs ende des vredes*, uit het Latijn door H.V., Haarlem 1635, zijn wel in zuiver Nederlands geschreven, hetgeen een verdienste is van de vertaler.

In sommige werken van De Groot, geschreven in het Nederlands, of vertaald uit het Latijn, is zo hier en daar het uitheemse equivalent vermeld van de gebruikte Nederlandse vakterm. Het enige werk waarin deze handelwijze tot een principe is geworden, is de *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd*⁴, door De Groot zelf in het Nederlands geschreven. Dit werk bevat dus uitheemse rechtstermen, samen met hun vertaling in de moedertaal, en kan zeker door Meijer als bron zijn gebruikt.

In het voorwoord, dat niet is opgesteld door de auteur zelf, staat te lezen:

... Onse Duytsche moeders tale heeft hy⁵ oock gesocht te vereeren, ende te toonen dat oock dese wetenschap inde selve tale wel kan verhandelt werden, waer toe hy hem beholpen heeft met veele nu wat ongebruyckelijcke, doch goede oude Duytsche woorden, die in de oude handvesten ende keuren⁶ bevonden werden, oock eenighe woorden door t'samenvouginge⁷ gemaect, doch soo dat den sin daer van seer licht is te vatten, ende tot nader gerief van de ghene die aende Latijnsche of Bastaert-duytsche woorden zijn gewent, zijn op de kant de Duytsche woorden vertaelt met het eene ende met het andere⁸, het eene met L het andere met B beteyckent.⁹

Op deze plaats wordt meegedeeld dat de zuiver Nederlandse termen door De Groot meestal niet zijn bedacht, maar dat hij ze heeft gevonden in oude privileges en verordeningen¹⁰. Verder zijn hier twee verschillende soorten niet-Nederlandse termen onderscheiden, enerzijds Latijnse woorden, anderzijds bastaardwoorden. Deze onderscheiding vinden we bij Meijer in 1658 in grote lijnen terug als de verdeling tussen kunstwoorden en bastaardwoorden¹¹.

¹Betreffende H. de Groot: *NNBWB* II: 523-528.

²W-S 1654 voorwoord p. [4].

³louter: zuiver

⁴s Gravenhage 1631, herhaaldelijk herdrukt.

⁵hy nl. De Groot

⁶handvesten ende keuren: privileges en verordeningen

⁷t'samenvouginge: samenstelling

⁸met het eene ende met het andere: met het Latijnse woord en met het bastaardwoord

⁹met ... beteyckent: gemerkt met...

¹⁰Zie ook Axters 1937: 97*, 98*.

¹¹Zie in deze studie p. 170 e.v.

Beziet men de *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd* zelf, dan blijkt De Groot zeker niet altijd een duidelijke vertaling te geven voor de gebruikte Nederlandse termen. Het kan ook gaan om een gedeeltelijke, een samenvattende, of een niet geheel sluitende vertaling. Als Meijer dergelijke termen met hun vertaling wilde overnemen voor de *Woorden-Schat*, dan heeft hij ze eerst moeten fatsoeneren.

Er zijn niet veel betekenissen in de *Woorden-Schat* die samen met hun lemma uitsluitend bij De Groot terug te vinden zijn. Dit komt doordat De Groot zijn Nederlandse termen dikwijls zelf heeft ontleend en tevens doordat anderen op hun beurt De Groot als bron hebben gebruikt. Meijer kan zodoende bepaalde termen uit werk van De Groot zelf hebben overgenomen, maar evengoed van latere ontleners, en zelfs uit bronnen die De Groot al gebruikte.

Enkele trefwoorden met betekenis die voorkomen bij De Groot, en die zijn terug te vinden in de *Woorden-Schat* van 1654 zijn bijvoorbeeld:

Mandament van relief -- brieven daar toe dienende
 Mandament van cessie -- daagh-cedel
 Servitus praediorum -- erf-dienstbaerheden
 Servitus urbanorum -- huys-dienstbaerheden
 Servitus rusticorum -- veldt-dienstbaerheden
 Senatus consulta -- raads-besluyten
 Speciale procuratie -- sonderlinge last

P.C. Hooft (1581 - 1647)

Het zou vreemd zijn wanneer er geen band bestond tussen de zo puristische *Woorden-Schat* en de man die als purist in de zeventiende eeuw een belangrijke plaats heeft ingenomen, de in die tijd zeer bekende en hóóg geschatte P.C. Hooft. Het purisme van Hooft is het duidelijkst tot uiting gekomen in zijn *Nederlandsche historiën*, waarvan de eerste twintig boeken verschenen in 1642, en waarvan de laatste zeven boeken na zijn dood zijn uitgegeven in 1654.

Deze omvangrijke geschiedschrijving van Hooft is principieel zuiver Nederlands in het woordgebruik. Niet in de zinsbouw, want die is geschoeid op Latijnse leest. Het niet-Nederlandse equivalent van sommige woorden - meestal een bastaardwoord - is zo nodig in de marge afgedrukt. Dit laatste maakt het werk bijzonder geschikt om dienst te doen als bron voor de *Woorden-Schat*. Veel van deze bastaardwoorden vinden we hierin terug, met Hoofts zuiver Nederlandse equivalent. Bastaardwoorden die Meijer in 1654 samen met hun betekenis uit de *Historiën* kan hebben overgenomen zijn bijvoorbeeld:

Advocaat Fiscaal -- voorspraak van 's Heeren geldt-kist
 Appellatie -- hooger betreck
 Attestatie -- tuygh-schrift
 Authoriteyt -- overstaen
 Specificatie -- uytdrucking

Ten onrechte heeft men dikwijls alle puristische vertalingen die Hooft voor leenwoorden gaf, gezien als vindingen van hemzelf. Een vertaling bijvoorbeeld als **voorspraak** voor het woord **Advocaat**, vinden we reeds eerder bij de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* uit 1584, in het *Tetraglotton*, in het *Etymologicum*, in de *Thesaurus*, bij Stevin, bij De Groot en bij Mellema. De vertaling **beroep** voor **Appel**, heeft De Groot al. De vertaling **beroeping** voor **Appellatie** geeft Van den Werve. **Seghsman** voor **Arbiter**, staat reeds in het *Etymologicum*, dat voor Hooft een belangrijke bron is geweest. **Bekommeringh** voor **Arrest** komt ook voor bij De Groot.

Hooft heeft zonder twijfel veel originele vertalingen bedacht voor leenwoorden¹, maar een groot deel van zijn vertalingen heeft hij elders gevonden en overgenomen, kennelijk omdat ze aan zijn eisen voldeden. Wanneer dus de Woorden-Schat een leenwoord met Nederlands equivalent bevat, in een combinatie die ook bij Hooft gevonden wordt, dan is daarmee niet bewezen dat Hooft de bron is geweest.

Ook op andere wijze is Hooft volgens Meijer bron geweest van de Woorden-Schat, namelijk voor de trefwoorden van het derde deel van 1669². Bij het doornemen van Hoofts werk zal Meijer woorden zijn tegengekomen die hij ongewoon vond, hoewel ze niet uitheems waren. Dergelijke woorden heeft hij verzameld en uiteindelijk in 1669 in een apart deel toegevoegd.

C. Huygens (1596 - 1687)

Reeds de uitgave van 1654 noemt Huygens als bron van vertaalde bastaardwoorden. Deze vermelding blijft gehandhaafd in Meijers volgende drukken. In 1669 vinden we Huygens' naam tevens bij hen aan wie verouderde en ongewone woorden zijn ontleend voor het derde deel.

Huygens had niet de gewoonte bastaardwoorden met een vertaling in zijn werk op te nemen. Zelfs bastaardwoorden zonder vertaling vallen bij hem nauwelijks te bespeuren. Wat we wel in het werk van Huygens aantreffen zijn fraaie ongewone woorden, die hij zo nodig zelf samenstelde om kernachtig te kunnen verwoorden wat hij te zeggen had.

Huygens was een auteur die er plezier in had de dingen enigszins versluierd, en niet zelden ingewikkeld, onder woorden te brengen. Van zulke typische Huygens-woorden vindt men er wel een aantal als trefwoord in het derde deel van de Woorden-Schat van 1669³.

Voor het overige lijkt het niet waarschijnlijk dat Meijer bastaardwoorden met een Nederlands equivalent heeft overgenomen van Huygens. Eerder zal hij diens naam hebben genoemd om de Woorden-Schat meer aanzien te verlenen.

A.L. Kók (1616 - 1653)

Voor Meijer is A.L. Kók, zijn dertien jaar oudere halfbroer, een bron van inspiratie geweest en een uitermate belangrijk voorbeeld met betrekking tot taalzuivering en purisme. Kók vertaalde verscheidene werken op het gebied van de wijsbegeerte uit het Latijn, vooral van de filosoof Frank Burghersdijk, maar ook van Vossius.

Kók had de bedoeling om alle 'artes liberales' door middel van een vertaling in het Nederlands toegankelijk te maken. Zijn puristische werkwijze is door Dibbets als volgt gekenschetst:

In al zijn werk blijkt Kók purist: in de tekst van zijn vertalingen (...) komen slechts Nederlandse woorden voor, waarvan de keuze soms nadrukkelijk wordt geargumenteed; een enkel maal doet hij een concessie, en mag ter eventuele verduidelijking de Latijnse technische term in de marge worden opgenomen (...) En aan het einde van verscheidene van zijn vertalingen voegt Kók een lijst toe met Nederlandse technische termen en hun Latijnse equivalent...⁴

Het vertalen van de Latijnse vaktermen zoals Kók dat deed, wekte bij Meijer grote bewondering. Het overgrote deel van deze vertalingen vindt men samen met de bijbehorende uitheemse vaktermen terug in de Woorden-Schat. Vrijwel zeker heeft in 1654

¹Voorbeelden bij Van der Sijs 1990: 99. Ook zij meldt ten onrechte dat Hooft **voorspraak** heeft bedacht voor **advocaat**.

²Voorbeelden zie p. 209 van deze studie.

³Enkele voorbeelden op p. 209 in deze studie.

⁴Dibbets 1981: Inleiding.

het werk van Kók de meest omvangrijke bijdrage geleverd voor de uitbreiding van de Woorden-Schat. Het is opmerkelijk dat dit een niet-lexicografische bron was¹.

Veel kunstwoorden met een vertaling in de moedertaal lijkt Meijer te hebben overgenomen uit de *Elementa rhetorica, dat is be-ghinselen der reden-rijk-konst* van Vossius, door Kók uit het Latijn vertaald². Belangrijke bron was ook *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*, uit het Latijn van Marcus Fridericus Wendelinus³, waarvan Meijer de vertaling na Kóks dood zelf voltooide. Talrijke uitheemse termen die in de marge stonden afgedrukt, zijn in de tekst van dit werk in zuiver Nederlands weergegeven. Eveneens van belang was de *Institutio logica, dat is, reden-konstigh onder-wys*⁴, evenals de *Institutio metaphysica dat is, onder-wijs der over-natuur-weet*⁵, beide door Kók vertaald uit het Latijn van Frank Burghersdijk.

De vertaling van kunstwoorden in een werk dat Kók zelf heeft geschreven, het *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*⁶, is voor de Woorden-Schat van even grote importantie geweest. Ook Frank Burghersdijks *Kort be-ghrijp van 't reden-konstigh onder-wijs*⁷, door Kók uit het Latijn overgezet in de moedertaal, kan als bron zijn gebruikt. In dit laatste werk werd bovendien zijdelings verwezen naar verschillende werken, die later mogelijk als bron hebben gediend voor de Woorden-Schat. Kók verwees in dit werk naar Keckermans *Dialectica*, en naar het *Ruygh-bewerp van de redenkaveling* van de Kamer In liefd' bloeyende. Hij noemde ook de *Dialectike ofte Bewysconst* van Simon Stevin, en de *Spraakkonst* van Christiaen van Huelen⁸. Veel bronnen van de Woorden-Schat zijn werken geweest die in puristische kringen algemeen bekend waren.

V.F. Plemp (1601 - 1671)⁹

Vopiscus Fortunatus Plemp was een bekend geneesheer. Van 1624 tot 1633 is hij werkzaam geweest in Amsterdam, daarna werd hij hoogleraar te Leuven. Van zijn hand verschenen verschillende medische werken, onder andere de *Verhandeling over de spieren*, welk werk in zuiver Nederlands, zonder gebruik van uitheemse termen, is geschreven.

Plemp vertaalde werk van de Arabier Avicenna in het Latijn, en een werk van Bartholomaeus Cabrolus uit het Latijn in de moedertaal. De vertaling is in 1633 verschenen¹⁰ als *Ontleeding des menschelycken lichaems*. Het is dit laatste werk dat voor Meijer als bron kan hebben gediend. Het is een anatomieboek, geschreven in zuiver Nederlands. Cursief in de tekst en verder ook in de marge, is een aantal vreemde termen opgenomen naast de Nederlands equivalenten. Voor de Woorden-Schat zou Plemp een bron geweest kunnen zijn van medische termen. Meijer noemt hem voor de eerste maal in 1658.

H.L. Spieghel¹¹ (1549 - 1612) en de Kamer In liefd' bloeyende

Een der belangrijkste taalijveraars uit de zestiende eeuw is Spieghel, een Amsterdams koopman. Hij was lid en gedurende enige jaren leider van de Amsterdamse Kamer In liefd'

¹Deze en volgende gegevens ontleend aan Van Hardeveld 1981.

²Amsterdam 1648.

³Amsterdam 1655.

⁴Amsterdam 1646.

⁵Amsterdam 1649.

⁶Amsterdam 1649.

⁷Amsterdam 1646.

⁸Deze verwijzingen vindt men resp. op p. 3, 9, 18, 93.

⁹NNBwb VI: 1136-1137.

¹⁰Te Amsterdam bij Cornelis van Breugel.

¹¹Gegevens over Spieghel zie in deze studie p. 136n.

bloeyende. Voor Spieghel was het Nederlands een oude en rijke taal. Wat in andere talen was bereikt, wenste hij ook voor zijn moedertaal. De grammatica, de dialectica en de rhetorica, die als basis golden voor de toenmalige algemene ontwikkeling, wilde hij beschreven zien in de volkstaal¹.

In 1584 verscheen de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst / ófte vant spellen ende eyghenschap des Nederduitschen taals*, in 1585 het *Ruygh-bewerp vande redenkaveling / ófte Nederduytsche dialectike*, dat één geheel vormde met het *Kort begrip des redenkavelings: in slechten rym vervat*, in 1587 verscheen de *Rederijck-kunst / in rijm opt kortst vervat*. Alle vier werden ze uitgegeven door ‘de kamer In liefd bloeyende, t'Amstelredam’. Hoewel Spieghel niet als auteur is vermeld, wordt hij toch algemeen gezien als de belangrijkste schrijver². Meijer zal bij het noemen van zijn bronnen wel geen strenge scheiding hebben gemaakt tussen de Kamer als uitgever van deze werken enerzijds, en Spieghel, de niet-genoemde auteur ervan, anderzijds.

De drie werken van de Amsterdamse Kamer beschrijven de grammatica, de dialectica en de rhetorica in de moedertaal. Alle nadruk wordt gelegd op de zuiverheid van deze taal. Latijnse vakwoorden zijn vervangen door termen in het Nederlands. In het *Kort begrip des redenkavelings* is een lijst gegeven van Latijnse termen met de Nederlandse vertaling erbij. Ook de *Rederijck-kunst* wordt afgesloten met een lijst van ‘Rederijxe kunst-woorden verduytscht’, die meer dan 200 Latijnse termen bevat met de vertaling. Er zijn in de *Woorden-Schat* nogal wat konstwoorden te signaleren die kunnen zijn overgenomen uit de hier genoemde geschriften, in het bijzonder uit de *Rederijck-kunst*.

Omstreeks 1600 zag van Spieghel zelf een ethica in de volkstaal het licht, de *Hertspiegel*. Hierin heeft Meijer geen uitheemse vaktermen met de vertaling in het Nederlands aangetroffen. Hoewel Meijer Spieghel noemt onder de bronnen van vertaalde bastaardwoorden - net als Vondel en Huygens - zal ook deze eerder hebben behoord tot degenen die de *Woorden-Schat* gezag konden verlenen. Spieghel is door Meijer tevens genoemd als bron van verouderde en ongewone woorden. Het is niet onmogelijk dat Meijer een aantal van dergelijke woorden in zijn werk heeft gevonden.

T. Staffard³

Van Thomas Staffard is nauwelijks iets bekend. Hij was een tijdgenoot van Lodewijk Meijer. Zijn beroep was chirurgijn. Hij vertaalde de *Anatomia* van Bartholinus, samen met twee brieven van diens vriend Walaeus. In 1656 verscheen dit werk te Dordrecht als *Anatomia ofte Ontleding des menschelicken lichaems door Dr. Thomas Bartholijn, Casp. soon (...)* Hier zijn bijgevoeght twee brieven van Joh. Walaeus raeckende de beweginge des gijls ende bloets. Als Meijer termen van hem heeft overgenomen, dan zouden het medische termen moeten zijn.

S. Stevin (1548 - 1620)⁴

Bekend en geëerd om zijn streven naar een zuivere moedertaal was de beroemde wiskundige Simon Stevin. Deze was een zeer veelzijdig geleerde en publiceerde ondermeer werken op het gebied van wiskunde, rechtsgeleerdheid, krijgswetenschap, bouwkunde, rhetorica, statica en hydrostatica. Hij was bevriend met Hugo de Groot en een belangrijk medewerker en leermeester van prins Maurits.

¹Van den Branden 1956: 183.

²Zie Peeters 1990.

³*Nederlands cartesianisme*: 246, 247.

⁴Gegevens over Stevin zie in deze studie p. 134n.

Stevin schreef het overgrote deel van zijn werk in de volkstaal. In 1586 verscheen zijn *Weeghconst.* Dit werk werd ingeleid door de ‘Uytspraeck van de weerdicheyt der Duytsche tael’. Hierin betoogt Stevin dat het Nederlands zich beter dan iedere andere taal leent voor wetenschappelijke doeleinden. Na de verschijning van dit werk heeft Stevin geen werk meer geschreven in een andere taal dan het Nederlands.

Het was de gewoonte van Stevin om bij de minder gebruikelijke wetenschappelijke termen in de moedertaal, waarin hijzelf schreef, de meer gebruikelijke Latijnse of Franse term in de marge bij te voegen. Zo vormde zijn werk voor de *Woorden-Schat* een geschikte bron. Dijksterhuis waarschuwt echter voor de misvatting ‘dat alle aldus verkregen woorden als oorspronkelijke taalscheppingen van Stevin zouden mogen worden beschouwd’¹.

Van Stevin hebben waarschijnlijk als bron voor de *Woorden-Schat* gediend: *De beghinselen des waterwichts*, Leyden 1586, de *Materiae politicae. Burgherlicke stoffen*, Leyden 1649, en de *Dialectike ofte Bewysconst.*, Rotterdam 1621. Voor de druk van 1654 was vermoedelijk vooral van belang het werk dat in 1608 verscheen te Leiden als *Wisconstige gedachtenissen* en waarin ook sommige vroegere werken waren opgenomen.

Vertalers van Keckerman²

Werken van Bartholomaeus Keckerman, 1571 - 1609, werden in Meijers tijd gebruikt bij het onderwijs aan de Latijnse scholen. Van Keckermans *Dialectica* zijn in de zeventiende eeuw twee verschillende vertalingen verschenen, vervaardigd door onbekende vertalers. De eerste vertaling verschijnt in 1614 te Amsterdam als *Dialectica, dat is reden-kavelinge ofte Bewijs-const*³. Hoewel het werk zeker niet puristisch is, treft men er toch veel geheel uitheemse woorden en bastaardwoorden in aan met een vertaling. Consequent volgehouden is dit streven niet. Hoe verder men in de *Dialectica* komt, hoe talrijker de niet-vertaalde vreemdelingen worden.

De tweede vertaling verschijnt in 1649, met bijna letterlijk dezelfde titel, te Wormerveer bij Willem Symonsz Boogaert. Volgens het colofon is de drukker van deze vertaling Thomas Fonteyn te Haarlem, bij wie een jaar later de eerste druk van de *Woorden-Schat* van de pers komt. Hofman en Meijer moeten via Fonteyn deze laatste vertaling in handen hebben gehad. Deze tweede vertaling biedt eveneens veel vreemde woorden, met een weergave ervan in goed Nederlands, zowel in de tekst als in de marge. Ook hier neemt het aantal vertalingen af naarmate het aantal pagina's toeneemt. De hoeveelheid vertalingen lijkt in de tweede uitgave wat groter dan in de eerste, terwijl toch niet alle vertalingen van de eerste uitgave zijn overgenomen. Bij vergelijking met de *Woorden-Schat* krijgt men de indruk dat niet bijzonder veel is ontleend⁴. De vertalers van Keckerman hebben wellicht hoofdzakelijk gediend als lichtende voorbeelden.

Vertalers van Molijn⁵

De Fransman Pierre du Moulin, oftewel Petrus Molinaeus, leefde van 1568 tot 1658. Hij was de auteur van allerlei godsdienstige geschriften en traktaten, voor het merendeel in het Frans geschreven, maar ook wel in het Latijn. Door een hele rij van vertalers zijn de meeste van deze geschriften overgezet in goed Nederlands, zonder vreemde woorden. Vandaar misschien dat Meijer dit soort vertalingen als voorbeeld stelt van zuiver taalgebruik.

¹Dijksterhuis 1943: 306 e.v.

²Enige gegevens over Keckerman in Zedler XV: 373-374.

³by Jac. Pietersz. Voor Dirck Pietersz. Vos-kuyt^l, volgens de Centrale Catalogus K.B. Den Haag.

⁴Zie Van Hardeveld 1981.

⁵Uitvoerige gegevens over leven en werk bij Haag 1877-1888 IV: 800-824. Zie ook p. 137 van deze studie.

Een hoogst enkele keer bevat zo'n vertaald werkje nog een uitheemse term, of een citaat in Grieks of Latijn. Als bron heeft het vertaalde werk van Molinaeus, voor zover wij het hebben gezien, niet gediend. Wel is mogelijk dat ander werk van hem als bron is gebruikt, maar dat het ons niet onder ogen is gekomen, of dat het niet bewaard is gebleven.

Vertalers van Ramus¹

Petrus Ramus is de verlatijnste naam van Pierre la Ramée, een geleerde Franse humanist, die leefde van 1515 tot 1572. Hij schreef zijn werken in het Latijn. Er zijn in de eerste helft van de 17e eeuw in het Nederlands verschillende vertalingen van zijn werk verschenen, waarin zeker niet altijd werd vermeld wie de vertaler was.

Een vertaling die mogelijk als bron is gebruikt voor de Woorden-Schat is *Petri Rami Meetkunst' in XXVII boecken vervat*². Het is een meetkundeboek, vertaald uit het Latijn door Dirck Hendricxz Houtman, van commentaar voorzien door de Leidse hoogleraar Snellius³. Het werk was heel geschikt om als bron te worden gebruikt, vanwege de uitheemse vaktermen met hun vertalingen die regelmatig werden gegeven. We vinden bijvoorbeeld in de Woorden-Schat van 1654 terug:

Aequiangulus -- evenhoeckigh
 Aequiterminus -- evenpaaligh
 Axiomata -- ghemeene kennissen
 Mesographus -- middel-schrijver, middel-evenredingh-schrijver

R.P. Visscher (1547 - 1620)⁴

Roemer Visscher, een vooraanstaand Amsterdams koopman, was bevriend met H.L. Spieghel. Evenals deze was hij een belangrijk lid van de Kamer In liefd' bloeyende. Dat Meijer in zijn dichtwerken woorden heeft gevonden die hij een plaats heeft gegeven als trefwoorden van zijn nieuwe derde deel, is mogelijk. Roemer Visscher wordt door Meijer alleen genoemd in 1669, bij de bronnen voor verouderde en ongewone woorden.

J. v.d. Vondel (1587 - 1679)

Evenmin als Huygens geeft Vondel in zijn werk bastaardwoorden samen met een vertaling. Als voorstander van zuiver taalgebruik bezigt hij trouwens maar zelden een bastaardwoord. Toch noemt Meijer hem in al zijn bewerkingen als bron van vertaalde bastaardwoorden. Bastaardwoorden met een weergave in het Nederlands zal Meijer aan Vondel niet hebben ontleend. Dat hij bij hem Nederlandse equivalenten heeft aangetroffen voor bastaardwoorden die hij zelf van een vertaling moest voorzien, is zeker mogelijk.

In Meijers ogen is Vondel een lichtend voorbeeld geweest door zijn zuiver gebruik van de moedertaal. Vondel verwoordt in deze moedertaal allerlei wetenschappelijke termen, in het bijzonder een groot aantal wijsgerige en theologische begrippen. Men vindt ze vooral in zijn twee didaktische werken, nl. de *Altaer-geheimenissen* van 1645 en de *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* van 1662. Vondel moet hiervoor veel Nederlandse vakwoorden aan anderen hebben ontleend, maar bovendien heeft hij zelf allerlei nieuwe woorden gevormd⁵. Hij neemt echter in zijn werk de uitheemse vaktermen niet meer op, zodat Meijer van hem geen uitheemse vaktermen samen met het Nederlandse equivalent heeft kunnen overnemen. Het Nederlandse equivalent alleen is daarentegen weer niet uitgesloten.

¹Veel gegevens over Pierre Ramus in de *Nouvelle biographie* XLI: 570-576. Zie ook p. 137 van deze studie.

²Zie Van Hardeveld 1981.

³In 1622 verschenen 't'Amstelredam, by Willem Iansz Blaeuw'.

⁴Gegevens betreffende Roemer Visscher *NNBwb* V: 1029-1031.

⁵Axters 1937: 100*-109*.

Meijer zal de naam van Vondel hoofdzakelijk hebben genoemd om de Woorden-Schat meer gezag te geven. Hij is een vurig bewonderaar van Vondel, vooral van de manier waarop deze de taal gebruikt. Het is voor hem stellig een grote eer geweest om Vondels naam op de titelpagina van de Woorden-Schat te zien staan.

Uit het werk van Vondel zal Meijer wel hebben overgenomen de typisch Vondeliaanse woorden die we in 1669 tegenkomen onder de trefwoorden van het derde deel. Daarvan hebben we bij de Macrostructuur reeds verschillende voorbeelden gegeven¹.

J. van den Werve

De enige lexicografische bron die Meijer noemt, en dan nog uitsluitend als voorbeeld, is het werk van Jan van den Werve²:

Andere hebben alle de Uitheemsche woorden ghetracht te verzaamelen, in een beknópt bondel, haar beteekenis in duitsch daar an knoopende, op dat de Basterden uit, en de rechte in het gebruik mochten ghevoert worden. Dit hebben onderwonden in de voorgaande eeuw Ir. Ian van der Werve in zijn Schat der Duitse Taal ...

Het bastaardwoordenboek van Van den Werve, *Den schat der Duytsscher talen*³, is vele malen herdrukt en ook in Noord-Nederland herhaaldelijk uitgegeven. Het is vrijwel zeker een belangrijke bron geweest voor Hofmans Woorden-Schat⁴.

Het ligt voor de hand dat ook Meijer, die het werk als voorbeeld noemt in het voorwoord van al zijn bewerkingen, uit deze bron heeft geput. Van den Werve was als bron uitermate geschikt doordat hij bastaardwoorden leverde met een zuiver Nederlands equivalent erbij en doordat deze bastaardwoorden bovendien dikwijls thuishoorden in het domein van het recht. De rechtspraak immers is het enige domein van herkomst dat in elk deel van elke bewerking van Meijer duidelijk onder de trefwoorden aanwezig is⁵.

Over de samenhang van *Den schat der Duytsscher talen* van Van den Werve, de Woorden-Schat van Meijer uit 1654 en het 'Woordenboek'⁶ van Simon van Leeuwen uit 1658 wordt door Serrure in 1858 opgemerkt:

Dat zoowel Meyer als Van Leeuwen, beiden ruimschoots in den *Schat* van onzen antwerpschen taelzuiveraer geput hebben, al is het dat zy dezen zelfs niet eens aenhalen, loopt dadelyk in het oog, wanneer men de werkjens van de drie schryvers vergelijkt. De arbeid van Vande Werve was de grond, waerop de twee andere gebouwd hebben. Zy verbeterden, vermeerderden en maekten voor hunnen leeftijd bruikbaer het verouderd boekjen van onzen Antwerpenaer...⁷

Dat Meijer Van den Werve niet noemt, is onjuist. Maar belangrijker is het op te merken hoe Serrure in 1858 de onderlinge samenhang van drie woordenboeken vaststelt eenvoudigweg door deze drie, en geen enkele meer, naast elkaar te leggen⁸.

¹Zie p. 208 in deze studie.

²W-S 1654 voorwoord p. [4].

³Antwerpen 1559, uitgebreide herdruk van *Het tresoor der Duytsscher talen*, Antwerpen 1552.

⁴Zie Van Hardeveld 1981.

⁵Zie Tabel 4 op p. 220 van deze studie.

⁶Serrure doelt hier waarschijnlijk op het *Woord-boeck* achter de *Notarius publicus* van 1657.

⁷*Vaderlandsch museum* II: 114, 115.

⁸Eenzelfde soort lichtvaardigheid in het vaststellen van bronnen voor woordenboeken valt nog steeds te signaleren. Zie bijvoorbeeld de bespreking in Claes 1995 van een studie over de geschiedenis van Franse woordenboeken van Margareta Lindemann. Of zijn reactie op een referaat van dezelfde auteur betreffende de bronnen van de *Thesaurus*. Claes 1989 (b).

3.2.4.2. Niet genoemde bronnen

3.2.4.2.1. Niet-lexicografische bronnen

Meijer heeft verschillende niet-lexicografische bronnen vermeld. Dat hij daarbij volledig is geweest valt niet te verwachten. Hij heeft zeker meer bronnen geraadpleegd en ongetwijfeld kwamen er voor elke bewerking nieuwe bij. In het bijzonder voor de steeds toenemende hoeveelheid kunstwoorden moet gebruik zijn gemaakt van alle mogelijke wetenschappelijke werken, waarschijnlijk geschreven in of vertaald naar het Nederlands, maar met de vermelding van uitheemse namen of vaktermen er nog in.

Zo wijst Dibbets op het *Bericht van een nieuwe konst, genaemt de Spreeckonst* van Petrus Montanus, in 1635 verschenen te Delft¹. In zijn foniek van het zeventiende-eeuwse Nederlands vervangt Montanus de Latijnse kunstwoorden door voor het merendeel nieuwe Nederlandse termen. De termen zijn niet zelden zo bijzonder van aard dat men ze in de tijd van Meijers Woorden-Schat nergens anders aantreft. Het is om deze reden dat Dibbets ervan overtuigd is dat Meijer in 1654 de volgende Latijnse termen, met hun vertaling door ‘typische Montanus-purismen’, aan Montanus moet hebben ontleend:

Nota Accentus accuti -- opper-woordt-trapmerck / scherp-opper-woort-lidt-trapmerck

(Nota) Accentus gravis -- onder-woort-trapmerck

(Nota) Accentus circumflexi -- draalend-opper-woort-lidt-trapmerck

Evenmin genoemd, maar mogelijk wel als bron gebruikt, is het werk van W.J. Blaau, beroemd globen- en kaartenmaker en uitgever van atlassen. In zijn *Tweevoudigh onderwijs van de hemelsche en aerdsche globen*, door hem uitgegeven in 1634, komen vooral in het begin van het eerste deel uitheemse termen voor samen met een goed-Nederlands equivalent. Verscheidene van deze vertalingen blijken al voor te komen bij Stevin, maar Blaau bedenkt ze ook zelf en daarvan vindt men er terug bij Meijer, al in 1654:

Almucantharath -- hooght-cirkels

Amphiscij -- twee-zijd-schaduwige

Motus diurnus -- dagelijksche beweging

3.2.4.2.2. Lexicografische bronnen

Naast talrijke niet-lexicografische bronnen, genoemde zowel als ongenoemde, moet Meijer ook velerlei lexicografische bronnen geraadpleegd hebben. In eerste instantie denken we daarbij aan gemakkelijk te verkrijgen werken van goede naam, uiteraard verschenen vóór Meijers bewerkingen van de Woorden-Schat.

Wij komen hiermee terecht bij dictionaires die waarschijnlijk reeds door Hofman als bron zijn gebruikt en waarvan sommige herhaaldelijk zijn verschenen. Het waren stuk voor stuk zeer bruikbare bronnen²:

- *Dictionarium tetraglotton*. Samengesteld door C. Kiliaan en in 1562 te Antwerpen verschenen.
- *Thesaurus Theutonicae linguae*. Antwerpen 1573. Belangrijkste auteur was André Madoets, corrector bij Plantijn³.
- *Etymologicum Teutonicae linguae: sive dictionarium Teutonico-Latinum*, samengesteld door C. Kiliaan, en in 1599 verschenen te Antwerpen.
- *Le grand dictionnaire François-Flamen*. Door E.L. Mellema, Rotterdam 1630.

¹Dibbets 1984.

²Gegevens ontleend aan Van Hardeveld 1981.

³Zie *Thesaurus*, Inl. Claes.

- *Woord-Boeck*, door Jacques Thuys e.a. In Dirck Heymansz vander Mast, *Practique des notarischsaps*, Delft 1649¹.
- *Biglotton sive dictionarium Teuto-Latinum novum*, door Martini Binnart, Antwerpen 1649.

Zonder twijfel heeft Meijer meer lexicografische werken benut dan de hier genoemde. Alleen een zeer uitvoerig en bijzonder grondig bronnenonderzoek voor al zijn bewerkingen van de Woorden-Schat zou hierover uitsluitsel kunnen geven. Maar zelfs dan zouden beslist niet alle bronnen worden opgespoord, of met zekerheid kunnen worden aangewezen.

3.2.4.2.3. Deel III en het *Etymologicum*

Om te laten zien hoe groot de invloed is geweest van de toenmalige lexicografische werken op Meijers uitbreiding van de Woorden-Schat, willen wij daarvan één enkel facet nader belichten. Het gaat om de grote overeenkomst tussen het nieuwe derde deel dat Meijer in 1669 toevoegde aan zijn Woorden-Schat, en het *Etymologicum* van Kiliaan, het omvangrijke Nederlands-Latijnse woordenboek dat in 1599 was verschenen te Antwerpen². Deze overeenkomst verdient in het bijzonder onze belangstelling omdat zij later zo'n grote rol zal spelen bij de waardering van de Woorden-Schat³.

Drie letters uit het derde deel van de Woorden-Schat hebben we vergeleken met de inhoud van het *Etymologicum*, om overeenkomsten vast te stellen tussen deel III enerzijds en het *Etymologicum* anderzijds. Omdat we de stof van dit nieuwe deel niet hoefden te vergelijken met de inhoud van voorafgaande bewerkingen, waren we nu niet aan de eens gekozen letters A, M en S gebonden. Dit keer kozen we ter afwisseling de letters B, O en S. Deze drie letters vormen samen 25% van het derde deel, zodat we de uitkomst van het onderzoek wel representatief mogen achten voor geheel deel III.

Bij nauwkeurige vergelijking wordt duidelijk dat meer dan 75% van hetgeen Meijer in zijn nieuwe derde deel een plaats gaf, afkomstig kan zijn uit het *Etymologicum* van Kiliaan. Van ongeveer 20% van de artikelen in deel III vindt men zowel trefwoord als betekenis(sen) vrijwel letterlijk terug in het *Etymologicum*. De overige 80% heeft Meijer uit het *Etymologicum* kunnen overnemen door de betekenissen aan te passen. Daarbij gaat het bijna steeds om vertaling vanuit het Latijn.

Teneinde te illustreren hoe het *Etymologicum* stof heeft kunnen leveren voor de verouderde en ongewone woorden met hun betekenissen die in Meijer in deel III bijeen heeft gebracht, volgt hier een aantal voorbeelden van hetgeen in het *Etymologicum* staat en van wat we daarvan in de Woorden-Schat terugvinden.

Bijna letterlijke overeenkomst is te constateren in de volgende gevallen:

<i>Etymologicum</i> :	Bederue. vetus.j. behoef. Necessitas, egestas. be-deruen.vetus j. derue(n). Carere, egere.
W-S deel III:	Bederve -- behoef Bederven -- derven
<i>Etymologicum</i> :	be-moeden j. vermoeden. Suspiciari. be-moeden.j.moeden / onderwinden.
W-S deel III:	Bemoeden -- vermoeden / onderwinden

¹Meer hierover op p. 424 van deze studie.

²Het is de derde, sterk vermeerderde druk van het *Dictionarium Teutonico-Latinum* uit 1574. *Etymologicum* Inl. Claes.

³Meer over dit onderwerp bij de Waarderingsgeschiedenis.

- Etymologicum*: Oestal. vetus sic. j. hoof-stal / nood-stal. Statumen vulgò angarium.
W-S deel III: Oestal -- hoofstal / noodstal
- Etymologicum*: Onder-mieten. j. onder huer(n) / onderkoopen
W-S deel III: Ondermieten -- onderhuuren / onderkoopen
- Etymologicum*: stief-broeder. vet. sax. sic. j. half broeder
W-S deel III: Stiefbroeder -- halve broeder
- Etymologicum*: strijck-weer / strijck-weeringe. j. borstweer / borst weeringhe.
W-S deel III: Strijkweer, strijkweering -- borstweer / borstweeringe

Ook van de artikelen die Meijer met aanpassing, meestal vertaling, overgenomen kan hebben uit het *Etymologicum*, laten we hier een aantal voorbeelden volgen:

- Etymologicum*: BAbbaerd/babbaerdeken. Pupus, populus, pupa (...)
W-S deel III: Babbaardt, en Babbaardeken -- poppe / poppetje
- Etymologicum*: Back / backe. j. baecke. vetus. Porcus.
 Back. ger sax. sicamb j. beke. Torrens.
 Baecke / backe. vetus j. vercke(n). Porcus.
W-S deel III: Bak, Baake -- varken. *By de Ghelderschen en Hooghduitschen beteekent het een beek.*
- Etymologicum*: Oodelick / oyelick / oolick. vetus. fland. holl. Zeland. Vacuus, vanus, inanis, vilis, malus, prauus: (et) Vafer, astutus. (et) Aeger, languidus, imbecillis, infirmus, debilis. (et) Deformis: (et) Vacuè, inaniter: (et) Malè, prauè: astutè, vafè.
W-S deel III: Oodelijk, oijelijk, Oolijk -- ydelijk / leegh: slecht / ghering: argh / snoodt / doortrapt: zwak / ziekelijk / onsterk
- Etymologicum*: Schiften. holl. j. deyle(n). Diuidere, partiri. schiftinghe. holl. j. deylinghe. Diuisio.
W-S deel III: Schiften -- deelen / scheiden
 Schifting -- deeling / scheiding
- Etymologicum*: sluymen. j pellen Decorticare.
 Sluymen / sluypen. (...)
 sluymen. j. luymen Limis tueri, transuersis oculis tueri.
 sluymen / sluymeren. (...)
W-S deel III: Sluimen -- pellen / schillen
 Sluimen -- sluipen
 Sluimen -- luimen / lonken
 Sluimen -- sluimeren

Als men beziet op welke manier Meijer stof uit het *Etymologicum* naar alle waarschijnlijkheid heeft gebruikt voor zijn derde deel, dan blijkt dat hij hierbij zorgvuldig te werk is gegaan. Hij heeft zich veel moeite gegeven om de stof geschikt te maken voor zijn eigen woordenboek. Hetgeen hij overneemt is meestal beknopter, doet moderner aan. Fouten maakt hij daarbij wel eens, maar niet bijzonder vaak.

De taalkundige toelichtingen die Meijer in zijn derde deel heeft opgenomen, zijn eveneens dikwijls in het *Etymologicum* al aanwezig, al is het dan in het Latijn. Veel voorbeelden zijn daarvan in deze studie reeds gegeven¹.

De grote overeenkomst tussen de stof in Meijers deel met verouderde en ongewone woorden en die in het *Etymologicum*, wijst zonder twijfel op overname door Meijer. Toch kan men ontlening pas met zekerheid vaststellen door een uitgebreid bronnenonderzoek te verrichten in alle lexicografische en niet-lexicografische werken die op dit gebied iets te bieden hadden en die in Meijers tijd beschikbaar waren. Eerst wanneer men alle andere mogelijke bronnen kan uitsluiten - en dat blijkt lang niet altijd het geval - blijft de ene juiste bron over.

3.2.4.2.4. Conclusie

De trefwoorden beginnend met de letters B, O en S vormen in het derde deel 25% van het aantal trefwoorden, dus ik mag aannemen dat mijn bevindingen voor deze drie letters van kracht zijn voor het gehele derde deel van 1669. Hiervan uitgaande kom ik tot de volgende conclusies.

Een kleine 25% van de trefwoorden uit het derde deel is in het *Etymologicum* niet terug te vinden. Zoekt men deze woorden op in het *WNT*, dan blijkt dat de meeste daarvan in de zeventiende eeuw wel door bepaalde auteurs werden gebruikt. Soms waren er meerdere schrijvers die het woord hanteerden. Maar herhaaldelijk noemt het *WNT* in het bijzonder Vondel als bron van herkomst, iets minder vaak blijkt het Hooft te zijn en minder frequent, maar toch nog regelmatig, is het Huygens.

Meijer heeft bij Vondel, Hooft en Huygens, en bij andere zeventiende-eeuwse schrijvers, woorden aangetroffen die hij verouderd vond, of ongewoon. Hij bracht ze bijeen in een apart deel en voorzag ze van een verklaring. Die verzameling is door hem aangevuld met stof uit bestaande lexicografische werken, waarbij vooral het *Etymologicum* van belang was.

Ruim 75% van hetgeen Meijer in zijn derde deel bijeenbracht, is in een of andere vorm in het *Etymologicum* terug te vinden. Meijer was wat betreft de stof in het derde deel bijzonder schatplichtig aan de lexicografie van zijn tijd. Het *Etymologicum* was vrijwel zeker zijn belangrijkste bron, maar ongetwijfeld raadpleegde hij daarnaast andere lexicografische werken. Hij noemt echter bij de bronnen van deel III geen enkel woordenboek.

Ook wat betreft de overige delen van de Woorden-Schat versterken deze bevindingen de overtuiging dat lexicografisch werk van anderen voor Meijer een bron van gewicht moet zijn geweest.

¹Zie de bespreking van de cursieve toelichtingen in deel III, vooral op p. 264, 265, 266, 267 van deze studie.

*Sindjoren th. voorting
van L. Meijers laan 1811/1813 P. Kermsen*

L. MEIJERS

WOORDENSCHAT,

VERVATTENDE, IN DRIE DEELEN,

1. BASTERDWOORDEN.
2. KUNSTWOORDEN.
3. VEROUDERDE WOORDEN.

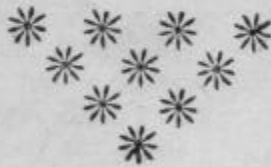
DE ELFDE DRUK.

DEEZE DRUK, TEN NUTTE DER NEDERLANDEREN,
IN WOORDEN EN SPELLING DOORGAANS VERBE-
TERD, EN ZEER MERKLIJK VERMEERDERD,

DOOR

ERNST WILLEM CRAMERUS.

EERSTE DEEL.

TE AMSTERDAM,
BY DE WED. LOVERINGH EN ALLART,

MDCCLXXVII.

13 Titelpagina van de elfde druk van L. Meijers Woordenschat, in 1777 uitgegeven door de Weduwe Loveringh en Allart te Amsterdam. Alleen een klein vignetje, tien sterren gerangschikt in de vorm van een driehoek, siert de titelpagina.

(Persoonlijk eigendom, vergroot)

3.3. Uitgaven Woorden-Schat na Meijer – beperkt tot het uiterlijk

3.3.1. Inleiding

Het onderwerp van deze dissertatie is Lodewijk Meijer als lexicograaf. Het lijkt daarom voor de hand te liggen deze studie te beperken tot die drukken van de Woorden-Schat die tijdens het leven van Meijer, en onder zijn directe verantwoordelijkheid, verschenen zijn. De druk van 1669 is daarvan de laatste.

Reeds eerder hebben we gezien dat het niet mogelijk was de eerste druk van de Woorden-Schat, in 1650 samengesteld door Johan Hofman, buiten beschouwing te laten. Deze druk vormde immers het basismateriaal waarmee Meijer aan het werk is gegaan om te komen tot een tweede druk.

Evenmin blijkt het mogelijk de drukken die na de dood van Meijer zijn verschenen, de laatste zeven, eenvoudigweg over te slaan. De geschiedenis van de waardering die men in de loop der jaren al dan niet heeft getoond voor de Woorden-Schat, kan niet worden verteld zonder dat de latere drukken van het werk daarin worden betrokken. Zelden of nooit hebben de gebruikers van het woordenboek onderscheid gemaakt tussen enerzijds de drukken die verschenen zijn onder verantwoordelijkheid van Meijer zelf, en anderzijds de drukken die na zijn dood het licht hebben gezien.

Zonder twijfel is deze manier van doen in de hand gewerkt door de naam van het woordenboek, die sinds 1669 *L. Meijers Woordenschat* luidt. Voor het merendeel der gebruikers heeft dit betekend ‘de Woordenschat van Meijer’. Of Meijer nu wel of niet de samensteller was van de druk die ze hanteerden, ze hebben het dikwijls niet geweten, of ze hebben het zich niet eens afgevraagd¹.

Illustratief voor deze verwarring is hetgeen A. de Jager in 1875 zegt naar aanleiding van Meijers voorwoord in de druk van 1654²:

Als vervaardiger van den gemeenlijk genoemden “Meijers Woordenschat” leeren we hier kennen I. Hofman ...

Nóch in 1650, als Hofmans Woorden-Schat het licht ziet, nóch in 1654, als Meijer bij de tweede druk zijn eerste voorwoord schrijft, is ook maar in de verste verte sprake van ‘Meijers Woordenschat’. En dan is A. de Jager op het terrein van de Woorden-Schat toch een deskundige.

Nog in 1895 schrijft Broeckaert, naar aanleiding van het overvloedig gebruik van vreemde woorden in het Nederlands³:

In 1650 verscheen er eindelijk een werk, dat geroepen scheen om het ingewortelde kwaad voorgoed uit te roeien. Wij bedoelen den *Nederlandschen Woordenschat* van L. Meyer ...

Hij bedoelt natuurlijk de *Nederlandsche Woorden-Schat* van Hofman.

Ook Salverda de Grave betrappen we in 1906 op een dergelijke verwarring⁴:

Uit de Voorrede van Meyers “Woordenschat” (No. 6a) blijkt dat hij o.a. het woordeboek van Van Leeuwen heeft gebruikt.

No. 6a verwijst naar de Woorden-Schat van 1658. Meijer is gestorven in 1681. En Van Leeuwen wordt pas voor de eerste maal genoemd in de Woorden-Schat van 1688⁵, dus zeker niet door Meijer.

¹Dit zal overduidelijk blijken uit de Waarderingsgeschiedenis van de Woorden-Schat.

²De Jager 1875: 45.

³Broeckaert 1895: XI.

⁴Salverda de Grave 1906: 11.

⁵W-S 1688 voorrede p. [6] en [7].

Salverda de Grave blijkt trouwens in de veronderstelling te verkeren dat Simon van Leeuwen voor de eerste keer is genoemd in de *Woorden-Schat* van 1698¹, hetgeen de vergissing nog groter maakt:

In de uitgave van 1698 en daarna worden bovendien genoemd Mr. Pieter de Lacour en Mr. Simon van Leeuwen. (...) Welk werk van P. de la Court door hem is gebruikt, kan ik zelfs niet vermoeden.

Met die 'hem' is Meijer bedoeld. Hier dus dezelfde fout. Meijer als verantwoordelijke voor hetgeen jaren na zijn dood in de *Woorden-Schat* is geschreven.

Ook op de fiches van de Koninklijke Biobliotheek te Den Haag worden de uitgaven van de *Woorden-Schat* van 1688, 1698, 1720 en 1745 zonder meer gegeven als: 'L(odewijk) Meyer Woordenschat'. In 1777 is toegevoegd: 'vermeerderd door E.W. Cramerus'. Eerdere bewerkingen of uitbreidingen van na 1669 blijven onvermeld.

En in de Centrale Catalogus van dezelfde K.B., die het boekenbestand van de belangrijkste Nederlandse bibliotheken bevat, is de *Woorden-Schat* tot en met 1777 op naam van Meijer gesteld. Pas bij de druk van 1805 is voor het eerst gewag gemaakt van een bewerking.

Zelfs het *WNT* doet soms mee aan de verwarring²:

Vitie, ondeught, mangel, MEYER, *Woordenschat* [1654] - [1805].

Deze ondoorzichtige situatie lijkt na de dood van Meijer min of meer bewust in stand te zijn gehouden door de uitgevers van de *Woorden-Schat*. Zijn dood is lang door hen verzwegen. Tot in 1745 toe is de voorrede van Meijer, ondertekend met zijn naam, nagenoeg ongewijzigd in het woordenboek opgenomen. Pas in de elfde druk van 1777 werden voorrede en ondertekening van Meijer weggelaten. Uit het voorbericht van bewerker Cramerus wordt eerst dan duidelijk dat Meijer niet meer leefde, 96 jaar nadat hij gestorven was. Dit is ook de eerste druk waarvan de titelpagina mededeelt dat een ander dan Meijer, in dit geval Cramerus, het werk heeft herzien.

In onze tijd is het verschijnsel dat een lexicografisch werk de naam blijft dragen van de beroemde eerste samensteller evenmin onbekend. Dat is bijvoorbeeld gebeurd met *Verschueren. Groot geïllustreerd woordenboek* en met *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Toch beseffen de gebruikers van deze woordenboeken vermoedelijk wel dat Verschueren en Van Dale niet meer in leven zijn, en dat zij geen verantwoording dragen voor nieuwe uitgaven.

In het geval van de *Woorden-Schat* hebben zowel waardering als afkeuring zich over het algemeen gericht op 'de *Woordenschat* van Meijer', en niet op bepaalde drukken van het werk. Indien men dus de waarderingsgeschiedenis van het woordenboek wil beschrijven, is het noodzakelijk het onderwerp van deze geschiedenis in zijn geheel in deze beschrijving te betrekken. Dat onderwerp wordt gevormd door alle drukken.

De vraag dient zich aan wat men, met het oog op de waarderingsgeschiedenis, van de laatste zeven drukken van de *Woorden-Schat*, die na Meijers dood zijn verschenen, moet vermelden. Wij hebben ervoor gekozen de beschrijving van deze drukken te beperken tot het uiterlijk, parallel aan hetgeen wij hebben gedaan voor de bewerkingen van Meijer. Dat houdt dus hoofdzakelijk in een bespreking van uitgevers, drukkers en drukkersmerken, van frontispices, titels en ondertitels, van bewerkers, opdrachten en voorredes, van formaat en omvang. Dit alles in beknopter vorm dan is gedaan voor de eerste vijf uitgaven.

¹Salverda de Grave 1906: 12.

²*WNT* XXI: 251.

Wij menen hiermee genoeg van de laatste zeven drukken weer te geven om in aansluiting daarop de waarderingsgeschiedenis van de Woorden-Schat te kunnen beschrijven. Een enkele maal zal deze geschiedenis raken aan een aspect dat door de aangegeven begrenzing niet is besproken. In dat geval zullen we het ontbrekende op die plaats alsnog voldoende duidelijk uiteenzetten om verder te kunnen gaan.

3.3.2. Boekdruckers en boekverkopers

1688. De zesde druk van de Woorden-Schat verschijnt in 1688, zeven jaar na de dood van Meijer. De titelpagina vermeldt: ‘t’Amsteldam, By Hendrik Boom, en de Wed. van Dirk Boom, op de Cingel, by de Jan-Roon-Poorts-Tooren, 1688. Met Privilegie’.

Na de dood van Dirck Boom in 1680, heeft zijn weduwe Johanna Veris het bedrijf voorgezet met haar zwager Hendrick¹. Onder hun beleid is in 1688 de Woorden-Schat herdrukt. Het ‘Extract uit de Privilegie’, in 1668 afgegeven aan de Weduwe van Jan Hendriksz Boom voor een periode van vijftien jaar, is in deze druk, twintig jaar na de afgifte, ongewijzigd overgenomen uit de voorgaande druk. Dit is vreemd, omdat het privilege dan al vijf jaar is verlopen en bovendien niet is verleend aan de huidige uitgevers, maar aan de vroegere uitgeefster.

Het feit dat het verouderde privilege toch is opgenomen, wijst erop dat Hendrick Boom en zijn schoonzuster, de Weduwe van Dirck Boom, in 1688 een privilege voor het uitgeven van de Woorden-Schat nog op prijs hebben gesteld. Misschien hebben zij na het verstrijken van de toegewezen 15 jaar verlenging van het privilege aangevraagd, maar is deze niet verleend. De Staten van Holland willigden een verzoek tot het verlengen van een privilege lang niet altijd in².

1698. Tien jaar later, in 1698, ziet de zevende druk van de Woorden-Schat het licht. Volgens de titelpagina verschijnt deze druk: ‘t’Amsteldam, By Hendrik Boom, en de Wed. van Dirk Boom, op de Cingel, by de Jan Roon-Poorts-Toorn’. Het ‘Extract uit de Privilegie’, in 1668 voor vijftien jaar afgegeven, is ook in deze druk, dertig jaar na afgifte, zonder wijziging overgenomen. Nogmaals verkiezen de uitgevers het opnemen van een verouderd privilege boven het weglaten ervan.

Hendrick Boom sterft in het jaar 1709. Op 1 april wordt hij begraven in de Oude Kerk te Amsterdam. In 1717 blijkt de Weduwe van zijn overleden broer Dirck eveneens gestorven te zijn³. Het bedrijf is omstreeks 1709 overgenomen door haar zoon Jan Boom, die al in 1701 als ‘boeckvercoper’ bekend is. In 1702 komt zijn naam voor op de naamlijst van het Gilde der boekverkopers⁴. Jan Boom is werkzaam als boekverkoper te Amsterdam in de jaren 1701 - 1739⁵.

1720. Bij Jan Boom is het dat in 1720 de achtste druk van de Woorden-Schat verschijnt. Op de titelpagina is te lezen: ‘t’Amsteldam, By Jan Boom, op de Cingel, by den Jan-Roon-Poorts-Toorn’. Het bedrijf is nog steeds gevestigd in hetzelfde pand.

¹Kleerkooper en Van Stockum I: 64, 65.

²Bodel Nyenhuis 1892: 43, 44. ‘De Staten, die (...) geen voortdurende privilegiën vergunden en meestal evenmin de hernieuwing ervan toestonden, waren ongetwijfeld overtuigd, dat door het verleenen van die gunsten een enkel persoon te zeer zou worden bevoordeeld’...

³Kleerkooper en Van Stockum I: 84, 85.

⁴Kleerkooper en Van Stockum I: 86.

⁵Gruys en De Wolf 1989: 19.

Van een privilege is in deze uitgave niets meer te bespeuren. Het octrooi zal nu zozeer verouderd zijn geweest, dat opnemen ervan weinig zin meer had. Bovendien worden volgens Kruseman de privileges in deze tijd zo dikwijls geschonden, dat het vragen van octrooi 'al meer in wantrouwen en uit de mode raakte'¹. Aan het verlenen van privileges zal voor het Gewest Holland in 1796 wettelijk een einde worden gemaakt:

Dat van nu voortaan geene Privilegiën of Octroijen tot het drukken en uitgeven van eenige Boeken of Stukken zullen worden verleend, als strijdende tegen de thans aangenomene grondbeginselen, volgens welke ieder Ingezeten eene aanspraak heeft op de beveiliging van zijnen regtmatigen eigendom.²

Op de oude voorrede van Meijer volgt in deze druk een tweede inleiding, nl. van 'De boekverkooper aan den lezer'. Het begin luidt:

Eindelyk komt de uitgave van dit boek weder te voorschyn, na dat het lang verwacht was, dewyl de afdruuxels daar van vertiert³ waren.

De voorgaande druk was blijkbaar reeds geruime tijd uitverkocht, toen Jan Boom het besluit nam het woordenboek nog eens te drukken.

1731. In 1731 verschijnt de negende druk van de *Woorden-Schat*, weer bij Jan Boom. De titelpagina meldt: 'By Jan Boom, op de Cingel, by den Jan-Roon-Poorts-Tooren'. Dit is de laatste keer dat de *Woorden-Schat* is uitgegeven door het boekverkopersgeslacht Boom.

Jan Boom sterft in 1744. Het is de bedoeling dat de zoon van zijn broer Hendrick, Dirck Boom (II), de zaak voort zal zetten. Op 23-2-1741 verklaart Jan Boom voor notaris Van Aken dat hij van deze Dirck 4500 gulden heeft ontvangen voor de volgende boeken met het recht van kopie: 140 exemplaren van Simon van Leeuwen *Rooms-Hollands regt*, 720 Grotius *Inleiding*, 320 Grotius '*Alphabet*', 600 Verwers *Zeeregten en advysen*, 165 Meyers *Woordenschat*, 936 Simon van Leeuwen *Manier van procederen*, 500 *Tractaat van avarijen*⁴. Na tien jaar liggen er dus nog 165 exemplaren van de *Woorden-Schat* bij Boom in de schappen.

Opvolger Dirck Boom (II) schijnt de zaak slechts zeer kort te hebben gedreven. In 1744 verschijnt een druk van Simon van Leeuwen, *Rooms-Hollands regt*, met zijn naam erin. De *Woorden-Schat* verschijnt een jaar later bij een ander.

1745. De tiende uitgave van de *Woorden-Schat* ziet in 1745 het licht bij Jeronimus Ratelband. De titelpagina deelt mee: 't'Amsteldam, By Jeronimus Ratelband, op de Agterburgwal, by de Tooren-Steeg, over de Brouwery van de Hooyberg'.

In het voorwoord van 'De uitgever aan den lezer' staat: 'Den negende Druk vertierd (...) zynde...' De negende druk van de *Woorden-Schat* is uitverkocht als Ratelband tot een tiende druk besluit. Een jaar of vier tevoren, in 1741, bezat uitgeverij Boom nog 165 exemplaren van deze druk.

Van Eeghen heeft zich afgevraagd wanneer de scheiding is ontstaan tussen boekverkoper en uitgever⁵. Interessant is het in dit verband te constateren dat in de *Woorden-Schat* van 1731 de 'boekverkooper' zich in het voorwoord tot de lezer richt, maar dat het in de *Woorden-Schat* van 1745 de 'uitgever' is die dat doet. Jan Boom noemt zich in

¹Kruseman 1893: 349.

²Wet van 8 dec. 1796, Art. 1. Bodel Nyenhuis 1892: 46, 48. In 1803 wordt dit voorschrift van kracht voor de gehele Bataafse Republiek.

³Vertieren, variant van verteren: verkopen

⁴Van Eeghen III: 35.

⁵Van Eeghen 1978: 54, 110.

1731 nog boekverkoper, maar Jeronimus Ratelband vervangt deze benaming in 1745 door die van uitgever.

Jeronimus Ratelband, 1717 - 1765, is in Amsterdam werkzaam als uitgever in de jaren 1745 - 1753¹. Zijn vader is Johannes Ratelband, boekverkoper te Amsterdam, zijn moeder is diens tweede vrouw Maria Lijbreghts. Als Johannes in 1730 sterft, blijft zij achter met twee minderjarige kinderen². Zij zet het bedrijf voort, spoedig samen met haar tweede man, Bernardus van Gerrevink. Vermoedelijk door diens invloed gaat de familie Ratelband zich ook toeleggen op de papierhandel. Het bedrijf wordt voortgezet, van 1730 - 1743 als Erven J. Ratelband en Comp., en nadat Van Gerrevink gildelid is geworden, van 1744 - 1748 als Bernardus Gerrevink ende Erven J. Ratelband. Het blijft gevestigd in het pand op de hoek van Dam en Kalverstraat.

Jeronimus Ratelband huwt in 1740 Abigaël Elisabeth Sorgh. Hij wordt in 1741 poorter als boekverkoper. In 1742 blijkt hij gevestigd te zijn als papierkoper in een huis van zijn schoonfamilie op de Nieuwezijds Achterburgwal. Van Gerrevink sterft in 1748. De boek- en papierwinkel wordt een half jaar gevoerd door diens weduwe en staat daarna, in de jaren 1749 - 1753, op naam van Jeronimus. Als de weduwe in 1750 stopt met de boekhandel, wordt Jeronimus gildelid en trekt zij bij hem in.

In 1745, wanneer het oude bedrijf nog de naam voert 'Bernardus van Gerrevink ende Erven J. Ratelband', en is gevestigd Dam-hoek-Kalverstraat, verschijnt de Woorden-Schat bij 'Jeronimus Ratelband, op de Agterburgwal, by de Tooren-steeg, over de Brouwery van de Hooyberg'³. Hoewel Jeronimus eerst in 1749 het bedrijf van zijn moeder overneemt, ziet het er naar uit dat hij in 1745 in zijn eigen pand aan de Agterburgwal niet alleen papierkoper was, maar ook optrad als zelfstandig uitgever, onder eigen naam. Hiermee stemt overeen de vermelding van Van Eeghen dat in 1744 wordt geboren Maria Ratelband, 'als dochter van de boekverkoper-papierkoper Jeronimus Ratelband en A.E. Sorgh, die later in de Bijbelrukkerij op de Rozengracht waren gevestigd'⁴.

Jeronimus is tot 1753 als uitgever werkzaam geweest. In 1758 koopt hij een huis op de Rozengracht, dat hij laat verbouwen tot drukkerij en dat de naam draagt van 'Bijbelrukkerij'. Na zijn dood in 1765 worden zijn boeken geveild en na de dood van zijn weduwe in 1770 is op 20-3-1772 de nalatenschap verdeeld door notaris Bouwman, met een uitvoerige afrekening betreffende de drukkerij, de binderij, de lakmakerij en de 'pennebereiderij' in het huis genaamd de Bijbelrukkerij⁵.

1777. De elfde druk van de Woorden-Schat verschijnt in 1777, volgens de titelpagina 'Te Amsterdam, by de Wed. Loveringh en Allart'. De aparte titelpagina die voorafgaat aan het tweede deel, voegt er het adres aan toe: 'op den Nieuwendyk by den Dam'. De Weduwe Loveringh is Maria Blom, weduwe van Jacobus Loveringh, die in Amsterdam werkzaam is als uitgever in de jaren 1733 - 1773. Na zijn dood zet zij het bedrijf voort tot in 1779 en werkt daarbij meestal samen met Johannes Allart⁶, een vroegere werknemer van haar man. Johannes Allart is als uitgever in Amsterdam werkzaam geweest in de jaren 1773 - 1817⁷. Het is in de beginjaren van hun samenwerking dat de elfde druk van de Woorden-Schat het

¹Gruys en De Wolf 1989: 145.

²Kleerkooier en Van Stockum I: 574.

³Titelpagina W-S 1745.

⁴Van Eeghen V: 70.

⁵Deze en andere gegevens bij Van Eeghen IV: 56-59.

⁶Gruys en De Wolf 1989: 115.

⁷Gruys en De Wolf: 3 en Broos 1979: 5, 9-11.

licht ziet. Hoewel Maria Blom op 13 november 1774 weer in ondertrouw is gegaan, met ene Frederik Repke, blijft ze toch als de weduwe Loveringh met J. Allart samenwerken. Misschien heeft zij geen afstand willen doen van de bekende uitgeversnaam van haar man¹.

De prijs van de elfde druk is voor ons bewaard gebleven door Arrenberg². Deze bedraagt: '2 4', hetgeen betekent twee gulden en vier stuivers³. Aangaande de prijzen die hij vermeldt, schrijft Arrenberg⁴: '...dat de Prys, by de Boeken gesteld, die is voor welken dezelve ingenaait in de winkels verkogt worden'. Het gaat hier dus om de prijs voor een particulier, van een ingenaaid exemplaar⁵.

Als in 1805 de twaalfde en laatste druk van de *Woorden-Schat* verschijnt, is J. Allart nog volop werkzaam als uitgever. Een nieuwe uitgave van de *Woorden-Schat* had zeker gepast in zijn fonds, waarin ondermeer in 1801 van Marin een tweedelige *Dictionaire* is opgenomen en van W. Sewel het *Volkomen woordenboek - A compleat dictionary*. Rest ons de vraag waarom Allart niet zelf de twaalfde druk van de *Woorden-Schat* voor zijn rekening heeft genomen.

Het is wel mogelijk dat de reden moet worden gezocht in de activiteiten van de bekende taalkundige P. Weiland⁶. In de jaren 1799 - 1811 verschijnt van hem bij J. Allart het *Nederduitsch taalkundig woordenboek* in 11 delen. Met dit zeer uitvoerige, en voor die tijd moderne werk van Weiland heeft Allart meer te bieden dan met de verouderde *Woorden-Schat*. Het *Taalkundig woordenboek* maakt het derde deel van de *Woorden-Schat* in feite achterhaald en daardoor wordt het woordenboek min of meer overbodig. Het is namelijk vooral voor het derde deel dat de *Woorden-Schat* in deze tijd nog geraadpleegd wordt.

Leenwoorden heeft Weiland in zijn werk maar zeer spaarzaam opgenomen. Die zal hij doen volgen in een speciaal 'kunstwoordenboek'. In 1824 verschijnt van hem bij de Weduwe J. Allart in 's Gravenhage het *Kunstwoordenboek, of verklaring van allerhande vreemde woorden, benamingen, gezegden en spreekwijzen, die, uit verscheidene talen ontleend, in de zamenleving en in geschriften, betreffende alle vakken van kunsten, wetenschappen en geleerdheid voorkomen*. Bij Weiland heeft de term 'kunstwoorden' een veel ruimere betekenis dan bij Meijer de term 'konstwoorden'. De woorden die Meijer verdeelt in konstwoorden en bastaardwoorden, zal Weiland zonder onderscheid als 'kunstwoorden' opnemen.

Ook in het jaar 1805, wanneer de *Woorden-Schat* wordt uitgegeven door een andere uitgever, verschijnen bij J. Allart drie werken van P. Weiland, nl. *Beginselen der Nederduitsche spraakkunst*, *Nederduitsche spraakkunst* en de *Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen*. Het zijn voor Allart alle drie succesvolle uitgaven geweest, waarvan verschillende herdrukken zijn verschenen⁷.

1805. In 1805 ziet toch nog een twaalfde druk van de *Woorden-Schat* het licht, volgens de titelpagina 'by A. Blussé & Zoon'. Uitgever J. Allart werkt, vooral in zijn beginjaren, samen met verschillende andere drukkers en uitgevers⁸. Eén van hen is A. Blussé. In 1768 geven zij samen uit van J.J. Schmidt *Bybelsche mathematicus*, vertaald uit het Duits, en in

¹Meer gegevens betreffende Jacobus Loveringh en Johannes Allart bij Van Eeghen, V: 122.

²Arrenberg 1788: 352.

³Een gulden is in deze periode gelijk aan twintig stuivers. Van Gelder 1970: 261, 270.

⁴Arrenberg 1788: 352.

⁵Ingenaaid wil zeggen dat de bedrukte vellen tot katernen zijn gevouwen en vastgenaaid. Eventueel is het werk nog in een papieren of kartonnen omslagje gezet.

⁶*NNBw* X: 1160-1162.

⁷Broos 1979: 32-43.

⁸Broos 1979: 6.

1769 van dezelfde auteur het eveneens vertaalde werk *De bybelsche physicus*. In 1793 ziet van P. van Oldenborgh bij hen het licht *De belegering en verdediging van de Willemstadt*.

In de jaren 1773 - 1801 verschijnt een twaalfdelige uitgave van *De algemeene en bijzondere natuurlijke historie*, van G.L.L. Leclerc de Buffon en L.J.M. Daubanton, uit het Frans vertaald door C. van Engelen. De eerste elf delen worden uitgegeven door J.H. Schneider en A. Blussé, het twaalfde deel verschijnt in 1801 bij J. Allart¹. Niet lang hierna moet de Woorden-Schat uit de handen van Allart zijn overgegaan in die van Blussé.

Reeds in 1779 bieden A. Blussé en Zoon de Woorden-Schat van 1777 te koop aan in een boekhandelscatalogus², de *Alphabetische naamlyst van boeken*³. Als jaar van verschijnen wordt 1778 genoemd en als prijs 2 : 4, welk bedrag overeenkomt met de vermelding van Arrenberg⁴. Hier blijkt dat in 1779 Blussé en Zoon een recente uitgave van de Wed. Loveringh en Allart in de verkoop hebben.

Blussé en Zoon tonen reeds vroeg interesse voor de Woorden-Schat. Het is in dit verband interessant te constateren dat zij in 1781 in een andere boekhandelscatalogus⁵, nl. de *Tweede alphabetische naamlyst van boeken*, een exemplaar aanbieden⁶ van de eerste druk van de Woorden-Schat, die van 1650, voor de prijs van “- : 16”, hetgeen zeggen wil een bedrag van 16 stuivers⁷.

De reden voor een nieuwe uitgave van de Woorden-Schat in 1805 wordt gegeven in het Voorbericht⁸:

... daar het Werk voor de elfde maal uitverkocht was, en sedert een geruimen tijd schaars gevonden of te vergeefs gezocht werd ...

Ondanks het werk van P. Weiland, blijkt er in het begin van de negentiende eeuw nog steeds vraag naar de Woorden-Schat te zijn. Na het verschijnen van Weilands *Kunstwoordenboek* in 1824 zal echter geen druk van de Woorden-Schat meer verschijnen.

A. Blussé, Abraham, leeft van 1726 tot 1808. Hij is de grondvester van een der bekendste drukkers-, uitgevers- en boekhandelshuizen in Dordrecht. Als jonge man leert hij bij zijn vader het vak van boekbinder. In 1745 koopt hij aan de Voorstraat, tegenover de beurs, een pand waarin hij een boekhandel, boekbinderij, drukkerij en uitgeverij begint⁹. Later is dit bedrijf bekend als de firma Abraham Blussé en Zoon. Vanaf 1769 werkt Blussé samen met zijn zoon Pieter.

Abraham Blussé maakt naam door het uitgeven van belangrijke werken. Bij hem verschijnen spraakkunsten en ook woordenboeken¹⁰. In 1785 het *Practisyns woordenboekje* van F.L. Kersteman en in 1805 *L. Meyers Woordenschat*. De bij hem gedrukte en door hem uitgegeven woordenboeken, de vele boeken voor het onderwijs en zijn uitgaven op historisch en kerkelijk gebied werden alom geroemd¹¹.

Van de 12e druk der Woorden-Schat is ons, evenals van de 11e druk, de prijs bekend. In een exemplaar van deze uitgave¹² staat voorin, op de blanco pagina tegenover het schutblad,

¹Broos 1979: 9.

²*Book sales catalogues*, Cat. 883 mf 1478-1481.

³Op p. 120.

⁴Arrenberg 1788: 352.

⁵*Book sales catalogues*, Cat. 883 mf 1478-1481.

⁶Op p. 200.

⁷Dit thans zeer zeldzame werkje is omstreeks 1980 verhandeld voor een prijs van f 1400.

⁸W-S 1805 Voorbericht: III, IV.

⁹*Practisyns woordenboekje* 1988, Inleiding p. [4] en [6].

¹⁰Van der Aa I: B 204, 205.

¹¹*Practisyns woordenboekje* 1988, Inleiding p. [4].

¹²Exemplaar in privé bezit.

met potlood geschreven: '260'. Dit zal betekenen twee gulden en zestig cent. De *Alphabetische naamlijst* van 1832 bevestigt deze prijs¹: '2,60'. Wat voor prijs dit is, wordt verder niet vermeld. Maar aangezien de *Alphabetische naamlijst* een voortzetting is van Arrenberg 1788, lijkt het aannemelijk dat hier gelijksoortige prijzen zijn opgegeven, nl. de prijzen waarvoor de boeken 'ingenaait in de winkels verkogt worden'². Inderdaad is het genoemde exemplaar voorzien van een kartonnen bandje met papieren rug, wat niet zelden onderdeel uitmaakte van het innaaien.

In 1816 is in het Nederlandse muntwezen het decimale stelsel ingevoerd³. De prijs van 260 moet dus zijn neergeschreven in of na het jaar 1816. Het opmerkelijke is dat op de laatste pagina van de *Woorden-Schat* van 1805 staat:

Bij de Drukker dezès Werks word mede uitgegeven: Leeuwen (S.v.) Roomsch Hollandsch
Recht (...) Twee Deelen (...) f 5 : 10 : --

Dat wil zeggen een prijs van vijf gulden, tien stuivers en nul penningen⁴, een prijs nog volgens het oude muntstelsel.

Als de *Woorden-Schat* in 1805 wordt gedrukt, is het oude muntstelsel nog van kracht. De prijs die na 1816 f 2,60 blijkt te zijn, moet bij de verschijning hebben bedragen twee gulden en twaalf stuivers, hetgeen wordt geschreven als f 2 : 12 : --. Deze prijs vinden we inderdaad terug in een boekhandelscatalogus van A. Blussé en Zoon⁵, een catalogus die als opschrift heeft: 'Bij A. Blussé & Zoon, te Dordrecht, zijn gedrukt en te bekomen de volgende werken'. De 12e druk van de *Woorden-Schat* staat hierin⁶ geprijsd met '2 : 12', 2 gulden en 12 stuivers⁷. Dezelfde prijs is genoemd in het 'Register' van de *Vaderlandsche letter-oefeningen*⁸: "f 2 - 12 - 0".

In de *Naamlijst van uitgekomen boeken, kaarten, prentwerken, enz.*⁹ is in de 'Lijst Van Nieuw Uitgekomen Boeken, In Februarij, 1805'¹⁰ de *Woorden-Schat* van 1805 eveneens aangeboden voor "f 2 / 12 / -"¹¹. Aardig is dat hier blijkt dat de druk van 1805 is verschenen in de maand februari.

In een catalogus van 1808, de *Alphabetische naamlijst van meest Nederduitsche boeken*¹², wordt door A. Blussé en Zoon de 12e druk van de *Woorden-Schat* wat goedkoper aangeboden¹³, nl. voor "2 : 10", voor 2 gulden en 10 stuivers.

Vermeldenswaard is tenslotte dat in de *Alphabetische naamlijst* van 1832¹⁴ als uitgever van de *Woorden-Schat* van 1805 is opgegeven: 'Blussé en van Braam'. Wel is in de 19e eeuw een uitgever Pieter van Braam in Dordrecht werkzaam geweest¹⁵. Ook werkten Blussé

¹*Alphabetische naamlijst* 1832: 392.

²Arrenberg 1788 Voorberigt p. [7].

³Van Gelder 1970: 258, onder 'Cent'.

⁴1 gulden = 20 stuivers; 1 stuiver = 8 duiten; 1 duit = 2 penningen. Van Gelder 1970: 259, 161, 265, 266, 270.

⁵*Book sales catalogues*, Cat. 896 mf 1509.

⁶Op p. 10.

⁷Hoewel het jaar van verschijnen van deze catalogus ontbreekt, moet dat toch liggen tussen het verschijnen van de *Woorden-Schat* in 1805 en de invoering van het decimale stelsel in 1816.

⁸*Vaderlandsche letter-oefeningen* 1805, Eerste stuk.

⁹Verschenen te 's Gravenhage in de jaren 1790-1848, in twaalf delen. De lijsten zijn oorspronkelijk gepubliceerd door A.B. Saakes te Amsterdam.

¹⁰Deze lijst begint op p. 105 van deel IV, welk deel de jaren 1804-1808 bestrijkt.

¹¹Op p. 107.

¹²*Book sales catalogues*, Cat. 883 mf 1478-1481.

¹³Op p. 12.

¹⁴*Alphabetische naamlijst* 1832: 392.

¹⁵Gruys en De Wolf 1989: 23.

en Van Braam wel samen¹. Maar in de *Woorden-Schat* van 1805 hebben wij Van Braam tot nu toe niet als uitgever vermeld gevonden.

3.3.3. Drukkersmerk² en verdere typografische versiering

1688. De *Woorden-Schat* van 1688 verschijnt ‘By Hendrik Boom, en de Wed. van Dirk Boom’. De titelpagina toont het drukkersmerk dat gedurende tientallen jaren door het uitgeversgeslacht Boom gebruikt zal worden³. Het merk is nagenoeg rond, 5 cm breed en 4,4 cm hoog. In het midden een boom, waaronder Apollo een uitbottende boomstomp water geeft. Op de achtergrond een gevleugeld paard, Pegasus. In de randversiering om de onderste helft van het merk een banderol⁴ met de woorden ‘Tandem fit surculus arbor’⁵, en middenonder de letters H D B. Het is het drukkersmerk van Hendrick en Dirck Boom⁶. Na de dood van Dirck in 1680, is het toegepast door Hendrick en de weduwe van Dirck Boom, ondermeer in de *Woorden-Schat*.

Vier sierblokjes vormen de overige typografische versiering van deze uitgave⁷.

1698. Het titelvignet van de *Woorden-Schat* uit 1698, eveneens verschenen ‘By Hendrik Boom, en de Wed. van Dirk Boom’, vormt een ongewone onderbreking in de serie drukkersmerken die de familie Boom in de verschillende uitgaven van de *Woorden-Schat* heeft achtergelaten. Het vignet stelt voor een gedecoreerde schaal op voet, gevuld met een tuil bloemen. De hoogte is 3,7 cm, de breedte 4,3 cm. In het vignet geen spreuk of letters, niets dat kenmerkend is voor het geslacht Boom⁸. In het werk zelf geen enkele aanwijzing om het bestaan van een andere drukker te veronderstellen, die het drukkersmerk van het geslacht Boom kan hebben vervangen door een neutraal vignet.

De *Woorden-Schat* van 1698 bevat verder als typografische versiering slechts vier sierblokjes⁹ en aan het einde van het eerste deel een klein sluitstuk. Het is een siervignet dat in stijl en onderwerp past bij het vignet op de titelpagina, een schaal op voet, gevuld met vruchten en bladeren.

1720. De *Woorden-Schat* van 1720 verschijnt ‘By Jan Boom’. Op de titelpagina weer het drukkersmerk van de familie Boom, dat ook in de *Woorden-Schat* van 1688 op de titelpagina te zien was. Het merk toont dezelfde voorstelling en dezelfde spreuk, maar heeft een randversiering in iets andere uitvoering. Voor het overige is het wat groter geworden, met een hoogte van 4,2 cm en een breedte van 5,5 cm. De vorm is nog steeds rond, nu met een afgeplatte bovenkant. De letters H D B zijn vervangen door I B, de voorletters van Jan Boom.

¹Blijkens Dongelmans, 1988: 99, zijn de werkzaamheden van Blussé & Van Braam pas begonnen in 1818 en hebben ze zich voortgezet tot in de 20e eeuw.

²Zie de Illustraties nr. 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, resp. op p. 102, 126, 160, 222, 287, 306, 343.

³Dit merk, en de varianten van 1720 en 1731, zijn opgenomen in de *Bibliotheca Belgica* IV: 64, 371, 372.

⁴Banderol: strook met opschrift.

⁵(Lat.) Eens wordt de stek een boom.

⁶Verzameling van drukkersmerken tot 1700, K.B. Den Haag.

⁷nl. een ornamentale initiaal als begin van het voorwoord, en van het eerste lemma van elk der drie delen.

⁸In de verzameling drukkersmerken tot 1700, K.B. Den Haag, komt dit vignet niet voor, ook niet op CD-ROM. Door het ontbreken van spreuk of letters heeft het meer weg van een typografisch ornament dan van de drukkersmerken zoals ze in de verzameling van de K.B. zijn opgenomen.

⁹nl. voor de beginletter van het voorwoord, en van het eerste lemma in elk der drie delen.

Als typografische versiering zijn er in deze uitgave vier sierblokjes¹. Het tweede voorwoord, door de boekverkoper gericht tot de lezer, wordt besloten met een siervignet, bestaande uit lauwertakken, bladeren en bloemen.

1731. Een nieuwe variant van het drukkersmerk uit 1720 staat op de titelpagina van de *Woorden-Schat* van 1731, die eveneens bij Jan Boom verschijnt. Dezelfde voorstelling heeft opnieuw vorm gekregen, met gelijke spreuk en iets andere randversiering. De letters I B zijn dit keer in een hartje geplaatst. De vorm is niet meer afgeplat, maar vrijwel rond, met een hoogte van 4,2 en een breedte van 4,7 cm.

Vier sierblokjes zijn in deze uitgave aangebracht². Aan het einde van het tweede voorwoord is een opvallend vignet afgedrukt, waarin men bladeren en een bloementuultje kan onderscheiden. Ook lauwertakken, een borstbeeld en twee hoorns van overvloed³. In dit vignet zijn dus figuren opgenomen die ook in de heraldiek worden gevonden. Deze tendens zal zich in de volgende druk voortzetten.

1745. Als de *Woorden-Schat* in 1745 bij Jeronimus Ratelband te Amsterdam verschijnt, draagt de titelpagina een geheel andersoortig vignet. Tonen de merken van het geslacht Boom figuren uit de mythologie, Hercules met leeuw, Apollo, Pegasus, het titelvignet van Ratelband is samengesteld uit heraldische figuren.

Het titelvignet toont een soort juk, gedragen door twee meermannen⁴. Op het juk het borstbeeld van een vrouwenfiguur⁵ en twee gevleugelde zeeleeuwen⁶, liggend, met opgerolde staart. De hoogte van het vignet is 3, de breedte 4,5 cm. Letters of spreuk ontbreken, zodat men eerder kan spreken van een typografisch ornament dan van een drukkersmerk. Op de afzonderlijke titelpagina's die aan het tweede en derde deel voorafgaan, zijn nóg twee typografische ornamenten ter versiering opgenomen. Ook in deze vignetten herkennen we figuren uit de heraldiek. In deel II zijn het twee schrijfpennen⁷ en een bladerkroon met vijf bladeren⁸, in deel III lauwertakken⁹ en twee opvliegende vogels¹⁰ met tussen zich in een pot met plant waaraan één vrucht.

De verdere typografische versiering bestaat uit vijf sierblokjes¹¹. Ook staat er een rechthoekig siervignet boven het begin van het tweede voorwoord, een gedecoreerde vaas op voet, met lauwertakken en een bloem. Aan het einde van het tweede voorwoord een siervignet, eveneens met figuren uit de heraldiek, namelijk een parelkroon¹² met negen parels en lauwertakken.

De uitgave van 1745 toont al met al de meeste typografische versiering van alle drukken.

¹nl. voor de beginletter van het eerste voorwoord, en van het eerste lemma in elk der drie delen.

²nl. ter verfraaiing van de beginletter van het eerste voorwoord, en van het eerste lemma in ieder deel.

³Betreffende deze figuren uit de heraldiek zie: Pama 1969: 199, 61, 158.

⁴Pama 1969: 210, 211.

⁵Pama 1969: 61.

⁶Zeeleeuw: In de heraldiek een fantastische figuur, met het bovenlijf van een leeuw en het onderlijf van een vis. Pama 1969: 331.

⁷Pama 1969: 278.

⁸Pama 1969: 57.

⁹Pama 1969: 199.

¹⁰Pama 1969: 312.

¹¹Gebruikt voor de beginletter van beide voorwoorden, en van het eerste lemma in elk der drie delen.

¹²Pama 1969: 237.

1777. De Woorden-Schat uit 1777 verschijnt bij de Wed. Loveringh en Allart, te Amsterdam. De titelpagina draagt een klein siervignetje, tien 9-puntige sterren gerangschikt in de vorm van een driehoek. De breedte is 2,8 cm, de hoogte 1,7. Op de titelpagina van deel III hetzelfde vignet. De titelpagina van deel II draagt een overeenkomstig vignet, nu met vijftien 8-puntige sterren. Aan het einde van het derde deel een vignetje gevormd door tien bloempjes. Verder bevat de uitgave, waarschijnlijk per abuis, nog één sierblokje¹.

1805. De Woorden-Schat van 1805, uitgegeven door A. Blussé & Zoon te Dordrecht, heeft op de titelpagina geen vignet. Alles wat rest van de typografische versiering is een minuscuul zonnetje aan het eind van het eerste en van het tweede deel.

3.3.4. Frontispice

In de Woorden-Schat van **1688** en **1698** is opnieuw het frontispice opgenomen van 1669. Geen wijziging valt te bespeuren, behalve in het impressum. In 1688 luidt het: "T' Amsterdam, By Hendrik en de Wed. D. Boom. 1688". In 1698 is het jaartal eenvoudig weggelaten.

In **1720** is de Woorden-Schat voorzien van een nieuw frontispice², een kopergravure, vervaardigd door een onbekende. De gravure lijkt moderner dan de vorige en is beter van kwaliteit. Ook dit frontispice zal nog twee maal worden gebruikt, in **1731** en in **1745**, met wijziging van uitgeversnaam en jaartal.

Het nieuwe frontispice toont drie mannen met boeken en papieren, bezig met overleggen, vergelijken en schrijven. Zij zijn verschillend gekleed. De rechter man draagt de afwijkende kleding van een buitenlander. De linker man is gekleed in een met bont gevoerde mantel en een bont muts, zoals dikwijls gedragen wordt door een kamergeleerde of door een oud man³. De middelste figuur heeft een opvallend grote baret op. De baret was in de zeventiende eeuw het symbool voor oud en antiek⁴. Achter deze drie figuren de onvoltooide toren van Babel⁵. Op de voorgrond drie geniën met zeer kleine vleugels ter hoogte van hun oren. Zij gebruiken een grote zeef om letters te zeven⁶. In de linker bovenhoek staat: 'L. Meyers Woorden Schat'.

Twee beraadslagende geleerden, met aan hun voeten een gevleugeld kind te midden van letters, vinden we als onderdeel van het frontispice van Lambert ten Kate's *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, in 1723 verschenen bij R. en G. Wetstein te Amsterdam. De onderste helft van dat ontwerp toont enige overeenkomst met het frontispice in de Woorden-Schat. Links onderaan staat: 'T. Goeree in. et fec.', T. Goeree invenit et fecit, heeft het ontworpen en vervaardigd.

Geniën, ten voeten uit afgebeeld, met vleugeltjes bij de oren, komen op gravures uit deze tijd niet dikwijls voor. Een duidelijke afbeelding hiervan vindt men wel in de randversiering van een gravure met de afbeelding van Jan Luyken⁷ uit 1712, welke randversiering is vervaardigd door de graveur van het geheel, Pieter Sluiter. Cherubijnen en geniën in deze

¹Als eerste letter van het eerste lemma in deel II.

²Zie Illustratie nr. 10 op p. 193.

³Dergelijke figuren zijn herhaaldelijk geschilderd door Rembrandt. Vgl. Schwartz 1984 afb. 53, 56, 128, 215.

⁴Aldus kostuumdeskundige Marieke de Winkel. Bron: *De Telegraaf* 3-12-1999, p. T15.

⁵De toren toont o.m. grote overeenkomst met de toren van Babel op p. 33 van Luyken 1712.

⁶De Jager 1875: 59: '... terwyl even zoovele génietjes op den voorgrond uit eene doos gezeelde documenten voor den dag schijnen te halen of te schiften'. Hoe ik ook heb gekeken, ik heb noch doos noch documenten kunnen ontdekken. Een afwijkend frontispice heb ik nergens aangetroffen.

⁷Zie Luyken 1712, begin tweede deel.

randversiering tonen opvallende overeenkomst met die in het frontispice van de *Woorden-Schat*.

Wat betekent de voorstelling op het frontispice? Een toelichting vinden we bij Kluyver¹:

De herinnering aan den Babelschen toren was voor bijna ieder het uitgangspunt van alle taalbespiegeling (...) naarmate verschillende talen meer overeenstemmende vormen vertoonen, naar die mate zijn deze vormen minder verbasterd van hunne oorspronkelijke gedaante vóór den val van 't menschdom.

Als belangrijk uitdrager van dit idee noemt Kluyver de zestiende-eeuwse Becanus. De toren van Babel op het frontispice is dus een heel oud symbool in de taalbeschouwing en de keuze hiervan, nog in 1720, wijst niet op moderne ideeën.

De toren van Babel is eveneens het bijbelse teken van spraakverwarring, een spraakverwarring die in dit geval veroorzaakt kan zijn door het gebruik van bastaardwoorden, uitheemse wetenschappelijke termen en verouderde woorden. De drie geniën zijn inspirerende beschermgeesten. Zij zijn aan het letters ziften. De grote, ronde zift of zeef wordt in deze tijd symbolisch gezien als middel om het kwade uit te zeven en het goede te behouden². De geniën zoeken de juiste letters en inspireren bij het vinden van het juiste woord.

De betekenis van de gehele voorstelling zou de volgende kunnen zijn: Door het onnodig gebruik van bastaardwoorden, uitheemse wetenschappelijke termen en verouderde woorden, ontstaat spraakverwarring, gesymboliseerd door de toren van Babel. Geïnspireerd door drie geniën, zijn representanten van hen die dergelijke onbegrijpelijke woorden plegen te gebruiken, bezig met het zoeken van het juiste woord. Dat juiste woord wordt aangeboden in *L. Meyers Woorden-Schat*, waarvan de naam boven het geheel prijkt.

3.3.5. Titel en ondertitel

De titels en ondertitels in de laatste zeven drukken van de *Woorden-Schat* zijn van belang. Zij geven in elke druk de indeling van het woordenboek weer en vertellen ook veel over de inhoud daarvan. Het beschrijven van deze titels en ondertitels is echter een enigszins hachelijke onderneming, vanwege hun grote aantal.

In de laatste zeven drukken treffen wij in totaal aan: Zeven titelpagina's voorafgaande aan het gehele werk, zes keer een afzonderlijke titelpagina voor deel II en zes keer een afzonderlijke titelpagina voor deel III. Een titel met ondertitel is alle zeven keer geplaatst boven het eerste lemma van deel I, van deel II en van deel III. Van deze negentien afzonderlijke titelpagina's en eenentwintig bovengeplaatste titels-met-ondertitels kunnen wij alleen het belangrijkste bespreken.

1688. De zesde druk van de *Woorden-Schat* verschijnt in 1688, zeven jaar na de dood van Meijer, met ongewijzigde titel. De ondertitel is wat kernachtiger geformuleerd dan in de vijfde druk³:

¹Kluyver 1884: 42.

²Luyken 1694, bij de afbeelding van 'De Seeve maaker':

ô Mens, soo schrander in het schiften,
Tot voordeel van het vlees en bloed,
Hoe noodig was 't u uit te siften,
Het quaad van 't goed in uw Gemoed,
Op dat ghy 't beste mocht behouden...

Zie bijv. ook het ontwerp voor het pamflet *Regtveerdighe sifte*, Elias 1977: 83.

³Bij de weergave van titel, ondertitel, of kopregel, zijn woorden die geheel in kapitaal zijn afgedrukt, weergegeven in onderkast, met alleen de eerste letter in kapitaal.

L. Meijers | Woordenschat, Verdeelt in | I. Bastaardt-woorden. | 2. Konst-woorden. | 3. Verouderde Woorden. | Den zesden Druk/ | Verbetert, en veel vermeerdert | in het derde Deel.

Evenals in de voorgaande druk, ontbreekt voor het eerste deel een aparte titelpagina. De inleidende titel met ondertitel is geplaatst boven het begin van de A:

't Eerste Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Basterdtwoorden, | In de Wanduitsche Schryvers voorkomende/ | Van | H.L. Spiegel, D.V. Koornhart, P.C. | Hooft, H. de Groot, C. Huighens, G.A. Bre- | derode, S. Kóster, I. v. Vondel, en an- | dere voortreffelijke Taalkundige, | Naauwkeurighlijk, en met kraft vertaalt, | vergadert zijn.

Titel en ondertitel van de titelpagina voor het tweede deel komen letterlijk overeen met die in de vorige druk:

II. Deel | der | Woordenschat, | beghrijpende | Konstwoorden, | en | der zelve Vertaalinge.

In de inleidende titel met ondertitel, boven het begin van de A in deel II, is nauwelijks enige verandering te bespeuren:

't Tweede Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Konstwoorden, | uit de | Wijsgheerte, Wiskunde, Ontleedkunde, | Kruidkunde, Gheneeskunde, Rechtsghe- | leerdheid, en Ghódtgheleerdheid: | van | S. Stevijn, de Kamer in Liefd' bloeyende, | H. de Ghroot, J.A. Ban, V.F. Plemp, de | Vertaalers van Kekkerman, Ramus, | en Molijn, A.L.Kók, T. Staf- | fard, en andere Duit- | sche wijsghieren, | Naauwkeurighlijk, en met kraft vertaaldt, | verghadert zijn.

De titelpagina voorafgaande aan het derde deel is eveneens vrijwel gelijk gebleven:

III. Deel. | der | Woordenschat, | begrijpende | Verouderde en onghewoone | Woorden. | met | der | zelve uytlegghinge.

De titel met uitvoerige ondertitel van deel III, boven het begin van de A, is ook bijna gelijkkluidend aan die in de voorgaande druk:

't Derde Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Verouderde en ongewoone | Woorden, | Zo in Oude Neederduitsche Schriften/ | Als by | H.L. Spieghele, R. Visscher, D.V. Koornhart, | P.C. Hoofdt, S. Kóster, J. Cats, C. Huighens, | J. V. Vondel, J. de Dekker, en andere | Taalkundighe Schrijvers | ghebruikelijk | Verghaderdt zijn, en met bekender woorden, | als meede zomtjids met korte | uitleg- | ghingen verklaardt worden.

1698. De zevende druk van 1698 heeft nog steeds de titel 'L. Meijers | Woordenschat'. De ondertitel is dezelfde, hoewel 'Den zesden Druk', nu 'Den zevenden Druk' is geworden.

Inleidende titel en ondertitel van het eerste deel, geplaatst boven het begin van de letter A, komen overeen met wat in de vorige druk staat, met uitzondering van 'G.A. Brederode' die van voorletter veranderd is en nu 'W.A. Brederode' heet, hetgeen wel een vergissing zal zijn.

De speciale titelpagina voorafgaand aan het tweede deel is niet veranderd, titel en ondertitel boven het begin van de letter A evenmin. Dit geldt ook voor de titelpagina die aan het derde deel voorafgaat, en voor titel met ondertitel die in dit deel staan boven het eerste artikel van de A.

1720. De achtste druk van 1720 draagt titel en ondertitel van de vorige uitgave. Het betreft nu: 'De achtste Druk/ | Alom veel vermeerdert en verbeterd'.

De titel boven het eerste lemma van het eerste deel is veranderd, met name door de geslachtsaanduiding. Het woord ‘woordenschat’ blijkt mannelijk geworden:

Eerste Deel | des | Woordenschats.

Aan deze uitgave zijn, volgens het voorwoord van de boekverkoper, woorden toegevoegd door David van Hoogstraten¹. De geslachtsverandering van de Woorden-Schat zal wel op zijn voorstel zijn aangebracht. In 1700 is van hem verschenen² *Aanmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden*. Hierin schrijft hij dat het woord ‘Schat’ mannelijk is en geeft hij voor deze mening een bewijspplaats uit Vondel en één uit Hooft³.

Voor het overige treden nog wat geringe wijzigingen op in de spelling van de ondertitel, zodat ‘W.A. Brederode’ weer ‘G.A. Brederode’ is.

Wijzigingen zijn te constateren op de titelpagina voorafgaande aan het tweede deel:

II. Deel | Des | Woordenschats, | Begrypende | Konstwoorden, | En | der zelve Vertaalinge.

Dit geldt eveneens voor de titel boven het eerste artikel van de A in dit deel. De ondertitel toont nogal wat veranderingen in de spelling:

Tweede Deel | des | Woordenschats, | Waar in meest alle de | Konstwoorden, | Uit de | Wysgeerte, Wiskunde, Ontleedkunde, Kruidt- | kunde, Geneeskunde, Rechtsgeleerdheit, en | Gódgeleerdheit; | van | S. Stevijn, de Kamer in Liefde bloeyende, H. de | Groot, J.A. Ban, V.F. Plemp, de Ver- | taalers van Kekkerman, Ramus, en Mo- | lijn, A.L. Kók, T. Staffard, en an- | dere Duitsche Wijsgieren, | naauwkeurighlyk, en met kracht vertaalt, | vergadert zyn.

Op de titelpagina van het derde deel zijn gelijksoortige veranderingen doorgevoerd:

III. Deel | Des | Woordenschats, | Begrypende | Verouderde en ongewoone | Woorden | met | der zelve Uitlegginge.

Ook in titel en ondertitel afgedrukt boven het begin van de A in deel III allerlei spellingswijzigingen, zodat de eerbiedwaardige Cats nu ‘Kats’ is gaan heten⁴:

Derde Deel | des | Woordenschats, | Waar in meest alle | Verouderde en ongewoone | Woorden, | Zo in Oude Nederduitsche Schriften, | Als by | Melis Stoke, H.L. Spiegel, R. Visscher, D.V. | Koornhart, P.C. Hoofdt, S. Kóster, J. Kats, | C. Kiliaan, C. Huigens, J.V. Vondel, J. de | Dekker, en andere Taalkundige Schryvers | gebrukelyk, | Vergadert zyn, en met bekender woorden, als | mede zomtydts met korte uitleggingen, | verklaart worden.

Opmerkelijk is de toevoeging van Melis Stoke en Cornelis Kiliaan, twee wel zeer ongelijksoortige figuren. Kiliaan, de grote samensteller van woordenboeken uit de zestiende eeuw. Melis Stoke, mogelijk de schrijver van een Hollandse rijmkroniek op de grens van dertiende en veertiende eeuw⁵.

¹Meer over David van Hoogstraten op p. 327 van deze studie.

²Te Amsterdam.

³Op p. 81.

⁴Deze schrijfwijze is eveneens te vinden in *Beginselen of kort begrip der rederykkunst*, Amsterdam 1725, van David van Hoogstraten. Op p. 130 spreekt hij van ‘de Ridder Jakob Kats’.

⁵*NNBwb VIII*: 1289, 1290. *Van der Aa VI*: S 317. Over Melis Stoke is niet veel bekend. Voor zijn auteurschap zie *Knuvelder I*: 233.

Melis Stoke was geestelijke en klerk aan het hof van graaf Willem III. Waarschijnlijk is hij de auteur geweest van de zg. *Rijmkroniek*, de allereerste kroniek die werd gedicht in het Hollands, het eerste deel omstreeks 1290 en het tweede deel kort na 1305¹.

David van Hoogstraten is degene die de *Woorden-Schat* van 1720 heeft aangevuld. Zijn uitbreiding is voor het grootste gedeelte terechtgekomen in deel III. Het is mogelijk dat hij voor deze toevoegingen gebruik heeft gemaakt van het werk van Kiliaan en van Melis Stoke, zodat hij hun naam heeft opgenomen bij de bronnen van deel III. Het *Etymologicum* is vrijwel zeker in 1669 een belangrijke bron geweest voor Meijers nieuwe derde deel. Ook hierom kan Van Hoogstraten de naam van Kiliaan hebben toegevoegd.

1731. De negende druk verschijnt in 1731 met dezelfde titel als de voorgaande: ‘L. Meijers | Woordenschat’. De ondertitel is letterlijk overgenomen. En net zoals van de achtste druk, wordt van de negende gezegd: ‘Alom veel vermeerdert en verbetert’. Dit keer ten onrechte, want het betreft hier een ongewijzigde herdruk.

Verder zijn noch op de afzonderlijke titelpagina's van de delen II en III, noch in de titels met ondertitels boven het eerste artikel van elk deel, veranderingen doorgevoerd. Een hoogst enkele onbeduidende wijziging zal zeker het gevolg zijn van het opnieuw zetten van het omvangrijke werk.

1745. Ook de tiende druk verschijnt in 1745 als ‘L. Meijers | Woordenschat’. Opnieuw blijkt de ondertitel letterlijk overgenomen uit de vorige druk en nogmaals wordt gezegd: ‘Alom veel vermeerdert en verbetert’. Vreemd is dat aan de titelpagina is toegevoegd ‘Eerste Deel’, terwijl deze pagina toch vooraf gaat aan het gehele werk en gewoon wordt gevolgd door het voorwoord.

Als inleiding op het eerste deel, boven de aanvang van de letter A, zijn titel en ondertitel op een enkele letter na gehandhaafd in de bestaande vorm.

Evenals in de vorige druk hebben in 1745 het tweede en derde deel een afzonderlijke titelpagina, dit keer met een uitvoeriger tekst, met een impressum en zelfs met een eigen typografisch ornament ter versiering. De tekst op de titelpagina van het tweede deel luidt:

L. Meijers | Woordenschat | Vervattende de | Konstwoorden. | De Tiende Druk/ | Alom veel vermeerdert en verbetert. | Tweede Deel.

Op de titelpagina van het derde deel staat:

L. Meijers | Woordenschat | Vervattende de | Verouderde Woorden. | De Tiende Druk/ | Alom veel vermeerdert en verbetert. | Derde Deel.

Deel II en deel III zijn, juist als in de voorgaande druk, verder nog ingeleid door een titel met ondertitel, afgedrukt boven het begin van de letter A, met vrijwel gelijk gebleven tekst. Bij deel II is de ‘Spraakkunde’ toegevoegd als tak van wetenschap waaraan konstwoorden zijn ontleend.

¹De naam Melis Stoke is in de kroniek pas vermeld in de uitgave van 1699, door C. van Alkemade. In 1665 noemt Scriverius zijn naam al, in zijn *Toetssteen op het Goudsche kronykje*.

1777. De elfde druk van de *Woorden-Schat* verschijnt in 1777 en is een bewerking van Ernst Willem Cramerus¹. Deze uitgave draagt weliswaar dezelfde titel als de vorige, maar heeft, zoals is aangegeven op de titelpagina, ingrijpende wijzigingen ondergaan:

L. Meijers | *Woordenschat*, | *Vervattende, In Drie Deelen*, | I. *Basterdwoorden*. | 2. *Kunstwoorden*. | 3. *Verouderde woorden*. | *De Elfde Druk*. | *Deeze Druk, Ten Nutte Der Nederlanderen*, | *In Woorden En Spelling Doorgaans Verbetert, En Zeer Merkelijk Vermeerderd*, | Door | Ernst Willem Cramerus. | *Eerste Deel*.

De wonderlijke vermelding ‘Eerste Deel’ op de voorste titelpagina is niet weggelaten. De term ‘kunstwoorden’ - voor de *Woorden-Schat* zo belangrijk - wordt door Cramerus consequent geschreven als ‘kunstwoorden’. In de voorgaande druk deed uitgever Ratelband dat ook al, maar alleen in zijn voorwoord.

Boven het begin van deel I is de inleidende titel met ondertitel blijven staan, zij het met afwijkingen in spelling en formulering:

Eerste Deel | *Des* | *Woordenschats*, | *Waarin Meest Alle De* | *Basterdwoorden*, | *In De Wanduitsche Schryveren* | *Voorkoomende*, | *En Door* | H.L. Spiegel, D.V. Coornhart, P.C. Hooft, | H. de Groot, C. Huighens, G.A. Brederode, | S. Koster, J. v. Vondel, *En Andere Voor-* | *treflyke Taalkundigen, Naauwkeurig En Met Kracht Vertaald*, | *By Een Vergaderd Zyn*.

Het tweede deel heeft ook in deze druk een afzonderlijke titelpagina:

L. Meijers | *Woordenschat*. | *Tweede Deel*. | *Vervattende De* | *Kunstwoorden*. | *De Elfde Druk*. | *Deeze Druk In Woorden En Spelling* | *Doorgaans Verbeterd, En Merkelijk Vermeerderd* | Door | Ernst Willem Cramerus.

Een wat andere spelling en formulering in deel II voor titel met ondertitel boven de aanvang van de letter A:

Tweede Deel | *Des* | *Woordenschats*, | *Waar In Meest Alle De* | *Kunstwoorden*, | *Uit De* | *Godgeleerdheid, Rechtsgeleerdheid*, | *Wysbegeerte, Wis-, Ontleed-,* | *Kruid-, Genees- En Spraakkunde*, | *Door* | S. Stevyn, De Kamer In Liefde Bloeiende, H. De Groot, J.A. Ban, V.F. Plemp, *De Ver-* | *taalers Van Kekkerman, Ramus, En Mo-* | *lyn, A.L. Kok, T. Staffard, En An-* | *dere Duitsche Wysgeeren, Naauwkeurig En Met Kracht* | *Vertaald*, | *By Een Vergaderd Zyn*.

De titelpagina van deel III komt grotendeels overeen met die van deel II, echter met twee maal de vermelding dat het hier het derde deel betreft:

L. Meijers | *Woordenschat*, | *Derde Deel*. | *Vervattende* | *Verouderde Woorden*. | *De Elfde Druk*. | *Deeze Druk In Woorden En Spelling* *Doorgaans Verbeterd, En Zeer Merkelijk Vermeerderd*, | Door | Ernst Willem Cramerus. | *Derde Deel*.

Wijzigingen in spelling en formulering in titel met ondertitel boven het begin van de letter A in deel III:

Derde Deel | *Des* | *Woordenschats*, | *Waar In Meest Alle De* | *Verouderde En Onge-* | *woone Woorden*, | *Zo In De Oude Nederduitsche* | *Schriften*, | *Als By* | *Melis Stoke, C. Kiliaan, H.L. Spiegel, R. Vis-* | *scher, D.V. Koornhart, P.C. Hooft, S. Kos-* | *ter, J. Kats, C. Huigens, J.V. Vondel, | J. De Dekker, En Andere Taalkun-*

¹Betreffende Ernst Willem Cramerus zie p. 330 in deze studie.

dige Schryvers, Gebruiklyk, | By Een Vergaderd Zyn, En Met Bekender Woorden, Ook Somtyds | Met Korte Uitleggingen¹ Ver- | klaard Worden.

1805. In het begin van de negentiende eeuw verschijnt de laatste uitgave van de *Woorden-Schat*. In deze druk is de naam van Meijer consequent als ‘Meyer’ geschreven, ook in de titel. Volgens de ondertitel hebben aan de twaalfde druk meerdere mensen hun medewerking verleend, maar hun namen worden niet genoemd:

L. Meyers | Woordenschat, | Bevattende, | In Drie Deelen, | De Verklaaring Der Basterdwoorden, | Kunstwoorden, En Verouderde | Woorden; | Laatstlyk Merklyk Verbeterd En Vermeerderd | Door | Ernst Willem Cramerus, | Nu Verder Beschaafd En Verrykt, Naar De Behoefte Van | Den Tegenwoordigen Tyd, Door Den Arbeid Van Ver- | scheiden Taalminnaars.

De vermelding ‘Eerste Deel’ op de titelpagina van het gehele werk is verdwenen. In deze twaalfde uitgave hebben eerste, tweede, noch derde deel een aparte titelpagina. Een titel met ondertitel is nog steeds geplaatst boven het begin van de letter A van elk deel. In de ondertitel bij het eerste deel is ‘En Andere Voortreflyke Taalkundigen’ veranderd in ‘En Volgende² Voortreffelyke Taalkundigen’. In titel en ondertitel bij deel III is helemaal niets gewijzigd. Ingrijpender blijken de veranderingen in de ondertitel boven het begin van deel II:

Tweede Deel | Des | Woordenschats, | Waarin Meest Alle De | Kunstwoorden, | Uit De | Godgeleerdheid, Rechtsgeleerdheid, | Wysbegeerte, Wis-, Ontleed-, Kruid-, | Kruidmeng-, Schei-, Genees-, Heel-, | Vroed-, En Spraakkunde, | Door | S. Stevin, De Kamer In Liefde Bloeyjende, H. De Groot, | J.A. Ban, V.F. Plemp, De Vertaalers Van Kekker- | man, Ramus En Molyn, A.L. Kok, T. Staffard, En | Laatere Nederlandsche Geleerden, Naauw- | keurig En Met Kracht Vertaald, | By Een Vergaderd Zyn.

Kruidmengkunde, scheikunde, heilkunde en vroedkunde zijn als bronnen van kunstwoorden toegevoegd. Hierbij lijkt de heilkunde de reeds aanwezige geneeskunde te overlappen. De term ‘Duitsche Wysgeeren’ is gemoderniseerd tot ‘Nederlandsche Geleerden’.

3.3.6. Voorwoord

1688. In 1681 sterft Lodewijk Meijer. Wie mocht verwachten dat het voorwoord van de *Woorden-Schat* van 1688 is beïnvloed door het overlijden van de samensteller, komt bedrogen uit. Op een hoogst enkele spellingsvariant na, is de voorrede in deze zesde druk, in z'n niet weinig omvangrijke geheel, overgenomen uit de vorige. De dood van de auteur blijft onvermeld.

Aan de opsomming van hen die uitheemse woorden hebben verzameld en met de vertaling erbij gepubliceerd, zijn twee namen toegevoegd, Pieter de Lacourd en Simon van Leeuwen:

Andere hebben alle uitheemsche woorden ghepooght te verzamelen in een beknópt bondel, hunne beteekenissen in duitsch daar aan knoepende (...) Dit hebben onderwonden³, in de voorghaande eeuw, Ir. Ian vander Werve, in zijne *Schat der Duitsche Taale*, en Ioan Hófman, in de teeghenwoordighe, in zijne konstrijke⁴ *Neederlandsche Woordenschat*, Mr. Pieter de Lacourd, Mr. Simon van Leeuwen, en andere ...⁵

¹Lees: Uitleggingen.

²volgende: latere

³Dit hebben onderwonden: hiervoor hebben zich ingespannen

⁴konstrijk: met veel kennis en kundigheid geschreven

⁵W-S 1688 voorrede p.[6] en [7].

Met Mr. Pieter de Lacourd zal bedoeld zijn Pieter de la Court, in 1618 geboren te Leiden, in 1685 gestorven te Amsterdam. Deze studeerde theologie en rechten, was rechtsgeleerde en koopman, en een neef van Johan de Witt. Hij schreef het later gepubliceerde *Het welvaren der stad Leyden*¹, en anoniem het beroemde anti-orangistische geschrift *Interest van Holland*². Er verschenen meer staatkundige geschriften van zijn hand³. Aan welk werk Pieter de la Court het te danken heeft dat hij in 1688 wordt genoemd onder hen die vreemde woorden met hun vertaling hebben bijeengebracht, is mij niet bekend⁴.

Wel is het zo dat de K.B. in Den Haag een exemplaar bezit van de Woorden-Schat van 1650⁵, dat met wit is doorschoten en waarin talrijke aantekeningen en aanvullingen zijn geschreven, waarschijnlijk door J. de la Court, wiens handtekening voorin het werk staat. Mr. Johan de la Court, Leiden 1622-1660, was de broer van Pieter. Hij studeerde eveneens theologie en rechten en was een veelzijdig auteur⁶. Verschillende werken die aan Pieter zijn toegeschreven, zijn in werkelijkheid geschreven door Johan. Deze Johan heeft zich dus zeer waarschijnlijk wel beziggehouden met uitbreiding en aanvulling van de Woorden-Schat van 1650. Maar ook van hem is ons geen publicatie van enig lexicografisch werk bekend.

Mr. Simon van Leeuwen, 1626 - 1682, bekend rechtsgeleerde, is de auteur van verscheidene rechtskundige geschriften⁷. In 1657 verschijnt van hem te Dordrecht⁸ *Notarius publicus, dat is / de practycke ende oeffeninge der notarissen*. Achter dit werk, met afzonderlijke paginering, is opgenomen het *Woord-boeck, waer in alle de kunst-woorden des notarischaps, mitsgaders andere vreemde, soo Latijnsche als Fransche woorden werden verduytscht*. De titelpagina van dit woordenboekje meldt:

Desen lesten Druck meer als met de helft vermeerdert / door een Lief-hebber van de Nederduytsche Tael. Hier is noch by-gevoeght een Tafel van alle de Kunst-woorden der Rechts-geleertheit door mijn Heer Hugo de Groot, in Duyts over-geset. Alle Practizijnen, Rentemeesteren, Kooplieden, en andere Lief-hebbers seer dienstigh. Tot Dordrecht, Voor Abraham Andriessz. Boeck-verkooper / by 't Stadt-huys / in 't Schrijf-boeck. 1657.

Volgens hetgeen hier geschreven staat, is het niet de eerste druk van het *Woord-boeck* die in 1657 het licht ziet. Inderdaad treffen we dit *Woord-boeck*, met nagenoeg gelijke titel en nauwelijks gewijzigde inhoud, in 1649 al aan achter een werk van notaris Dirck Heymansz vander Mast, de *Practique des notarischaps*, gedrukt door de boekverkoper Jan Pietersz Waelpot te Delft⁹. Hier gaat het eveneens om een 'lesten Druck' van het *Woord-boeck*, en het auteurschap van Simon van Leeuwen komt door deze uitgave op losse schroeven te staan.

Reeds in 1585¹⁰, blijkt in Antwerpen een werk verschenen te zijn van Notaris Jacques Thuys, de *Ars notariatus oft, conste en(de) stijl van notarischap*. Notaris Thuys voegt aan zijn *Ars notariatus* toe een *Verclaringe van diversche so Latijnsche als Fransoysche woorden ende termen/ die de practisiens daghelijcx ghebruycken*. Bij vergelijking blijkt dat de letter A in de *Verclaringe* van Jacques Thuys 87 lemma's bevat, en dat al deze 87

¹Geschreven in 1659.

²Amsterdam 1662.

³*NNBwb* VII: 335-337.

⁴In de Centrale Catalogus K.B. Den Haag is van hem evenmin iets op het gebied van de lexicografie te vinden.

⁵K.B. Den Haag 393 H 2.

⁶*NNBwb* VII: 335.

⁷*NNBwb* I: 1261-1263. Uitvoerige opsomming van het werk in Van der Aa IV: L 85.

⁸'Voor Abraham Andriessz.'

⁹Meer over deze uitgave p. 424 e.v.

¹⁰Dit is een tweede druk.

lemma's mét hun betekenissen volledig zijn terug te vinden in het *Woord-boeck* bij de *Practique des notarischaps*. Het *Woord-boeck* is duidelijk een uitgebreide 'lesten Druck' van de *Verclaringe* van Thuys¹ en Simon van Leeuwen is er de auteur niet van². Zijn verdienste ten aanzien van dit werkje is dat hij het heeft uitgegeven, gevoegd bij eigen werk. Hierdoor is het in later jaren aan hem toegeschreven.

In 1670 verschijnt³ echter de tweede druk van de *Nederlandse practyk ende oeffening der notarissen*, 'Van Nieuws beschreven door Mr Simon van Leeuwen'⁴. Hierachter een *Woordenboek*, 'waar inne Allerhande Konst- ende Bastaart-woorden, tot de Practijque des Notarischaps (...) Door Mr. Simon van Leeuwen'⁵.

Hoewel dit *Woordenboek* van 1670 veel overeenkomst vertoont met het *Woord-boeck* van 1657, gaat het hier toch niet om dezelfde woordenlijst, daarvoor zijn de verschillen te groot. Waarschijnlijk heeft Simon van Leeuwen nu een eigen, minder omvangrijke, woordenlijst samengesteld met gebruikmaking van het *Woord-boeck*.

De derde druk van de *Nederlandse practyk ende oeffening der notarissen*, met achterin exact hetzelfde *Woordenboek* 'Door Mr. Simon van Leeuwen', verschijnt in 1680 bij Hendrick en Dirck Boom. En het is nu juist deze Hendrick Boom die, samen met de weduwe van Dirck, in 1688 de *Woorden-Schat* nogmaals uitgeeft en die dan Mr. Simon van Leeuwen toevoegt aan hen die uitheemse woorden hebben bijeengebracht en vertaald⁶.

De uitbreiding van de *Woorden-Schat* van 1688 - het wordt op de titelpagina ook vermeld - is grotendeels in het derde deel terechtgekomen. Het lijkt niet onmogelijk dat deze aanvulling nog van Meijer zelf afkomstig is, omdat wij uit de voorrede van de vijfde druk⁷ weten dat hij het derde deel van 1669 aanvankelijk groter had 'ontworpen':

En schoon dit Deel⁸, met de twee voorgaande verghelleeken, in grootte zeer afvalt, zo zouden wy 't efter by de zelve wel nader hebben doen ghelijken, ghelijk wy 't ook al ontworpen hadden, hadde de ghestalte⁹ van 't boek, welk daar door tót eene onmaatighe dikte zoude uitghegroeydt zijn, dat niet verbóden: zo dat wy ghenoodzaakt gheweest zijn veel van weinighen belange voorby te ghaan, en veele andere dingen korter in te krimpen.

De stof die Meijer in 1669 geen plaats kon geven, zal hij waarschijnlijk hebben bewaard voor een volgende druk. Het valt bovendien te verwachten dat hij na 1669 weer nieuwe stof is gaan verzamelen voor een volgende bewerking van de *Woorden-Schat*. Bij zijn dood in 1681 kan hierdoor nog materiaal in portefeuille zijn geweest. Zeker is het mogelijk dat de uitgevers voor de uitbreiding van 1688 gebruik hebben gemaakt van het materiaal dat door Meijer zelf was bijeengebracht.

Doordat in de uitgave van 1688 de voorrede van 1669 nog is opgenomen, is de boven geciteerde zin in 1688 geheel ten onrechte blijven staan. De inhoud is in vreemde tegenspraak tot wat de titelpagina van deze druk vermeldt:

...veel vermeerderd in het derde Deel.

In de voorrede van 1688 staan meer uitspraken die op deze druk niet meer van toepassing zijn:

¹Van de *Ars notariatus* van Jacques Thuys zijn vele uitgaven verschenen, tot na 1675 toe. Claes 1980 nr. 921.

²De Vooyts, 1925:11n, zag in Simon van Leeuwen's *Woord-boeck* een 'mededinger' van de *Woorden-Schat*.

³Bij Johannes van Ravesteyn te Amsterdam.

⁴Aldus de titelpagina. De eerste druk moet zijn verschenen in 1665, maar deze heb ik niet gezien. Dat het *Woordenboek* van 1670 er, in dezelfde vorm, al in voorkomt is heel goed mogelijk.

⁵*Woordenboek* p. [1].

⁶W-S 1688 voorrede p. [6] en [7].

⁷W-S 1669 voorrede p. [13] en [14].

⁸nl. het nieuwe deel III.

⁹ghestalte: uiterlijke vorm

Wy willen wel niet ontkennen, dat die deeze laatste Druk met de voorgaande wil vergelijken, in des zelfs Tweede Deel niet luttel zal verneemen, het welk hier uitghelaaten is.¹

In werkelijkheid is dit gezegd over de vijfde druk van 1669, die met de vierde wordt vergeleken. En de volgende uitspraak is al evenmin toepasselijk:

By deeze meërmaals ghemelde twee Deelen, is nu eindelijk een Derde, welk wy zo lange belooft hadden, ghekomen, behelzende Verouderde en Onghewoone woorden ...²

De uitgever laat Meijer in de voorrede zeggen:

... dat ik, somtijds met lust, somtijds met last en weêrzin, de handen aan 't werk gheslagen hebbe, en het ten lange lesten ghebraght in die ghestalte, en orde, in de welke het teeghenwoordighlijk, voor de zesde maale, zich onder uw ghezicht komt vertoonen ...³

waarbij het woord 'vijfde' door 'zesde' vervangen is. Zelfs laat hij Meijer, zeven jaar na zijn dood, herhalen:

... het leeren der latijnsche taale (waar toe tót nóch den Neederduitschen, nóchte bequaame letterkonst, en onderwyzing, nóchte behoorlijke Woordenboeken verschaft zijn, daar wy, wilt de Heemel, t' eenigher tijdt, na ons vermooghen, in hoopen te voorzien) ...⁴

In de voorrede van 1669 zegt Meijer over de Woorden-Schat⁵: 'Deeze ons (nu ontrent zestien jaaren gheleeden) eerst by ghevalle ter handt gheraakt...' In 1688 zouden de zestien jaaren er vijfendertig moeten zijn. De uitgever maakt er echter van: 'Deeze ons (nu zijnde eenige jaaren gheleeden) eerst by ghevalle ter handt gheraakt...'⁶

Kortom, er wordt het een en ander verbloemd door Hendrick en de Weduwe D. Boom. De overgenomen voorrede, in 1669 ondertekend met 'L. Meijer', draagt nu zelfs de deftiger ondertekening: 'Lodewyk Meijer, Medicinae Doctor t'Amsteldam'. Het is in onze ogen een merkwaardige manier van doen, zowel tegenover de overleden bewerker als ten aanzien van degenen die de druk van 1688 hebben aangeschaft. Dat dergelijke praktijken ook in de tegenwoordige tijd nog voorkomen, is onder de aandacht gebracht door J. Posthumus in een artikel over 'Woordenboekcriminaliteit'⁷.

1698. Tien jaar na de zesde druk, ziet in 1698 de zevende druk van de Woorden-Schat het licht, een uitgave die sterk overeenkomt met de vorige. De voorrede van 1688 is bijna letterlijk overgenomen. De afwijkingen in de spelling zijn zeer gering in aantal en lijken meer onopzettelijke varianten van de zetter te zijn, dan opzettelijke wijzigingen, te meer daar het grootste deel ervan fout is.

Paste in de voorgaande druk het verouderde voorwoord al slecht bij de uitgave, in de zevende druk is dat in nog sterker mate het geval: 'By deeze meërmaals ghemelde twee Deelen, is nu eindelijk een Derde (...) ghekomen, behelzende Verouderde en Onghewoone woorden⁸...' Hetgeen reeds bijna 30 jaar geleden, in 1669, heeft plaatsgevonden. Weer is de voorrede ondertekend door 'Lodewyk Meijer, Medicinae Doctor t'Amsteldam'.

1720. De achtste druk van de Woorden-Schat verschijnt in 1720 in Amsterdam. Blijkens de titelpagina is de uitgave 'Alom veel vermeerderd en verbeterd'.

¹W-S 1688 voorrede p. [10].

²W-S 1688 voorrede p. [13] en [14].

³W-S 1688 voorrede p. [8].

⁴W-S 1688 voorrede p. [17].

⁵W-S 1669 voorrede p. [7].

⁶W-S 1688 voorrede p. [7].

⁷Posthumus 1997.

⁸W-S 1698 voorrede p. [13] en [14].

Het voorwoord van de zevende druk vindt men volledig terug in de achtste. Een enkele maal is een woord veranderd of vervangen ter modernisering. Zo wordt ‘duske’ ‘deze’ en ‘uit dewelke’ wordt ‘waaruit’.

Achter de ons nu zo langzamerhand wélbekende voorrede volgt een kort voorwoord van ‘De Boekverkooper Aan Den Lezer’, dat wil zeggen van Jan Boom. De boekverkoper is tot herdruk overgegaan omdat de vorige druk was uitverkocht en naar een volgende druk werd uitgezien:

Eindelyk komt de uitgave van dit boek weder te voorschyn, na dat het lang verwacht was, dewyl de afdruxels daar van vertiert waren. Ik hebbe den lust¹ der genen, die 'er om verlegen waren, niet langer willen wederstreven ...

De achtste druk overtreft alle voorgaande drukken verre ‘in beknoptheit van gedaante en zuiverheit des werx’. Bovendien zijn woorden aan het werk toegevoegd, die zijn gemerkt met een sterretje:

Hier by komt dat dit boek nu ryker voorzien is van woorden, zynde alle die 'er bygekomen zyn met eene starre getekent, op dat gy die aanstonts zoudt in 't oog krygen.

Vooral aan het derde deel is veel toegevoegd. Nu lijkt zelfs de uitgever van mening te zijn dat deel III alleen verouderde woorden bevat:

Geen deel eger is zo verrykt als het derde, het geen oude Nederduitsche woorden, nu byna in ongebruik geraakt, en daarom van weinigen verstaan, behelst.

De uitbreiding is van David van Hoogstraten:

De vermeerdering, hier in te bespeuren, zyn wy verschuldigt aan den heere David van Hoogstraten, die ons een lyst van deze woorden overhandigt, en zyne uitleggingen daar by gevoegt heeft; gelyk het geen in de vorige deelen² het zelve teken voert ook van dezelve hant gekomen is...

De man van wie de aanvullingen afkomstig zijn, David van Hoogstraten³, leefde in de jaren 1658 – 1724. Hij studeerde net als Meijer medicijnen te Leiden. Ook hij is werkzaam geweest als arts en als letterkundige, en was een bewonderaar van Descartes⁴, van Hooft en van Vondel.

Van Hoogstraten is niet altijd arts gebleven. Later kreeg hij een betrekking aan het gymnasium, eerst in Dordrecht, daarna in Amsterdam. Hij schreef gedichten in Latijn en Nederlands, en vertaalde klassieke en godgeleerde geschriften. Daarnaast bezorgde hij uitgaven van klassieke werken, van dichters als Antonides van der Goes en Oudaen, en van Vondel en Hooft. In zijn tijd was David van Hoogstraten een algemeen bekend en gewaardeerd letterkundige. Hij was bevriend met Antonides van der Goes en heeft bemoeienis gehad met nagelaten werk van Nil volentibus arduum⁵.

In 1700 verschijnt bij François Halma te Amsterdam van de hand van Van Hoogstraten een werk dat zeer bekend is geworden, de *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden*. Vier jaar later verschijnt bij dezelfde François Halma, maar tevens bij Dirk Goris te Dordrecht en bij Hendrick en de Weduwe van Dirck Boom te Amsterdam het *Nieuw woordenboek der Nederlantsche en Latynsche tale*, een bewerking en uitbreiding van het Nederlands-Latijns woordenboek van Samuel Hannot. De wijze waarop de boekverkopers David van Hoogstraten na lang aandringen tenslotte wisten over te halen tot de bewerking van dit werk, is door hemzelf uitvoerig weergegeven in het voorwoord⁶:

¹den lust: het verlangen

²Bedoeld zijn deel I en deel II.

³Over leven en werk van David van Hoogstraten is veel bekend. Zie Van der Aa III: H 359-361, en *NNWB* VIII: 831-833.

⁴*Nederlands cartesianisme*: 344-346.

⁵Dongelmans 1982: 16, 17.

⁶Op p. [2].

Toen traden de brave Boekverkoopers Henrik Boom, François Halma, en Dirk Goris, nader met my in gesprek, my biddende, kon het zyn, dat ik eenige uren, my overschietende van myn beroep, en byzondere letteroeffeningen, hier aen wilde hangen tot voordeel van het gemeen, en byzonder van onze Amsterdamsche Jeugt, lang verlegen om zulk een gerief, by gebrek van goede woordenboeken: dewyl alles wat tot gebruik der Latynsche Scholen tot dezen tydt toe was uitgewerkt, bevlekt bleef van groote vuiligheden, zynde noit gelet op eenige zuiverheit der Roomsche, en veel minder der Nederduitsche tale ...

Ook Meijer koesterde eens het voornemen een leerboek voor de schooljeugd te schrijven om het leren van de Latijnse taal te vergemakkelijken¹. Van Hoogstraten vervolgt:

Wat zal ik veel zeggen? men heeft my bewogen², gansch ongenegen om een nieu werk op te slaen, en my zelve te plagen en te teisteren, wel wetende dat Josef Scaliger, die groote man, het maken van Woordenboeken uitkryt voor eene straffe, waar aen de allermisdadigsten genoeg hadden, ook begrypende dat het geen doen is voor een mensch alleen ...

De tweede druk van dit woordenboek, opnieuw bewerkt en aangevuld door Van Hoogstraten, verschijnt in 1719 bij Dirk en Kaspar Jan Goris te Dordrecht, Willem vande Water en Jakob van Poolsum te Utrecht en bij Jan Boom te Amsterdam. Als Jan Boom in deze tijd iemand zoekt die voor hem de Woorden-Schat kan bewerken dan is het niet meer dan logisch dat hij bij Van Hoogstraten terechtkomt. En zoals eerder het geval is geweest, heeft hij hem ook ditmaal tot het werk weten over te halen.

Jan Boom besluit zijn kort voorwoord met de woorden: 'Gebruik dit alles ten goede, Lezer, schik u naar het bericht van den heer Meier³, hier voor te lezen, en vaar wel'. De omvangrijke voorrede, nog steeds ondertekend door 'Lodewyk Meijer, der Medicinen Doctor t' Amsteldam', mag door de lezer niet worden overgeslagen.

In werkelijkheid blijkt de Woorden-Schat van 1720 talrijke veranderingen te hebben ondergaan. Ingrijpend, maar niet consequent, is de spelling gewijzigd. Veel fouten zijn weggewerkt, maar minstens evenveel nieuwe fouten zijn gemaakt. De nieuwe toevoegingen zijn met een sterretje gemerkt, maar niet altijd.

De toevoegingen van Van Hoogstraten blijken voor een groot deel uitbreidingen van het bestaande, waarbij soms weer is opgenomen wat in vroegere drukken werd weggelaten. In deel III geeft Van Hoogstraten over het algemeen oorspronkelijke toevoegingen, met name oude Nederlandse rechtstermen. Dit heeft Jan Boom in zijn voorwoord al aangekondigd: 'Geen deel egter is zo verrykt als het derde'.

1731. Elf jaar later, in 1731, verschijnt de negende druk van de Woorden-Schat. David van Hoogstraten is in 1724 gestorven. Jan Boom volstaat met een ongewijzigde heruitgave. Het voorwerk is bijna volledig gelijk aan dat van de vorige druk. In de omvangrijke voorrede, nog altijd van Meijer afkomstig en door hem ondertekend, treft men sporadisch een onbeduidende afwijking aan in de spelling. In het korte voorwoord van Jan Boom is 'dezen agsten druk' gewijzigd in 'dezen negende druk'.

Wel is in deze druk een aanzienlijk aantal tekortkomingen verbeterd, maar bij het opnieuw zetten is een nog groter aantal andere ontstaan.

1745. De tiende druk van de Woorden-Schat ziet in 1745 het licht bij Jeronimus Ratelband. De voorrede van Lodewijk Meijer is door de uitgever letterlijk overgenomen, maar het voorwoord van de boekverkoper is weggelaten. Dit laatste is vervangen door een

¹W-S 1669 voorrede p. [17].

²bewogen: overgehaald

³Aardig is dat de boekverkoper hier in *L. Meijers Woordenschat* spreekt van 'Meier'.

nieuw voorwoord, door Ratelband nogal gebrekkig geformuleerd, dat als opschrift draagt: 'De Uitgever Aan Den Lezer'.

Reden voor deze tiende uitgave is nog eens dat het werk is uitverkocht:

Den negende Druk vertierd ende van voornemen zynde, om 't weder ter Drukpers over te geven, wierd ik te rade, zo my de gelegenheit voorquam, zo veel doenlyk, te laten vermeerderen.¹

In deze druk is de Woorden-Schat bijna een vierde deel groter geworden:

... zo dat ik met vertrouwen kan zeggen, die Schat byna een vierde gedeelte vermeerdert te zyn.²

De praktijk heeft geleerd altijd met enige achterdocht kennis te nemen van wat een uitgever over zijn uitgave van de Woorden-Schat beweert. Nader onderzoek zal moeten aantonen of Ratelband op deze plaats de waarheid spreekt³.

Van wie de vermeerdering afkomstig is, vertelt Ratelband niet en het is ook op geen enkele plaats in het werk nader toegelicht. Het zijn aanvullingen van een onbekende. Ratelband kan er wel een van zijn correctors opdracht voor gegeven hebben. Hij kan ook een deskundige hebben ingeschakeld. Hij geeft er geen uitsluitsel over.

Waar is de uitbreiding terechtgekomen? De bastaardwoorden blijken vermeerderd te zijn, in het bijzonder met woorden uit de praktijk van notarissen en procureurs:

... waar door (...) eene menigte van Bastard-woorden, byzonderlyk tot d'Oeffening der Beamptschryvers, pleitbezorgers en hunne Schryfleerlingen⁴ zyn toegebracht ...⁵

Onder de kunstwoorden zijn de rechtstermen talrijker geworden en ze zijn bovendien uitvoeriger en duidelijker verklaard:

... dat de Kunstwoorden, in de Hoge- en Lage Rechtbanken, na den aart der zaken voorkomende, ryker uitgedyd, breder beschreven en hunne krachtbetekenis klaarder ontvouwt geworden zyn.⁶

Opvallend is dat de rechtstermen van notaris en procureur door Ratelband tot de bastaardwoorden worden gerekend, maar dat hij de rechtstermen die bij de rechtbanken worden gebezigd schaarst bij de kunstwoorden.

Aan de kunstwoorden zijn volgens Ratelband tevens spraakkundige termen toegevoegd:

Wyders zyn onder de Kunstwoorden verscheide Spraakkundige woorden ingevoegt, welke in de vorige Drukken alzo niet gevonden wierden.⁷

Het derde deel heeft ook de nodige uitbreidingen ondergaan:

Wat het derde-deel der Oude-spraakkundigheit aangaat, moet ik berichten, dat het zelve, buiten eenige vermeerdering, zeer verre uitgevoerd is ...⁸

Waar komen de aanvullingen vandaan? De rechtstermen 'en 't geen 'er verders toegebracht⁹ zy, is uit geachte en ervaren Schryvers by een verzamelt'¹⁰. Wie het zijn, deze schrijvers van aanzien en met ervaring, is niet vermeld.

¹W-S 1745 voorwoord uitgever p. [2]. Deze gebrekkige zin betekent: Omdat de negende druk was uitverkocht, en omdat ik van plan was het werk weer te drukken, nam ik de beslissing het werk, als de gelegenheid zich voor zou doen, zo veel mogelijk te laten uitbreiden.

²W-S 1745 voorwoord uitgever p. [4].

³Zie p. 341 in deze studie.

⁴schryfleerling: de leerling die het schrijfwerk verricht

⁵W-S 1745 voorwoord uitgever p. [2].

⁶W-S 1745 voorwoord uitgever p. [3]. Deze zin betekent: dat de kunstwoorden die bij de hogere en bij de lagere rechtbanken worden gebruikt in overeenstemming met de aard der rechtszaken, verder zijn uitgebreid en uitvoeriger zijn beschreven en dat hun diepste betekenis helderder is uiteengezet.

⁷W-S 1745 voorrede uitgever p. [4].

⁸W-S 1745 voorrede uitgever p. [4] en [5]. De betekenis van deze zin is: Wat betreft het derde deel, van het oude taalgebruik, moet ik meedelen dat dit, afgezien van enige aanvulling, zeer veel uitvoeriger is geworden...

⁹toegebracht: bijgevoegd

¹⁰W-S 1745 voorrede uitgever p. [4].

De toegevoegde woorden en uitbreidingen zijn gemerkt met twee komma's:

Wy hebben de bovengemelde vermeerdering en bygevoegde woorden en spreuken met twee ,, voor aan getekent, om ze te onderscheiden van een vorige vermeerdering, getekent met een starretje.¹

De vermeerdering gemerkt met een sterretje is nog afkomstig van David van Hoogstraten uit de druk van 1720. Daar worden nu uitbreidingen bijgevoegd voorzien van een dubbele komma. Twee verschillende merktekens, gebruikt om twee verschillende soorten aanvullingen aan te geven, zullen het tekstbeeld in deze uitgave opvallend onrustig maken, en soms ronduit verwarrend.

Bij nadere beschouwing blijkt een groot aantal fouten, vrijwel uitsluitend zetfouten, in deze tiende druk verbeterd te zijn, maar een nog groter aantal fouten is bij het opnieuw zetten van de tekst gemaakt.

Van de toevoegingen aan deze druk is naar schatting veertig procent werkelijk oorspronkelijk. De overige zestig procent bestaat uit aanvulling op of afleiding van het reeds aanwezige. Die zestig procent is dikwijls geheel of gedeeltelijk uit de *Woorden-Schat* zelf afkomstig, of is zelfs elders in het werk reeds aanwezig, soms in enigszins andere vorm. Het gehalte ervan is niet zelden twijfelachtig van aard. De enthousiaste uitspraken die de uitgever in het voorwoord doet over de uitbreiding, lijken dan ook weinig op hun plaats.

1777. In de elfde druk is de voorrede van Lodewijk Meijer eindelijk weggelaten. De druk is een uitgave van de Wed. Loveringh en Allart in Amsterdam. Deze uitgever heeft het woordenboek in handen gegeven van Ernst Willem Cramerus, die het 'In Woorden En Spelling Doorgaans² Verbeterd, En Zeer Merkelijk Vermeerderd'³ heeft.

Wekte in 1720 de naam van de algemeen bekende bewerker David van Hoogstraten nogal wat verwachtingen, verwachtingen waaraan bepaald niet werd voldaan door de kwaliteit van de bewerking, de naam van de onbekende Cramerus wekt minder verwachting, terwijl juist zijn uitgave van de *Woorden-Schat* een aanzienlijke verbetering van het woordenboek zal betekenen. Het valt buiten het bestek van deze studie hierop dieper in te gaan, maar na de dood van Meijer is de bewerking van Cramerus zonder twijfel de beste geweest.

Van Cramerus is niet veel bekend. Toch zijn er over hem wel wat gegevens te vinden. Met betrekking tot de onbekende Cramerus, die in de geschiedenis van de *Woorden-Schat* zulk een belangrijke rol heeft gespeeld, willen wij op deze plaats alle gegevens vermelden die wij hebben kunnen achterhalen.

Hoogstwaarschijnlijk is Cramerus geboren in het Duitse Lingen en als student theologie ingeschreven bij de Universiteit van Leiden op 29 september 1747:

Ernestus Wilhelmus Cramerus Lingensis. 21, T.⁴

Cramerus is dan 21 jaar. Hij moet dus geboren zijn in 1725 of 1726.

De uitgevers noemen Cramerus in het voorbericht 'de taallievende Haarlemmer'. Hij is woonachtig geweest te Haarlem en heeft zich op een of andere wijze met taal beziggehouden. Was hij een taalminnend predikant? Ondanks vele naspeuringen hebben we hem nergens als predikant vermeld gevonden. Een afstuderen in de theologie vonden wij evenmin ergens opgetekend.

¹W-S 1745 voorrede uitgever p. [5].

²doorgaans: van het begin tot het eind

³W-S 1777 titelpagina.

⁴*Album studiosorum*: 1018.

In de *Vaderlandsche letter-oefeningen*¹ van 1805 wordt gesproken over ‘de onlangs gestorvene taalkundige Ernst Willem Cramerus’. Ook volgens de uitgevers die op 13 november 1804 het voorbericht ondertekenen van de *Woorden-Schat* van 1805, is Cramerus ‘onlangs overleden’. Dat moet dan in of kort voor 1804 hebben plaatsgevonden. Inderdaad is de naam van Cramerus opgenomen in de Haarlemse *Maandelykse naam-lijst, van alle de overledene menschen, zo onder- als booven de twaalf-jaaren, met derzelve ouderdom, dagen, woonplaatsen, en waar dezelve zijn gestorven en begraaven*. In de aflevering van maart 1804², lezen we op woensdag 28 maart:

Ernst Willem Cramerus, 80 jaar,
in de lange Bagynestraat. G.K.

De leeftijd van 80 jaar komt nagenoeg overeen met het geboortjaar dat we reeds berekenden. De letters ‘G.K.’ geven aan dat Cramerus begraven werd in de Grote Kerk van Haarlem. Dit is opmerkelijk, omdat ook Johan Hofman in deze kerk begraven is³.

Van Cramerus' hand zijn drie vertalingen uit het Duits bekend⁴. Dit stemt overeen met het gegeven dat hij uit Duitsland afkomstig zou zijn. In 1763 verschijnt⁵ de *Catechetische historie der Gereformeerde Kerke*, een vertaling van de *Katechetische Geschichte der reformirten Kirche* uit 1756, van Joh. Christophorus Koecher. Cramerus heeft het ‘Uit het Hoogduitsch vertaald. En (...) met eenige Aantekeningen voorzien’⁶. Het achtste hoofdstuk, *Historie des heidelbergschen Catechismus*⁷, bevat een aantal aanvullingen tussen rechte haken van de hand van Cramerus, soms met zijn initialen E.W.C. erbij. In dit hoofdstuk wordt herhaaldelijk verwezen naar ‘Joannes Uitenbogaert in de kerckelyke Historie’ en naar ‘Gerardus Brandt inde Historie der Reformatie’. Hiermee lijkt de cirkel rond. Het zijn immers deze beide figuren die, in de voorgeschiedenis van de *Woorden-Schat*, nauwe betrekkingen hebben onderhouden met Johan Hofman⁸.

In 1776⁹ verschijnt een vertaling van een werk van Jonas Korte uit 1751¹⁰, *Reise nach dem gelobten Lande*. De titel is *Reize van Jonas Korte naar Palestina, Egypte, Phenicie, Syrie, Mesopotamie en Cyprus*. In dit werk heeft Cramerus zich evenmin beperkt tot vertalen alleen:

Ik heb den schryfstyl van onzen schryver, die, gelyk hy zelf oprecht en naar waarheid getuigt, als een ongestudeerde daarin niet ervaren was, met alle getrouwheid echter zo veel verholpen, dat men thans, zo ik hoop, over gebrek van duidlykheid niet zal klaagen.¹¹

Het meest belangwekkend voor ons is de vertaling van een werkje¹² van F.A. Gödicke te Köthen in het vorstendom Anhalt. De titel van de vertaling luidt *Nieuw Fransch woordenboek* en dit woordenboekje verschijnt in 1796 - Cramerus is dan ongeveer 72 jaar - te Haarlem bij Ernst Willem Cramerus junior. Een uitgever E.W. Cramerus is inderdaad in

¹Eerste stuk voor 1805: 723.

²Deze aflevering verscheen bij J. Met en Meylink, te Haarlem. In het Stadsarchief van Haarlem zijn afleveringen aanwezig van januari 1760 tot en met november 1856.

³Zie Van Hardeveld 1997 (a).

⁴Ander werk van hem heb ik tot nu toe niet kunnen vinden.

⁵Te Amsterdam bij Nicolaas Byl.

⁶Aldus de titelpagina.

⁷Dit beslaat p. 268-466.

⁸Zie Van Hardeveld 1997 (a).

⁹De tweede druk van deze vertaling verschijnt in 1781 bij Martinus de Bruyn in Amsterdam. De eerste uitgave, volgens de ondertekening van het voorwoord uit 1776, heb ik niet in handen kunnen krijgen.

¹⁰Het is een vertaling van de derde druk, niet van de eerste.

¹¹Voorrede p. [4].

¹²De titel van het origineel is ons helaas niet bekend.

Haarlem werkzaam geweest in de jaren 1795 - 1798¹. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat hij de zoon van de vertaler was, en daarmee is mogelijk nog een biografisch gegeven van Cramerus achterhaald.

Ook het Stadsarchief van Haarlem bevat gegevens over Cramerus. Het vermeldt dat het echtpaar Ernst Willem Cramerus en Christina van Loon op 27 april 1766 laat dopen het kind Helma². Op 8 januari 1769 houden zij Hendrik ten doop, geboren op 1 januari. Op 14 januari vermeldt echter het *Lijkregister 1696 - 1811* de dood van het kind van Ernst Willem Cramerus, oud 13 dagen.

Als op 28 maart 1771 nogmaals een jongetje wordt geboren, krijgt het de naam Ernest Guillaume. Drie dagen na de geboorte houden Ernest Guillaume Cramerus en Christine van Loon het ten doop. Op 13 juni 1773 tenslotte is gedoopt hun zoon Jean Gerard.

Het is merkwaardig dat vóór 1770 Ernst Willem Cramerus en Christina van Loon voornamen dragen die goed Nederlands zijn, evenals de namen die zij hun kinderen geven: Helma en Hendrik. Na 1770 worden zowel hun eigen namen als die van hun kinderen verfranst. Ernest Guillaume Cramerus en Christine van Loon laten dan dopen Ernest Guillaume en Jean Gerard.

De belangstelling voor het Frans spreekt ook als Cramerus in 1796 uit het Duits het *Nieuw Fransch woordenboek* vertaalt, waarin de politieke gebeurtenissen in Frankrijk hun neerslag vinden. Het zou Cramerus' zoon Ernest Guillaume kunnen zijn, geboren in 1771, die in 1796 als uitgever Ernst Willem Cramerus junior dit woordenboek het licht doet zien.

Het *Nieuw Fransch woordenboek* is een klein woordenboekje

Waarin Zoodaanige Woorden En Uitdrukkingen, Die Aan De Fransche Staatsomwenteling Hun Bestaan Te Danken Hebben; Of, In Betekenis Door Dezelve Merkelijk Veranderd En uitgebreid; Of, Nog In Geene Woordenboeken Te Vinden Zijn; Letterlijk en Zaaklijk Verklaard Worden.³

Cramerus heeft het werkje vertaald 'En Met Verscheidene Woorden En Spreekwijzen Vermeerderd'⁴. Hij schijnt het niet te kunnen nalaten zijn vertalingen aan te vullen, en zo nodig te verbeteren. Op dezelfde manier heeft hij ook de *Woorden-Schat* uitgebreid en verbeterd.

In de *Woorden-Schat* van 1777 is het onbeholpen voorwoord van uitgever Ratelband weggelaten. Hiervoor in de plaats is een 'Voorbericht' gekomen, ondertekend met 'E.W. Cramerus. Haarlem den 25 van Hooimaand, 1777'. Het beslaat niet meer dan twee bladzijden en begint met de voorgeschiedenis van de *Woorden-Schat*:

Zie hier, waarde Leezer, den elfden druk van dit nuttig boek. De arbidzaame⁵ en taalkundige⁶ L. Meijer, in leeven geneesheer te Amsterdam, heeft 'er, in 't voorst der voorleeden eeuw⁷, voor meer dan honderdenvijftig jaar, den eersten grond toe gelegd, verscheiden uitgaaven daarvan beleefd, en het tot eene aanmerkelijke grootte uitgedijd, en in drie deelen onderscheiden⁸ gezien.

Eindelijk is hier uitgesproken dat L. Meijer, 'in leeven geneesheer', niet meer in leven is.

We merken op dat Cramerus niet heeft beschikt over alle voorgaande drukken van de *Woorden-Schat*. De naam van Hofman, de grondlegger, noemt hij niet. De eerste druk van

¹Gruys en De Wolf 1989: 47.

²Deze en de hier volgende gegevens in het *Extract uit de doopregisters der Nederd. Gereform. Gemeente*.

³Aldus de titelpagina.

⁴Dit staat op de titelpagina. Het blijkt ook uit het Voorbericht: VII, VIII. In het werk zelf zijn de aanvullingen niet speciaal aangegeven.

⁵Lees: arbeidzaame.

⁶taalkundige: kundig in één of meer talen

⁷in 't voorst der voorleeden eeuw: in het begin van de vorige eeuw

⁸onderscheiden: verdeeld

de Woorden-Schat is verschenen in 1650. In 1777 is dat 127 jaar geleden, maar Cramerus spreekt van ‘meer dan honderdenvijftig jaar’.

‘In de eerste en tweede uitgaaven was het slechts één deeltje’, vervolgt Cramerus. ‘Basterdwoorden en kunstwoorden lagen, als een mengelklomp¹, als een verwarde baiert², onder een gedommeld³. De formulering van deze zin is nog afkomstig uit Meijers voorrede van 1658: ‘Het gheheele werk, waar in voorheen de Basterdt-, en Kunstwoorden, ghelijk als een mengelmoes en verwarden bayerdt, onder en door elkanderen ghedommelt laghen’⁴.

Maar, vervolgt Cramerus,

... hij⁵ zag dat gebrek ras in, veranderde het in de volgende uitgaaf, en bragt iedere versameling onder eene bijzondere naamlijst⁶. Men had toen twee deeltjes. En, terwijl hij 'er onvermoeid over uit was, om deezen Woordenschat, ten dienste der Nederlanderen, hoe langer hoe volkomener te maaken, duurde het niet lang, of hij voegde 'er ook het derde, behelzende ongewoone en verouderde woorden, bij. Zo had het wel, reeds veel meer dan een eeuw geleeden, zijn tegenwoordig beslag⁷, maar niet zijne tegenwoordige uitgebreidheid. Tot zijnen dood heeft hij zijn werk beschaafd, verbeterd en vermeerderd⁸.

Een derde deel met verouderde en ongewone woorden is voor het eerst opgenomen in de Woorden-Schat van 1669, dat wil zeggen 108 jaar tevoren. Cramerus spreekt van ‘veel meer dan een eeuw geleeden’. De druk van 1669 heeft hij waarschijnlijk evenmin in handen gehad. De ontstaansgeschiedenis wordt door Cramerus verder verteld:

Na zijnen dood⁹ is het door anderen bij iedere volgende, en bij deeze tegenwoordige uitgaaf door mij met opzet uitgebreid.

De naam David van Hoogstraten wordt niet genoemd. Hierbij komt nog dat het niet juist is dat de Woorden-Schat na Meijers dood bij iedere volgende uitgave is uitgebreid. Met name de uitgaven van 1698 en van 1731 zijn ongewijzigde herdrukken. Cramerus heeft de ontstaansgeschiedenis van het woordenboek kennelijk moeten beschrijven op grond van een zeer beperkt aantal drukken. Mogelijk ook heeft de uitgever hem over de voorgeschiedenis een en ander medegedeeld.

Aan de elfde druk heeft Cramerus vooral woorden toegevoegd op het gebied van de natuurlijke historie:

Ik heb 'er veele honderd woorden, voornaamlijk tot de natuurlijke historie betreklijk, bijgevoegd.

De spelling is door hem gemoderniseerd:

Men had tot hiertoe de oude spelling, door L. Meijer gebezigd, behouden, als: an voor aan; after voor achter; dt daar d alleen genoeg is; gh daar g alleen genoeg is; qu voor kw; enz.; schoon die bij keurige¹⁰ schrijvers al overlang verouderd, en in onbruik geraakt was. Hierom is zij ook in deeze uitgaaf veranderd.

Dat men tot aan deze druk de spelling van L. Meijer had gehandhaafd, is niet juist. Maar dat Cramerus de spelling heeft vernieuwd, komt wel overeen met de werkelijkheid. Hij past de spelling op ingrijpende wijze aan en doet dit, zij het niet altijd met volledige, toch met grotere consequentie dan de Woorden-Schat in alle jaren van zijn bestaan heeft gekend.

¹mengelklomp: chaos

²verwarde baiert: warboel

³onder een gedommeld: dooreen gemengd

⁴W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [2]. Deze zin is in meerdere voorwoorden overgenomen.

⁵nl. Meijer.

⁶onder eene bijzondere naamlijst: in een afzonderlijke woordenlijst

⁷tegenwoordig beslag: huidige samenstelling

⁸Men krijgt hier de indruk dat Cramerus veronderstelde dat Meijer nadat hij het derde deel had toegevoegd nog doorging met bewerken en uitbreiden van de Woorden-Schat.

⁹nl. van Meijer.

¹⁰keurige: nauwgezette

De vele fouten die in de loop der jaren de Woorden-Schat zijn binnengeslopen, zijn verbeterd:

Sedert de laatste uitgaaf, door den schrijver zelve nagezien, waren in de volgende zeer veele fouten, vooral in 't Latijn, en in de betekenis van veele woorden, ingesloopen. Men behield die in de volgende uitgaaven al te stipt. Het getal derzelve was daardoor in de laatstvoorgaande tot eene bijna ongelooflijke menigte aangegroeid. Eene verbetering was 'er dus hoognoedig, en ik heb 'er byzonder mijn werk van gemaakt, om het werk, ten beste des Leezers, tot zijne oorspronkelijke zuiverheid te herstellen.

Niet alleen in de uitgaven na Meijer zijn talrijke fouten aan te wijzen, ook in de uitgaven van Meijer zelf waren heel wat fouten te constateren, zoals we hebben gezien. De bewerking van Cramerus is evenmin foutloos geworden. Zeker niet alle fouten uit de vorige druk zijn verbeterd. Ook nieuwe fouten, vooral zetfouten, zijn gemaakt. Toch heeft Cramerus talrijke fouten verwijderd, hetgeen een grote verbetering is. Zijn toevoegingen blijken bovendien waardevol te zijn, en oorspronkelijk, en vrijwel nooit afkomstig uit de Woorden-Schat zelf.

Wat Cramerus onvermeld laat, is dat de ster waarmee sinds de achtste druk, en de dubbele komma waarmee in de tiende druk nieuw opgenomen artikelen werden gemerkt, in deze uitgave zijn geschrapt. Beide tekens, geplaatst voor de lemmata, maakten het tekstbeeld onrustig en werkten verwarring in de hand. Het weglaten ervan is een belangrijke stap vooruit.

Aan het eind van het voorbericht volgen nog wat prijzende woorden over de Woorden-Schat:

Geen Nederlander, die een liefhebber van talen en wetenschappen is, of dien slechts eene edele leeslust bezielt, kan dezeschat missen.

Als doelgroep van de Woorden-Schat noemt Cramerus hier degenen die zich bezighouden met taal en wetenschap en zij die graag lezen. De Woordenschat biedt:

... de rijkste versameling van Basterd- Kunst- en Verouderde Woorden, in onze taal te vinden ...

1805. De laatste uitgave van de Woorden-Schat, de twaalfde, verschijnt in 1805 bij A. Blussé & Zoon te Dordrecht. Volgens de ondertitel hebben meerdere mensen medewerking verleend aan deze druk:

Laatstlyk Merklyk Verbeterd En Vermeerderd Door Ernst Willem Cramerus, Nu Verder Beschaafd En Verrykt, Naar De Behoeftte Van Den Tegenwoordigen Tyd, Door Den Arbeid Van Verscheiden Taalminnaars.

Wie die 'Taalminnaars' zijn, is noch op de titelpagina noch in het voorbericht vermeld. Met geen woord reppen de uitgevers daarover. Ook de boekbespreking in de *Vaderlandsche letter-oefeningen*¹ komt niet verder dan 'de elfde Uitgave, die (...) eenige Taalminnaars hunne poogingen deedt vereenigen'.

Het Voorbericht van 'De Uitgevers' beslaat twee pagina's. Het eerste deel van Cramerus' voorbericht, over de voorgeschiedenis van de Woorden-Schat, is overgenomen in vrije bewerking.

'L. Meyer, in leven Geneesheer te Amsterdam, heeft er voor bijna twee honderd jaaren den eersten grond toe gelegd', zo schrijven de uitgevers over de Woorden-Schat. A. de Jager levert commentaar op deze overdrijving:

... de bezorger² van den elfden druk schreef in 1777, dat de eerste grond tot het werkje was gelegd voor meer dan honderd en vijftig jaaren, hoewel er toen pas 127 jaaren verlopen waren. En de uitgevers van den twaalfden druk zeggen in 1805, dat de grond toen voor bijna

¹1805 Eerste stuk: 723.

²nl. Cramerus.

200 jaren gelegd werd. De vergissing is hier ongeveer verdubbeld, en zoo de Woordenschat nog eenige nieuwe uitgaven beleefd hadde, zouden de heeren uitgevers zoo doende den eersten druk hebben doen opklimmen tot vóór de uitvinding der drukkunst.¹

En, vervolgen de uitgevers over Meijer...

... daar hij er onvermoeid op uit was, om deezee Woordenschat, ten dienste der Nederlanderen, hoe langer hoe volkomener te maaken, duurde het niet lang of hij voegde er ook, in een derde deel, de verklaring der verouderde woorden bij². Zo had het Boek, reeds ruim anderhalve eeuw geleeden, zijn' tegenwoordigen vorm, maar niet zijne tegenwoordige uitgebreidheid en beschaving ...

In 1669 werd het derde deel aan de Woorden-Schat toegevoegd, in 1805 is dat dus 136 jaar geleden, in plaats van de hier genoemde ruim anderhalve eeuw. De toevoeging 'maar niet zijne tegenwoordige uitgebreidheid en beschaving' verheft de uitgave van 1805 overigens ver boven die van Meijer zelf.

Een andere fout van Cramerus wordt herhaald als de uitgevers beweren dat na Meijers dood elke nieuwe druk van de Woorden-Schat een bewerking was. De uitgaven van 1698 en 1731 waren immers niet meer dan ongewijzigde herdrukken:

Tot aan zijn' dood heeft de Schrijver³ zelve steeds aan de verbetering en vermeerdering zijns Woordenschats gearbeid. Naderhand is zulks door anderen, bij elken nieuwe druk, gedaan. (...) Daartoe heeft laatstlijk, voor omtrent vijf en-twintig jaaren, de taallievende Haarlemmer Ernst Willem Cramerus, onlangs overleden, niet zonder groote vrucht, zijnen bekenden vlijt besteed.

Uit de laatste zin blijkt dat Cramerus is overleden in of kort voor 1804, het jaar waarin het voorbericht werd ondertekend.

De voorgeschiedenis van de laatste uitgave wordt niet overgeslagen:

Nu, daar het Werk voor de elfde maal uitverkocht was, en sedert een geruimen tijd schaars gevonden of te vergeefs gezocht werd, hebben eenige Taalminnaars hunne pogingen vereenigd om deszelfs onderscheiden deelen nogmaals te overzien en het geheel als op nieuw te bewerken, met wegwerping van veel dubbelds of volstrekt overtolligs onder het oude, in woorden⁴ en verklaringen, met bijvoeging daarentegen van oneindig meer nieuws, dat in beide opzichten⁵ thans ontbrak, en met verdere invoering eener eenparige zuiverheid in de spelling en der meestmogelijke orde in het gansche samenstel.

In 1805 was dus de Woorden-Schat niet meer te krijgen, terwijl er nog altijd vraag naar was. De uitgevers hadden duidelijk het gevoel dat er aanzienlijk bewerkt, geschrapt en aangevuld moest worden om het werk nog een keer te kunnen uitgeven.

De 'verscheiden taalminnaars' die volgens de titelpagina verantwoordelijk waren voor deze uitgave, hebben inderdaad een flink aantal wijzigingen aangebracht. Tal van betekenissen zijn weggelaten, veel meer nieuwe toegevoegd. Talrijke veranderingen zijn in de betekenissen doorgevoerd, in het algemeen tenderend naar een meer eigentijds woordgebruik. Een oordeel over de kwaliteit van al deze wijzigingen valt verder buiten het bestek van deze studie.

De 'eenparige zuiverheid in de spelling' is in hoofdzaak nagestreefd in de lemma's, die in vorige drukken meestal niet werden betrokken in spellingswijzigingen. De overige veranderingen van de spelling zijn even talrijk als onsamenhangend. Wellicht is dit te verklaren uit het feit dat verschillende personen aan de uitgave hebben meegewerkt. De

¹De Jager 1875: 40.

²Weer ontbreken hier de ongewone woorden.

³nl. Meijer.

⁴woorden: trefwoorden

⁵nl. in trefwoorden en verklaringen

meer samenhang vertonende wijzigingen in de lemmata zouden dan van één bewerker kunnen zijn.

De uitgevers prijzen het uiterlijk van de uitgave:

... terwijl men tevens getracht heeft het uitwendige aan het inwendige in waarde te doen beantwoorden, en de gemakkelijker en aangenaamheid van het gebruik door eene geschiktere en fraaijere uitvoering te bevorderen.

A. de Jager levert weer commentaar op deze mededeling:

Dit Voorbericht is niet van grootspraak vrij. Op het uitwendige wordt geroemd; de uitvoering geschikter en fraaijer geheeten. Ondertusschen is druk en papier slechter dan bij één der vorige uitgaven¹. De meestmogelijke orde in het samenstel wordt gezegd ingevoerd te zijn; en het eerste vereischte der orde in een alphabetische Lijst, het in acht nemen van het alphabet, ontbreekt telkens.²

Maar de uitgevers hebben alle vertrouwen in de toekomst:

Alzo vleit men zich dan ook, dat Meyers Woordenschat, twee eeuwen lang met zo veel graagte als voordeel gekocht en geraadpleegd, onder de gunstigste voortekenen eene derde eeuw zal intreedden, en de vraagbaak blijven van alle geleerde en ongeleerde Nederlanderen...

Met welke woorden de Woorden-Schat in 1805 een ouderdom wordt toegekend van twee eeuwen. Hetgeen in de geschiedenis van dit woordenboek zonder twijfel een record genoemd kan worden.

3.3.7. Formaat

Als in **1688** de Woorden-Schat voor de zesde maal wordt uitgegeven, blijft het formaat zoals het was, duodecimo. De zevende druk, die in **1698** het licht ziet, verschijnt eveneens in duodecimo³.

In **1720** is dit formaat vergroot tot klein octavo. De drukken van **1731**, **1745** en **1777** zijn nogmaals in klein octavo uitgegeven. In verschillende bronnen⁴ wordt over het formaat van deze laatste vier drukken gesproken als over octavo. Maar met een blad-lengte van niet meer dan ruim 15 centimeter, schaarst het zich volgens onze maatstaven onder klein octavo.

Bij de uitgave van de twaalfde druk, in **1805**, is het formaat nog wat vergroot, tot octavo. Ook in dit geval zijn er bronnen⁵ die een iets royaler formaat noemen, nl. groot octavo. Met een bladlengte van niet meer dan ruim 20 centimeter hoort het werk naar onze maatstaven bij octavo thuis.

3.3.8. Aantal delen

De eerste vier drukken die na Meijers dood zijn verschenen, die van **1688**, **1698**, **1720** en **1731**, bevatten drie delen, die zijn gepagineerd met een doorlopende nummering en gebonden in één band.

De tiende druk van **1745** bevat eveneens drie delen. In deze druk zijn ze afzonderlijk gepagineerd. In de voorgaande druk hebben deel II en deel III wel een eigen, voorafgaande pagina met een titel erop, maar pas in 1745 krijgt deze pagina het karakter van een volledige titelpagina. De naam van het woordenboek en het deel met de inhoud worden er gegeven, tevens de druk, plaats en jaar van uitgave, de uitgever en zelfs een siervignet. De titelpagina van het gehele werk draagt in deze druk naast de normale gegevens de woorden

¹Inderdaad is mijn eigen exemplaar van de Woorden-Schat 1805 gedrukt op geelachtig grauw papier van ruwe structuur. Binnen de artikelen is de gotische letter goed te lezen, maar de romein is niet zelden nogal vaag.

²De Jager 1875: 64.

³In de catalogus van de K.B. te Den Haag wordt ten onrechte vermeld dat *L. Meijers Woordenschat* 1698, sign. 1090 G 36, het formaat octavo heeft.

⁴Bijv. *Bibliotheca Belgica* IV: 371-373.

⁵Bijv. *Bibliotheca Belgica* IV: 373 en De Jager 1875: 63.

'Eerste Deel'. Kennelijk stellen de afzonderlijke paginanummering en de drie volledige titelpagina's de mogelijkheid open om de drie delen bij aankoop te laten binden in drie aparte banden. Persoonlijk ben ik van deze druk slechts éénmaal de delen I en II tegengekomen die in aparte bandjes waren gebonden¹.

De *Bibliotheca Belgica* vermeldt dat de druk van 1745 in drie banden gebonden is². Als vindplaatsen worden genoemd:

Leiden: maatsch. nederl. letterk.

La Haye: bibl. roy.

Middelbourg: bibl. provinc.

Naspeuringen hebben geen exemplaar gebonden in drie banden opgeleverd. Dat van de U.B. Leiden, sign. 1193 G 33, is gebonden in één band, evenals dat van de K.B. Den Haag, sign. 652 L 48. De Zeeuwse Bibliotheek te Middelburg bezit geen Woorden-Schat van 1745 en bezat deze ook niet vóór de grote brand van 1940, toen een groot deel van het boekenbezit is verwoest. Zelfs in de catalogus van 1908 is het werk niet genoemd³. Hoewel zeker wel eens iemand een Woorden-Schat van 1745 in drie banden heeft laten binden, lijkt het aannemelijk dat de vermelding van de *Bibliotheca Belgica* toch berust op een misverstand. Oorzaak kan zijn de afzonderlijke paginanummering van elk der drie delen.

De elfde druk van 1777 heeft dezelfde opzet als de voorgaande druk. Hier eveneens een afzonderlijke paginering in ieder deel, een volledige titelpagina voor deel II en deel III, en op de titelpagina die voorafgaat aan het gehele woordenboek de woorden 'Eerste Deel'.

Ook van deze druk meldt de *Bibliotheca Belgica* dat de drie delen in drie banden gebonden zijn⁴. Als vindplaatsen worden genoemd:

Leiden: maatsch. nederl. letterk.

Gand: bibl. univ.

Inderdaad is het exemplaar van de Woorden-Schat dat zich bevindt in de Universiteitsbibliotheek te Gent, sign. B.L. 831, gebonden in drie afzonderlijke banden. Het exemplaar van de U.B. Leiden, sign. 1193 G 34, is echter gebonden in één band, evenals bijna alle andere exemplaren die mij van deze druk bekend zijn. Uitzondering vormt nog een apart gebonden eerste deeltje uit 1777, dat zich bevindt in de Universiteits Bibliotheek te Utrecht⁵.

De druk van 1805 heeft geen aparte titelpagina meer voor tweede en derde deel en op de voorste titelpagina wordt deel I niet langer aangekondigd. De nummering der pagina's loopt dóór in de drie delen en de delen zijn gebonden in één gezamenlijke band, ook volgens de *Bibliotheca Belgica*⁶.

3.3.9. Omvang

De omvang van de verschillende drukken die na Meijers dood zijn verschenen, is weergegeven in Tabel 2. Ter vergelijking is hierin tevens de omvang vermeld van de laatste uitgave die tijdens Meijers leven het licht zag, die van 1669.

¹U.B. Utrecht sign. AB: B oct 727.

²*Bibliotheca Belgica* IV: 372, 373.

³Wel wordt genoemd een druk van 1775 - hiermee kán 1745 bedoeld zijn - drie delen in één band, die in 1940 verloren moet zijn gegaan. De gegevens betreffende de Zeeuwse Bibliotheek zijn zeer welwillend verstrekt door de heer Rijkse, beheerder oude drukken in deze bibliotheek.

⁴*Bibliotheca Belgica* IV: 372, 373.

⁵U.B. Utrecht sign. AB: B oct 727.

⁶*Bibliotheca Belgica* IV: 373.

Ten aanzien van de manier waarop de cijfers zijn verkregen, geldt hetgeen reeds is gezegd met betrekking tot de eerste druk: De cijfers zijn het resultaat van zorgvuldige telling van 10% van het geheel, regelmatig verspreid door het werk.

Van de cijfers in de tabel wijken de gegevens in de *Bibliotheca Belgica* nogal eens af. Volgens dit werk bevat bijvoorbeeld de uitgave van 1688 in het eerste deel 9.438 trefwoorden, in het tweede deel 10.880 en in het derde deel 5.779. In onze telling bevatten deze delen achtereenvolgens 7.328, 6.841 en 3.573 artikelen. Juist zoals het geval was met betrekking tot de drukken die tijdens Meijers leven zijn verschenen, kunnen deze verschillen voor een deel worden veroorzaakt doordat de *Bibliotheca Belgica* alle varianten en synoniemen van trefwoorden binnen de artikelen kan hebben meegeteld, evenals alle sublemmata, terwijl wij, door uitsluitend het aantal artikelen te tellen, alleen de hoofdingangen hebben meegerekend. Afdoende verklaard zijn de verschillen daarmee bij lange na niet.

Tabel 2 Omvang Woorden-Schat 1669 – 1805

druk	5e	6e	7e	8e	9e	10e	11e	12e
jaar	1669	1688	1698	1720	1731	1745	1777	1805
pagina's	946	787	787	703	703	834	894	514
artikelen	17.208	17.742	17.742	18.872	18.872	19.624	21.015	21.167
woorden	75.440	81.854	81.854	85.474	85.474	93.856	99.351	102.434
w/art	4,38	4,61	4,61	4,53	4,53	4,78	4,72	4,83
I p.	336	272	272	240	240	274	284	180
I art.	7.311	7.328	7.328	7.580	7.580	7.885	8.043	8.190
I w.	25.301	25.502	25.502	26.370	26.370	29.257	29.657	32.060
I w/art	3,46	3,48	3,48	3,48	3,48	3,71	3,69	3,91
II p.	408	332	332	292	292	364	397	214
II art.	6.483	6.841	6.841	7.420	7.420	7.613	8.510	8.682
II w.	29.515	30.010	30.010	29.401	29.401	36.531	38.977	38.241
II w/art	4,55	4,65	4,65	3,96	3,96	4,80	4,58	4,40
III p.	202	183	183	171	171	196	213	120
III art.	3.414	3.573	3.573	3.872	3.872	4.126	4.462	4.295
III w.	20.624	26.342	26.342	29.703	29.703	28.068	30.717	32.160
III w/art	6,04	7,37	7,37	7,67	7,67	6,77	6,88	7,49

Tabel 2

Verklaring: I - Deel I, bastaardwoorden

II - Deel II, kunstwoorden

III - Deel III, verouderde woorden

pagina's / p. - bladzijden waarop de artikelen zijn geplaatst

art. - artikelen (Dit aantal is gelijk aan het aantal hoofdingangen.)

w. - alle woorden binnen de artikelen, dus ook de trefwoorden

w./art. - aantal woorden per artikel

De cijfers in Tabel 2 spreken voor zich. Ze behoeven niet nog eens onder woorden te worden gebracht. Wel zijn er enkele zaken die opvallend zijn, en die vermelding verdienen.

1688. Tot aan de zesde druk van 1688 is de geschiedenis van de Woorden-Schat er een van verandering en groei. Iedere uitgave is aanzienlijk omvangrijker dan de voorgaande. Wanneer we echter de druk van 1688 vergelijken met die van 1669, dan blijkt hier geen sprake meer van grote uitbreiding. De terughoudendheid van de uitgevers valt te verklaren uit het feit dat Lodewijk Meijer in 1681 is overleden. Als zeven jaar na zijn dood Hendrick en de Weduwe van Dirck Boom besluiten de Woorden-Schat nogmaals uit te geven, dan beperken zij zich ertoe het woordenboek met zorg opnieuw te zetten, zo hier en daar wat te wijzigen in de spelling en een beperkt aantal artikelen en verklaringen toe te voegen.

Volgens de titelpagina is de uitgave ‘Verbeterd, en veel vermeerderd in het derde Deel’. Uit onze telling blijkt dat de vermeerdering niet alleen in deel III is terechtgekomen, maar voor een klein deel ook in deel II. Aan het tweede deel zijn 350 artikelen toegevoegd, aan het derde deel 150 artikelen. In deel III zijn bovendien verklaringen opgenomen in bestaande artikelen, zodat dit deel in totaal met 6000 woorden is uitgebreid en het gemiddeld aantal woorden per artikel van 6,04 toeneemt tot 7,37.

De opmerking van De Jager over de uitgave van 1688 blijkt dus niet overeen te komen met de werkelijkheid:

Het boek, ofschoon met eene kleiner letter gedrukt, is uitgedegen tot 791 bladzijden, waarvan 184 worden beslagen door het Derde Deel, zoodat de vermeerdering minder dit Deel, dan den twee vorigen moet toegekend worden¹.

Toch was De Jager ‘In het bezit van alle twaalf de uitgaven van den Woordenschat’². Als jaar van verschijnen voor de vierde druk noemt hij trouwens 1763 en voor de vijfde 1769. Beide met honderd jaar verschil³.

1698. Als men de zevende druk van 1698 naast die van 1688 houdt, dan blijkt de druk van 1698 woordelijk gelijk te zijn aan de voorgaande. Wel is heel het werk opnieuw gezet, maar ieder woord staat in hetzelfde letertype op dezelfde bladzijde en zelfs nagenoeg op dezelfde plaats. Alleen een klein aantal veranderingen in de spelling getuigt van nieuw zetsel. In de bestaande omvang van het werk is in 1698 geen verandering gekomen.

1720. De uitgave van 1720 is de bewerking van David van Hoogstraten. De artikelen die hij heeft toegevoegd zijn gemerkt met een sterretje, men kan ze dus tellen. In het eerste deel zijn 235 gemerkte artikelen geplaatst, in het tweede deel 46 en in het derde deel 499.

In deel II staan 46 gemerkte artikelen, terwijl onze telling voor dit deel uitkomt op een toename met 580 artikelen. Dit verschil heeft een oorzaak. Lang niet alle artikelen die Van Hoogstraten toevoegt zijn door een sterretje aangegeven. Vooral in het tweede deel zijn nogal wat sterretjes achterwege gelaten, terwijl daarentegen in het eerste en in het derde deel het aantal toegevoegde artikelen met ster wel nagenoeg overeenkomt met de resultaten van onze telling. Toch kunnen ook in deze delen nog meer artikelen zijn toegevoegd, zij het dan zonder ster, indien tevens artikelen zijn geschrapd.

1731. Vergelijkt men de negende druk van 1731 met die van 1720, dan komt deze druk woordelijk overeen met de voorgaande. Aan de omvang van het werk is niets veranderd.

¹De Jager 1875: 57.

²De Jager 1858: 213.

³De Jager 1858: 213.

1745. De tiende druk van 1745 bevat 131 pagina's meer, dat is een toename met 19%, en 8.382 woorden, een toename van 9,8%. De bewering van Ratelband, in het korte voorwoord gedaan, 'zo dat ik met vertrouwen kan zeggen, die Schat byna een vierde gedeelte vermeerdert te zijn', zal dus eerder verband houden met het aantal pagina's dan met de werkelijke groei van het woordenboek.

Van wie de uitbreiding afkomstig is in 1745, vermeldt Ratelband niet, maar wel dat hij het werk heeft 'laten vermeerderen'. De toevoegingen van de onbekende zijn in deze uitgave gemerkt met twee komma's voor het lemma. Ze te tellen heeft weinig zin, omdat regelmatig ook sublemmata en verklarende toevoegingen met twee komma's zijn gemarkeerd en als een apart artikel zijn opgenomen.

Uit onze telling blijkt dat deel I met ongeveer 300 artikelen is aangevuld, deel II met 200 en deel III met 250. Het aantal gemerkte toevoegingen beperkt zich in het derde deel echter tot hooguit twintig. Verder is de gemiddelde omvang der artikelen in het tweede deel wat groter geworden, maar in het derde deel wat minder groot.

Over het derde deel zegt de uitgever:

Wat het derde-deel der Oude-spraakkundigheid aangaat, moet ik berichten, dat het zelve, buiten eenige vermeerdering, zeer verre uitgevoerd is...

Hoe Ratelband dit in ernst kan beweren, is de vraag. Blijkens onze tellingen is het aantal artikelen in deel III vermeerderd met ruim 250, dat is 6,5%. Maar het aantal woorden per artikel is wat afgenomen en het totaal aantal woorden in dit deel is verminderd met 5,5%. Dus 'zeer verre uitgevoerd' is deel III niet.

1777. De elfde druk van de Woorden-Schat is de bewerking van Cramerus. Hij voegt aan deze druk ongeveer 1400 artikelen toe, in hoofdzaak aan het tweede deel, in mindere mate aan het derde. De uitgave telt in totaal 5500 woorden meer, die vrijwel geheel zijn ondergebracht in deel II en III. Er zijn heel wat artikelen toegevoegd en veel betekenissen. Niet zelden is in deze druk een betekenis weggelaten en door een betere vervangen, hetgeen niet in de cijfers tot uitdrukking komt.

Cramerus deelt in zijn Voorbericht over de omvang van zijn bewerking mee:

En het boek is nu in deeze tegenwoordige uitgaaf een derde grooter, dan het in de laatste uitgaaf door den schrijver zelve bezorgd, geweest is.

Met welke druk vergelijkt Cramerus hier zijn bewerking? Als we letten op het totaal aantal woorden in 1777, nl. 99.351, dan zou hij inderdaad kunnen verwijzen naar Meijers laatste uitgave, die van 1669, met een totaal van 75.440 woorden. Maar het is onwaarschijnlijk dat Cramerus deze uitgaaf heeft gekend en heeft geweten dat dit de laatste bewerking van Meijer zelf is geweest¹. Als Cramerus heeft gelet op het aantal bladzijden, 894 in 1777, dan zou hij de uitgave van 1663, met 667 bladzijden, kunnen bedoelen. Heeft hij echter de laatste uitgave op het oog waarin Meijer als auteur is opgevoerd, die van 1745, wat niet onmogelijk is, dan zullen we hem toch van enige verkoop bevorderende overdrijving moeten verdenken. Vergeleken met de voorgaande uitgave is in 1777 het aantal pagina's toegenomen met 7% en het aantal woorden met 6%. Door de talrijke weglatingen is de werkelijke uitbreiding groter.

1805. De twaalfde en laatste druk van de Woorden-Schat verschijnt in 1805 en is volgens de titelpagina bewerkt door 'verscheiden taalminnaars'. Het aantal wijzigingen is opvallend groot. Volgens onze telling zijn in totaal 3000 woorden toegevoegd, waaronder

¹Zie p. 332 in deze studie.

niet meer dan 150 volledige artikelen. Er is daarnaast ook bijzonder veel geschrapt. Dit laatste verklaart waarom in deel II het aantal woorden minder groot is geworden en waarom in deel III het aantal artikelen is verminderd. Het werkelijk aantal toevoegingen moet aanzienlijk groter zijn dan uit de cijfers is af te lezen.

L. M E T E R S
WOORDENSCHAT,

BEVATTENDE,

IN DRIE DEELEN,

DE VERKLAARING DER BASTERDWOORDEN,
KUNSTWOORDEN, EN VEROUDERDE
WOORDEN;

LAATSTLYK MERKLYK VERBETERD EN VERMEERDERD

DOOR

ERNST WILLEM CRAMERUS,

NU VERDER BESCHAAPD EN VERRYKT, NAAR DE BEHOEFTE VAN
DEN TEGENWOORDIGEN TYD, DOOR DEN ARBEID VAN VEE-
SCHEIDEN TAALMINNAARS.

TWAALFDE DRUK.

TE DORDRECHT,
BY A. BLUSSÉ & ZOON,
MDCCLV.

14 Titelpagina van de twaalfde druk van L. Meyers Woordenschat, in 1805 uitgegeven door A. Blussé & Zoon te Dordrecht. Op deze titelpagina geen spoor meer van drukkersmerk of siervignet. Van de eerste uitgave in 1650 was de titelpagina, met het drukkersmerk van Fonteyn, beslist fraaier dan van deze laatste uitgave 'naar de behoefte van den tegenwoordigen tyd'. (Persoonlijk eigendom, + ware grootte)

3.4. Waarderingsgeschiedenis Woorden-Schat

3.4.1. Inleiding

In allerlei gedrukte teksten die sinds het verschijnen van de Woorden-Schat het licht hebben gezien, komt men verwijzingen tegen naar het lexicografisch werk van Meijer. Bij tijden verwijst men uitvoerig, dikwijls slechts terloops. Ruim honderd van deze verwijzingen hebben we in de loop der tijd weten te verzamelen.

Onze zoektocht heeft gevoerd langs oude en nieuwe bijdragen, langs artikelen, boeken en veilinggidsen, langs belangrijk en minder belangrijk werk. Zo hier en daar werd iets gevonden over Meijer en over de Woorden-Schat. De verzamelde gegevens zijn in dit hoofdstuk bijeengebracht. Het meest importante ervan is beknopt weergegeven, zoveel mogelijk in chronologische volgorde.

De verwijzingen naar de Woorden-Schat treft men af en toe aan op verrassende plaatsen. Vaak in een geschrift van wetenschappelijke aard. Maar soms, en dat is vooral het geval voor de vroegste periode, in een catalogus of in een veilinggids waarin de boekhandelaar het woordenboek te koop aanbiedt. Deze laatste mededelingen zou men 'commerciële verwijzingen' kunnen noemen, de eerste soort daarentegen behoort tot de 'niet-commerciële verwijzingen'.

De manier waarop commerciële bronnen zich uitlaten over de Woorden-Schat mag op geen enkele wijze meetellen bij het vaststellen van de waardering voor het woordenboek. De commercie kan immers van invloed zijn geweest op het gegeven oordeel. Wel kunnen commerciële bronnen interessante gegevens opleveren betreffende verspreiding, verhandeling en prijs van het werk.

Om dit laatste te demonstreren zijn hieronder negen commerciële verwijzingen opgenomen. Wanneer men alle nog bestaande veilingcatalogi uitputtend zou doorzoeken, dan zou men er zeker meer aantreffen. Aangezien ze echter geen bijdrage kunnen leveren aan het vaststellen van de waardering voor de Woorden-Schat en voor Meijers lexicografisch werk, is met deze negen volstaan.

3.4.2. Commerciële verwijzingen

De vroegste handelsaanbieding van de Woorden-Schat die hier is opgenomen staat in een veilinggids van 1681, toen het boekenbezit van Cornelis de Neyn werd geveild. De laatste aanbieding is afkomstig uit een catalogus van 1808, van A. Blussé en Zoon. Steeds blijkt sprake van neutrale vermeldingen. De boekhandelaar plaatst de Woorden-Schat op een lijst van aangeboden boeken. Een mening wordt er verder niet over gegeven.

De commerciële verwijzingen die hieronder volgen, tonen hoe de Woorden-Schat in omloop was, werd verhandeld en aangekocht. Het werk behoorde tot het boekenbezit van vooraanstaande figuren als Cornelis de Neyn, Constantijn Huygens, J. Huidekooper van Maarseveen, David van Hoogstraten en Balthazar Huydecoper. En uitgever Abraham Blussé blijkt al oude uitgaven van de Woorden-Schat in de verkoop te hebben jaren vóór hij in 1805 zelf de uitgave van een twaalfde druk ter hand nam.

1681. Boekveiling te Den Haag¹:

Catalogus (...) librorum, Inter quos vero excellunt juridici, historici aliique miscellanei, Instructissimae bibliothecae amplissimi consultissimique domini Dni. Cornelii de Neyn, p.m. Senatoris (dum viveret) curiae Hollandiae celeberrimi (...) In Officina Boomiana, par Abrahamum Trojel, bibliopol. op de Grote Sael van 't Hof / ad diem Lunae 10 Martii, 1681.

Het aardige in een dergelijke deftige aankondiging in het Latijn is dat de plaats van de veiling steeds in het Nederlands wordt vermeld, zodat iedereen het kan begrijpen.

In de catalogus staat op p. 137, onder 'Miscellanei in duodecimo', als nummer 362: 'Nederlandts Woordenschat'. Gezien titel en formaat zal het hier gaan om de druk van 1658 of van 1663. Cornelis de Neyn had dus, tijdens zijn leven, een Woorden-Schat in huis.

1682. Boekveiling te Den Haag²:

Catalogus (...) librorum, Inter quos praecipuè exstant juridici et historici aliiquè miscellanei plurimum optime compacti, Welcke verkocht sullen werden / In de boeck-winckel van Hendrick ende de Weduwe van Dirck Boom, In s'Graven-Hage op de Groote Zael van 't Hof / Ad diem lunae 27 april, & sequentibus, 1682.

Op p. 36, 'Appendix libri in duodecimo', als nummer 115: 'Meyers Woorden-Schat'. Gezien de titel en het formaat moet het hier gaan om de druk van 1669.

In dit geval is sprake van de verkoping van een gevarieerd boekenbestand, niet afkomstig uit de nalatenschap van één bepaalde persoon.

1688. Op 15 maart 1688 wordt een deel geveild van de bibliotheek die Constantijn Huygens in 1687 heeft nagelaten³. Van de veilingcatalogus is slechts één exemplaar bekend, dat zich bevindt in het Museum Meermanno-Westreenianum. In 1903 heeft Van Stockum er een herdruk van verzorgd⁴.

Onder de 'Libri Miscellanei in Octavo' is op p. 44 opgenomen: 'Meyer Woordenschat'. Constantijn Huygens had in zijn bibliotheek dus een exemplaar van de Woorden-Schat staan. De uitgave die Huygens bezat, moet zijn verschenen vóór zijn overlijden in 1687. Wanneer het werk van het formaat octavo is, komen alleen de drukken van 1650 en 1654 in aanmerking. De druk van 1650 was van Hofman en verscheen anoniem. Het meest aannemelijk is het daarom dat Huygens de uitgave van 1654 in bezit had.

1704. Boekveiling in Amsterdam⁵:

Bibliotheca Maarseveniana sive Catalogus (...) librorum (...) vir amplissimus, Joannes Huidekooper a Maarseveen (...) Quorum auctio publica fiet, in aedibus defuncti op de Binnen-Amstel, by de Heere gragt, over 't Oude vrouwen-Huis, Die lunae 14 aprilis, 1704 (...) Amstelodami, ex officina Henrici & viduae Theodori Boom ...

Het is de bibliotheek van J. Huidekooper van Maarseveen die hier wordt geveild. Op p. 330 is als nummer 743 opgenomen 'Meyer Nederlandsche Woorden-Schat' van 1663.

1725. Boekveiling Amsterdam⁶:

Bibliotheca Hoogstratana, sive Catalogus librorum, quibus usus est David Hoogstratanus M.D. & Gymnasii Amstelaedamensis prorektor emeritus (...) Op de Cingel in den Witten Moolen, op dinsdag den 22. May. 1725 (...) Amstelaedami. Apud Gerardum Onder De Linden, in de Nes. Ubi catalogi distribuuntur.

¹Book sales catalogues, Cat. 11 mf 6, 7.

²Book sales catalogues, Cat. 15 mf 9.

³Leendertz 1905.

⁴Zie *Catalogus bibliothek Huygens*.

⁵Book sales catalogues, Cat. 78 mf 113-114.

⁶Book sales catalogues, Cat. 62 mf 51-53.

De bibliotheek die hier is geveild was eigendom van David van Hoogstraten, die in 1720 de achtste druk van de *Woorden-Schat* aanvulde¹. Op p. 32 staat onder de ‘Grammatici in octavo’ als nummer 225: ‘Meijers Woordenschat / Amst. 1720’. Dat Van Hoogstraten deze uitgave bezat is te verwachten.

Tevens staat op p. 55 onder de ‘Grammatici &c. in duodecimo’ als nummer 58 vermeld: ‘Meijers Woordenschat / Amst. 1688’. Van Hoogstraten kan deze uitgave als basis hebben gebruikt voor zijn bewerking van 1720, omdat de druk van 1698 woordelijk gelijk is aan die van 1688. Alleen een gering aantal spellingwijzigingen wijst op nieuw zetsel.

1779. Boekveiling Amsterdam²:

Bibliotheca Huydecoperiana sive Catalogus librorum, in omni scientiarum genere et variis linguis praestantium. Quibus, dum viveret, usus fuit Vir nobilissimus & amplissimus Balthazar Huydecoper, Urbis Amstelædamensis iudex (...) Auctio publica fiet in aedibus defuncti (Op de Keizersgraft by de gewezene Schouwurg³.) Die lunae 29 Martii & seqq. 1779 (...) Amstelodami, Ex Officina Schouteniana ...

B. Huydecoper⁴ is de auteur van *Proeve van taal en dichtkunde* uit 1730. In dit werk geeft hij herhaaldelijk bewijsplaatsen uit Meijer. De *Woorden-Schat* blijkt zich dan ook in zijn bibliotheek te bevinden.

In de catalogus staat op p. 110, onder ‘Nederd. boeken in twaelve’, als nummer 84: ‘Sewel wegwyzer der Eng. Taal⁵, Meijers Woordenschat’. Gezien titel en formaat moet het de uitgave zijn van 1669, 1688 of 1698. Dit komt overeen met hetgeen we zullen concluderen uit Huydecopers verwijzingen in de *Proeve van taal- en dichtkunde*⁶.

Op p. 105 van de catalogus is, onder ‘Nederd. poëtische boeken in octavo’, als nummer 966 opgenomen, ‘L. Meijers Woordenschat / Amst. 1744’. Daarmee zal de druk van 1745 zijn bedoeld. Voor de uitgave van zijn *Proeve van taal- en dichtkunde* die verscheen in 1730 kan Huydecoper deze druk niet hebben geraadpleegd. Voor de uitgave van dit werk na zijn dood kan dit wel, want Huydecoper is het tijdens zijn leven blijven aanvullen⁷.

1779. In de *Alphabetische naamlyst van boeken, in onderscheidene taalen en wetenschappen, meest allen fraai ingebonden en geconditioneerd, en onder deze veele uitmuntende en weinig voorkomende werken...* biedt Abraham Blussé en Zoon te Dordrecht onder de werken in octavo te koop aan⁸:

Meyer Woordenschat verbet. door Cramerus, 1778. 2:4

Dus voor twee gulden en vier stuivers. Overigens is het jaar van verschijnen 1777.

1781. In de *Tweede alphabetische naamlyst van boeken, in onderscheidene taalen en wetenschappen, meest allen fraai ingebonden en geconditioneerd, en onder deze veele uitmuntende en weinig voorkomende werken...* biedt Abraham Blussé en Zoon te Dordrecht bij de werken in octavo aan⁹:

¹Meer over David van Hoogstraten zie p. 327 in deze studie.

²*Book sales catalogues*, Cat. 415 mf 678-680.

³Lees: Schouwburg.

⁴Zie *NNBwb V*: 251-253.

⁵Dit zou kunnen zijn Willem Sewel, *Korte wegwyzer der Engelsche Taale. A compendious guide to the English language*, eerste uitgave Amsterdam 1705.

⁶Zie beneden, niet-commerciële verwijzingen, 1730.

⁷Na zijn dood is de *Proeve van taal- en dichtkunde* nogmaals uitgegeven, door F. van Lelyveld en N. Hinlopen, 4 dln. 1782-1788. Zie *NNBwb V*: 252.

⁸*Book sales catalogues*, Cat. 883 mf 1478-1481.

⁹*Book sales catalogues*, Cat. 883 mf 1478-1481.

Nederlandse Woordenschat, of verduitsing van uitheemse woorden, Haarl. 1650. -- : 16
Dit is de *Nederlandtsche woorden-schat* van Hofman, en de prijs bedraagt 16 stuivers.

1808. In de *Alphabetische naamlijst van meest Nederduitsche boeken, welke tot den bijgevoegden zeer matigen prijs aan de eerstkomenden zullen worden afgeleverd*¹ biedt A. Blussé en Zoon te Dordrecht de *Woorden-Schat* van 1805 aan voor een prijs van '2 : 10', dat is voor 2 gulden en 10 stuivers.

3.4.3. Niet-commerciële verwijzingen

Het zijn vooral gedrukte teksten van niet-commerciële aard, in het bijzonder op het gebied van de Nederlandse letterkunde, taalkunde en lexicografie, waarin verwijzingen naar het lexicografisch werk van Meijer worden aangetroffen. Het is de bedoeling in de hier volgende fragmenten te laten zien wat in deze teksten over de *Woorden-Schat*, en over Meijer als lexicograaf, werd opgemerkt, door wie dat is gedaan en in welk jaar. Ook op begane vergissingen en fouten wordt de aandacht gevestigd. De niet-commerciële verwijzingen blijken in ons geval minder neutraal dan de commerciële en tonen dikwijls duidelijk welke mening de schrijver over Meijer en/of over de *Woorden-Schat* heeft.

Over het algemeen is 'Meijer' min of meer als synoniem gebruikt voor 'de *Woorden-Schat*'. Een scheiding tussen de bewerkingen van Meijer enerzijds en die van anderen anderzijds is vrijwel nergens aangetroffen. Willen wij een oordeel vernemen over Meijers lexicografische arbeid, dan moeten wij het oordeel over de *Woorden-Schat* zelf zien te reconstrueren. Daarbij zullen we soms onderscheid kunnen maken tussen dat waarvoor Meijer wel verantwoordelijk is geweest en dat waarvoor hij de verantwoording niet had.

Natuurlijk koesteren wij niet het denkbeeld dat hier een volledige verzameling van alles wat ooit over Meijer en over de *Woorden-Schat* is opgemerkt, wordt aangeboden. Toch is het opvallend dat er tamelijk frequent is verwezen naar Meijer en naar de *Woorden-Schat*, en bovenal dat menigmaal op papier werd toegegeven dat gebruik werd gemaakt van het woordenboek. In werkelijkheid zal de *Woorden-Schat* nog veel vaker geraadpleegd zijn, of als bron zijn gebruikt, zónder dat dit werd meegedeeld.

Al zijn het zeker niet alle bestaande verwijzingen, hetgeen hier volgt is veelzeggend genoeg. 'De *Woorden-Schat* van Meijer' is in de loop der jaren gehanteerd, geprezen en gelaakt. Er zijn misverstanden geweest en er heeft eerherstel plaatsgevonden. En nog steeds blijkt het woordenboek niet vergeten.

3.4.3.1. Etikettering

Elke verwijzing die hieronder volgt, is als afsluiting voorzien van een etiket. Het etiket, afgedrukt in kleine vette letter, is geplaatst tussen haken. Het vermeldt het wetenschappelijk terrein van herkomst van de verwijzing, en de waardering die men in het besproken fragment toont voor de *Woorden-Schat* of voor het lexicografisch werk van Meijer. Een enkele keer staat er ook een jaartal in het etiket. Dat is het gemiddelde jaar van uitgave voor een publicatie die gedurende meerdere jaren is verschenen. De etikettering moet het ons mogelijk maken de waarderingsgeschiedenis af te sluiten met een samenvatting van de waardering die men in geschriften van wetenschappelijke aard in de loop der jaren al dan niet voor de *Woorden-Schat* heeft getoond².

¹*Book sales catalogues* Cat. 883 mf 1478-1481.

²Zie Tabel 5 op p. 386, 387.

Voor de herkomst van de verwijzingen kiezen we in het etiket uit vier mogelijkheden:

1. Biografie en bibliografie niet behorend tot een bepaald vakgebied.
2. Wijsbegeerte, inclusief de godgeleerdheid.
3. Lexicografie.
4. Taalkunde, inclusief filologie en letterkunde¹.

Voor de receptie kiezen we in het etiket uit de volgende mogelijkheden:

Misprijzend:	Er wordt duidelijk met afkeuring gesproken.
Kritisch:	Er wordt kritiek geuit.
Neutraal:	Er is geen waarde-oordeel gegeven.
Welwillend:	Men acht de Woorden-Schat bruikbaar. Dit oordeel is ook toegekend indien een lexicografisch werk vermeldt de Woorden-Schat als bron te hebben gebruikt.
Lovend:	Men spreekt met waardering over de Woorden-Schat.

3.4.3.2. Niet-commerciële verwijzingen in chronologische volgorde

1701. Van Adriaan Pars verschijnt de *Index Batavicus*. Hoofdstuk VII, ‘Te pronk stellende de Schrijvers van de Taal en Spraak der Batavieren en Hollanders’, omvat 24 bladzijden. Bijna twee ervan wijdt Pars aan de ‘Nederlandse Woordenschat’ van 1654². Uit de ‘Korte dog kragtige Voorreden, van L. Meijer’ citeert Pars in totaal 5 fragmenten, niet letterlijk, maar wel woordelijk. Het gaat in hoofdzaak om de regels waarin Meijer opsomt wie hebben getracht het gebruik van bastaardwoorden te vermijden, wie het zijn die de wetenschappen Nederlands hebben leren spreken en wie bastaardwoorden met hun vertaling hebben verzameld.

Tevens zijn acht regels opgenomen van het lofdicht ‘Op de Nederlanse Woordenschat van Johan Hofman’, en is het gedicht ‘Op de Vertaling der Konstwoorden van A.L.Kok’ in z'n geheel geplaatst. Al met al een eervolle bejegening voor de Woorden-Schat van 1654. Toch is het vreemd dat Pars geen latere druk voor zijn bespreking heeft gekozen.

(4. Taalkunde - lovend)

1730. B. Huydecoper, *Proeve van taal- en dichtkunde; in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius*.³ Huydecoper volgt het werk van Vondel op de voet en maakt velerlei op- en aanmerkingen bij diens taalgebruik. Hij illustreert zijn beweringen met talrijke bewijsplaatsen.

In zijn ‘Bladwijzer der aangetoogen Schrijveren’ noemt Huydecoper 600 bronnen. Onder de 60 meest aangehaalde schrijvers staat, als nummer 50 ongeveer, Lodewijk Meijer. In totaal is op 16 bladzijden naar hem verwezen⁴. Ter illustratie enkele van deze verwijzingen:

Op p. 209: Vaeg is zo veel als bloem of bloei (...) evenwel heb ik 't by die Ouden, die ik geleezen heb, noch niet aangetroffen, als mede niet by (...) Meyer ...
(In de Woorden-Schat van 1720 was de betekenis **bloei** al toegevoegd voor **Vaagh**.)

¹De verwijzingen in de filologie zijn schaars. De verwijzingen in de letterkunde zijn evenmin talrijk en deze zijn bijna steeds afkomstig uit de tijd waarin nog geen duidelijke scheiding bestond tussen taalkunde en letterkunde.

²Pars 1701: 354-356.

³In 1730 verschenen te Amsterdam.

⁴Van Schaik 1962: 43-59.

Op p. 263: ... Kiliaen: Ghe-naem: ghe-naemigh, aenghenaem. van wien L. Meyer dit in zyn' Woordenschat III. ontleend heeft.

Op p. 308: Diviséren, praaften, kouten: ook by Kiliaen, doch afzonderlyk geplaatst onder de basterdwoorden; en zo mede by Lod. Meyer, I. deel van den Woordenschat. (...) Eindelyk gebruiken wy Devise ook voor eene enkele Zinspreuk (...) zelfs verklaart Meyer het in zyn' Woordenschat niet anders, dan met dit eene woord: dat daar wat mager is.

Op p. 329: Ceremonien (...) Kiliaen heeft het al op den lyst der basterdwoorden gezet: en zo deedt ook Meyer, Woordenschat I. deel, daar hy 't vertaalt, Dienstpleeghing, en Kerkdienst, Kerkgebaer, Kerkzede, enz.

Op p. 354: ... ijsjer-kruydt (...) zie ook Meyers Woordenschat II. deel, in Verbena, en Verbenaca.

Op p. 489: zie L. Meyer, Woordenschat III. deel by Zoudaet: doch die Latyn verstaat, kan het zelfde leezen by Kiliaen, die het zyne weder, gelyk hy zelf aantekent, ontleend heeft van Jo. Goropius Becanus: doch Meyer, die alles van anderen heeft, is niet gewoon iemand te noemen.

Bij zijn verwijzingen maakt Huydecoper geen onderscheid tussen Lodewijk Meijer enerzijds en de Woorden-Schat anderzijds. Welke druk hij heeft geraadpleegd vermeldt hij niet. Hetgeen Huydecoper uit de Woorden-Schat overneemt, toont aan dat hij gebruik heeft gemaakt van de uitgave van 1669, 1688, of 1698.

Opvallend is de herhaaldelijk kritische toon ten aanzien van Meyer: 'Doch Meyer, die alles van anderen heeft, is niet gewoon iemand te noemen'. Hierbij mag men niet vergeten dat de gekritiseerde zich in goed gezelschap bevindt. Degene tegen wie de meeste kritiek in het omvangrijke werk zich richt, is immers Vondel.

(4. Taalkunde - kritisch)

1759 (I). In de *Maendelijksche by-dragen ten opbouw van Neer-land's tael- en dicht-kunde*¹ is een ingezonden brief opgenomen van F.B.L.C. Achter deze letters verschuilt zich Frans Burman Luitenant Colonel, 1694 - 1764². De brief gaat over het woord 'braef':

Het is waer, gelyk de Heer Huydecoper zegt, dat dit woord door Kiliaen, en door Meyer onder de bastardwoorden gesteld wordt: doch die schryvers komen my niet voor van zoo groot een gewicht te zyn, dat men op hun enkel zeggen een woord bastard verklaeren moet. Zy hebben beide hun nut, doch dat is, volgens myn oordeel, zoo groot niet, dat men zonder verder onderzoek, hun zeggen blindeling volgen moet. Ik heb beide die boeken naeuwkeurig onderzocht, en niet kunnen vinden, dat zy mannen van zeer groote geleerdheid geweest zyn: ook stellen zy de woorden maer eenvoudig neer, zonder eenige verdere verhandeling, of uitlegging.

Ik geloof, dat zy dit woord onder de bastardwoorden gesteld hebben, om dat het zelve in de Fransche tael zeer gebruikelyk is. Doch zoo die reeden doorgaet, moeten zeer veele woorden, welke lang voor goed Hollandsch gehouden zyn, en noch gehouden worden, bastardwoorden zyn. (...)

Om nu tot het woord BRAEF zelf te komen, wie zal ons zeggen, of het by ons uit de Fransche tael ingesloopen is, dan of het in de Fransche tael van ons overgenomen is?

De geringe waardering die Burman toont voor Kiliaan, relativeert zijn uitspraken over Meijer. Het merkwaardige is dat in geen enkele druk van de Woorden-Schat bij de bastaardwoorden een trefwoord 'Braef' of 'Braaf' of 'Brave' voorkomt.

(4. Taalkunde - misprijzend)

¹No. 4, voor den 1 van Sprokkelmaend 1759. *Tael- en dicht-kundige by-dragen*: 57-61.

²Zie *Tael- en dicht-kundige by-dragen*: 3 en *NNBwb IV*: 353.

1759 (II). De redactie van de *Maendelijksche by-dragen* reageert in dezelfde aflevering¹:

De Heer F.B. zegt na naeuwkeurig onderzoek niet te hebben kunnen vinden dat de twee Schryvers Meyer en Kiliaen mannen van zeer groote geleerdheid geweest zyn. wy antwoorden:

(1) Nopende den eersten, L. Meyer, dat die ons altyds in het taelkundige alleen is voorgekomen een matig geleerd man geweest te zyn, die ene vry goede, docht echter ene zeer oppervlakkige, kennis bezat, van den aert en analogie zyner moedertale. Echter zyn zyne drie toneelstukken, de Looghenaer, de verloofde Konings-bruid en het gulde Vlies voor enen taelminnaer over lezens waetdig².

(2) Doch wat het woordenboek van Cornelis van Kiel (gemeenlyk C. Kilianus) aengaet, wy zien nog geene reden, om dat, (over 's mans kunde in 't gemeen zullen wy ons nu niet uitlaten, uit een woordenboek alleen kan men daer van niet oordeelen, en, van zyne andere werken te spreken, is hier de plaetz niet) zo gering te achten. 't Is onbetwistbaer belachlyk alle woorden te willen bastard verklaren, die in 't Fransch mede gebruiklyk zyn. (...) Doch men vindt ook woorden die in beide de talen van later gebruik en van elders ingekomen zyn. Deze kunnen wy niet zien dat by ons het burgerrecht verdienen om dat de Franschen, noch ook by hen, om dat wy dezelve mede in gebruik hebben. Zy zyn en blyven bastard.

Onder deze laetste heevt Kiliaen (en Meyer schryvt den dezen doorgaends maer uit) met goed recht ook BRAEF gerekend en dieswege op ene afzonderlyke lyst onder de bastardwoorden geplaetst.

Het vak van woordenboekschrijver staat bij de redactie niet bepaald in aanzien. Vooral Meijer had het beter bij zijn toneelstukken kunnen laten. Ook nu geldt dat er niet wordt gesproken over de Woorden-Schat of over een bepaalde druk, maar simpelweg over 'Meyer'. De uitspraak 'en Meyer schryvt den dezen doorgaends maer uit' zal later door anderen worden overgenomen.

(4. Taalkunde - misprijzend)

1788. R. Arrenberg bewerkte het *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken*. Daarin is opgenomen³:

Meyers (L.) Woordenschat / vermeerderd door E.W. Cramerus, 1778, Amsterdam / J.

Allart, elfde druk. 2 4.

Een prijs van twee gulden en vier stuivers. Het jaar van uitgave moet zijn 1777. Misschien is de fout overgenomen uit de *Alphabetische naamlyst van boeken*⁴.

(1. Bibliografie - neutraal)

1795. A. Ypeij, in de *Beknopte letterkundige geschiedenis der sijstematysche godgeleerdheid*⁵:

Zeker naamloos Schrijver, - eerst hield men er Spinoza voor (...) doch naderhand bleek hij te zijn L. Meijer, een Amsterdamsch geneesheer, bekend door het van hem geschreeven

Woordenschat, een vriend van Spinoza, gaf ten jaare 1666 te Amsterdam (...) een boek uit, 't welk getijtd was, Philosophia Sacrae Scripturae interpres ...

Meijer, een Amsterdams geneesheer, is bekend van 'het Woordenschat'.

(2. Godgeleerdheid - neutraal)

¹Tael- en dicht-kundige by-dragen: 62-64.

²Lees: waerdig.

³Arrenberg 1788: 352.

⁴Zie boven, commerciële verwijzingen, 1779.

⁵Ypeij 1795: 87.

1799 - 1811. De twaalfde druk van de *Woorden-Schat* wordt in 1805 niet meer uitgegeven door J. Allart, maar door Blussé & Zoon. Een oorzaak hiervan zou kunnen zijn dat Allart in de jaren 1799 - 1811 in elf delen uitgeeft het *Nederduitsch taalkundig woordenboek* van P. Weiland. Bij het moderne werk van Weiland steekt de *Woorden-Schat* als verouderd af, in het bijzonder het derde deel, om welk deel de *Woorden-Schat* in de negentiende eeuw juist nog ter hand wordt genomen¹.

Uit dit oogpunt is het niet onbegrijpelijk dat Weiland zijn illustere voorganger in het omvangrijke werk liever niet als bron vermeldt. En vermakelijk is het te zien hoe een hoogst enkele maal 'Meyer' toch nog ten tonele verschijnt:

In het artikel BRAAF: 'Kiliaan en Meyer stellen dit woord op de lijst der basterdwoorden'.²

In het artikel MISTELBOOM: 'Eene plant, die in het (...) lat. viscum (...) heet, bij L. Meyer marentakken genaamd, dewijl men met de plant, om hare taaigheid, maren, dat is binden, kan'.

In het artikel NUVER: 'Voords, is bij Meyer en Kil. een werkw. nuveren, uveren, in de beteekenis van eischen, begeren, overeenkomende met het lat. avere'.

In het *WNT* is Weiland trouwens met de bewijsplaatsen uit zijn *Kunstwoordenboek* van 1824 opvallend dikwijls te signaleren bij een groep lexicografische bronnen onder wie Meijer zich in de voorhoede bevindt.

(1805 - 3. Lexicografie - welwillend)

1804 - 1808. In deel IV van de *Naamlijst van uitgekomen boeken, kaarten, prentwerken, enz.*³ is opgenomen een 'Lijst Van Nieuw Uitgekomen Boeken, In Februarij 1805. No. I.' Op p. 107, onder 'Taal- En Dichtk. En Tooneelspellen' staat:

L. Meijer's, Woordenschat (...) Twaalfde Druk. gr. 8vo Te Dordr. bij A. Blussé en Zoon.
f 2 / 12 / --.

Dat is dus een prijs van 2 gulden en 12 stuivers.

(1806 - 1. Bibliografie - neutraal)

1805. De zojuist verschenen twaalfde druk van de *Woorden-Schat* wordt besproken in de *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen, waarin de boeken en schriften, die dagelijks in ons vaderland en elders uitkomen, oordeelkundig tevens en vrijmoedig verhandeld worden*⁴. De lovende bespreking is voor een deel overgenomen uit het voorwoord van de nieuwe uitgave:

Ten dienste van de zulken, die met dit nuttig en ongemeen sterk begeerd Boek niet genoeg bekend zijn, willen wij deszelfs opkomst en voortgang in eenige volzinnen leeren kennen. (...) Uit hoofde van den sterken aftrek des Werks, was eene herhaalde oplage telkens noodig, en kwam het nimmer van nieuws ten voorschijn, zonder meer of min aanmerkelijke bijvoegzels of verbeteringen. (...) De veelvuldige nuttigheid deezes Werks, in meer dan één opzigt, zal uit deeze algemeene opgave van den inhoud kunnen blijken. Beoeffenaars van de oude Nederduitsche Taale, met name, zullen het met voordeel raadpleegen.

Ter illustratie van de laatste bewering is een aantal artikelen uit deel III in de bespreking opgenomen.

(3. Lexicografie - lovend)

¹Zie hierover p. 312 van deze studie.

²Een ingang **Braaven** komt in 1669 uitsluitend voor in het deel met verouderde en ongewone woorden. Bij de bastaardwoorden vindt men alleen **Braveren**. De bron van deze bewering zal wel gezocht moeten worden in de *Maendelijksche by-dragen* van 1759. Zie boven: **1759 (I) en (II)**.

³Zie: *Naamlijst*.

⁴1805 Eerste stuk: 723-726.

1809. Het *Archief voor Nederlandsche taalkunde*¹ bevat een ‘Verslag betreffende de bastaardwoorden, den 8sten mei 1809 bij de tweede klasse van het Koninklijk instituut uitgebragt door Mr. W. Bilderdijk, c.s.’ In dit verslag is sprake van een commissie die in opdracht van de ‘Kunst- en Letterkwekenden Koning’ zich heeft gebogen over de vraag op welke wijze men ongewenste bastaardwoorden uit de moedertaal zal kunnen weren.

De commissie is tot de conclusie gekomen dat twee verschillende lijsten moeten worden opgesteld. Eén lijst met bastaardwoorden die verwerpelijk zijn en die door zuiver Nederlandse woorden vervangen behoren te worden. En één lijst met bastaardwoorden die men in de moedertaal niet kan of wil missen. Voor dit werk moet een speciale commissie worden aangesteld:

De Leden zouden bijzonder verplicht dienen te worden, op ieder gedeelte te raadplegen zoo met Kiliaan, als Plantijn, met Meijers Woordenschat, de Inleidingen van Huig en Willem de Groot², de Kamer In liefde bloeiende, en voorts met zoodanige schriften, als in elk der vakken, of in het algemeen, als in zuiver Nederduitsch vervat, bekend zijn.

Tot de commissie die hier verslag uitbrengt, behoren blijkens de ondertekening: W. Bilderdijk, M. Siegenbeek, P. Weiland, J.H. van der Palm, en J.W. Bussingh. Voorwaar geen geringe eer voor de Woorden-Schat.

(4. Taalkunde - lovend)

1821. N.G. van Kampen noemt de Woorden-Schat in zijn *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden*³:

... verscheen (1654) de Woordenschat van Hofman, merkelijk vermeerderd en verbeterd door den Amsterdamschen Geneesheer Meijer, in drie deelen, bevattende verklaring van bastaardwoorden, kunst- en verouderde woorden ...

Van Kampen weet wel iets van de Woorden-Schat, maar niet alles is hem bekend. In 1654 bevat de Woorden-Schat geen drie delen, en is Meijer nog geen geneesheer.

(4. Letterkunde - neutraal)

1822. Volgens de auteurs van de *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* is de Woorden-Schat in 1822 nog een gangbaar werk:

...Ludovicus Meijer (...) Deze was een Amsterdamsch geneesheer, bekend door zijn' van hem geschreven Woordenschat, welk nuttig werk nog in algemeen gebruik is⁴.

(4. Godgeleerdheid – lovend)

1822. *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* van Witsen Geysbeek⁵:

Meijer (Lodewijk), een oppervlakkig taalkundige (4), wiens Woordenschat meer dan twaalf malen gedrukt is...

Hierbij verwijst (4) naar: de Tael- en Dichtk. Bydragen, I Deel, bl. 62. Het daar uitgesproken oordeel wordt hier dus overgenomen⁶. Overigens is ‘meer dan twaalf malen’ wat te veel.

(4. Letterkunde - misprijzend)

¹Archief Nederlandsche taalkunde IV: 3-22.

²Willem de Groot was de jongste broer van Hugo de Groot. Hij bezorgde diens *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd* van 1631.

³Van Kampen 1821 I: 387.

⁴Ypeij en Dermout: 372, 373.

⁵Witsen Geysbeek III: 395.

⁶Zie boven: 1759 (II).

1826. In zijn *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* wijdt Siegenbeek bijna een pagina aan de *Woorden-Schat*¹:

... de bekende Nederlandsche woordenschat, eerst, omtrent het midden dezer eeuw, opgesteld door Johan Hofman, en naderhand aanmerkelijk vermeerderd door Lodewijk Meijer, doctor in de medicijnen te Amsterdam. In de gedaante, waarin het door den laatstgenoemden gebragt werd, bestaat het werk uit drie deelen, van welke het eerste verklaringen van basterdwoorden, het tweede van konstwoorden, beide uit de achtbaarste Schrijveren bijeengebragt, het derde en minst beduidende verklaringen van verouderde woorden uit Melis Stoke, Spieghel en anderen behelst. Na menigvuldige uitgaven is hetzelfde, in 1787², met aanzienlijke toevoegselen en verbeteringen door E.W. Cramerus, in drie deelen in 8vo, in het licht gegeven, naar welken druk, in den jare 1804³, eene nieuwe, insgelijks verbeterde en vermeerderde uitgave, in het beknopter bestek van één boekdeel, te voorschijn kwam. Intusschen laat het werk, ook in zijn' tegenwoordigen staat, nog veel te wenschen overig.

Volgens Siegenbeek is de *Woorden-Schat* een bekend werk. Meijers derde deel, met de verouderde en ongewone woorden, ziet hij als het 'minst beduidende' van de drie delen. Ook na de laatste bewerkingen acht hij het werk nog verre van ideaal. Siegenbeek schijnt trouwens te menen dat de *Woorden-Schat* van 1777 in drie banden gebonden was⁴.

(4. Letterkunde - kritisch)

1832. In de *Alphabetische naamlijst van boeken, welke sedert het jaar 1790 tot en met het jaar 1831, in Noord-Nederland zijn uitgekomen* is de *Woorden-Schat* opgenomen. De prijs bedraagt twee gulden en zestig cent en in plaats van A. Blussé & Zoon noemt de lijst als uitgever Blussé en Van Braam⁵:

Meijer (L.), woordenschat. 12de druk, gr. 8vo, 1805. Dordrecht, Blussé en van Braam ... 2,60⁶.

(1. Bibliografie - neutraal)

1835. J.H. Hoeufft maakt een aantal 'Taalkundige aantekeningen' in het *Taalkundig magazijn*⁷. Hierin:

Hood, voor hoofd (...) Dat dit geene verbastering zij, blijkt uit Kiliaan en Meijers Woordenschat, alwaar het onder de verouderde woorden voorkomt.

(4. Taalkunde - welwillend)

1840. In het *Taalkundig magazijn* schrijft J.H. Hoeufft 'Iets over de namen der maanden'⁸. Herhaaldelijk verwijst hij naar 'Meijer', slechts hoogst zelden naar de *Woorden-Schat*. Jaartal of druk vermeldt hij niet. Meijer wordt door hem nogal eens genoemd in combinatie met Kiliaan, die door Meijer soms 'getrouwelijk verduitscht' is:

Grasmaand: Bij ons werd deze maand (...) oudtijds Paaschmaand genaamd, onder welke benaming dezelve ook voorkomt bij Meijer, in zijne verouderde woorden.

¹Siegenbeek 1826: 226, 227.

²Moet zijn: 1777.

³Moet zijn: 1805.

⁴In 1777 heeft ieder deel van de *Woorden-Schat* een aparte paginering. In 1805 loopt de paginering dóór in de drie delen. Toch is ook de uitgave van 1777 over het algemeen gebonden geweest in één enkele band. Er is slechts één exemplaar bekend in drie banden gebonden. Het bevindt zich in de U.B. te Gent, sign. B.L. 831.

⁵Zie ook p. 314 e.v. van deze studie.

⁶*Alphabetische naamlijst*: 392.

⁷Zie Hoeufft 1835.

⁸Zie Hoeufft 1840.

Zomermaand: Kiliaan noemt haar Weydmaend; mensis, zegt hij, quo pecora in pascua ducuntur, welke woorden, op het woord Weidmaandt, getrouwelijk verduitscht worden door Meijer ...

Hooimaand: Oudtijds verstond men door Weddermaand of Wedermaand, volgens Meijer, deze maand July; doch, volgens Kiliaan, de Zomermaand ...

(Een fout, die is ontstaan in de eerste uitgave na Meijers dood:

W-S 1669 III Weedermaandt, weddermaandt -- zomermaandt.

W-S 1688 III Weedermaandt, weddermaandt -- zomermaandt / Julius genaamdt.)

Wintermaand: Dat zij oudtijds hier te lande ook alzo genaamd is geweest, blijkt uit Meijers Woordenschat, bij wien onder de verouderde woorden voorkomt: Heilighmaandt, Wintermaand (...) Bij Kiliaan vindt men almede "Wolfsmaand, quasi dicas luparius mensis, quod scilicet lupi tum atrocius grassentur", hetwelk Meijer woordelijk in het Nederlandsch overneemt.

(4. Taalkunde - welwillend)

1842. 'Beamen of beademen?' vraagt A. de Jager in het *Taalkundig magazijn*¹:

Iets beamen zegt men voor iets toestemmen, goedkeuren, bij Hoofd en andere vroegere schrijvers, met frequentativen vorm, amelen, beamelen, bij Halma beamenen.

Volgens Weiland is dit woord van een verouderd werkwoord amen, dat wel hetzelfde zal zijn als het Hoogd. ahmen, in nachahmen, d.i. navolgen; naar Meijer en Bilderdijk (...)

evenwel zegt het eigenlijk amen zeggen...

Echter, pas in de *Woorden-Schat* van 1720 is opgenomen:

Beamelen - toestemmen / zo veel als amen op iet zeggen

(4. Taalkunde - welwillend)

1850. In de *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*² bericht Snellaert:

Lodewyk Meijer, van elders door eenige treurspelen bekend, vulde den Nederlandschen Woordenschat van Jan Hofman met nieuwe voorwerpen aen. Deze woordenschat is eene verklarende lyst van bastaerd-, konst- en verouderde woorden, doch die, hoe zeer ook geacht en hoe dikwyls tot zelfs in onze dagen herdrukt, tamelyk onvolledig is gebleven.

De *Woorden-Schat*, zeer geacht, dikwyls herdrukt, doch tamelyk onvolledig....

(4. Letterkunde - welwillend)

1852. Ook Van der Aa maakt melding van de *Woorden-Schat*:

Meyer (Ludovicus of Lodewijk), in de tweede helft der XVIIe eeuw, geneesheer te Amsterdam, maakte zich als taalkundige en als cartesiaansch wijsgeer bekend. Zijn bekendste werk is zijn *Woordenschat*, waarvan in 1777 te Amsterdam de elfde druk, ten nutte der Nederlanderen, in woorden en spelling, doorgaans verbeterd en zeer merkelyk vermeerderd door Ernst Willem Cramerus, in 3 d. kl. 8°. en in 1805 te Dordrecht de twaalfde druk verscheen³.

De vermelding wekt de indruk dat de *Woorden-Schat* van 1777 in drie delen was gebonden, hetgeen, voor zover wij weten, slechts zelden het geval is geweest. Voor deze druk is met recht het formaat klein octavo genoemd. De rol van Hofman blijkt niet bekend.

(1. Biografie – neutraal)

1853. In *Godgeleerd Nederland* besteedt B. Glasius een hele pagina aan Lodewijk Meijer. Voor hem telt vooral diens *Philosophia*:

Ludovicus of Lodewijk Meijer was in de laatste helft der zeventiende eeuw geneesheer te Amsterdam en heeft zich door zijnen *Woordenschat*, waarvan de negende druk, Amst.

1731, voor ons ligt, niet ongunstig bekend gemaakt. Het is echter niet alleen deze, en nog

¹De Jager 1842.

²Snellaert 1850: 173.

³Van der Aa V: M 247.

minder zijn het eenige tooneelstukken, welke zijnen naam tot de nakomelingschap hebben overgebracht; doch in 1666 verscheen er een werk onder den titel: *Philosophia Sacrae Scripturae* interpres. ...

(2. Godgeleerdheid - welwillend)

1857. Het *Beknopt biographisch handwoordenboek van Nederland* van Kobus en De Rivecourt geeft de geschiedenis van de *Woorden-Schat* nogal slordig weer¹:

Meijer (Lodewijk) (...) De door J. Hofman opgestelde Nederlandsche woordenschat is door hem aanmerkelijk vermeerderd uitgegeven in 3 dln. Het werk beleefde menigvuldige uitgaven, o.a. nog in 1787 met aanzienlijke toevoegselen en verbeteringen door E.W. Cramerus, in 3 dln. 8vo, naar welken druk in 1804 al weder eene verb. uitgave te voorschijn kwam, in één boekdeel. En nog laat het veel te wenschen over.

Drie delen bevat de *Woorden-Schat* pas in 1669. De uitgave van Cramerus verschijnt in 1777 als één deel, en de laatste druk ziet het licht in 1805.

(1. Biografie - kritisch)

1858. In het *Vaderlandsch museum*² meent C.P. Serrure in 1858 dat de *Woorden-Schat* nog dikwijls wordt geraadpleegd en soms Kiliaan nog aan kan vullen:

Meer algemeen bekend is de *Woordenschat* van L. Meyer, die tot heden toe in veler handen is, en soms met vrucht nog naest Kiliaan, kan geraadpleegd worden.

Serrure memoreert de manier waarop Meijer het woordenboek van druk tot druk heeft uitgebreid, en besluit:

Door het verschynen van Weiland's Kunst-woordenboek en andere werken, die meer op de hoogte der wetenschappen staen en naer de behoeften van onzen leeftijd zijn ingericht, zal de arbeid van den amsterdamschen geneesheer al meer en meer in vergetelheid geraken, juist zooals vroeger die van den antwerpschen schepen³ onbruikbaer was geworden. Het is nochtans merkwaardig, dat, zoowel het boekjen van Vande Werve, als dat van Meyer, elk meer dan eene eeuw lang gedrukt en herdrukt werden.

(3. Lexicografie - welwillend)

1858. Vanwege de onvolledigheid van Serrure's berichtgeving over de *Woorden-Schat*, schrijft A. de Jager 'Over Meijers *Woordenschat*' in de *Algemeene konst- en letterbode*⁴. De Jager is 'In het bezit van alle twaalf de uitgaven van den *Woordenschat*' en wijst erop dat Hofman de samensteller is van de eerste, zeer zeldzame, druk. De tweede druk bevat volgens De Jager 'een uitvoerig en belangrijk berigt van L. Meijer':

De voorrede van Meijer, naar 't schijnt steeds ongelezen gebleven, is, met eenige verandering het werk blijven vergezellen tot in de tiende uitgave toe ...

Aan de vijfde druk voegt Meijer een derde deel toe. Hiervan meent De Jager:

Overigens mag het niet worden ontkend, dat juist dit derde deel, ondanks zijne onvolledigheid, en het gebrekkige, dat hier en daar de verklaring aankleeft, het belangrijkste gedeelte des *Woordenschats* uitmaakt, en zeker niet het minst er toe zal hebben bijgedragen, dat het werkje bij voortdoring sterk getrokken en dien ten gevolge herhaaldelijk herdrukt werd. (...)

Om de Basterd- en Kunstwoorden te verstaan, bezitten wij thans andere en betere wegwijzers; en wat de verouderde woorden betreft: het is zoo, tot verstand van dezen wordt Meijers *Woordenschat* nog wel eens opgeslagen en aangehaald; doch door

¹Kobus en De Rivecourt II: 289.

²*Vaderlandsch museum* II: 116-118, in een artikel over 'Jan vande Werve'.

³nl. Van den Werve.

⁴Zie De Jager 1858.

deskundigen nimmer dan met den wensch, dat ons eens een beter en vollediger woordenboek op onze schrijvers der zestiende en zeventiende eeuw mogt geschonken worden.

De Jager ziet het derde deel, met 'verouderde woorden', als het meest belangrijke van de drie en als het enige deel dat nog wel eens gebruikt wordt in 1858. Het vraagstuk welke drukken voor rekening van Meijer komen, roert hij niet aan.

(3. Lexicografie - kritisch)

1875. A. de Jager besteedt in *Taal- en letteroefeningen*¹ niet minder dan 38 pagina's aan een uitvoerige bespreking van de *Woorden-Schat*. Hij geeft eerst een aantal gegevens betreffende Hofman, Meijer en A.L. Kók. Daarna beschrijft hij de verschillende drukken van de *Woorden-Schat*, met een vrijwel volledige weergave der voorwoorden.

De Jager begint op welwillende toon, maar hoe later de druk die aan de beurt is, hoe kritischer de bespreking wordt. Het artikel is omvangrijk en De Jager is in zijn tijd een invloedrijk taalgeleerde geweest. Zijn oordeel over de *Woorden-Schat* pakt dermate vernietigend uit dat het na het verschijnen van deze bespreking bepaald van moed getuigde om als taalkundige nog openlijk gebruik te maken van de *Woorden-Schat*.

De eerste kritiek klinkt bij de vierde druk en betreft het deel *Konstwoorden*:

De Vierde Druk (...) In de *Konstwoorden* vindt men opgaven, die men er niet licht zoeken zou. Op het woord *Vena* ontmoet men eene opgave van niet minder dan 59 verschillende aderen, met hare latijnsche, en (zo goed mogelijke) nederlandsche benamingen; op *Vinum* 45 soorten van wijn opgeteld en vertolkt; op *Urina* 37erlei soorten van die vloeistof, op

Morbus niet minder dan 138 (zegge honderd acht en dertig) ziekten ...

De toeleg is blijkbaar om de latijnsche uitdrukkingen zoo letterlijk mogelijk in de vertaling weêr te geven, doch deze is dan ook somwijlen van de zonderlingste soort. Zoo is *Aristocratia* besterheersching, *Aristocraticus* besterheerschigh, *Automatopoëtica* zelfbewegeelsmaakkunde. *Capacitas* begrijpigheid. *Cognitio quidditativa* wathheidighe

kennis. *Constellatio* t'zamensterring. *Dependentia aptitudinalis* bequaamheidighe afhangendheit...

De vijfde druk bevat een nieuw, derde deel waarin soms verklaringen worden toegevoegd:

Hier zij alleen gewaarschuwd, geen hoogen dunk te koesteren aangaande de beloofde "taalkundighe aanmerkingen en wijdloopige verklaaringen". Waar ik ze heb nagegaan, heb ik steeds bevonden, dat ze uit Kiliaan zijn overgenomen (...) Waar werkelijk iets nieuws voorkomt - dat vrij zeldzaam het geval is - heeft het niet de beste gehalte.

Gekomen bij de twaalfde druk van 1805, geeft De Jager als zijn mening dat de delen *Bastaardwoorden* en *Konstwoorden* volkomen waardeloos zijn geworden. Echter, de *Woorden-Schat* wordt in 1875 nog steeds geraadpleegd, omwille van het derde gedeelte:

Aangaande de *Basterdwoorden* en *Kunstwoorden* zal ik aangaande de juistheid van de opgenomen uitdrukkingen en hare verklaringen niet in een opzettelijk onderzoek treden.

Die gedeelten van den *Woordenschat* hebben thans volstrekt geen belang meer. Zij zijn sedert lang vervangen door handleidingen van oneindig meer waarde, b.v. de

Kunstwoordenboeken van Weiland en bovenal van *Kramers*. Zoo *Meijers* boek nog belang heeft en werkelijk gezocht wordt, dan is het om het *Derde Deel*, om de *Verouderde*

Woorden. Wijden we dus daaraan meer bijzonder de aandacht.(...)

Het was een gelukkige gedachte van Meijer, dat hij aan den vijfden Druk van den *Woordenschat* eene afdeeling toevoegde, behelzende de in zijnen tijd verouderde en ongewone woorden. Aan zulk eene handleiding bestond groot behoefte. (...) De vraag is nu: was Meijer voor die taak berekend? hoe heeft hij er zich van gekwetent?

¹Zie De Jager 1875.

De Jager verwijst nu naar het afkeurend oordeel van Frans Burman en naar dat van de ‘Redactie van het maandwerk’ waarin Burman dat oordeel gaf¹, en vervolgt:

Met dit oordeel kan ik mij wel vereenigen. Aan ijverige werkzaamheid, aan zucht om de zuiverheid zijner moedertaal te helpen bevorderen, ontbrak het hem² niet; doch daaraan waren zijne kennis der taal en zijne bekendheid met de vroegere nederlandsche schrijvers niet geëvenredigd. Hij was daarenboven niet vrij van aanmatiging. (...) Het Derde Deel van den Woordenschat zeide hij vergaderd te hebben zoo uit oude Nederduitsche Schriften, als uit Spieghele, Roemer Visscher, Coornhert, Hooft, Koster, Cats, Huighens, Van Vondel, De Dekker en andere taalkundige Schrijvers. Intusschen is het zeker, dat het meeste deel der door hem opgenomen woorden niet bij de met name genoemde schrijvers voorkomt, en dat daarentegen die schrijvers ontalrijk veel uitdrukkingen bevatten, welke hadden moeten worden, maar echter niet zijn opgenomen. Mijne ervaring is volkomen die van de straks genoemde Bydragers³: “Meijer schrijft Kiliaan doorgaans maar uit”.

Vooraf ga, ten blijke van de onhandige wijze, waarop Kiliaan door Meijer is gebruikt, eene opgave van woorden, welker overneming volstrekt overtollig kon heeten, naardien ze bij de door hem genoemde Nederlandsche schrijvers, naar ik meen, niet zijn aangetroffen. De laatste kritiek is onterecht, want Meijer heeft nooit beweerd dat in deel III uitsluitend woorden zijn opgenomen die voorkomen bij de Nederlandse schrijvers die hij opsomt in de titel van dit deel.

Om de waarde te doen kennen van het derde deel van de Woorden-Schat laat De Jager een vergelijkend onderzoek volgen tussen de verschillende drukken van dit deel. Hij geeft een lijst van in zijn ogen foutieve artikelen die zes pagina's beslaat, en besluit:

Mij dunkt, niet alleen het getal der fouten in een geschrift van betrekkelijk zoo geringen omvang, maar ook de aard van vele dier misstellingen, geven recht tot het vonnis, dat die waarde uiterst gering is, van de eerste uitgave tot de laatste toe. Hofmans oorspronkelijke lijst is misschien wel het nauwkeurigst geweest. Maar noch Meijer, noch Hoogstraten, noch Cramerus hebben getoond, eenige bekwaamheid te bezitten voor wat zij op zich namen (...) De laatste uitgave, die heet “verder beschaafd en verrijkt door den arbeid van verscheiden Taalminnaars”, is (...) één der slechtste.

Hofman wordt hier ten onrechte genoemd, want deel III verschijnt pas in 1669. Bovendien, veel fouten die De Jager in het derde deel opmerkt, zijn het gevolg van zetfouten die werden gemaakt in de zeven drukken na 1669. Echter, de kwaliteit van het derde deel is hier de bezem geworden waarmee Meijer en alle latere bewerkers van de Woorden-Schat op één hoop worden geveegd, om hen vervolgens, samen met het woordenboek zelf, in het vuilnisvat te doen belanden:

Verdient zulk een boek nog steeds geraadpleegd en als autoriteit aangehaald te worden? Reeds lang heb ik bemerkt, dat op Meijer niet veel te rekenen was, en meermalen op onnauwkeurigheden gewezen; maar dat het met hem gesteld was, als ik nu heb bevonden: dit heeft mij zelven verbaasd. Het boek verdient niet het minste vertrouwen.

Vanwaar deze ongemeen harde kritiek? Zouden er nog meer motieven zijn geweest dan de eventuele tekortkomingen van de Woorden-Schat? Mogelijk komen wij een dergelijk motief tegen aan het einde van De Jagers' artikel:

Wijlen mijn vriend Oudemans, wiens ijver en nauwkeurigheid niet altijd met de noodige kritiek gepaard ging, is het slachtoffer van zijn te groot vertrouwen geworden in zijne met al te groote bescheidenheid getitelde: Bijdrage tot een Oud- en Middelnederlandsch Woordenboek. We ontmoeten daardoor in dat werk eene reeks van uitdrukkingen en vormen, die nooit bestaan hebben, als: Amering, Barer, Bedrappen, Benoodsen, Boezemen (voor intoomen, inbinden), Dieling, Dogerslachtigheid, Groon, Hoelduif, Iegelwelk, Inboorlingersse, Inschelling, Kakappel, Kamaterij, Keefdom, Lem, Lorenhandeling, Lundelaar, Lung, Meynssenije, Pedmelen, Reedehaven.

¹Zie boven: 1759 (I) en (II).

²nl. Meijer.

³nl. de ‘redactie van het maandwerk’. Zie boven: 1759 (II).

Van de 22 trefwoorden die De Jager hier noemt, zijn er in de Woorden-Schat van 1669, de laatste bewerking van Meijer zelf, slechts acht aanwezig in de gegeven vorm. En zelfs deze acht zijn niet alle fout. Van de resterende 14 trefwoorden zijn er twee in 1669 nog niet opgenomen en zijn de overige 12 pas in de uitgaven ná 1669 door zetfouten tot nonsens-trefwoorden geworden.

Als De Jager de moeite had genomen deze trefwoorden na te slaan in de verschillende drukken van de Woorden-Schat - hij had ze in 1858 alle twaalf in huis - dan had hij kunnen constateren dat het hier meestal ging om fouten in latere drukken. Men krijgt de indruk dat De Jager weinig behoefte heeft gehad aan nuancering. De onmogelijke trefwoorden in het werk van Oudemans schreef hij op rekening van Meijer en van diens woordenboek en daarmee uit. Het blijkt echter, dat De Jager zelf wel enige mede-verantwoordelijkheid heeft gedragen voor vreemde trefwoorden die Oudemans in zijn werk een plaats gaf. Dit is te lezen in het Voorbericht van Oudemans, in het eerste deel van zijn *Bijdrage tot een middel- en oudnederlandsch woordenboek*¹:

Van tijd tot tijd heb ik woorden ontmoet, waarvan de beteekenis mij duister was. Ik had die achterwege kunnen laten, dewijl ik toch geene de minste aanspraak op volledigheid maak, doch de zucht, om zoo veel te geven als mij doenlijk was, deed mij besluiten mijne hooggeachte vrienden Prof. De Vries en Dr. De Jager daaromtrent te raadplegen. Eenige dezer woorden werden met de meeste welwillendheid door gezegde geleerden verklaard, en de overigen aan corruptie in den tekst toegeschreven. Voor deze vriendschappelijke hulp betuig ik beiden mijnen oprechten dank.

En er was meer. Oudemans overleed in 1874. Het vijfde deel van zijn *Bijdrage* verschijnt nog in datzelfde jaar. Vóór dit deel deelt de uitgever mee dat de tekst van de *Bijdrage* door Oudemans geheel voltooid was, maar:

Ter geruststelling kan ik verder nog mededeelen, dat Dr. A. de Jager, op uitdrukkelijk verlangen van den Schrijver, zich welwillend bereid heeft verklaard zijn oog te laten gaan over het nog te leveren gedeelte.

Na de dood van Oudemans heeft De Jager de supervisie gehad over de laatste twee van in totaal zeven delen. Wanneer men nu in het zevende deel van Oudemans' *Bijdrage* de volgende twee artikelen aantreft:

Vurecht. Vrees. Meyer.

Vurechten. Vreezen. Ibid.

en men constateert dat noch in de Woorden-Schat van 1669, noch in die van 1805, noch in enige andere druk, de trefwoorden in deze vorm voorkomen², dan vraagt men zich af op welke wijze De Jager 'zijn oog heeft laten gaan over het nog te leveren gedeelte'.³ In elk geval wordt in de laatste twee delen van Oudemans' *Bijdrage* minder naar Meijer verwezen, en veel uitvoeriger uit werk van A. de Jager geciteerd dan in de eerdere delen.

Als afsluiting van het artikel over 'Meijers Woordenschat' oppert De Jager dat een bekorte bewerking van de *Bijdrage* van Oudemans een handboek zou opleveren dat:

...een niet minderen opgang zou verdienen en verwerven, dan aan den nu voor goed uitgediend hebbenden Woordenschat van Meijer, zoo langen tijd (...) ten deel viel.

(3. Lexicografie - misprijzend)

¹Oudemans I: VII.

²In 1669 en in alle drukken erna, treft men de volgende vormen als trefwoord aan: Vorch, vrocht, vrucht, vurcht, vorchten, vruchten, vurchten. De vormen **Vurecht** en **Vurechten** zullen een gevolg zijn van verkeerd lezen. In de laatste 12 jaar van zijn leven kon Oudemans nog slechts zien met één oog. Zie Sanders 1998: 86, 87.

³Kenmerkend is ook dat De Jager in zijn artikel de titel van Oudemans' *Bijdrage tot een middel- en oudnederlandsch woordenboek* verandert in *Bijdrage tot een Oud- en Middelnederlandsch Woordenboek*. Oudemans koos zijn titel echter zeer bewust. Voor hem was 'oudnederlandsch' de taalfase die na het middelnederlands komt, zonder nog nieuwnederlands te kunnen heten. Zie hierover Michels 1957-1964 IV: 254-261, 'Oudemans en Verdam'.

1875. A. de Jager geeft in het eerste deel van zijn *Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch*¹ een soort bronnenlijst, een ‘Aanwijzing van eenige verkorte aanhalingen en gebruikte uitgaven’. Hier lezen we:

Meijer. - L. Meijers Woordenschat enz. Twaalfde Druk. Dordrecht, 1805.

De Jager gebruikt hier de naam ‘Meijer’ om te verwijzen naar de laatste druk van de *Woorden-Schat*. In het werk zelf wordt de *Woorden-Schat* zelden genoemd en is ook wel eens verwezen naar een andere druk.

(3. Lexicografie - welwillend)

1878. In het geïllustreerde volkstijdschrift *Eigen haard* schrijft H.C. Rogge over ‘Dokter Meyer’²:

Meyer was een niet onverdienstelijk beoefenaar van onze moedertaal. Hij was, zooals weinigen, vertrouwd met de letterkunde van zijn tijd. De vreemde en verouderde woorden, alsmede de kunsttermen, die hij vond in de dicht- en prozawerken van de voormalige rederijkers, van Vondel en Huyghens, van Hooft en De Groot en vele andere schrijvers, teekende hij zorgvuldig op en gaf hij als een Nederlandsche woordenschat in het licht, eene verzameling, die tot in het begin dezer eeuw telkens herdrukt, nog hare waarde niet verloren heeft.

(1. Biografie - lovend)

1878. *Biographisch woordenboek* van Huberts, Elberts en Van den Branden over Meijer³:

Hij schreef: *Woordenschat*, waarvan in 1777 te Amsterdam een elfde druk verscheen, vervattende: Basterdwoorden, kunstwoorden en verouderde woorden, ten nutte der Nederlanderen in woorden en spelling doorgaans verbeterd en zeer merklijk vermeerderd door Ernst Willem Cramerus, (12e druk Dordr. 1805);

De schrijver van deze bijdrage heeft waarschijnlijk wel de elfde druk van de *Woorden-Schat* in handen gehad, maar niet de twaalfde, anders zouden de ‘verscheiden taalminnaars’ als bewerkers van 1805 wel zijn genoemd.

(1. Biografie - neutraal)

1885. In *Vermomde en naamlooze schrijvers*⁴ wordt meegedeeld dat de *Nederlandsche woorden-schat* van 1650 is samengesteld door Johan Hofman. Dat blijkt nl. uit:

... de voorrede van de uitgave van 1654, welke geschreven is door Dr. L. Meyer, ten onrechte voor den schrijver van het werk zelf gehouden. Zie *Konst- en Letterbode* 1858, bl. 213; Dr. de Jager, *Taal- en Letteroef.* (1875), bl. 39.

(1. Bibliografie - neutraal)

1890. Ook op onverwachte plaatsen treft men sporen van de *Woorden-Schat*. In het *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden* verwijst Stallaert sporadisch naar de *Woorden-Schat*. Bijvoorbeeld in het artikel *Acten en Actitaten*, en in *Artificie*⁵.

(3. Lexicografie - welwillend)

1891. In de *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche academie voor taal- en letterkunde* geeft H. Sermon een lijst van

¹De Jager 1875-1878, Deel I: XIV.

²Zie Rogge (H.C.) 1878.

³Huberts, Elberts en Van den Branden: 354.

⁴*Vermomde en naamlooze schrijvers* II, Naamloze geschriften: 663.

⁵Zie: Stallaert, deel I Leiden 1890.

...zoo wat drij honderd uitgaven en heruitgaven van Vlaamsche woordenboeken, gedaan van het begin der boekdrukkunst tot den jare 1700¹.

Meijer blijkt een aparte vermelding waard in de inleiding. Sermon noemt hem in één adem met Van den Werve:

Niet een dezer woordenboeken is in eene enkele taal geschreven; zij bevatten alle ten minste twee talen. Wel werden Van den Werve en Meyer de bastaardwoorden en gaven zij Vlaamsche woorden op, om die te vervangen...²

Ik heb reeds laten hooren, dat behalve Van den Werve en Meyer niemand een woordenboek geschreven heeft opzettelijk om Vlaamsch te leeren.³

Van den Werve en Meijer worden hier vermeld omdat zij bastaardwoorden wilden vervangen door 'Vlaamsche woorden'.

In zijn lijst geeft Sermon van de Woorden-Schat alle zeven drukken die in de zeventiende eeuw het licht hebben gezien. De titels van de uitgaven geeft hij meer of minder nauwkeurig weer, maar nooit geheel juist. Bij alle zeven is als samensteller genoemd 'Meyer (L.)'.

(3. Lexicografie - welwillend)

1892. Biographisch woordenboek van Frederiks en Van den Branden over Meijer⁴:

Zijn belangrijkste uitgave is de bewerking van een zgn. Kunstwoordenboek, waarvan de oospr. ed. van Johan Hofman, Haarl. 1650 bijna onbekend is, doch aan de Mij. der Ned. Lett. behoort. De 2e uitg., mede zeldzaam, in de bibl. van Letterk. aanwezig, is door hem verbeterd en vermeerderd onder den titel: Nederlandsche Woordenschat, Amst. 1654. Het boek is gedurig, aanvankelijk door hem uitgebreid en eerst in onze eeuw door Weiland, gelijk deze door Kramers vervangen.

De onbekendheid van Meijers sterfdatum maakt het moeilijk vast te stellen welke bewerkingen van zijn hand zijn. De Woorden-Schat is hier een 'kunstwoordenboek'.

(1. Biografie - neutraal)

1895. J. Broeckaert, 'werkend lid der Koninklijke Vlaamsche academie', noemt en roemt de Woorden-Schat in de inleiding van zijn *Bastaardwoordenboek*⁵:

In 1650 verscheen er eindelijk een werk, dat geroepen scheen om het ingewortelde kwaad voorgoed uit te roeien. Wij bedoelen den Nederlandschen Woordenschat van L. Meyer, welk werk, eene verklarende lijst van bastaard-, kunst- en verouderde woorden bevattende, in navolging van wat daaromtrent door Van de Werve, Roerbagh⁶ en Thuys was geleverd, verscheidene uitgaven beleefde en thans nog door onze taalkundigen met vrucht kan worden geraadpleegd. De door dien schrijver aangevoerde beweegredenen om zijn boek uit te geven, waren zoo doorslaande, dat men alle gevoel van nationale fierheid moest verloren hebben om niet te bemerken waar de verwaarloozing der moedertaal naartoe leidde.

Broeckaert schijnt de Woorden-Schat in 1895 te beschouwen als een werk dat nog steeds bruikbaar is. Van de onstaansgeschiedenis weet hij niet veel. Binnen de artikelen van het *Bastaardwoordenboek* wijst hij herhaaldelijk naar de bron 'Meijer', zonder een bepaalde druk te noemen:

Abjudicatie (...) Afwijzing (Meijer) ...
 Blaam (...) Naamschending, eervlek, schandvlek (Meijer).
 Borduren. -- Naaldwerken, stikken (Meijer).
 Buffet (...) Aanrechtbank⁷, aanrechttafel (Meijer) ...

(3. Lexicografie - lovend)

¹Sermon 1891: 250.

²Sermon 1891: 251.

³Sermon 1891: 253.

⁴Frederiks en Van den Branden: 516, 517.

⁵Broeckaert 1895: XI.

⁶Lees: Koerbagh.

⁷**Aanrechtbank** vinden we pas in de druk van 1805.

1896. K.O. Meinsma voert Meijer dikwijls ten tonele in zijn bekende werk *Spinoza en zijn kring*. Over diens lexicografisch werk schrijft hij¹:

Is de verdietschinge der vreemde woorden ook niet altijd even gelukkig, toch is het nut en gemak, door Meyer's Woordenschat - zijn naam kwam niet op den omslag, voor hij daar werkelijk recht op had - aan meer dan vijf achtereenvolgende geslachten bewezen, niet licht te overschatten.

(2. Wijsbegeerte - lovend)

1899. Het *Middelnederlandsch woordenboek* heeft de Woorden-Schat niet bij de bronnen opgenomen. Toch zijn er minstens vijftien plaatsen in dit woordenboek waar 'Meyer', al dan niet samen met de 'Woordenschat', wordt genoemd². Soms gaat de verwijzing vergezeld van een citaat uit de Woorden-Schat, gewoonlijk zonder vermelding van de druk.

(3. Lexicografie - welwillend)

1899. J. Jacobs schrijft over *De verouderde woorden bij Kiliaan*³:

Uit gansch onze studie is gebleken dat er op vier woorden, die uitsluitend als vetus flandricum vermeld zijn door Kiliaan, er maar één inderdaad als Vlaamsch en terzelfder tijd verouderd mag aanzien worden. Wil dat nu zeggen dat de drie vierden der woorden, als vetus flandricum aangegeven, in Vlaanderen nog bestaan. Geenszins, want zooals hooger genoegzaam is bewezen, is zulks slechts het geval voor een vierde.

Dit alles zij gezegd om den ijver te koelen van sommige taalparticularisten, die beweren dat bijna elk vetus flandricum in onze Vlaamsche dialecten vroeger bestond en thans nog gesproken of geschreven wordt (...) In stede van de taal haren natuurlijken gang te laten gaan, doen zij haar geweld aan, en willen door alle middelen deze verouderde woorden tot nieuw leven wekken. En in dit streven werden zij geholpen door de woordenboekschrijvers (...) Inderdaad het is algemeen bekend dat Meyer, Halma, Weiland, en anderen Kiliaan eenvoudig hebben afgeschreven, zonder te onderzoeken of hunne artikels met de waarheid overeenkwamen.

Halma en Weiland als mede-zondaars van Meyer, welke laatste Jacobs trouwens af en toe als bron gebruikt. Jacobs verwijst naar hem met 'Meyer'. Het woordje 'Woordenschat' komt in het boek niet voor, evenmin de druk waarnaar is verwezen:

Maeltoete (...) Bij uitbr. beteekent het woord tol, schatting, cijns (Meyer) ...

Stapel (...) bij Meyer steel, ...

(3. Lexicografie - kritisch)

1906. Van J.J. Salverda de Grave verschijnt een omvangrijk werk over *De Franse woorden in het Nederlands*. Als één van zijn bronnen noemt hij de Woorden-Schat⁴:

6a. L. Meyers Woordenschat, Amsteldam, 1654.

In 1805 verscheen de 12e druk. (M.)

De kwaliteit van Meijers uitbreiding van het deel met bastaardwoorden in 1669 is door Salverda de Grave nader bestudeerd⁵:

De grootste uitbreiding heeft Meyer aan zijn werk gegeven in de druk van 1669. Ik heb nagegaan, voor de letters A -- D, welke woorden in die van 1669 voorkomen, en in die van 1663 nog ontbreken (...) Welke soort woorden nam hij op?

Onder de 143 genoemde zijn slechts 74 zeker Frans; als men zijn woordelijst in zijn geheel neemt, dan is de verhouding eerder nog ongunstiger voor die taal. Vooral treft ons dat er zo weinig woorden uit het dagelijks leven bij hem voorkomen. Het is daarom niet waarschijnlijk dat hij uitsluitend toevallig gehoorde of aangetroffen termen heeft

¹Meinsma 1896: 148, 149.

²CD-rom Middelnederlands. Zoekopdracht: Meyer.

³Jacobs 1899: 12, 13.

⁴Salverda de Grave 1906: 12.

⁵Salverda de Grave 1906: 13, 14.

opgenomen; integendeel, als men de druk van 1669 vergelijkt met de vorige, dan merkt men een streven op om de woordfamilies voltallig te maken (...)

Ik geloof dus dat hij wel degelijk Franse en Latijnse wordeboeken heeft gebruikt, en ons vertrouwen wordt daardoor wel enigszins geschokt. Immers, het wordt nu twijfelachtig of de woorden die hij opneemt werkelijk hier in gebruik zijn geweest. Die ongelukkige neiging tot systematies opnemen treft ons vooral als wij zijn woordelijst vergelijken met die van Kiliaan, bij wie dat streven in het geheel niet bestaat en wiens woorden dus veel meer bewijskracht hebben.

Maar overdrijven wij niet; de oorspronkelijke lijst die Meyer uitwerkte, was zonder twijfel niet zo "handwerksmässig" gemaakt; daarenboven pleit het voorkomen van bepaalde families van woorden bij Meyer toch zeker voor het bestaan van altans één of meer leden er van in het Nederlands van zijn tijd, al zijn in werkelijkheid die families er niet zó volledig vertegenwoordigd geweest.

Verder blijkt de *Woorden-Schat* voor het bekende werk van Salverda de Grave een bron van gewicht te zijn geweest.

(3. Lexicografie - welwillend)

1919. K.W. de Groot beziet 'Het purisme van Stevin'¹. Stevin gebruikt Nederlandse vaktermen, maar 'schrijft voor zijn geleerde lezers in margine de Latijnse termen'. De Groot vergelijkt Stevins Nederlandse vaktermen met 'Kiliaan'. Als ze bij Kiliaan voorkomen dan zijn het bestaande termen geweest, zo niet dan zijn het nieuwvormingen van Stevin. Hoewel De Groot deze bewering enigszins afzwakt, komt het er toch op neer dat door Kiliaan alle in zijn tijd bestaande Nederlandse vaktermen werden vermeld, hetgeen een aanvechtbaar uitgangspunt is.

De Groot vergelijkt dezelfde Nederlandse vaktermen van Stevin met *Lod. Meyer's Woordenschat* uit 1745. Dat doet hij 'Voor de nawerking', wat dat dan ook wezen mag. Er is hier waarschijnlijk sprake van een overeenkomstige redenering als ten aanzien van Kiliaan: Als het Nederlandse vakwoord in 1745 nog wordt gebruikt, dan zal het in *Lod. Meyer's Woordenschat* wel te vinden zijn. Hetgeen wel iets zegt over de waarde die door De Groot wordt toegekend aan de *Woorden-Schat*.

Hoewel de druk van 1745 lang na Meijers tijd is verschenen, spreekt De Groot in het verdere artikel steeds over 'Meyer' en noemt hij de titel van het woordenboek niet meer. Hij doet dan uitspraken als: 'Interessant is het, soms bij Meyer de overgang te zien van het oude Nederlandse woord op het nieuwe, waar hij ze n.l. alle twee geeft'.

(3. Lexicografie - lovend)

1921. Het artikel betreffende 'Meijer (Dr. Lodewijk)' beslaat in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* drie kolommen. Het is geschreven door W. Meijer. Ten aanzien van de *Woorden-Schat* - waar hij overigens niet al te veel van afweet - valt bij hem wel enige waardering te bespeuren:

Van zijn² eigen werken moet in de eerste plaats genoemd worden zijn *Woordenschat*, die gedurende 1½ eeuw op dat gebied het hoofdwerk bleef³.

(1. Biografie - welwillend)

1921. In *Chronicon Spinozanum* schrijft W.G. van der Tak over Lodewijk Meijer dat deze zijn loffelijkste werk heeft verricht door een woordenboek uit te geven en enkele malen aan te vullen en te vermeerderen, dat voor het eerst in 1650 was gepubliceerd door

¹De Groot 1919.

²nl. van Meijer

³*NNBwb* V: 345.

ene J. Hofman, een schrijver uit Haarlem. Deze Woordenschat is door vijf opeenvolgende generaties Nederlanders gebruikt¹:

Opus maxime laudabile peregit edendo atque aliquoties supplendo augendoque vocabulario, primo anno MDCLo in lucem edito a manu J. Hofmanii, literatoris cuiusdam Haarlemensis. Verborum Thesaurus (Woordenschat) ille - hic titulus operi inscriptus erat - continens innumerabilia verba peregrina, quorum significatio Belgice versa ac explicata est, quinque generibus Batavorum succedentibus usui fuit.

(2. Wijsbegeerte - lovend)

1921. Schrijvend over ‘De geneesheeren onder Spinoza’s vrienden’, merkt I. Fischer op met betrekking tot Meijer:

Hij maakte zich voor het Nederlandsch verdienstelijk door een woordenboek: “Nederlandtsche Woorden Schat” het eerst in 1650 verschenen, en door Meijer met talrijke zelfstandige bijdragen aangevuld (1654). Het feit, dat nog tot 1805 dit woordenboek in steeds verbeterden druk verscheen, bewijst ons de beteekenis, die het had².

(2. Wijsbegeerte – welwillend)

1924. Te Winkel geeft, in *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*³, een correcte beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van de Woorden-Schat. Bij de uitgave van 1669 aangekomen, vervolgt hij:

Het bestond toen eigenlijk uit drie woordenboeken: 1 van bastaardwoorden, 2 van kunstwoorden en 3 van verouderde woorden. Het laatste was toen nieuw en litterarisch het meest van belang, omdat daarin allerlei bij oudere schrijvers voorkomende woorden gebrandmerkt werden als ouderwetsch, en opgegeven werd, welke woorden in dezen tijd konden gebruikt worden om dezelfde begrippen uit te drukken.

Hier weer het idee dat het derde deel van de Woorden-Schat het belangrijkste is geweest. Dat alle trefwoorden in deel III ‘ouderwetsch’ waren is niet juist. Het deel bood ook ongewone woorden een onderkomen. Dit misverstand is zeker in de hand gewerkt door het feit dat op de titelpagina vóórin de Woorden-Schat vanaf 1669 aangaande deel III alleen is vermeld dat het ‘verouderde woorden’ bevat.

(4. Letterkunde - welwillend)

1925. De Vooyo, in ‘Purisme’⁴, merkt op:

Het feit dat Lodewijk Meyer, de bekende Spinozist en ijverig lid van Nil Volentibus, zoveel oude en nieuwe vernederlandste woorden samenbracht in zijn Woordenschat, en vooral dat dit werk steeds omvangrijker herdrukken beleefde, bewijst dat de taalzuiveraars hun aanhang en invloed steeds zagen toenemen.

De steeds omvangrijker herdrukken van de Woorden-Schat wijzen volgens De Vooyo op de toenemende invloed der ‘taalzuiveraars’. Overigens zijn ‘vernederlandste woorden’, bastaardwoorden dus, niet de enige die Meijer opnam.

(4. Taalkunde - welwillend)

1928. J. Prinsen, in het *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis*⁵:

Meyer (...) is de samensteller en verzamelaar van de bekende “Woordenschat”.

Erg nauwkeurig is de berichtgeving niet.

(4. Letterkunde – welwillend)

¹Van der Tak 1921: 96.

²Zie Fischer 1921.

³Te Winkel 1924: 413.

⁴De Vooyo 1925. Citaat op p. 11.

⁵Prinsen 1928: 396.

1929. A.J.J. Vandevelde schrijft ten behoeve van het technisch onderwijs in Vlaanderen ‘Over vakwoorden’¹. Hij geeft ‘eene reeks vakwoorden lijsten- en boeken in verscheidene talen’. Op de lijst is opgenomen *L. Meijers Woordenschat* uit 1698. Het is opvallend dat de *Woorden-Schat* hier wordt genoemd als bron van vakwoorden voor het technisch onderwijs in Vlaanderen. Maar wel vreemd dat Vandevelde geen minder oude druk heeft gekozen.
(3. Lexicografie - welwillend)

1931. De Vooy, *Geschiedenis van de Nederlandse taal, in hoofdtrekken geschetst*²:

Uit de kring van Nil volentibus Arduum kwam een woordenboek voort, dat een puristische bedoeling had, namelijk de *Woordenschat* van Lodewijk Meyer, waarin tal van bastaardwoorden en “konstwoorden” opgenomen waren, met hun Nederlandse equivalenten, verzameld uit de werken van de voornaamste schrijvers en puristische geleerden.

Dat de *Woorden-Schat* is voortgekomen uit de kring van Nil is niet juist. Het is Hofman die in 1650 de eerste druk heeft samengesteld. Hij sterft in 1666 en heeft niets met Nil te maken gehad. Het genootschap wordt opgericht in 1669, het jaar waarin de laatste bewerking van Meijer verschijnt. Het lijkt eerder zo te zijn dat Meijer door zijn drukke bezigheden voor Nil niet meer toegekomen is aan een volgende bewerking van de *Woorden-Schat*.

(4. Taalkunde - neutraal)

1937. S. Axters stelt een *Scholastiek lexicon*³ samen. In zijn omvangrijke ‘Inleiding’ besteedt hij uitvoerig aandacht aan het lexicografische werk van Lodewijk Meijer:

Met Vondel was de Nederlandsche taal tot rijpheid gekomen. Het kon dan ook niet anders of de Nederlandsche scholastieke vaktaal zou het niet langer met een paar bescheiden woordenlijsten als die van Simon Stevin en Kok blijven stellen. In 1658 (...) schenkt Lodewijk Meyer aan den Nederlandschen stam zijn eerste wijsgeerig lexicon.⁴

En nog eens:

Aan dezen hartstochtelijken Cartesiaan met Spinozistischen inslag heeft nu de Nederlandsche stam zijn eerste Scholastiek Lexicon te danken.⁵

In de ‘Lijst der bouwstoffen’ heeft Axters van de *Woorden-Schat* alleen de druk opgenomen van 1654, benevens het deel *Konstwoorden* van 1658⁶. Een andere uitgave betreft hij niet in zijn beschouwing. Met het wijsgerig of scholastiek lexicon van Meijer bedoelt Axters het deel *Konstwoorden* uit 1658.

Axters blijkt enthousiast te zijn over de Nederlandse equivalenten die Meijer biedt voor wijsgerige vaktermen:

Wanneer we nu deze lijst van *Konstwoorden* overloopen, dan staan we gewoon verbaasd over den rijkdom waarmee om het midden van de zeventiende eeuw de Nederlandsche wijsgeerige vaktaal wist uit te pakken. Voor meer dan 7000 Latijnsche vakwoorden wordt hier een Nederlandsch *Konstwoord* aangevoerd. De overgrote meerderheid hoort bij de wijsbegeerte.⁷

Aan het aantal van 7000 vakwoorden komt Axters doordat hij alle lemmata en alle sublemmata uit deel II bij elkaar heeft opgeteld. Er staan nl. niet meer dan ongeveer 2600

¹Zie Vandevelde 1929.

²De Vooy 1931: 103.

³Het verschijnt te Antwerpen.

⁴Axters 1937: 116*.

⁵Axters 1937: 117*.

⁶Axters 1937: 167*.

⁷Axters 1937: 119*.

artikelen in het hele deel¹. Veel sublemmata in dit deel sluiten aan bij trefwoorden uit het vakgebied van de wijsbegeerte:

Dient er nog op gewezen dat Meyer het niet bij een aantal hoofdbegrippen van de Scholastiek laat? Voor begrippen als abstractio, accidens, actio, causa, cognitio, enuntiatio, forma, modus, potentia krijgen we namelijk tot een dertigtal ondergeschikte vakwoorden².

Echter, in het deel *Konstwoorden* van 1658 komen behoorlijk wat trefwoorden voor die afkomstig zijn uit andere vakgebieden dan de wijsbegeerte, zoals bijvoorbeeld recht, wiskunde, astronomie en vooral geneeskunde³.

In de volgende druk neemt Meijer geen nieuwe wijsgerige vaktermen meer op. En in de druk van 1669 worden zelfs talrijke sublemma's op het gebied van de wijsbegeerte door hem geschrapt.

Axters geeft in zijn lof dus wel een wat eenzijdige voorstelling van zaken. Meijers 'scholastiek lexicon' wordt gevormd door niet meer dan een gedeelte van het deel *Konstwoorden* van 1658, een gedeelte dat in 1663 zonder veel wijzigingen is overgenomen, en waaruit in 1669 vele sublemma's zijn geschrapt. Dat het voor zijn tijd een uitzonderlijke verzameling is geweest, lijdt geen twijfel. Voor het eigenlijke *Scholastiek lexicon*, dat Axters op zijn inleiding laat volgen, blijkt 'Meyer' een belangrijke bron.

(3. Lexicografie - lovend)

1938. In het artikel 'Spinoza's betrekking tot de geneeskunde en haar beoefenaren', schrijft H.J. Coert over Lodewijk Meijer⁴ ondermeer:

Hij was de bewerker van een verdienstelijken kunstwoordentolk (...)

Hier weer de mening dat de *Woorden-Schat* een kunstwoordenboek is geweest, waarbij de term 'kunstwoorden' een ruimere betekenis zal hebben dan Meijers term 'konstwoorden', hoewel de verouderde en ongewone woorden er niet onder gevangen kunnen worden.

(*Wijsbegeerte* – lovend)

1946. In 1686 verschijnt te Amsterdam de *Aurora*, vertaald uit het Duits van Böhme. De niet genoemde vertaler moet Jan Luyken zijn geweest. De Vooy's, in zijn *Duitse invloed op de Nederlandse woordvoorraad*, wijst erop dat Luyken puristisch gezind is en meent⁵:

waarschijnlijk in L. Meyer's *Woordenschat* vond hij hoofdstof voor element, en heerlijkmaaking voor glorificierung

De veronderstelling van De Vooy's is niet onmogelijk. De *Woorden-Schat* van 1669 geeft bij de bastaardwoorden:

Element – hoofdstof

Glorificatie -- heerlijkmaaking

Toch zegt de veronderstelling van De Vooy's misschien wel meer over het belang dat hijzelf toekent aan de *Woorden-Schat* dan over de werkelijke bron van Luyken.

(4. Taalkunde - welwillend)

1947 (I). De Vooy's schrijft over 'Duitse invloed op Nederlands purisme omstreeks 1800'⁶. Een bekend Duits purist is J.H. Campe, schrijver van verschillende woordenboeken. Het grote vijfdelige *Wörterbuch der deutschen Sprache* dateert van

¹Zie Tabel 1 op p. 158.

²Axters 1937: 120*.

³Zie Tabel 4 op p. 220.

⁴Coert 1938: 4.

⁵De Vooy's 1946: 27-29.

⁶De Vooy's 1947: 5-10.

1807 - 1812. Campe noemt het Nederlands onder zijn bronnen, en heeft dus mogelijk Nederlandse woordenboeken geraadpleegd.

De Vooyo stelt de vraag of voor bepaalde purismen het Nederlands het woord vertalend aan het Duits heeft ontleend, of dat dit andersom is gebeurd. Hij vervolgt:

Wie zich aan dit onderzoek zou wagen, vindt een belangrijk hulpmiddel in de opeenvolgende reeks drukken van Lodewijk Meyer's Woordenschat. Al dadelik doet zich de vraag voor: heeft Campe dit boek gekend en gebruikt. Dit moet, dunkt mij wel uit te maken zijn. In elk geval zullen Campe's purismen, indien ze vóór 1791¹ reeds in onze Woordenschat te vinden zijn, niet als voorbeeld van de gelijkkluidende Nederlandse woorden kunnen gelden. Wij laten daarvan enige voorbeelden volgen, waarbij ik de 8ste druk van Meyer (1720) raadpleegde ...

De Vooyo komt overigens niet ver met zijn onderzoek, in dit artikel van zes pagina's.
(4. Taalkunde - welwillend)

1947 (II). De Vooyo, in 'Iets over oude woordenboeken', wijst op het Zuid-Nederlandse woordenboek van pater Franciscus Pomey, het *Novum Dictionarium Belgico-Latinum*, te Antwerpen verschenen omstreeks het midden van de achttiende eeuw². De Vooyo raadpleegde een uitgave van 1769³:

Vermelding verdient nog, dat ook in een ander opzicht bij Pomey Hollandse invloed merkbaar is: de vreemde woorden, die hij naar een Aanhangsel verwijst, zijn begeleid door Nederlandse purismen, en deze zijn bijna alle aan Meyer's bekende Woordenschat ontleend.

Dat genoemde purismen voorkomen in de Woorden-Schat nemen we van De Vooyo graag aan. Maar hoe hij daarmee bewezen acht dat ze 'ontleend' zijn aan de Woorden-Schat wordt niet duidelijk. En om welke druk van de Woorden-Schat gaat het hier?

(3. Lexicografie - welwillend)

1947. In het *Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis* deelt J.L. Walch kort maar krachtig mee: Meyer (...) stelde een "Woordenschat" samen⁴.

(4. Letterkunde – neutraal)

1948. S.J. Fockema Andreae heeft een *Rechtsgeleerd handwoordenboek* samengesteld⁵:

Alvorens ons eigen plan uiteen te zetten willen we onze Nederlandse voorgangers opsommen. (...) Grote invloed heeft ongetwijfeld gehad het vaak herdrukte werk van Simon van Leeuwen: Nederlandse Practijk ende oeffening der Notarissen (...) Ongeveer terzelfder tijd bewerkte de geneesheer Lodewijk Meyer zijn Woordenschat van Bastaardwoorden, Konst-woorden en Verouderde woorden (1654 vlg.; laatste uitg. 1804), waarin voor de rechtstermen veelal Hugo de Groot was gevolgd.

Op de onnauwkeurigheid van hetgeen hier over de Woorden-Schat wordt opgemerkt, zullen we niet ingaan⁶. Wel is het opmerkelijk dat het *Rechtsgeleerd handwoordenboek* van 1948 de Woorden-Schat van Meijer noemt als voorganger. Inderdaad bevatte dit werk veel rechtstermen, zowel onder de bastaardwoorden als onder de konstwoorden⁷. Maar om vast

¹Waarschijnlijk is Campe omstreeks dit jaar begonnen met publiceren.

²De Franse jezuiet pater François Pomey gaf in 1664 te Lyon een omvangrijk Frans-Latijns woordenboek uit, *Dictionnaire royal des langues Française et Latine*. Van de tweede uitgave uit 1671 verscheen in 1717 te Maastricht een anonieme Nederlands-Latijnse bewerking onder de titel *Novum dictionarium Belgico-Latinum*. Tot 1795 verschenen hiervan nog veertien uitgaven, waarvan de door De Vooyo genoemde er één moet zijn. (Bron: Claes)

³De Vooyo 1947: 110-111.

⁴Walch 1947: 430.

⁵Fockema Andreae 1948: VII.

⁶Meer over het werk van Simon van Leeuwen op p. 324 e.v. van deze studie.

⁷Zie Tabel 4 op p. 220.

te stellen dat hiervoor ‘veelal Hugo de Groot was gevolgd’, zou toch eerst een uitvoerig bronnenonderzoek moeten plaatsvinden.

(3. Lexicografie - welwillend)

1952. De Vooy, in zijn *Geschiedenis van de Nederlandse taal*¹:

Uit de kring van Nil volentibus Arduum kwam een woordenboek voort, dat een puristische bedoeling had, namelijk de *Woordenschat* van Lodewijk Meyer, waarin tal van bastaardwoorden en “konstwoorden” opgenomen waren, met hun Nederlandse aequivalenten, verzameld uit de werken van de voornaamste schrijvers en puristische geleerden.

In 1931 heeft De Vooy precies hetzelfde beweerd, de *Woorden-Schat* voortgekomen uit de kring van Nil².

(4. Taalkunde - neutraal)

1952. K. ter Laan geeft een demonstratie van vage berichtgeving in zijn *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*³:

Meyer is ook de schrijver van *Woordenschat*, woordenboek van bastaard-, kunst- en verouderde woorden; herhaaldelijk gedrukt; 1654.

(4. Letterkunde - neutraal)

1953. C.L. Thijssen-Schoute, in ‘Lodewijk Meyer en diens verhouding tot Descartes en Spinoza’⁴, waardeert de *Woorden-Schat* vooral vanwege de eenheid die het werk bracht in het gebruik van Nederlandse vaktermen, in het bijzonder op het gebied van de wijsbegeerte:

Meyer's bedoeling was, dat dank zij zijn kunstwoordenschat vele lieden geen nieuwe 'kunstwoorden' op eigen hand zouden behoeven “te smeeden en verdichten” (...) En inderdaad met Meyer en diens bentgenoten, zoals Johan Bouwmeester, (...) hebben velen - van wie wij slechts onze aartsvertaler Jan Hendrik Glazemaker willen noemen - groot houvast gehad aan L. Meyer's woordenschat.

L. Meyers woordenschat heeft het Nederlandse volk lange en goede diensten bewezen, maar Meyer's ideaal, dat voor de studerende Nederlandse jeugd het aanleren van vreemde talen overbodig zou worden, is niet verwezenlijkt.

(2. Wijsbegeerte - lovend)

1954. In *Nederlands cartesianisme* besteedt C.L. Thijssen-Schoute uitvoerig aandacht aan Lodewijk Meijer en aan zijn letterkundig en vooral zijn wijsgerig werk. Betreffende de *Woorden-Schat* memoreert zij de beoordelingen van De Jager, Salverda de Grave en Axters. Bij het oordeel van De Jager tekent zij aan:

... toch dunkt het ons, dat de Jager zich een onjuist beeld vormde van de betekenis van L. Meyers woordenschat, toen hij zijn aandacht concentreerde op het derde deel van dit werk. Meyers en Koerbaghs woordenboeken zijn de bakens, waarop vooruitstrevende cultuurdragers geruime tijd gezeild hebben, en hebben als zodanig een veel belangrijker rol gespeeld dan de kunstwoordenboeken van Weiland en Kramers, die de Jager handleidingen noemt van oneindig meer waarde dan L. Meyers woordenschat.⁵

(2. Wijsbegeerte - lovend)

¹De Vooy 1952: 116.

²Zie boven: 1931.

³Ter Laan 1952: 348.

⁴Voordracht in 1953 gehouden ter algemene vergadering van het Spinozahuis te Rijnsburg. Zie Thijssen-Schoute 1967.

⁵*Nederlands cartesianisme*: 368, 369.

1959. Van J.J. Mak is het bekende *Rhetoricaal glossarium*. Naast een uitvoerige ‘Bronnenlijst’ bevat het werk een ‘Lijst van aangehaalde woordenboeken en idiotica’¹. Hierop komt voor: L. Meyer, *Woordenschat*, enz., 9e dr. (Amsterdam 1731) Waaronder hij nu juist de druk van 1731 heeft gekozen vermeldt Mak niet. De verwijzingen van Mak naar de *Woorden-Schat* blijken trouwens in het *Glossarium* niet zeer talrijk.
(3. Lexicografie - welwillend)

1957 - 1964. In zijn *Filologische opstellen* verwijst L.C. Michels soms naar de *Woorden-Schat*. Een druk noemt hij niet:

... waarbij aansluit een verwijzing naar Meyers *Woordenschat*².
... Meyers *Woordenschat* op verzwymen ... ook bij Meyer ...³
Ik bedoel de bastaardwoordenboeken van Meyer en Koerbagh ...⁴

(1960 - 4. Filologie - welwillend)

1963. In een artikel over ‘De Franse leenwoorden in de kluchten en blijspelen van G.A. Bredero’ schrijft R.F.M. Boshouwers⁵:

Voor dit onderzoek hebben we ons naast de tekst-zelf bediend van het *Rhetoricaal Glossarium* van J.J. Mak (...) en de citaten van het WNT; daarnaast van de bekende zeventiende-eeuwse dictionaire.⁶ de *Woordenschat* van L. Meyer (5de druk) en van Kiliaan.

Het blijkt nu dat de taal van Jerolimo gekarakteriseerd wordt door:

1. oudere woorden die door hun vorm het karakter⁷ van vreemd woord hebben behouden (...)
2. Jongere woorden die pas zeer recent waren overgenomen. (...) Bijna alle zijn ze opgenomen in Meyer's register van bastaardwoorden. Al spreekt Salverda de Grave ten opzichte van Meyer over “een ongelukkige neiging tot systematisch opnemen” die hem veel woorden deed noteren die in werkelijkheid wellicht nooit gebruikt zijn, dan kan men uit het voorkomen by Meyer of elders én bij Br. tezamen toch met veel meer recht tot inburgering besluiten.

Boshouwers ziet hier over het hoofd dat Meijer waarschijnlijk bastaardwoorden heeft ontleend aan Bredero. De twee vindplaatsen worden in dat geval gereduceerd tot één. Veel van de bastaardwoorden die Boshouwers heeft aangetroffen zowel bij Bredero als in de *Woorden-Schat* van 1669, zijn trouwens al te vinden in 1650 in de *Woorden-Schat* van Hofman. In elk geval speelt de *Woorden-Schat* in dit artikel een belangrijke rol.

(3. Lexicografie - lovend)

1964. Het vierde deel van de *Bibliotheca Belgica bibliographie générale des Pays-Bas*⁸ geeft een beschrijving van alle drukken van de *Woorden-Schat* van ‘Meyer (Louis)’.

Over het nieuwe derde deel van 1669 wordt opgemerkt⁹:

¹Mak 1959: XXIX.

²Michels 1957-1964 I: 85.

³Michels 1957-1964 II: 221 en 238.

⁴Michels 1957-1964 III: 101.

⁵Boshouwers 1963.

⁶Deze punt zal een komma moeten zijn.

⁷Lees: karakter.

⁸*Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays Bas*, heruitgave in 7 dln. Brussel 1964-1975.

Betreffende de *Woorden-Schat* zie deel IV: 369-373. Eerste uitgave *Bibliotheca Belgica*, in 54 delen, Gent - Den Haag 1880-1923.

⁹Op p. 371.

Il est à remarquer qu'un certain nombre de ces mots qui à l'époque de la publication du volume étaient déjà considérés comme vieillis dans les provinces septentrionales des Pays-Bas, sont encore actuellement en usage dans les Flandres.

Sommige woorden uit het derde deel, die in de tijd van publicatie in de noordelijke Nederlanden als verouderd werden beschouwd, zijn in Vlaanderen nog steeds in gebruik... Hier speelt weer het misverstand mee dat het derde deel uitsluitend verouderde woorden zou bevatten.

(1. Bibliografie - neutraal)

1968. In de *Moderne encyclopedie der wereldliteratuur*¹ schrijft W.C.J. Buitendijk een bijdrage over Meijer. Over de Woorden-Schat:

De 5e druk (1669) werd door Meyer vermeerderd met een collectie 'verouderde woorden', grotendeels op onkritische wijze ontleend aan Kiliaen's Etymologicum.

Deel III als een collectie verouderde woorden en het 'op onkritische wijze' ontleen aan Kiliaan... Het zijn meningen die al eerder zijn vernomen.

(1. Letterkunde - kritisch)

1969. R. Reinsma Rzn is de samensteller van het *Glossarium van Nederlandse oude rechtstermen*. In 1969 verschijnt een derde druk, waaraan twee gestencilde uitgaven vooraf zijn gegaan. In de Inleiding zet Reinsma het doel van het glossarium uiteen²:

Het onderzoek van de Werkgroep Grote Raad van Mechelen betreffende 15e- en 16e-eeuwse rechtsbronnen maakte het voor de medewerkers van het project op den duur wenselijk, te beschikken over een apparaat waarin rechtstermen die zij dikwijls in de processtukken aantreffen, verklaard werden.

Het glossarium beoogt korte woordverklaringen. Eén van de dertien bronnen is:

L. Meyer, *Woordenschat* (...) 8e vermeerderde en verbeterde druk. Amsterdam, bij Jan Boom, 1726.

Bij vergelijking met de *Woorden-Schat* van 1720 blijkt uit het deel bastaardwoorden een beperkt aantal artikelen volledig te zijn overgenomen:

Evocatie: uitroeping / verdaaging / overdaaging / trekking voor hooger recht
Exhiberen: daar stellen / op wijzen / uitleeveren / bybrengen / voordragen / vertoonen / te voorschijn brengen / voor den dag brengen / overleveren

Een volgende uitgave, het *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen*, verschijnt in 1977, nu bezorgd door M. van Hattum en H. Rooseboom. Deze vierde druk is wel drie maal zo omvangrijk als de voorgaande, doordat 'alles wat ook maar enigszins met wet of recht te maken kon hebben' werd opgenomen³. Opnieuw dient als bron, maar nu correct opgegeven:

L. Meijers *woordenschat* (...) De achtste druk / Alom veel vermeerderd en verbetert. Amsteldam, By Jan Boom, op de Cingel, by den Jan-Roon-Poorts-Toorn, 1720.

Enkele artikelen die het *Glossarium* van 1969 uit de *Woorden-Schat* had overgenomen zijn vervallen, maar er zijn er meer bijgekomen.

(1973 - 3. Lexicografie - welwillend)

1972. Van F.M. Claes is een bijdrage over 'Nederlandse benamingen van woordenlijsten en woordenboeken tot 1600'⁴. De anonieme *Nederlandtsche woorden-schat* van 1650 dient

¹Hilversum, 9 dln. 1963-1977. Bijdrage over Meijer in deel V.

²*Glossarium rechtstermen* 1969: I.

³*Glossarium rechtstermen* 1977: VII, VIII.

⁴Zie Claes 1972 (a).

als bewijs voor het gebruik van samenstellingen met 'schat' in titels van woordenboeken. Claes wijst op twee artikelen in dit werkje:

Vocubulaar -- vertaal-boeck / woord-boeck
Dictionaris -- Woord-boeck

Hij concludeert dat 'woord-boeck' hier equivalent is zowel van 'Vocubulaar' als van 'Dictionaris'.

(3. Lexicografie - welwillend)

1973. W. van den Berg doet onderzoek naar *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840*. In het derde hoofdstuk, over het voorkomen van de term 'romantisch' in de Nederlandse woordenboeken, zijn 163 woordenboeken opgesomd, waaronder alle drukken van de *Woorden-Schat*.

Als voetnoot is opgenomen¹:

De eerste uitgave van de *Woorden-schat* werd verzorgd door J. Hofman. De latere drukken nam L. Meyer voor zijn rekening...

Dit wekt de indruk dat Meijer alle latere drukken heeft bewerkt. Een indruk die wordt versterkt door het weergeven van de titel, te beginnen in 1669, en tot in 1805 toe, met 'L. Meyer, *Woordenschat*'.

Tot het jaar 1660 is een Nederlands substantief 'roman' kennelijk niet zo algemeen geaccepteerd, dat men het woord in de woordenboeken wil opnemen, meent Van den Berg:

Kroongetuige lijkt me in dit opzicht de *Nederlandsche Woorden-schat* (1650), waarin verschillende uitheemse woorden worden verantwoord, maar het substantief roman ontbreekt.²

In 1777 wordt de term 'roman' in de *Woorden-Schat* opgenomen. Van den Berg:

Meyers *Woordenschat* illustreert duidelijk hoe weinig betrouwbaar langlopende woordenlijsten zijn (...) pas in 1777 wordt het substantief roman opgenomen.³

Van den Berg veronderstelt hier een volledigheid in het opnemen van bastaardwoorden die de *Woorden-Schat* in 1650 niet bezat en ook daarna nooit beweerd heeft te bezitten. Onvolledigheid is niet gelijk te stellen met onbetrouwbaarheid.

Het is de vraag of de term 'roman' vóór 1777 in de *Woorden-Schat* ontbreekt omdat het woord te ongewoon is, of juist omdat het te algemeen is. Voor Meijer is dit laatste waarschijnlijk het geval geweest. We zien hoe hij in 1658 het woord 'roman' al gebruikt in het blijspel *De looghenaar*, een stuk dat hij schreef omstreeks 1653⁴. Ook in de 'Voorreeden' van het *Ghulde vlies*, een treurspel met konst- en vlieghwerken uit 1667, bezigt Meijer het woord 'roman'⁵:

De looghenaar: Ghy zoud een Feniks zijn in't dichten van Romans.

Ghulde vlies: ...en die 'er een Roman af wilde toestellen, zoude verscheidene daghen daar meede

(3. Lexicografie - kritisch)

doorbrengen.

1977. N.E. Algra en H.R.W. Gokkel, bewerkers van het *Rechtsgeleerd handwoordenboek* van Fockema Andreae uit 1948, nemen in de vierde druk een groot deel van de oorspronkelijke inleiding over. Ook zij geven Lodewijk Meyer met zijn *Woorden-Schat* een plaats onder hun Nederlandse voorgangers⁶.

(3. Lexicografie - welwillend)

¹Van den Berg 1973: 85n.

²Van den Berg 1973: 86.

³Van den Berg 1973: 91.

⁴Op p. 11.

⁵Voorreeden p. [7].

⁶Fockema Andreae 1977. 'Uit de oorspronkelijke inleiding' p. [5].

1977. H.G. Hubbeling schrijft in zijn Inleiding tot *Spinoza Briefwisseling*¹ over *L. Meyers woordenschat*:

Dit belangrijke werk heeft er veel toe bijgedragen eenheid te brengen in de Nederlandse wetenschappelijk-wijsgerige vaktaal, die in de zeventiende eeuw rijker was dan nu!

Positieve waardering uit wijsgerige hoek.

(2. Wijsbegeerte - lovend)

1977. F. de Tollenaere, in 'De lexicografie in de zeventiende en achttiende eeuw'²:

Naast Den schat der Duytscher talen van Jan van den Werve (...) verscheen uit de kring van Nil volentibus arduum een tweede bastaardwoordenboek met een puristische bedoeling, de Nederlandtsche woorden-schat (Haarlem 1650) die van 1654 af onder de naam van Lodewijk Meyer werd uitgegeven en tot 1805 nog twaalf herdrukken beleefde; van 1669 af werd er ook een afdeling met verouderde woorden aan toegevoegd.

Nog eens de misvatting dat de Woorden-Schat ontstaan is in Nil-kringen. Dit idee vinden we al in 1925 bij De Vooy's. De Woorden-Schat beleefde geen twaalf, maar elf herdrukken.

(3. Lexicografie - neutraal)

1977. In een artikel over 'De studie van Nederlandse woordenboeken'³ benadrukt J.J. van der Voort van der Kleij het belang van de bestudering van Nederlandse woordenboeken. Dit geldt ook de Woorden-Schat, die 'te lang verguisd is gebleven':

De Woordenschat van Meyer, in de zeventiende eeuw en later regelmatig herdrukt (...) is te lang verguisd gebleven. Een onderzoek naar de rubrieken 'Bastaardwoorden', 'Konstwoorden', voor de geschiedenis van de Nederlandse wijsgerige vaktaal bijzonder instructief, en 'Verouderde woorden' is tot op heden niet ondernomen.

(3. Lexicografie - welwillend)

1983. W. Hendriks bespreekt in *Dokumentaal*⁴ het boek *Wegwijs in woordenboeken* van D. Geeraerts en G. Janssens⁵. Hij merkt op:

Ook binnen de gekozen beperkingen valt het als een manco op dat geen melding wordt gemaakt van *L(odewijk) Meyer's Woordenschat*, dat een drietal eeuwen een gezaghebbend woordenboek is geweest.

Driehonderd jaar is wel erg lang...

(3. Lexicografie - lovend)

1984. In zijn bijdrage 'J.H. Glazemaker, an early translator of Spinoza' blijkt F. Akkerman ervan overtuigd dat de Woorden-Schat door Glazemaker, bij het vertalen van Spinoza's werk, werd geraadpleegd⁶:

Meyer wrote a dictionary that gave Dutch equivalents for a large number of foreign infiltrations. It is certain that Glazemaker made use of this book...

(2. Wijsbegeerte - welwillend)

1984. In een hoofdstuk over 'De vertaalwoordenboeken van de 17de en 18de eeuw', in *Van woordenlijst tot woordenboek*, acht Van Sterkenburg het woordenboek van Meijer extra aandacht waard omdat het zo ongekend populair is geweest:

¹Op p. 43.

²Bakker en Dibbets 1977: 219-227.

³Van der Voort van der Kleij 1977.

⁴Hendriks 1983.

⁵Assen 1982.

⁶Akkerman 1984: 25.

Natuurlijk is met de hier genoemde auteurs en werken de zeventiende-eeuwse lexicografie niet voldoende recht gedaan en is niet alles geïnventariseerd. (...) Het lijkt mij juist om de aandacht thans niet te versnipperen over een groot aantal titels, maar liever uitvoeriger stil te blijven staan bij het woordenboek van L. Meyer met zijn typische en archaische woorden, omdat het zo'n ongekeerde populariteit beleefd heeft.¹

(3. Lexicografie - welwillend)

1984. G.R.W. Dibbets besteedt aandacht aan “De woorden-schat uit Montanus’ Spreeckonst”². Hij vergelijkt de - vaak zeer eigenaardige – Nederlandse equivalenten die dominee Montanus geeft voor bastaardwoorden en kunstwoorden, met de equivalenten die de Woorden-Schat voor deze woorden vermeldt. Dibbets concludeert dat Meijer termen uit *De spreeckonst* heeft overgenomen, hoewel dit voor slechts drie termen met volstrekte zekerheid is vast te stellen³.

(3. Lexicografie – neutraal)

1984. Zo groot als de waardering is voor het lexicografisch werk van Meijer bij degenen die zich bezighouden met de wijsbegeerte, zo gering is die waardering vanuit de kringen der medische wetenschap. Meijers belangstelling voor termen uit de geneeskunde, en voor de kruidkunde die daarbij aansloot, is in feite groter geweest en langduriger dan die voor de wijsbegeerte⁴. Zijn Nederlandse terminologie voor uitheemse termen uit geneeskunde en kruidkunde is indrukwekkend.

De medische wetenschap is echter tot in de twintigste eeuw het Latijn blijven gebruiken als voertaal. Voor Nederlandse vaktermen bestond niet veel belangstelling in dit vakgebied. In 1984 schrijft G.A. Lindeboom in de *Dutch medical biography* over Meijer:

M. left no medical writings;
he has no significance for medicine⁵.

Om aan deze frappante uitspraak een oordeel te verbinden over de Woorden-Schat, terwijl de schrijver het werk waarschijnlijk nooit heeft gezien en het niet eens noemt, gaat ons wat te ver. De uitspraak van Lindeboom moet het hier dus zonder etiket stellen.

1985. Een nauwkeurig overzicht van leven en werk van Meijer is afkomstig van E.C.J. Nieuweboer in *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*⁶. Over de Woorden-Schat:

De vijfde druk (1669) werd door Meyer vermeerderd met een collectie 'verouderde woorden', grotendeels op onkritische wijze ontleend aan Kiliaens Etymologicum. Dit werk leverde een bijdrage tot de eenheid in de Nederlandse wetenschappelijk-wijsgerige vaktaal.

Bijna niemand die iets schrijft over de Woorden-Schat schijnt te weten dat in het derde deel ook ongewone woorden zijn ondergebracht. En weer duikt hier het ‘op onkritische wijze ontleend’ op...

(1. Letterkunde - welwillend)

1986. Over Meijer schrijft A. Bossers in een bijdrage ‘Nil volentibus arduum: Lodewijk Meyer en Adriaan Koerbagh’⁷:

¹Van Sterkenburg 1984: 42.

²Dibbets 1984.

³Meer hierover op p. 302 van deze studie.

⁴Zie Tabel 4 op p. 220.

⁵Lindeboom 1984.

⁶Zie Nieuweboer 1985.

⁷Bossers 1986.

Als taalkundige heeft hij met zijn *Woordenschat* een autoriteit verworven, die tot in het begin van de negentiende eeuw heeft standgehouden.

In een noot voegt hij eraan toe:

Voor een correct overzicht van de verschillende edities van de *Woordenschat*, zie: W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840*, Assen, 1973...

Het overzicht van Van den Berg is zo correct niet, zoals we hebben geconstateerd bij het jaar 1973. Wel komt het ons voor dat Bossers het gezag van Meijers lexicografische werk positief beoordeelt.

(4. Letterkunde – welwillend)

1988. In zijn artikel 'Neoklassiek en postmodern. Een morfo-lexicografische verkenning', noemt M.C. van den Toorn als één van zijn bronnen¹:

1698 L. Meijer, *Woordenschat* ...

Dit is een veel gevolgde manier van benoeming, die echter verwarring in de hand werkt. Niemand zal uit een dergelijke aanduiding concluderen dat een ander dan Meijer de verantwoording heeft gedragen voor de uitgave. Toch is het al de tweede uitgave na diens dood in 1681.

(3. Lexicografie - neutraal)

1990 – 1993. De *Winkler Prins* meldt aangaande 'Meyer, Lodewijk':

Hij verzorgde vanaf de tweede druk J.H. Hofmans *Nederlantsche woordenschat*².

Hofman krijgt hier een voorletter extra en de vermelding geeft de indruk dat Meijer na Hofman alle volgende uitgaven van de *Woorden-Schat* heeft bezorgd.

(1992 - 1. Biografie – neutraal)

1991. J.L.M. Hulsker wijst in het proefschrift *Petrus Montanus' Spreekonst nader besproken*, op 'vier typisch Montaanse vertalingen van drie leenwoorden'³ die Meijer in 1654 heeft opgenomen in de *Woorden-Schat*. Hij concludeert dat de *Spreekonst* Meijer bekend moet zijn geweest.

Opvallend is de nonchalante manier waarop Hulsker deze zeer spaarzaam gehanteerde bron aanduidt:

In Lodewijk Meijers *Woordenschat* [Amsterdam 1654; zie Meijer 1688] ...⁴

Meijer, L.: *Woordenschat* (...) Amsterdam, 1688 [6e. ed. (1e ed. 1654)].⁵

De titels kloppen niet, bovendien is de editie van 1654 de tweede, en is de uitgave van 1688 er geen van Meijer.

(4. Taalkunde - welwillend)

1991. Het documentatieblad *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* bevat een bijdrage van G.R.W. Dobbets over 'Koks Burgerdijkvertalingen en de Nederlandse woordenschat'⁶. Als besluit van zijn bijdrage somt Dobbets 41 uitheemse vaktermen op van Burghersdijk, met Kóks vertaling in het Nederlands erbij. Hij vergelijkt deze lijst met de *Woorden-Schat* van 1650 en van 1654. In 1650 blijkt hierin ongeveer 25% van de uitheemse termen met dezelfde vertaling voor te komen, in 1654 maar liefst 88%. Dobbets

¹Van den Toorn 1988: 97.

²Deel 16: 53.

³Hulsker 1991: 171.

⁴Hulsker 1991: 171.

⁵Hulsker 1991: 328.

⁶Dobbets 1991 (b).

concludeert dat Meijer zijn woordenboek dus duidelijk heeft aangevuld met uitheemse vaktermen met hun Nederlandse synoniemen uit Kók's Burghersdijkvertalingen.

Hoewel Meijer ook rechtstreeks vertalingen kan hebben ontleend aan werken die voor Kók als bron dienden, zal Dibbets het met deze conclusie toch wel bij het rechte eind hebben. Enigszins anders is het gesteld met wat hij zegt over Meijers vertaalde *Philosophia*:

Dat Meijer geen blinde volgeling van zijn inmiddels overleden halfbroer is geweest wat diens nederlandstalige terminologie betreft, mag blijken uit *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture* (de vertaling van het eveneens anoniem verschenen *Philosophia S. Scripturae interpres*, dat Meijer wordt toegeschreven). Weliswaar gaf hij *affectio* daar met 'aendoening' weer (p. 98), *homonymia* met 'gelijksnaamigheid' (p.3), *relatum* met 'betreckigh' (p.7)¹, daar staat tegenover dat *amphibolia* met 'twijffelsinnigheydt' (p.7), *definitio* met 'bepaling' (p.8) en *tropus* met 'woordtwisseling' (p.89)² zijn vertaald. Het kan zijn dat Meijer op deze manier een mist van termen rond zijn vertaling opriep om niet als auteur van dit discussie uitlokkende boek te worden aangewezen. Het kan evengoed zijn dat dit termengebruik erop wijst dat Meijer niet de vertaler is geweest dan wel afstand wenste te bewaren ten opzichte van de termen van de door hem zo veelvuldig geprezen Kók.

Dat Meijer geen blinde volgeling is van zijn halfbroer wat diens nederlandstalige terminologie betreft, is zeker waar. Dat hij een rookgordijn heeft willen opwerpen door in *De philosophie* Nederlandse termen te gebruiken die afwijken van die van Kók, of zelfs dat hij niet de vertaler van *De philosophie* is geweest, lijkt minder aannemelijk.

In 1667 verschijnt *De philosophie* en in 1663 vindt men in de *Woorden-Schat* – trouwens ook al in 1654 – de synoniemen van Kók, en de afwijkende synoniemen van Meijer, die Dibbets hier noemt, reeds vrijwel geheel broederlijke bijeen:

W-S 1663 II Amphibolia - dubbelzin
Amphibologia - twijfelreden / twijfelzin / dubbelzinnigheid / dubbelspraak
/ dubbelzin

(Kók, lijst Dibbets: amphibolia - dubbel-zin
Meijer, *Philosophie*: amphibolia - twijffelsinnigheydt
Dit geval is het minst overtuigend van de drie.)

W-S 1663 II Definitio - bepaling / uitbeelding
(Kók, lijst Dibbets: definitio - uit-beelding
Meijer, *Philosophie*: definitio - bepaling)

W-S 1663 II Tropus - waaling / woordtwisseling / woordtwaaling
(Kók, lijst Dibbets: tropus - waaling
Meijer, *Philosophie*: tropus - woordtwisseling)

Hier is dus geen sprake van opzettelijke geheimzinnigheid. *De philosophie* verwees op p. 14 zelfs ronduit naar de *Woorden-Schat*, en het was algemeen bekend dat Meijer van dit woordenboek de samensteller was³.

Toch stelt Meijer zich onafhankelijk op bij het kiezen van Nederlandse synoniemen voor uitheemse vaktermen, ook tegenover zijn eigen *Woorden-Schat*. Duidelijk zien we dit in zijn anoniem verschenen *Italiaansche spraakkonst* van 1672. Van de talrijke vertalingen die hij in dit werk geeft voor uitheemse vaktermen, is in de *Woorden-Schat* van 1669 niet meer dan 59% volledig terug te vinden⁴.

(2. Wijsbegeerte – neutraal)

¹Deze drie stemmen dus overeen met hetgeen Kók geeft. (I.v.H.)

²Deze drie wijken dus af van hetgeen Kók geeft. (I.v.H.)

³Zie p. 400 in deze studie.

⁴Zie Van Hardeveld 1997 (b).

1991. Gerardine Maréchal heeft een nieuwe uitgave bezorgd Duijkerius' werk, als *Het leven van Philopater en Vervolg van 't leven van Philopater*, een spinozistische sleutelroman uit het einde van de zeventiende eeuw. Zij blijkt bij haar uitgave de *Woorden-Schat* te raadplegen, waarvan ook zij de titel niet onberispelijk weergeeft:

Bij de woordverklaringen was het mijn streven de tekst begrijpelijk te maken voor de twintigste-eeuwse lezer (...) voor veel nu niet meer gebruikte woorden en barbarismen heb ik Lodewijk Meyers *Woordenschat* (Amsterdam 1688, 6e druk, afdeling 1. Bastaardt-

woorden (...) geraadpleegd.¹

(**2. Wijsbegeerte - welwillend**)

1992. Italiaanse handelstermen uit zestiende en zeventiende-eeuwse Nederlandse teksten heeft J.A.M. de Bruijn-van der Helm bijeengebracht in haar proefschrift *Merce, moneta e monte*. Het zijn er in totaal 194. Onder haar bronnen heeft ze opgenomen de *Woorden-Schat* van 1654 en de *Woorden-Schat* van 1669. Bij Meijer blijken ongeveer 40 Italiaanse handelstermen voor te komen:

1654 Adi, heden, van daagh ...

1654 Bancqueroutier, banck-breker / achter-uytvaarder ...

1654 Brutto, 't onsuyver ...

1654 Capitaal, hoofd-som / hoofd-saack / hoofd-schult ...

1669 Deposito, uitghezet op ghelt-winst ...

1654 Lazo, op-gelt ...

1669 Saldo, slot / slot van afrekening ...

Twaalf van de handelstermen die De Bruijn-van der Helm bij Meijer signaleert, geeft Hofman al in 1650.

(**3. Lexicografie - welwillend**)

1992. In zijn omvangrijke uitgave van de *Trijntje Cornelis* van Huygens verwijst H.M. Hermkens zeer sporadisch naar de *Woorden-Schat* van 1669, bijv. bij de verklaring van 'contentement' en bij die van 'resconter'.²

(**4. Filologie - welwillend**)

1993. H. Krop noemt in het artikel 'De wijsbegeerte en het Nederlands' de Burgersdijk-vertalingen van A.L. Kók. En hij vervolgt:

Deze vertalingen van Kók gebruikte Lodewijk Meyer als bron voor zijn bewerking van de *Nederlandsche Woorden-schat* van J. Hofman. Meyers bijdrage bestond vooral in de toevoeging van een lijst van 'konstwoorden', dat wil zeggen een lijst van meer dan 7000 Nederlandse wetenschappelijke en vooral wijsgerige termen.³

Het getal van 7000 is in dit verband reeds eerder genoemd, namelijk door S. Axters in zijn *Scholastiek lexicon*.⁴

(**2. Wijsbegeerte - neutraal**)

1993. Een bijdrage over de werkzaamheden van Nil volentibus arduum is geschreven door Ton Harmsen⁵. Daarbij komt de *Woorden-Schat* ter sprake:

Lodewyk Meyer (...) had (...) in de eerste plaats naam gemaakt als taalkundige door in 1654 een nieuwe uitgave te bezorgen van de *Nederlandsche woorden-schat* van J. Hofman. In de schijnbaar onschuldige vorm van woordverklaringen verpakte Meyer nieuwe opvattingen

¹Maréchal 1991: 37.

²Hermkens 1992, deel II, vol. 2, r. 117 en 141.

³Krop 1993, nl. op p. 97.

⁴Op p. 119*. Zie boven: **1937**.

⁵*Nederlandse literatuur, een geschiedenis*: 276-281.

over mens en maatschappij. Hij had ook vriendschappelijke contacten met de kring rond Adriaen Koerbagh, de auteur van een soortgelijk woordenboek.

Deze visie op de Woorden-Schat is wel zeer ongewoon. Bewijsplaatsen ontbreken. Waarschijnlijk zijn hier de hoedanigheden van het lexicografisch werk van Koerbagh, met name van diens *Bloemhof*, bijgeschreven op de rekening van Meijer.

(4. Letterkunde - neutraal)

1994. Grote aandacht besteedt P. Steenbakkers in zijn boek *Spinoza's Ethica from manuscript to print* aan Lodewijk Meijer. Ook de Woorden-Schat wordt genoemd:

In 1654, he edited J. Hofman's purist dictionary, *Nederlandsche woordenschat of 1650*. The work had an enormous success: during Meyer's lifetime three more editions appeared, and after his death it went through another seven editions, the last one in 1805.¹

Hier dus waardering uit wijsgerige hoek, met een accurate vermelding van de uitgaven die Meijer zelf, na zijn dood, niet voor zijn rekening nam.

In 1654 Meyer was already in charge of the second edition of this work, but it was not until the fifth, published in 1669, that his name appeared on its title-page. By this time, the thesaurus had been considerably expanded: part one was still basically Hofman's old thesaurus of foreign words, but Meyer had added a part with technical terms in the sciences and arts, and one with archaic words. This dual authorship may account for some discrepancies between the first part and the rest of the book. In L. Meijers *Woordenschat of 1669* we find 'hartstocht' as one of the synonyms listed under *Affectie* and *Passie*, which are both entries belonging to Hofman's part one; and under *Affectus* and *Passio*, in Meyer's part two. Surprisingly, 'harstocht' does not occur in Meyer's entry *Affectio*.²

Uit dit fragment blijkt dat Steenbakkers wel wat meer ziet dan er geweest is. In 1650 bevat de gehele Woorden-Schat ongeveer 3.700 artikelen, in 10.500 woorden. In 1669 bevat het eerste deel van de Woorden-Schat ongeveer 7.300 artikelen, in 25.300 woorden. Het grootste gedeelte van het deel *Bastaardwoorden 1669* is dus van Meijer zelf afkomstig. Voor het trefwoord **Passie** heeft Hofman in 1650 de betekenis **hartstocht** overigens niet vermeld. Ook die betekenis moet door Meijer zijn opgenomen.

Waarschijnlijk heeft het trefwoord **Affectio** dat in 1669 in deel II staat, als domein van herkomst de geneeskunde, en ontbreekt daarom als betekenis het woord **hartstocht**. Dit lijkt aannemelijk door het artikel dat erop volgt:

W-S 1669 II: *Affectio* -- andoening
 Affectio coeliaca -- afghank van onvolkooke ghijl
 Hypochondriaca -- mildtucht / mildtziekte
 Hysterica -- opstyghing

(2. Wijsbegeerte - welwillend)

1994. In zijn artikel 'Oude dateringen van Nederlandse woorden' geeft F. Claes een lijst met dateringen van Nederlandse woorden, ouder dan die in de 15de druk (1991) van het *Etymologisch woordenboek* van De Vries / De Tollenaere worden vermeld³.

Nadat Claes aanvankelijk vooral in oude woordenboeken, vaak bronnen van Kiliaan, naar oude bewijsplaatsen had gezocht, raadpleegde hij langzamerhand ook andere werken. Voor de latere periode vond hij vooral nog bewijsplaatsen in de 17de-eeuwse Woorden-Schat van Hofman en Meijer.

Claes geeft in dit artikel een lijst van 798 woorden - soms taalkundig nauw verwante woorden - waarvoor hij een oudere bewijsplaats heeft kunnen vinden. Bezien we de resultaten, dan blijkt hij voor ongeveer 71 woorden een oudere vindplaats te hebben

¹Steenbakkers 1994: 17, 18.

²Steenbakkers 1994: 111.

³Claes 1994. Voor een reactie van De Tollenaere zie onder: **1997**.

aangetroffen in de Woorden-Schat. Daarvan staan er 27 bij Hofman, en 44 in een uitgave van Meijer. Preciseren we de 44 vindplaatsen bij Meijer, dan blijken er 9 voor te komen in de ongedeelde uitgave van 1654, 17 in de delen met bastaardwoorden en 18 in de delen met kunstwoorden. Het derde deel levert geen oudere bewijsplaatsen.

Voor de delen bastaardwoorden en kunstwoorden van Meijer, en in het bijzonder voor het bescheiden werkje van Hofman, is dit een opmerkelijke uitkomst, die laat zien dat in de Woorden-Schat ook minder bekende trefwoorden een plaats vonden.

(3. Lexicografie - lovend)

1995. Niet onbelangrijk blijkt de rol die de Woorden-Schat is toebedeeld in *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*, van M.J. van der Wal. Het deel is verschenen in de reeks 'Nederlandse cultuur in Europese context; monografieën en studies'. En hiermee heeft de Woorden-Schat zijn intrede gedaan binnen het Europese samenwerkingsverband...

Het beoefenen van de wetenschappen in de moedertaal, het opnemen in een woordenboek van de gebruikte inheemse equivalenten voor uitheemse wetenschappelijke termen, het gangbaar worden van de inheemse terminologie, het zijn volgens Van der Wal alle drie onderdelen van 'het standaardisatie-proces'. Dat met betrekking tot het Nederlands de Woorden-Schat hierbij in beeld komt, het woordenboek dat inheemse equivalenten heeft gegeven voor velerlei uitheemse wetenschappelijke termen, is niet verwonderlijk.

Meijer noemt in de Woorden-Schat van 1658 de geleerde musicus I.A. Ban als bron voor kunstwoorden met hun vertaling¹. Ban had namelijk in 1643 twee woordenlijsten opgenomen in zijn *Kort sangh-bericht*². Deze bevatten uitheemse vaktermen, met een vertaling in het Nederlands. In de woordenlijsten komen muziektermen voor, maar ook andersoortige termen uit de voorreden.

In *De moedertaal centraal* wil Van der Wal nagaan hoe sterk de door Meijer aangeduide invloed van Ban in de Woorden-Schat is geweest. Daarvoor moeten 'de muziektermen en aanverwante termen in dit woordenboek gecheckt worden'³. Als Bijlage nr. 3 is daarom opgenomen een lijst met 'Muziektermen van Joan Albert Ban'.

Voorop staat steeds de term van Ban in het Latijn, daarna volgt zijn Nederlandse term. Daarachter zijn de Nederlandse equivalenten geplaatst uit de Woorden-Schat van 1669, zowel uit het deel Bastaardwoorden als uit het deel Kunstwoorden.

Voor de Latijnse vakwoorden van Ban blijken in de Woorden-Schat van 1669 in totaal 66 verschillende Nederlandse betekenissen te zijn aangetroffen die ook in de lijsten van Ban voorkomen.

Bij deze lijst, met 'Muziektermen van Joan Albert Ban', kan men wel enkele lexicografische kanttekeningen plaatsen. Ongeveer een derde deel van de 66 Nederlandse betekenissen sluit aan bij trefwoorden die niet speciaal in de muziek thuishoren⁴. Zij komen op meer plaatsen voor dan bij Meijer en Ban. Dat ze bij beiden worden gevonden, wil dan ook niet zeggen dat Meijer ze van Ban zou hebben overgenomen:

arithmetică – telkonst	discipulus -- leerling
cartilago – kraakbeen	grammatica -- letterkonst

¹W-S 1658 titelpagina deel II.

²Verschenen te Amsterdam.

³Van der Wal 1995: 94.

⁴Ook Van der Wal spreekt, p. 94, over algemene termen bij Ban, maar in Bijlage 3 zijn ze toch terechtgekomen op de lijst 'Muziektermen van Joan Albert Ban'.

Van de 66 betekenissen die in de *Woorden-Schat* van 1669 zijn aangetroffen, blijken bovendien de meeste al ver vóór deze druk voor de eerste keer in het woordenboek te zijn ondergebracht:

In 1669 : 1 betekenis
 In 1663 : 1 betekenis
 In 1658 : 3 betekenissen
 In 1654 : 50 betekenissen
 In 1650 (Dus reeds bij Hofman): 11 betekenissen

Meijer heeft vrijwel alle specifieke muziektermen voor de eerste maal opgenomen in de uitgave van 1654, elf jaar na hun publicatie door Ban. Dat zegt dus wel iets over Meijers waardering voor de termen die Ban geeft, maar het zegt iets minder over de bekendheid die deze Nederlandse muziektermen in ons taalgebied behielden.

Over de resultaten van de vergelijking in Bijlage nr. 3 schrijft Van der Wal¹:

Van de in Meijer opgenomen 31 muziektermen die uit één woord bestaan, vertonen 29, dat is ongeveer 94% invloed van Ban. Van de 10 opgenomen muziektermen die uit een woordgroep bestaan vertonen 9 invloed van Ban, dat wil zeggen 90%. Hiermee hebben we een aardige indicatie van Bans invloed...

Meer dan een indicatie kan het inderdaad niet zijn. Overeenkomst van Meijer met Ban wijst wel op een mogelijke, zelfs waarschijnlijke invloed van Ban. Maar overeenkomst kan geen invloed bewijzen als geen uitvoerig onderzoek heeft plaatsgevonden naar alle andere bronnen waaraan Meijer in 1654 Nederlandse muziektermen kan hebben ontleend.

(4. Taalkunde - welwillend)

1997. Een reactie op het artikel van Claes, ‘Oude dateringen van Nederlandse woorden’², geeft F. de Tollenaere in zijn voorwoord bij de twintigste druk van het *Etymologisch woordenboek*³:

Tegen veel van zijn⁴ vroege dateringen uit Hofman (1650) en Meijer, *Woordenschat*, (1658, 1663) sta ik kritisch. De nestor der Nederlandse romanisten, J.J. Salverda de Grave, heeft er reeds in 1906 op gewezen⁵, dat L. Meijer Franse en Latijnse woordenboeken als bronnen heeft gebruikt, zodat men kan betwijfelen, of de woorden die hij⁶ opneemt hier werkelijk in gebruik zijn geweest.

Ondanks zijn bedenkingen, heeft De Tollenaere toch bijna de helft van Claes' oudere dateringen, afkomstig van Hofman of Meijer, in de twintigste druk overgenomen. Hierbij is het aandeel van Hofman percentage-gewijs groter dan dat van Meijer⁷. Waarom De Tollenaere in zijn voorwoord de verschijningsjaren 1654 en 1669 van de *Woorden-Schat* ongenoemd laat, is niet duidelijk, want ook deze drukken hebben oudere vindplaatsen opgeleverd.

Dat De Tollenaere aarzelt alle trefwoorden van Meijer als ‘hier gebruikt’ te klasseren, is begrijpelijk, in het bijzonder ten aanzien van diens konstwoorden, uitheemse wetenschappelijke termen. Maar waarom zou hij vroegere vindplaatsen, aangetroffen bij Hofman of Meijer, niet vermelden indien er voor de desbetreffende woorden ook andere vindplaatsen zijn, al is het van wat later datum? Het simpele feit dat de woorden waarom het in dit geval gaat, reeds in het *Etymologisch woordenboek* waren opgenomen voordat

¹Van der Wal 1995: 96.

²Zie boven: **1994**.

³De Tollenaere 1997.

⁴zijn, nl. Claes

⁵Zie boven: **1906**.

⁶hij, nl. Meijer

⁷Er zijn er ongeveer 16 afkomstig van Hofman, en 20 van Meijer.

Claes zijn artikel schreef over oude dateringen, toont aan dat de bewerker ook zelf van mening was dat ze hier vroeger in gebruik zijn geweest.

(3. Lexicografie - neutraal)¹

1997. De *Geschiedenis van de Nederlandse taal* brengt de Woorden-Schat van Meijer ter sprake bij de tweetalige woordenboeken²:

Door de kwantitatieve uitbreiding vinden we in de woordenboeken veel eerste bewijsplaatsen van woorden en uitdrukkingen (...) voor het Nederlands als geheel (trapezium voor het eerst in de editie 1654 van Meyers Woorden-Schat...)

Indien de Woorden-Schat van 1654 gerekend wordt tot de tweetalige woordenboeken, zoals hier is gedaan, dan kan men in het Latijnse trefwoord **Trapezium** geen eerste bewijsplaats zien voor een woord in het Nederlands.

Bij de eentalige woordenboeken wordt gesproken van:

...de eentalige vakwoordenboeken (...) die zich beperken tot de in het Nederlands gangbare termen van een afzonderlijk vakgebied.

Als beroemd voorbeeld wordt genoemd 't *Nieuw woorden-boek der regten* uit 1664, van Adriaan Koerbagh. De trefwoorden in dit vakwoordenboek behoren echter voor het overgrote deel tot het zuiverste Latijn³.

(3. Lexicografie – welwillend)

1864 - ... WNT⁴ De delen van het *WNT* zijn niet in chronologische volgorde ontstaan. In zijn *Handleiding bij het Woordenboek der Nederlandsche taal* heeft A. Moerdijk de delen ingedeeld in vier groepen, aan de hand van hun ouderdom en interne kenmerken⁵. De tijd van ontstaan is voor de verschillende delen zeer uiteenlopend en evenzo blijkt de manier waarop men voor dit gigantische woordenboek gebruik heeft gemaakt van de Woorden-Schat in de loop der jaren sterk veranderd te zijn. Het is verhelderend de verhouding tussen Woorden-Schat en *WNT* te plaatsen binnen de indeling van Moerdijk.

Oudste delen (1864 - c. 1892)

Er zijn drie delen van het *WNT* die tot de oudste gerekend worden. Het zijn de delen I A - AJUIN (1864-1882), IV G - GITZWART (1872-1889) en X O - OOILAM (1869-1893). In deel I is geen enkele keer verwezen naar de Woorden-Schat. In deel IV vier keer, en in deel X drie keer.

Voor de oudste delen van het *WNT* is dus van de Woorden-Schat maar hoogst zelden gebruik gemaakt. Als er naar is verwezen, dan wordt meestal geen bepaalde druk genoemd. De verwijzingen zijn niet altijd even onberispelijk:

WNT: Gelang (...) In Meijer's Woordenschat (1769) worden ghelande en ghelang gelijkgesteld, beide door maat, reik, proportie verklaard.

(Het genoemde jaar moet zijn 1669.)

¹De Tollenaere stelt zich kritisch op ten aanzien van de Woorden-Schat, maar hij ontleent er toch zo'n 36 vroegste vindplaatsen aan. We kwalificeren deze reactie daarom uiteindelijk maar als 'neutraal'.

²Op p. 431-433 van genoemd werk.

³Op p. 436, 437 van genoemd werk.

⁴Bij het gegeven aantal verwijzingen per deel, moet men rekening houden met het feit dat de delen van het *WNT* onderling verschillen in omvang.

De plaatsen in het *WNT* waar wordt verwezen naar de Woorden-Schat zijn opgezocht op CD-rom, de versie A – Wijbisschop, met de zoekopdracht: Meyer <OF> Woordenschat <OF> Woorden-Schat.

⁵Moerdijk 1994: 17-19.

WNT: Gewoon (...) Bij Meyer, Woordenschat (...) vindt men den vorm gewoond, die ook in het Mnl. voorkomt ...

Woorden-Schat 1669 III: Woon -- ghewoon
Woonte -- ghewoonte

Pas in de Woorden-Schat van 1720: Ghewoent -- gewoon
(Deze aanvulling is van David van Hoogstraten.)

WNT: Gezeet - voorheen Gezete - (...) Gezeete, stoel, Meyer, Woordensch. (als verouderd opgegeven) ...

Woorden-Schat 1669 III: Ghezeete -- stoel
(‘als verouderd opgegeven’ waarschijnlijk vanwege het misverstand dat het derde deel van de Woorden-Schat uitsluitend verouderde woorden bevat.)

WNT: Onzijdig (...) en Meyer's Woordenschat, waarvan de eerste druk (zonder naam van den schrijver) is uitgekomen in 1650; hier staat: “n e u t e r, neutraal, onzijdigh, geenderley.”

(Waarschijnlijk is Meijer hier als de niet-vermelde auteur van de eerste druk gezien.)
Woorden-Schat 1650: Neuter, Neutraal -- onzijdigh / geenderley

(1878 - 3. Lexicografie - welwillend)¹

Oudere delen (c. 1892 - 1942)

Moerdijk rekt 17 delen van het *WNT* tot de oudere. Hiervan hebben we er zes, gelijkmatig verspreid over de periode, onderzocht op verwijzingen naar de Woorden-Schat.

In deel V, GLAASJE - HARSPLIESTER (1890-1899), komen twee verwijzingen voor. In VI, HARST - IZGRIM (1901-1912), is het er slechts één. Helemaal geen verwijzing naar de Woorden-Schat troffen we aan in de delen III [2-3] C - FUUT (1908-1920), VII [1] J - KEURMEDE (1913-1926) en XIV S - SROOP (1920-1936).

In het minst oude deel uit deze periode, het deel XII [2] PLETTEN - QUOYER (1932-1949) wordt echter 31 maal verwezen naar de Woorden-Schat². Hierbij is vrijwel steeds vermeld om welke druk het gaat. Genoemd worden de drukken van 1650, 1654, 1669, de negende druk van 1731, en 1805. Soms is ‘Woordenschat’ vermeld, meestal is volstaan met ‘Meyer’ in combinatie met het jaar van uitgave:

WNT: Ponsen (III) (...) Zie ook nog Meyer, Woordenschat 9 633.

) Geschenken zenden aan mannen en jongelingen ...

Woorden-Schat 1731 III: Pontsen, pontsennen, pontzenden -- in Lauwmaandt den mannen en vryers geschenken zenden.

(Dit artikel komt al voor in de Woorden-Schat van 1669.)

WNT: Quadragesima (...) Q u a d r a g e s i m e, vasten, veertigdaagsche vasten, Meyer 142 a (ed. 1805) ...

Woorden-Schat 1805 I: Quadragesime -- vasten / veertigdaagsche vasten

(Dit artikel komt al voor in de Woorden-Schat van 1658.)

WNT: Quadruplicereen (...) Q u a d r u p l i c e r e n, viervoudigh maaken; tweede naweer doen, Meyer 270 (ed. 1669) ...

Woorden-Schat 1669 I: Quadrupliceren -- viervoudigh maaken; tweede naweer doen

WNT: Quotisatie (...) In de wdb. sedert Meyer (ed. 1650) ...

Woorden-Schat 1650: Quotisatie -- schattinge

(En toch heeft Meijer er niets mee van doen in 1650.)

(1917 - 3. Lexicografie - welwillend)

¹Bij de etikettering hebben de vier groepen van de *WNT*-delen elk een eigen etiket gekregen.

²Dit deel bevat 2510 kol.

Jongere delen (1942 - 1976)

Zes delen van het *WNT* rekt Moerdijk tot de jongere delen. In twee daarvan hebben we gezocht naar verwijzingen naar de *Woorden-Schat*. Deel XVIII V - VER (IV) (1947-1958) blijkt 49 maal naar de *Woorden-Schat* te verwijzen en deel XVII [2] TREKKER - TZIGANE (1960-1979) 73 keer¹.

In het eerste stuk van deel XVIII is nog herhaaldelijk verwezen naar ‘Meyer’, maar daarna is de titel van de *Woorden-Schat* erbij gezet, al dan niet in correcte spelling. Aan het einde van dit deel wordt aangegeven dat Meijer in 1650 de *Woorden-Schat* niet heeft geschreven, namelijk in het Artikel **Venaal**, waar als bron is genoemd ‘*WoordenSchat* [1650]’, met weglating van het woord ‘Meyer’. De manier waarop in deze delen gebruik is gemaakt van de *Woorden-Schat*, is veel correcter dan in de vroegere periodes:

WNT: Vaccineeren (...) V a c c i n e e r e n, met koepokstof besmetten door inenting, Meyer 175 [1805].

Woorden-Schat 1805 I: Vaccineeren -- met koepokstof besmetten door inenting.

(De *Woorden-Schat* van 1805 duidt men nog steeds met de naam van de zeventiende-eeuwse Meijer aan, hetgeen in een dergelijk artikel, over het inenten met koepokstof, extra opvalt.)

WNT: Vegetaal (...) V e g e t a l, dat tot de plantgewassen behoort, Meyer, *Woordenschat* 278 [1777]. Vegetaal, Meyer, *Woordenschat* 176 b [1805]...

Woorden-Schat 1777 I: Vegetal -- dat tot de plantgewassen behoort / of dat wast of groeit

Woorden-Schat 1805 I: Vegetaal -- dat tot de plantgewassen behoort / of dat wast of groeit

WNT: Vehement (...) V e h e m e n t, heevigh, Meyer, *Woorden-Schat* [1650].

Woorden-Schat 1650: Vehement -- heevigh / heftigh

WNT: Venaal (...) V e n a e l, veyl (...) *Woorden-Schat* [1650] ...

Woorden-Schat 1650: Venaal -- veyl

Ook in deel XVII [2] luidt de verwijzing meestal ‘Meyer, *Woordenschat*’, of Meijer nu wel of niet de genoemde uitgave bewerkt heeft. Bij de uitgave van 1650 is geen auteur meer vermeld. Alle drukken worden in dit deel genoemd, behalve die van 1731 en 1745². In de manier van verwijzen is nog weinig eenheid te bespeuren:

WNT: Tricolore (...) T r i c o l o r, driekleurig of drieverwig (van de drie kleuren van de vlag der Fransche Republiek gebruiklyk.), Meyer, *Woordenschat* 173 b [1805].

Woorden-Schat 1805 I: Tricolor -- driekleurig of drieverwig (van de drie kleuren van de vlag der Fransche Republiek gebruiklyk.)

WNT: Turbateur (...) Onruststoker. Alleen bij Meyer, *Woordenschat* (tot 1805). ||

T u r b a t e u r, beroerder, ontruster, a.w. 232 [1720]

Woorden-Schat 1720 I: Turbateur -- beroerder / ontruster

Typographie (...) De lat. vorm komt nog voor in enkele kunstwdb. (Meyer, *Woordenschat* 499 [1658] (...) T y p o g r a p h i e, boekdrukkery, Meyer, *Woordenschat* [1778] (...)

boekdrukkunst, Meyer, *Woordenschat* [1778].

Woorden-Schat 1658 II: Typographia -- drukkery / drukkonst

Woorden-Schat 1777 I: Typographie -- boekdrukkery / boekdrukkunst

(Het jaartal 1778 moet zijn 1777.)

¹Deel XVIII bevat 1940 kol. en deel XVII [2] 2046 kol.

²De druk van 1731 is woordelijk gelijk aan de voorgaande druk, terwijl zowel oude fouten verbeterd, als nieuwe fouten gemaakt zijn. De druk van 1745 is een uitgebreide uitgave, met 19% meer pagina's en 10% meer woorden dan in 1731.

Gedurende de periode der jongere delen, in de eerste helft ervan, is eveneens vervaardigd het *Supplement I, A - AZUURSTEEN* (1942-1956). In het Supplement is ongeveer 150 keer verwezen naar de *Woorden-Schat*¹:

WNT: Alarmist (...) A l a r m i s t, alarmblazer, schreeuwer, Meyer [1805] ...
Woorden-Schat 1805 I: Alarmist -- alarmblazer / schreeuwer

WNT: Alhidade (...) A l i d a d a, wijs-regel, Meyer [1654] ...
Woorden-Schat 1654: Alidada -- wijs-regel

WNT: Amalgama (...) A m a l g a m a, vermengsel van eenigh metaal met quikzilver, Meyer 358 [1669] ...
Woorden-Schat 1669 II: Amalgama -- vermengsel van eenigh metaal met quikzilver

WNT: Anticipatie (...) Opm. Eenmaal aangetroffen is de vorm anticipantie: "Anticipantie, voorinneeming, vooringhenomenheid" Meyer, *Woordenschat* 25 [1669] ...
Woorden-Schat 1669 I: Anticipantie -- voorinneeming / vooringhenomenheid
 Anticipatie -- voorkoming / vooringhenomenheid / vervroeghing
 (Beide trefwoorden komen al voor in de *Woorden-Schat* 1658 I.)

(1959 - 3. Lexicografie - welwillend)

Jongste delen (1976 - ...)

Nog niet alle delen uit deze periode van het *WNT* waren op het moment van raadpleging voltooid². Drie van de reeds voltooide hebben we doorgenomen op verwijzingen naar de *Woorden-Schat*. Het deel XVII [3], U - UZEEREN (1975-1984) , verwijst 34 maal naar de *Woorden-Schat*. Het deel XXIII, VR - VUUSTER (1974-1987), 18 keer, maar dit deel is minder omvangrijk. In het deel XXIV, W - WEEL (II) (1988-1989) is 76 maal naar de *Woorden-Schat* verwezen³:

WNT: Uitbeelding (...) Definitie (...) D e f i n i t i o p e r f e c t a, volmaackte uytbeelding, Meyer, *Woorden-Schat* [1654] → [1658] ...
Woorden-Schat 1654: Definitio perfecta -- volmaackte uytbeelding
 (De betekenis 'uytbeelding' voor 'Definitie' is in de *Woorden-Schat* gegeven van 1654 tot en met 1777.)

WNT: Vredig (...) P a c i f i q, vreedigh, vreedzaam, Meyer, *Woorden-Schat* [ed. Haarlem, 1650] ...
Woorden-Schat 1650: Pacifiq -- vreedigh / vreedzaam

WNT: Vrij (...) Vrijgewordene, die uit de slavernij is bevrijd. || Alle Menschen, hoedanigh die waren, (wierden) voor vrye Luiden, erkendt, die een Jaar ende zes weeken als Poorters, in eene plaatse van Hollandt, die het Steeden-reght, hadt, ghewoondt hadden zonder ghereclameerd te zijn ; ende waren zoodanighe Vry-ghewordene by ons in eenen zeer grooten ghetale, Meyer, *Woordenschat* 768 [1688] ...
Woorden-Schat 1688 III: Vry-ghemaakte (...) Daar en boven wierden alle Menschen, hoedanigh die waren, voor vrye Luiden, erkendt, die een Jaar ende zes weeken als Poorters, in eene plaatse van Hollandt, die het Steeden-reght, hadt, ghewoondt hadden zonder ghereclameerd te zijn; ende waren zoodanighe Vry-ghewordene by ons in eenen zeer grooten ghetale.

WNT: Wapen (...) Wapenrust (...) Wapen-rust, getogen zwaard. Als een baljuuw in de vierschare te rechte zat, en, uit eigen hoofde, het leven van eenen misdadiger eischte, zo

¹Van dit deel is 58% geteld. De omvang van het deel bedraagt 2334 kol.

²CD-rom versie A-Wijbisschop.

³De omvang van U - UZEEREN is 2712 kol., van VR - VUUSTER 1480 kol., van W - WEEL (II) 2526 kol.

moest hy aldaar zitten met eenen blooten zwaarde: En, als de klaager den baljuuw of schout aanzeide, dat hy het recht te vorderen had zonder wapenrust, zo verscheen die aldaar met een stok, staf of roede, en vorderde recht met klagelijke woorden, Meyer, Woordenschat [1805].

Wapenrust is al opgenomen in de Woorden-Schat van 1688 III:

Wapel-drenken (...) Met Wapen-rust. Met eenen ghetoochen Swaarde. Als een Baljouw in der Vierschare ten Reghte zat, ende uit eighen hoofde het leeven van eenen Misdadiger eiste: zoo moeste aldaar hy sitten met eenen blooten Swaarde. Ende als de Klagher den Baljouw of Schout aanzeide, dat hy het Reght te vorderen hadt zonder wapenrust, zoo verscheen die aldaar met een stok, staf, of roede, ende vorderde Reght met klaghelike woorden.

(1987 - 3. Lexicografie - welwillend)

Overzien wij de verwijzingen naar de Woorden-Schat in het *WNT*, dan blijkt dat de Woorden-Schat hoofdzakelijk pas is geraadpleegd en als bron voor het *WNT* gebruikt vanaf ongeveer 1940. Dat wil zeggen aan het einde van de periode oudere delen, en gedurende de periode van jongere en jongste delen.

Over het gebruik van woordenboekcitataten door het hele *WNT* heen merkt Moerdijk op dat men ze in de oudste delen niet of nauwelijks tegenkomt. Vanaf de oudere delen neemt het gebruik toe. Met de gestage uitbreiding van het bestand aan gewone woordenboeken en dialectwoordenboeken gaat in de jongere delen een uitbreiding van opgenomen woordenboekcitataten hand in hand. Hun hoogste frequentie hebben zij in de jongste delen¹. Onze bevindingen betreffende de Woorden-Schat stemmen hier in grote lijnen mee overeen.

Vanaf het begin heeft het *WNT* wel plaats willen bieden aan vreemde woorden, maar uitsluitend indien ze in het Nederlands ingeburgerd waren. Hiervoor moest het vreemde woord aan bepaalde voorwaarden voldoen. Heel wat leenwoorden hebben het *WNT* nooit gehaald². Geleidelijk zijn de puristische en normatieve trekken uit de begintijd verdwenen. Wat betreft de vaktermen, deze werden wel geplaatst, maar alleen als ze niet al te specifiek waren³.

Bezien we naar welke soort woorden in de Woorden-Schat het *WNT* verwijst, dan blijken dat betrekkelijk vaak de verouderde en ongewone woorden uit het derde deel te zijn, die immers behoren tot het Nederlandse taaleigen. Nog vaker is verwezen naar de bastaardwoorden⁴. Dit gebeurde in het bijzonder in het *Supplement* van het *WNT*, waarin onmisbare, maar aanvankelijk weggelaten leenwoorden nogal eens een plaats kregen⁵. Het minst genoemd zijn de kunstwoorden. De kunstwoorden van de Woorden-Schat zijn meestal volledig on-Nederlands en behoren tot de zeer specifieke vaktermen. Daardoor zijn ze voor het *WNT* weinig interessant⁶.

Soms blijkt de Woorden-Schat de eerste of enige vindplaats te bieden:

WNT: Anonymus (...) (Als bnw. wordt het door Meyer [1805] vermeld, maar is het bij ons niet gebruikelijk, in tegenstelling met het eng. anonymous.)⁷

(Een toevoeging van Cramerus, Woorden-Schat 1777 II: Anonymus -- naamloos / zonder naam)

¹Moerdijk 1994: 114, 115.

²Zie ook Van Sterkenburg 1992: 77-78.

³Moerdijk 1994: 11, 12.

⁴De Woorden-Schat heeft in de loop der uitgaven natuurlijk ook veel meer bastaardwoorden als trefwoord opgenomen dan verouderde en ongewone woorden.

⁵Zie Van Sterkenburg 1992: 78.

⁶Zie ook Moerdijk 1994: 12.

⁷*WNT Supplement I*: 1216

WNT: Attaché (...) Opm. Van de door Meyer, Woordenschat (ed. 1805) en Weil., Kunstwdb. [1824] opgegeven bet. “kamerdienaar”, resp. “huisbediende, opwachter”, zijn verder geen bewijsplaatsen aangetroffen.¹

WNT: Tri-T (...) Tritonus (muz.), gr.-lat. naam voor de overmatige kwart, interval gevormd door drie heele tonen. In Meyer, Woorden-Schat [1654] en volg. drukken vermeld als bnw. (“drietoornigh”).²

WNT: Velociteit (...) Het woord is uitsluitend in wdb. aangetroffen. Meyer, Woorden-Schat [1654] heeft alleen den lat. vorm *velocitas*.) Snelheid || *V e l o c i t e i t*, rasheid, snelheid, ghezwindheid, Meyer, Woorden-Schat [1658] ...³

WNT: Vervang (...) Restrictie, beperking. Eenmaal aangetroffen. || Restrictie, vervangh, inbindinge, Woorden-Schat 132 [1650]⁴

Het gebruik om in het *WNT* alle uitgaven van de Woorden-Schat weer te geven met ‘MEYER, *Woordenschat*’⁵, heeft ertoe geleid dat ook in dit allerbelangrijkste werk onbedoeld soms de indruk wordt gewekt dat alles wat ooit in de Woorden-Schat heeft gestaan, afkomstig is van Meijer. Van dit gebruik wordt wel eens afgeweken, maar een latere bewerker van de Woorden-Schat is, voor zover wij hebben gezien, nimmer genoemd. Alleen de uitgave van 1650 is omstreeks 1950 niet langer op naam van Meijer gezet.

3.4.3.3. Waardering in de loop der jaren

Wanneer wij overzien hoe in de loop van drie eeuwen in wetenschappelijke geschriften naar de Woorden-Schat is verwezen en over de Woorden-Schat is geschreven, dan vallen ons bepaalde zaken op. Zeer opmerkelijk is de nonchalante manier waarmee dikwijls is omgesprongen met titel en jaar van verschijnen van de geraadpleegde uitgave. Aanvankelijk, in achttiende en negentiende eeuw, was dat niet zo uitzonderlijk. Op een dergelijke manier ging men in wetenschappelijke geschriften meestal om met bronvermeldingen. Deze nonchalance heeft lang geduurd en we treffen haar zelfs nog aan in de oudste delen van het *WNT*.

Met betrekking tot de Woorden-Schat voegt zich hierbij dat de gebruikers van het woordenboek niet op de hoogte zijn geweest van alle vroegere drukken, met hun jaren van verschijnen, de preciese titels en de verschillende bewerkers. Onbekend was het sterfjaar van Meijer, terwijl zijn naam in de titel bleef staan en de uitgevers van het woordenboek over zijn verscheiden niet repten. Pas in 1777 meldt bewerker Cramerus dat Meijer niet meer in leven is. Verwarrend was dit alles, vooral in de achttiende en negentiende eeuw met hun geringe mogelijkheden om het antwoord op bibliografische vragen in een bibliotheek te zoeken.

Het gevolg van deze moeilijk op te lossen problemen was dat men vaag bleef bij het verwijzen naar de Woorden-Schat, dat men de titel niet goed weergaf, vindplaatsen citeerde

¹Zie *Supplement I*: 1979. Weiland wordt overigens in het *WNT* herhaaldelijk in gezelschap van Meijer signaleerd. Hier kan sprake zijn van ontlening door Weiland.

²*WNT* XVII [2]: 2964.

³*WNT* XVIII: 1644. Ook hier schaart Weiland zich in de gelederen: *V e l o c i t e i t*, *velocité*, Fr., *snelheid*, *gezwindheid*, Weil., *Kunstwdb.* [1824].

⁴*WNT* XX [2]: 1378.

⁵Deze titelaanduiding wordt meestal gevolgd door het jaar van uitgave. De titel van het woordenboek kan afwijkend gespeld zijn. Let ook op de hier gebezigde lettertypes.

Over bronvermelding bij woordenboekcitaten merkt Moerdijk op dat deze doorgaans alleen bestaat uit ‘de auteursnaam in klein-kapitaal’. Moerdijk 1994: 113.

die in werkelijkheid al eerder voorkwamen, met het woord 'Meyer' naar de Woorden-Schat verwees, ook toen Meijer al lang niets meer met nieuwe uitgaven van doen had, laat staan met de fouten die men er in maakte.

Hoe verder men komt in de tijd, hoe minder deze nonchalance te verschonen is. In onze dagen kan men in elke bibliotheek van enige omvang allerlei gegevens betreffende de Woorden-Schat op het computerscherm laten verschijnen. Het is vurig te hopen dat deze gegevens met steeds grotere precisie zullen worden ingevoerd.

Bij het spreken over de Woorden-Schat heeft men geregeld bepaalde ideeën van elkaar overgenomen. Zowel positieve als negatieve, maar in het bijzonder de misverstanden. Dat de Woorden-Schat was voortgekomen uit Nil-kringen bijvoorbeeld. Of dat Meijer Kiliaan doorgaans maar overschreef. Dit laatste idee ontstond als oordeel over deel III. En dan was daar het denkbeeld dat het derde deel uitsluitend verouderde woorden zou bevatten. Wonderlijk dat het zo lang heeft standgehouden. Dat deel III ook ongewone woorden bevat, staat immers met grote letters vermeld in elke uitgave van de Woorden-Schat waarin dit deel te vinden is¹.

De Woorden-Schat is meer dan anderhalve eeuw lang bijna ononderbroken te koop geweest. Het werk is elf maal herdrukt omdat het uitverkocht was, omdat men er naar vroeg en omdat de uitgever er brood in zag. Het woordenboek was zeer bekend en is veel geraadpleegd.

We hebben gezien dat men in de negentiende eeuw de delen bastaardwoorden en kunstwoorden minder ging gebruiken, omdat er nieuwe, meer moderne woordenboeken verschenen. Het derde deel bleef men hanteren, maar men begon er tevens de gebreken van in te zien. Desondanks hield men niet op de Woorden-Schat te raadplegen. In Vlaanderen schoof men het werk nog eind negentiende eeuw naar voren als een steun in de strijd voor het Vlaamse taaleigen.

Was de Woorden-Schat in de twintigste eeuw niet meer algemeen in gebruik, in de handen van wetenschappers bewees het werk nog goede diensten. In het bijzonder zij die bastaardwoordenboeken samenstellen, of die wijsgerige termen in de moedertaal wenselijk weer te geven, of zij die zich bezighouden met het vertalen van rechtstermen, hebben waardering voor de Woorden-Schat en vinden nogal eens iets van hun gading. Misschien zullen op den duur nieuwe uitgaven van het Instituut van de Nederlandse Lexicografie van dit late gebruik een laatste gebruik maken.

¹In de drukken van 1669, 1688, 1698, 1720 en 1731 staat deze vermelding zowel op de titelpagina van het derde deel als boven het eerste artikel van dit deel. In de uitgaven van 1745, 1777 en 1805 staat de vermelding nog steeds als aanhef boven het eerste artikel van het derde deel. Op de voorste titelpagina van al deze drukken staat echter alleen dat het derde deel verouderde woorden bevat.

Tabel 5 Samenvatting Waarderingsgeschiedenis**I Uitgangspunt wetenschappelijk terrein van herkomst**

1. Biografie Bibliografie	2. Wijsbegeerte Godgeleerdheid	3. Lexicografie	4. Taalkunde Filologie Letterkunde
12 verwijzingen	15 verwijzingen	36 verwijzingen	29 verwijzingen
0 misprijzend 0%	0 misprijzend 0%	1 misprijzend 3%	3 misprijzend 10%
1 kritisch 8%	0 kritisch 0%	3 kritisch 8%	3 kritisch 10%
9 neutraal 76%	3 neutraal 20%	4 neutraal 11%	6 neutraal 21%
1 welwillend 8%	5 welwillend 33%	21 welwillend 58%	15 welwillend 52%
1 lovend 8%	7 lovend 47%	7 lovend 20%	2 lovend 7%

1. Het hoogste percentage neutrale reacties, nl. 76%, komt voor in het cluster biografie en bibliografie. Meestal is hier sprake van een vermelding van de Woorden-Schat, zonder dat verder enig oordeel wordt uitgesproken.

2. Het hoogste percentage positieve reacties, nl. 80%, biedt de wijsbegeerte, met inbegrip van de godgeleerdheid. De Woorden-Schat wordt gewaardeerd vanwege het aanbod van zuiver Nederlandse wijsgerige vaktermen. De waardering richt zich in hoofdzaak op het deel Konstwoorden.

3. Ook de lexicografie reageert in 78% der verwijzingen positief op de Woorden-Schat. Dit gebeurt niet omdat het woordenboek feilloos wordt geacht. Maar wel omdat het toch veel blijkt te bieden en men het regelmatig als bron blijft gebruiken.

4. Ondanks het tamelijk grote percentage positieve reacties, nl. 59%, in het cluster taalkunde, filologie en letterkunde, vindt men hier toch het grootste percentage reacties met een negatieve strekking, nl. 20%. De oorzaak hiervan is gelegen in de artikelen in zeventiende en achttiende eeuw waarin de tekortkomingen van de Woorden-Schat aan de kaak worden gesteld. De kritiek richt zich daarbij in de eerste plaats op het derde deel met de verouderde en ongewone woorden.

Tabel 5 Samenvatting Waarderingsgeschiedenis**II Uitgangspunt tijd van herkomst**

Zeventiende en achttiende eeuw	Negentiende eeuw	Twintigste eeuw
6 verwijzingen	31 verwijzingen	55 verwijzingen
2 misprijzend 33%	2 afkeurend 6%	0 afkeurend 0%
1 kritisch 17%	4 kritisch 13%	2 kritisch 4%
2 neutraal 33%	7 neutraal 23%	13 neutraal 24%
0 welwillend 0%	12 welwillend 39%	30 welwillend 54%
1 lovend 17%	6 lovend 19%	10 lovend 18%

Zeventiende en achttiende eeuw: 50% negatief, 33% neutraal, 17% positief
 Negentiende eeuw: 19% negatief, 23% neutraal, 58% positief
 Twintigste eeuw: 4% negatief, 24% neutraal, 72% positief

Het oordeel over de Woorden-Schat is in de loop der tijd steeds positiever geworden. Aanvankelijk ontdekte men en benadrukte men de tekortkomingen van het woordenboek. In later tijd ging men meer de bruikbaarheid van het werk zien. Ondanks de tekortkomingen bleek het nog altijd veel te bieden.

Heeft men het werk tot ver in de negentiende eeuw vooral gezien als naslagwerk, na deze periode zal men het eerder hebben beschouwd als historisch document. Dit verschil in benadering kan de mening over het woordenboek hebben beïnvloed.

Voorbehoud:

Bij deze overzichten moeten enkele kanttekeningen worden geplaatst:

- * In de waarderingsgeschiedenis zijn zeker niet alle bestaande verwijzingen naar de Woorden-Schat bijeengebracht.
- * De hier vermelde verwijzingen zijn volstrekt ongelijk van omvang en van gewicht.
- * Het *WNT* is vier keer meegeteld. Elke periode werd voorzien van een eigen etiket.
- * Het is een statistisch gegeven dat de percentages die berusten op de grootste aantallen het meest vast staan. De percentages die berusten op de kleinste aantallen zijn het minst gefundeerd. Dit geldt in het bijzonder voor de cijfers betreffende de waardering in zeventiende en achttiende eeuw.

Het gaat hier dus wel om een belangrijke indruk, maar niet om vaststaande cijfers.

*Lotgevallen van het artikel **Commissaris** in alle uitgaven van de
Woorden-Schat*

- 1650 Commissaris, bevelhebber
- 1654 Commissaris, bevelhebber
- 1658 I Commissaris, bevelhebber / ghemachtighde
- 1663 I Commissaris, bevelhebber / ghemachtighde
- 1669 I Commissaris, bevelhebber / ghemachtighde / *haaghezette* rechter / ghezette rechter
II Commissarius, ghemachtighde
- 1688 I Commissaris, bevelhebber / ghemachtighde / *laaghezette* rechter / ghezette rechter
II Commissarius, ghemachtighde
- 1698 I Commissaris, bevelhebber / ghemachtighde / *laaghezette* rechter / ghezette rechter
II Commissarius, ghemachtighde
- 1720 I Commissaris, bevelhebber / gemachtigde / *laagezette* rechter / gezette rechter
II Commissarius, gemachtigde
- 1731 I Commissaris, bevelhebber / gemachtigde / *laagezette* rechter / gezette rechter
II Commissarius, gemachtigde
- 1745 I Commissaris, bevelhebber / gemachtigde / *laagezette* rechter / gezette rechter
II Commissarius, gemachtigde
- 1777 I Commissaris, bevelhebber / gemachtigde / *laage* rechter / gezette rechter
II Commissarius, gemachtigde
- 1805 I Commissaris, gemachtigde / *laage* rechter / gezette rechter
II Commissarius, gemachtigde

17 Hofmans betekenis 'bevelhebber' uit de eerste druk van 1650 wordt pas geschrapt in de laatste druk van 1805.

In 1669 maakt Meijer van één artikel twee artikelen door in het deel Konstwoorden de Latijnse vorm van het woord 'Commissaris' als trefwoord op te nemen.

De foutieve verklaring 'haaghezette rechter' in Meijers laatste bewerking van 1669 is mogelijk veroorzaakt doordat de zetter het handschrift niet heeft kunnen ontcijferen. De fout is in de eerstvolgende uitgave van 1688 gedeeltelijk verbeterd tot 'laaghezette rechter'. Pas in 1777 maakt Cramerus met 'laage rechter' een einde aan de vergissing.

4. Lodewijk Meijer als lexicograaf

4.1. Meijers ideeën over purisme en lexicografie

4.1.1. Inleiding

Hoewel Meijer naar eigen zeggen min of meer toevallig terecht is gekomen in het vak van woordenboek-schrijver¹, zullen toch bij hem tijdens zijn lexicografische bezigheden bepaalde ideeën zijn ontstaan over het ‘waarom’ en over het ‘hoe’ van het samenstellen van een woordenboek. Dat ‘hoe’ kunnen we vaststellen door de Macro- en Microstructuur van zijn woordenboek te bestuderen. Van het ‘waarom’ zullen we eerder iets te weten komen uit de voorwoorden van de Woorden-Schat en daarnaast misschien uit Meijers overige werk.

Ongetwijfeld zal men in een toneelstuk van Meijers hand minder uitspraken aantreffen die te maken hebben met lexicografie dan bijvoorbeeld in een voorrede van de Woorden-Schat. Desondanks hebben we al Meijers publicaties en ook de bewaarde brieven en gedichten, nagezocht op verwijzingen naar, samenhang met en denkbeelden over zijn lexicografische arbeid. Het gevondene volgt hier in chronologische volgorde, zodat tevens een eventuele ontwikkeling van Meijers ideeën duidelijk wordt. Wanneer een bepaalde tekst van Meijer op dit gebied niets nieuws oplevert, dan is deze hier niet genoemd.

4.1.2. Drempeldicht in de *Logica practica* - 1648

In 1648 verschijnt van Meijers halfbroer A.L. Kók de *Logica practica, oft Oeffening der reden-konst. Leerende van alle dingen ghe-schiktlyk spreken en twist-redenen / en alleley t'zaam-ghe-stelde schriften ont-knoópen*². Voorin dit werkje zijn twee drempeldichten afgedrukt, onder het opschrift ‘Op de Oeffening der Reden-konst van A.L. Kók’. Het eerste lofdicht is geschreven door ‘I.T.’, waarschijnlijk Johannes Troost, de uitgever. Het tweede is ondertekend met het devies ‘Zo ghe-zaayt Zo ghe-maayt’, en met de initialen ‘L.M.’. Zowel devies als initialen behoren toe aan de dan 19-jarige Lodewijk Meijer. De inhoud van dit tweede gedicht is illustratief voor zijn ideeën³:

Zo⁴ steekt de Batavier met ruime schreeden
Den Romer na de Kroón der weetenheden,
En stelt, 't gheen hy met Ghrieksch be-morste taal
Naauw zegghen kan, in duitscher spreek-ghe-praal.
De jueghdt be-hoeft met ver-ghe-zóchte woorden
Haar brein niet meêr en herssen-huis te moórden,
En over-laân 't ghe-hueghen met een last
Waar van naauw vrucht ont-wijken kan de bast:
Zy kan voort-an door vaderlijke lessen
In-zwelghen het ghe-dróp van wijsheidts flessen
By eighen Haert, vêr buiten on-ghemak,

¹W-S 1658 opdracht aan Hófman p. [8] en [9].

²Gedrukt te Amsterdam bij Nikolaas van Ravestein, voor Johannes Troóst ‘Boek-ver-koóper op de hoek van de Stil-steegh in 't ghe-kroóndt Schrijf-boek’.

³De tekst van het gedicht is letterlijk overgenomen in de druk van 1649. Deze is gedrukt door dezelfde broekdrukker, voor dezelfde boekverkoper, als de eerste druk. De eerste druk van 1648 bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, achterin een verzamelbundel, sign. III 10.017 A.

⁴Zo, nl. door de vervaardiging van dit werk in het Nederlands.

Vêr buiten vrees van hert-ghe-quaste plak.
 Een Moeder-mondt¹ boet dus met zoeter toónen
 De Weet-ghierheidt van Dóchters en van Zoonen,
 En maakt ze vroedt naauw buiten tijdt van kindt
 En schaft haar 't eindt, schier eêr men aârs be-ghint...

Vrij weergegeven staat hier: Zo overtreft de Batavier de Romein. Wat de laatste nauwelijks onder woorden kan brengen in een met Grieks bevuilde taal, zegt de Batavier in prachtig Nederlands. De jeugd hoeft hoofd en geheugen geen geweld meer aan te doen met woorden die ver gezocht zijn. Voortaan kan ze door vaderlijke lessen haar kennis vermeederen bij de eigen haard, ver van de angst voor een plak met harde noesten. Zo kan de zoete moedertaal de weetgierigheid van dochters en zonen bevredigen, en hen wijs maken terwijl ze nog bijna in hun kindertijd verkeren.

De 19-jarige Lodewijk heeft aan het overvloedig talenonderwijs van zijn tijd kennelijk geen al te beste herinneringen, gezien zijn ‘vrees van hert-ghe-quaste plak’². Hij pleit in dit gedicht voor de beoefening der wetenschappen in de moedertaal. Dat hij daarbij ook de ‘Dóchters’ noemt, is bepaald vooruitstrevend. Afgezien van de Franse school, waren in zijn tijd Latijnse school, athenaeum illustre en universiteit immers bestemd voor het mannelijk deel der bevolking.

Zes jaar later zal Meijer de daad bij het woord voegen door aan Hofmans Woorden-Schat uitheemse vaktermen toe te voegen met een vertaling in de moedertaal. Dit heeft in 1658 een apart deel met kunstwoorden tot resultaat. In het voorwoord van die uitgave zet hij omstandig uiteen welke voordelen het voor de jeugd heeft als ze de wetenschap kan bedrijven in de moedertaal³.

4.1.3. Het Leidse handschrift - 1651-1673

Van Lodewijk Meijer is bewaard gebleven een *Verzameling van minnedichten, lof-, eer-, lijk-, en grafgedichten, deels gedrukt, deels eigenhandig geschreven*, uit de jaren 1651-1673⁴. Meijer heeft deze verzameling aangelegd van gedichten die door hem bij allerlei gelegenheden zijn vervaardigd. Verscheidene ervan zijn gedrukt, zodat hij ze alleen maar hoefde in te plakken.

In dit *Leidse handschrift* wijst tweemaal een spoor in de richting van de Woorden-Schat. Beide keren betreft het de vertaling van kunstwoorden. De eerste keer in een bruiloftsgedicht, ‘Den 12^{den} van Louwmaandt in 't 1655ste Jaar opghezet’. Meijer schrijft het voor J. Phoonsen en ene ‘Borghorst’⁵. Het gedicht is gedrukt, en de opgeplakte voorletter van de bruid is in het handschrift weggevallen. Het zal hier gaan om Johannes Phoonsen te Amsterdam (1631-1702) die op 24 december 1654 in ondertrouw ging met Elisabeth

¹nl. de mond van de moedertaal

²Meer over het toenmalig talenonderwijs op p. 151 van deze studie.

De inhoud van dit gedicht doet denken aan drie dichtregels uit 1585, in het *Ruygh-bewerp* van de Kamer In liefd’ bloeyende (Uitgave Caron p. 69):

Kunst leertmen met ghenuecht / de talen met verdriet.
 T'is zótte Tieranny / hoe maghmen dit missaken /
 Datmen de kunsten leert in onbekende spraken.

Vergelijk ook, van dezelfde Kamer, *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, Leiden 1584, p. 11:

Dies zoud ick wenschen dat wy Hóllanders eens de gheleerdheid smaken mochten in ons eighen sprake / die wy nu met gróten arbeit uyt onbekende tale(n) moeten zoeken.

³W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [8] en [9].

⁴U.B. Leiden, Handschrift ltk no. 1043.

⁵Op p. 15r - 16r.

Borchorst¹. In de ondertrouwakte staat vermeld dat Johannes kousenkoper is. Hij bleef bekend als een scherpzinnig en belezen man, die later voor Amsterdam van betekenis was op economisch gebied.

Meijer wil zijn bruiloftsgedicht klaarblijkelijk een geleerd aanzien geven en doet dat met vertaalde kunstwoorden, waarvan hij de uitheemse versie ter verluchting van het geheel opneemt in de marge. Een fragment ter illustratie:

Daar ² wordt door 't oor, hier ³ door 't ghevoel ghekent	<i>h Materia in qua, ex qua, & circa</i>
De <i>h</i> Stof waar in, uit, en omtrent,	<i>quam.</i>
Wie <i>i</i> naaste en veerste werkers zijn in 't teelen, <i>i</i>	<i>Proxima & remota causa efficiens</i>
Wie in 't <i>k</i> gheheel, en wie <i>l</i> ten deele:	<i>k Totalis. l Partialis.</i>
Daar ghaat men <i>m</i> algemeen, hier <i>n</i> zonderling:	<i>m Universaliter. n Singulariter.</i>
Daar door <i>o</i> Beschouw, hier <i>p</i> Oeffening:	<i>o Theoria. p Praxis.</i>

Deze kunstwoorden kan Meijer hebben overgenomen uit de Woorden-Schat van 1654⁴:

Materia in qua -- stof waar in	Causa efficiens -- werckende oorzaak
Ex qua -- waar uyt	Proxima -- naeste oorzaak
Circa quam -- waar omtrent	Remota -- verschovene oorzaak
Totaal -- geheel / al	
Partiaal -- zijdigh / een-zijdigh	W-S 1658 II: Partialis -- deelijk / deeligh
Universeel -- algemeen	
Singulier -- bysonder / sonderlingh	
Theoria -- spiegelingh / beschouwingh	
Praxis -- daedt / doeningh	W-S 1658 II: Praxis -- oeffening / daadt / doening

Het tweede spoor richting Woorden-Schat vormt het gedicht 'Op de Vertaaling der Kunstwoorden Van A.L. Kók', met de hand geschreven op p. 36v. Het is een variant van het gedicht zoals dat is opgenomen in de Woorden-Schat van 1654. De vijfde, zesde en zevende regel zijn in het handschrift afwijkend. Deze versie zal in de Woorden-Schat van 1658 bijna letterlijk worden overgenomen⁵:

D'onmooghlijkheidt, gheschat in Konstvertaal
 Uit Ghrieksche en Roomsche in onze Moedertaal,
 Wordt hier door vlijt, door konst, en schrander oordeel
 Verbrooken, Neêrlandt, en der konst ten voordeel.
 Ghij Kók, verstooft aldús met smaaklijk zap,
 En discht met weetenschap de weetenschap
 In eighe schootelen voor úw' Landtsghenooten,
 Die ú, schoon doot, hierom van doot ontblooten⁶.

In het bruiloftsgedicht geeft Meijer een staaltje van zijn bekwaamheid kunstwoorden te vertalen. In het lofdicht bezingt hij Kók, die heeft bewezen dat de wetenschap vertaald kan worden in de moedertaal. Meijer zal dieper op deze kwestie ingaan in het voorwoord van de Woorden-Schat uit 1654⁷. Reeds in zijn beginjaren blijkt beoefening van de wetenschappen in de moedertaal zijn ideaal.

¹NNBw X: 727, 728.

²Daar, nl. in de school van Leuven of Leiden.

³hier, nl. in de bruilofts-school

⁴In deze ongedeelde uitgave hebben ze soms nog de vorm van een bastaardwoord.

⁵Zie p. 151 in deze studie.

⁶Verklaring van het gedicht op p. 143 van deze studie.

⁷W-S 1654 voorwoord p. [3].

4.1.4. De opdracht van A.L. Kóks *Radt van avondtuuren* - 1653

In de opdracht ‘An Eustathea’ van het *Radt van avondtuuren*, geschreven door A.L. Kók en in 1653 uitgegeven door Meijer, oogst de ‘hoogh-draavetheit van woorden’ Meijers waardering:

’T kleedt¹ (...) zijn² de hoogh-draavetheit van woorden, de overdrachtighe wijzen van spreken, de reeden-rijk-konstighe oppronkingen, de zoet-vloeyentheit der vaerzen, waar meê zy³

Gheschoeit in hoogh-ghehielde Broozen

Op Amstel-landtsch Tooneel komt treên...

Meijer toont geen afkerigheid van ‘hoogdravende’ woorden. Dit blijkt eveneens wanneer hij in 1668 ongewone, verouderde woorden opneemt in de *Verloofde koninksbruidt* om het stuk te verfraaien. Hij zal dergelijke woorden in 1669 een plaats geven in het derde deel van de *Woorden-Schat*, om ze te verklaren, maar niet omdat hij ze afkeurt en door andere wil vervangen.

4.1.5. Voorwoord *Woorden-Schat* - 1654

In het voorwoord van zijn eerste bewerking van de *Woorden-Schat*⁴ hekelt Meijer de ‘Ontaal’, het misbruik van uitheemse woorden, dat in de moedertaal dikwijls te signaleren valt. De oorzaak van deze ‘Kanker’ wordt gevormd door twee verschillende soorten mensen:

’t Eerste is van die, welke welspreekent meenen te ruiken, als zy met uitheemsche woorden, die onze taal nooit voor haar kinderen erkent heeft, haar reedenen doorspekken, en zo wonderspreekers schijnen by ’t onkundigh Ghraauw, dat haar scheeve ghangen nakuyerende, die altemets haar zo krom en kreupel nabauwt, dat het de kundighe tot lacchen parst.⁵

Meijer spreekt over ‘uitheemsche woorden’ die in onze taal worden gebruikt zonder dat ze als eigen zijn erkend, dus zonder dat ze zijn goedgekeurd. Mensen die zo doen, denken welsprekend te zijn, maar geven het slechte voorbeeld aan het onontwikkelde volk. Het begin van de welsprekendheid is ‘een zuivere taal, gheschuijmt van basterdt-woorden, te ghebruiken’. Hier klinkt al, net als op de titelpagina, de term ‘basterdt-woorden’.

Het tweede slagh is van zulke, die, om haar meining te uiten, (ô hoon!) haar eighen moederlijke taal, die in rijkdom voor gheenighe de vlagh hoeft te strijken, te arm schatten en te ghebrekkig. Deezen doolwegh bewandelen ook de meeste Gheleerde...⁶

Nu spreekt Meijer over wat hij op de titelpagina ‘konst-woorden’ noemt, uitheemse wetenschappelijke vaktermen, die de meeste geleerden gebruiken omdat zij menen in de moedertaal de wetenschappen niet onder woorden te kunnen brengen. Toch kan de ervaring dat men zowel bastaardwoorden als konstwoorden op uitstekende wijze in het Nederlands heeft vertaald hen tot andere gedachten brengen:

¹nl. van het stuk.

²zijn: wordt gevormd door

³zy: ‘deeze Ouderlooze weeze’, nl. het stuk

⁴Uitvoeriger bespreking voorwoord 1654 op p. 141 e.v. in deze studie.

⁵Voorwoord p. [1] en [2]. Hetgeen Meijer hier beweert, herinnert aan wat Leupenius (1653: 21) een jaar tevoren schreef in zijn *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale*:

Het is dan een beklaglyk gebrek / dat niet onder geringe luiden / maar allermeeest onder den geletterden gevonden wordt / die eerst meenen welspreekende te syn / wanneer sy veele nieuwe woorden uit vreemde taalen weeten te versmeeden. In plaatse van verziere / soo ontziere sy haare reedenen. Een verteerende kanker...

⁶W-S 1654 voorwoord p. [3].

...ten zy de ervarentheit (...) haar (...) doen zien heeft dingen, tót wier mooghlijkheid zelfs haar verstandt niet opsteeg. Zo veel uitheemsche woorden kraftelijk overghezet, zo veel Konstwoorden naauwkeurighlijk vertaalt, overtuighen reets haar gheweeten, zo 't met een brandt-yzer niet toe-gheschroeit is.¹

Er zijn er heel wat die in zuiver Nederlands, zonder bastaardwoorden, hun gedachten op papier hebben gezet...

...als H.L. Spieghel, D.V. Koornhert, P.C. Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, I.v. Vondel, en andere.

Ook hebben sommigen de wetenschappen Nederlands leren spreken...

...als de Kamer in Liefd bloeyende, S. Stevin, de Vertaalers van Kekkerman, Ramus, en Molinaeus, en A.L. Kók...

Anderen hebben getracht de vreemde woorden, samen met hun betekenis in het Nederlands, in een bundel bijeen te brengen, opdat de bastaardwoorden ongebruikelijk zouden worden en de goede woorden gebruikelijk...

Dit hebben onderwonden in de voorghaande eeuw Ir. Ian van der Werve in zijn Schat der Duitsche Taal, en in deeze I. Hófman (...) in zijn Nederlandsche Woorden-Schat...²

Meijer verklaart zich hier dus tegen het gebruik van bastaardwoorden, de niet goedgekeurde vreemde woorden waarmee men de moedertaal vervuult, en tegen het gebruik van kunstwoorden, uitheemse wetenschappelijke termen. In de Woorden-Schat die op dit voorwoord volgt, biedt hij voor beide categorieën een puristische alternatief.

4.1.6. Voorwoord Christlijke Ghódt-ghe-leertheid - 1655

In het jaar 1655 ziet het licht, te Amsterdam bij Johannes van Ravestein, *De Christlijke Ghódt-ghe-leertheid, in 't Latijn be-schreeven door den hoógh-ghe-leerden en wijdt-vermaarden Marcus Fridericus Wendelinus (...) en nu ten besten van de Lief-hebbers der Ghódt-ghe-leertheid ver-taalt door Alhardt L. Kók*. In 1653 is A.L. Kók gestorven, terwijl hij bezig was met de vertaling van dit werk. Om het toch nog uit te kunnen geven, voltooide Meijer de vertaling.

In de eerste zin van het voorwoord vertelt Meijer dat Kók met zijn letterkundig werk de bedoeling had de wetenschappen te verbreiden in de moedertaal, ontdaan van 'Basterdt-woorden'. Het is merkwaardig dat Meijer hier de term 'Basterdt-woorden' gebruikt, terwijl hij het over uitheemse wetenschappelijke termen heeft, die hij gewoonlijk kunstwoorden noemt:

Ziet hier, waerde Landts-ghe-noóten, van hem³, die zijn yver, vlijt, ver-standt, en kraften te kóst leide, om u de Konsten en Weetenschappen in uw Moeder-taal, ghe-schuijmt van⁴ Basterdt-woorden, ghe-meen te maaken, een stuk werks, dat hy, ghe-lijk de Zwaan zijn doódt-liedt, korts voor zijn sterven voort-ghe-braght, en tót teken van zijn ghunst t'uwarts, ghe-lijk als een ghe-dachtnis, u na-ghe-laaten heeft.

In deze uitgave van Wendelinus' werk heeft Meijer de vertaalde vaktermen uit de tekst toch nog een keer in hun Latijnse vorm opgenomen in de marge. Dit doet hij ter wille van degenen die de uitdrukking in de moedertaal nog niet kennen:

Wy hebben dan (...) alle de ver-taalde Konst-woorden, (waar van dit Werk over-vloeyt, en waar-om tót des zelfs ghrondigh ver-standt een maatighlijk in de Reden-konst ghe-oeffende ver-eischt wordt) om oók die ghene, dien ze in 't duitsch nóch on-be-kent zijn, te ghe-moet te komen, in 't Latijn op de kant, een-maal op een zijdtje, om de over-maatighe her-haaling der zelve te ont-vlieden, doen stellen.⁵

¹W-S 1654 voorwoord p. [3].

²W-S 1654 voorwoord p. [4].

³hem nl. A.L. Kók

⁴ghe-schuijmt van: gezuiverd van

⁵Voorwoord Meijer p. [3] en [4].

Meijer geeft de afkeurenswaardige Latijnse vakterm niet vaker dan ‘een-maal op een zijdtje’, want beoefening van de wetenschap in de moedertaal blijft zijn uitgangspunt.

4.1.7. Voorwoord *Mergh der ghódtgheleerdtheit* - 1656

In 1656 verschijnt bij Abraham Hoopwater in Amsterdam een vertaling die door Meijer in z'n geheel is vervaardigd, namelijk *W. Amezes Mergh der ghódtgheleerdtheit*. Volgens Meijers voorwoord ‘an den leezer’ is de vertaling van het godgeleerd geschrift hem niet meegevallen en is hij niet van plan zijn vertaal-loopbaan voort te zetten. De roem die met vertalen te behalen is, gunt hij graag aan anderen:

Want boven de verdrietigheid, welke an alle vertalingen vast is, is hier nóch gheweest, een onghewoone stóf, onvertaalde Konstwoorden, hooghe zaaken, diep- en scherpzinnighe begrippen, en die beknóptelijk en duisterlijk uitghedrukt. Welk alles de meeste Gheleerde deze overzetting onmooghelijk heeft doen schatten: En my de vertaallust zodaanigh¹ verghaan, dat ik de prijs, die in deze loopbaan te behaalen staat, ghewillighlijk overlaat an anderen...²

Voor hen is de weg gebaad door reeds vertaalde wetenschappelijke werken, en in het bijzonder door de *Woorden-Schat*, twee jaar geleden verschenen en binnenkort voor de derde maal onder de pers:

...welken³ nu door de reets overghezette Konsten en Weetenschappen den wegh ghebaant is, en byzonderlijk door de *Woordenschat*, welke, met alle de vertaalde Konstwoorden van ons verrijkt voor twe jaaren, den Liefhebbers der Duitsche Wijsgheerte ten besten, uit is ghekomen, en teghenwoordigh van ons overzien, verbeterd, met ontallijke Konstwoorden vermeerderd, en op een byzondere en ghemakkelijker órde gheschikt op nieuws voor de derde maal de Pers zal ghevoelen...

Meijer zegt dat hij de *Woorden-Schat* in 1654 heeft aangevuld met vertaalde kunstwoorden, waarvan vooral de liefhebbers van de Nederlandse wijsbegeerte voordeel hebben ondervonden. Dit komt overeen met onze gegevens in Tabel 4. De wijsbegeerte is in 1654 als domein van herkomst van de nieuwe trefwoorden het duidelijkst aanwezig. De ‘ghemakkelijker órde’ waar Meijer het over heeft, zal vooruit wijzen naar de indeling in twee delen, ingevoerd in de eerstvolgende druk van 1658.

In het vertaalde werk zelf, grotendeels gedrukt in gotisch lettertype, zijn de vertaalde kunstwoorden in de tekst afgedrukt in romein. Ernaast staat, in de marge, de oorspronkelijke uitheemse term in cursief. Ook nu zijn dus, als concessie aan de geleerde gebruiker, de uitheemse termen nog in de marge opgenomen.

Met dit vertaalde wetenschappelijke werk loogenstrafte Meijer opnieuw het vooroordeel van ‘de meeste Gheleerde’, die een dergelijke vertaling voor onmogelijk hielden. Meijer meent dat hij met de vele vertaalde uitheemse vaktermen die hij in dit werk aanbiedt, de weg heeft bereid voor volgende vertalers. Maar hun belangrijkste hulpmiddel zal toch zijn de komende uitgave van de *Woorden-Schat*, die met ‘ontallijke Konstwoorden’ is vermeerderd.

4.1.8. Blijspel *De looghenaar* - 1658

In 1658 verschijnt te Amsterdam bij Jacob Lescaille *De looghenaar*, een blijspel dat Meijer heeft vertaald uit het Frans, naar *Le menteur* van Corneille. In de opdracht vermeldt

¹Hier is sprake van een samentrekking. Op deze plaats dient ‘heeft doen’ herhaald.

²Voorwoord van ‘De Vertaaler an den Leezer’ p. [2] en [3].

³welken: voor wie. Dit sluit aan bij bovengenoemde ‘anderen’.

Meijer¹ dat hij deze vertaling bijna zes jaar geleden al heeft gemaakt. Dat moet dus omstreeks 1653 zijn geweest, nog voor hij Hofmans Woorden-Schat bewerkte.

Verwijzingen naar Meijers lexicografische arbeid treffen we in *De loogheenaar* niet aan. Zelfs gebruikt Meijer in het stuk, geheel in strijd met zijn latere puristische principes, enkele bastaardwoorden:

Roem(er) ...Ghy van mijn hart zult zijn de een'ghe Sekretaris,
En van al mijn gheheim de Ghrootdepositaris.
Lek(ker) Voorwaar ik zórrig², Heer, dat mijn capaciteyt
Is onbequaam tót zulk een hooghen qualiteyt.³

Tijdens het vervaardigen van *De loogheenaar*, omstreeks 1653, is Meijer kennelijk nog niet zo streng beïnvloed door Hofman en zijn bastaardwoordenboekje als in later jaren. In zijn strijd tegen het bastaardwoord bespeurt men toch vooral de invloed van Hofman.

4.1.9. Voorwoord Woorden-Schat - 1658

Meijers tweede bewerking van de Woorden-Schat begint met een opdracht aan Johan Hófman, gevolgd door een voorwoord tot de ‘Nederduitsche Taallievers’⁴. De lexicografische ideeën uit het voorwoord van 1654 zijn verspreid, en soms een tikkeltje gewijzigd, weer opgenomen.

Nieuw in deze druk is de indeling in twee delen, met als doel een betere ordening en minder zoekwerk. Meijer heeft bastaardwoorden en kunstwoorden gescheiden:

Het gheheele werk, waar in voorheen de Basterdt-, en Kunstwoorden, ghelijc als een mengelmoes en verwarden bayerdt, onder en door elkanderen ghedommelt laghen, heb ik eerst in twe deelen gheschift, en ghescheiden, en in 't eerste alle de Basterdtwoorden, en in 't tweede alle de Kunstwoorden, gheschókkeert⁵, en op haar órde gheplaatst; opdat en 't werk meerder schik⁶, en ghy in 't zoeken minder moeyte zoud hebben.⁷

Toch blijkt deze verdeling niet geheel probleemloos. In de groep kunstwoorden zijn misschien wel eens woorden opgenomen die daar niet thuishoren, zoals woorden die alleen maar veel moeilijkheden opleveren bij een vertaling. Ook kregen bepaalde woorden een plaats bij beide groepen:

Niemandt (...) zifte en toetse te kieschelijk en naauwkeurighlijk, óf alle de woorden, die in 't schók van de Kunstwoorden staan, ook al van dat slag zijn (...) En hier en daar is wel eenigh woordt, dat moeyelijk om te vertaalen viel, ten besten van de Overzetters, onder de Kunstwoorden inghesloopen, behalven dat 'er zommighe zijn, die in beide de schókken⁸ plaats willen hebben.⁹

Meijer meent de bestanden van bastaardwoorden en van kunstwoorden nu dusdanig te hebben uitgebreid dat bijna al het bestaande is verzameld. Een idee dat hij, gezien de steeds toenemende omvang van de volgende drukken, spoedig heeft laten varen:

...en 'er dies, mijns vertrouwens, zeer luttel, 't zy Basterdt-, 't zy Kunstwoorden iemandt voor zullen komen, die hier niet opgheteldt, en te vinden zullen zijn.¹⁰

¹Opdracht p. [2].

²zórrig: vrees

³*De loogheenaar* p. 22.

⁴Uitvoeriger bespreking van opdracht en voorwoord W-S 1658 zie p. 145 e.v. in deze studie.

⁵gheschókkeert: gesorteerd

⁶schik: ordening

⁷W-S 1658 voorwoord p. [2].

⁸schok: hoeveelheid, hoop. *WNT* XIV: 774, 775.

⁹W-S 1658 voorwoord p. [5] en [6].

¹⁰W-S 1658 voorwoord p. [3].

Er zijn in deze druk van de Woorden-Schat meer vernieuwingen doorgevoerd. Konstwoorden die in verschillende takken van wetenschap verschillende betekenissen hebben, zijn apart gedrukt ‘met byghevoeghde anwijzing, tót welke onderwijzingen zy behooren’¹, met een label dus om het domein van herkomst aan te geven.

Als beginletters der trefwoorden zijn U en V onderscheiden, waarbij de U voorop wordt geplaatst. Evenzo is onderscheid gemaakt tussen I en J, waarbij de I voorgaat².

Onder de betekenissen in een artikel is geen bepaalde ordening aangebracht, want ‘Yder heeft de plaats, die 't bezit, zonder onderscheidt, en by gheval ghekreeghen’³. Veel bastaardwoorden zijn door Hofman vertaald en veel nieuwe konstwoorden door Meijer zelf. Herkomst en hoedanigheid der betekenissen worden door Meijer toegelicht:

Eindelijk, de vertaaling der Basterdwoorden is ten ghroeten deele van I. Hófman, en veeler Konstwoorden, die 'er nu op nieuws byghekomen zijn, van my verdacht en ghesmeedt, en alhoewel vaak voor de vuist, en met der haast, efter vólghens de aart, betekening, en ghelijkvórmigheid onzer Taal.⁴

De overige toegevoegde trefwoorden zijn onleend aan de ‘voortreffelijkste Taalkundighen’. Soms zijn meerdere vertalingen gegeven, omdat het trefwoord verschillende betekenissen heeft, of omdat onze taal voor een bepaalde betekenis veel woorden kent:

De overighe, zo Basterdt- als Konstwoorden, zijn uit de voortreffelijkste Taalkundighen onzer Eeuw, wier roemrijke en onsterffelijke naamen op 't voorhoofd van ieder deel uitgheprent staan, verzamelt, en somtijds veelvoudighlijk vertaalt, omdat, óft het vertaalde woordt, zeer dubbelzinnigh zijnde, veel betekenissen hadde, die alle byzonderlijk uitghedrukt zijn, óft onze taal veel woorden, die eene betekenis verscheidendlijk uitbeeldden...⁵

Niet alle betekenissen oordeelt Meijer zelf even fraai. Hij heeft ze toch maar opgenomen, gezien hun geleerde herkomst. Bovendien, smaken verschillen:

En schoon 'er niet luttel onderloopen, die my vry wat onbehouwen en onbequaam scheenen, heb ikze evenwel haar plaats niet willen weigheren: eensdeels, omdat zy op 't anbeeldt van uitsteekende, en vermaarde verstanden ghesmeedt waeren, andersdeels, omdat, ghelijk ik my an niemands oordeel, niemant ook an 't mijne wil verbinden, wel wetende, dat, evenalleens als my alle vertaalingen niet anstaan, zo ook de mijne allen niet zullen anstaan.⁶

Vreemd klinkende betekenissen zal men door het gebruik wel gaan accepteren:

Dikwijls ook zal de betekening, die wy den woorden schijnen opghedicht te hebben, schoon zy in 't eerste aanzien vry wat dwars in de ooren klinkt, met der tijdt, en door de ervaarenheid, niet onwettigh te zijn, bevonden worden (...) te veeler stede is onze vertólking niet zo zeer na de letter, als wel na de kraft en bedieding des woordts, waar door iemandt misleidt zoude kunnen worden.⁷

De hier gegeven vertalingen van bastaardwoorden en konstwoorden zijn van groot nut. Door het eerste zal onze taal worden gezuiverd, en zullen de rechtskundige geschriften voor de gewone man toegankelijker worden gemaakt. Door het tweede zullen velen kunnen helpen om de wetenschappen in de moedertaal bekend te maken. Hierbij kunnen zij gebruik maken van de bekende terminologie, wat verwarring voorkomt:

Door het eerste zullen de vlekken en kladden, daar 't deftigh en luisterrijk anschijn onzer Taal van de meeste Redenaars, en Schrijvers meê bezoedelt en bezwalkt wordt voorghekomen en weghghenomen, en by den ghemeen vólke de boeken en gheschriften,

¹W-S 1658 voorwoord p. [3].

²W-S 1658 voorwoord p. [4].

³W-S 1658 voorwoord p. [5].

⁴W-S 1658 voorwoord p. [4].

⁵W-S 1658 voorwoord p. [4] en [5].

⁶W-S 1658 voorwoord p. [5].

⁷W-S 1658 voorwoord p. [6].

inzonderheit van de Rechten en Rechtszaaken, daar zy nu byna blindt in zijn¹,
verstaanlijker ghemaakt kunnen worden...²

Door het tweede, naamlijk de vertaaling der Konstwoorden, zullen veele, hoevende gheen
nieuwe te smeeden en verdichten, dat slechts verwarring baart; maar die ghebruikende,
welke reedts by de Konstlievers in zwang zijn, mede de handen kunnen slaan, om de
Konsten en Wetenschappen den Landtsghenooten in haar moedertaal bekendt te maaken.³

Van de vertaling van wetenschappelijke werken verwacht Meijer veel profijt. Men kan
daardoor heel wat jaren, moeite en onkosten besparen, die nu worden besteed aan het leren
van Latijn. De vrijgekomen tijd kan beter worden gebruikt, bijvoorbeeld voor algemene
ontwikkeling of voor kennis van de heelkunde:

Want weinighe van de voornaamste boeken, die de Konsten en Weetenschappen vervaten
(...) nederduitsch spreekende, zoude een lange reeks van jaaren, moeyten, en onkósten, die
men an 't leeren der Latijnsche taal hangt, ghespaart, en te kóst gheleidt kunnen worden, in 't
navórsschen van nóch onbekende zaaken, niet alleen tót verghrooting en opbouwning der
bloote kennis, maar ook tót het ghebruik der Artsenyen en 't ghemeen leven dienende.⁴

De jeugd zou niet langer negen of tien jaar behoeven te spenderen aan het leren van
talen. Kennis van de wiskunde, snelle vorderingen in andere vakken en de mogelijkheid
zich te verdiepen in meerdere takken van de wetenschap zouden de opbrengst zijn:

Der Jonkheid zoude het niet noodtzaaklijk zijn, neghen óft tien jaaren om de kennis der
taalen te bejaaghen, te verslijten; maar straks⁵ de Beghinselen der Wiskunde, daar die
ouderdom zich 't best na zetten kan, inghescherpt kunnen worden, en daar door een
bequaamheid anghebraght, om in de overighe Onderwijzingen met gheen ghemeeene stappen
voort te loopen. En daar de schaarsheid der tijdt nu slechts ghehengt, zich byzonderlijk op
eene weetenschap te legghen, zoude menze dan alle doorsnuffelen, en overal t'huis zijn
kunnen.⁶

Meijer besluit met de mededeling dat hij nog geen kans heeft gezien een derde deel op te
nemen, met daarin oude Nederlandse woorden uit Hooft, Huygens en andere voortreffelijke
schrijvers. Al in 1658 bestaan der dus plannen voor een derde deel.

Gemeten met moderne maatstaven, houdt Lodewijk Meijer zich in het voorwoord bezig
met de doelgroep van zijn woordenboek. Hij vraagt zich af voor wie het bestemd is en wat

¹Vergelijk het *Ruygh-bewerp*, uitgave Caron p. 69:

Wat voeghtet / dat een man die zyn twist zoekt te slechten
Rechtschapien / niet en weet na wat recht hem te rechten?

²Vergelijk ook Coornhert 1561, voorwoord 'totten Leser' p. [3] en [4]:

Tis nv also verde gecomen dat veel ionge schrijuers een woort Fra(n)choys oft Latijns verstaende sulcdanighe
vreemde lappen voor een welstant en(de) beuallijcke chieraet opten mantel onser spraken brodde(n), recht oft
een heerlijcke en(de) rijckelijcke sake waer sonder noot vreemt behulp te bedelen: twelck oorsake is dat
menich fijn burgher ende boer het vonnisse zijnre saken aenhorende, ia oock selfs lesende sulcx soo luttel
verstaet, dat hy dan noch niet en merckt oft hem mede oft tege(n) gaet, maer als een onduytsche noch wel een
verduytscher tot dit duytsch (God wouts) behoeft te huere(n).

Vondel laat zich evenmin onbetuigd in het klinkdicht 'Op de vertalinge van de eerste weecke, van G. de
Saluste, Heer van Bartas. Gedaen door Heer Wessel van Boetseler...':

Onduytsche Pleyters swijgt, ghy hebt uw tael vergeten,
Gaet, haelt uw moeders tong, en kakelt dan in 't Hof,
Komt by Heer Wessel school, die heeft vertaelt met lof
In plat en suyver duyts den Phoenix der Poeten:
Spreekt soo, wanneer ghy dingt, soo sal een Landman weten
Hoe't met sijn saken staet...

Zie Vondel I: 451.

³W-S 1658 voorwoord p. [7] en [8].

⁴W-S 1658 voorwoord p. [8] en [9]. Vergelijk het *Ruygh-bewerp*, uitgave Caron p. 69:

Wat voecht et / dat een Artst zyn vrund niet kan beduyden
Nóch d'óorzake zyns zieckts / zyn quaal / óf kracht der kruyden?

⁵straks: aanstonds

⁶W-S 1658 voorwoord p. [9].

voor nut het voor deze gebruikers heeft. De aandacht voor dit probleem onderscheidt hem van zijn voorgangers, die zich zelden om de verschillende gebruikers bekommerden.

4.1.10. De *philosophie d'uytleghster der H. Schrifture* - 1667

In 1666 verschijnt te Eleutheropoli¹ anoniem een wijsgerig geschrift van Meijer, namelijk de *Philosophia S. Scripturae interpres; exercitatio paradoxa*. Een jaar later ziet te Vrystadt² het licht, opnieuw anoniem, een vertaling in het Nederlands, *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture. Een wonderspreuckigh tractaet*.

Dat Meijer de auteur is geweest van de *Philosophia* wordt in de wijsbegeerte als vaststaand aangenomen. Ook wordt meer dan waarschijnlijk geacht dat hij zelf de vervaardiger is van de Nederlandse vertaling³. Als dit inderdaad het geval is, dan valt te verwachten dat Meijer in zijn vertaling op de hem eigen wijze met kunstwoorden en bastaardwoorden zal handelen.

Inderdaad bevat de tekst van *De philosophie* veel vertaalde kunstwoorden. De bijbehorende uitheemse termen staan er meestal naast, in de marge, in een heel klein romeins lettertype⁴. Het verband tussen kunstwoord en Nederlands equivalent is daarbij aangegeven door een apart lettertje. Deze handelwijze zijn we eerder tegengekomen in het *Leidse handschrift*, in het bruiloftsgedicht voor J. Phoonsen.

Ook binnen de tekst zijn wel eens uitheemse kunstwoorden, samen met hun vertaling, opgenomen. Dit komen we eveneens elders in het werk van Meijer tegen, namelijk in de *Italiaansche spraakkonst*. We geven hier twee voorbeelden van verklaringen uit *De philosophie*. In het eerste fragment klinkt bovendien Meijers interesse voor de herkomst en de samenhang van bepaalde woorden:

Het woort van Interpres, dat is Uytlegger, of Verklaerder, (om van <i>g</i> 't ghesegh te beginnen) daer af Interpretari, Interpretatio,	<i>g</i> Praedicatum.
Interpretamentum, dat is uytlegghen, uytleggingh en uytlegghsel, hun oorsprongh hebben ... ⁵	
De voornaemsten van desen zijn drie, te weten in een <i>c</i> samengesette of verdeelde zin, in een <i>d</i> gheteekent of gheoeffent bedrijf, en in een <i>e</i> eenselvighe, of vormelijcke zin. ⁶	<i>c</i> Sensus compositus vel divisus. <i>d</i> Actus signatus vel exercitus. <i>e</i> Sensus identicus vel formalis.

De tekst zelf is minder puristisch dan we van Meijer gewend zijn. Verscheidene bastaardwoorden die als trefwoord zijn opgenomen onder de bastaardwoorden van de Woorden-Schat, zijn zonder nadere toelichting in de vertaling gehanteerd. Het gaat hierbij om tamelijk gangbare woorden, hetgeen een verklaring zou kunnen zijn. Maar toch is dit voor Meijer een ongewone manier van doen:

¹nl. Amsterdam

²nl. eveneens Amsterdam

³*Nederlands cartesianisme*, p. 395, betreffende de *Philosophia S. Scripturae interpres*:

... 'toch hebben wij nu niet de minste reden te twijfelen aan de mededeling van Colerus en vele anderen, dat Lodewijk Meyer de auteur was (...) Ook Meinsma's veronderstelling, dat Lodewijk Meyer zelf de nederlandse vertaling (...) vervaardigde, verdient alleszins geloof, omdat wij in de nederlandse bewerking tal van wijzigingen aantreffen, welke begrijpelijk zijn als men ze kan laten voortspuiten uit de vrijheid, die een auteur zich zelve als bewerker mag veroorloven en die bovendien van een taalkundig interesse getuigen, gelijk wij dat van Meyer niet anders verwachten.'

⁴De verschillende lettertypen van de tekst zijn in de citaten niet overgenomen.

⁵*De philosophie*: 3.

⁶*De philosophie*: 27.

Philosophie (titel)	W-S 1663 I	Philosophie -- wijsbegheerte ¹
Theologanten (vw ² [1])	W-S 1663 I	Theologant -- ghódtgheleerde
Auteur (vw [1])	W-S 1663 I	Autheur -- schrijver
Tractaet (vw [2])	W-S 1663 I	Tractaat -- handeling
Academie (vw [2])	W-S 1663 I	Academie -- hoogheschool
Facultheyten (vw [2])	W-S 1663 I	Faculteit -- vermoghen ³
Theologie (vw [2])	W-S 1663 I	Theologie -- ghódtgheleerdheid
Dogmatisten (vw [3])	W-S 1663 I	Dogma -- leerstuk
Religie (vw [3])	W-S 1663 I	Religie -- ghótdtsdienst
Remonstranten (vw [6])	W-S 1669 I	Remonstrant -- vertoogher ⁴
Paleys (vw [8])	W-S 1663 I	Palais -- vórstenhóf
Orateurs (vw [9])	W-S 1663 I	Orateur -- redenaar
Capittel (p. 1)	W-S 1663 I	Capittel -- hoofdstuk
Testament (p. 1)	W-S 1663 I	Testament -- verbondt
Reformatie (p. 1)	W-S 1663 I	Reformatie -- hervórming

In *De philosophie* komen begrippen voor die in Meijers lexicografische arbeid van belang zijn. In 1669 zal Meijer in het nieuwe derde deel van de *Woorden-Schat* niet uitsluitend verouderde woorden opnemen, maar tevens ongewone. We ontmoeten dat idee hier en de auteur verwijst erbij naar Horatius:

Een onghewoon en onbruyckbaer woordt of spreekwijze is, welck om d'ouderdom niet alleenlijck veroudert, maer oock afghesleten, en buyten ghebruyck is, of om d'al te varsche nieuwigheydt noch niet in 't ghebruyck aenghenomen en ontfanghen. Want de woorden vergaen oock van ouderdom, ghelijck de menschen; en anderen worden weêr te voorschijn ghebracht, en voortghestuwt, en volghen in de plaats der ghenen, die als ghestorven zijn; ghelijck Horatius oock in sijn *Dichtkunst* te kennen gheeft.⁵

Een ongewoon woord is dus te oud, of juist te nieuw, om het te gebruiken:

Die sulck een oude tael ghebruyckt, dat hy niet met ons, maer met onse grootvaders grootvader, of grootvaders overgrootvader schijnt te spreecken, of soo nieu, dat hy met onse nakomelinghen schijnt te redeneren; wat doet hy anders, dan dat hy van sijn tijt-ghenoten niet verstaen wordt? Quintilianus heeft dit oock bekend (...) Ghelijck oock Vossius...⁶

Nu volgen voorbeelden, zowel van oude als van nieuwe woorden:

In deser voeghen vindt men noch by eenighen verscheyde oude en afgheslete woorden, ghelijck nemaer voor maer, egheen voor gheen, sampt, in plaets van te samen, aefsch, voor slincks, Amman voor Schout, stock, in plaets van ghevangen, bout voor onversaecht, koen in plaets van vroom, dorftigh voor behoefstigh, ghewout in plaets van ghewelt, keuse voor keur, kuyschen voor reynighen, blutsen in plaets van kneusen, en meer anderen. Onder de nieuwe woorden vindt men nootdwangh, bypassingh, ghebeurlijckheydt, Maetschappy, Slotvoocht, Wisselwoort, vooruytdeel en anderen, beaenghenamen, saligen, en vruchteloos, in plaets van aenghenaem, saligh en vruchteloos maecken.⁷

Van de woorden die *De philosophie* op deze plaats noemt als oud, of juist als nieuw, is een aantal in 1669 als trefwoord in het derde deel van de *Woorden-Schat* terechtgekomen. Daar is trouwens maar één van de nieuwe bij:

¹In deze voorbeelden vermelden we bij elk trefwoord slechts één betekenis uit de *Woorden-Schat*.

²vw: voorwoord

³De hier bedoelde betekenis is pas toegevoegd in 1805: de leeraars of leerlingen van denzelfden tak van wetenschap aan een hoogeschool.

⁴De hier bedoelde betekenis is pas in 1805 toegevoegd: lidmaat van zekere kerkelyke gezindheid.

⁵*De philosophie*: 13. Ook in de *Philosophia*, op p. 10.

⁶*De philosophie*: 13. Ook in de *Philosophia*, op p. 11.

Vossius' *Elementa rhetorica*, uit het Latijn vertaald door A.L. Kók, p. 8:

Tót de Zuiverheidt is kuer van woorden noódtigh. Der-halven moet men de Bast-aart-woorden vermijden. Oók gheen ver-óude en on-ghe-bruiklyke toe-laaten. Dibbets 1981: XXIII.

⁷*De philosophie*: 13, 14. De Latijnse voorbeelden uit de *Philosophia*, p. 11, zijn hier vervangen door Nederlandse voorbeelden.

Nemaar -- maar
 Samt -- met / te ghelijc / als ook / meede
 Aafsch -- verkeerdt / slinksch
 Amman -- Schout / rechter / overste
 Stók -- boeyen / ghevankenis
 Dorstigh¹ -- ghebrekkigh
 Ghewoudt -- gheweldt / maght
 Kuisschen -- schoon maaken / zuiveren
 Beanghenaamen -- anghenaam houden

Interessant is eveneens wat wordt gezegd over het ‘bastert woord’. Het is een woord uit een vreemde taal dat in de moedertaal wordt gebruikt, terwijl de ‘goet-ghekeurde’ schrijvers dat niet doen. Het gebruik bij de algemeen geachte en gerespecteerde schrijvers wordt hier als norm gesteld voor de toelaatbaarheid van het woord²:

Een bastert woordt en spreekwijse is, welck, uyt een vreemde tael ghehaelt, in de lanttael inghevoert, en buyten de ghewoonte der goet-ghekeurde Schrijvers ghebruyckt wordt.³

De consequentie van deze bewering is dat Meijer bepaalde bastaardwoorden toelaatbaar acht omdat de ‘goet-ghekeurde’ schrijvers ze gebruiken. Mogelijk horen de gangbare bastaardwoorden die hij zelf heeft laten staan in zijn vertaling van de *Philosophia*, daar ook bij.

Er zijn twee soorten bastaardwoorden, maar wat met de indeling in twee soorten is bedoeld, wordt niet erg duidelijk:

Van desen zijn 'er tweederhande: want eenighen zijn noch door 't ghebruyck, noch uyt hun oorsprongh burgers; en anderen wel uyt hun oorsprongh, maer niet door 't ghebruyck sodanigh. De ghenen, die door 't ghebruyck, niet uyt hun oorsprongh, eyghen en burgers zijn gheworden, zijn verscheyden, naer de verscheydenheydt der talen, daer sy uyt spruyten. Dese bastert-taal dan is of Hebreus, of Grieks, of Latijn, en soo voorts: ghelijc men de voorbeelden daer af in 't Latijn by Vossius (...) en in de nederlantsche taal in de Woordenschat kan vinden.⁴

Vermoedelijk zijn in de zinsnede ‘en anderen wel uyt hun oorsprongh, maer niet door 't ghebruyck’ de woorden ‘oorsprongh’ en ‘ghebruyck’ verwisseld, net als in het Latijnse origineel het geval is. In dit fragment wordt eveneens duidelijk dat de auteur ingeburgerde bastaardwoorden, die dus waarschijnlijk op enigerlei wijze zijn vernederlandst, wil indelen naar de taal waaruit ze afkomstig zijn.

In bovenstaand fragment zijn door mij onderstreept de woorden: ‘en in de nederlantsche taal in de Woordenschat’. Het is een zeer opmerkelijke toevoeging in de Nederlandse vertaling, die pleit voor het toeschrijven van deze vertaling aan Meijer. Net als trouwens de opsomming van verouderde woorden die twee jaar later in de *Woorden-Schat* zullen worden geplaatst.

Verder komen de ‘konstwoorden’ nog aan bod, namelijk voor zover ze behoren tot de homoniemen :

Eyndelijck, my dunckt dat die woorden, de welcken van de Philosophen konstwoorden gheuoemt worden, en in de ghewoone wijze van spreekken yets anders, dan in sekere kunsten, beteekenen, en somtijds in verscheyde kunsten verscheyde beteekenissen hebben, nergens beter, dan by dese rijgh⁵, ghevoeght konnen worden.⁶

¹Waarschijnlijk: Dorftigh. Dit mede vanwege het bovenstaand artikel: Dorst -- ghebrek. ziet durft.

²Zie ook het voorwoord W-S 1654, p. [1] en [2], waar Meijer spreekt van ‘uitheemsche woorden, die onze taal nooit voor haar kinderen erkent heeft’.

³*De philosophie*: 14. Ook in de *Philosophia*, op p. 11.

⁴*De philosophie*: 14. In de *Philosophia* op p. 11.

⁵nl. de rij van de homoniemen.

⁶*De philosophie*: 22. Dit is een zeer vrije weergave van hetgeen in de *Philosophia* staat op p. 18.

In de 'Na-reden' vertelt Meijer dat hij het werk al enige tijd op de plank had liggen voor hij het uitgaf: 'dat ick dit Tractaet alreê eenige jaren van de Pars heb afgehouden'¹. Dit zal slaan op de *Philosophia*, waarin deze bewering in het Latijn wordt gedaan. Genoemd werk is dus een paar jaar vóór 1666 geschreven. Toch geeft daarin Meijer op sommige plaatsen reeds blijk van zijn interesse in ontstaan, verandering en samenhang van woorden. Het is een belangstelling voor etymologische zaken, die in 1669 nog duidelijker zal spreken uit de taalkundige verklaringen die hij opneemt in het derde deel van de Woorden-Schat.

4.1.11. Het Ghulde vlies - 1667

In Meijers *Ghulde vlies*, een 'treurspel met konst- en vlieghwerken'² ontmoeten we geen lexicografische ideeën.

Wel valt het op dat Meijer in de 'Voorreeden' vrijwel steeds - in de tekst - citaten uit vreemde talen vertaalt in de moedertaal, evenals de uitheemse kunstwoorden, die hij sporadisch gebruikt:

*G.vl.*³: ... met konst- en vlieghwerken bepronkt, die d'Onduitsche *Machines* noemen ...
W-S 1669 I: Machine -- konstwerk

*G.vl.*⁴: ... en dieshalven is de afghebeelde Handel ófte gheschiedenis een en eenigh
(*Subjectum unicum, Actio unica*) ...
W-S 1669 II: Acta -- (Vulgò) daaden / handelingen
Subjectum -- onderwerp / onderwerpsel
Unicè -- eenighlijk

*G.vl.*⁵: ... de kennis van teeghenwichten, van beweeghingen over katerróllen en windassen, om de werken te doen ghaan, welke konst de Latijnen met een Ghrieksche naam *Mechanica* ghedoopt hebben.
W-S 1669 II: Mechanica -- werkdaadt / ambacht / handwerk / handwerkkonst

In de Woorden-Schat van 1663 en in die van 1669 is in het deel Kunstwoorden een aanzienlijk aantal nieuwe trefwoorden opgenomen uit de kruidkunde⁶. Aardig is het om te zien hoe Meijer in 1667 in zijn *Ghulde vlies* verschillende bomen, planten en bloemen noemt, soms zelfs als slaapmiddel:

Voorreeden p. [8]: een boekeboom, een eiken, een wilden esschenboom

G.vl. p. 1: ...kórnoelietelghen, gheitebladen, en keelkruidt (...) Cypresseboomen (...) van ghloeyende ghoudts en zonne- en thunisbloemen, van ghemarmórde tulpen, purpere keizerskroonen en peonien, witte en roode stókkroozen, heemelsblauwe waterklókken, en paerssche en roode mankópbloemen (...) de ghespikkelde anjelieren, de roode en witte roozen, en de purpure, gheele, en witachtighe narcissen...

G.vl. 28: Wat begheert ghy? (...) Van uw' bloemen, En kruidt, en sap, en zaadt, welk slaap en droomen baart. (...) Anvaardt deez' ruiker. Z'is ghemaakt van ybenbladen, Van plompen, bilzenghroen, en mankóp, en nachtschade, Al kruidt, welk slaapzucht teelt...

¹Na-reden p. 129.

²Aldus de titelpagina. Het stuk verscheen in 1667 te Amsterdam bij Jacob Lescailje.

³*Ghulde vlies* Voorreeden p. [1].

⁴Voorreeden p. [5].

⁵Voorreeden p. [12].

⁶Zie Tabel 4 op p. 220.

G.vl. 52, 53: ...lisch en laeghe elzen, en ander slagh van heesteren (...) Abeelen, berken, eiken, esschen, ípen, dennen, en pijn- en ander slagh van wilde boomen (...) elzen, en ander heesterachtighe planten, en struiken...

G.vl. 76: ...En wieghen het in slaap door sap van Ibenblaân, van Heul, en Bilsenghroen.

Ook hier blijkt samenhang te bestaan tussen Meijers lexicografische werk enerzijds en zijn niet-lexicografische werk anderzijds, in dit geval tussen het deel met kunstwoorden van de *Woorden-Schat* en het *Ghulde vlies*.

4.1.12. De Verloofde koninksbruidt - 1668

Het treurspel *Verloofde koninksbruidt* verschijnt in 1668¹. In de uitgave van 1978 is er door de bezorgers op gewezen² dat de meeste personages in het stuk een naam dragen die is terug te vinden in het *Etymologicum* van Kiliaan, en wel achterin, in het ‘Colophon propria hominum, praecipue Gothorum, Vandalorum, Germanorum, Teutonum, Saxonum, Anglo-saxonum...’ Bijvoorbeeld:

<i>V.k.</i> Ghrimoald	<i>Etymologicum</i>	-- Grimwald
<i>V.k.</i> Velleede	<i>Et.</i>	-- Vellede
<i>V.k.</i> Mathilde	<i>Et.</i>	-- Maechthilde
<i>V.k.</i> Heddewich	<i>Et.</i>	-- Heddewig

In de ‘Voorreeden’ van de *Verloofde koninksbruidt* vertelt Meijer³ dat hij het stuk al in 1652 heeft opgezet. Sindsdien werkte hij eraan ‘by hooy en by ghras’. Voor de opening van de verbouwde Schouwburg in 1665 voltooide hij het treurspel en diende het in als openingsstuk, maar daarvoor werd het afgewezen.

Om het stuk tenslotte toch nog uit te geven, bewerkt Meijer het voor de zoveelste keer:

Nu eindelijk (...) hebben wy, het voor den dagh haalende, en overlopende, daar in veele gheen gheringe misslagen verholpen; veel, dat doof, en dóf van ghlans was, luister by ghezet; veel, dat te slecht voor een treurspel, en te laf vloeyde, met wat deftigheids hoogher doen draaven, eenighe verouderde zinryke woorden, daar toe uit den schimmel voor den dagh ghesleept, en andere nieuwghesmeede invoerende ...

Onderdeel van Meijers verfraaiingen blijkt het toevoegen van een aantal betekenisvolle verouderde woorden te zijn, ‘daar toe uit den schimmel voor den dagh ghesleept’, en van een aantal nieuwgevormde woorden. Deze handelwijze toont hoezeer Meijer het purisme is toegedaan. Hier gebruikt hij verouderde Nederlandse woorden en nieuwgevormde woorden, niet ter vervanging van het vreemde woord, maar uitsluitend ter verfraaiing. Dat die woorden ongebruikelijk zijn, is voor hem kennelijk geen bezwaar.

Een jaar later verschijnt de vijfde druk van de *Woorden-Schat*, met het deel *Verouderde en ongewone woorden*. Onder de trefwoorden van dit deel zijn woorden te vinden die Meijer heeft toegepast in de *Verloofde koninksbruidt*. Men vraagt zich af hoe Meijer een toneelstuk dacht te verfraaien door woorden te gebruiken waarvan hijzelf vond dat ze in een woordenboek opgenomen en verklaard moesten worden:

*V.k.*⁴ p. 7 : ... daar noch 't reut'lend bloedt uit druïpt,
En lanks het deeluwbleek der doodsche leeden kruipt.
W-S 1669 III: Deeluwbleek -- lootverwigh bleek⁵

¹Bij Jacob Lescaijle te Amsterdam.

²*Verloofde koninksbruidt* 1978: 33, 34.

³*Verloofde koninksbruidt*, Voorreeden [1].

⁴*V.k.*: *Verloofde koninksbruidt*.

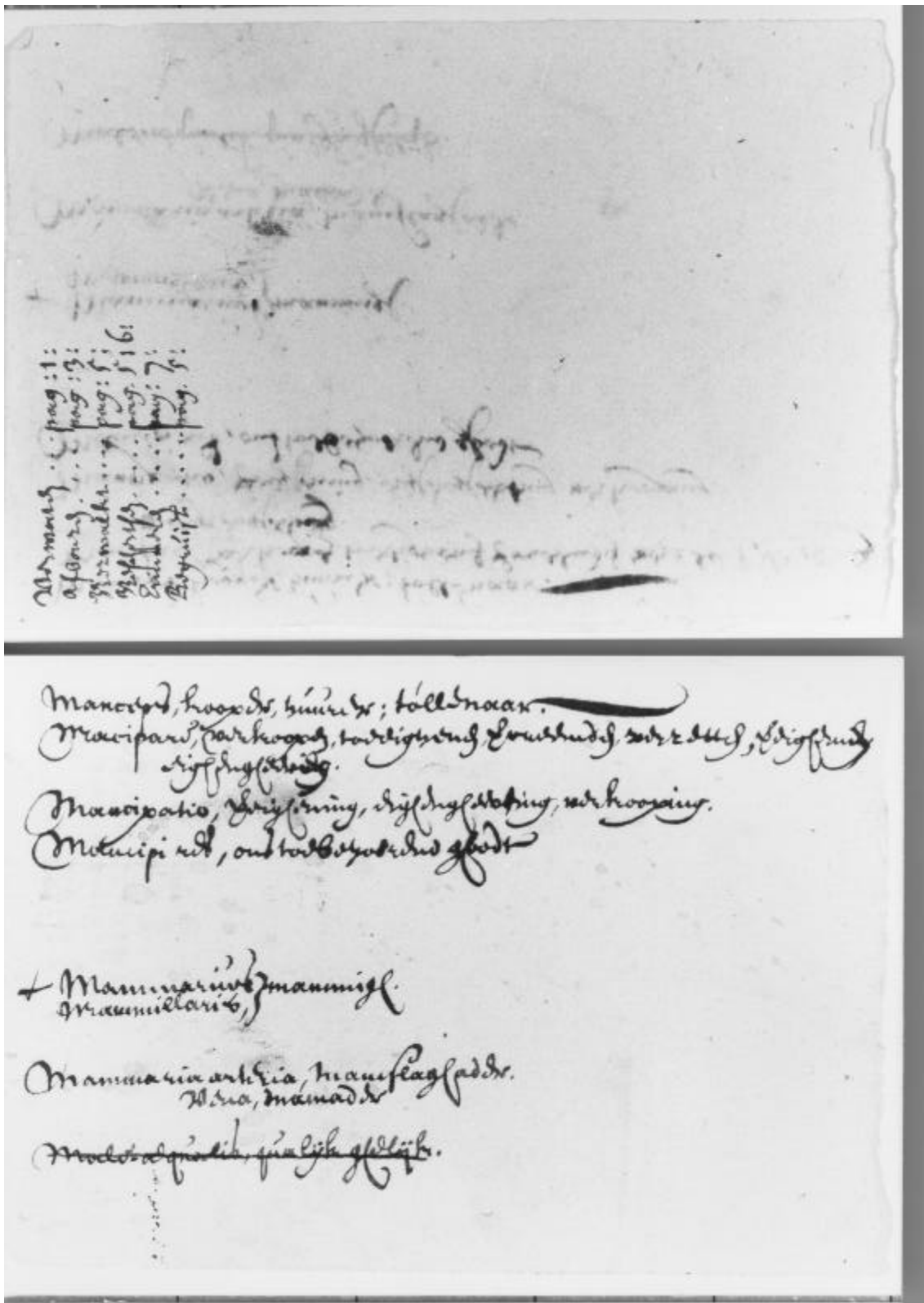
⁵We treffen het woord ook al aan in het *Ghulde vlies*, op p. 33: ‘De Maan ziet deeluwbleek’.

- V.k. p. 8 : Met een wijdtlufte sleep van Ghraaven, Ridders, Heeren,
En Vrouwentimmer ...
W-S 1669 III: Vrouwentimmer -- de hoop der vrouwen
- V.k. p. 18 : ... eens Dwinglandts, die mijn bruighom braght om 't leeven,
En in zijn erfghoedt zit met overdwaalsch verraadt.
W-S 1669 III: Overdwaalsch -- uitspoorigh
- V.k. p. 30 : De vyandt toont ghelaat, als t'eene maal volschaardt¹,
Van treffen.
W-S 1669 III: Volschaardt -- t' eene maale in slaghórden ghesteldt
- V.k. p. 31 : ... an mijn' verwaten' handen,
Nóch versch bekroozen van het bloedt der vadermoordt.
W-S 1669 III: Bekroozen -- bemorst / besmeuzeldt

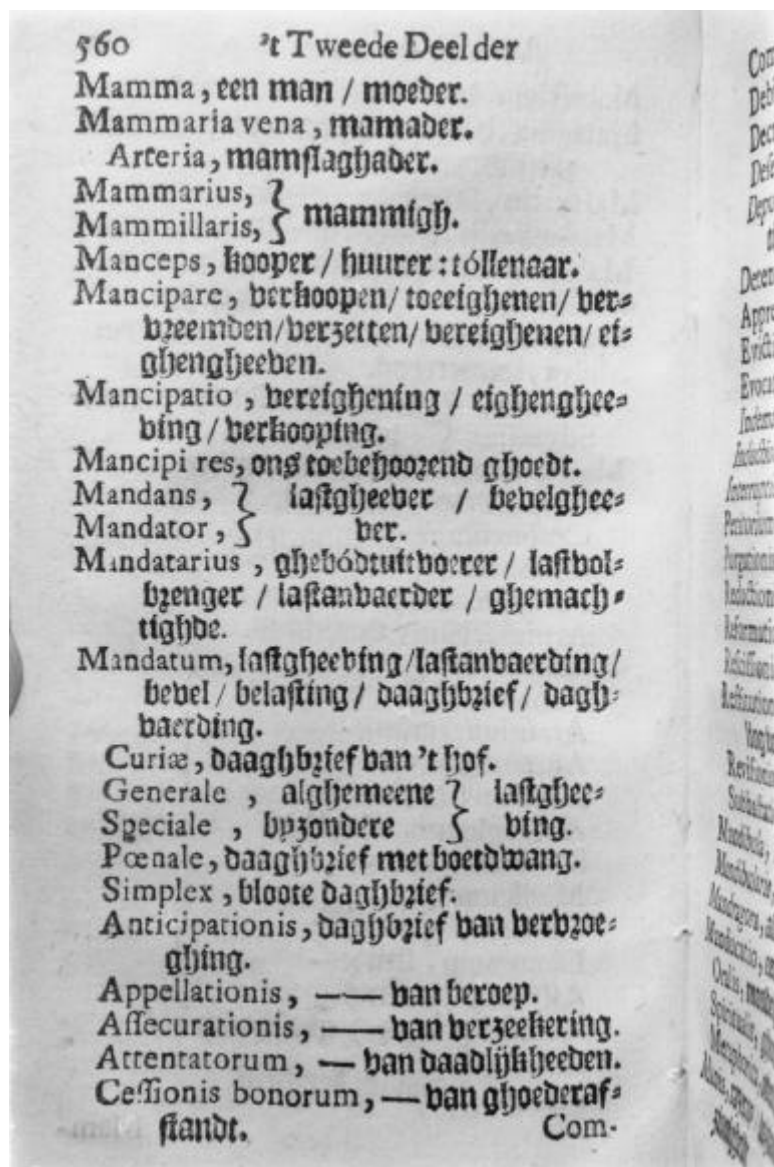
Opnieuw blijkt samenhang tussen Meijers lexicografisch werk en zijn niet-lexicografisch werk, tussen het deel met verouderde en ongewone woorden van de *Woorden-Schat* uit 1669 en het treurspel *Verloofde koninksbruidt* dat in 1668 was verschenen.

Nogmaals wordt hier duidelijk dat Meijer de toepassing van verouderde en ongewone woorden niet afkeurt, dit in tegenstelling tot het gebruik van bastaardwoorden en kunstwoorden. De verouderde en ongewone woorden zal hij in 1669 in het derde deel van de *Woorden-Schat* opnemen om ze te verklaren, maar niet omdat men ze door andere woorden zou moeten vervangen.

¹Hier is sprake van een pleonasme.

15 Het Haarlemse fragment, door Meijer zelf beschreven. Foto boven: achterkant van het fragment met woorden uit de Verloofde koninksbuidt, die in 1669 zijn opgenomen in deel III van de Woorden-Schat. Foto beneden: voorkant van het fragment met artikelen die in 1669 terechtkomen in deel II. (Stadsbibliotheek Haarlem, Hs. 187 B 12, vergroot)

16 De artikelen die zijn geschreven op de voorzijde van het Haarlemse fragment in druk. Ze werden in 1669 in de *Woorden-Schat* opgenomen in het deel met konstwoorden, op bladzijde 560. In het handschrift van Meijer zijn de volgende artikelen te herkennen: **Mammaria vena**, (**Mammaria**) **Arteria**, **Mammarius**, **Mammillaris**, **Manceps**, **Mancipare**, **Mancipatio**, **Mancipi res**. Het doorgeschrapte artikel, **Male-aequalis**, kwam op bladzijde 559 terecht. Dat een stukje manuscript van de *Woorden-Schat* bewaard bleef, hebben we te danken aan de gelukkige omstandigheid dat Meijer op de achterzijde woorden schreef die in 1669 een plaats kregen in het derde deel van de *Woorden-Schat*, maar die hij tevens gebruikte in de *Verloofde Koninksbruidt*. In een kladhandschrift van dit toneelstuk bleef het fragmentje liggen.
(W-S 1669 II p. 560. Persoonlijk eigendom, vergroot)

4.1.13. Het Haarlemse fragment - 1663-1668

In de Stadsbibliotheek van Haarlem bevindt zich een kladhandschrift van de *Verloofde koninksbruidt*¹. Een veelkleurig kartonnen bandje in kwarto formaat bevat 73 bladzijden, beschreven met de tekst van het toneelstuk, dat hier nog *Mathildar oft Verloofde kooningsbrúid* is genoemd.

Tussen de bladen van het moeizaam doorwrochte handschrift liggen 18 niet-ingebonden kladbladen van uiteenlopend formaat. Zij bevatten handgeschreven fragmenten die bij de tekst van de *Mathildar* horen. Er is één uitzondering, een stukje papier van 125 bij 86 mm., eveneens met de hand beschreven. Het handschrift hierop blijkt exact overeen te komen met het handschrift waarin door Meijer een gedicht is genoteerd in het *Leidse handschrift*, nl. 'Welkomst van zijne excellentie, den heere Pradel...', uit het jaar 1666. Waarschijnlijk heeft Meijer dus dit zg. *Haarlemse fragment* omstreeks 1666 beschreven.

Een kopie van beide zijden van het fragment vindt men op p. 404, als Illustratie 15. Wij laten hier een afschrift volgen. Op de voorzijde is geschreven:

Manceps, kooper, húúrer; tóllenaar.
 Mancipare, verkoopen, toeighenen, vervreemden, verzetten, vereighenen, eighengheeven.
 Mancipatio, vereighening, eighengheeving, verkooping.
 Mancipi res, ons toebehoorend ghoedt
 Mammariús }
 Mammillaris, } mammigh
 Mammaria arteria, Mamslaghader
 Vena, Mamader
 Male-aeqúalis, qúalijk ghelijk. (Deze laatste regel is in het fragment doorgestreept.)

Bij nadere beschouwing blijkt het hier te gaan om woordenboekartikelen. We vinden ze vrijwel letterlijk terug op bladzijde 560 van de *Woorden-Schat* uit 1669, in het deel *Konstwoorden*². Zelfs de doorgestreepte onderste regel staat in dit deel, namelijk op bladzijde 559. Weggelaten zijn enkel de diacritische tekens op de letter 'u'. Draaien we het fragmentje om, dan staat er op de achterzijde, in moeilijk leesbaar, kleiner schrift:

Verwaten ... pag : 1 :	Beschertsen pag. 5 : 6 :
Afbonzen pag : 3 :	Erinneren pag : 7 :
Bezwalkt pag : 5 :	Begrúist pag . 5 :

Verouderde, ongewone woorden, geschreven omstreeks 1666, gevoegd bij de *Verloofde koninksbruidt*, aangetroffen op een stukje manuscript van de *Woorden-Schat*... Inderdaad blijkt hier sprake te zijn van verouderde woorden die voorkomen in Meijers treurspel³. Met uitzondering van 'Afbonzen' zijn ze een jaar later als trefwoord opgenomen in het derde deel van de *Woorden-Schat* van 1669:

Fragment: Verwaten ... pag : 1 :
 V.k. 1668 p.1: Die mijn' doorluchte kling (...) Verwaaten aanhitst ...
 W-S 1669 III: Verwaaten ... (met andere betekenis)

Fragment: Afbonzen pag : 3 :
 V.k. 1668 p.3: ... den Rijksghe weldenaar ter troon Afbonzende ...

¹Signatuur: Hs. 187 B 12. Voor de verhouding tussen dit handschrift en de uiteindelijke tekst van het stuk zie *Verloofde koninksbruidt* 1978: 163-169.

²Zie Illustratie 16 op p. 405 van deze studie.

³Dat de paginanummers die het fragment vermeldt soms iets afwijken van de vindplaatsen in het toneelstuk zou kunnen betekenen dat het stuk nog niet was gedrukt toen Meijer de woorden opschreef.

Fragment: Bezwalkt pag : 5 :

V.k. 1668 p.6: Daar welt een zwavelghloedt (...) en bezwalkt de lucht ...

W-S 1669 III: Bezwalken -- met vuilen damp bewaassemen

Fragment: Beschertsen pag. 5 : 6 :

V.k. 1668 p.5: 't Zijn yd'le droomen, die (...) 't maalende verstandt beschertsen ...

W-S 1669 III: Beschertsen -- beghoochelen

Fragment: Erinneren pag : 7 :

V.k. 1668 p.7: Kontghe u erinneren de moordt ...

W-S 1669 III: Erinneren -- in gheheughen brengen

Fragment: Begrúist pag. 5 :

V.k. 1668 p.5: ... begruist met bloedigh stóf, en zandt, ...

W-S 1669 III: Beghruist -- bemorst / besmet / besmeuzeldt

Ook hier blijkt dat er samenhang bestaat tussen Meijers lexicografisch en zijn niet-lexicografisch werk, en dat Meijer in zijn literaire werk lexicografische oefeningen maakt die later zijn woordenboek een dienst bewijzen.

4.1.14. Voorwoord Woorden-Schat - 1669

Opdracht en voorwoord uit de uitgaven van 1658 en 1663 zijn in deze druk grondig omgewerkt en samengevoegd tot één woord vooraf¹. Nieuw is het derde deel, met verouderde en ongewone woorden:

By deeze meërmaals ghemelde twee Deelen, is nu eindelijk een Derde, welk wy zo lange belooft hadden, ghekomen, behelzende Verouderde en Onghewoone woorden, zo in Oude Neederduitsche Schriften, als by nieuwe voortreffelijke Schrijvers, en opbouwers onzer taale ghebruikelijk, welke wy onder 't leezen uit de zelve ophgeteekendt, en daarna in órde ghebraght hebben.²

Met dit deel brengt Meijer iets geheel nieuws, ook wat betreft de 'taalkundighe aanmerkingen' en 'wijdloopige verklaaringen' die hij toevoegt aan de woordbetekenissen:

Wy hebben eevenwel de onghewoone woorden niet overal alleen met verstaanbarer en bekender vertaaldt, en uitgheleghdt: Maar zelfs, hier en daar, ook eenighe taalkundighe aanmerkingen en wijdloopige verklaaringen in ghelascht, tót een proef, óf die den Leezer ook monden moghten om in toekomende, ófte de zelfde streeke te houden, ófte die klippen, en banken ghewaarschouwdt zijnde te mijden³.

Het gaat hier om cursieve toelichtingen die in een aantal artikelen zijn opgenomen - in totaal zijn het er ongeveer 700 - en die dikwijls etymologische informatie bevatten⁴.

Dat Meijer plannen heeft om op lexicografisch gebied nog meer tot stand te brengen, blijkt uit de uitspraak die hij tussen haken toevoegt:

...het leeren der Latijnsche taale (waar toe tót nóch den Neederduitschen, nóchte bequaame letterkunst, en onderwyzing, nóchte behoorlijke Woordenboeken verschaft zijn, daar wy, wilt de Heemel, t'eenigher tijdt, na ons vermooghen, in hoopen te voorzien)⁵

Een spraakkunst en woordenboeken waarmee Nederlanders Latijn kunnen leren zijn van Meijer niet bekend. In 1672 verschijnt van zijn hand wel iets dergelijks voor het leren van Italiaans, namelijk de *Italiaansche spraakkunst*, een spraakkunst met woordenlijsten.

¹Uitvoeriger bespreking voorwoord 1669 zie p. 152 e.v. in deze studie.

²W-S 1669 voorwoord p. [13] en [14].

³W-S 1669 voorwoord p. [15].

⁴Wat betreft de aard van Meijers etymologische ideeën zie p. 277 e.v. in deze studie.

⁵W-S 1669 voorwoord p. [17].

Alleen indien de gebruikers van de Woorden-Schat het op prijs stellen, wil Meijer in de toekomst doorgaan met het opnemen van taalkundige toelichtingen in het derde deel, anders niet. Hier spreekt nu eens geen strenge ideologie, maar een goedmoedig pragmatisme. De lexicograaf maakt zijn beslissing afhankelijk van de goed- of afkeuring van de gebruiker. Het derde deel is vooral bestemd voor de liefhebber.

4.1.15. Caput 39. Vande Prologus – 1671

Als lid van *Nil volentibus arduum* is Meijer ondermeer de auteur geweest van een hoofdstuk over de proloog van een toneelstuk. Het is opgenomen als ‘Caput 39. Vande Prologus’ in het *Naauwkeurig onderwys in de tooneel-poëzy*, dat pas in 1765 verscheen bij C. van Hoogeveen jr. te Leiden.

Uit de notulen van *Nil* weten we dat Meijer het hoofdstuk heeft geschreven en besproken in 1671¹. Het begin van de eerste alinea is voor ons interessant:

Aristoteles in zyn twaalfde hoofdstuk vande Dichtkonst stelt de deelen van een Tooneelspel ten opzicht der hoegrootheid te zyn, de Prologus, Episodus, Exodus en Chorus, dat is de Inleiding, het Lichaam, het Besluit en de Rey. De nieuwe Dichtkonstenaars deelen het eerst in Diverbium en Chorum, in Gesprek en Rey; en het gesprek weeder in Protasis, Epitasis en Katastrophe, dat is het Voorspel, Byspel en Napspel...

Hier zien we de lexicograaf Meijer ten voeten uit. Bij een kunstwoord hoort een vertaling in de moedertaal.

Van deze kunstwoorden met hun vertaling is in de *Woorden-Schat* van 1669 alleen **Prologus – inleiding** volledig terug te vinden in het tweede deel. De andere termen zijn door Meijer mogelijk pas vertaald ná zijn laatste bewerking van het woordenboek.

4.1.16. De Italiaansche spraakkunst - 1672

In 1672 verschijnt anoniem een spraakkunst om Italiaans te leren, de *Italiaansche spraakkunst*. De auteur is Lodewijk Meijer². Met 388 bladzijden is het een omvangrijk werk. De laatste 43 bladzijden bevatten drie ‘gemeenzaame samenspraaken’, van Italiaans naar Nederlands. De grammatica vertoont lexicografische trekken, want ongeveer 70 pagina's worden in beslag genomen door grotere en kleinere lijsten van gebruikelijke woorden met hun vertaling, eveneens Italiaans-Nederlands. De woordenlijsten zijn ingedeeld naar woordsoort, terwijl de meest omvangrijke, die van de zelfstandige naamwoorden, bovendien onderverdeeld is volgens onderwerp.

Reden voor de aanwezigheid van deze woordenlijsten is volgens Meijer het feit dat er in 1672 nog geen Italiaans-Nederlandse woordenboeken bestonden. Het is voor hem als lexicograaf dus niet meer dan logisch om woordenlijsten toe te voegen³:

En alzo 'er noch geenige Italiaansche en Neederduitsche Dictionaria of Woordeboeken waaren, hebben wy, dewijle zonder kennisse van woorden 'er geenige Taal geleerd kan worden, in het tweede Boek onzer Spraakkonste, eene optellinge ende verduitschinge van

¹Opricht op 14 april 1671, uitgevoerd op 5 mei 1671. Zie Dongelmans 1982: p. 60 en 62.

²Over dit auteurschap zie Van Hardeveld 1997 (b).

³De combinatie van dialoog en woordenlijst was voor het aanleren van vreemde talen niet uitzonderlijk. Sommige gespreksboekjes, bestemd om een vreemde taal te leren door middel van dialogen, bevatten tevens een woordenlijst. Zeer bekend was bijvoorbeeld het *Vocabulare* van Noël van Berlaimont. De eerste, Nederlands-Franse uitgave hiervan verscheen omstreeks 1530. Van dit *Vocabulare* zagen tot 1703 meer dan 100 uitgaven of bewerkingen, in twee tot acht talen, het licht. Claes 1977.

meest alle de gebruikelijkste woorden, ter behoorlijker plaatse, tot gerijf en dienst der Taalleerlingen, ingevlijd...¹

De *Italiaansche spraakkunst* is geschreven voor mensen die niets afweten van de grammatica waarmee men vreemde talen pleegt te leren, doordat zij nooit anders hebben geleerd dan hun eigen moedertaal:

... hebben wy ons voorgesteldt te onderwijzen eenen, die alleen onze Neederduitsche, als zijne moederlijke Taale, door het gebruik geleerdt hebbende, niets van de Grammatica of Spraakkonste, waar door men uitheemsche Taalen gewoon is te leeren, wiste.²

De grammatica is opgesteld in het Nederlands, ‘alzo wy in het Neederduitsch eenen Neederduitschman ons voorgesteldt hadden te onderwijzen’. De kunstwoorden zijn echter ook in het Latijn gegeven, omdat menigeen ze dan beter begrijpt. Om de vertaalde kunstwoorden ingang te doen vinden, heeft Meijer ze regelmatig in combinatie met het uitheemse equivalent in de tekst opgenomen:

Wy hebben niettemin alle de Kunstwoorden meede in het Latijn gebruikt, omdat de zelve in die Taale by veelen verstaanlijker zijn, en³ de zelve in het Neederduitsch niet alleen verklaardt, en vertaaldt; maar ook der zelve vertaalinge, opdat zy in onze Taale met der tijd mogten verstaan worden, en in het gebruik komen, doorgaands eens in ieder Afdeeling met het wordeken of daar aan geknoopt⁴.

Inderdaad staan er in de *Italiaansche spraakkunst* heel wat uitheemse grammaticale termen, steeds samen met een vertaling in de moedertaal. Om na te gaan hoeveel het er zijn, heb ik van elke vijfde bladzijde van deze *Spraakkunst*, dat is dus van 20%, de kunstwoorden met hun vertaling verzameld. In totaal komen op deze bladzijden 112 verschillende kunstwoorden voor, met daarbij 133 verschillende betekenissen in de moedertaal. Bij vergelijking met het deel Kunstwoorden in de Woorden-Schat van 1669 blijkt van deze kunstwoorden 84% op enigerlei wijze als ingang in het woordenboek te zijn opgenomen en 13% gedeeltelijk. Van hun betekenissen komt 59% voor in het deel Kunstwoorden en 24% slechts gedeeltelijk⁵.

De overeenkomst tussen Woorden-Schat en *Italiaansche spraakkunst* is soms frappant:

W-S 1669 II: Consonans -- meedeklinker / meedeklinkletter

I.S. p.5: ... Consonantes ofte Meêklinkletters ...

I.S. p.145: ... Consonans of Meedeklinker ...

W-S 1669 II: Derivativa -- spruitwoorden / spruitelingen

I.S. p.55: ... Derivata of Derivativa (...) Spruitelingen, of Spruitwoorden ...

W-S 1669 II: Grammatica -- letterkunst / spraakkunst / taalkunst

I.S. p.1: ... Grammaticae (...) dat is eigenlijk, Letterkonsten, gelijk zy in Duitsch van veelen ook geheeten worden: hoewel wy oordeelen, dat de naam van Spraakkonsten, of Taalkonsten hunne natuure, en eigenschappen duidelijker uitdrukt.

W-S 1669 II: Vocalis -- klinker / klinkletter

I.S. p.220: ... Vocalis of Klinkletter ...

I.S. p.340: ... Vocalis of Klinker ...

¹Voorwoord p. [5].

²Voorwoord p. [1] en [2].

³Hier is sprake van samentrekking. Op deze plaats moet ‘wy hebben’ worden herhaald, evenals na het woordje ‘maar’.

⁴Voorwoord p. [4]. De vrije vertaling van deze ingewikkelde zin luidt: Wij hebben echter alle kunstwoorden ook in het Latijn gebruikt, omdat zij in die taal voor velen begrijpelijker zijn en wij hebben de kunstwoorden niet alleen verklaard en vertaald in het Nederlands, maar wij hebben ook hun vertaling steeds in elke afdeling een keer met het woordje of verbonden aan hun uitheemse vorm, opdat de vertaalde kunstwoorden in onze taal op den duur begrepen en gebruikt zouden worden.

⁵Zie ook Van Hardeveld 1997 (b).

Het ziet er naar uit dat Meijer in 1672 bij zijn vertaling van kunstwoorden gebruik heeft gemaakt van hetgeen hij zelf in de *Woorden-Schat* had opgenomen.

Wij zien Meijer ook in deze spraakkunst worstelen met zijn doelgroep. Eerst zegt hij de *Italiaansche spraakkunst* te hebben geschreven voor de Nederlander die alleen Nederlands heeft geleerd en die niets weet van de spraakkunst. Vervolgens neemt hij de grammaticale termen niet enkel in de moedertaal op maar tevens in het Latijn, 'omdat de zelve in die Taale by veelen verstaanlijker zijn'. Dan is er sprake van 'veelen' die de grammaticale termen in het Latijn beter kunnen thuisbrengen dan in de moedertaal, en dat zijn dus op z'n minst mensen van ontwikkeling.

4.1.17. Recapitulatie

In Meijers veelsoortig werk komt men allerlei eigenaardigheden en uitspraken tegen die te maken hebben met zijn puristische en lexicografische inzichten. Soms gaat het om niet meer dan een vingerwijzing. Een andere maal is sprake van een gefundeerde theoretische uitspraak. De belangrijkste ideeën van Meijer hebben betrekking op het purisme, het vreemde talen-onderwijs en de wetenschapsbeoefening in de moedertaal. Men kan zijn denkbeelden, in volgorde van ontstaan, als volgt samenvatten:

1648. De wetenschappen moeten beoefend worden in de moedertaal. De jeugd hoeft zich dan niet langer af te pijnigen met het leren van vreemde talen.

1654. In de moedertaal is sprake van misbruik van uitheemse woorden:

Ten eerste bastaardwoorden. Dat zijn de uitheemse woorden waarmee de taal wordt doorspekt, omdat men denkt dat het fraai staat. Het zijn woorden die door gezaghebbende schrijvers nimmer zijn goedgekeurd.

Ten tweede kunstwoorden. Dat zijn uitheemse wetenschappelijke termen. De meeste geleerden passen ze toe omdat zij van mening zijn dat de moedertaal niet geschikt is om de wetenschappen te verwoorden.

1658. Door de vertaling van bastaardwoorden wordt onze prachtige moedertaal gezuiverd. De gewone man zal veel geschriften daardoor beter kunnen begrijpen, vooral rechtskundige werken.

Door de vertaling van kunstwoorden hoeft men geen nieuwe vertaling voor deze woorden meer te bedenken, hetgeen verwarring in de hand zou werken. Men kan de bestaande vertalingen gebruiken en meehelpen om de wetenschappen in de moedertaal bekend te maken.

Door wetenschappelijk werk te vertalen in de moedertaal, zal men veel jaren, moeite en onkosten besparen die nu worden gebruikt om Latijn te leren. In de vrijgekomen tijd kan men zich andere kennis eigen maken.

De jeugd behoeft in dat geval geen negen of tien jaar meer te besteden aan het leren van talen. De beginselen van de wiskunde kunnen haar worden bijgebracht op de meest geschikte leeftijd. Daarmee toegerust zal zij in de verdere leerstof ongewoon grote vorderingen maken. Zo krijgt ze tijd om in alle wetenschappen thuis te raken.

1667. Een ongewoon en onbruikbaar woord is een woord dat óf verouderd is en in onbruik geraakt, óf dat zo nieuw is dat het nog niet gebruikt wordt. Wie zulke woorden hanteert, wordt door zijn tijdgenoten niet begrepen.

*Lotgevallen van het artikel **Haverij** in alle uitgaven van de Woorden-Schat*

- 1650 Haverij, ongeluck / ongeval
- 1654 Haverij, ongeluck / ongeval
- 1658 I Avarye, schadedraagging
Averye, schadedraagging
- 1663 I Avarye, schadedraagging
Averye, schadedraagging
- 1669 I Avarye, schadedraagging
Averye, schadedraagging
Havarye, schadedraagging
- 1688 I Avarye, schadedraagging / op 't water of landt
verye, schadedraagging / gemeene schade
Havarye, schadedraagging
- 1698 I Avarye, schadedraagging / op 't water of landt
Averye, schadedraagging / gemeene schade
Havarye, schadedraagging
- 1720 I Avarye, schadedraagging / op 't water of landt
Averye, schadedraagging / gemeene schade
Havarye, schadedraagging
- 1731 I Avarye, schadedraagging / op 't water of landt
Averye, schadedraagging / gemeene schade
Havarye, schadedraagging
- 1745 I Avarye, schadedraagging / op 't water of landt
Averye, schadedraagging / gemeene schade
Havarye, schadedraagging
- 1777 I Avarye, schadedraagging / op 't water of land
Averye, schadedraagging / gemeene schade
Havarye, schadedraagging
- 1805 I Avarye, schadedraagging / op 't water of land
Averye, schadedraagging / gemeene schade
Havarye, zie Avarye

18 Dit artikel biedt een fraai voorbeeld van dubbele vermeldingen. In 1658 is 'Haverij' vervangen door 'Avarye' én 'Averye'. In 1669 wordt 'Havarye' daar nog eens bijgevoegd. In de eerste uitgave na Meijer, in 1688, brengt men enig onderscheid aan tussen de betekenis van 'Avarye' en die van 'Averye'. Dit verschil is zelfs in 1805 nog gehandhaafd.

4.2. Meijers lexicografische werkwijze

4.2.1. Ideeën, doelgroep en realisatie

4.2.1.1. Inleiding

Wanneer men de lexicografische ideeën van Meijer overziet, dan moet men concluderen dat hij in feite al vanaf het begin een tweeledig doel nastreeft. Meijer wil strijden vóór de beoefening der wetenschappen in de moedertaal en tégen het misbruik van bastaardwoorden in diezelfde moedertaal. Voor het ene was een konstwoordenboek nodig, voor het andere een bastaardwoordenboek.

Het derde deel van 1669, met verouderde en ongewone woorden, is van veel minder belang binnen zijn lexicografisch werk dan de eerste twee delen. Meijer zal het verklaren van verouderde en ongewone woorden interessant hebben gevonden, en zeker nuttig, maar als sterke drijfveer van zijn lexicografische arbeid kan men het niet beschouwen.

Deze conclusies komen volledig overeen met Meijers 'lexicografische loopbaan'. Het begin van Meijers lexicografische interesse was gelegen in de relatie tot zijn halfbroer A.L. Kók, die zich als taak had gesteld wetenschappelijk werk in de moedertaal te vertalen en de beoefening van de wetenschappen in de moedertaal te propageren. Door hem raakte Meijer betrokken bij de vertaling van wetenschappelijk werk en ervoer hij de noodzaak Nederlandse equivalenten te vinden voor uitheemse wetenschappelijke termen, de noodzaak dus om konstwoorden te vertalen in het Nederlands.

De volgende stap op Meijers lexicografisch pad was de kennismaking met het werk van Johan Hofman, de vervaardiger van een bastaardwoordenboekje. Het voorwoord van Hofmans *Woorden-Schat* sprak van een simpele doelstelling:

...de verduytschinghe van veele onduytsche woorden: Te weten sulcke, die in verscheyde gheleghentheydt ontder 't Nederlandtsch plachten gemenght te werden. (...) tot nut en dienst van de onkundighe in Talen; de welcke in verscheyde voorvallen begeerigh zijn te weten wat dit of dat Wtheemsch woordt beteyckent, ende hoe men het selve best in Duytsch soude kunnen uytdrukken.

Meijer begon het bastaardwoordenboekje aan te vullen met bastaardwoorden, maar ook met konstwoorden van A.L. Kók en anderen, en aldus vermeerderd werd het in 1654 uitgegeven. De simpele doelstelling van Hofman raakte geleidelijk wat op de achtergrond. Het bastaardwoordenboekje werd uitgebreid met allerlei zeergeleerde termen en was niet langer alleen bestemd voor de 'onkundighe in Talen'. De geleerde die een wetenschappelijk werk wilde vertalen naar of wilde schrijven in het Nederlands, kon nu ook terecht. De *Woorden-Schat* werd een woordenboek met moeilijke woorden van diverse pluimage. Was het werk aanvankelijk bestemd voor de weinig ontwikkelde gebruiker, elke druk had meer te bieden aan hen die zich bezighielden met de wetenschap.

In 1658 heeft Meijer bastaardwoorden en konstwoorden in de *Woorden-Schat* gescheiden. Het resultaat was een eerste deel met bastaardwoorden, een bastaardwoordenboek, en een tweede deel met konstwoorden, een konstwoordenboek. Dit was een logische stap. Wie de betekenis wilde weten van een bepaald bastaardwoord kon het eerste deel raadplegen, wie een konstwoord wilde vertalen het tweede deel. Dat de scheiding tussen de twee delen niet steeds vlekkeloos verliep, en niet voor honderd procent kon worden doorgevoerd, hebben we reeds eerder vastgesteld.

In 1669 nam Meijer een derde deel op. In de Woorden-Schat werden nu ook verouderde en ongewone woorden ondergebracht. Ze werden voorzien van een of meer betekenissen en soms bovendien van een taalkundige toelichting.

4.2.1.2. Deel I – bastaardwoorden

Het deel met bastaardwoorden was vooral bestemd voor de niet-universitair gevormde. De bruikbaarheid ervan was afhankelijk van het aantal opgenomen bastaardwoorden. Daarnaast van de overzichtelijkheid van de ordening, waardoor het gezochte woord te vinden was. Bovendien van de hoedanigheid der betekenissen. Waren de gegeven betekenissen te begrijpen? En konden ze ook werkelijk in de plaats worden gesteld van het afkeurenswaardige bastaardwoord?

Gemeten naar deze maatstaven was deel I van 1658, het aparte deel met bastaardwoorden, een aanwinst. Al waren er ook overgenomen uit het woordenboek, de bijna zesduizend trefwoorden boden een ruime keuze. De bruikbaarheid van het deel zou bij latere uitgaven nog toenemen met het aantal bastaardwoorden dat als trefwoord werd opgenomen. De ordening volgens het alfabet was behoorlijk goed te noemen en maakte het werk makkelijk te raadplegen. De gegeven betekenissen bestonden voor het merendeel uit begrijpelijke, vrij gangbare woorden uit de omgangstaal, die ook voor de minder ontwikkelde gebruiker niet moeilijk te hanteren waren.

4.2.1.3. Deel II – kunstwoorden

Het deel met kunstwoorden was meer bestemd voor de geleerde die wetenschappelijk werk wilde vertalen naar het Nederlands, of die zulk werk in het Nederlands wilde schrijven zonder de gebruikelijke uitheemse vaktermen te hanteren. Bovendien heeft de student het werk kunnen raadplegen om de betekenis van sommige kunstwoorden te achterhalen.

In dit deel hing de bruikbaarheid eveneens samen met het aantal der opgenomen kunstwoorden, met de overzichtelijkheid van de ordening en met de begrijpelijkheid en toepasbaarheid van de betekenissen.

De domeinen van herkomst die men in deel II met meer of minder volledigheid aantreft, zullen hebben samengehangen met de kennis van de auteur en met zijn persoonlijke voorkeur. Waarschijnlijk ook met het feit dat in bepaalde vakgebieden reeds kunstwoorden in vertaling voorkwamen. Het tweede deel van de Woorden-Schat had in feite alleen waarde voor de gebruiker wanneer deze een woord opzocht dat thuishoorde in een tak van wetenschap waaruit Meijer kunstwoorden had opgenomen. In de loop van Meijers bewerkingen is de waarde van het tweede deel toegenomen met het aantal domeinen van herkomst, én met het aantal kunstwoorden dat aan elk van deze domeinen werd ontleend.

De ordening in de delen met kunstwoorden is minder onberispelijk geweest dan in de delen met bastaardwoorden. Oorzaak waren de samengestelde artikelen, waarvan de sublemmata voor het grootste deel in willekeurige volgorde werden geplaatst. Dat vereenvoudigde het zoeken binnen deze artikelen niet. Meijer zelf heeft dit ingezien toen hij voor de druk van 1669 meer dan 2600 sublemmata schrapte, waardoor de ordening der samengestelde artikelen wat toegankelijker werd.

Minder dan bij de bastaardwoorden het geval was, heeft Meijer voor het samenstellen van de delen met kunstwoorden kunnen steunen op het werk van voorgangers. En meer dan bij de bastaardwoorden heeft hij nieuw bedachte betekenissen van anderen moeten overnemen, waarover hij overigens lang niet altijd enthousiast was. Bovendien was hij gedwongen ook zelf allerlei betekenissen te bedenken. Hoe onvermijdelijk dit ook was, de

begrijpelijkheid en de bruikbaarheid van de opgenomen vertalingen is daardoor niet altijd even groot geweest. Een aanzienlijk deel van de gegeven equivalenten in de moedertaal heeft uiteindelijk in die moedertaal geen ingang gevonden¹.

4.2.1.4. Deel III – verouderde en ongewone woorden

De doelgroep van het derde deel werd gevormd door degenen die de toenmalige literaire schrijvers lazen en die daarbij stuitten op verouderde of ongewone woorden in de moedertaal. Van de gebruikers van de Woorden-Schat zal deze categorie de meeste interesse hebben getoond voor de moedertaal zelf. Het was daarom van Meijer niet slecht gezien om in dit deel taalkundige verklaringen toe te voegen aan zijn artikelen. Hiervoor was belangstelling te verwachten bij de doelgroep van het derde deel.

De bruikbaarheid van deel III werd, net als voor deel I en II, bepaald door het aantal der opgenomen trefwoorden, door de overzichtelijkheid van de ordening en door de hoedanigheid van de gegeven betekenissen.

Het aantal trefwoorden dat Meijer in 1669 in de eerste versie van deel III opnam, was maar beperkt. Het aanbod aan verouderde en ongewone trefwoorden was zeer pover in verhouding tot hetgeen zich op dit gebied aandeed, alleen al in de werken van de schrijvers die Meijer als bron noemde. Het derde deel was op dit punt niet meer dan een begin en toonde niet de minste volledigheid.

De ordening in het derde deel liet veel te wensen over. Zij was, wat betreft de ingangen, wel alfabetisch maar werd gekenmerkt door talrijke dubbele vermeldingen, door halve verwijzingen, door onoverzichtelijkheden binnen de artikelen zelf. De sublemmata die Meijer hier opnam, zal menigeen slechts per ongeluk hebben aangetroffen.

De betekenissen die Meijer in het derde deel gaf, waren niet in de eerste plaats bedoeld om het trefwoord te vervangen, zoals in de andere delen. In dit deel dienden de betekenissen vooral om het verouderde of ongewone trefwoord te verklaren. Als zodanig zullen in Meijers tijd de interpretamenten wel grotendeels aan de verwachtingen hebben voldaan.

Het derde deel vormde de aanzet tot een woordenboek van verouderde en ongewone woorden. Het was interessant voor de gebruiker en heeft hem soms van nut kunnen zijn. Maar meer dan een aanzet is het in 1669 niet geweest.

4.2.2. De belangrijkste kenmerken van Meijers lexicografisch werk

4.2.2.1. Inleiding

Meijer heeft vier achtereenvolgende bewerkingen voor zijn rekening genomen van één en hetzelfde woordenboek. Zijn inzichten op het gebied van de lexicografie hebben zich tijdens de jaren van zijn lexicografische arbeid ongetwijfeld gewijzigd. Men mag aannemen dat Meijer het verst in deze ontwikkeling was toen hij zijn laatste uitgave van de Woorden-Schat bewerkte, die van 1669. Het is daarom deze bewerking die wij in de eerste plaats als maatstaf hanteren wanneer wij de belangrijkste kenmerken van Meijers lexicografisch werk trachten vast te stellen.

Het is niet zo dat Meijer simpelweg ‘een woordenboek’ heeft samengesteld. Hij heeft drie verschillende woordenboeken samengesteld, al waren ze dan ook gebonden in één band. Eén met bastaardwoorden, één met kunstwoorden, en één met verouderde en

¹Zo wijst bijvoorbeeld Van der Wal (1995: 96, 97) erop dat de Nederlandse muziektermen van Jan Albert Ban, waarvan ook Meijer er waarschijnlijk heeft overgenomen in de Woorden-Schat, nooit gemeengoed zijn geworden.

ongewone woorden. Deze drie woordenboeken hebben sommige eigenschappen gemeen. Zij vertonen daarnaast specifieke kenmerken, in samenhang met hun eigen hoedanigheid.

De eigenschappen van de drie delen die de Woorden-Schat in 1669 bevat, zijn te vinden in de uitvoerige beschrijving van hun Macrostructuur en van hun Microstructuur in het derde hoofdstuk van deze studie. Het heeft weinig zin dat alles hier nog eens te herhalen. Op deze plaats volstaat een overzicht van de meest kenmerkende eigenschappen.

4.2.2.2. Deel I – bastaardwoorden

Betreft de Macrostructuur:

- Bastaardwoorden zijn uitheemse woorden die zijn vernederlandst in vorm en/of uitspraak. Soms zijn ze zuiver Frans.
- Veel bastaardwoorden hebben een vrij algemene betekenis. Als domein van herkomst is het recht het meest duidelijk aanwezig, verder geneeskunde en krijgskunde.
- De ingangen zijn éénwoordig.

Betreft de Microstructuur:

- Een artikel bevat gemiddeld 2,3 betekenissen¹.
- Van de betekenissen is meer dan 90% éénwoordig.
- De gegeven woorden ter verklaring behoren over het algemeen tot de toenmalige omgangstaal.

4.2.2.3. Deel II – kunstwoorden

Betreft de Macrostructuur:

- Kunstwoorden zijn zuiver uitheemse woorden, dikwijls Latijn, daarnaast ook Grieks.
- Kunstwoorden zijn wetenschappelijke termen. Belangrijkste domeinen van herkomst zijn: wijsbegeerte, geneeskunde, recht, kruidkunde.
- De ingangen zijn éénwoordig.
- Van de artikelen bevat 8% één of meer sublemma's, gemiddeld 6 per artikel.²
- Het sublemma is voor meer dan 94% éénwoordig. Het sluit gewoonlijk als bijvoeglijke bepaling aan bij het hoofdlemma.

Betreft de Microstructuur:

- Een hoofdlemma wordt gemiddeld gevolgd door 1,7 betekenissen.
- De betekenissen van het hoofdtrefwoord zijn voor meer dan 85% éénwoordig.
- Een sublemma wordt gemiddeld gevolgd door 1,2 betekenissen. Zo'n betekenis bevat gemiddeld 1,8 woorden.³
- De woorden die de kunstwoorden vertalen, zijn niet zelden ingewikkeld of ongewoon. Ze behoren lang niet altijd tot de normale omgangstaal.

¹Voor dit gegeven is geteld de uitgave van 1669. In de vroegere bewerkingen van Meijer ligt dit getal lager, doordat in elke bewerking betekenissen zijn toegevoegd aan bestaande artikelen.

²Geteld in de uitgave van 1669.

³Geteld in de uitgave van 1669.

4.2.2.4. Deel III – verouderde en ongewone woorden

Betreft de Macrostructuur:

- Verouderde of ongewone woorden behoren tot de Nederlandse taalschat.
- Deze woorden betreffen meer het dagelijks leven. Belangrijkste domeinen van herkomst zijn bedrijf/ambacht, recht, geneeskunde, krijgskunde, bestuur, familie/gezin.
- De ingangen zijn bijna altijd éénwoordig.
- Binnen de artikelen komen in beperkte mate sublemma's voor. Ze zijn voor 75% éénwoordig. Hun verhouding tot het hoofdlemma is van uiteenlopend karakter.

Betreft de Microstructuur:

- Een hoofdlemma wordt gemiddeld verklaard door 2 betekenissen. Een sublemma wordt gemiddeld verklaard door 1,3 betekenissen.
- De betekenissen van hoofdlemmata en sublemmata zijn voor 80% éénwoordig.
- De woorden ter verklaring behoren tot de normale omgangstaal.
- Van de artikelen bevat 20% een taalkundige toelichting, van gemiddeld 20 woorden.

Wanneer wij het lexicografisch werk van Meijer ter vergelijking naast het lexicografische werk van anderen leggen, dan kunnen we hierbij gebruik maken van bovenstaande kenmerken. Daarnaast is het mogelijk dat de drie delen van de Woorden-Schat op nog andere punten overeenkomsten of verschillen vertonen met vergelijkbaar lexicografisch materiaal uit Meijers tijd. Wij beperken ons hier tot het meest opvallende.

*Lotgevallen van de artikelen **Professor** en **Doctor** in alle uitgaven van de
Woorden-Schat*

1650 Professor, Hooft-leeraar / Opper-leeraar

1654 Professor, Hooft-leeraer / Opper-leeraer / Hooge-schoolmeester / Hoog-leermeester
/ Hooft-bevorderaer / Landts-leeraer

1658 I Professor, hoofdtleeraar / opperleeraar / hoogheschoolmeester / hooghleermeester /
landtsleeraar / oppermeester / opperleermeester / *land*tleeraar

II Professor, hoofdtleeraar / opperleeraar / hoogheschoolmeester / hooghleermeester
/ landtsleeraar / oppermeester

Idem in 1663, 1669, 1688, 1698, 1720, 1731, zij het met veranderingen in de spelling.

1745 I Professor, hoofdtleeraar / opperleeraar / hoogeschoolmeester / *hoo*hleermeester /
landtsleeraar / oppermeester / opperleermeester

II Professor, hoofdtleeraar / opperleeraaar / hoogeschoolmeester / hoogeleermeester /
*land*tleeraar / *oper*meester

1777 I Professor, hoofdleeraar / opperleeraar / hoogeschoolmeester / hoogleermeester /
landsleeraar / oppermeester / opperleermeester

II Professor, hoofdleeraar / opperleeraar / hoogeschoolmeester / hoogeleermeester /
*land*leeraar / *oper*meester

1805 I Professor, hoogleeraar

II Professor, hoogleeraar

*In 1805 maakt één der ‘Verscheiden Taalminnaars’ een einde aan alle eervolle
betekenissen die Meijer voor het woord ‘Professor’ bij elkaar had gezocht. Het artikel
‘Professor’ laat zien hoe hetzelfde trefwoord met gelijke betekenis soms zowel bij de
bastaardwoorden als bij de kunstwoorden werd opgenomen.*

1650 Doctor, Leeraar

1654 Doctor, Leeraer / Onderwijser

1658 I Doctor, leeraar / onderwijzer

1663 I Doctor, leeraar / onderwijzer / arts / artzenyghleerde

Idem in 1669, 1688, 1698, 1720, 1731, 1745, 1777, zij het met kleine spellingvarianten.

1805 I Doctor, leeraar / onderwyzer / die aan een Hogeschool tot het meesterschap in
enige wetenschap bevorderd is / in het byzonder arts / artzenygeleerde

*19 Meijer promoveerde in 1660 in de medicijnen. In de eerstvolgende bewerking van de
Woorden-Schat voorzag hij het woord ‘Doctor’ van twee specifiek medische betekenissen.
Zelf liet hij zich na zijn promotie gedurende zijn verdere leven ‘Doctor Meijer’ noemen.*

4.3. Vergelijking met lexicografisch werk van anderen

4.3.1. Inleiding

Als wij Meijers lexicografisch werk willen vergelijken met dat van anderen, dan zullen we voor het vergelijkings-materiaal een keuze moeten maken uit hetgeen ten tijde van de Woorden-Schat in omloop was. De resultaten van een dergelijke vergelijking zijn het meest veelzeggend als we naast de Woorden-Schat lexicografisch materiaal leggen dat in zijn hoedanigheid dicht bij het werk van Meijer staat.

Onze voorkeur gaat uit naar materiaal dat zoveel kenmerken met Meijers werk gemeen heeft, dat enerzijds duidelijk wordt waar Meijer de voorbeelden voor zijn lexicografische werkwijze heeft kunnen vinden, maar dat anderzijds ook blijkt wat het specifieke, het eigene is van de Woorden-Schat.

De delen met bastaardwoorden van Meijer tonen de meeste overeenkomst met de lijsten van bastaardwoorden die achterin sommige, vooral rechtskundige, werken van die tijd zijn opgenomen. Ook het toen algemeen bekende bastaardwoordenboek van Van den Werve biedt belangrijk materiaal ter vergelijking. In dergelijk werk wordt het lemma gevormd door een vernederlandst uitheems woord, of door een zuiver Frans woord. Eén of meer equivalenten in de moedertaal vormen de betekenis.

De delen met kunstwoorden van Meijer komen het meest overeen met de lijsten uitheemse wetenschappelijke termen met hun equivalenten in de moedertaal, die soms werden opgenomen in puristisch wetenschappelijk werk. De trefwoorden behoren tot het Latijn, in mindere mate tot het Grieks. Eén of meer vertalingen in de moedertaal vormen de betekenis.

Een woordenboek van uitheemse wetenschappelijke termen met hun equivalenten in de moedertaal, om als vergelijkings-materiaal te gebruiken, is er niet. Zo'n woordenboek bestond in de tijd van Meijer niet. Hij was de eerste die zo iets bracht, in zijn delen met kunstwoorden.

Een vermenging van bastaardwoorden en kunstwoorden, dus van vernederlandste uitheemse termen, Franse termen, en volledig uitheemse termen in Latijn en soms Grieks, treffen we aan in de lijst met rechtstermen en hun vertaling die Dirck Heymansz vander Mast heeft opgenomen achter zijn *Practique des notarischaps*. Dezelfde vermenging van trefwoorden komt in 1654 voor in de Woorden-Schat, wanneer nog geen verdeling in twee delen heeft plaatsgevonden.

Het zijn de schema's van Stevin die overeenkomst vertonen met het gebruik dat Meijer van accolades maakt in de samengestelde artikelen bij zijn kunstwoorden. Deze soms zeer omvangrijke artikelen doen het meest denken aan een samenvatting van leerstof in studieboeken. Meijer hoeft ze zo niet te hebben aangetroffen, maar kan ze overeenkomstig de voorbeelden zelf hebben samengesteld. Dat hij in 1669 eenvoudigweg 2600 sublemma's schrapt uit de samengestelde artikelen van het tweede deel, lijkt wel te wijzen op 'eigen fabrikaat'.

Lexicografisch materiaal om het derde deel van 1669 mee te vergelijken dient zich niet aan. Dat het grootste gedeelte van deze stof in een of andere vorm ook in het *Etymologicum* voorkomt, is een andere zaak, waarover we reeds eerder hebben geschreven¹. Men kan het

¹Zie p. 303 e.v. in deze studie.

meestal sterk beknopte, ééntalige derde deel verder niet vergelijken met het zeer uitvoerige, negentalige *Etymologicum*. Een Nederlandstalig woordenboek dat uitsluitend verouderde en ongewone woorden verklaart, is uit Meijers tijd evenmin bekend.

4.3.2. Bastardwoorden. Jan van Mussem - *Vocabularius*

Het eerste lexicografische werkje dat we naast de Woorden-Schat leggen is de *Vocabularius* van Jan van Mussem. De West-Vlaming Jan van Mussem was in het jaar 1548 kapelaan te Wormhout, en een vooraanstaand lid van de rederijkerskamer in die plaats¹. Hij was een tijdgenoot van Jan van den Werve en net als hij een purist, zij het minder stringent. Van zijn hand is in 1552 verschenen *Rhetorica dye edele const van welseghene*. Als bijlage bevat het werkje een woordenlijst van 32 pagina's, met als opschrift: *Dit es een Uocabularius va(n) sommige vreemde wtlantsche termen oft woorden / dieme(n) onder ons Vlaemsche sprake dagelicx vserende es*².

Het hoe en waarom van de bijlage licht Van Mussem toe in de 'Prologhe' van de *Vocabularius*. Het is nodig, zegt hij, aan een beschrijving van de rhetorica een waarschuwing toe te voegen tegen het misbruik van vreemde woorden:

Also nae dat wij die edel Rhetorica voor onse fraie Vlae(m)-sche Jonghers const beminders bescreuen hebben / willende de selue ooc waarschuwen va(n) misgane in haer elocutie³ / wij hebbe(n) hier bescreuen / niet alle (twelc onmogelijc ware) maer ymmer een groot deel / va(n) vreemde worde(n) / betooghende in wat versta(n)de⁴ die selue met ons vlaemsche Tale / vanden gheleerde(n) dicwils ondermingelt en(de) ghebruyct worden.

De geleerden als gebruikers van vreemde woorden. Zij worden nageäapt door de minder ontwikkelden⁵, die zich gedragen als 'simpele Idioten':

Twelcke wij niet sonder groote en(de) nootsakelijcke cause gedaen en hebbe(n) want wt dyen dat⁶ die simpele Idioten altijts meest prijsen en(de) verwonderen / tghene dat si niet en verstaen⁷ / so willen die ongheleerde dichters ende Procureurs / slachtende der Symmen oft Scymminkel⁸ / ooc alsulcke vreemde onghehoorte termen spreken / en(de) nae huer eyghen fantasie nyeuwe versieren⁹ / weder die in vsancie¹⁰ zijn oft niet.

Wetenswaardig is wat nu volgt, omdat het weergeeft hoe bastardwoorden gevormd konden worden:

Si hooren datme(n) van doceo segt doceren / si willen va(n) amo / lego / traho / audio / maken ameren / legeren / trahieren / audieren / en(de) veel meer andere vreemde sotte bastaerde worde(n) / gheensins te verdraghe.

¹Vanderheyden 1952.

²De *Vocabularius* wordt besloten met de woorden: 'Ghepre(n)t Thantwerpe(n) in den Mol / by die Weduwe van Henric Peetersen / Int iaer ons Heeren. M.ccccc,ende,Liij'. Het jaar van uitgave is dus 1553, maar dit jaartal is niet erg duidelijk te lezen.

³W-S 1669 I: Elocutie: bewoording

⁴versta(n)de: betekenis

⁵Dit idee vinden we eveneens bij Meijer, W-S 1654 voorwoord p. [1] en [2]:

...die, welke welspreekent meenen te ruiken, als zy met uitheemsche woorden, die onze taal nooit voor haar kinderen erkent heeft, haar reedenen doorspekken, en zo wonderspreekers schijnen by 't onkundigh Ghraauw, dat haar scheeve ghangen nakuyerende, die altemets haar zo krom en kreupel nabaauw, dat het de kundighe tot lacchen parst.

⁶wt dyen dat: omdat

⁷verstaen: begrijpen

⁸slachtende der Symmen oft Scymminkel: terwijl ze op de aap lijken, d.w.z. terwijl ze naäpen

⁹versieren: bedenken

¹⁰vsancie: gebruik

Aan het einde van de proloog blijkt dat er toch omstandigheden zijn waarin het volgens Van Mussem is toegestaan bastaardwoorden te gebruiken, zoals hij dat overigens in zijn proloog zelf ook doet:

... hemlieden wachtende¹ die² te misbruyckene / tsi int qualijck spellen / pronuncieren³ / stellen oft spreken in plaetsen daer si gheen goede beteekenesse en hebben / of voor lieden dies niet en verstaen. Dit wel obseruere(n)de⁴ / si sulle(n) mogen dese naer volghen / en(de) andere gelijke geuseerde⁵ wtlantsche woorde(n) gebruycke(n) Als si gheen bequamere vlaemsche woorde(n) vinden moghen / oft ter cause van⁶ dicht oft rijme. Maer altyjts in goeder beteekenesse / in bequamen plaetsen / voor bequame persoonen / en(de) met groter discretie.

Hier spreekt een purisme dat veel minder streng is dan dat van Meijer. Dat blijkt tevens uit de verklaringen van bastaardwoorden, die bij Van Mussem soms opnieuw een bastaardwoord bevatten:

Agreeren -- consenteren
Astrologie -- die const va(n) pronosticeren / wt de(n) sterren
repugneren -- contrarie zijn
Usancie -- costume

Bekijken wij de trefwoorden die Van Mussem in zijn *Vocabularius* heeft verzameld, dan blijkt het te gaan om vernederlandste uitheemse woorden en tevens om leenwoorden die nog zuiver Frans van vorm zijn, juist zoals bij Meijers bastaardwoorden:

Tabernakele, Tarderen, Taxeren, temeriteyt, Temperantie, Tentatie, Tenteren, Termijn, Termineren, Terribele, testame(n)t, Tormentere(n), Traditie.
Actuer, Attent, Authuer, Cas, Caution, Ligame(n)t, Limite, Maxime, Medicament, Mobile, Modeste.

Hoewel de *Vocabularius* is gevoegd bij een traktaat over de rhetorica, bevat de woordenlijst hoofdzakelijk bastaardwoorden met weinig specifieke betekenis, zoals:

Accepteren -- aennemen / ontfanghen
Admiratie -- verwonderinghe
Aduerteren -- waerschuwen
Aduneren -- vereenigen / versamen
Adiosteren -- toedoen / toeuoeghen
Affectie -- genegentheyt / begheerte
Affirmeren -- versekere(n)
Amplieren -- verbreedde(n)

Als domein van herkomst is het recht het duidelijkst aanwezig:

Actie -- recht om te veruolghene dat yema(n)t toebehoort
Adopteren -- een vreemde voor zijn kint houden
Aduersaris -- wederpartije
Aduocaet -- een helper oft patroon
Agieren -- vertooghen / met woorden in dinghement(e)n of spelen
Appeleren -- aenroepen te wete(n) / eenen meerderen iuge
Arbiter -- een gecore(n) Juge oft makelare

Daarnaast zijn er termen uit de geneeskunde:

Anatomie -- een snijdinghe des lichaems
Chirurgie -- co(n)st va(n) wonden te meesteren
Ulcere -- een sweere
Unguent -- een salue

¹hemlieden wachtende: terwijl zij zich ervoor moeten wachten; dit slaat op de Vlaamse jongeren.

²die nl. de bastaardwoorden

³pronuncieren: uitspreken

⁴Dit wel obseruere(n)de: wanneer ze dit goed in het oog houden

⁵gelijke geuseerde: op dezelfde manier toegepaste

⁶ter cause van: ter wille van

Uit de godsdienst: Antichrist -- dye Christo teghen es
 Baptizere(n) -- doope(n) / wasschen
 Ceremonie -- wtwendighen godsdienst
 Sacrament -- een verholen sake

En toch ook uit de rhetorica:

Amphibologie -- ee(n) doncker / oft twijfelachtighe redene
 Argumenteren -- disputeren
 Circumlocutie -- een bewimpelde sprake
 replijcke -- alsme(n) wederom segt
 Rhetorijcke -- die co(n)st va(n) wel segghene
 Rhetoriesien -- een constich seggher

Er zijn dus verschillende domeinen van herkomst. Het belangrijkste zijn de termen van algemene strekking en die uit het recht. Hier blijkt overeenkomst met de bastaardwoorden van Meijer¹. Wat betreft de Macrostructuur is er tevens gelijkheid doordat de ingangen bij Van Mussem steeds éénwoordig zijn.

De Microstructuur in de artikelen van Van Mussem is beknopt. Gemiddeld bevat een betekenis 1,85 woorden. Dit is nog niet zo beknopt als bij Meijer, bij wie de betekenissen der bastaardwoorden voor minstens 90% éénwoordig zijn. Anderzijds bevat het artikel bij Van Mussem slechts 1,2 betekenissen. Bij Meijer is dit meer, namelijk 2,3 betekenissen per artikel. De gegeven woorden ter verklaring zijn meestal normale, bestaande woorden uit de toenmalige omgangstaal, zoals bij Meijer in het deel Bastaardwoorden.

Wat betreft de opmaak, in de lijst van Van Mussem is net als in de Woorden-Schat, het trefwoord steeds vooraan op de regel gezet, terwijl het verdere artikel enigszins inspringt. De volgorde is strikt alfabetisch. Hierdoor is de ordening overzichtelijk en is het trefwoord snel gevonden. Al met al bestaat er grote gelijkenis tussen de kleine *Vocabularius* van Van Mussem en de delen met bastaardwoorden van Meijer.

4.3.3. Bastaardwoorden. Jan van den Werve - *Den schat der Duytsscher talen*

In 1552 verschijnt te Antwerpen bij Joannes Latius *Het tresoor der Duytsscher talen*, van de hand van de Antwerpse jurist en schepen Jan van den Werve. Een uitgebreide druk ziet het licht in 1559, onder de titel *Den schat der Duytsscher talen*. Deze laatste versie is vele malen herdrukt, voor de vijftiende maal nog in 1775².

In de uitgave van 1577 schrijft de auteur in zijn voorwoord:

Niet wel en conste ick (ver)douwe(n) / dat so menighen mensche / soo voor Rechte als anderssins (welck wi alle dage onderuinde(n)) so dickwiilen stonden als verbaest ende voor thoof geslaghen / wanneer sy eenighe buytenlantsche woorden hoorden / het sy wt der Latijnscher spraken oft andere ...
 Om dan den desen te hulpen te comene (...) soe hebbe ick alle gheschuynde woorden³ / die in ons tale nyet thuyt en behooren / veruolghens nae deerste Letteren afghaende / hier gheset achter eene: al wat van eenen stam ende afcoemsten is / coppelende by malcanderen: ende de selue in platten Duytsche soo wt gheleydt dat niemant / die hem met mijnen arbeydt wilt helpen / noot meer en sal hebben / om eenichsins in wat handel dat sy / door sulcken middelen te worden vercort⁴.

Het gaat hier om een puristisch woordenboek dat 'alle gheschuynde woorden / die in ons tale nyet thuyt en behooren' wil weergeven 'in platten Duytsche', vooral op het gebied

¹Vergelijk p. 415 van deze studie.

²Claes en Bakema 1995 nr. 523. In deze bespreking hebben we gebruik gemaakt van de uitgave van 1577, Antwerpen Jan van Ghelen.

³Schuimwoord - leenwoord *WNT* XIV: 1162.

⁴vercort: benadeeld

van de rechtstaal, die in die tijd inderdaad wemelde van uitheemse woorden en voor een leek vrijwel onbegrijpelijk was.

Bezien wij de trefwoorden die Van den Werve heeft bijeengebracht, dan blijkt het te gaan om een bestand van bastaardwoorden. Juist zoals bij Meijer, zijn dat uitheemse woorden die zijn vernederlandst, of geheel Franse woorden. Anders dan bij Meijer, zijn de bastaardwoorden vrijwel steeds van Latijnse herkomst¹:

Abderen, Ablutie, Aboleren, Abolitie, Abrumperen, Acceptabelijc, Debiel, Delinqueren, Delirament, Denominatie, Depopulatie, Desperaet, Lamentablijck, Lamentatie, Lamenteren, Laxeren, Oratie, Oratorie, Orientael, Ostentatie, Partiael, Particularijck, Patroon, Permissie, Practijcke.
Abominable, Accusateur, Curatele, Curieux, Decime, Delinquant, Labeur, Lamentable, Lapidaire, Laps, Organe, Orient, Palme, Participant, Passijf, Patent, Pellicule, Prose.

Het werk van Van den Werve is bekend gebleven als een bastaardwoordenboek van rechtstermen. Inderdaad komen er veel rechtstermen in voor, maar lang niet alle behoren ze tot de specifieke vaktermen. Dikwijls gaat het om bastaardwoorden die wel in rechtskundige werken kunnen voorkomen, maar evengoed in andersoortige geschriften. Duidelijk rechtstermen zijn bijvoorbeeld:

Accusatie -- een claghinghe oft aenclachte
Adhortatie -- ee(n) vermaninghe
Adiudiceren -- wijsen toe met recht
Adulterere(n) -- doe(n) ouerspel
Agnicie -- een bekentnisse
Mortificeren -- dooden / oft dootachtich make(n) / oft doen versteruen
Municiperen -- yemant zijn stadrecht gheuen
stranguleren -- worghen

Meer algemeen toepasbaar zijn termen als:

Aequalijk -- te ghelijcke
Beneficie -- een duecht / oft weldaet
Breuiteyt -- cortheyt
Circumduceren -- leyden rontsomme
Cogiteren -- dencken
Commodieux -- bequaem
Constructie -- een tsamen voeghinghe
Mirabiliteyt -- verwonderinghe
Monstreren -- wijsen / oft onderrichten

Daarnaast worden er in *Den schat der Duytsscher talen* nogal wat termen verklaard die men niet direct verwacht tegen te komen in rechtskundige geschriften:

Abijs -- een groote diepte des waters / oft eenen afgront
Aequinoctie -- als de(n) nacht en(de) den dach ghelijck ziin
Aetiopie -- Moorlant
Charte -- een papier daer de wereldt / landen oft steden in begrepen staen
Comete -- een haerachtighe sterre

Altus -- eenen bouen sanck
Bass -- een die met eender meerder / oft leegher stemme singht
Canter -- een sangher
Choor -- een vergaderinge van dye singhen oft springhen / oft vruecht hanteren

¹Salverda de Grave, 1906: 11, schrijft over dit werk:

Maar het is in de eerste plaats een woordeboek van Latijnse bastaardwoorden. Dit is zó waar dat, niet alleen de schrijfwijze Latijns is (...) maar dat daar waar het Latijnse en Franse woord in betekenis verschillen, de Latijnse betekenis wordt vermeld (...), en waar het woord alleen in het Frans voorkomt, een etymologische betekenis wordt gegeven (...) Zelfs onder de Frans-uitziende woorden zijn vele niet anders dan gefranciseerd Latijn.

Aeterniteyt -- ewicheyt
 Albe -- een wit lijnen cleet / daermen misse mede doet
 Beatificeren -- salich maken
 canoniseren -- ee(n) doot lichaem heylighen
 Concioneren -- prediken
 Co(n)fessionael -- biechtbrief

Bescuyt -- tweemaal gebacken
 Carbonade -- een spijs dye coolachtich ghebraden is
 Carnooss -- vleeschachtich / oft vet

Catarre - den snof
 Chirurgie -- een wondmeesterije / dye metten handen ghedaen wort
 Chirurgien -- een wondmeester
 Colera -- hitticheyt va(n) bloede / oft een cranckheydt als yemant veel gheel waters spout
 Colerijc -- hittich van bloede oft een die alsulcke crancheyt heeft

Duidelijk is wel dat Van den Werve, ook al geeft hij in de eerste plaats termen uit het recht, tevens woorden heeft opgenomen uit andere domeinen, zoals muziek, godsdienst en geneeskunde. Vergelijken we hiermee de domeinen van herkomst in de delen met bastaardwoorden in de *Woorden-Schat*¹, dan constateren we op dit punt overeenkomst. Ook Meijer neemt de meeste bastaardwoorden op uit de rechtswetenschap, vooral in 1663. Daarenboven ontleent hij bastaardwoorden aan andere domeinen, zoals geneeskunde, krijgskunde, theologie en wijsbegeerte.

De ingangen zijn bij Van den Werve vrijwel steeds éénwoordig, net als in Meijers delen met bastaardwoorden. De betekenissen die Van den Werve geeft, bevatten gemiddeld bijna twee woorden, terwijl bij Meijer minstens 90% éénwoordig is. Zeker geeft Van den Werve veel betekenissen van slechts één woord, maar beknoptheid is bij hem geen vast principe. Hij gebruikt al snel wat meer woorden en ook meer uitvoerige betekenissen gunt hij een plaats:

Bulle -- een herteken ghelijc men den kinderen aen den hals hangt / oft een rondt busken
 daer in datmen salue oft eenich ander Cruydt aenden hals draecht.
 Capitolie -- eenen tempel te Roomen oft slot op eenen berch: dwelck te voren genoem
 wort den berch Arpenis.
 Ocean -- die groote zee / dye om dye werelt oft om dye aerde gaet
 plante -- een spruyte oft een schuete van eene(n) boom de welcke men in eene(n) andere(n)
 boom vindt.

Bij Meijer bevat een artikel in het deel *Bastaardwoorden* gemiddeld ruim drie woorden. Bij Van den Werve telt een artikel gemiddeld bijna zes woorden, door de uitvoeriger betekenissen en tevens doordat in een artikel meer betekenissen zijn opgenomen. Meijer werkt dus met een beknoptere Microstructuur.

Er is nog een ander verschil. De *Woorden-Schat* is veel makkelijker te raadplegen dan het werk van Van den Werve. In *Den schat der Duytsscher talen* zijn de trefwoorden slechts geordend op de eerste twee letters van het woord, waarbij taalkundig verwante woorden bij elkaar zijn geplaatst. Deze ordening is slecht te hanteren. Niet zelden moet men verschillende bladzijden doornemen voor een bepaald trefwoord is gevonden. Hoewel in de uitgave van 1577 het trefwoord in romein is afgedrukt en het verdere artikel in een gotische letter, is tussen beide, nogal onduidelijke, lettertypes nauwelijks verschil te bespeuren.

Dit alles staat in grote tegenstelling tot de *Woorden-Schat*, die met genummerde pagina's, met alfabetische ordening, met een trefwoord in romein en betekenissen in vette

¹Zie Tabel 4 op p. 220.

gotische letter zeer veel duidelijker is. Hier komt nog bij dat in de Woorden-Schat het trefwoord steeds aan het begin van de regel is afgedrukt en de rest van het artikel inspringt. Op het gebied van vormgeving wint de Woorden-Schat het royaal¹.

4.3.4. Bastaardwoorden. Dirck Heymansz vander Mast - *Practique des notarischaps*

Vanuit het middeleeuws en humanistisch Latijn zijn veel leenwoorden onze taal binnengedrongen op het gebied van wetgeving en bestuur². Vanaf de veertiende eeuw was Frans de taal van de hoogste kringen en van het hof. In de Bourgondische tijd werden financiën, rechtspraak en bestuur hervormd naar Frans voorbeeld. De officiële regeringstaal van hertog en kanselarij was toen het Frans³. Als er één vaktaal was in de zestiende en zeventiende eeuw die was verbasterd, dan was het wel de taal van het recht.

Een fraai voorbeeld van de rechtstaal uit die tijd vinden we in de *Practique des notarischaps*⁴, geschreven door Dirck Heymansz vander Mast, in 1649 verschenen te Delft: Artikel XX.

Sullen mede by provisie ende onder cautie / niet tegenstaende reductie ende sonder prejuditie van dien gheexecuteert werden / alle uyt spraecke van goede Mannen / gedaen op voorgaende compromisse van partijen / daer by expresselijck ende specifice van reductie sal wesen gerenuncieert.

En nu had Vander Mast hier het woord ‘arbitrateurs’ nog wel vervangen door ‘goede mannen’, omdat hij oog had voor deze tekortkoming van de rechtstaal. Aan zijn *Practique des notarischaps* voegt hij namelijk toe een puristisch *Woord-boeck*⁵, omvang 68 bladzijden, met daarachter nog een *Tafel* met vertaalde rechtstermen van De Groot:

Woord-boeck / waer in alle de kunst-woorden des notarischaps, mitgaders andere vreemde, soo Latijnsche als Fransche woorden werden verduytscht. Desen lesten druck meer als met de helft vermeerdert, door een liefhebber van de Nederduytsche tael.

Hier is noch by-ghevoeght een Tafel van alle de kunst-woorden der rechts-gheleertheyt van mijn heer Hugo de Groot,⁶ selver kunstelijck in Duyts over-gheset⁷.

De trefwoorden in het *Woord-boeck* blijken uitheemse woorden in vernederlandste vorm:

accommoderen, agreabel, alterkeren, arrementen, bigareren, Locatie, Magistraet, Munieren, Nativiteyt, secluderen, Sinisterlijck, Sinjoor, Solemniteyt, Statuten, Tergiverseren, Testeren, Tormenteren.

Een aanzienlijk aantal woorden heeft een volledig Franse vorm:

absurd, accessoir, assise, atroce, Baron, Billet, Loy, Madame, malcontent, mandement, manifest, Mode, Morion, rondelle, Salade, Sauvegarde, secours, sequestre, Signet, Somme, Souverain, support, surplis, Teneur, Tombe, Vulgair.

Enkele behoren tot het Latijn:

Mercurius, Miserere mei, Reus, Saturnus, Senatusconsultus, Sicaria lex.

¹Hierbij moet worden aangetekend dat het Hofman is geweest die voor de eerste druk deze duidelijke vorm gekozen heeft. Meijer heeft de vorm gehandhaafd.

²Van der Sijs 1996: 97, 98.

³Van der Sijs 1996: 134-137.

⁴Op. p. 5.

⁵Dit *Woord-boeck*, een werkje van 68 bladzijden, blijkt een uitgebreide versie te zijn van de woordenlijst die indertijd door notaris Jacques Thuys werd toegevoegd aan zijn *Ars notariatvs, oft, conste en(de) stijl van notarischap*, in de vorm van een *Verclaringe van diversche so Latijnsche als Fransoysche woorden ende termen / die de practisiens daghelijcx ghebruycken*. Alle 87 lemma's met hun betekenissen uit de letter A in de *Verclaringe* zijn volledig terug te vinden onder de letter A in het *Woord-boeck*. De tweede druk van de *Ars notariatvs* verscheen in 1585 te Antwerpen. Meer hierover zie p. 324 in deze studie.

⁶Deze komma is waarschijnlijk onjuist geplaatst en zal moeten staan achter het woord ‘rechts-gheleertheyt’.

⁷Aldus de titelpagina van dit *Woord-boeck*.

Afgezien van de weinige Latijnse woorden, behoren deze trefwoorden naar Meijers maatstaven tot de bastaardwoorden. Vander Mast echter spreekt over ‘kunst-woorden des notarischaps, mitsgaders andere vreemde, so Latijnsche als Fransche woorden’. Het ziet ernaar uit dat hij op deze plaats vernederlandste uitheemse trefwoorden aanduidt met de term ‘kunst-woorden’. Dit woord zal voor hem de meer algemene betekenis hebben gehad van ‘vaktermen’. Meijer gebruikt de term ‘konstwoorden’ dus in een andere betekenis. Bovendien komen onder diens bastaardwoorden minder volledig Franse woorden voor.

De ingangen in het *Woord-boeck*, zijn vrijwel steeds éénwoordig, net als bij Meijer. Overeenkomst bestaat ook wat betreft de domeinen van herkomst. Er zijn rechtstermen:

Accesseurs -- geleerde mannen die de vonnisse van den ongeleerden Rechter ramen
 Actie -- 't recht 'twelckmen ergens toe heeft
 apostille - bescheyt op de kant van't Request
 arrest -- 't Vonnis by den oversten Rechter ghewesen / daer af men niet magh appelleren
 Litiscontestatie -- beroepinghe die partyen van beyde zijden in 't rechte doen
 Sicaria lex -- een Wet op de doot-slaghers / moorders / ende fenijn-gevers

Er zijn trefwoorden van meer algemene strekking die in rechtskundige geschriften konden voorkomen:

accident -- toe-val
 administreren -- bedienen / doen
 ampel -- in 't wijt en breed
 apert -- bysonder
 mentie maken -- vermelden
 Mode -- manier
 subvenieren -- te hulpe komen

Daarnaast zijn er nog alle mogelijke termen uit verschillende terreinen van het dagelijks leven, zoals bestuur, krijgskunde, chemie, medicijnen, godsdienst. Misschien is hun herkomst nog wel meer gevarieerd dan die van Meijers bastaardwoorden:

Baillu -- Vooft of Regierder van heerlicke goeden
 Baron -- Ghenoot / Baenre-Heere
 Bastillie -- Kasteel / Slot
 Bibliotheke -- een Boecke-kas / Boeck-kamer
 Magasijn -- schuyr / spijs-kamer / wapen-kamer

Malchus swaert -- een kromme Sabel
 Morion -- een Helmet
 Sentinelle -- de wacht / Schilt-wacht
 Sinople -- groene verw op de Wapenen

Luna -- Silver / de Maen
 Mars -- Yser
 Mercurius -- Quicksilver
 Saturnus -- Loot
 Sol -- Goud

rougnie -- schurft
 Sider -- Appel-dranck
 simplicist -- Kruyenier
 suppositoire -- een set-pil

Marglier -- Kerck-meester / Koster
 Motet -- Heyligh-liet
 Suffragaen -- Bisschops helper
 surplis -- linnen-heylich-kleet

De Microstructuur van het *Woord-boeck* is wat minder beknopt dan van de delen met bastaardwoorden van Meijer. Is bij Meijer van de betekenissen minstens 90% éénwoordig, in het *Woord-boeck* bevat een betekenis gemiddeld bijna twee woorden. Telt bij Meijer een artikel, met inbegrip van het trefwoord, gemiddeld drie woorden, in het *Woord-boeck* zijn het er vier. Juist als bij Meijer behoren de woorden die ter verklaring worden gebruikt over het algemeen tot de normale omgangstaal van die tijd.

De ordening in het *Woord-boeck* is alfabetisch, welk principe met grote slordigheid is toegepast. De trefwoorden zijn afgedrukt in een duidelijke romein, de betekenissen in een vetter gotisch lettertype, dat al even goed te lezen is. De opmaak is bijzonder overzichtelijk en komt exact overeen met die in de *Woorden-Schat*.

4.3.5. De Tafel met ‘kunstwoorden’ van Hugo de Groot

Op het *Woord-boeck* volgt een *Tafel. Van alle de kunst-woorden der rechtsgheleertheydt van mijn heer Hugo de Groot*, omvang 14 bladzijden.

De Groot heeft zijn werk voor het overgrote deel geschreven in het Latijn. In sommige van zijn werken, vertaald uit het Latijn, of geschreven in het Nederlands, vindt men zo hier en daar de vertaling van een uitheemse rechtsterm. Het enige werk waarin het gebruik van de moedertaal tot een principe is geworden, is de *Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleertheyd*, in 1631 verschenen te 's Gravenhage en herhaaldelijk herdrukt. Maar, zegt het voorwoord van dit werk,

...tot nader gerief van de ghene die aende Latijnsche of Bastaert-duytsche woorden zijn gewent, zijn op de kant de Duytsche woorden vertaelt met het eene ende met het andere, het eene met L het andere met B beteyckent.

De rechtstermen van De Groot worden in zijn *Inleiding* dus vertaald zowel met Latijnse termen, als met bastaardwoorden. We zien deze tweedeling terug in de *Tafel* die Vander Mast heeft samengesteld uit rechtstermen met hun vertaling uit werk van De Groot. De *Inleiding* zal wel zijn voornaamste bron zijn geweest.

De meeste trefwoorden in de *Tafel* behoren tot het Latijn:

Acquisitio haereditatis, Actio in personam, Ademptus, Chirographum, Communio, Legitimae, Liquidus, Medicina, Negotium, Reciproque, Rem ratam haberi, Vniversalis.

Hiernaast komt regelmatig een vernederlandst trefwoord voor:

Administrerende, Administratie, Administrateurs, Bandijten, Baronnen, Consenteren, Legitimatie, Lombarden, Medicamenten, simpelick, Taxeren, Vasallen.

En soms een Frans:

Bancqueroetiers, Litigieus.

In het opschrift boven de *Tafel* heeft de term ‘kunst-woorden’ dus de meer algemene betekenis van ‘vaktermen’. Een andere betekenis dan Meijer eraan hecht. Voor hem zijn ‘konstwoorden’ wetenschappelijke termen in een vreemde taal, vooral Latijn en Grieks, maar niet vernederlandst en niet Frans. Door dit verschil wordt verklaard waarom Meijer De Groot als bron noemt zowel voor bastaardwoorden als voor konstwoorden. De Groot geeft immers niet alleen zuiver Latijnse rechtstermen, maar ook vernederlandste.

Bezien we de domeinen van herkomst voor de trefwoorden in de *Tafel*, dan blijkt het inderdaad hoofdzakelijk te gaan om termen uit het recht:

Acquisitio haereditatis -- bekominge der erffenissen
 Census -- cijns-recht
 Codicilli -- onvolkomen uytterste wille
 Ius publicum -- Landt-stadt-recht
 Litigieus -- in gedingh staende
 Request -- versoeck

Daar zijn ook meer algemene termen onder:

Addicere -- toe-segghen
 Causa -- een waerom
 Conditio -- een indien
 Locael -- plaetselijck
 Modus -- een op dat / manier

Daarnaast zijn er toch weer termen die we niet in eerste instantie bij de rechtstermen zouden zoeken:

Arithmetica -- tel-konst
 Mathematica -- wis-konst

Cirurgijns -- wond-heelers
 Chirurgia -- heel-konst
 Medicina -- genees-konst
 Medicamenten -- genees-middelen

Canonicus -- Geestelijck
 't Capittel -- Gods-huys
 Sacer -- ghewijld
 secularis -- wereldlijcke

Tailloren -- disch-borden
 Tractaet van Treves -- bestand / verdrag

De ingangen in de *Tafel* zijn over het algemeen éénwoordig, afgezien van bepaalde uitdrukkingen die als ingang zijn opgenomen. Deze brengen het gemiddeld aantal woorden per ingang op 1,2. De Microstructuur wordt eveneens gekenmerkt door strenge beknoptheid. Een artikel bevat gemiddeld slechts 1,1 betekenis, minder dan bij Meijer. En een betekenis telt gemiddeld hoogstens 1,5 woorden, meer dan bij Meijer. Uiterste beknoptheid dus in Micro- en Macrostructuur, net als in de delen met bastaardwoorden en met kunstwoorden van de Woorden-Schat.

De woorden ter verklaring zijn in deze *Tafel* minder spreektaalig dan het geval is in lijsten met enkel bastaardwoorden. Om de wetenschappelijke term weer te geven in het Nederlands zijn wel woorden uit de spreektaal gebruikt, maar ook regelmatig woorden die minder gewoon, of soms ingewikkeld aandoen. Het koppelteken speelt een rol bij de samenstelling, juist zoals in Meijers vroegste bewerking:

Abnepotes -- nae-achter-Kindts-Kinderen
 Aditio -- aen-gangh
 Alea -- tuysch-spelen
 Aquae haustus -- water-halingh
 Atavi -- let-oudt-over-groote-vaders
 Bandijten -- woest-ballinghen
 Consignatio -- onder-recht-leggingh
 Tritavi -- meer-bet-oud-over-groote-Vaders

De voorkeur voor ingewikkelde familierelaties die we bij Meijer nogal eens tegenkomen, treffen we ook hier.

De ordening in de *Tafel* is overzichtelijk door de alfabetische volgorde waarin de trefwoorden, zij het niet al te nauwkeurig, zijn opgenomen. Ook door het gebruik van een romeinse letter voor de ingangen en een vet gotisch lettertype voor de betekenissen.

4.3.6. Twee lijsten met kunstwoorden van de Kamer In liefd' bloeyende

In 1585 verschijnt het *Ruygh-bewerp vande redenkaveling / ófte Nederduytsche dialectike*, welke één geheel vormt met het *Kort begrip des redenkavelings: in slechten rym vervat*. In 1587 ziet het licht de *Rederijck-kunst / in rijm opt kortst vervat*. De werken zijn uitgegeven door 'de kamer In liefd bloeyende, t' Amstelredam', en H.L. Spieghel is er naar alle waarschijnlijkheid de auteur van geweest.

Het *Ruygh-bewerp* beschrijft de dialectica in de moedertaal. Het erbij behorend *Kort begrip* eindigt met een lijst van 'Kunstwóorden des Redenkavelings / zó wy die verduytscht hebben'. De *Rederijck-kunst*, een Nederlandstalige rhetorica, wordt besloten met een lijst van 'Rederijxe Kunst-woorden verduytscht'.

4.3.6.1. De eerste lijst

De eerste lijst bevat ruim 100 trefwoorden. Ze behoren tot de Latijnse taal:

Accidens, Agere, Differentia, Ens, Genus, Habitus, Individuum, Praedicamenta, Proprium, Qualitas, Quando, Quantitas, Relatio, Situs, Species, Substantia, Ubi.

Het domein van herkomst is uitsluitend de tak van wetenschap waartoe het gehele werk behoort, de dialectica. Er zijn wel woorden bij die men ook wat algemener zou kunnen toepassen. Maar zijsprongen, zoals in de lijsten met bastaardwoorden normaal zijn, komen hier niet voor:

Argumentatio -- Bewysredening
Argumentum -- Bewysreden
Composita -- T'zamenghezet
Dialectica -- Redenkaveling
Disserere -- Redenkavelen
Inventio -- vinding
Quaestio -- Gheschil
Simplex -- Enckel

De trefwoorden zijn éénwoordig, een enkele uitzondering daargelaten. Ook de Microstructuur wordt gekenmerkt door grote beknoptheid. Een artikel bevat slechts één betekenis en een betekenis bevat gemiddeld 1,1 woorden.

De gegeven woorden ter verklaring behoren meestal niet tot de alledaagse omgangstaal:

Aequipollentia -- Ghlyckmachticheid
Contradictoriae -- Teghenzeglycke
Contrariae -- Rechtstrydighe
Methodus -- Schickelyck beled
Oppositio -- Teghenstel
Singularis -- Ondeligh
Subalternae -- Onderbuertighe
Subcontrariae -- Onderstrydighe

De ordening is min of meer systematisch. Het ontbreken van een alfabetische volgorde vergemakkelijkt het opzoeken van een bepaald trefwoord niet. De gebruikte letter is bijzonder duidelijk door het royale formaat, in romein voor het trefwoord en vet gotisch voor de betekenis.

4.3.6.2. De tweede lijst

De tweede lijst bevat ruim 200 ingangen. Naast Latijnse trefwoorden komen, zij het in mindere mate, Griekse voor, juist zoals bij Meijers kunstwoorden:

Adagium, Commutatio, Comparatio, Contentio, Correctio, Descriptio, Exclamatio, Exemplum, Gradatio, Occupatio, Praeteritio, Prouerbium, Reiectio, Similitudo, Adynaton, Anthithesis, Apheresis, Auxesis, Epitrochasmus, Metastasis, Paradiastole, Paragoge, Prosthesis, Sinaeresis, Synoeciosis, Tapinosis.

Ook voor de trefwoorden van deze lijst wordt het domein van herkomst gevormd door het terrein waartoe het werk in z'n geheel behoort, in dit geval de rhetorica:

Eloquentia -- welsprektheid
 Exercitatio -- Oeffening
 Finis -- Eynde
 Imitatio -- Nabootsing
 Materia -- Stoffe
 Oratio -- Vertoogh
 Orator -- Reedner
 Rhetor -- Rederijker
 Rhetorica -- Rederijkunst

De meeste ingangen zijn éénwoordig, al zijn er wel wat meerwoordige tussen. Gemiddeld telt de ingang 1,1 woorden. Weer is de Microstructuur zeer beknopt, met slechts één betekenis per artikel en gemiddeld 1,1 woord per betekenis.

Voor deze lijst geldt weer dat de woorden ter verklaring dikwijls geen onderdeel uitmaken van de alledaagse omgangstaal:

Argumentatio -- Sluytredening
 Argumentum -- Bewijsreen
 Eleuatio argumenti -- Ontsluyping
 Facile -- Lichtdoenlijk
 Necessarium -- Noodlijck
 Tropi Orationis -- Sprueckwalinghen
 Vituperatio -- Versmading

In de tweede lijst is de ordening der trefwoorden eveneens min of meer systematisch en niet alfabetisch. Het lettertype is nogal klein, met de ingangen in romein en de betekenissen in een vet gotisch lettertje.

Beide lijsten hebben veel kenmerken gemeen, onderling, maar ook met de delen Konstwoorden van Meijer. Meijers konstwoorden zijn evenzeer wetenschappelijke termen, in Latijn en Grieks. Ook bij hem éénwoordige ingangen en een zeer beknopte Microstructuur, al wordt bij de konstwoorden in de Woorden-Schat het hoofdlemma gemiddeld gevolgd door 1,7 betekenissen, iets meer dan in deze lijsten.

4.3.7. Schema's met konstwoorden van Stevin.

Simon Stevin liet het overgrote deel van zijn werk in de volkstaal verschijnen. Na *De beghinselen der weeghconst* in 1586 schreef hij nog uitsluitend in het Nederlands. Het was zijn gewoonte om bij de minder gebruikelijke wetenschappelijke termen in de moedertaal die hij zelf toepaste, de meer gebruikelijke uitheemse termen in de marge op te nemen.

In 1621 ziet in Rotterdam de *Dialectike ofte Bewysconst* het licht. Achterin¹ is opgenomen een 'Tsame voeghinghe der Duytscher ende Latynscher eygene woorden, vande dialectike', die aldus begint:

Overmidts onse Duytsche Dialectike uyt de Latijnsche ghetrocken is, soo hebben wy nut gheacht de woorden deser twee talen van een selfde beteekeninghe wesende, alhier neven malcanderen te stelle(n), op dat also te opentlicker uyt haerlieder blijcke, in dese Bewysconst niet uytgelaten te zijne (hoe cort nochtans de beschrijvinghe daer af is) yet van dies tot de Saecke noodich schijnt. Angaende dat onse Duytsche woorden niet overal naer de letteren beteekene 'tselfde dat de Latijnsche doen, daer in voldoet hare selfde bediedinge der Saecke...

¹Op p. 134-140.

Uit de inleiding van de ‘Tsame voeghinghe’ wordt duidelijk dat de Latijnse termen en de Nederlandse naast elkaar zijn geplaatst, al is de weergave in het Nederlands niet altijd een letterlijke weergave van het Latijn. Ook blijkt de lijst te moeten dienen als een soort overzicht van de stof, ten bewijze van de volledigheid van het behandelde.

Inderdaad is de hierop volgende lijst met kunstwoorden, Latijn-Nederlands, uiterst onregelmatig. Nummers van definities zijn alleen in het Nederlands toegevoegd. Er kan sprake zijn van getrouwe vertaling van gegeven termen, onder elkaar, of geplaatst in een schema met accolades:

Verscheyden. defi. 24.	Diversa.		
Ghelijck. defi. 25.	Similia.		
Proportie. defi. 26.	Proportio.		
Definitie. defi. 27.	Definitio.		
	{ Nootsaeckelicke.		{ Necessaria.
De maeckende oirsaecke.	{ Willende.	Causa.	{ Voluntaria.
definit. 4.	{ Helpende.	efficiens.	{ Aduvans.
	{ By ghevalle.		{ Per accidens.

Er kan ook een opsomming worden gegeven van de behandelde stof, in Latijn of Nederlands, die in de andere taal niet woordelijk is terug te vinden:

	{ Metaphora.	
Ghelijckspreuck definit.12.	{ Allegoria.	
	{ Metonymia.	
Verkeeringhe der Crommer Bewijsreden in Rechte prop. 6.	Reductio ostensiva.	
Waer in oock verclaert wort de Verkeeringhe der Propositionen eender Bewijsreden by den Latijnen.	Co(n)versio Propositionum.	

Voor ons is deze lijst bijzonder interessant omdat wij hier, in een lijst met vertaalde kunstwoorden, de toepassing van accolades terugvinden. In zijn delen met kunstwoorden heeft Meijer, in de artikelen met sublemmata, van zulke accolades veelvuldig gebruik gemaakt.

Stevin zet in zijn lijst het Nederlands voorop, hetgeen nogal ongewoon is. Het zegt wel iets over het belang dat hij toekent aan de moedertaal. De trefwoorden staan in het Nederlands, de betekenissen in het Latijn, een enkele Griekse term daargelaten. In de rechter kolom staan de Latijnse wetenschappelijke termen, door Meijer ‘kunstwoorden’ genoemd. Domein van herkomst van de trefwoorden is uitsluitend de *dialectica*, hetgeen te verwachten valt voor termen die uit een *dialectica* afkomstig zijn.

Om deze lijst te kunnen gebruiken als vergelijkings-materiaal nemen we alleen in ogeschouw de termen die in Nederlands en Latijn elkaars equivalent zijn. Uitmijdingen en toevoegingen slaan we daarbij stilzwijgend over. De wegens samentrekking weggelaten woorden tellen wij daarentegen wel mee¹.

In de Nederlands-Latijnse ‘Tsame voeghinghe’ van zijn *Dialectike* heeft Stevin in totaal ongeveer honderd ingangen opgenomen. Zo'n ingang is gemiddeld gevormd door 2,2 woorden. Het trefwoord wordt gevolgd door gemiddeld 1,3 betekenissen en een betekenis bevat 1,7 woorden. Het is wat moeilijk om hiermee de cijfers bij Meijer te vergelijken,

¹Door de onregelmatigheid en onoverzichtelijkheid der gegeven artikelen, zal het resultaat van onze tellingen minder betrouwbaar zijn dan voor de andere lijsten het geval is.

omdat bij hem het Latijn voorop staat, en niet het Nederlands. In elk geval zien we bij Stevin een beknopte Microstructuur, zij het nog iets minder beknopt dan bij Meijer, en een wat meer uitvoerige Macrostructuur, met 2,2 woorden per ingang.

Bij Stevin valt het streven naar strenge éénwoordigheid van de Nederlandse terminologie niet te bespeuren:

Bedroch der Ghelijcknoeming eens Woorts. -- Fallacia AEquivocationis.
 Bedroch des Spreux niet simpelick. -- Fallacia dicti non simpliciter.
 Bedroch van 't Verhael des Beginsels. -- Fallacia petitionis principij.
 Rechte Bewijsredenen maecken. -- Inventio medij.

Ook hier zijn soms niet-spreektaalige woorden nodig om termen uit de dialectica weer te geven in het Nederlands:

Eyntlicke Oirsaecke, Bedriechspreuck, Ghelijcknoeming, Ghelijckklydinghe,
 Verkeerdespreuck, Onghelooftlickspreuck, Malcandertreffing, Dobbelbesluyt.

Nog interessanter voor ons onderzoek zijn de uitheemse wiskundige termen en hun Nederlandse equivalenten die Stevin heeft bijeengebracht op de bladzijden 152 en 153 van zijn *Dialectike*. Op de linkerpagina staat een pagina-groot schema dat is opgebouwd met behulp van grote en kleine accolades. Het bevat een zestigtal Nederlandse termen uit de meetkunde. Op de rechter pagina is hetzelfde schema afgedrukt, met precies dezelfde meetkundige termen erin, maar nu in Latijn en soms Grieks. In feite gaat het hier om een lijst van uitheemse wetenschappelijke termen met hun Nederlandse equivalent, gegoten in schemavorm.

Van de ongeveer zestig uitheemse termen op de rechterpagina behoren er 50 tot het Latijn en 10 eerder tot het Grieks. Stevin is zelf ook van mening dat zijn Latijnse terminologie niet vrij van Griekse invloed is, want onder de Nederlandse versie schrijft hij: 'Daer vooren de Latijnen (dickmael Begriect) dese woorden inde ghebruyck hebben...' Dit is juist als bij Meijers konstwoorden, meestal Latijn, in veel mindere mate Grieks.

Aan de 59 Nederlandstalige wiskundige termen op de linkerpagina, beantwoorden 59 uitheemse termen op de rechterpagina. Per trefwoord één betekenis zou men kunnen zeggen. De Nederlandse termen bevatten gemiddeld 1,25 woorden, de uitheemse 1,28. Het is moeilijk om deze gegevens te vergelijken met die bij Meijer in de delen met konstwoorden, omdat het Nederlands voorop staat. Maar wel is duidelijk dat ook Stevin streeft naar grote beknoptheid.

Onder de Nederlandse termen komen bij Stevin heel alledaagse voor:

Cloot -- Sphaera
 Ey -- Sphaeroides
 Hol -- Concava
 Naelde -- Pyramis
 Plat -- Superficies
 Recht -- Plana
 Teerlinck -- Cubus
 Teghel -- Plinthides

Anderzijds ziet men, door het streven de meetkundige term weer te geven met slechts één woord, het gebruik van niet-alledaagse woorden:

Hoochkeghelsne -- Ellipsis
 Leechkeghelsne -- Hyperbole
 Onevesijdich -- Scalenum
 Scheeveruyt -- Rhomboides
 Scherphouckich -- Oxigonium
 Sesgrondich -- Hexaedron
 Twintgrondich -- Icosaedron
 Veelhouckich -- Multangulare

Stevens lijsten, soms schema's, met kunstwoorden en hun equivalenten, vertonen gewoonlijk dezelfde kenmerken als de delen met kunstwoorden van Meijer. De kunstwoorden behoren tot de Latijnse taal, soms tot het Grieks. Een uiterste beknoptheid wordt nagestreefd in het aantal woorden per ingang en in het aantal woorden per betekenis. Ook de hoeveelheid betekenissen per artikel is beperkt. De niet-alledaagse begrippen van de wetenschap zijn in de moedertaal dikwijls weergegeven met niet-alledaagse woorden.

4.3.8. Besluit

Natuurlijk zijn er meer lijsten van bastaardwoorden of van kunstwoorden die in aanmerking komen om vergeleken te worden met het werk van Meijer. Wij willen echter volstaan met het bovenstaande omdat hiermee voldoende is geïllustreerd dat Meijer met zijn behandeling van bastaardwoorden, en met zijn behandeling van kunstwoorden, handelt volgens de lexicografische tradities van zijn tijd.

Met betrekking tot de kunstwoorden vinden we deze tradities ook terug bij Meijers halfbroer A.L. Kók. In diens *Logica practica* van 1648 komen 'Tafels' voor waarin de behandelde stof is samengevat in een schema, opgebouwd met behulp van accolades van uiteenlopende grootte. Achterin de *Elementa rhetorica* van 1648 neemt Kók een lijst van Latijnse, soms Griekse, wetenschappelijke termen op, met een vertaling in het Nederlands erbij, van vijf pagina's. Ook een overzicht van de stof die in een wetenschappelijk werk is behandeld, door vermelding per hoofdstuk van de belangrijkste begrippen, zowel in het Latijn als in het Nederlands, treffen we bij Kók aan, inclusief de accolades ter samentrekking. Een dergelijk overzicht, groot 14 bladzijden, staat achterin de *Sinopsis logica* van 1648. En er zijn meer voorbeelden te noemen uit Kóks werk.

Veel van de vertalingen die Kók geeft voor kunstwoorden vinden we terug in Meijers bewerkingen van de Woorden-Schat. Maar niet met zijn vertalingen van kunstwoorden alleen heeft Kók invloed gehad op Meijer. Ook de manier waarop Kók – overeenkomstig de bestaande lexicografische tradities – lijsten en schema's samenstelde om er kunstwoorden met hun vertaling in onder te brengen, zal invloed hebben uitgeoefend op Meijers werkwijze. Kók was voor Meijer een bron van inspiratie, ook in dit opzicht.

In Meijers delen met kunstwoorden ontmoet men regelmatig het samengestelde artikel. Meijer werkt in zulke artikelen met accolades, kastlijntjes en stukjes wit, om samenhangende begrippen, vooral behorend tot recht, wijsbegeerte en geneeskunde, te combineren en samen te trekken. Hij wil deze samenhangende gehelen in gecompriëerde vorm opnemen en vertalen. Ook dit getuigt weer van zijn streven naar beknoptheid.

Op het gebied van de bastaardwoorden bestond in Meijers tijd reeds een compleet woordenboek, dat van Van den Werve. Voor de toenmalige kunstwoorden was er zoiets niet. Het was baanbrekend van Meijer om kunstwoorden die afkomstig waren uit verschillende takken van de wetenschap bijeen te brengen in een apart deel van de Woorden-Schat. In Meijers laatste bewerking heeft dit deel een omvang van meer dan 400 bladzijden en telt het 6400 artikelen, gegeven in meer dan 29.000 woorden, zodat men dan werkelijk kan spreken van een 'kunstwoordenboek'.

De eigenschappen van de delen met bastaardwoorden die Meijer heeft samengesteld, blijken al eerder gevonden te worden in de beknopte lijsten die zo hier en daar aan ander werk werden toegevoegd, tevens in het bastaardwoordenboek van Van den Werve. Het bastaardwoord als Frans, of vernederlandst woord, de domeinen van herkomst die niet beperkt bleven tot het recht, de beknoptheid van trefwoorden en van hun verklaringen, de typografische vormgeving der artikelen... In meerdere of mindere mate vindt men deze

elementen reeds eerder en op uiteenlopende plaatsen terug. Meijer neemt het bruikbare over, combineert, past toe, versterkt met name de beknoptheid, verbetert de ordening, en komt zo tot een afzonderlijk deel met bastaardwoorden dat in 1669 meer dan 7000 artikelen bevat, met ruim 25.000 woorden, op 336 bladzijden. Een echt 'bastaardwoordenboek'.

Het derde deel van 1669 is veel minder dan de eerste twee delen geworteld in de bestaande lexicografische traditie. De behandeling van de verouderde en ongewone woorden doet ons wel denken aan de ingangen van bijvoorbeeld het *Etymologicum*, waarin naast verouderde en ongewone woorden regelmatig eigentijdse synoniemen zijn geplaatst. Meijers taalkundige toelichtingen in dit deel herinneren eveneens aan toelichtingen en verklaringen die het *Etymologicum* geeft in het Latijn. Maar verder houdt de overeenkomst op tussen het ééntalige derde deel van Meijer en het veeltalige *Etymologicum* met z'n omvangrijke artikelen. Een woordenboek of woordenlijst met een trefwoordenbestand van verouderde en ongewone woorden is ons uit Meijers tijd niet bekend.

Het derde deel van 1669, met zijn verklaring van verouderde en ongewone woorden, is het meest unieke gedeelte van de Woorden-Schat. Het is daardoor ook het langst in gebruik gebleven, tot ver in de negentiende eeuw toe. Kwalitatief gezien echter, is dit niet het beste deel van Meijers lexicografisch werk geweest. Het is ook anders van aard dan de twee andere delen, doordat de betekenissen zijn gegeven ter verklaring en niet ter vervanging van het ongewone woord.

Van de artikelen in het derde deel bevat 20% een taalkundige toelichting, met een gemiddelde omvang van 20 woorden. Zijn standvastig streven naar beknoptheid laat Meijer in deze toelichtingen varen. In de opzet van de Woorden-Schat, die wordt gekenmerkt door strenge beknoptheid, en in de doelstelling van de Woorden-Schat woorden aan te bieden ter vervanging van het vreemde woord, horen deze taalkundige toelichtingen in feite wel het minst thuis.

5. Conclusie

De doelstelling van dit proefschrift was vast te stellen welke betekenis Lodewijk Meijer heeft gehad voor de lexicografie. Hiervoor hebben wij ons om te beginnen verdiept in het leven van Meijer. Hoe luidden zijn ideeën, wat voor werk heeft hij geproduceerd, met wie had hij omgang en welke invloed oefende hij uit?

Vervolgens wilden wij weten wat Meijer tijdens zijn vier bewerkingen heeft gedaan met de *Nederlandtsche woorden-schat*. Deze vraag werd beantwoord uitgaande van achtereenvolgens het uiterlijk van de bewerkingen, de Macrostructuur en de Microstructuur. Uitvoerig werd stilgestaan bij de waardering die men in later jaren al dan niet voor de *Woorden-Schat* heeft getoond.

Om Meijers betekenis als lexicograaf vast te stellen werden tenslotte zijn ideeën over purisme en lexicografie samengevat, en werd zijn lexicografische werkwijze vergeleken met de werkwijze in gelijksoortig lexicografisch werk van anderen. Dit alles leidde tot de hier volgende bevindingen.

Veelsoortig blijkt het werk dat Lodewijk Meijer tijdens zijn 52-jarig leven heeft verricht. Van beroep geneesheer, hield hij zich tevens bezig met wijsbegeerte en toneel, met lexicografie en dichtkunst, en schreef hij zelfs een grammatica om Italiaans te leren.

Logisch gevolg van deze veelsoortigheid is het feit dat Meijer steeds benaderd en beschreven is van uit één bepaald gezichtspunt, behorend bij de discipline van de beschouwer. Voor de wijsgeer was hij de auteur van de *Philosophia* en de vriend van Spinoza. Voor de literair-historicus was hij de auteur van twijfelachtige toneelstukken, en een der oprichters van *Nil volentibus arduum*. Voor de schrijver van toneelhistorie was Meijer regent van de schouwburg en een ruziemaker bovendien. Voor de kenners van de geschiedenis van het Italiaans was hij degene die al in de zeventiende eeuw een leerboek schreef voor die taal. In de ogen der lexicografen was Meijer de man van de *Woorden-Schat*, die in de negentiende eeuw door A. de Jager bijna tot verboden boek werd verklaard.

Maar wanneer men al Meijers werkzaamheden bijeenbrengt in hun opeenvolging en in hun samenhang, zoals in deze studie is getracht, dan ontstaat een ander beeld. Wij moesten het samenstellen met de bouwstenen die ons zijn overgebleven na 300 jaar. Er was echter genoeg om een veelzijdiger en meer genuanceerd beeld te vormen...

Lodewijk Meijer was een ontwikkeld en belezen man, met grote belangstelling voor de nieuwe ideeën van zijn tijd die zich op uiteenlopend gebied voordeden. Hij nam over hetgeen hij positief beoordeelde. Daarbij bezat hij een bewonderenswaardige soepelheid van geest zodat hij nieuwe inzichten wist te integreren in bestaande ideeën en afstand nam van wat hij achterhaald achtte. Meijer probeerde zijn nieuwe inzichten ook te verbreiden en anderen van de juistheid ervan te overtuigen. Hij was daarin volhardend, zo niet hardnekkig, hetgeen niet zelden op onenigheid uitdraaide. Vrienden en medestanders wist hij om zich heen te verzamelen en tot produceren aan te sporen. De verbreiding van Frans-classicistische ideeën in ons land is gedeeltelijk een gevolg van zijn inspanningen.

Meijer was veelzijdig, bestudeerd, zeer productief, trouw in zijn vriendschap, volhardend in zijn wrok, luidruchtig, en waarschijnlijk opvliegend van aard. Hij werkte vernieuwend, hoe men nu ook over die vernieuwing denken moge en tevens irriteerde hij degenen die bleven bij bestaande meningen en bij eigen denkbeelden.

Overzien we het leven van Meijer in samenhang met zijn werk, dan wordt duidelijk dat hij een grote verandering heeft doorgemaakt. Was hij aanvankelijk een vroom beoefenaar van de wijsbegeerte, tenslotte vormden toneelschrijfkunst en toneel zijn passie en pachtte

hij hoogstpersoonlijk de schouwburg om zo de vrijheid te hebben zijn doelstellingen op toneelgebied te verwezenlijken.

Meijers lexicografisch werk vertoont samenhang met zijn dagelijks leven, met studie en broodwinning. Zijn bevoegenheid voor het toneel heeft uiteindelijk de voortgang van dit werk in de weg gestaan, zodat zijn bewerkingen van de *Woorden-Schat* tot een aantal van vier beperkt bleven.

Gedurende meer dan vijftien jaar heeft Meijer gewerkt aan uitbreiding en verbetering van de *Woorden-Schat*. Ook hierin uitte zich de verandering in zijn belangstelling. Legde hij in het begin de nadruk op de wijsbegeerte als domein van herkomst, later waren geneeskunde en kruidkunde de belangrijkste bronnen van zijn trefwoorden.

Een groot probleem bij Meijers lexicografische werkwijze vormden de twee soorten trefwoorden waar hij mee te maken kreeg en die hij in zijn eerste bewerking van de *Woorden-Schat* door elkaar plaatste. Daar waren de bastaardwoorden waarmee Hofman was begonnen. En daar waren de kunstwoorden die Meijer eveneens op wilde nemen. In zijn tweede bewerking trachtte hij dit probleem op te lossen door beide soorten trefwoorden in aparte delen te plaatsen. Eenvoudig was het niet de bastaardwoorden van de kunstwoorden te scheiden. En er was zelfs een geheel eigen interpretatie voor nodig van het begrip 'kunstwoord' om Meijer in staat te stellen een verdeling door te voeren.

Zeer puristisch was Meijer in de beknoptheid van zijn lexicografisch werk. De aangeboden betekenissen moesten dienen ter vervanging van het vreemde woord en werden daarom zo kort mogelijk gehouden. Meestal bestonden ze uit één woord, hoe gekunsteld dat soms ook was.

Het derde deel met verouderde en ongewone woorden dat Meijer in zijn laatste bewerking van de *Woorden-Schat* een plaats gaf, viel grotendeels buiten zijn puristisch streven. Hierin waren de trefwoorden niet uitheems en afkeurenswaardig zodat ze vertaald moesten worden in de moedertaal. Hier was niet vervanging het belangrijkste doel, maar verklaring. Dit deel droeg het karakter van een experiment voor gevorderde taalgebruikers. Het was origineel, maar paste niet bij de andere delen van de *Woorden-Schat*. Veel kritiek in de negentiende eeuw richtte zich dan ook juist op de gebreken van het derde deel.

Er is van de *Woorden-Schat* heel veel gebruik gemaakt. Het werk voorzag kennelijk in een dringende behoefte en werd meer dan anderhalve eeuw lang gedrukt en verkocht. Overziet men de manier waarop er in de loop der tijd over het woordenboek is geschreven, dan blijken de meningen over de *Woorden-Schat* overwegend positief te zijn geweest, de talrijke fouten en gebreken van het werk ten spijt. Onderscheid tussen de bewerkingen van Meijer enerzijds en de zeven latere uitgaven anderzijds werd daarbij zelden gemaakt.

Onder invloed van zijn halfbroer Kók werd Meijer al vroeg purist. Zijn lexicografisch werk getuigt daarvan. Door de vertaling van bastaardwoorden wilde hij het Nederlands zuiveren van ongeoorloofde vreemde woorden. Door de vertaling van kunstwoorden wilde hij de wetenschappen verwoorden in de moedertaal.

Vergelijkt men Meijers lexicografisch werk met gelijksoortig werk van voorgangers, dan constateert men dat zijn werk wortelt in de puristische tradities van zijn tijd. Wat Meijer bij anderen fragmentarisch aantrof, heeft hij in de *Woorden-Schat* overgenomen en gecombineerd. Hij heeft het vervolmaakt, aangevuld en uitgebreid. Het was een nieuw idee van Meijer om in één woordenboek de verklaringen te geven voor drie soorten 'moeilijke woorden', namelijk vernederlandste uitheemse woorden, bastaardwoorden, uitheemse wetenschappelijke termen, kunstwoorden, en verouderde en ongewone woorden uit de moedertaal. In het bijzonder het omvangrijke deel met kunstwoorden vormde op lexicografisch gebied een noviteit, maar ook het derde deel was nieuw.

Lijst van publicaties waarnaar is verwezen

Gebruikte afkortingen:

N.Tg.	De Nieuwe Taalgids. Tijdschrift voor neerlandici. Groningen
TNTL	Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Leiden
VMKVATL	Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Gent

Van der Aa	A.J. van der Aa, <i>Biographisch woordenboek der Nederlanden</i> . 7 dln. Haarlem 1852
Akkerman 1984	F. Akkerman, 'J.H. Glazemaker, an early translator of Spinoza'. C. de Deugd (ed.), <i>Spinoza's political and theological thought</i> : 23-29. Amsterdam - Oxford - New York
<i>Album scholasticum</i>	C.A. Siegenbeek van Heukelom-Lamme, <i>Album scholasticum Academiae Lugduno-Batavae MDLXXV-MCMXL</i> , Leiden 1941
<i>Album studiosorum</i>	<i>Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV</i> , Den Haag 1875
<i>Algemene geschiedenis der Nederlanden</i>	<i>Algemene geschiedenis der Nederlanden</i> . Deel 7. Haarlem 1980
<i>Alphabetische naamlijst</i> 1832	<i>Alphabetische naamlijst van boeken, welke sedert het jaar 1790 tot en met het jaar 1831, in Noord-Nederland zijn uitgekomen</i> . 's-Gravenhage - Amsterdam. Reprint Leiden 1965
Van Andel 1981	M.A. van Andel, <i>Chirurgijns, vrije meesters, beunhazen en kwakzalvers. De chirurgijns-gilden en de praktijk der heilkunde (1400-1800)</i> . 's-Gravenhage
<i>Andromaché</i>	L. Meijer e.a., <i>Andromaché, Treurspél, Uit het Fransch van den heer Racine</i> . Amsterdam 1678.
<i>Archief Nederlandsche taalkunde</i>	A. de Jager (red.), <i>Archief voor Nederlandsche taalkunde</i> . Deel IV. Amsterdam 1853-1854
Arrenberg 1788	R. Arrenberg, <i>Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken</i> . Bewerking en aanvulling van J. van Abkoude. Rotterdam. Reprint Leiden 1965
ASF	<i>Archieven van Senaat en Faculteiten der Leidsche Universiteit</i> . Dousakamer, U.B.Leiden
Axters 1937	S. Axters O.P., <i>Scholastiek lexicon</i> , Antwerpen
Bakker en Dibbets 1977	D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets (red.), <i>Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde</i> . Den Bosch
Van den Berg 1973	W. van den Berg, <i>De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840</i> . Diss. Assen

- Bibliotheca Belgica* *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays Bas.* 54 dln. Gent - Den Haag 1880-1923. Reprint in 7 dln. Brussel 1964-1975
- Bodel Nyenhuis 1892 J.T. Bodel Nyenhuis, *De wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der XIXde eeuw.* (Vertaling van *Dissertatio historico-juridica de juribus typographorum et bibliopolarum in regno Belgico*, Leiden 1819.) Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel IV. Amsterdam
- Boekholt en De Booy 1987 P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland.* Assen - Maastricht
- De Boer 1996 M.G. de Boer, 'Pieter staat, de vrouwen spinnen. Naar aanleiding van de heruitgave van Lodewijk Meyers Italiaansche Spraakkunst'. *Incontri* nr 2: 65-82
- Book sales catalogues* *Book sales catalogues of the Dutch Republic 1599-1800*, editor B. van Selm. Leiden, IDC, [1990] - ... K.B. Den Haag, Microfiches.
- Bordoli 1997 R. Bordoli, *Ragione e scrittura tra Descartes e Spinoza. Saggio sulla 'Philosophia S. Scripturae Interpres' di Lodewijk Meyer e sulla sua recezione.* Milano
- Borst 1992 H. Borst, 'Van Hilten, Broersz en Claessen: handel in boeken en actueel drukwerk tussen Amsterdam en Leeuwarden rond 1639'. *De zeventiende eeuw* 1992: 131-138
- Boshouwers 1963 R.F.M. Boshouwers, 'De Franse leenwoorden in de kluchten en blijspelen van G.A. Bredero'. *TNTL* 1963: 183-199
- Bossers 1986 A. Bossers, 'Nil volentibus arduum: Lodewijk Meyer en Adriaan Koerbagh.' *Opstellen over de Koninklijke bibliotheek en andere studies.* Bundel samengesteld door medewerkers van dr. C. Reedijk ter gelegenheid van zijn aftreden als bibliothecaris van de K.B. te 's-Gravenhage. Hilversum
- Bouman 1982 J. Bouman, *Nederlandse gelegenheidsgedichten voor 1700 in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.* Nieuwkoop
- Van den Branden 1956 L. van den Branden, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw.* Gent
- Brandt Geeraardt Brandt, *Het leven van Joost van den Vondel.* Bew. M.M. van Oostrom en M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Amsterdam 1986
- Briels 1974 J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630.* Nieuwkoop
- Broeckaert 1895 J. Broeckaert, *Bastaardwoordenboek.* Gent
- Broos 1979 A.J.M. Broos, *Lijst van boek- en plaatwerken uitgegeven door of in samenwerking met Johannes Allart.* Amsterdam
- De Bruijn - van der Helm 1992 J.A.M. de Bruijn - van der Helm, *Merce, moneta e monte, Italiaanse handelstermen in zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlandse teksten.* Diss. Utrecht

- Buijnsters 1992 P.J. Buijnsters, *Het verzamelen van boeken. Een handleiding*. Tweede, verbeterde, vermeerderde uitgave. Utrecht
- Buitendijk W.J.C. Buitendijk, 'Meyer, Lodewijk'. *Moderne encyclopedie der wereldliteratuur*. 9 dln. Hilversum 1963-1977. Deel V
- Buitendijk 1975 W.J.C. Buitendijk, *Jan Vos. Tooneelwerken*. Amsterdam
- Buitendijk 1979 W.J.C. Buitendijk, 'Lodewijk Meijer, Verloofde Koninks-bruidt...' *N.Tg.* 1979: 256-263. Boekbeoordeling
- Lo Cascio 1995 *Italiaansche spraakkonst*. [L. Meijer], Amsterdam 1672. V. Lo Cascio (red.), Reprint Dordrecht
- Catalogus bibliotheek Huygens* *Catalogus der bibliotheek van Constantyn Huygens verkocht op de groote Zaal van het Hof te 's-Gravenhage 1688*. Uitgave W.P. van Stockum jr. 's-Gravenhage 1903
- De christlijke ghódt-ghe-leertheid* M.F. Wendelinus, *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*. Uit het Latijn door A.L. Kók en L. Meijer. Uitg. L. Meijer. Amsterdam 1655
- Claes 1970 F.M. Claes, *De bronnen van drie woordenboeken uit de drukkerij van Plantin: Het Dictionarium tetraglotton (1562), de Thesaurus Theutonicae linguae (1573) en Kiliaans eerste Dictionarium Teutonico-Latinum (1574)*. Diss. z.p
- Claes 1972 (a) F.M. Claes, 'Nederlandse benamingen van woordenlijsten en woordenboeken tot 1600' (1600 fout voor: 1650). *TNTL* 1972: 32-41
- Claes 1972 (b) F.M. Claes (red.), *Kiliaans Etymologicum van 1599*. Reprint, 's-Gravenhage
- Claes 1972 (c) F.M. Claes, 'Het woordenboek van Martin Binnart'. *TNTL* 1972: 256-272
- Claes 1975 F.M. Claes, 'Studie van de eigen Nederlandse taal'. *Antwerpen in de XVIde eeuw*: 301-319. Antwerpen
- Claes 1976 F.M. Claes, 'Vetus-woorden bij Kiliaan'. *TNTL* 1976: 81-109
- Claes 1977 F.M. Claes, 'Vijfhonderd jaar Nederlandse woordenboeken'. *Wetenschappelijke tijdingen* 1977: 23-34.
- Claes 1979 F.M. Claes, 'Dialectwoorden bij Kiliaan', *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*. XXXIII: 35-52
- Claes 1980 Amsterdam F.M. Claes, *A bibliography of Netherlandic dictionaries*.
- Claes 1989 (a) F.M. Claes, 'Benamingen van onze taal in woordenboeken en aanverwante werken sinds de 17e eeuw'. *Leuvense Bijdragen* 1989: 267-274
- Claes 1989 (b) F.M. Claes, 'Duitse invloed op de Thesaurus Theutonicae linguae'. *Leuvense bijdragen* 1989: 257-266

- Claes 1990 F.M. Claes, 'Kornelis Kiliaan (ca 1530-1607) als lexicograaf-etymoloog in het licht van zijn tijd'. A. Moerdijk, W. Pijnenburg en P. van Sterkenburg (red.), *100 jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands: 153-168*. 's-Gravenhage
- Claes 1994 F.M. Claes, 'Oude dateringen van Nederlandse woorden'. *Leuvense bijdragen* 1994: 197-234
- Claes 1995 F.M. Claes, 'Een boek over oude Franse woordenboeken'. *Trefwoord* nr. 10: 111-114
- Claes en Bakema F.M. Claes en P. Bakema, *A bibliography of Dutch dictionaries*. Tübingen 1995
- Claes en Keersmaekers F.M. Claes en A. Keersmaekers, *Kiliaan. Zijn tijd. Zijn werk*. Duffel 1979
- Clemens 1964 J.Th.W. Clemens, *Italiaanse boeken in het Nederlands vertaald (tot 1800)*. Groningen
- Coert 1938 H.J. Coert, 'Spinoza's betrekking tot de geneeskunde en haar beoefenaren'. *Mededeelingen van wege het Spinozahuis* IV: 1-18. Leiden
- Cohen 1995 H. Cohen, 'De zeszevenproef. Wat is een bastaardwoord? *Onze taal*: 270-272.
- Colerus J. Colerus, *De waarachtige verryzenis Jesu Christi uit den dooden, tegen B. de Spinosa en zyn aanhangers verdedigt (...)* Benevens een naukeurige levens-beschryving van dezen beruchten wysgeer... Amsterdam 1705
- Coornhert 1561 D.V. Coornhert, *Officia Ciceronis*. Haarlem
- Van Dale 1984 G. Geerts, H. Heestermans e.a., *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal*. 3dln. Utrecht - Antwerpen
- Van Dale 1992 G. Geerts, H. Heestermans e.a., *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal*. 3 dln. Utrecht - Antwerpen
- Damsteegt 1981 B.C. Damsteegt, 'T'Samenvoeghing in de Hertspiegel', *Van Spiegel tot Leeuwenhoek. Syntaktische en stilistische verschijnselen in 17e-eeuwse teksten*: 1-22. Leiden.
- Dibbets 1974 G.R.W. Dibbets, 'Wie was Kók'. *Dokumentaal* 1974 nr 1: 2.
- Dibbets 1981 G.R.W. Dibbets, *A.L. Kók. Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*. Assen
- Dibbets 1984 G.R.W. Dibbets, 'De woorden-schat uit Montanus' Spreeckonst'. *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek*: 69-80
- Dibbets 1991 (a) G.R.W. Dibbets, *Vondels zoon en Vondels taal. Joannes Vollenhove en het Nederlands*. Amsterdam
- Dibbets 1991 (b) G.R.W. Dibbets, 'Koks Burgersdijkvertalingen en de Nederlandse woordenschat'. *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*: 13-35

- Dibbets 1995 G.R.W. Dibbets, *De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica*. Amsterdam
- Dibbets 1997 G.R.W. Dibbets, 'Brandtbrieven bij een trouwpartij'. *Nederlandse letterkunde*: 143-155
- Dijksterhuis 1943 E.J. Dijksterhuis, *Simon Stevin*. 's-Gravenhage
- Dongelmans 1982 B.P.M. Dongelmans, *Nil volentibus arduum: documenten en bronnen*. Utrecht
- Dongelmans 1988 B.P.M. Dongelmans, *Van Alkmaar tot Zwijndrecht. Alfabet van boekverkopers, drukkers en uitgevers in Noord-Nederland 1801-1850*. Amsterdam
- Dongelmans 1991 B.P.M. Dongelmans, 'J.A. Gruys & C. de Wolf, Thesaurus 1473-1800'. *TNTL* 1991: 145-150
- Drukkersregister K.B. Drukkersregister, afd. Oude drukken, K. B. Den Haag
- D.T.B.* *Doop-, trouw- en begraafboek*. Gemeente-archief Amsterdam, mf.
- Dudok van Heel 1980 S.A.C. Dudok van Heel, 'Jan Vos (1610-1667)'. *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 72: 23-43. Amsterdam
- Van Eeghen 1967 I.H. van Eeghen, 'De herberg Malta'. *Amstelodamum*: 9-11
- Van Eeghen 1974 I.H. van Eeghen, *De gilden. Theorie en praktijk*. Bussum
- Van Eeghen I - V I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*. Deel I-V. Amsterdam 1960-1978
- Elias 1977 B.G.J. Elias, *De Tachtigjarige oorlog*. Haarlem
- Elias 1903 J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*. Haarlem
- Etymologicum* C. Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae linguae sive dictionarium Teutonico-Latinum*. Antwerpen 1599.
- Evenhuis 1967 R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*. Deel II. Amsterdam
- Evenhuis 1971 R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*. Deel III. Amsterdam
- Fischer 1921 I. Fischer, 'De geneesheeren onder Spinoza's vrienden'. *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde*. 1921, Eerste helft: p. 1856-1873.
- Fockema Andreae 1948 S.J. Fockema Andreae, *Rechtsgeleerd handwoordenboek. Verklaring van rechts- en bestuurstermen in Nederland gebruikelijk, voor studie en praktijk*. Groningen - Batavia
- Fockema Andreae 1977 N.E. Algra en H.R.W. Gokkel (bew.), *Fockema Andreae's rechtsgeleerd handwoordenboek*. 4e druk Alphen aan den Rijn
- Fontaine Verwey 1961 H. de la Fontaine Verwey, 'Het werk van de Blaeu's'. H. de la Fontaine Verwey en W. Gs. Hellinga, *In officina Ioannis Blaeu*: 1-12. Amsterdam

- Frederiks en Van den Branden J.G. Frederiks en F.J. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. 2e druk Amsterdam [1892]
- Gaskell 1985 P. Gaskell, *A new introduction to bibliography*. Oxford
- Geeraerts en Janssens 1982 D. Geeraerts en G. Janssens, *Wegwijs in woordenboeken*. Assen
- Van Gelder 1970 H.E. van Gelder, *De Nederlandse munten*. Utrecht - Antwerpen
- Gelderblom 1982 A.J. Gelderblom, 'Jonge zieltjes, vlucht tot trouwen! Een nieuwe interpretatie van Jan Luykens Duytse Lier'. *N.Tg.* 1982: 483-504
- Geschiedenis van de Nederlandse taal* M.C. van den Toorn, W.J.J. Pijnenburg e.a., *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam 1997
- Ghulde vlies* L. Meijer, *Ghulde vlies*. Amsterdam 1667
- Glossarium rechtstermen* 1969 R. Reinsma Rzn., *Glossarium van Nederlandse oude rechtstermen*. 3e druk Amsterdam
- Glossarium rechtstermen* 1977 M. van Hattum en H. Rooseboom, *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen*. 4e druk Amsterdam
- Godgeleerd Nederland* B. Glasius, *Godgeleerd Nederland. Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*. Deel II 's Hertogenbosch 1853
- Van der Goes 1714 J.A. van der Goes, *Alle de gedichten*. Uitg. met inl. en levensbeschrijving, D. van Hoogstraten. Amsterdam
- De Groot 1919 K.W. de Groot, 'Het purisme van Stevin'. *N.Tg.* 1919: 161-182
- Gruys en De Wolf 1989 J.A. Gruys en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid*. Nieuwkoop
- Haag 1877-1888 Eugène et Émile Haag, *La France protestante*. Onvoltooid, 6dln. Parijs
- Van Haeringen 1957 C.B. van Haeringen, *Herverfransing*. Mededelingen der Kon. Ned. akademie van wetenschappen, afd. letterkunde, Nieuwe reeks deel 20, nr. 5
- Van Hardeveld 1981 I. van Hardeveld, 'De bronnen van de Woorden-Schat 1650 en 1654'. *De Nederlandsche Woorden-Schat, een voorlopige studie*: 71-123. Doctoraalscriptie K.U. Nijmegen.
- Van Hardeveld 1997 (a) I. van Hardeveld, 'Op zoek naar een onbekende... Wie was Johan Hofman, samensteller van de Nederlandsche woorden-schat?' *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse lexicologie* 1996: 54-88
- Van Hardeveld 1997 (b) I. van Hardeveld, 'De auteur van de Italiaansche spraakkonst'. *De zeventiende eeuw* 1997: 439-445.
- Harmsen 1989 A.J.E.H. Harmsen, *Onderwys in de toneelpoëzy*. Diss. Rotterdam

- Heeroma 1956 K. Heeroma, 'De erfenis van het Latijn'. *Algemene aspecten van de grote cultuurtalen*: 5-26, Den Haag
- Helwig en Van Selm 1986 J. Helwig en B. van Selm, *Aspecten van de geschiedenis van het Nederlandse boek*. Syllabus boekwetenschap R.U. Leiden
- Hermkens 1973 H.M. Hermkens, *Inleiding tot het zeventiende-eeuws*. 's-Hertogenbosch
- Hermkens 1984 H.M. Hermkens, *Handleiding bij het lezen van Huygens' schrift. Bijdrage tot een hernieuwde studie van Constantijn Huygens' gedichten*. Deel I. Hilvarenbeek
- Hermkens 1992 H.M. Hermkens, *Constantijn Huygens. Trijntje Cornelis*. Deel II vol. 1 en 2. Utrecht
- Hermkens en Van de Ketterij 1980 H.M. Hermkens en C. van de Ketterij, *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten. Instructiegrammatica*. Groningen
- Hendriks 1983 W. Hendriks, 'Wegwijs in woordenboeken', *Dokumentaal* 1983: 67, 68
- Hind 1927 A.M. Hind, *A history of engraving & etching*. London
- Hoeufft 1835 J.H. Hoeufft, 'Taalkundige aantekeningen'. A. de Jager (red.), *Taalkundig magazijn I*: 247-256 Rotterdam
- Hoeufft 1840 J.H. Hoeufft, 'Iets over de namen der maanden'. A. de Jager (red.), *Taalkundig magazijn III*: 225-262. Rotterdam
- Huberts, Elberts, Van den Branden W.J.A. Huberts, W.A. Elberts en F.Joz.P. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche letterkunde*. Deventer 1878
- Hulsker 1991 J.L.M. Hulsker, *Petrus Montanus' Spreekunst (1635) nader besproken*. Diss. Renkum
- Israëls 1873 A.H. Israëls, 'De pest in Amsterdam in 1664'. *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde*. Tweede reeks, tweede afdeling: 14-29
- Italiaansche spraakkunst* *Italiaansche spraakkunst*. [Door L. Meijer] Amsterdam 1672
- Jacobs 1899 J. Jacobs, *De verouderde woorden bij Kiliaan*. Gent
- De Jager 1842 A. de Jager, 'Beamen of beademen?'. A. de Jager (red.), *Taalkundig magazijn IV*: 372. Deventer
- De Jager 1858 A. de Jager, 'Over Meijers Woordenschat'. *Algemeene konst- en letterbode*: 213, 214
- De Jager 1875 A. de Jager, 'Meijers woordenschat'. *Taal- en letteroefeningen* 1875: 39-76
- De Jager 1875-1878 A. de Jager, *Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch*. 2 dln. Gouda
- Jensen 1998 L. Jensen, 'Wim Klever, Mannen rond Spinoza (1650-1700)'. *Nederlandse Letterkunde* 1998: 202-203. Boekbespreking

- Kalff 1909 G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Deel IV. Groningen
- Kalff 1915 G. Kalff, *Literatuur en tooneel te Amsterdam in de zeventiende eeuw*. Haarlem.
- Van Kampen 1821 N.G. van Kampen, *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden, van de vroegste tijden af, tot op het begin der negentiende eeuw*. 2 dln. 's-Gravenhage
- Kingma en Offenbergh 1977 J. Kingma en A.K. Offenbergh, *Bibliography of Spinoza's works up to 1800*. Amsterdam
- Kleerkooper en Van Stockum M.M. Kleerkooper en W.P. van Stockum jr., *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw*. 2 dln. 's-Gravenhage 1914-1916
- Klever 1990 W.N.A. Klever, 'Schrift en rede, of: Over een vermeende tegenstelling tussen Spinoza en Meyer'. *Nederlands theologisch tijdschrift*: 223-241.
- Klever 1997 W.N.A. Klever, *Mannen rond Spinoza (1650-1670)*. Hilversum
- Klifman 1983 H. Klifman, *Studies op het gebied van de vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca. 1550 - ca. 1650)*. Dordrecht-Holland - Cinnaminson-U.S.A.
- Kluyver 1884 A. Kluyver, *Proeve eener critiek op het woordenboek van Kiliaan*. 's-Gravenhage
- Knippenberg 1913 H.H. Knippenberg, *Reyer Anslo. Zijn leven en letterkundig werk*. Diss. Amsterdam
- Knuttel 1914 W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden*. 's-Gravenhage
- Knuvelder G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. 4 dln. Den Bosch 1978-1979
- Kobus en De Rivecourt J.C. Kobus en W. de Rivecourt, *Beknopt biographisch handwoordenboek van Nederland*. Deel II. Zutphen 1857
- Kók 1648 A.L. Kók, *Logica practica, oft Oeffening der reden-konst*. Amsterdam
- Kók 1653 A.L. Kók, *Radt van avontuuren*. Bly-endendt truer-spel. Uitg. L. Meijer. Amsterdam
- Konst 1993 J.W.H. Konst, *Woedende wraakghierigheid en vruchteloze weklachten. De hartstochten in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw*. Assen - Maastricht
- Kronenberg 1875 A.J. Kronenberg, *Het kunstgenootschap Nil volentibus arduum*. Deventer
- Krop 1993 H. Krop, 'De wijsbegeerte en het Nederlands'. *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 21: 81-119

- Kruseman 1893 A.C. Kruseman, *Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw*. Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel VI. Amsterdam
- Kruyskamp 1972 C. Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae linguae sive dictionarium Teutonico-Latinum*. Antwerpen 1599. C. Kruyskamp (red.) Reprint, Amsterdam
- Kuiper 1958 E.J. Kuiper, *De Hollandse "Schoolordre" van 1625*. Groningen
- Kuipers 1968 A. Kuipers, *Opschrift, op schrift*. Groningen
- Kurtz 1965 G.H. Kurtz, *De straat waarin wij in Haarlem wonen*. Haarlem
- Ter Laan 1952 K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. 's-Gravenhage - Djakarta
- Lagrée en Moreau 1988 J. Lagrée en P.F. Moreau, *La philosophie interprète de l'écriture sainte*. Parijs
- Ledeboer 1872 A.M. Ledeboer, *De boekdrukkers boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw*. Deventer
- Leendertz 1905 P. Leendertz jr, 'Een merkwaardige catalogus'. *TNTL* 1905: 197-207.
- Leendertz 1926 P. Leendertz jr., 'Vondel op het St.-Lucasfeest. *TNTL* 1926: 190-205.
- Leupenius 1653 Petrus Leupenius, *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale en naaberecht*. W.J.H. Caron (red.) Groningen 1958
- Lexikon der bildenden Künstler* Hans Vollmer e.a., *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. 37 dln. Leipzig 1907-1950
- Lindeboom 1972 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*. Bussum
- Lindeboom 1984 G.A. Lindeboom, *Dutch medical biography*. Amsterdam
- Loeff 1864 G.M.C. Loeff, *De Nederlandsche kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt*. Utrecht
- De looghenaar* L. Meijer, *De looghenaar*. Amsterdam 1658
- Van de Louw G. van de Louw, *Valeurs nationales et classicisme Français. Le théâtre en Hollande après le siècle d'or 1660-1735*. 3 dln. Thèse Université de Paris. z.j.
- Luyken 1694 Jan en Casper Luyken, *Het menselyk bedryf*. Amsterdam Reprint, Amsterdam - Brussel 1984
- Luyken 1712 Jan Luyken, *De schriftuurlyke geschiedenissen en gelykenissen, van het oude en nieuwe verbond*. Reprint, Groningen 1977
- Mak 1959 J.J. Mak, *Rhetoricaal glossarium*. Assen

- Maréchal 1991 G. Maréchal, *Johannes Duijkerius. Het leven van Philopater & Vervolg van 't leven van Philopater*. Amsterdam - Atlanta
- Vander Mast 1649 D.H. vander Mast, *Practique des notarischaps*. Delft 1649
- McKerrow 1927 R.B. McKerrow, *An introduction to bibliography for literary students*. Oxford
- Meeus 1982 H. Meeus, 'Een handschrift van de Verloofde Koninksbruidt'. *Dokumentaal* 1982: 118-119
- Meijer 1897 W. Meijer, 'Dr. Schuller en B. de Spinoza'. *De navorscher* 1897: 605-608.
- Meininger 1972 J.V. Meininger, 'Medici in de vriendenkring van Spinoza' I. *Aere perennius* 1972: 44-51
- Meininger 1973 J.V. Meininger, 'Medici in de vriendenkring van Spinoza' II. *Aere perennius* 1973: 1-10
- Meinsma 1896 K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*. 's-Gravenhage 1896. Reprint Utrecht 1980
- Mergh der ghódtgheleerdtheid* L. Meijer, *W. Amezes Mergh der ghódtgheleerdtheid*. Vertaling van *Medulla theologica* 1623. Amsterdam 1656
- Michels 1957-1964 L.C. Michels, *Filologische opstellen*. 4 dln. Zwolle
- Mnl. Hwb.* J. Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*. Bew. door C.H. Ebbinghe Wubben. 's-Gravenhage 1979
- MNW* E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*. 11 dln. 's-Gravenhage 1885-1941
- Moerdijk 1994 A. Moerdijk, *Handleiding bij het Woordenboek der Nederlandsche taal (WNT)*. 's-Gravenhage
- Molhuysen I - VII P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*. Deel I - VII, 's-Gravenhage 1913-1924. (Rijks geschiedkundige publicatiën nrs. 20, 29, 38, 45, 48, 53, 56)
- Moller 1908 H.W.E. Moller, 'Vondel's spelling'. *TNTL* 1908: 106-144
- Monnikhoff *Ethica of zede-leer (...) door Benedictus de Spinoza*. K. B. Den Haag [Hs 75 G 16]
- Van Mourik 1977 A. van Mourik, 'Van Trazil naar Nil'. *N.Tg.* 1977: 485-499
- Naamlijst* *Naamlijst van uitgekomen boeken, kaarten, prentwerken, enz.* 12 dln. 's Gravenhage 1790-1848
- Nederlands cartesianisme* C. Louise Thijssen - Schoute, *Nederlands Cartesianisme*. Amsterdam 1954. Uitgave Th. Verbeek, Utrecht 1989
- Nederlandse literatuur* M.A. Schenkeveld - van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993

- Nieuweboer 1985 E.C.J. Nieuweboer, 'Meyer, Lodewijk'. G.J. van Bork en P.J. Verkruijse (red.), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs. Van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*. Weesp
- Het nieuwe Hoornse speel-werck* *Het nieuwe Hoornse speel-werck*. Verzameld door C.C. Hoorn 1732
- NNBWb P.C. Molhuysen, P.J. Blok e.a., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. 10 dln. Leiden 1911-1937
- Nouvelle biographie* Préalaye en Renouard, *Nouvelle biographie générale*. 46 dln. Parijs 1857-1877
- Oey - de Vita en Geesink E. Oey - de Vita en M. Geesink, *Academie en Schouwburg. Amsterdams toneelrepertoire 1617-1665*. Amsterdam 1983
- Oudemans A.C. Oudemans sr., *Bijdrage tot een middel- en oudnederlandsch woordenboek*. 7dln. Arnhem - Leipzig - Brussel 1870-1880
- Pama 1969 C. Pama, *Heraldiek en genealogie. Een encyclopedisch vademecum*. Utrecht - Antwerpen
- Pars 1701 A. Pars, *Index Batavicus, of Naamrol van de Batavise en Hollandse schrijvers. Van Julius Cesar af, tot dese tijden toe*. Leiden
- Pauwels 1970 J.L. Pauwels, 'De bronnen van drie woordenboeken uit de drukkerij van Plantin: het Dictionarium tetraglotton (1562), de Thesaurus Theutonicae linguae (1573) en de eerste druk van Kiliaans Dictionarium Teutonico-Latinum (1574)'. *VMKVATL (Nieuwe reeks)* 1970: 553-564
- Peeters 1990 L. Peeters, 'Auteurschap en tekst van "Spiegels" Twe-spraack (1584)'. G.R.W. Dibbets, J. Noordegraaf en M.J. van der Wal (red.), *Taalopbouw als Renaissance-ideaal. Studies over taalopvattingen en taalpraktijk in de zestiende en zeventiende eeuw*. Amsterdam
- Pels 1677 A. Pels, *Q. Horatius Flaccus dichtkunst*. Uitgave M.A. Schenkeveld - van der Dussen, Assen 1973
- Pels 1684 A. Pels, *Minne-liederen én méngelzangen*. Amsterdam
- Philippa 1990 M. Philippa, 'Volksetymologie en de verhouding synchronie-diachronie'. A. Moerdijk, W. Pijnenburg en P. van Sterkenburg (red.), *100 jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands: 349-362*. 's-Gravenhage
- Philippa 1993 M. Philippa, 'De etymologie van "Woordenboek"', *Trefwoord* nr. 5: 11-13
- Philippa 1996 M. Philippa, 'Van woord tot woord'. *Onze taal* 1996: 30-31
- Philosophia* *Philosophia S. Scripturae interpres; exercitatio paradoxa...* [Door L. Meijer] Eleutheropoli 1666
- De philosophie* *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture. Een wonderspreuckigh tractaet...* [Door L. Meijer] Vrijstadt 1667
Vertaling *Philosophia S. Scripturae interpres* [L. Meijer] 1666

- Pijnenburg 1980 W.J.J. Pijnenburg, *Bijdrage tot de etymologie van het oudste Nederlands*. Diss. Eindhoven
- Posthumus 1997 J. Posthumus, 'Woordenboekcriminaliteit' (II). *De woordenaar*. Nieuwsbrief van het Matthias de Vriesgenootschap 1997 nr. 2: 1-5
- Postma en Blok H. Postma en M. Blok, 'Duidelijkheid over de Amsterdamse St. Lukasfeesten in 1653 en 1654'. *Oud Holland* 1991: 32-38
- Practisyns woordenboekje* 1988 *Practisyns woordenboekje, of verzameling van meest alle de woorden in de rechtskunde gebruikelyk*. [Door F.L. Kersteman.] Dordrecht 1785. J.E. Ennik en P. Brood (red.), Reprint Leiden
- Prinsen 1928 J. Prinsen J. Lzn., *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis*. Derde druk, 's-Gravenhage
- Rederijck-kunst* *Rederijck-kunst / in rijm opt kortst vervat*. Amsterdam 1587
- Rey-Debove 1971 Josette Rey-Debove, *Etude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains*. The Hague-Paris, 1971
- De Ridder 1985 B. de Ridder, *Verdwenen straatnamen*. Gemeentelijke commissie heemkennis. Amsterdam
- Rogge (H.C.) 1863 H.C. Rogge, *Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche Kerk te Amsterdam*. Stuk I afd. I. Bibliotheek der remonstrantsche geschriften. Amsterdam
- Rogge (H.C.) 1878 H.C. Rogge, 'Dokter Meyer'. *Eigen haard. Geïllustreerd volkstijdschrift* 1878: 73, 74
- Rogge (IJ.) 1869 IJ. Rogge, *Catalogus van de handschriften op de bibliotheek der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam*. Amsterdam
- Ruygh-bewerp* *Ruygh-bewerp vande redenkaveling / ófte Nederduytsche dialectike*. Leiden 1585
- Salverda de Grave 1906 J.J. Salverda de Grave, *De Franse woorden in het Nederlands*. Verhandelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen te Amsterdam, afd. letterkunde. Nieuwe reeks deel VII. Amsterdam
- Sanders 1998 E. Sanders, 'Ik zit hier midden in de geleerdheid'. *Brieven van Antonie Cornelis Oudemans aan Arie de Jager. 1847-1874*. Deventer
- Sassen 1959 F. Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*. Amsterdam - Brussel
- Van Schaik 1962 C.J.J. van Schaik, *Balthazar Huydecoper*. Diss. Assen
- Schenkeveld - van der Dussen 1984 M.A. Schenkeveld - van der Dussen, 'Poëzie als gebruiksartikel: Gelegenheidsgedichten in de zeventiende eeuw'. M. Spies (red.), *Historische letterkunde: 75-92*. Groningen.
- Schneiders 1985 P. Schneiders, *Papieren geheugen*. z.p.
- Schwartz 1984 G. Schwartz, *Rembrandt. Zijn leven, zijn schilderijen*. Maarssen

- Van Selm 1984 B. van Selm, 'Licht op de voorgeschiedenis van Dirck Pietersz Pers' Bellerophon of Lust tot wysheyd'. *N.Tg.* 1984: 97-109
- Van Selm 1987 B. van Selm, *Een menigte treffelijcke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw.* Utrecht
- Van Selm 1990 B. van Selm, 'Een Thesaurus voor de jaren negentig'. *Dokumentaal* 1990: 11-21
- Van Selm 1992 B. van Selm, *Inzichten en vergezichten.* Amsterdam
- Sermon 1891 H. Sermon, 'De Vlaamsche vertaal- en woordenboeken van het begin der boekdrukkunst tot den jare 1700'. *VMKVATL* 1891: 250-285
- Siegenbeek 1826 M. Siegenbeek, *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* Haarlem
- Van der Sijs 1990 N. van der Sijs, 'Leenwoorden in het Nederlands'. *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse lexicologie* 1989: 58-103. Leiden
- Van der Sijs 1996 N. van der Sijs, *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands.* Den Haag - Antwerpen
- Snellaert 1850 F.A. Snellaert, *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* 2e druk, Gent
- Spinoza. Briefwisseling* F. Akkerman, H.G. Hubbeling en A.G. Westerbink, *Spinoza. Briefwisseling.* Amsterdam 1977
- Het spookend weeuwte* L. Meijer e.a., *Het spookend weeuwte, Blyspel.* Naar *L'esprit follet* van Antoine le Métel d'Ouville. Amsterdam 1670
- Stallaert 1890 K. Stallaert, *Glossarium van verouderde rechtstermen, en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden.* Deel I. Leiden
- Steenbakkers 1994 P. Steenbakkers, *Spinoza's Ethica from manuscript to print.* Utrecht
- Sterck 1923 J.F.M. Sterck, *Hoofdstukken over Vondel en zijn kring:* 57-58. Amsterdam
- Van Sterkenburg 1978 P.G.J. van Sterkenburg, 'Nederlandse lexicografie en taalwetenschap'. B.P.F. Al en P.G.J. van Sterkenburg (red.), *Wetenschap en woordenschat:* 86-104. Muiderberg
- Van Sterkenburg 1979 P.G.J. van Sterkenburg, 'Wat is lexicografie?' B.T. Tervoort (red.), *Wetenschap & taal:* 163-178. Muiderberg
- Van Sterkenburg 1980 P.G.J. van Sterkenburg, 'Algemene woordenschat en WDB'. J. Kruijssen (red.), *Liber amicorum Weijnen:* 11-20. Assen
- Van Sterkenburg 1984 P.G.J. van Sterkenburg, *Van woordenlijst tot woordenboek.* Leiden
- Van Sterkenburg 1992 P.G.J. van Sterkenburg, *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Portret van een taalmonument.* 's-Gravenhage

- Stevin 1621 S. Stevin, *Dialectike ofte Bewysconst.* Rotterdam
- Tael- en dicht-kundige by-dragen* *Tael- en dicht-kundige by-dragen.* Deel I. 2e druk Leiden 1771
- Van der Tak 1921 W.G. van der Tak, 'De Ludovico Meyer', *Chronicon Spinozanum.* Deel I: 91-100. Den Haag
- Tetraglotton* *Dictionarium tetraglotton.* Antwerpen 1562.
Reprint *Het Tetraglotton van 1562.* 2 dln. Inl. F.M. Claes, alfabetische index F. de Tollenaere en J.B. Veerbeek. 's-Gravenhage 1972
- Thesaurus* *Thesaurus Theutonicae linguae.* Antwerpen 1573.
Reprint *De Thesaurus van Plantijn van 1573.* Inl. F.M. Claes. 's-Gravenhage 1972
- Thijssen - Schoute 1967 C.L. Thijssen - Schoute, 'Lodewijk Meyer en diens verhouding tot Descartes en Spinoza'. *Uit de Republiek der letteren:* 173-194. 's-Gravenhage
- De Tollenaere 1997 F. de Tollenaere, 'Bij de 20ste druk, 1997'. J. de Vries en F. de Tollenaere, *Etymologisch woordenboek:* 29-31. Utrecht
- Van den Toorn 1985 M.C. van den Toorn, 'Lexicografie en morfologie'. *N.Tg.* 1985: 193-200
- Van den Toorn 1988 M.C. van den Toorn, 'Neoklassiek en postmodern. Een morfo-lexicografische verkenning'. *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse lexicologie* 1987: 66-100. Leiden
- Van Tricht 1976-1979 H.W. van Tricht, *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft.* 3 dln. Culemborg
- Twe-spraack* *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst.* Leiden 1584.
Uitgave G.R.W. Dibbets, Assen - Maastricht 1985
- Vaderlandsche letter-oefeningen* *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen, waarin de boeken en schriften, die dagelijks in ons vaderland en elders uitkomen, oordeelkundig tevens en vrijmoedig verhandeld worden* 1805 eerste stuk: 723-726. Amsterdam
- Vaderlandsch museum* C.P. Serrure, *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, Oudheid en geschiedenis.* 5 dln. Gent 1855-1863
- Vandenbossche [± 1972] H. Vandenbossche, 'Spinozisme en kritiek bij Koerbagh'. *Vrijdenkerslexicon*, Studiereeks 1. V.U. Brussel z.j.
- Vandenbossche 1978 H. Vandenbossche, *Adriaan Koerbagh en Spinoza.* Mededelingen XXXIX vanwege het Spinozahuis. Leiden
- Vanderheyden 1952 J.F. Vanderheyden, 'Jan van Mussem' I. *VMKVATL:* 288-306
- Vandevelde 1929 A.J.J. Vandevelde, 'Over vakwoorden'. *VMKVATL:* 93-118
- Verdeediging Verloofde koninksbruidt* L. Meijer, *Verdeediging van de aangetoogene plaatsen uyt de Verloofde koningsbruidt.* Opgenomen bij: *Antwoordt op het voor- en nabericht, by de Antigone gevoegt door N.N. en E.B.I.S.K.A.* Amsterdam 1670

- Verkruisje 1983 P.J. Verkruisje, *Mattheus Smallegange (1624-1710): Zeeuws historicus, genealoog en vertaler*. Descriptive persoonsbibliografie. Nieuwkoop
- Verkuyl 1985 P.E.L. Verkuyl, 'Sphaera-leermiddelen en litteratuur'. *N.Tg.* 1985: 483-498
- Verloofde koninksbruidt* L. Meijer, *Verloofde koninksbruidt*. Amsterdam 1668.
- Verloofde koninksbruidt* 1978 *Lodewijk Meijer. Verloofde koninksbruidt*. Uitgave Werkgroep van Utrechtse Neerlandici. Instituut De Vooy, Utrecht
- Vermomde en naamlooze schrijvers* J.I. van Doornick, *Vermomde en naamlooze schrijvers*. 2 dln. Leiden 1883-1885
- Verschuieren* 1991 J. Verschuieren. *Groot geïllustreerd woordenboek*. 2 dln. Bew. door F.M. Claes. Antwerpen
- Vocabularius* J. van Mussem, 'Dit es een Vocabularius...' Bijlage van *Rhetorica dye edele const van welseghene*. Antwerpen 1552
- Voet 1972 L. Voet, *The golden compasses. A history and evaluation of the printing and publishing activities of the officina Plantiniana at Antwerp in two volumes*. Deel II. Amsterdam
- Vondel I - VII *De volledige werken van Joost van den Vondel*. Bezorgd door H.C. Difere. 7 dln. Utrecht 1929-1934
- Van der Voort van der Kleij 1977 J.J. van der Voort van der Kleij, 'De studie van Nederlandse woordenboeken'. P.G.J. van Sterkenburg (red.), *Lexicologie, een bundel opstellen voor F. de Tollenaere*: 287-293. Groningen
- De Vooy 1925 C.G.N. de Vooy, 'Purisme'. *Verzamelde taalkundige opstellen* Deel II: 3-30. Groningen
- De Vooy 1931 C.G.N. de Vooy, *Geschiedenis van de Nederlandse taal, in hoofdtrekken geschetst*. Groningen - Den Haag - Batavia
- De Vooy 1946 C.G.N. de Vooy, *Duitse invloed op de Nederlandse woordvoorraad*. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandsche akademie van wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks II nr. 1. Amsterdam
- De Vooy 1947 C.G.N. de Vooy, 'Duitse invloed op Nederlands purisme omstreeks 1800' en 'Iets over oude woordenboeken'. *Verzamelde taalkundige opstellen* III: resp. 5-10 en 102-112. Groningen - Batavia
- De Vooy 1952 Groningen C.G.N. de Vooy, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*.
- De Vrankrijker 1981 A.C.J. de Vrankrijker, 'Dokter en geneeskunde'. *Mensen, leven en werken in de Gouden eeuw*: 81-92. 's-Gravenhage
- Wagenaar 1763 *geschiedenissen*, J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe*. Vierde stuk. Amsterdam
- Van der Wal 1992 M.J. van der Wal, *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht

- Van der Wal 1995 M.J. van der Wal, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag
- Walch 1947 J.L. Walch, *Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis*. 's-Gravenhage
- Weber 1991 G.J.M. Weber, *Der Lobtopos des 'lebenden' Bilde. Jan Vos und sein 'Zeege der Schilderkunst' von 1654*. Hildesheim - Zürich - New York
- Weijnen 1960 A. Weijnen, *Zeventiende eeuwse taal*. Zutphen
- Van den Werve 1577 J. van den Werve, *Den schat der Duytscher talen*. Antwerpen
- Te Winkel 1890 J. te Winkel, 'Thomas Arents'. *TNTL* 1890: 90-129
- Te Winkel 1924 J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2e druk. Deel IV. Haarlem
- Winkler Prins* *Grote Winkler Prins encyclopedie*. 26 dln. Amsterdam - Antwerpen 1990-1993
- Witsen Geysbeek P.G. Witsen Geysbeek, *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*. Deel III Amsterdam 1822
- WNT* *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage - Leiden 1882-1998. Reprint 's-Gravenhage 1993-1998
- Woorden-Schat 1650 *Nederlandsche woorden-schat*. [Door J. Hofman] Haarlem
- Woorden-Schat 1654 *Nederlandsche woorden-schat*. [Door J. Hofman. Bew. en uitgebr. door L. Meijer] Amsterdam
- Woorden-Schat 1658 *Nederlandsche woordenschat*. [Door L. Meijer] Amsterdam
- Woorden-Schat 1663 *Nederlandsche woordenschat*. [Door L. Meijer] 2dln. 1 bnd. Amsterdam
- Woorden-Schat 1669 *L. Meijers woordenschat*. 3 dln. 1 bnd. Amsterdam
- Woorden-Schat 1688 *L. Meijers woordenschat*. 3 dln. 1 bnd. Amsterdam
- Woorden-Schat 1698 *L. Meijers woordenschat*. 3 dln. 1 bnd. Amsterdam
- Woorden-Schat 1720 *L. Meijers woordenschat*. [Uitgebr. door D. van Hoogstraten] 3 dln. 1 bnd. Amsterdam
- Woorden-Schat 1731 *L. Meijers woordenschat*. 3 dln. 1 bnd. Amsterdam
- Woorden-Schat 1745 *L. Meijers woordenschat*. 3 dln. 1 bnd. Amsterdam
- Woorden-Schat 1777 *L. Meijers woordenschat*. [Bew. en uitgebr. door E.W. Cramerus] 3 dln. 1 bnd. Amsterdam
- Woorden-Schat 1805 *L. Meyers woordenschat*. [Bew. en uitgebr. door Verscheiden taalminnaars] 3 dln. 1 bnd. Dordrecht

- Worp 1908 J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*. Deel II. Groningen
- Worp en Sterck J.A. Worp en J.F.M. Sterck, *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg*. Amsterdam 1920
- Woudstra en Steehouder E. Woudstra en M. Steehouder, 'Vaktalen' I. *Onze taal* 1980: 53, 54
- Wybrands 1873 C.N. Wybrands, *Het Amsterdamsche tooneel van 1617-1772*. Utrecht
- Ypeij 1795 A. Ypeij, *Beknopte letterkundige geschiedenis der sijstematise godgeleerdheid*. Deel II Groningen
- Ypeij en Dermout A. Ypeij en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*. Deel II. Breda 1822
- Zedler J.H. Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon*. Halle - Leipzig ± 1740. Reprint 68 dln. Graz - Austria 1961-1964
- Zondervan H. Zondervan, *Algemeen verklarend woordenboek*. Gouda [1911/1912]

Lijst van tabellen en illustraties

Tabel 1	Omvang Woorden-Schat 1650 – 1669	158
Tabel 2	Omvang Woorden-Schat 1669 – 1805	339
Tabel 3	Overzicht grammaticale categorieën trefwoorden	219
Tabel 4	Overzicht domeinen van herkomst trefwoorden	220
Tabel 5	Samenvatting Waarderingsgeschiedenis	
	I Uitgangspunt wetenschappelijk terrein van herkomst	386
	II Uitgangspunt tijd van herkomst	387
<i>Illustratie 1</i>	<i>Titelpagina 1650</i>	<i>0</i>
<i>Illustratie 2</i>	<i>Titelpagina 1654</i>	<i>26</i>
<i>Illustratie 3</i>	<i>Titelpagina 1658</i>	<i>42</i>
<i>Illustratie 4</i>	<i>Titelpagina 1663</i>	<i>64</i>
<i>Illustratie 5</i>	<i>Titelpagina 1669</i>	<i>89</i>
<i>Illustratie 6</i>	<i>Frontispice 1669</i>	<i>93</i>
<i>Illustratie 7</i>	<i>Titelpagina 1688</i>	<i>102</i>
<i>Illustratie 8</i>	<i>Titelpagina 1698</i>	<i>126</i>
<i>Illustratie 9</i>	<i>Titelpagina 1720</i>	<i>160</i>
<i>Illustratie 10</i>	<i>Frontispice 1720</i>	<i>193</i>
<i>Illustratie 11</i>	<i>Titelpagina 1731</i>	<i>222</i>
<i>Illustratie 12</i>	<i>Titelpagina 1745</i>	<i>287</i>
<i>Illustratie 13</i>	<i>Titelpagina 1777</i>	<i>306</i>
<i>Illustratie 14</i>	<i>Titelpagina 1805</i>	<i>343</i>
<i>Illustratie 15</i>	<i>Het Haarlemse fragment</i>	<i>404</i>
<i>Illustratie 16</i>	<i>Het Haarlemse fragment in druk</i>	<i>405</i>
<i>Illustratie 17</i>	<i>Lotgevallen van Commissaris</i>	<i>388</i>
<i>Illustratie 18</i>	<i>Lotgevallen van Haverij</i>	<i>411</i>
<i>Illustratie 19</i>	<i>Lotgevallen Professor en Doctor</i>	<i>417</i>

Register 1 Titels en personen

In dit register zijn opgenomen de namen van vrijwel alle personen die in tekst en voetnoten worden genoemd, uitgezonderd die van van Meijer en Hofman.

De titels van boeken en periodieken zijn eveneens zoveel mogelijk opgenomen, behalve die van algemene en nog gangbare naslagwerken. De secundaire literatuur werd bij dit alles niet uitgesloten.

Wat betreft de spelling van titels en namen uit de zeventiende eeuw, dient men rekening te houden met onregelmatigheden.

- A**
Aanmerkingen op de Neederduitsche taale, 392n
Aanmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden, 320
 Aelstium, Joannem, 137
Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake, 278, 317
Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden, 327
 Agrippa, 69, 72
Agrippa, koning van Alba, 72, 77n
 Aitzema, L. van, 129
 Aken, Van, 310
 Akkerman, F., 371
Album scholasticum, 27n, 28n
Album studiosorum, 41n, 330n
Algemeene en bijzondere natuurlijke historie, De, 313
Algemeene konst- en letterbode, 355, 359
Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen. Zie *Vaderlandsche letter-oefeningen*
Algemene geschiedenis der Nederlanden, 27n, 44n
 Algra, N.E., 370
 Alkemade, C. van, 321n
 Allart, Johannes, 311, 312, 312n, 313, 317, 330, 350, 351
 Allart, Weduwe van J., 312
Alle de digtkunstige werken van het kunstgenootschap Nil volentibus arduum, 68
Alle de gedichten van J. Antonides vander Goes, 10n
Alphabetische naamlijst van boeken, welke sedert het jaar 1790 tot en met het jaar 1831, in Noord-Nederland zijn uitgekomen, 314, 353
Alphabetische naamlijst van meest Nederduitsche boeken, 314, 347
Alphabetische naamlyst van boeken, 313, 346, 350
Altaer-geheimnissen, 115n, 300
 Ames, W., 18, 19, 29, 90, 91, 95, 146, 163, 165, 177, 394
 Amezes of Amezius. Zie Ames, W.
 Amstel, Hendrick van, 27
Amsterdamse mengelmoes, De, 65
 Amya, Harmanus, 86, 86n, 87
Anatomia, 138, 298
Anatomia humani corporis, 85n
Anatomia ofte Ontleding des menschelicken lichaems, 138, 298
Anatomie ofte Ontleding der misse, 138
 Andel, M.A. van, 44n
 Andriessz, Abraham, 324
Andromaché, 74, 100n, 101
Andromaque, 74, 101
 Anslø, Reyer, 23, 24, 103, 129, 144, 144n, 145, 151, 152, 279n
Antwoordt op het Voor- en Nabericht, by de Antigone gevoegt, 75, 101
Apollo's harp, 115, 129
Appolonius, koningh van Tyrus, 67
Aran en Titus, 56, 61, 63, 63n
Archief voor Nederlandsche taalkunde, 352
 Arends, Thomas, 83
 Ariaens, Trijn. Zie Roch, Trijntje Claes
- Aristoteles, 59n, 60, 61, 73, 150, 408
Arithmetica ofte Reecken-konst, 137
 Arnauld, Antoine, 79, 80
 Arnstsz, Jan, 12
 Arrenberg, R., 312-314, 350
Ars notariatus, 324, 325n, 424n
 Arsy, Jean Louis d', 31-33
 Asselij, Thomas, 23n, 41n, 58, 75, 76
 Aubery, Louis, 132
Aurora, 365
 Avicenna, 297
 Axters, S., 18n, 34n, 51, 90, 105n, 294n, 300n, 364, 365, 367, 375
B
 Bacon, Francis, 226
 Bakema, P., 421n
 Bakker, D.M., 118n, 138n, 371n
 Balling, Pieter, 49-51, 100
 Ban, Jan Albert, 135, 136n, 139, 289- 292, 319, 320, 322, 323, 377, 378, 414n
 Banheyningh, Cornelis, 103n
 Barlaeus, Caspar, 14, 15, 19n
 Bartholinus, Th., 138, 298
Bastaardwoordenboek, 360
 Becanus, Johannes Goropius, 144n, 278, 279, 318, 349
Beghinselen der weeghconst, De, 299, 429
Beghinselen des waterwichts, De, 299
Beginselen der Nederduitsche spraakkunst, 312
Beginselen of kort begrip der rederykkunst, 320n
Beknopt biographisch handwoordenboek van Nederland, 355
Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden, 352
Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letteren, 145
Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, 353
Beknopte letterkundige geschiedenis der sijstematische godgeleerdheid, 350
Belegering en verdediging van de Willemstadt, De, 313
 Bellay, J. du, 149n
 Berg, W. van den, 370, 373
Bericht van een nieuwe konst, genaemt de Spreeckonst. Zie *Spreeckonst*
 Berlaimont, Noël van, 408n
Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst, 300
 Beuningen, Coenraat van, 82
Bewys, dat het een predicant met zijn huysvrouw alleen niet mogelijk en is op 500 guldens eerlijck te leven, 132n
Bibliotheca Belgica, 159, 315n, 336n, 337, 338, 368, 368n
 Bidloo, Govert, 85, 85n, 86
Biglotton sive dictionarium Teuto-Latinum novum, 303
Bijdrage tot een middel- en oudnederlandsch woordenboek, 357, 358, 358n
 Bilderdijk, Willem, 148, 352, 354
 Binnart, Martinus, 303
Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters, 352

- Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche letterkunde*, 359
- Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, 360
- Blaau, Joan jr., 66
- Blaau, Joan, 66, 66n
- Blaau, Pieter, 66
- Blaau, Willem Jansz, 66n, 137n, 300n, 302
- Blaau, Willem, 61, 65, 66, 70, 82, 96, 98, 101
- Blanc, Vincent le, 129
- Blasius, Johan Leonardsz, 58, 58n
- Bloemhof, Een*, 34n, 35-37, 131, 171, 279, 376
- Bloemkrans van verscheiden gedichten*, 115
- Blok, M., 23n
- Blom, Maria. Zie Loveringh, Weduwe van Jacobus
- Blussé, Abraham, 109, 312-314, 317, 334, 344, 346, 347, 351, 353
- Blussé, Pieter, 312-314, 317, 334, 344, 346, 347, 351, 353
- Blussé, Zoon van A. Zie Blussé, Pieter
- Bodel Nyenhuis, J.T., 131n, 309n, 310n
- Boeckelman, Andries, 37n, 83
- Boekholt, P.Th.F.M., 15n, 19n
- Boelen, Libartus, 46
- Boer, Minne G. de, 48n, 80, 82n
- Boetseler, Wessel van, 397n
- Bomaerd, Jan Heijndrix, 129
- Bont, Egbert, 27
- Boogaert, Willem Symonsz, 137, 299
- Boom, Dirk, 132, 133, 309, 315, 325
- Boom, Dirk (II), 310
- Boom, Hendrik, 88, 130-133, 309, 310, 315, 317, 325-328, 340, 345
- Boom, Jan Hendriksz, 29, 34, 47, 48n, 49n, 95, 115, 127-130, 133, 155
- Boom, Jan, 309, 310, 315, 316, 327, 328, 369
- Boom, Weduwe van Dirk, 88, 130, 132, 309, 315, 317, 325-327, 340, 345
- Boom, Weduwe van Jan Hendriksz, 34, 35, 47, 95, 130-133, 141, 309
- Booy, E.P. de, 19n, 151n
- Bor Czn, P., 271n
- Bordoli, R., 54n
- Borghorst, Elisabeth, 49n, 390, 391
- Bormans, Suzanna, 67
- Borst, H., 104
- Bosch, Hendrik, 101
- Boshouwers, R.F.M., 292n, 368
- Bossers, A., 372
- Bouman, J., 21n
- Bouman, Jan Jacobsz, 128
- Bouwman, 311
- Bouwmeester, Johannes, 34, 36-40, 37n, 38n, 44n, 47n, 49, 50-52, 65, 68, 70, 74, 82-85, 92, 100, 101, 367
- Braam, Pieter van, 314, 315, 353
- Branden, F.Joz.P. van den, 359, 360
- Branden, L. van den, 107n, 111, 112, 134n, 136n, 144n, 293, 298n
- Brandt, Caspar, 132
- Brandt, Geeraardt, 23, 23n, 24, 49, 81, 81n, 114, 115n, 128, 128n, 129, 132, 134n, 144, 331
- Bredero, G.A., 135, 136, 139, 208, 289-293, 319, 320, 322, 368
- Breen, Aeg. van, 137
- Breugel, Cornelis van, 297n
- Briels, J.G.C.A., 130n
- Broeckaert, J., 307, 360
- Broos, A.J.M., 311n, 312n, 313n
- Bruijn-van der Helm, J.A.M. de, 167, 375
- Bruin, Pietertje Sijmens de, 45
- Bruyn, Martinus de, 331n
- Buijnsters, P.J., 134n, 140n
- Buitendijk, W.J.C., 56n, 84n, 91, 92, 113n, 369
- Burghersdijk, Frank, 15, 16, 296, 373
- Burman, Frans, 349, 357
- Bussingh, J.W., 352
- Bybelsche mathematicus*, 312
- Bybelsche physicus, De*, 313
- Byl, Nicolaas, 331n
- Cabrolorius, Bartholomaeus, 297
- Camerarius, J., 95
- Campe, J.H., 365, 366, 366n
- Camphuysen, D.R., 127n
- Carret, Constantia, 44, 46, 88
- Carret, Sara, 44
- Cascio, Vincenzo Lo, 79, 80, 97, 167n
- Caspers, Trijntje, 14
- Catalogus (...) librorum (...) Joannes Huidekooper a Maarseveen*, 130, 345
- Catalogus der bibliotheek van Constantyn Huygens*, 345n
- Catechetische historie der Gereformeerde Kerke*, 331
- Cats, Jacob, 140, 208, 290, 291, 293, 319, 320, 322, 357
- Christinae theologiae libri II*, 95
- Christlijke ghódt-ghe-leertheid, De*, 11n, 12n, 16, 17, 25, 29, 48n, 90, 95, 131, 163, 177, 227, 297, 393
- Chronicon Spinozanum II*, 94, 362
- Claes, F.M., 33n, 105, 108, 118, 121n, 138n, 139n, 191, 218n, 267n, 275, 277n, 279n, 280n, 282n, 301n, 302n, 303n, 325n, 366n, 369, 370, 376, 378, 379, 408n, 421n
- Claessen, Tjerck, 104
- Clé, Reinier la, 73, 83
- Cleermaker, Willem Cornelisz, 38
- Clemens, J.Th.W., 103n
- Cloppenburgh, Jan Evertsz, 137n
- Coene, M., 49n
- Coert, H.J., 365
- Cohen, H., 111
- Colerus. Zie Köhler, Johannes
- Comenius, Johan Amos, 79, 80
- Conquête de la toison d'or, La*, 59, 96
- Coornhert, D.V., 107, 108, 135, 136, 136n, 139, 140, 142, 208, 288-291, 293, 319, 320, 322, 357, 393, 397n
- Coosen, Jacob van, 85, 85n
- Corneille, P., 21, 30, 58, 59, 61-63, 72, 73, 91, 96, 394
- Coster, Samuel, 135, 136n, 139, 140, 208, 289-291, 293, 319, 320, 322, 357
- Costerus, Daniel, 137

- Court, Johan de la, 324
 Court, Pieter de la, 308, 323, 324
 Cramerus junior, Ernst Willem, 331, 332
 Cramerus, Ernst Willem, 308, 322, 323, 330-335, 341, 346, 354, 355, 357, 359, 383, 384
 Cramerus, Helma, 332
 Cramerus, Hendrik, 332
 Cramerus, Jean Gerard, 332
 Croix, Pieter de la, 85, 87, 88n
 Cruyssen, Cornelis van der, 56, 65n, 58
Damsteegt, B.C., 225n
 Datus, Jan. Zie Meyme, Jan Dates
 Datus, Rijcker, 14, 43
 Daubanton, L.J.M., 313
Deffence, et illustration de la langue Francoyse, La, 149n
 Dekker, Jeremias de, 140, 140n, 152, 208, 290, 291, 293, 319, 320, 322, 357
 Dermout, I.J., 352n
 Descartes, René, 27, 31, 48-50, 53, 54, 74, 91, 327
 Despauterius, 148
Dialectica, 136, 297, 299
Dialectica, dat is reden-kavelinge ofte Bewijsconst, 136, 299
Dialectike ofte Bewysconst, 297, 299, 429-431
 Dibbets, G.R.W., 12n, 14-16, 14n, 15n, 81n, 82n, 107n, 108n, 118n, 120n, 127n, 138n, 144n, 148n, 149n, 150n, 165n, 210, 225, 296, 302, 370n, 371n, 372-374, 399n
Dichtkonstige werken van het konstgenootschap..., 101
Dichtkunst en de Schouwburg..., 101
Dictionarium seu Latinae linguae thesaurus, 105
Dictionarium Teutonico-Latinum, 104, 303n
Dictionnaire royal des langues Françoise et Latine, 366n
Dictionarium tetraglotton, 104, 108, 138, 148, 230, 257, 267, 295, 302
Didoos doot, 65
 Diephout, Reinier van, 65, 69, 70, 80, 83
 Dijksterhuis, E.J., 134n, 150, 299
Discours sur le poème dramatique, 62
Discoursen van Nicolaes Machiavel, Florentijn, over d'eerste thien boecken van Titus Livius, De, 103n
Disputatio medica inauguralis, de calido nativo, ejusque morbis, 28, 94, 178
Disputatio philosophica inauguralis, de materia..., 28, 94
Disputationum medicarum secunda, de chyli..., 27, 94, 178
Dit es een Vocabularius. Zie *Vocabularius*
 Domselaer, T. van, 23, 23n, 56, 56n, 58, 84, 85, 97n
 Dongelmans, B.P.M., 21n, 39n, 58n, 65, 69n, 71, 72n, 74n, 75n, 77n, 78n, 80n, 81n, 82n, 83n, 85n, 100, 101, 101n, 154n, 156n, 210n, 315n, 327n, 408n
 Dop, Moesman, 68, 69, 70, 72, 83, 210
 Dortmund, B. van, 83
Drie boecken nopende het recht des oorloghs ende des vredes, 294
 Dudok van Heel, S.A.C., 56n, 84n, 85n
 Duëz, Nathanael, 78, 78n
 Duijkerius, Johannes, 375
Duitse invloed op de Nederlandse woordvoorraad, 365
 Dulcis, C., 78n
 Dumoulin, A., 85n,
Dutch medical biography, 372
 Eeghen, I.H. van, 33, 71n, 78n, 128n, 131n, 310, 310n, 311, 311n, 312n
Eigen haard, 359
 Elberts, W.A., 359
Elementa rhetorica. Dat is Beghinselen der redenerijk-konst, 15, 16, 297, 432
 Elias, B.G.J., 318n
 Elias, J.E., 56n
 Elsevier, Johannes, 27n, 94
 Elsevirium, Joh. Zie Elsevier, Johannes
 Elzevier, D., 78
 Enden, Adriana Clementia van den, 49
 Enden, Franciscus van den, 14, 36, 37, 40, 47, 47n, 48-50, 48n, 50n
 Enden, Maria Anna van den, 49
 Engelbrecht, Simon, 56, 56n, 58
 Engelen, C. van, 313
 Erasmus, Desiderius, 108, 108n
Esprit follet, L', 76, 101
 Estienne, Robert, 105
Ethica, 50, 52
Ethica of Zede-leer, hs. Monnikhoff, 45n, 52n
Etude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains, 10n
Etymologicum, 108, 148, 206, 206n, 208, 226, 267, 274-276, 277n, 278-283, 279n, 282n, 295, 302-305, 321, 369, 372, 402, 418, 419, 433
Etymologisch woordenboek, 376, 378
 Evenhuis, R.B., 36n, 84n
Eygen gevoelen van een arminiaens of remonstrants predikant, Het, 103
Fijne, Passchier de, 103, 103n
Filologische opstellen, 368
 Fischer, I., 363
 Flines, Josina de, 69
 Fockema Andreae, S.J., 366, 370
 Fontaine Verwey, H. de la, 164n
 Fonteyn, Thomas, 7, 15n, 24, 29, 90, 94, 96, 97, 103-105, 103n, 108, 109, 127-130, 127n, 129n, 130n, 132, 137, 155, 291, 299
 Francius, Petrus, 84, 84n
 Franco, Jan, 86
Fransche letterkonst, 32
Franse woorden in het Nederlands, De, 361
 Frederiks, J.G., 360
Gasbeek, Adriaan van, 75n, 101
 Gaskell, P., 109, 128, 156
Gazette d'Amsterdam, 167
Gebruik én misbruik des tooneels, 66, 71, 76n
 Geeraerts, D., 109n, 371
 Geesink, M., 24n, 49n, 96
 Gelder, H.E. van, 312n, 314n
 Gelderblom, A.J., 145n
 Gelein, Pieter van, 83
Gelyke tweelingen, De, 77n, 156

- Geometria*, 137
 Gerrevink, Barnardus van, 311
Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk, 352
Geschiedenis van de Nederlandse taal, 12n, 16n, 19n, 367, 379
Geschiedenis van de Nederlandse taal, in hoofdtrekken geschetst, 364
 Ghelen, Jan van, 421n
Gheveinsde doot van Joosje, De, 68
Ghulde vlies, 56-62, 66, 70, 72, 84, 91, 92, 96, 98, 350, 370, 401, 402, 402n
 Gijsbertsdr, Fijtgen, 12
 Ginneken, J. van, 113n
 Glaserus, Elisabeth, 67
 Glasius, B., 354
 Glazemaker, J.H., 51, 100, 129, 367, 371
Glossarium van Nederlandse oude rechtstermen, 369
Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen, 369
Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden, 359
Godgeleerd Nederland, 354
 Gödicke, F.A., 331
 Goedesberg, Gerrit van, 95
 Goeree, T., 317
 Goes, Johannes Antonides van der, 10n, 67, 70, 70n, 74, 81, 83, 85n, 327
 Gokkel, H.R.W., 370
 Golius, Jacobus, 28, 31
 Goris, Dirk, 327, 328
 Goris, Kaspar Jan, 328
 Graef, Hendrik de, 72
Grammaire générale et raisonnée, La, 79, 80
Grammaire Italienne, La, 78n
Grammatica Gallica, 31, 32
Grammatica generalis, 73, 77, 80, 81, 154
Grammaticae Despauterianae, 148
Grand dictionnaire François-Flamen, Le, 31, 32n, 33, 302
Griekse Antigone, De, 75
 Groesens, Anna, 69, 70
 Groot, Gysbert de, 96
 Groot, Hugo de, 34, 128, 134-136, 136n, 139, 142, 149, 161, 208, 288-291, 294, 294n, 295, 298, 310, 319, 320, 322-324, 352, 352n, 359, 366, 367, 393, 424, 426
 Groot, K.W. de, 362
 Groot, Michiel de, 96, 101
 Groot, Willem de, 34, 352, 352n
 Grotius. Zie Groot, Hugo de
 Grue, Joannes la, 33
 Grue, Philippus la, 33
 Grue, Thomas la, 31-33, 33n, 40, 91, 154
 Gruys, J.A., 35n, 49n, 66n, 103n, 129n, 130n, 131n, 132n, 309n, 311n, 314n, 332n
Guidon de la langue Italienne, Le, 78, 78n
Haag, Eugène et Émile, 137n, 299n
Haarlemse fragment, 99, 406
 Haas, Joan de, 144, 144n
 Hackius, Franciscus, 28n, 94
 Haeringen, C.B. van, 111
 Hafner, Jacobus, 13
 Halma, François, 327, 328, 354, 361
Handboek der Nederlandsche taal, 113n
Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis, 363
Handleiding bij het Woordenboek der Nederlandsche Taal, 379
 Hannot, Samuel, 327
 Hardeveld, I. van, 79n, 103n, 114n, 115n, 129n, 154n, 291n, 297n, 299n, 300n, 301n, 302n, 331n, 409n
 Harmsen, A.J.E., 38, 57n, 61n, 73, 74, 375
 Hartgers, Joost, 128
 Hattum, Aechgie Wijgers van, 129
 Hattum, M. van, 369
 Haye, Jean de la, 137
 Heereboort, Adrianus, 28, 31
 Hellemans Hooft, A., 134n
 Helwig, J., 98n, 109n, 134n, 156n
 Hendriks, W., 371
 Hendriksz, Jan. Zie Boom, Jan Hendriksz
 Henrix, Tryntjen, 11
Heraklius. Treurspel, 30, 63
 Hermkens, H.M., 99n, 120n, 121n, 125, 225n, 227n, 232, 375
Hertspiegel, 298
 Hinloopen, Jakob Fransz, 22
 Hinlopen, N., 346n
 Hobbes, Thomas, 36, 36n
 Hoeffft, J.H., 353
Hollantsche parnas, 18, 23, 23n, 24, 65, 97, 97n, 98, 98n
Hollantsche spraekkunst, 81n
 Hooft, P.C., 76, 76n, 81n, 82, 114, 134-136, 135n, 139, 140, 142, 151, 154n, 161, 166, 205, 206, 208, 209, 212, 288-291, 292n, 295, 296, 296n, 305, 319, 320, 322, 327, 354, 357, 359, 393, 397
 Hoogeveen jr, C. van, 38n, 73n, 101, 408
 Hoogstraten, David van, 10, 320, 320n, 321, 327, 327n, 328, 330, 333, 340, 344, 346, 357, 380
 Hoopwater, Abraham, 29, 48n, 95, 394
 Hoorn, Anna van, 22, 30, 30n, 77, 96, 101n
Horatius Flaccus dichtkunst op onze tijden, én zéden gepast, Q, 66, 71, 72
 Horatius, 59n, 61, 399
Horrel in de wacht, 83
 Houtman, Dirck Hendricxz, 137, 300
 Hubbeling, H.G., 54, 371
 Huberts, W.J.A., 359
 Hudde, Joannes, 82
 Huelen, Christiaen van, 297, 120
 Huidekooper van Maarseveen, J., 130, 344, 345
 Hulsker, J.L.M., 373
 Huydecoper, Balthazar, 65, 344, 346, 348, 349
 Huygens, Constantijn, 65, 134-136, 139, 140, 142, 151, 161, 205, 206, 208-210, 288-291, 296, 298, 300, 305, 319, 320, 322, 344, 345, 357, 359, 375, 393, 397
Idea philosophiae naturalis. Dat is: Ont-werp der natuurlyke wys-gheerte, 16

- Imitatio Christi*, 14, 21, 73
Imitation de Jésus-Christ, L', 21n, 73
Index Batavicus, 145, 348
Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd, 208, 294, 295, 310, 352n, 426
Institutio logica, dat is, Reden-konstigh onder-wys, 16, 297
Institutio metaphysica. Dat is, Onder-wijs der over-natuur-weet, 16, 297
Institutio physica, dat is: Onder-wijs der natuur-weet, 16
Institutiones linguae Italicae, 78n
Interest van Holland, 324
Inwijding van de schouburg, De, 55
 Israëls, A.H., 46
Italiaansche spraakkonst, 32, 73, 77-81, 91, 97, 154, 167, 374, 398, 407-410
Italicae grammaticae praecepta, 78n
 Jacobs, J., 218n, 275, 361
 Jager, A. de, 8, 148, 307, 317n, 334, 336, 340, 354-359, 358n, 367, 435
Jan Vos. Toneelwerken, 113n
 Jans, Griet, 11
 Janssens, G., 109n, 371
 Janszn, Willem. Zie Meijer, Willem Janszn
 Jelles, Jarich, 49-52, 100
 Jensen, L., 55
Jeptha of Offerbelofte, 30n, 59n
 Jeune, Jacques le, 75, 101
Julfus, 65
 Kalff, G., 34n, 55
 Kampen, N.G. van, 352
 Kamphuyzen, D.R., 129
 Kasteleyn, Abraham, 129
 Kate, Lambert ten, 278, 317
Katechetische Geschichte der reformirten Kirche, 331
 Katen, Henriette ten, 68
 Keckerman, Bartholomaeus, 18, 136, 136n, 139, 142, 152, 288-291, 297, 299, 299n, 319, 320, 322, 323, 393
 Kempis, Thomas a, 14, 21, 73
 Kersteman, F.L., 313
 Ketterij, C. van de, 120n, 121n, 125, 227n, 232
 Kiliaan, Cornelius, 104, 120, 124, 148, 206, 207, 218, 218n, 226, 267, 274, 275, 277-279, 277n, 280n, 282n, 302, 303, 320-322, 349-357, 361, 362, 368, 369, 372, 376, 385, 402
Kilianus auctus, 206n
 Kingma, J., 54n, 95n, 100n, 129n
 Kleerkooper, M.M., 32n, 40n, 49n, 129n, 131n, 132n, 154n, 309n, 311n
 Klever, W., 35n, 40n, 54n, 55, 92
 Klifman, H., 16n, 19n
Klioes kraam, 144
Klucht van Oene, De, 113
 Kluyver, A., 275, 318
 Knippenberg, H.H., 144, 145
 Knuttel, W.P.C., 54
 Kobus, J.C., 355
 Kockx, Neeltje, 14, 43
 Koecher, Joh. Christophorus, 331
Koeckoecx-zangh van de nachtuylen van het collegie Nil volentibus arduum, De, 34n, 40, 44, 45n, 46n, 66, 83
 Koenerding, Jan, 58, 67, 75n
 Koerbagh, Adriaan, 14, 33-38, 34n, 36n, 37n, 40, 40n, 47n, 49, 50, 91, 92, 131, 131n, 171, 279, 360, 367, 368, 372, 376, 379
 Koerbagh, Johannes, 33-37, 47n
 Köhler, Johannes, 51, 51n, 52, 398n
 Kók, Alhard Lodewijk, 11-19, 18n, 20n, 21, 23n, 24, 25, 29, 90, 95-97, 105, 120, 127, 134-136, 139, 142-145, 151, 152, 161, 163, 177, 210, 225, 227, 239, 288-291, 296, 297, 319, 320, 322, 323, 348, 356, 364, 373-375, 389, 391-393, 399n, 412, 432, 436
 Konst, J.W.H., 61n, 63n
 Koppenol, Antonis van, 68, 70, 80, 83, 101
Kort be-ghrijp van 't reden-konstigh onderwijs, 15, 16, 297
Kort begrip des redenkavelings, 298, 428
Kort sangh-bericht, 292, 377
Kort verhael van de Reformatie, 115n
Korte en klare uytlegghing des christelyken ghelóófs, 16
Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand, 54
Korte wegwyzer der Engelsche taale, 346n
 Korte, Jonas, 331
 Kramers, Jacob Jz., 356, 360, 367
 Kronenberg, A.J., 84n, 87n
 Krop, H., 375
 Kruseman, A.C., 310
 Kruyskamp, C., 226n, 274, 277
 Kruysse, Cornelis van de. Zie Cornelis van der Cruysen
 Kuiper, E.J., 19n, 151n
 Kuipers, A., 140n, 141n
Kunstwoordenboek, 312, 313, 351, 356, 384
 Laan, K. ter, 367
 Lagrée, J., 13, 96
 Lairesse, Gerard de, 71
 Lakeman, Florentius, 41
 Lampe, Barend. Zie Lampe, Bernard
 Lampe, Bernard, 137, 137n
 Lancelot, Claude, 78n, 79
 Langerak, J.A., 86n
 Latius, Joannes, 421
 Laurensz, Hendrick, 104
 Leclerc de Buffon, G.L.L., 313
 Ledebøer, A.M., 155n
 Leendertz jr., P., 23n, 345n
 Leeuwen, Simon van, 108, 301, 307, 308, 310, 314, 323-325, 325n, 366
Leeven van Hai Ebn Yokdhan, Het, 39, 92
 Leibnitz, G.W. von, 52
Leidse handschrift, 12n, 13, 14, 15n, 18, 20-22, 23n, 25, 30n, 37n, 39, 41, 45, 46, 49n, 58n, 61, 61n, 65n, 66, 67n, 68n, 69n, 70n, 73, 97-99, 97n, 98n, 99n, 390, 398, 406
 Lelyveld, F. van, 346n
 Lentulus, S., 78n
 Lescaille, Erfgenamen van J., 21n, 30n, 73n, 96

- Lescaille, Jacob, 23, 30, 30n, 48n, 96-98, 137n, 394, 401n, 402n
 Leseuter, Jakob, 49n
Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid, 367
 Leupenius, Petrus, 392n
Leven van Philopater en Vervolg van 't leven van Philopater, Het, 375
Leviathan, 36n
Licht der kerstene, Dat, 105
Ligt schijnende in duistere plaatsen, Een, 36
 Lijbreghts, Maria, 311
 Lindeboom, G.A., 37n, 41n, 85n, 372
 Lindemann, Margareta, 301n
 Lingelbach, David, 67, 67n, 70
Linguae Italicae compendiosa institutio, 78n
 Linnich de Jonge, Jacob, 14, 49n
 Linnich, Jakob. Zie Linnich de Jonge, Jakob
Lobtopos des 'lebenden' Bildes, Der, 97
 Lodensteyn, Joh. à, 137
 Lodewijcks, Maria, 11, 12, 14, 44, 46, 210
Lodewijk Meijer. Verloofde koninksbruidt, 61n, 62n, 75n, 91n, 99n, 402n, 406n
 Loedingius, J., 128
 Loeff, G.M.C., 128n
Logica practica, oft oeffening der reden-konst, 15-17, 20n, 23n, 97, 389, 432
Logique ou l'art de penser, 80
Looghenaar, De, 22, 24, 25, 30, 48n, 49, 49n, 63, 77, 96, 98, 101n, 164, 350, 370, 394, 395
 Loon, Anna van, 66
 Loon, Christina van, 332
 Louw, G. van de, 30n, 61n, 63n, 74n, 77n, 96
 Loveringh, Jacobus, 311, 312n
 Loveringh, Weduwe van Jacobus, 311-313, 317, 330
Lucifer, 156
 Luyken, Jan, 317, 317n, 318n, 365
Maandelykse naam-lijst, van alle de overledene menschen, 331
 Maas, Lidia, 49n
 Madoets, André, 104, 302
Maendelyksche by-dragen ten opbouw van Neerland's tael- en dicht-kunde, 349, 350, 351n
 Magnus, Albert, 101, 156
 Mak, J.J., 368
Manier van procederen, 310
 Maréchal, Gerardine, 375
 Marin, Pierre, 312
 Mast, Dirck Heymansz vander, 303, 324, 418, 424-426
Materiae politicae. Burgherlicke stoffen, 299
 Matham, Jacob, 84, 84n, 85
Mathildar oft Verloofde kooningsbruidt, 99, 406
 Matthijsz, Paulus, 292n
 Maurits, prins van Oranje-Nassau, 298
 McKerrow, R.B., 285
Medea, 49, 56, 59n, 61, 63n
 Medices, Cosmo de, 61, 61n
Medulla theologica, 29, 95
 Meeus, H., 99n
 Meijer, W., 13n, 51n, 52, 362
 Meijer, Willem Janszn, 11, 12, 46, 210
 Meininger, J.V., 49n
 Meinsma, K.O., 13, 35n, 36n, 37n, 38, 40n, 49n, 50n, 52n, 131n, 361, 398n
 Mellema, E.E.L., 295, 302
Memoires pour servir à l'histoire de Hollande et des autres provinces unies, 132
Mensen, leven en werken in de gouden eeuw, 43
Menteur, Le, 30, 96, 394
Merce, moneta e monte, 375
Mergh der ghódtgheleerdtheid, 18, 19, 29, 48n, 90, 95, 146, 163, 165, 177, 394
 Met, J., 331n
 Métel d'Ouille, Antoine le, 76, 101
 Meyer, G., 32, 33
 Meyer, Pieter, 15n
 Meylink, 331n
 Meyme, Jan Dates, 14
 Michels, L.C., 358n, 368
Minneliederen en mengelzangen, 66
Mithridates, 83
Moderne encyclopedie der wereldliteratuur, 369
Moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650, De, 377
 Moerdijk, A., 119n, 123n, 229n, 237n, 245n, 267n, 268n, 274n, 279n, 282n, 379-381, 383, 384n
 Molhuysen, P.C., 28n, 31n, 32n, 34n, 40n, 41n
 Molijn of Molinaeus. Zie Moulin, Pierre du
 Moller, H.W.E., 12n
 Monnikhoff, J., 45, 52n
 Montanus, Petrus, 225, 302, 372, 373
Moordt tot Luyk, De, 41n, 76n
 Moreau, P.F., 13, 96
 Moulin, Pierre du, 18, 136-139, 142, 288-291, 299, 300, 319, 320, 322, 323, 393
 Mourik, A. van, 57n
Muitery en nederlaag van Midas, koning Onverstand, De, 85
 Mulerius, C., 78n
 Mussem, Jan van, 419-421
Naamlijst van uitgekomen boeken, kaarten, prentwerken, 314, 351
Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken, 350
Naauwkeurig onderwys in de tooneel-poëzy, 38, 57, 61, 71, 73, 101, 408
Naavolging van Christus, De, 21, 73
Nachtspookende joffer, De, 77
Nagelate schriften van B.d.S., De, 51, 100
 Nannincx, Magdalena, 14
Navorscher, De, 52n
Nederduitsch taalkundig woordenboek, 312, 351
Nederduitsche grammatica, 73, 77, 81-83, 154
Nederduitsche spraakkunst, 312
Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen, 312
Nederlands cartesianisme, 11n, 27n, 28n, 29n, 37n, 38n, 39n, 45n, 50n, 51n, 53n, 54n, 60n, 74n, 83n, 100n, 136n, 137n, 138n, 298n, 327n, 367, 398n
Nederlandsche historiën, 114, 166, 212, 295
Nederlandse en Vlaamse auteurs, De, 372
Nederlandse literatuur, een geschiedenis, 375n

- Nederlandse practyk ende oeffening der notarissen*, 325, 366
- Neyn, Cornelis de, 345
- Nicolai Machiavelli prince ofte Onderrechtinghe hoe hem een vorst in sijn regeeringhe draghen ende aen-stellen sal*, 103n
- Nicole, Pierre, 80
- Nieuw Fransch woordenboek*, 331, 332
- Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis*, 366
- Nieuw woordenboek der Nederlantsche en Latynsche tale*, 327
- Nieuw woorden-boek der regten*, 't, 34-37, 34n, 35n, 92, 131, 379
- Nieuwe Hoornse speel-werck*, *Het*, 84n
- Nieuwe verhandeling van de welgemanierdheid*, 74, 75, 101
- Nieuweboer, E.C.J., 372
- Nil volentibus arduum: documenten en bronnen*, 154n
- Noot, Thomas van der, 105n
- Notarius publicus*, 108, 301n, 324
- Nouveau traité de la civilité*, 74, 75, 101
- Nouvelle methode pour apprendre la langue Italienne*, *La*, 78n
- Novum dictionarium Belgico-Latinum*, 366, 366n
- Oey-de Vita, E., 24n, 49n, 96
- Offenberg, A.K., 54n, 95n, 100n, 129n
- Officia Ciceronis*, 107
- Oldenbarnevelt, Johan van, 136n
- Oldenborgh, P. van, 313
- Onder de Linden, Gerard, 345
- Onder de Linden, Weduwe van Gerard, 82, 101, 154n
- Oenschult of zamenspraak tusschen de geesten van imandt en niemandt*, *De*, 37n
- Ontleeding des menschelycken lichaems*, 297
- Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*, 15, 16, 18, 97, 297
- Ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840*, *De*, 370, 373
- Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, *De*, 363
- Oortmans, Maria, 38, 40, 68
- Opera posthuma*, 51, 52, 100
- Origines Antwerpianae*, 278
- Oudaen, Joachim, 327
- Oudemans sr., A.C., 357, 358, 358n
- Oudin, Cesar, 78n
- P.C. Hoofd. Werken**, 134
- Palm, J.H. van der, 352
- Pama, C., 127n, 316n
- Panneel, J., 137
- Papenbroek, Gerard van, 83
- Papenbroek, Philips van, 83
- Pars, Adriaan, 98n, 145, 348
- Passions de l'ame*, *Les*, 74
- Peeters, L., 298n
- Peetersen, Weduwe van Henric, 419n
- Pefroen met 'et schaapshoofd*, 68
- Pellison-Fontanier, P., 72
- Pels, Andries, 41n, 45, 45n, 65-67, 70-73, 76n, 82-86, 91, 101, 210, 226
- Peters, Albert, 58
- Petri Rami Meetkonst' in XXVII boecken vervat*, 137, 300
- Petrus Montanus' Spreekonst nader besproken*, 373
- Peys, Adriaen, 77
- Philippa, M., 277n, 279n
- Philosophia S. Scripturae interpres*, 31, 36n, 37, 40n, 50, 52-55, 54n, 92, 95, 96, 129, 165, 211n, 350, 354, 355, 374, 398, 398n, 399n, 400, 400n, 435
- Philosophie d'uytleghster der H. Schrifture*, *De*, 52, 53, 55, 96, 165, 211, 374, 398, 399, 399n, 400n
- Philosophie interprète de l'écriture sainte*, *La*, 13, 96
- Phoonsen, Johannes, 49n, 390, 398
- Piemont, Martina, 66
- Pietersz, Jac., 136, 299n
- Pijnenburg, W.J.J., 278
- Plantijn, C., 104, 148, 156, 218n, 302, 352
- Plato, 150
- Plemp, Vopiscus Fortunatus, 135, 136, 136n, 139, 289-291, 297, 319, 320, 322, 323
- Pluimer, Johan, 85-87, 85n, 88n
- Poel, Jacob van der, 56-58, 56n
- Poetica*, 21n
- Pomey, François, 366, 366n
- Poolsum, Jakob van, 328
- Posthumus, J., 326
- Postma, H., 23n
- Practique des notarischaps*, 303, 324, 325, 418, 424
- Practisyns woordenboekje*, 313, 313n
- Praevostius, B., 103, 103n
- Prinsen J.Lzn., J., 363
- Proeve van taal- en dichtkunde*, 346, 346n, 348
- Quintilianus, 399
- R. Ansluos poëzy**, 144
- Racine, J., 74, 101
- Radt van avondtuuren*, 15, 16, 18, 24, 90, 96, 97, 105, 127, 392
- Ramée, Pierre la, 18, 136, 137, 137n, 139, 142, 288-291, 300, 300n, 319, 320, 322, 323, 393
- Ramus, Petrus. Zie Ramée, Pierre la
- Rank, Dirk, 96
- Ratelband, Erven van J., 311
- Ratelband, Jeronimus, 310, 311, 316, 322, 328, 329, 332, 341
- Ratelband, Johannes, 311
- Ratelband, Maria, 311
- Ravestein, Johannes van, 25, 40, 40n, 48n, 95, 325n, 393
- Ravestein, Nikolaas van, 389n
- Rechtseleerd handwoordenboek*, 366, 370
- Recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus*, *De*, 108n
- Redenkavelingskonst*, 137
- Rederijck-kunst / in rijm opt kortst vervat*, 16n, 298, 428
- Regtveerdighe sifte*, 318n
- Reinsma Rzn, R., 369
- Reise nach dem gelobten Lande*, 331

- Reize van Jonas Korte naar Palestina, Egypte, Phenicie, Syrie, Mesopotamie en Cyprus*, 331
Relation contenant l'histoire de l'Académie française, 72
 Rembrandt, 317n
Renati des Cartes principiorum philosophiae (...)
more geometrico demonstratae, 50, 92, 100
Renatus des Cartes beginzelen der wysbegeerte, 50, 100
 Repke, Frederik, 312
 Rey-Debove, J., 10n
 Reynersz, Folger, 12
 Reyniers, Gillis, 11, 12
Rhetorica dye edele const van welseghene, 419
Rhetoricaal glossarium, 368
 Richelieu, 72n
 Ridder, B. de, 11n
 Rieuwertsz jr., Jan, 52
 Rieuwertsz, Jan, 14, 29, 39, 49-51, 53, 54, 95, 96
 100, 115, 127-129, 128n, 133, 137n, 155
Rijmkroniek, 321
 Rivecourt, W. de, 355
 Roch, Trijntje Claes, 37n
Rodogune, 63
 Roemer, J.F., 78n
 Rogge, H.C., 103n, 359
 Rogge, IJ., 103n, 129n
Roomsch Hollandsch recht, 310, 314
 Rooseboom, H., 369
 Rotrou, Jean de, 75
Ruygh-bewerp van de redenkaveling, 16n, 137,
 297, 298, 390n, 397n, 428
 Ruysch, Fr., 83
 Ryk, F., 30
Saakes, A.B., 314n
 Saluste, G. de, 397n
 Salverda de Grave, J.J., 36, 112, 151n, 195, 307,
 308, 361, 362, 367, 368, 378, 422n
 Sanders, E., 358n
Sardanapalus, 67
 Sassen, F., 31, 48n, 49n, 53n
 Sbarra, F., 66
 Scaliger, Josef, 328
 Scaliger, Julius Caesar, 21n
 Schaik, C.J.J. van, 348n
Schakinge van Judith, dochter van Keyzer Otto III,
 56n
Schat der Duytsscher talen, Den, 105, 107, 112,
 113, 142, 148, 228, 288, 301, 371, 393,
 421-423
 Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 97n
Schets eener geschiedenis der Nederlandsche
letterkunde, 354
 Schipper, Weduwe van J.J., 33
 Schmidt, J.J., 312
 Schneider, J.H., 313
 Schneiders, P., 141n
Scholae Italica, 78n
Scholastiek lexicon, 364, 365, 375
Schoolordre, 15, 151, 151n
 Schuere, Jaques vander, 129n
 Schuller, George Hermann, 51, 52
 Schwartz, G., 317n
 Scriverius, 321n
 Selm, B. van, 98n, 104, 109n, 128n, 129n, 130n,
 132n, 134n, 141n, 156n
 Seneca, 63
 Senguerdt, Arnoudt, 19, 19n, 29, 31, 90
 Sermon, H., 359, 360
 Serrure, C.P., 107, 301, 301n, 355
 Sewel, W., 312, 346, 346n
 Siegenbeek, M., 148, 352, 353
 Sijs, N. van der, 111, 112, 116, 135n, 161n, 163,
 174n, 296n, 424n
 Silvius, P.J. Austro, 137
Sinopsis logica, 432
 Sluiter, Pieter, 317
 Smit, Borrit Jansz, 128
 Snellaert, F.A., 354
 Snellius, W.S., 137, 300
 Solms, Amalia van, 22
Sommighe aendachtighe ende leerachtighe
geestelijcke liedekens en psalmen Davids, 129n
 Sorgh, Abigael Elisabeth, 311
Spaanse Brabander, 292
 Spieghel, H.L., 135-137, 136n, 139, 140, 142,
 208, 225, 288-291, 293, 297, 298, 300, 319,
 320, 322, 353, 357, 393, 428
 Spillebout, Louwijs, 115
 Spinoza, Baruch de, 7, 14, 34, 36-38, 40n, 47-52,
 47n, 48n, 54, 54n, 55, 74, 91, 92, 94, 95, 100,
 129, 350, 363, 365, 367, 371, 435
Spinoza. Briefwisseling, 38n, 47n, 48n, 50n, 51n,
 54n, 371
Spinoza's Ethica from manuscript to print, 13, 376
Spookend weeuwte, Het, 76, 77n, 100n, 101,
 101n, 156
Spraakkonst, 297
Spreeckonst, De, 302, 372, 373
 Spyck, Van der, 51
 Staffard, Thomas, 136, 138, 139, 289-291, 298,
 319, 320, 322, 323
 Stafmaker Varlet, D., 86n
 Stallaert, K., 359
 Steehouder, M., 162n, 211n
 Steenbakkers, P., 13, 52n, 376
 Steenhoven, Hendrik, 85, 85n
 Sterck, J.F.M., 23n, 84n, 85n, 86n, 88n
 Sterkenburg, P.G.J. van, 123n, 180n, 371, 383n
 Stevin, Simon, 16, 18, 134-136, 134n, 139, 142,
 150, 161, 164, 166, 225, 288, 289, 291, 295,
 297-299, 302, 319, 320, 323, 362, 364, 393,
 418, 429-432
 Stockum jr., W.P. van, 32n, 40n, 49n, 129n,
 131n, 132n, 154n, 309n, 311n, 345
 Stoke, Melis, 320-322, 320n, 353
 Stoppelaar, Joannes de, 80, 83
Strydende leeuw, De, 129
 Swanenburgh, Willem, 141n
 Sylvius, F. de le Boë, 27, 31
Taal- en letteroefeningen, 8, 356, 359
Taalkundig magazijn, 353, 354
Tael- en dicht-kundige by-dragen, 349n, 350n, 352
Tafel. Van alle de kunst-woorden der rechts-
gheleertheydt, 424, 426, 427
 Tak, W.G. van der, 362

- Tetraglotton*. Zie *Dictionarium tetraglotton*
Theologische werken, 129
Thesaurus Theutonicae linguae, 104, 108, 148, 191n, 295, 301n, 302
 Thijssen-Schoute, C.L., 27, 28, 31, 37, 39, 44n, 51, 54, 60, 73, 91, 138n, 367
 Thoms, Anne, 12
 Thuys, Jacques, 303, 324, 325, 325n, 360, 424n
Thyestes, 63
Tieranny van eigenbaat, 66
Tirannide del interesse, La, 66
Toetssteen op het Goudsche kronykje, 321
 Tollenaere, F. de, 371, 376, 378, 379n
 Toorn, M.C. van den, 226n, 373
Tractaat van avarijen, 310
Tractatus theologico-politicus, 40n, 54, 54n, 95, 95n
Treasoar der Duytsscher talen, Het, 105, 107, 118, 124, 301n, 421
 Tricht, H.W. van, 134n
Trijntje Cornelis, 375
 Trip, Anna Maria, 74, 101
 Troost, Johannes, 97, 389
 Trojel, Abraham, 345
Tweede alphabetische naamlyst van boeken, 313, 346
Tweevoudigh onderwijs van de hemelsche en aerdsche globen, 302
Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst, 16n, 107, 108, 136n, 144n, 148-150, 210, 293, 295, 298, 390n
 Uitenbogaert, Joannes, 331
Uytbreyding over de psalmen, 127n
Vaderlandsch museum, 107n, 301n, 355
Vaderlandsche letter-oefeningen, 314, 331, 334, 351
 Valkenier, Wouter, 74
 Vallan, Jacob, 32, 32n, 40, 41, 57, 58, 74
Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal, 308
Van de waerheyt der christlijke godts-dienst, 128
Van woordenlijst tot woordenboek, 371
 Vandenbossche, H., 35n, 36n, 37n
 Vanderheyden, J.F., 419n
 Vandevelde, A.J.J., 364
Verantwoordingh van de wettelijke regering van Hollant ende West-Vrieslant, 294
 Verbeeck, Jacob, 27
Verclaringe van diversche so Latijnsche als Fransoysche woorden ende termen/ die de practisiens daghelijcx ghebruycken, 324, 325, 424n
 Verdam, J., 358n
Verdeediging van de aangetoogene plaatsen uyt de Verloofde koningsbruidt, 63n, 75, 75n, 101, 101n
Verhaal van de Reformatie, 115n, 129
Verhandeling over de spieren, 297
Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap, 73n, 82, 101, 154, 154n, 239n
 Veris, Johanna. Zie Boom, Weduwe van Dirk
 Verkuyll, P.E.L., 164n
Verlaet uw eigen vergaederinge niet, 128
Verloofde koningsbruidt, 21, 25, 30, 55-57, 61-63, 63n, 67, 72, 75, 91, 96, 99, 146n, 350, 392, 402, 403, 406, 407
Vermaarde reizen, 128
Vermomde en naamlooze schrijvers, 359
Verouderde woorden bij Kiliaan, De, 361
Vershil tusschen Dr. B.v. Dortmont en Mr. A. Boeckelman, 37n
Verschueren. Groot geillustreerd woordenboek, 111, 171, 308
Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche academie voor taal- en letterkunde, 359
 Verwer, Adriaen Pietersz, 310
Verzameling van minnedichten, lof-, eer-, lijk-, en graf-dichten. Zie Leidse handschrift
 Vhoerback, Adriaen, 32
Vijftien predicatien, 128
 Vincent, Levinus, 68
 Vincent, Ysbrand, 68, 68n, 70, 73, 83
 Vinckel, Jacob, 128
 Visscher, Roemer, 140, 208, 290, 291, 300, 300n, 301, 319, 320, 322, 357
 Visscherus, J., 137
 Viverius, Jac., 137
 Vlooswijk, Joan van, 77, 77n, 101, 101n
 Vlooswijk, Kornelis van, 30
 Vlooswijk, Nikolaas van, 22, 22n, 98
 Vloten, J. van, 145
Vocubulare, 408n
Vocabularius, 419-421, 419n
 Voet, L., 157n
Volkomen woordenboek - A compleat dictionary, 312
 Vondel, Joost van den, 12n, 22, 22n, 23, 23n, 30n, 59n, 61n, 65, 67, 76, 76n, 97, 98, 115n, 134-136, 139, 140, 142, 156, 161, 206, 208, 209, 225, 288-291, 298, 300, 301, 305, 319, 320, 322, 327, 348, 349, 357, 359, 364, 393, 397n
Voorspel vertoond ter openinge van de Schouwburg, 85n
 Voort van der Kleij, J.J. van der, 8, 371
 Vooy, C.G.N. de, 206, 208, 210, 275, 275n, 325n, 363-367, 366n, 371
Vorstelike bouckhouding op de Italiaensche wyse, 166
 Vorstius, Adolphus, 28
 Vos, Jan, 23, 23n, 41n, 55-58, 56n, 59n, 61, 63, 63n, 74, 75, 91, 113
 Vos, Maria, 56
 Vos-kuyll, Dirck Pietersz, 136, 299n
 Vossius, Gerardus Joannes, 14-16, 296, 399, 399n, 400
 Vrankrijker, A.C.J. de, 43
Vraye introduction à la langue Française, 33
 Vries, Cornelis de, 56, 56n
 Vries, J. de, 376
 Vries, Katarina de, 49n
 Vries, M. de, 275, 358
 Vries, Simon Joosten de, 49-51

- Waarachtige verryzenis Jesu Christi (...) tegen B. de Spinoza (...) Benevens een naukeurige levens-beschryving, van dezen beruchten wysgeer, De**, 51n
 Waelpot, Jan Pietersz, 324
 Wagenaar, J., 14
 Wal, M.J. van der, 210, 292n, 377, 377n, 378, 414n
 Walaeus, Joh., 138, 298
 Walch, J.L., 366
 Water, Willem vande, 328
 Watering, Lucas, 83
 Weber, G.J.M., 97, 97n
Weeghconst. Zie De beghinselen der weeghconst
 Weert, J.O. v.d., 49n
 Wees, Abraham de, 156
 Wees, Weduwe van Abr. I. de, 128
Wegwijs in woordenboeken, 371
 Weijnen, A., 122n, 125
 Weiland, P., 148, 312, 313, 351, 352, 354-356, 360, 361, 367, 384, 384n
Welvaren der stad Leyden, Het, 324
 Wendelinus, M.F., 16, 90, 91, 95, 163, 177, 297, 393
 Werve, Jan van den, 105, 107, 107n, 112, 113, 118, 124, 142, 148, 218, 218n, 228, 289, 291, 295, 301, 323, 355, 355n, 360, 371, 393, 418, 419, 421-423, 432
 Westerbaen, J., 23
 Wetstein, G., 317
 Wetstein, R., 317
 Wijgers, Aechgie, 129
 Willemsens, Weduwe van Joris, 33
 Winkel, J. te, 66, 71, 75n, 85n, 363
 Winkel, Marieke de, 317n
Winkler Prins, 104n, 373
Wisconstige gedachtenissen, 299
 Witsen Geysbeek, P.G., 352
 Witsen, Nicolaus, 32, 33
 Witt, Jan of Johan de, 54, 131, 324
 Wolf, C. de, 35n, 49n, 66n, 103n, 129n, 130n, 131n, 132n, 309n, 311n, 314n, 332n
 Wolfgangh, Abraham, 32, 33, 40, 78, 78n, 91, 97, 154
 Woons, C., 137
Woord-boeck, waer in alle de kunst-woorden des notarischaps, mitsgaders andere vreemde, soo Latijnsche als Fransche woorden werden verduytscht, 108, 301n, 303, 324, 325, 325n, 424-426, 424n
Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch, 359
Woordenboek, 325, 325n
 Worp, J.A., 55n, 84n, 85, 86n
Wörterbuch der deutschen Sprache, 365
 Woudstra, E., 162n, 211n
 Woudt, Jan Cornelisz van 't, 141n
 Wybrands, C.N., 16n, 30n, 56n, 57n, 65n, 83n, 84n, 85n, 87n, 96
 Wynantsz, Alida, 70
 Wynantsz, Denys, 65, 69, 70, 83
 Ypeij, A., 350, 352n
Ystroom, 67
 Yver, Anne, 68
Zangh-bloemzel, 292
 Zaunshlifer, Ottho, 137, 138
Zedig en dichtlievend onderzoek op Aran en Titus, 41n
 Zedler, J.H., 136n, 299n
Zeeregten en advysen, 310
 Zondervan, H., 202n, 247n, 267n
 Zwingli, Ulrich, 16

Register 2 Trefwoorden uit de Woorden-Schat

In dit register zijn alle ingangen bijeengebracht die in deze studie zijn overgenomen uit enige druk van de Woorden-Schat.

Samentrekkingen binnen de ingangen zijn stilzwijgend opgelost. Als het tweede woord van een ingang met een hoofdletter begint, duidt dit over het algemeen op een sublemma.

Varianten van een trefwoord zijn gehandhaafd en op hun eigen alfabetische plaats ingevoegd. Ook foutieve lemmata zijn ongewijzigd opgenomen.

Indien niet duidelijk was in welke druk van de Woorden-Schat een bepaalde ingang thuishoorde, zoals soms in de Waarderingsgeschiedenis het geval was, dan kreeg die ingang de spelling van 1805.

Onder de ingangen kunnen zich enkele sublemma's bevinden uit het derde deel van 1669.

- A**, 213
 Aafsch, 400
 Aafschelijk, 213
 Aakse, 211, 213
 Aal, 213, 215
 Aalduitsch, 273
 Aaleinde, 273
 Aaloudheid, 213
 Aaloudt, 273
 Aalweete, 216
 Aalwitte, 216
 Aamaghtigh, 270
 Aanbaaren, 213
 Aanbergh, 271
 Aanblik, 272
 Aane, 212
 Aanheere, 212
 Aanhörn, 270, 275
 Aanmaal, 274
 Aantaal, 213
 Aantaalen, 213
 Aanvrouwe, 212
 Aardisse, 271
 Aarenen, 211, 213
 Aarkel, 281
 Aarzelmaandt, 277, 282
 Aate, 212
 Aaterling, 212, 216
 Aatmaal, 213
 Aatschaare, 213
 Ab altera statione, 200, 202
 Ab intestato, 230, 243
 Abactor, 200
 Abaliënatie, 116
 Abaliëneren, 174
 Abamita, 161, 167
 Abandon, 237
 Abandonneren, 250
 Abannatio, 188
 Abavi, 225
 Abavunculus, 161, 167, 229
 Abba, 200
 Abbas, 241
 Abbatissa, 190, 192
 Abbregeren, 194
 Abbrevatie, 169
 Abbrevature, 169
 Abdisse, 192
 Abdomen, 254
 Abductie, 171
 Abductio, 171, 225
 Aberratie, 234
 Aberreren, 170
 Abies, 202
 Abiga, 265
 Abigeatus, 253
 Abigere, 265
 Abigeus, 186
 Abitus, 173
 Abitus Maris, 173
 Abitus Solis, 173
 Abjudicatie, 175, 360
 Abjunctie, 174
 Abjungeren, 174
 Ablactatie, 174
 Ablacteren, 175, 234
 Ablativus, 164
 Abluëren, 174, 234
 Abmitteren, 167
 Abnegeren, 116
 Abnepos, 200, 264
 Abnepotes, 169, 200
 Abneptes, 169, 200
 Abneptis, 200
 Abnormis, 168
 Aboleren, 250
 Abólghē, 271
 Abólghigh, 216
 Abolitie, 234
 Abolitie-brieven, 163
 Abomineren, 175
 Abord, 194, 259
 Aborsie, 175
 Abortie, 194, 196
 Abortiëren, 236
 Abortif, 167, 249
 Aboucheren, 183
 Abraderen, 175, 234
 Abrasie, 235
 Abrenuntieren, 183
 Abrumperen, 174
 Abscessie, 235
 Abscessus, 186
 Abscinderen, 234
 Absconderen, 195
 Absconsie, 195, 258
 Absenteren, 110, 260
 Absimilis, 173
 Absinthium, 190
 Absinthium Angustifolium, 190
 Absinthium Marinum, 190
 Absinthium Ponticum, 190
 Absinthium Romanum, 190
 Absinthium Santonicum, 190
 Absinthium Seriphium, 190
 Absis, 229
 Absolut, 116, 199
 Absolutelijk, 174
 Absolutio, 202
 Absolutio Instantiae, 266
 Absolutum, 182
 Absolutus, 199, 202
 Abstentio, 188
 Abstentus, 201, 268
 Abstersif, 260
 Abstinencia, 186
 Abstinentie, 186
 Abstractio, 365
 Abstractio Negationis, 246
 Abstractio Negativa, 246
 Abstractio Privativa, 246
 Abstractio Rationis, 246
 Abstractus Per existentiam, 244
 Absurd, 170
 Absurdum, 170, 268
 Abundantie, 237
 Abusif, 196, 197
 Abusivè, 190
 Abusivelijk, 194, 196, 197
 Academia, 239
 Academie, 399
 Acanthium, 202
 Accableren, 238
 Acceleratie, 234
 Accent, 239
 Accentus Acutus, 168
 Accentus Circumflexus, 168
 Accentus Gravis, 168
 Acceptant, 249
 Accepteren, 260
 Acceptilatie, 112
 Acceptilatio, 188
 Acceptio Accidentalibus, 246
 Acceptio Non praecisa, 244
 Accerseren, 113
 Accesneur, 184, 250
 Accessus maris, 192
 Accidens, 365
 Accidens Negativum, 246
 Accidens Ultimae actualitatis, 244
 Accidentalibus, 182
 Accidentarius, 182
 Accidenteel, 183
 Accijs, 234, 239
 Accijsener, 174, 239
 Acciperen, 167
 Accipitrina, 202, 263
 Accolladeren, 194, 196, 258
 Accomberen, 184
 Accommodabiliteit, 250
 Accommoderen, 236
 Accomplissement, 174
 Accord, 230
 Accordabel, 195
 Accorderen, 249
 Accoutrement, 174
 Accrementum, 181
 Accrementum Essentialis, 181
 Accrementum Negativa, 181
 Accrementum Notum, 181
 Accrementum Participata, 181
 Accrementum Positiva, 181
 Accrementum Verum, 181
 Accrescentie, 195, 197
 Accresceren, 195
 Accretie, 195, 197
 Accretio, 178
 Accumberen, 170
 Accumulativè, 203
 Accusateur, 194, 195
 Accusatie, 113, 195
 Accusatio Internecini, 262, 266
 Accusativus, 164, 171
 Acedia, 180, 241
 Acer, 203
 Acer Major, 203
 Acer Minor, 203
 Acerbe, 195
 Acerberen, 195, 259
 Acetabulum, 178, 201, 267
 Acetosa, 187
 Acetum mulsum, 203, 264
 Achimilla, 187
 Achores, 200
 Achte, 270
 Acmaticus, 200, 265, 268
 Acme, 264
 Acoluthus, 179, 242
 Acopum, 201, 265
 Acquiësceren, 236
 Acquisiteur, 196
 Acrimonia, 225
 Acroamaticus, 161, 171
 Acrochordon, 254
 Acrologia, 227
 Acromion, 180

- Acromphalon, 200, 263
 Acronychus, 171
 Acta, 202, 401
 Acte, 122, 230
 Acte Notariaal, 166, 168, 230
 Acteur, 200
 Actie, 123
 Actif, 114
 Actio, 200, 365
 Actio Accidental, 246
 Actio Acta, 246
 Actio Ad falcidiam, 266
 Actio Ad trebellianicam, 262
 Actio Ambulatoria, 255
 Actio Arbitraria, 255
 Actio Centumviralis, 255
 Actio Chirographaria, 255
 Actio Civilis, 255
 Actio Confessoria, 255
 Actio Contraria, 255
 Actio De communi dividendo, 266
 Actio De in rem verso, 266
 Actio De paraphernis, 266
 Actio Decreti, 266
 Actio Ex stipulatu, 266
 Actio In rem, 255
 Actio Juris jurandi, 255
 Actio Pro socio, 255
 Actio Reflexa, 246
 Actio Uniformiter difformis, 246
 Acciones, 113
 Activiteit, 249
 Activus, 181
 Actor, 242
 Actrice, 194, 200, 259
 Actrix, 200, 201, 268
 Actualis, 178, 181
 Actualitas, 178
 Actuate, 178, 180
 Actuosus, 181
 Actus, 252
 Actus Accidental, 246
 Actus Cosecrationis, 244
 Actus Entitativus, 246
 Actus Examinis, 244
 Actus Extraneus, 263
 Actus Forensis, 252
 Actus Informans, 246
 Actus Negativus, 246
 Actus Ordinationis, 244
 Actus Positivus, 246
 Actus Privatus, 252
 Actus Publicus, 252
 Acuëren, 119
 Acutangulus, 168
 Acutella, 202
 Ad extra, 178
 Ad intra, 178, 243
 Adagium, 115, 173
 Addictie, 195, 260
 Additamenta, 202
 Additamentum, 254
 Additionalis, 190
 Adebaar, 213
 Adelbroeder, 212
 Ademptie, 195, 196
 Adeps, 182
 Adequaar, 175
 Adequeren, 235
 Adessentia, 182
 Adfrigeren, 176, 235
 Adgrediëren, 234
 Adgresseur, 196, 259
 Adhaerentia, 182
 Adhaesive, 182
 Adhaesivus, 203
 Adherent, 174, 175
 Adherenten, 174
 Adherentie, 175, 234, 235
 Adhibitie, 120
 Adhorteur, 175
 Adi, 225, 229, 375
 Adiabrochia, 187
 Adiametri, 226
 Adiantum, 190
 Adiapneustia, 187, 253
 Adiastasia, 242
 Adiëren, 119
 Adimpletie, 175
 Adiposus, 203
 Adipsia, 253
 Aditie, 195, 259, 260
 Aditio, 190
 Adjacentia, 230
 Adjectif, 164
 Adjectivus, 268
 Adjicialis, 190
 Adjouteren, 258
 Adjudicialis, 203
 Adjunctum, 198
 Adjunctum Absolutum, 198
 Adjunctum Commune, 198
 Adjunctum Contingens, 198
 Adjunctum Externum, 198
 Adjunctum Inseparabile, 198
 Adjunctum Internum, 198
 Adjunctum Limitatum, 198
 Adjunctum Minus principale, 198
 Adjunctum Necessarium, 198
 Adjunctum Principale, 198
 Adjunctum Proprium, 198
 Adjunctum Separabile, 198
 Adjungeren, 195
 Adjuratie, 175
 Adjuteur, 194
 Adjutorium, 253
 Adminicul, 195, 261
 Adminiculatie, 261
 Adminiculeren, 261
 Administrateur, 174
 Administratie, 259
 Administreren, 122
 Admiraal, 235
 Admiraalschap, 194
 Admiraliteit, 175
 Admirationis Signum, 165
 Admixtie, 175
 Admoniteur, 234
 Admotie, 235
 Adnavigatie, 175
 Adoleren, 120
 Adoptatie, 195, 197
 Adoptatitius, 268
 Adoptatus, 200, 268
 Adopteren, 123
 Adoptie, 123, 197, 234
 Adoptitius, 200, 268
 Adoptivus, 200, 268
 Ador, 173
 Adorateur, 194
 Adpromissor, 188
 Adquireren, 195
 Adquisiteur, 195
 Adquisitie, 195
 Adrogatio, 202
 Adrogator, 268
 Adscriptitius, 253
 Adsector, 201, 202
 Adsignificans, 178
 Adsimuleren, 175
 Adsoneren, 249
 Adstipulativé, 179
 Adstrictie, 196
 Adstrictoria Medicamenta, 165
 Adstringent, 184, 185, 248
 Adstringeren, 184, 249
 Adstrueren, 229
 Adulateur, 167
 Adulteren, 236
 Adumbreren, 235
 Adunie, 176
 Adunitie, 176
 Adventitius, 181
 Adverbium, 164, 224
 Advers, 237
 Adversa, 190
 Adversalia, 173
 Adversaria, 173
 Adversarie, 171
 Adversarius, 171
 Adversatie, 249
 Advertentie, 195
 Adviseren, 236
 Advocaat Fiscaal, 168, 292
 Advocatus Fiscis, 266
 Advoyement, 227
 Advoyeren, 250
 Aedificatoria, 263
 Aedilis cerealis, 264
 Aedilis Curulis, 263
 Aedituus, 188
 Aenigma, 167
 Aenobarbus, 263
 Aequabilis, 190
 Aequalis aetate, 179
 Aequalitas Negativa, 246
 Aequeren, 167, 229
 Aequiangulus, 164, 299
 Aequicrura, 164
 Aequidistans, 164
 Aequidistantia, 186, 253
 Aequilatatio, 242
 Aequilaterus, 164
 Aequilibris, 242
 Aequimultiplex, 226
 Aequinoctialis, 203
 Aequipage, 169
 Aequiparantia, 163, 171, 227
 Aequiparare, 180
 Aequiperen, 169
 Aequipollentia, 163
 Aequiterminus, 299
 Aequivalens, 190
 Aequivoca, 168
 Aequivocus, 181
 Aequivocus Casu, 181
 Aequivocus Consilio, 181

- Aera, 179
 Aera Ecclesiastica, 179
 Aera Mathematica, 179
 Aera Politica, 179
 Aerugo aeris, 190
 Aeternitas, 181
 Aeternitas Negativa, 246
 Aethemata, 180
 Afcirculen, 167, 169, 236
 Afconterfeyten, 169
 Afdeedighen, 213
 Afdienen, 213
 Affabilitas, 172
 Affabiliteit, 172
 Affaire, 166, 167, 169
 Affameren, 169
 Affectaat, 169, 173
 Affecteren, 169, 229, 237
 Affectio, 374
 Affectio coeliaca, 265, 376
 Affectio Hypochondriaca, 376
 Affectio Hysterica, 263, 376
 Affectueux, 194
 Affirmatie, 163, 172
 Affirmatio, 172
 Affirmativus, 247
 Afrigeren, 176
 Affuit, 195, 196, 258
 Affunderen, 234
 Afghefølterdt, 212
 Afluiksel, 213
 Afreedenen, 273
 Aftronk, 216, 271
 Aftronken, 215
 Agalactia, 190
 Aggher, 215
 Aggregatum, 243
 Aggressie, 248
 Aghetucht, 212, 215
 Agitatie, 120
 Agma, 253
 Agnatus, 262
 Agnus Dei, 165, 230
 Agonia, 187, 256
 Agonisatie, 196
 Agonothesia, 187
 Agonotheta, 253
 Agraphus, 241
 Agresta, 187
 Agriculture, 119
 Agrifolium, 252
 Agriocastanum, 256
 Agrypnia, 187
 Ahórn, 212, 270, 275, 215
 Aisement, 168, 225, 226
 Aitiologia, 165
 Akeligheidt, 213
 Akkerziek, 212
 Akkerziekte, 277
 Alalia, 187
 Alarm, 166
 Alarmist, 382
 Albergaria, 190
 Alchimilla, 186
 Alchimystry, 195, 197
 Alchymie, 176, 234
 Alchymist, 249
 Alcohol, 187
 Alembicus, 189
 Alf, 212
 Alferes, 166
 Algebráicus, 200
 Alica, 189
 Alidada, 382
 Alienabel, 196
 Alietas Determinabilis, 244
 Alietas Determinativi, 244
 Alietas Disparationis, 244
 Alietas Indeterminationis, 244
 Alimentatie, 170
 Alimenteren, 183, 184, 249
 Alipasma, 201
 Alipta, 265
 Aliquantus, 179
 Aliquotus, 179
 Alkekengi, 189
 Alkemeye, 176
 Allantoides, 178
 Alleë, 174
 Allegoria, 163
 Allegorice, 226
 Allegorie, 175
 Allegueren, 261
 Alleluia, 256
 Allermalk, 214, 273
 Allez, 167
 Alliaria, 265
 Alligeren, 235, 237
 Allii caput, 203, 265
 Allodiale-goederen, 116
 Allongatie, 194
 Allons, 167
 Alloy, 170
 Alluderen, 122
 Allusie, 249
 Alluvie, 120
 Almanak, 259
 Almeyboom, 216
 Almeye, 216
 Almucantharath, 164, 302
 Almuis, 216, 284
 Almutse, 216, 270, 284
 Alopecia, 264
 Alruine, 213, 275
 Alrune, 275
 Alsene, 211
 Altereren, 236
 Altern, 171
 Alternatif, 185, 250
 Alterneren, 120
 Alternus, 171
 Altus, 119
 Alve, 214, 277
 Alven, 270
 Alveus, 224
 Alvi Coeliacus, 266
 Alvi Criticus, 266
 Alvi Lientericus, 266
 Alvinne, 272
 Amabel, 250
 Amaght, 214
 Amaghtigh, 270
 Amalgama, 200, 265, 382
 Amalgamatio, 189, 255
 Amantilla, 187, 191
 Amaracus, 205
 Amaranthus, 256
 Amateur, 119
 Ambacht, 214, 283
 Ambassaadtschap, 174
 Ambidexter, 200
 Ambiëren, 122
 Ambiguitas Orationis, 244
 Ambiguitas Rerum, 244
 Ambiguitas Vocis, 244
 Ambiguiteit, 235
 Ambiguiteyt, 249
 Amblyophia, 163, 165
 Amblyopia, 253
 Ambubaja, 167
 Ameer, 270
 Ameide, 216
 Amer, 213
 Amering, 213, 357
 Ametria, 247
 Amiabiliteit, 194
 Amice, 176
 Amict, 176, 230
 Amissie, 176
 Amitini, 242
 Amman, 212, 400
 Ammanschap, 213
 Ammare, 213
 Ammaris, 213
 Amme, 271
 Ammen, 214, 282
 Ammunitie, 123
 Amnestia, 187
 Amnios, 243
 Amoliëren, 122
 Amortificatie, 175, 237
 Amortiseren, 166
 Amoy, 167
 Amphibolia, 374
 Amphibologia, 374
 Amphibologie, 114
 Amphidaeum, 200, 268
 Amphiscij, 164, 302
 Amphitheättrum, 123
 Amphoteroplion, 256
 Ample, 170
 Amplificatie, 234
 Amplificeren, 119, 120
 Ampt, 273, 283
 Amputatie, 175
 Amputeren, 170
 Amuletum, 265
 Amusus, 166, 229, 231
 Amutse, 216, 270
 Amye, 176
 Anabrochismus, 200
 Anacatharsis, 264
 Anachoreta, 190, 252
 Anacoïnosis, 171
 Anacollema, 201
 Anagallis Aquatica, 254
 Anagoge, 253
 Anagogicus, 231
 Anagramma, 115
 Anakephaliosis, 162, 163, 171, 255
 Analogatus, 241, 242
 Analogistae, 188, 190, 255
 Analogistica, 179, 242
 Anaphora, 227
 Anasarca, 253
 Anastoicheiosis, 189, 253
 Anathymiasis, 256
 Anaticus, 264
 Anatocismus, 202

- Anatomia, 245
 Anchyloblepharum, 253
 Ancylosis, 268
 Androgynus, 264
 Anemia, 253
 Anemone, 201
 Anethum Tortuosum, 263
 Aneurisma, 247
 Angelographia, 179
 Angelus, 165, 225
 Angier, 277
 Angina lini, 191
 Angina, 165, 242, 243
 Angulus, 231
 Angulus Decussationis, 255
 Angulus Obtusus, 231
 Angust, 234
 Angustifolius, 201
 Animadverventie, 235
 Animadverteren, 238
 Animalis, 178, 242
 Animasticè, 190
 Animatus, 178
 Annecteren, 119, 235
 Annectie, 235
 Annone, 259
 Anobmia, 192
 Anodmia, 192
 Anodynus, 263
 Anomia, 180
 Anonymus, 383
 Anorexia, 187, 253
 Antaeci, 164
 Antecesseur, 235
 Antecessie, 235
 Antedateren, 123
 Antemurale, 166
 Antepenultimus, 162
 Anthemis, 201
 Anthemis, 264
 Anthera, 264
 Anthrax, 253
 Anthropographia, 182
 Anthropologia, 182
 Anthropomorphitae, 180
 Anthropopathoos, 242
 Anthropophagia, 180
 Antichresis, 262, 265
 Anticipantie, 382
 Anticipatie, 382
 Anticopa, 166
 Antidateren, 123, 260, 261
 Antidicus, 180, 242
 Antiferna, 253
 Antigraphaeus, 188
 Antimeria, 243, 247
 Antinomia, 180
 Antipathia, 241
 Antipherna, 264
 Antiphrosis, 227, 268
 Antiptosis, 247
 Antiqueren, 229
 Antiquiteyt, 125
 Antitragus auris, 180
 Apart, 250
 Apert, 196
 Aphthe, 225
 Apis Indica, 162, 230
 Apocalypsis, 165
 Apochryph, 235
 Apocrisarius, 188
 Apocrusticus, 265
 Apodemica, 224
 Apologistica, 242
 Apologus, 231
 Apoplecticus, 265
 Apoplexia, 186
 Apoplexie, 186
 Apopsychia, 254
 Aposioposis, 163
 Apositia, 255
 Apospasma, 254
 Apostel, 175, 260
 Aposteme, 119
 Apostolus, 229
 Apoteek, 234
 Apoteeker, 234
 Apotelesma, 243
 Apotychia, 254
 Apozeme, 163, 258
 Appareil, 170
 Apparent, 120, 237
 Apparentiae Caelestes, 168, 230
 Apparitura, 201
 Appast, 229
 Appel, 170
 Appellant, 184
 Appellatie, 292
 Appelleren, 250
 Appendicula Vermiformis, 247
 Appensement, 229
 Appeteren, 236
 Appetitivus, 190
 Appetitus Caninus, 263
 Appetitus Concupiscibilis, 246
 Appreciëren, 170
 Apprehensio Intellectiva, 246
 Approbatie, 238
 Approberen, 122, 260
 Approche, 114, 249
 Appropinquantie, 235
 Appropinqueren, 235
 Appuy, 170
 Appuyeren, 234
 Apteek, 175
 Apteker, 170
 Aptitude, 234
 Apyrexia, 187
 Aqua vitae, 191
 Aquifolia, 204
 Aquilenta, 204
 Aracus, 255
 Arbitr, 170, 171, 205
 Arbitraal, 112, 120
 Arbitrarius, 200
 Arbor Iudae, 201
 Arbitrale uitspraak, 184
 Arca foederis, 179, 243
 Arcarius, 256
 Archaismus, 179
 Archetypus, 226
 Archicapellanus, 188
 Archidiaconus, 253
 Archididascalus, 167
 Archiepiscopus, 179
 Archier Te Paerde, 225
 Archignbernus, 192
 Archimagister, 179
 Archiphilosophus, 179
 Architectura, 112
 Architrave, 194
 Archiven, 185
 Arcitenens, 229
 Arcium, 253
 Arctè, 194
 Arcus complementi, 179, 243
 Arcus Incidentiae, 255
 Ardeur, 174, 234
 Area, 200, 204, 262
 Areola papillaris, 182, 243
 Aretologia, 179
 Argentarius, 189, 264
 Arguatie, 116
 Arguëren, 116
 Argument, 114, 116
 Argumentatie, 183
 Argumentativus, 202, 264
 Argumentum A primo ortum, 246
 Argurologus, 189
 Aries, 229
 Aristocratie, 356
 Aristocratice, 242
 Aristocraticus, 356
 Aristocratie, 112, 116, 123
 Arithmetica, 116, 256, 377
 Arithmologia, 179
 Arma Defensionis, 225
 Arma Offensionis, 225
 Armade, 112
 Armamentarium, 191
 Armaris, 175
 Armarium, 191
 Armature, 174
 Armborst, 212
 Armzaligh, 213
 Arnmaandt, 277
 Arnoglossum, 187, 254
 Aromatiseren, 184, 250
 Arquatus, 204
 Arquebuseren, 184
 Arrangeren, 195
 Arre moedt, 284
 Arrement, 166, 250
 Arrementen, 249, 250
 Arresta bovis, 264
 Arrestant, 184
 Arresten, 236
 Arrha, 202
 Arrhabo, 241
 Arrogant, 120
 Arrogatio, 268
 Arrogator, 268
 Arrogeren, 251
 Ars Componendi, 168, 223, 255
 Ars Mechanica, 168, 223, 225
 Ars Ponderaria, 168, 223
 Arsenaal, 231
 Arst, 212
 Arteria, 170
 Arteria Gastrepiploica, 244
 Arteria Hypogastrica, 247
 Arteria Poplitaea, 247
 Arteria Pulmonalis, 263
 Arteria Spermatica, 247
 Arteria Subclavia, 244
 Arterie, 170
 Arteriotomia, 178, 242

- Arthriticus, 269
 Articuli fidei, 243
 Artillery-huis, 175
 Artillery-meester, 163
 Arts, 212
 Artykel, 185
 Arum, 254
 Ascarides, 252
 Ascensio in coelum, 179, 182, 243
 Asijl, 119
 Aspalathus, 187
 Aspect, 170
 Aspectus, 180
 Aspectus Planetarium, 180
 Aspergula, 192
 Aspergula Odorata, 192
 Asperula, 192
 Asperula Odorata, 192
 Asphyxia, 187
 Aspireren, 122
 Asplenium, 191
 Asprella, 188
 Assa faetida, 243
 Assaijeren, 185
 Assaijeur, 185
 Assaisonneren, 236
 Assassin, 196
 Assassinaat, 196
 Assay, 196
 Assurator, 202
 Assessoriaerae literae, 202, 264
 Assurieren, 185
 Assentatie, 259
 Assequutie, 170
 Asserateur, 175, 236
 Assersie, 123
 Asservatie, 185
 Asserveren, 185
 Asseseren, 185
 Assesneur, 185
 Assurantie, 185
 Assurateur, 185, 261
 Assurieren, 185
 Asseservatie, 185
 Assignereren, 249
 Assimilatie, 175
 Assimilatio, 202
 Assises, 170
 Assistent, 237
 Associatie, 236
 Associëren, 236
 Assumtie, 229
 Assurantie, 170
 Assurateur, 184
 Ast, 212, 274
 Aster atticus, 254
 Asterisma, 169
 Asterling, 275
 Astrict, 184, 185
 Astrictie, 184
 Astringent, 184, 185
 Astrologia, 242
 Astrologist, 235
 Astronomia, 245
 Astronomicus, 182, 264
 Astruëren, 225
 Asyilia, 188
 Asyllepsia, 253
 Asymptotus, 190
 Aterlingsch, 272
 Atheist, 120
 Atheologus, 242
 Atnepos, 264
 Atneptis, 264
 Atome, 261
 Atomus, 231
 Atrophia, 178, 243
 Atta, 269
 Attaché, 384
 Attempereren, 174
 Attempereren, 236
 Attent, 234
 Attentata, 202
 Attentif, 195
 Attestatie, 292
 Attestereren, 260
 Attingentia, 263
 Attributa, 167
 Attributionis, 182
 Attristeren, 196
 Au, 213, 214, 270
 Aubade, 170, 174
 Aubólghigh, 216
 Aubólghigh, 284
 Auctie, 260
 Auctio, 182, 188
 Auctio Per intus sumptionem, 182
 Auctio Per juxta positionem, 182
 Auctioneeren, 196
 Auctorisatio, 264
 Auctorisatus, 265
 Audi, 248
 Auditorium os, 201, 203
 Auditorius nervus, 264
 Auditus, 243
 Auquilibrium, 242
 Auricula Muris, 263
 Auriginosus, 204
 Auroor, 169
 Aurora, 169, 231
 Auscultatie, 175
 Ausculteren, 122
 Autentiseren, 238
 Authenticus, 242
 Auteur, 399
 Author latinae linguae, 182, 243
 Authoriseren, 259
 Authoriteyt, 292
 Autocheiros, 180
 Autographum, 255
 Automaton, 241
 Automatopoëtica, 242, 356
 Auwaerdigheid, 272, 277
 Auwaerdt, 270
 Auwe, 272
 Auweit, 281
 Auwijs, 213, 271
 Auwijzig, 217, 271
 Auwijzighe stemme, 272
 Aux, 256
 Avance, 231
 Avanceren, 261
 Avantageux, 194, 196
 Avantage, 261
 Avantgarde, 229
 Avarye, 235
 Aven, 213, 214, 271, 278
 Aver, 214
 Avergheloovich, 272, 281
 Averhandts, 213
 Averseren, 236
 Averwijs, 283
 Averwittigh, 213, 214
 Avespraak, 275, 277
 Avetronk, 216
 Avezaaghe, 274
 Avezaaghen, 213, 274
 Avijs, 237
 Aviseren, 196
 Avoceren, 197
 Avontuur, 197
 Avontuuren, 170, 197
 Avontuurier, 258
 Avoueren, 197
 Avous, 167
 Avoy, 197
 Avoyement, 197
 Avoyeren, 197
 Awaerdt, 213
 Aweeghigh, 272
 Aweet, 270
 Aweit, 270
 Awijs, 283
 Awyzigh, 214, 217
 Axillaris, 203
 Axillaris Arteria, 203
 Axillaris Vena, 203
 Axiomata, 167, 299
 Axiomaticus, 242
 Axis, 169, 231
 Axis Opticus, 266
Baake, 304
 Babbaardeken, 304
 Babbaardt, 304
 Bagagie, 116
 Baillu, 115
 Bak, 304
 Bald, 282
 Bancqueroutier, 375
 Barbier, 120
 Barer, 357
 Batorye, 114
 Beaanghenaamen, 400
 Beamelen, 354
 Bederve, 303
 Bederven, 303
 Bedrappen, 357
 Beghruist, 407
 Bekroozen, 403
 Belippen, 209
 Bemoeden, 303
 Benediceren, 115
 Benevolentiae, 182
 Benoodsen, 357
 Beschertsen, 407
 Besoigneren, 116
 Bestiaal, 110
 Bewacht, 209
 Bezwalken, 407
 Bibliotheque, 115
 Blame, 360
 Blameren, 120
 Boezemen, 208
 Boezemen, 357
 Bombarde, 114

- Borduuren, 360
 Botanica, 256
 Braaven, 351n,
 Braveren, 351n,
 Bresse, 114
 Brusque, 116
 Brutto, 375
 Buffet, 113, 360
Cabinet, 116
 Caduc, 110
 Cajoleren, 116
 Camperen, 114
 Canonijck, 115, 116
 Capabel, 110
 Capacitas, 356
 Capitaal, 375
 Capittel, 399
 Carbonade, 116
 Carmen, 115, 116
 Carquant, 116
 Carresse, 116
 Cartilago, 377
 Causa, 365
 Causa efficiens, 391
 Causa Proxima, 391
 Causa Remota, 391
 Cauterie, 113
 Cedent, 123
 Ceremonie, 349
 Ceroon, 114
 Character, 112
 Chartae Geographicae, 169
 Chirurgia, 267
 Chirurgica, 267
 Chirurgijn, 114
 Cholera, 114
 Chronologia, 256
 Chymia, 256
 Chymicus, 256
 Ciborie, 115
 Cicatrice, 114
 Circuit, 117
 Circumferentie, 117
 Citeren, 113
 Citteren, 280
 Civilis, 182
 Cognito, 365
 Cognito Quidditativa, 356
 Commun, 199
 Confederatie, 115
 Confusa, 182
 Consonans, 409
 Constellatie, 169
 Constellatio, 169, 356
 Contentement, 375
 Contingens, 199
 Contingent, 199
 Convooy-*gelt*, 116
 Corps de garde, 116
 Cronijck, 115
 Crucifix, 115
Dammeren, 116
 Dangereux, 116
 Datum, 116
 Deeluwbleek, 402
 Definitie, 382
 Definitio, 374
 Definitio perfecta, 382
 Dei, 182
 Deliëren, 117
 Democratie, 115
 Dependientia Aptitudinalis, 356
 Deposito, 375
 Derivativa, 409
 Desert, 119
 Desheriteren, 116
 Deshorteren, 116
 Designatie, 116
 Desisteren, 116
 Detentie, 110
 Diameter, 169
 Diameter Terrae, 169, 169n,
 231
 Dictionaris, 115, 370
 Dieling, 357
 Diluëren, 117
 Discipul, 377
 Dissimilitudo, 223
 Dissimilitudo Continua, 223
 Dissimilitudo Disjuncta, 223
 Distractie, 123
 Diviseren, 349
 Dogerslachtigheidt, 357
 Dogma, 399
 Domainen, 115
 Dorst, 400n
 Dorstigh, 400
Ecclésiastica, 182
 Ecclesiastijck, 116
 Ederen, 116
 Effort, 116
 Elegie, 115
 Element, 365
 Emblema, 115
 Embuscade, 112
 Emphiteusis, 113
 Energia, 177
 Enneagonalis, 177
 Enunciatio, 365
 Epigramma, 115
 Epitaphe, 116
 Equaliteyt, 114
 Equipage, 169
 Equiperen, 169
 Equivalent, 114
 Equivooc, 114
 Erbieden, 209
 Erinneren, 407
 Espargne, 117
 Esquinantie, 114
 Essay, 110
 Ethica, 245
 Evocatie, 369
 Exherederen, 113
 Exhiberen, 369
 Exorbitantie, 123
 Expireren, 114
 Extern, 199
 Extreem, 110
Fabel, 116
 Fabriek, 116
 Facil, 116
 Faculteit, 399
 Faculteren, 116
 Fantasme, 119
 Fantosme, 119
 Fatigue, 112
 Februarius, 112
 Fistel, 114
 Flanckering, 114
 Force, 110
 Forma, 365
 Fournieren, 117
 Fregat, 114
 Frustratie, 110
 Furneren, 117
Gabelle, 116
 Gabion, 114
 Gallioen, 114
 Galoperen, 110, 116
 Geometria, 245
 Geometrica, 182
 Ghelande, 379
 Ghelang, 379
 Ghemaal, 270
 Ghenaam, 349
 Ghestaafde eedt, 273
 Ghewoent, 380
 Ghewoudt, 400
 Ghezeete, 380
 Ghezelnede, 282
 Ghroon, 357
 Glorieux, 116
 Glorificatie, 365
 Glosse, 115
 Gouvernement, 110
 Gouverneur, 115
 Grammatica, 245, 377, 409
Habijl, 116
 Habiliteren, 116
 Habituaatie, 116
 Handveste, 280
 Heilighmaandt, 354
 Heraut, 110, 283
 Hereditteyt, 113
 Heritage, 110
 Herne, 283
 Heromijt, 115
 Herout, 283
 Hilariteyt, 110
 Hipocras, 114
 Hirne, 283
 Hoelduif, 357
 Hól over ból vallen, 272
 Hól, 280
 Hommage, 110
 Hoot, 353
 Hostie, 115
 Humble, 112
 Hydropsie, 114
Lactantie, 116
 lalours, 116
 Icht, 283
 Ichtwat, 283
 Ideen, 110, 176
 Idole, 116
 Ieghelwelk, 357
 Ignobel, 176
 Ignorantie, 116
 Illaberen, 116, 176
 Illegitime, 116
 Illusoir, 116
 Image, 116, 176
 Immanens, 182
 Immediatelijck, 124
 Immedicabel, 114
 Immuabel, 117
 Immutabel, 117
 Importuneren, 117
 Importuniteyt, 117

- Importuyn, 117
 Inadvertentie, 176
 Inboorlingersse, 357
 Incisie, 116
 Indictie, 124
 Indulgentia, 267
 Inexcusabel, 124
 Infect, 114
 Inferieur, 119
 Ingenieux, 112
 Inschelling, 357
 Inseparabel, 199
 Inseparabilis, 199
 Inventaris, 123
 Journaal, 115, 116, 119
 Iracundie, 176
 Irdom, 283
 Ironie, 116
 Irredom, 283
 Issue, 116
 Item, 116, 176
 Jubilee, 116
 Iurisconsulte, 117
 Iurist, 117
Jaceren, 169n, 176
 Javelijn, 176
 Jointure, 176
 Jubilee, 176
 Jurament, 176
 Juridicus, 256
 Jurisprudentia, 256
Kakappel, 357
 Kalwaal, 281
 Kamatery, 357
 Keefdom, 357
 Kerkghebaar, 215
 Kerkheer, 215
 Kerkpleghtigh, 208, 215
 Kinderzucht, 208
 Kitteldoof, 209
 Koiffe, 283
 Konde, 215
 Koningdom, 215
 Konkelen, 215
 Kruisghezant, 208
 Kuisschen, 400
Laaije, 284
 Laat, 283
 Labeur, 110
 Labyrint, 116
 Lamentatie, 110
 Lancet, 112
 Landtzaatinne, 208
 Lavoir, 110
 Lazo, 375
 Legende, 116
 Legitimatie, 113
 Lem, 357
 Lenis, 182
 Letterlijk, 211
 Levant, 110
 Liasseren, 116
 Liberaal, 116
 Libery, 112, 115
 Licent, 124
 Lieutenant, 115
 Limitatus, 199
 Limite, 110
 Litiscontesteren, 113
 Logica, 245
 Lorenhandeling, 357
 Lucrum, 112
 Lundelaar, 357
 Lung, 357
 Lustratie, 112
 Luxurieux, 112
Maaghdttoght, 271
 Maaghdtooghe, 213, 281
 Maaghsibbe, 216
 Maaghtaale, 216
 Maal, 214, 215, 270
 Maalboom, 274
 Maaleeren, 211, 214
 Maalen, 213, 273
 Maalerije, 216
 Maalgheldt, 213, 216
 Maalschat, 216, 271
 Maalstadt, 216, 270
 Maalsteede, 216, 270, 274
 Maaltote, 216, 361
 Maan, 282
 Maar, 213
 Maaren, 217
 Maarren, 217
 Maarschalk, 281
 Maaten, 213
 Machinatie, 120, 259
 Machine, 258, 401
 Machineren, 238
 Macrocosmus, 163
 Macrologia, 171
 Maculae, 188, 252
 Maculae Hepaticae, 188, 252
 Maculae Lunares, 188, 252
 Maculae Maternae, 188, 252
 Maculae Solares, 188, 252
 Maculae Volaticae, 188, 252
 Maculatie, 176, 234, 236
 Maculature, 115, 176
 Maculeren, 176, 236
 Madame, 184, 248
 Madarosis, 253
 Magazijn, 170, 238
 Magicus, 203
 Magie, 231, 261
 Magister Liberalium artium,
 244
 Magisterialiter, 179, 196
 Magisterium, 171
 Magistrature, 196
 Magistratus Major, 255
 Magistratus politicus, 180, 243
 Magma, 202
 Magnanimitas, 163, 167
 Magneet, 116, 238
 Magnificatio, 180
 Magnificentie, 227
 Magnificq, 238
 Magnitude, 169
 Mainteneren, 169, 239
 Maistre, 195
 Maistresse, 195
 Majesteit, 235
 Majesteyt, 169
 Majestueux, 184, 185, 249
 Majoor, 184, 185
 Major, 168, 169
 Majorana, 187
 Majorein, 205
 Majores, 169
 Malacia, 187
 Malacticus, 200
 Malae fidei, 230
 Malagma, 201, 202, 265
 Malcontent, 170
 Malcontentement, 174
 Male-aequalis, 406
 Malevolentia, 186
 Malevolentie, 186
 Malheureux, 170
 Malitia, 183
 Malitia Absoluta, 183
 Malitia Actualis, 183
 Malitia Apparens, 183
 Malitia Artificialis, 183
 Malitia Ethica, 183
 Malitia Habitualis, 183
 Malitia Moralitatis, 183
 Malitia Naturalis, 183
 Malitia Respectiva, 183
 Malitia Vera, 183
 Malk, 213, 273, 277
 Malkander, 277
 Malleolus, 243
 Malplaisant, 194, 196, 259
 Maltum, 189
 Malum, 186, 254
 Malum Armeniacum, 254
 Malum Culpae, 223
 Malum Poenae, 223
 Malva Osiriaca, 254
 Mamma, 243
 Mammaria Arteria, 203, 263,
 406
 Mammaria Vena, 203, 406
 Mammarius, 406
 Mammillaris, 406
 Mamumissor, 205
 Mamumissus, 205
 Manboete, 274
 Manceps, 262, 406
 Mancipare, 406
 Mancipatie, 236
 Mancipatio, 406
 Manciperen, 122, 236
 Mancipi res, 203, 406
 Mandament van cessie, 294
 Mandament van relief, 294
 Mandataris, 184, 248
 Mandatarius, 180, 241
 Mandatum, 203, 205
 Mandatum Cessionis
 bonorum, 203
 Mandatum Curiae, 266
 Mandatum Decreti voluntarij,
 203
 Mandatum Deputati judicis,
 203, 266
 Mandatum Interruptionis, 266
 Mandatum Petitorium, 266
 Mandatum Poenale, 266
 Mandatum Restitutionis in
 integrum, 203, 266
 Mandatum Simplex, 266
 Mandatum Speciale, 266
 Mandatum Subhastationis, 266
 Mandement, 261
 Mandibula, 263
 Mandragora, 275
 Manducatie, 174, 175, 234

- Manducatio, 181
 Manducatio Metaphorica, 181
 Manducatio Oralis, 181
 Manducatio Spirituualis, 181
 Mane, 169, 231
 Mangeneel, 275
 Manger, 215
 Manhaftigheyt, 213
 Maniacus, 203
 Manie, 170
 Maniement, 194
 Maniëren, 167
 Manufacture, 120
 Manifest, 119
 Manifesteren, 175
 Manipulus, 202
 Manna, 167
 Mannen, 212, 213, 271, 273
 Mannin, 213
 Manslacht, 212, 274
 Mansuetarius, 186
 Manu brevi, 265
 Manuaal, 238
 Manual, 115, 124
 Manumissie, 259
 Manumissio, 186
 Manumissor, 205
 Manumissus, 205
 Manumitteren, 194, 196
 Manuscript, 236
 Mappae Geographicae, 169
 Marasmodes, 257
 Marasmus, 255
 Marchand, 194
 Marchandeeeren, 196, 259
 Marchandise, 195
 Marcheren, 239
 Marellen, 212, 213, 274
 Maren, 217
 Mareschal, 194, 196
 Margineel, 174, 236
 Mariage, 184
 Maricleus, 205
 Marinella, 191
 Marisca, 205
 Marjolijne, 224
 Mark, 270, 272
 Markghraaf, 214, 283
 Markt, 213
 Marmelade, 195, 260
 Marmorarium, 269
 Marque, 195
 Marren, 213, 217, 270
 Marrubium, 269
 Mars, 229
 Marsupalis, 201, 203, 263
 Martiaal, 196, 259
 Martyrie, 196, 259, 260
 Martyrium, 180
 Masque, 119
 Masquerade, 196, 258
 Masqueren, 170
 Massacre, 170
 Masseter, 200, 264
 Masseur, 167
 Massivete, 174
 Masticatoria, 180
 Matallographia, 188
 Mate, 213
 Matelieden, 273
 Mateman, 273
 Materia Accidentalıs, 246
 Materia Circa quam, 168, 391
 Materia Ex qua, 168, 391
 Materia in qua, 168, 230, 391
 Materia Infecta, 192
 Materia Prima, 168
 Materia Secunda, 168
 Materiaal, 173
 Materialis, 173, 182
 Materiatus, 171
 Matertera, 203, 257
 Matertera Magna, 203
 Matertera Major, 203
 Matertera Maxima, 203, 263
 Mathema, 245
 Mathematica, 245
 Mathematophilus, 179, 243
 Matinade, 259
 Matrice, 171
 Matriculatie, 194
 Matrimoniaal, 261
 Matris animula, 201
 Matrisilva, 188
 Matrix, 171
 Matrone, 229
 Matureren, 183, 249
 Matutin, 259
 Matuur, 196
 Maxilla, 178, 243
 Maysineede, 216
 Maysnide, 216
 Mayus, 169, 231
 Meatus Capteolarus, 245
 Mechanica, 245, 401
 Mechanica operatio, 162, 168, 231
 Mechanicus, 200, 204
 Mechaniseren, 122
 Mechanographia, 182
 Mechanologia, 182, 242
 Mecometria, 182, 263
 Meconium, 182
 Media proportionalis, 225
 Mediare, 180
 Mediastina vena, 201
 Mediatie, 185
 Mediatus, 174
 Medicamentarius, 257, 264
 Medicamenten, 119
 Medicamentum, 191
 Medicamentum Alexiterium, 192
 Medicamentum Emplasticum, 255
 Medicamentum Epulaticum, 255
 Medicamentum Nasale, 255
 Medicina, 245
 Medicina Hygieine, 245
 Medicineren, 185, 250
 Medicophysicus, 242
 Mediëren, 185
 Medietas, 188
 Mediocritas, 227
 Meditatie, 170
 Mediterraneus, 164
 Meditullium, 178
 Medogrammatei, 190
 Meelight, 213
 Meene, 216
 Meenighertierlijk, 213
 Mein, 212
 Meinkel, 216
 Meinssenye, 357
 Meissenije, 216
 Mel aërium, 200, 264
 Mel Roscidum, 263
 Melampodium, 188
 Melanagogus, 191, 253
 Melancholia, 191, 257
 Melancholicus, 191
 Melanthium, 191
 Meleagris, 189, 191, 254
 Meliora menta, 230
 Melissa, 191
 Melissophyllum, 191
 Mellen, 273
 Melligo, 204
 Melo, 189, 252
 Melodie, 123
 Melopoëia, 162, 163, 166
 Melopoëtica, 242
 Melum, 255
 Membrafinicus, 205
 Membranificus, 205
 Membrum, 165, 171
 Memoriaal, 115, 249
 Memori-briefken, 163
 Menace, 174
 Menage, 197
 Menager, 184, 249
 Menageren, 229, 236
 Mendacij exprobatio, 243
 Meninx, 178
 Mensarius, 189
 Menschelken, 213
 Menstruum, 188, 189
 Mensularius, 189
 Mentalis, 200
 Menthastrum, 188, 265
 Mento, 264
 Mercantie, 166
 Mercantist, 166
 Mercateur, 166
 Mercature, 166
 Mercenair, 235
 Mercurialis, 190
 Meridionaal, 171
 Meridionalis, 168, 171
 Merismos, 163
 Meristicus, 202
 Merkwaerdigh, 211
 Merlone, 165
 Merren, 217, 270
 Merveille, 194
 Merveilleux, 259
 Mesaraeon, 178
 Mesaraica arteria, 264
 Mesaraica Vena, 263
 Mesaraicus, 201
 Mescontentement, 120
 Mesentericus, 200
 Mesnage, 197
 Mesocolon, 178
 Mesographus, 299
 Mesonauta, 190, 252
 Mesopleuria, 203, 265
 Messias, 165
 Mesusen, 184, 249

- Mesuseren, 183
 Met een souw, 272
 Metaal, 238
 Metacarpium, 182
 Metacarpus, 182
 Metachoresis, 253
 Metallarius, 253
 Metallographia, 190
 Metamorphose, 195, 196, 259
 Metamorphoseren, 195
 Metamorphosis, 225
 Metapedium, 182
 Metaphoricus, 202
 Metaphysica, 175, 245
 Metaplasma, 179
 Metastoecheiosis, 178
 Metatarsus, 182
 Metaxarius, 189, 257
 Metempsychose, 175
 Metempsychosis, 178, 241
 Meteora, 167, 243
 Meteora Aërea, 244
 Meteora Apparentia, 244
 Meteora Aquea, 244
 Meteora Composita, 244
 Meteora Ignea, 244
 Meteora Vera, 244
 Meteoroscopica, 180
 Metghezindt, 213
 Methodus, 242
 Metoposcopia, 253
 Metropolitana, 175, 236
 Meubelen, 123, 170
 Meuge, 214, 216
 Meughe, 270
 Miasma, 190
 Microcosmus, 163
 Microphonia, 190
 Micrypnia, 187
 Mid, 215
 Middelmeester, 274
 Miede, 216
 Miente, 216
 Miete, 216
 Mieten, 213
 Miezelen, 271
 Migreren, 116
 Militair, 116, 119
 Militeren, 166, 231
 Militia Christiana, 165, 230
 Millefolium Aquatile, 254
 Millioen, 122, 231
 Mine, 261
 Mineren, 183, 184
 Mineur, 225
 Miniculator, 253
 Ministeriaal, 235
 Ministerie, 238
 Minnekijn, 271
 Minnewalme, 275
 Minnyver, 281
 Minor, 199
 Minores, 269
 Minueren, 184, 185
 Minute, 122, 238
 Miraculeux, 195
 Miscontent, 237
 Misereri, 167
 Misericordieux, 196
 Miserie, 249
 Mishappen, 273
 Mislentigh, 213
 Mislieven, 213
 Misraadt, 273
 Misse, 272
 Mistaamen, 273
 Misterie, 184, 249
 Misverwen, 273
 Mitigatif, 196, 258
 Mitigatorius, 200
 Mitra, 263
 Miurus, 264
 Mixtie, 169
 Mixture, 169
 Mobilia, 201, 202, 265
 Modalis, 163
 Modaliter, 241
 Moderne, 119
 Modificans, 202, 264
 Modificare, 178, 180
 Modificatio, 178
 Modulatie, 196
 Moduleren, 196, 260
 Modus, 365
 Modus Accidentalibus, 246
 Modus finitus, 165
 Modus Indicativus, 165
 Modus Infinitivus, 165
 Modus Infinitus, 165
 Modus Imperativus, 165
 Modus Negativus, 246
 Modus Optativus, 165
 Modus Sic se habendi, 244
 Modus Subjunctivus, 165
 Moeden, 273
 Moederslachtigh, 275
 Moederslaght, 212, 272
 Moetse, 271
 Moghe, 216, 270, 272
 Moineau, 237
 Mol, 119
 Mola, 243
 Molesteren, 122
 Moment, 122
 Monarchie, 242
 Monarchie, 115, 197
 Monazonta, 188
 Monden, 215
 Monderen, 119, 197
 Mondificeren, 197
 Moneren, 195
 Monfreer, 167
 Monochorda, 166
 Monolemma, 242
 Monomachia, 255
 Monomachie, 235
 Monomachus, 189, 253
 Monopolium, 202, 264
 Monosyllaba, 229
 Monseur, 185, 250
 Monster, 119
 Monsteren, 260
 Monsterheer, 194
 Monstering, 170, 174, 175,
 234
 Monticulus veneris, 182, 243
 Monture, 184, 185
 Monument, 124
 Moordtgevaert, 272
 Moratoria rescripta, 202, 265
 Morbi Incrementum, 255
 Morbi initium, 191
 Morbi tempus, 190
 Morbificus, 203
 Morbus, 190, 257, 356
 Morbus Acutus Ex decidentia,
 255
 Morbus Acutus simpliciter,
 255
 Morbus Calidus, 190
 Morbus Cavitatum, 257
 Morbus Comitatus, 190
 Morbus Compositus, 190
 Morbus Divinus, 257
 Morbus Frigidus, 190
 Morbus Gallicus, 190
 Morbus Instrumentalis, 257
 Morbus Intemperiei, 255
 Morbus Intermittens, 257
 Morbus Melancholicus, 190
 Morbus Non venenatus, 255
 Morbus Occularum
 Qualitatum, 257
 Morbus Per consensum, 257
 Morbus Per essentiam, 257
 Morbus Periodicus, 257
 Morbus Pestilens, 263
 Morbus Repentinus, 257
 Morbus Scheticus, 255
 Morbus Simplex, 190
 Morbus Solitarius, 190, 257
 Morbus Totius Substantiae,
 255
 Morerus, 205
 Moretus, 205, 264
 Morion, 194, 196, 259
 Morisca, 205
 Morose, 174, 181
 Morosophus, 247
 Morphaea, 200
 Morre, 271, 274
 Morselli, 204, 265
 Morsuli, 204
 Morsus diaboli, 191, 254
 Mortuus ab intestato, 203, 265
 Moschus, 204
 Mosquet, 184
 Mosquetier, 184, 249
 Mostache, 195, 197
 Moteur, 171
 Motor, 171, 224
 Motor Immobilis & movens,
 244
 Motus, 225
 Motus Ad quantitatem, 255
 Motus Distantiae, 266
 Motus diurnus, 302
 Motus Tonicus, 244
 Moze, 271
 Mucus, 252
 Muilprang, 213, 275
 Muiltwilligh, 213, 274
 Mulcte, 119
 Mulcteren, 113, 260
 Multangularis, 164
 Multaticium, 188
 Mumie, 184, 250
 Mundatie, 196, 197
 Munderen, 225
 Mundificatie, 195

- Mundificeren, 197
 Municipaal, 184
 Municipalis, 202, 263
 Municiperen, 185, 250
 Munificentie, 195
 Munimenta, 201
 Munitie, 110
 Munnik, 195
 Muralium, 202, 263
 Muschus, 202, 204
 Muscule, 171, 181, 182
 Musculeux, 194
 Musculus, 171, 182, 183, 241
 Musculus Abdominis, 241
 Musculus Cricoarythenoïdes, 245
 Musculus Flexor, 241
 Musculus Indignatorius, 246
 Musculus Intercostalis, 241
 Musculus Mandibularis, 183
 Musculus Mansorius, 183
 Musculus Masseter, 183
 Musculus Membraneus, 183
 Musculus Membranosus, 183
 Musculus Molitor, 183
 Musculus Obturator, 241
 Musculus Pectoralis, 241
 Musculus Rotundus major, 244
 Musculus Sacrolumbus, 241
 Musculus Scalenus, 246
 Musculus Serratus, 241
 Musculus Styloceratohyoïdes, 245
 Musculus Superbus, 246
 Musica, 245
 Musicant, 196, 259
 Musicijn, 196
 Musijcq, 251
 Musqueton, 196
 Mustache, 197
 Musurgus, 300
 Mutatio, 241
 Mutatio Accidentalialis, 246
 Mutin, 184, 249
 Mutinatie, 119
 Mutineren, 122
 Mutse, 214
 Mutui datio, 264
 Mutuum, 264
 Myocephalum, 187
 Myops, 190, 253
 Myrias, 224
 Myriogonum, 179
 Myrrhis, 201, 202, 265
 Mysterie, 200
 Mysterium, 200
 Myverachter, 274
Naghelmaaghe, 212
 Naghelvriendt, 212
 Narratie, 116
 Nativiteyt, 114
 Naturalis, 182
 Navigeren, 116
 Necessaire, 199
 Necessarius, 199
 Neederdaaligheyt, 209
 Negligent, 116
 Nemaar, 400
 Neuter, 380
 Neutraal, 380
 Number, 112
 Nompareil, 112
 Nonchalant, 110
 Nota Accentus accuti, 302
 Nota Accentus circumflexi, 302
 Nota Accentus gravis, 302
 Nulliteyt, 110
 Nunciatie, 115
 Nuveren, 350
Obligua, 182
 Oblique, 116
 Obreptio, 201
 Obstacule, 116
 Octroy, 110, 112
 Octroyeren, 112
 Oculair, 110
 Ode, 116
 Oestal, 304
 Oijelijk, 304
 Onderdaan, 279
 Onderen, 110, 116
 Ondermieten, 304
 Onderwindalgeest, 209
 Ongherucht, 209
 Onkunde, 211
 Ontharrenassen, 208
 Ooddwongel, 281
 Oodelijk, 304
 Oolijk, 304
 Operatie, 114
 Optica, 245
 Oracul, 112
 Orateur, 399
 Orbicularis, 267
 Orthodox, 115
 Ouwe, 272
 Overdwaalsch, 403
 Overslôbt, 209
Paaschmaandt, 280, 353
 Pacifiq, 382
 Pagie, 115, 119
 Paix, 116
 Palais, 399
 Palpabel, 110
 Parallellus, 164
 Pardonneren, 116
 Partiaal, 391
 Partialis, 391
 Particulier, 119
 Pasquil, 115
 Passie, 376
 Pastoor, 124
 Pastorye, 115, 124
 Paternel, 116
 Patient, 119
 Paveljoen, 114
 Pedmelen, 357
 Peekelvar, 209
 Pellegrum, 115
 Pellen, 211
 Petard, 114
 Peter, 115
 Pharmaceutice, 267
 Pharmacopoëtica, 267
 Pharmacopoeia, 267
 Philosophia, 245
 Philosophie, 114, 399
 Phlegma, 112
 Physica, 245
 Pituite, 110
 Plaisant, 110, 112
 Planeren, 116
 Plauderen, 116
 Plenipotentiaris, 116
 Plenipotentie, 116
 Pleuris, 116
 Poëma, 112
 Poësie, 124
 Poëtica, 245
 Politie, 124
 Pontsen, 380
 Pontsennen, 380
 Pontzenden, 380
 Port, 119
 Positie, 114
 Positijf, 114
 Positiva, 182
 Possederen, 117
 Possesseur, 117
 Possessie, 117
 Possessijf, 117
 Possessoir, 117
 Potent, 112
 Potentia, 365
 Praepositio, 165, 166n
 Praxis, 391
 Prelaat, 117
 Prelature, 117
 Prepositie, 166n
 Presbyter, 112
 Presbyteriaal, 124
 Present, 119
 Primaat, 115
 Principaal, 199
 Privativa, 182
 Privé, 110
 Probabel, 114
 Probleme, 114
 Project, 110
 Proprium, 199
 Protesteren, 119
 Pylaaren, 209
 Pyptouwen, 281
Quadraat, 110, 112
 Quadragesime, 380
 Quadrupliceren, 380
 Querelle, 112
 Quotisatie, 380
Rabat, 116
 Raconteren, 112
 Radicaal, 110
 Raillant, 45n
 Ramasseren, 112
 Raport, 110
 Rationalis, 182
 Ravelijn, 112
 Rayeren, 112
 Recapitulatie, 123
 Recesseren, 123
 Recessus maris, 192
 Redselligh, 281
 Reedehaven, 357
 Reformatie, 399
 Regiment, 110
 Rein, 279
 Reine Mere, 116
 Reizigher, 279
 Religie, 399

- Religieux, 116
 Remonstrant, 399
 Reppen, 279
 Restrictie, 384
 Resultatie, 124
 Resulteren, 124
 Retour, 110
 Revolteren, 124
 Rhetorica, 245
 Ról, 280
 Rommen, 281
 Roozemaandt, 280
 Ruijneren, 116
Saaghen, 215
 Sabbath, 175
 Sabbatharis, 259
 Sabbatharius, 188, 190
 Saccage, 184, 185, 249
 Sacerdotaal, 174
 Sacerdotalis, 174
 Sacrament, 249
 Sacramenteel, 194, 196
 Sacramenti significatio, 180
 Sacrarium, 179
 Sacratie, 175, 236
 Sacreren, 170, 236
 Sacrificateur, 174, 175
 Sacrilegie, 119
 Sacrolumbus, 201
 Saiseren, 167, 229
 Salariëren, 119
 Salaris, 110
 Salderen, 195, 196
 Saldo, 194, 195, 196, 260, 375
 Saliunca, 202
 Saliva siderum, 204
 Salix, 190
 Salix equina, 264
 Saltus vocis, 166, 300
 Saluatie, 176
 Salusandria, 254
 Salut, 170
 Salutatie, 176
 Saluteren, 167
 Saluw, 213, 283
 Salvatella, 180, 243
 Salveren, 229
 Salvia, 186
 Salvia Agrestis, 266
 Salvia Romana, 263
 Salvo schieten, 163, 166
 Sampsuchum, 190
 Samt, 273, 400
 Sanabilitas, 180
 Sanctificans, 200
 Sanctificator, 165
 Sanctificeren, 195
 Sanctimonia, 165
 Sanctio, 181
 Sanctio Ecclesiastica, 181
 Sanctitas, 165, 171
 Sanctiteit, 171
 Sanglant, 194
 Sanguijn, 119
 Sanguinalis, 186
 Sanguinatio, 253
 Sanies, 187
 Saphena, 181
 Saphena Descendens, 181
 Satira, 194, 258
 Satire, 195n
 Satisacceptio, 186, 253
 Satisdatie, 175
 Satisfactie, 229
 Satisfactorius, 202
 Satyra, 253
 Satyrium basilicum, 254
 Saufconduit, 170
 Sauvegarde, 238
 Scabinus, 188
 Scabiosa, 188, 204
 Scabreux, 170, 239
 Scaevola, 204
 Scaevus, 204
 Scala altimetra, 168, 204
 Scala Milliarium, 162, 168
 Scala Musicae, 166, 168
 Scalenum, 164, 168
 Scandaal, 239
 Scandulaca, 202
 Scaphoïdes, 263
 Scapularis, 182, 200
 Scarificatio, 202
 Sceleton, 243
 Scelotyrbe, 187, 253
 Scema, 167, 231
 Scema illuminationis Lunae, 162, 230
 Scenographia, 232
 Scepter, 123, 170
 Sceptum morionis, 201, 264
 Schaaren, 213
 Schabbe, 272
 Schabbeuwen, 213
 Schadde, 213
 Schaeper, 213
 Schaft, 273
 Schafteling, 213
 Schalk, 213
 Schandtstraf, 213, 273
 Schap, 214
 Schappen, 215, 283
 Schatzucht, 274
 Scheeren, 215
 Scheispoel, 211
 Scheisput, 211
 Scheissen, 275
 Schelf hilde, 211
 Schelf, 211
 Schema, 242
 Schematologia, 179
 Schep, 214, 280
 Schepseling, 213
 Schermschrift, 276
 Schesis, 200
 Schets, 211
 Schieloos, 272
 Schierlijk, 214
 Schierloos, 272
 Schiften, 211, 304
 Schifting, 304
 Schildbore, 217, 218
 Schildtbeure, 217
 Schildtbeurtigh, 214, 217
 Schildtbortigh, 214, 217
 Schildtverghaaring, 212
 Schiltaal, 212, 274
 Schinden, 213
 Schiplandt, 216
 Schipreep, 211
 Schipstadt, 216
 Schipzeel, 211
 Schobbe, 272
 Scholarch, 184, 186
 Scholastici, 247
 Scholasticq, 259
 Scholasticque Doctoren, 261
 Scholastijcq, 186
 Schongelvlootigh, 213, 272
 Schoof, 211, 272
 Schoolen, 273
 Schooven, 274
 Schoppen, 280
 Schosse, 270
 Schót, 214
 Schótschrift, 213, 281
 Schouden, 214
 Schoudtheescher, 216
 Schoudtheet, 216, 270
 Schoudtheidt, 216
 Schoudtheis, 216
 Schouwen, 214, 273
 Schreepel, 213
 Schrikkelen, 213
 Schrikkelmaandt, 213, 214
 Schrillen, 271
 Schroopen, 273
 Schuldtheis, 270
 Sciagraphia, 232
 Scientia, 167
 Scintillatie, 186
 Scintilleren, 186, 234
 Scirrholes, 200
 Scirrhus, 190
 Scirrhus Biliosus, 190
 Scirrhus Melancholicus, 190
 Scirrhus Pituitosus, 190
 Scirrhus Sanguineus, 190
 Scismatijcq, 120, 186
 Scisme, 186
 Sclerophthalmia, 192
 Scleroticus, 200, 263
 Scoevola, 204
 Scoevus, 204
 Scoliooma, 187
 Scolium, 171
 Scolopendrium, 191
 Scopus, 173
 Scorbutus, 186
 Scorpioen, 173
 Scortatie, 186
 Scorzonera, 188
 Scotinus, 257
 Sreatio, 252
 Scribae, 247
 Scriptoria, 205
 Scriptura, 173
 Scrobiculus cordis, 178
 Scrupule, 119, 123
 Scrupuleux, 120
 Scrupuloseit, 170
 Sculptoria, 202
 Scurriel, 235
 Scurril, 175
 Scutiformis, 203
 Secale, 252
 Secans, 164, 171
 Secessie, 175
 Secluis, 196

- Second flancq, 225
 Secourabel, 194, 196, 259
 Secoueren, 236
 Secours, 170, 238
 Secretaris, 176
 Secretary, 196, 259
 Secretelijck, 168
 Secretelijck, 170, 176
 Secreteren, 196
 Sectaris, 176
 Secte, 176
 Sectio, 166
 Sectio Initium Arietis, 166
 Sectio Vernalis, 166
 Secularis sacerdos, 179, 243
 Secundum Dici, 203
 Secundum Esse, 203
 Secundum Existendi
 consecutionem, 203, 266
 Secundum quid, 203
 Secuur, 175, 234
 Sedigitus, 265
 Seducteur, 195
 Seductie, 196
 Segmenta, 232
 Segregatie, 194
 Segregeren, 195
 Sejour, 174
 Sejourneren, 174, 175, 234
 Sejungeren, 174, 175
 Selectie, 174
 Selenographia, 187
 Semblant, 173
 Semeiotica, 200
 Semeioticè, 263
 Sementatio, 190
 Semicolon, 179
 Semidialis, 189
 Semidiameter, 164, 224
 Semiditonus, 232, 300
 Semilunaris, 180
 Semiminima, 226
 Seminervosus, 200
 Semispinatus, 203
 Semissarius, 188
 Semitertiana, 201
 Semitonium, 167, 232, 300
 Semivocalis, 165
 Sempervivum, 186, 188
 Senatus consulta, 294
 Sensibile, 171, 269
 Sensibile Per accidens, 244
 Sensibiliteit, 194, 195
 Sensitivus, 190
 Sensorium, 178
 Sensualitas, 178
 Sententia Interlocutoria, 263
 Sententie, 122
 Sententie diffinitif, 163
 Sententie Provisioneel, 261
 Sententieux, 235
 Sentiment, 170
 Sentinel, 184
 Sentis, 200
 Separabel, 199, 200
 Separabilis, 199, 200
 Separabilitas, 179
 Separatio bonorum, 166
 Sepiment, 167, 259
 Seponeren, 166, 229
 September, 170, 171
 Septemviri, 189
 Septenarius, 171
 Septentrionaal, 195, 196
 Septum, 242
 Sequestrarius, 265
 Sequeren, 225
 Sequester, 201
 Sequestratie, 249, 259
 Sequestre, 235
 Serenade, 174, 235
 Sergeant, 259
 Seris, 265
 Sermocinatio, 167
 Sermoen, 259
 Serositas, 186
 Serpentaria Minor, 263
 Serratus, 200, 201
 Sertula campana, 203
 Servil, 185, 249
 Servitus praediorum, 168,
 225, 294
 Servitus Rusticorum, 225, 294
 Servitus Urbanorum, 168,
 225, 294
 Servus, 189
 Servus Arcarius, 189, 263
 Servus Atrarius, 189
 Servus Capsarius, 189
 Servus Focarius, 189
 Servus Hercita, 189
 Servus Mediastinus, 189
 Servus Orcinus, 189, 255
 Servus Saccularius, 189
 Sesamöides, 203
 Seurete, 197
 Seurete de Corps, 194, 197
 Seveer, 175
 Sexagenarius, 168
 Sexe, 238
 Sextilis, 168, 224
 Sicaneren, 196, 258
 Sideratus morbus, 201, 203
 Sief, 205
 Sigillum Salomonis, 190, 205
 Sigmöides, 200
 Signaleren, 185, 250
 Signatus, 203
 Signeren, 175, 234
 Signet, 185
 Signum, 163
 Signum Accidentale, 246
 Silentie, 120
 Siler montanum, 191
 Sileren, 184
 Silerophthalmia, 192
 Siligo, 189, 253
 Siliqua dulcis, 191
 Siliqua, 189
 Silo, 187
 Simila, 186
 Similaris, 181
 Similiter situs, 225
 Simitas, 253
 Simonie, 261
 Simplex, 181
 Simplicitas, 173
 Simpliciteit, 173
 Simpliciter, 181
 Simul, 181
 Simul Cognitione, 181
 Simul Dignitate, 181
 Simul Dispositione, 181
 Simul Natura, 181
 Simul Tempore, 181
 Simulateur, 194
 Simulatie, 120
 Simultaneitas, 178, 242
 Simultaneus, 178
 Simultas, 178
 Simultas Negativa, 246
 Sinapismus, 255
 Singulier, 391
 Singultus, 253
 Sinisterlijk, 174, 175, 237
 Sinuosus, 201
 Sinus, 164, 186, 253
 Siriasis, 191
 Siro, 253
 Sisarum, 188
 Sisteren, 184, 185, 251, 260
 Sisymbrium, 186, 255
 Sitostasius, 189
 Slaaken, 213
 Slaan, 280
 Slaghel, 274
 Slaloos, 213
 Slegghe, 272
 Slegggheren, 215
 Slegggherigh, 215, 276
 Sleggghering, 215, 276
 Sleiker, 213
 Slib, 211
 Slijp, 211
 Slijpsel, 211
 Slingerstaert, 274
 Slip, 211
 Slommeren, 276
 Slommering, 276
 Sloopen, 270
 Slótghezin, 213
 Sluimen, 304
 Sluimervalligh, 271
 Slytevelesch, 211
 Smalt, 272
 Smedt, 211
 Smeekschrift, 276
 Smeeksmaakende, 276
 Smeermaandt, 213, 278
 Smets, 274
 Smilax, 257
 Smoel, 272
 Smyrnium, 265
 Snaak, 273
 Sneevelval, 273
 Sneuvelen, 273
 Snorre, 270
 Sober, 116
 Sobereren, 174, 234
 Socer, 247
 Sociaal, 120
 Societas, 189
 Societas Classis navalis, 263
 Sociëteyt, 119
 Socius, 182
 Socrus, 247
 Soda, 187, 254
 Sok, 211
 Solanum Tetraphyllum, 254
 Söld, 216, 270

- Sólfaat, 216, 270
 Soleus, 263
 Sollicitatie, 116
 Solide, 169
 Solidi quadratus, 169
 Solidimetria, 167, 169
 Soliditeyt, 169
 Solitude, 194
 Sóllebóllen, 213, 270
 Sollicitant, 195
 Solliciteren, 169
 Solliciteur, 194
 Soloecophanes, 241
 Solstitialis, 164
 Solstitie, 259
 Solstitium aestivum, 232
 Solstitium Hybernum, 164, 232
 Solstitium Initium Capricorni, 164
 Solstitium Tropicus Capricorni, 164
 Solstitium Tropicus Hybernus, 164
 Solutio, 204, 264
 Solvabel, 195
 Solveren, 116
 Sombre, 170
 Somma, 196
 Sommierlijk, 194, 196
 Somnambulus, 254
 Sophisma, 182, 241
 Sophisma A dicto simpliciter, 182
 Sophisma Figurae dictionis, 182
 Sophisma Non causae pro causa, 182, 244
 Sophist, 236
 Sophistry, 175, 236
 Sophisticus, 202
 Sophistiseren, 119
 Soporialis, 203
 Sóppen, 270
 Sorites, 163
 Sororius, 257
 Sors, 202
 Sortie, 174
 Soterologus, 226
 Souverain, 170
 Souw, 214
 Spaakerigh, 213
 Spaakigh, 213
 Spaakigh weeder, 272
 Spaan, 213
 Spaanen, 212
 Spade, 272
 Spagyrica, 189
 Spanceren, 184, 251
 Spange, 216
 Sparadrapus, 202
 Spatie, 229
 Spatium, 241
 Spatium Extensivum, 244
 Spatium Finitum, 244
 Spatium Imaginarium, 244
 Spatium Infinitum, 244
 Spatium Reale, 244
 Spatium Successivum, 244
 Spatula, 247
 Speceryen, 167
 Specht, 211, 281
 Speciale Procuratie, 166, 168, 294
 Species, 163
 Species Accidentalís, 246
 Species subalterna, 243
 Specieux, 258
 Specificatie, 259, 292
 Specificativus, 182
 Spectabel, 194, 258
 Spectatie, 195
 Speculum ustorium, 243
 Speeten, 211
 Spelta, 189
 Speltmaandt, 278
 Spengel, 216
 Spenne, 272
 Spennekoets, 271
 Spermaticus, 190
 Sphacelus, 187, 191, 254
 Sphaera, 180
 Sphaerica, 164, 225
 Sphaeroidales, 167, 229
 Sphaeropoëia, 180
 Sphaeropoëtica, 180, 242
 Sphalmata graphica, 180, 182
 Sphenopharingaeus, 201, 264
 Sphenostatica, 178
 Sphere, 119
 Sphygmologia, 242
 Spica nardi, 201
 Spieghelghevecht, 211, 270, 274
 Spieghelstrijdt, 270
 Spilden, 271
 Spillehalven, 212, 213, 214
 Spillemaaghe, 270
 Spinachia, 252
 Spinatus, 201
 Spindbroodt, 274
 Spinden, 212
 Spiritus, 179
 Spiritus Asper, 179
 Spiritus Lenis, 179
 Splen, 182, 243
 Spleneticus, 262
 Splenitijck, 120
 Splenitis, 190
 Splenium, 191
 Splinteren, 273
 Spondylium, 188
 Sponne, 216
 Sponsalia, 202
 Sponsor, 182
 Spontaneus, 264, 265
 Sporco, 166
 Spórkelle, 216, 278
 Spórkelmaandt, 216, 278
 Sprekbaarigh, 272
 Sprieteooghen, 212, 274
 Sprietooghen, 212
 Sprinktijt, 213
 Sprongrijk, 274
 Spunne, 216
 Squilla, 188
 Squinantie, 196, 260
 Sriptoria, 205
 Staads, 271
 Staaken, 280
 Staande dinge, 212, 273
 Staatzaligh, 209
 Staatzoechte, 272
 Staaven, 214
 Stade, 214, 273
 Stade doen, 273
 Stadtghenoot, 212
 Stadtghrypen, 273
 Staerten, 273
 Staffier, 281
 Stalkaerse, 282, 284
 Stallicht, 282, 284
 Standart, 196, 260
 Stanti datto, 166, 230
 Stap handts, 213
 Stapel, 273, 361
 Staphyloma, 187
 Starrighlijk, 272
 Stateren, 185, 250, 251
 Statica, 179, 182
 Statio, 166
 Stationarii, 166
 Statuaria, 179, 182
 Statuë, 119
 Statuëren, 122
 Statuiten, 259
 Stature, 123
 Status, 223
 Status Conjecturalis, 223
 Status Finitivus, 223
 Status Humiliationis, 223
 Status Qualitatis, 223
 Status Quantitatis, 223
 Steedeling, 212
 Steeden, 273
 Steedigh, 214
 Steeghen, 277
 Steen, 214, 215
 Steenoudt, 273, 278
 Steenpoeler, 272
 Steeve, 274
 Steganographia, 242, 248
 Stein, 215
 Stel, 214
 Stelbier, 273
 Stelle, 274
 Stellionatus crimen, 201, 203, 265
 Stenochoria, 187, 253
 Stereometria, 163
 Sterhalzigh, 271
 Sterne, 273
 Sternutatorius, 201, 264
 Sterrigh, 284
 Sterrighlijk, 272
 Steur, 216
 Stief, 278
 Stiefbroeder, 278, 304
 Stier, 216
 Stieren, 212
 Stilo novo, 195
 Stilpijn, 212
 Stimmen, 273
 Stimulatie, 124
 Stipulatie, 251
 Stipulatio, 203, 262
 Stipulatio Ad diem, 203
 Stipulatio Pura, 203, 266
 Stipulatio Sub conditione, 203
 Stipuleren, 249

- Stirne, 273
 Stoeldoek, 211
 Stoelghanktapken, 281
 Stoet, 211
 Stók, 214, 400
 Stókdraager, 212, 216
 Stókkeknecht, 212, 216
 Stomaticus, 263
 Stórmboek, 212
 Stormooze, 212
 Stouwen, 272
 Straale, 273, 280
 Straalen, 212
 Strabismus, 253
 Stramonía, 190
 Strange, 270, 270n, 273
 Strangulatie, 196
 Stranguleren, 175
 Stranguria, 187, 255
 Stratagematographia, 182
 Stratageme, 236
 Stratificatio, 264
 Stratiotes Aquatilis, 254
 Streemen, 273
 Strijkweer, 212, 304
 Strijkweering, 212, 304
 Struikelzucht, 210, 212
 Struma, 187
 Strumaria, 185, 190
 Stugh, 211
 Stuir, 216
 Stupide, 175, 234
 Stylo novo, 166, 168, 230
 Styloglossum, 178, 243
 Subalternari, 178
 Subalterneren, 236
 Subborealis, 164, 225
 Subclavius, 264
 Subdiaconus, 179
 Subdifferentia, 188, 253
 Subdivideren, 235
 Subductio, 169
 Subhastatie, 183, 184, 249, 260
 Subhastatio, 201
 Subhasteren, 185, 249, 250
 Subinferre, 180
 Subintransia, 253
 Subinvestitus, 255
 Subject, 119
 Subjectum, 401
 Subjugeren, 260
 Sublimatio, 189
 Sublimatorium, 189
 Sublunair, 175, 235
 Subnotio, 179
 Subornatie, 184
 Subreptie, 184
 Subreptif, 185, 261
 Subreptio, 201
 Subscriptio, 188
 Subsistentia, 163, 227
 Subsisteren, 122
 Substantieux, 120
 Substantivus, 268
 Substillum, 201, 265
 Substitutie, 122
 Substitutio, 188
 Substratio, 169
 Substrative, 242
 Subvenieren, 250
 Subvirguleren, 185
 Succes, 125
 Successeur, 184, 249
 Successie, 125
 Successif, 174
 Successio Ab intestato, 269
 Successivus, 265
 Succinum, 253
 Succumberen, 260
 Succurrentie, 236
 Suffimentum, 204
 Suffitus, 204
 Suffoceren, 183, 184
 Suffragium, 241
 Suffrago, 265
 Suffumigium, 204
 Sugilleren, 195, 259
 Suintas, 188
 Suite, 224
 Sujet, 194, 259
 Summa, 171, 250
 Summarie, 184, 250
 Summarium, 255
 Supercilium, 166
 Supercilium Veneris, 263
 Supereren, 260
 Superficieel, 260, 261
 Superficiel, 261
 Superfluitas, 171
 Superfluiteit, 171
 Superfoetatio, 191
 Superimpraegnatio, 191
 Superincarnatio, 187, 257
 Superius, 166, 238
 Superparticularis, 188
 Superscript, 259
 Supersolutie, 249
 Superstitie, 249, 251
 Superstructie, 235
 Superstrueren, 235
 Supertranscendens, 264
 Suppliante, 196
 Supplianten, 166, 167, 225
 Supplicatie, 229
 Suppliceren, 260
 Supponeren, 175
 Suppoost, 259
 Supposeren, 122
 Suppositalis, 190
 Suppositare, 180
 Suppositie, 120
 Suppositio Accidentalís, 246
 Suppuratie, 183, 184, 249
 Suppureren, 184, 235
 Suprascapularis, 264
 Surabondant, 117
 Surabondantie, 117
 Surabonderen, 117, 260
 Suralis, 203
 Suralis Vena, 203
 Surannueren, 249
 Surdus, 202, 267
 Surface, 184
 Surmonteren, 122
 Surpasseren, 195
 Surplus, 184, 249
 Surprenant, 196, 259
 Surrept, 196, 260
 Surrogeren, 249
 Sursaut, 249
 Susceptores, 202
 Suscitatie, 249
 Suspect, 119
 Suspenderen, 258
 Suspens, 237
 Suspitie, 227
 Sustenteren, 229
 Sustineren, 122
 Sweeuw, 276
 Syagonagra, 254
 Sycomorus, 189
 Syderatio, 191
 Sydreuon, 204, 264
 Syllogismus Hypotheticus, 168
 Symbiotica, 242
 Symbole, 229
 Symmeter, 179
 Symmetria, 179
 Sympatheticus, 190
 Sympathia, 186
 Sympatie, 123
 Symphonia, 201, 263
 Symphonie, 196
 Symphyticus, 264
 Synchronisma, 265
 Synchronis, 187, 241
 Syndicaalen, 184, 185
 Syndrome, 187
 Synduasis, 162
 Synecdochicus, 241
 Synecphonesis, 242
 Synecticus, 204
 Synedrium, 188, 204, 253
 Synergia, 179
 Syneuresis, 243
 Syngrapha, 257
 Synochus, 255
 Synodalis, 182
 Synode, 171, 259
 Synodicus, 182
 Synodus, 171, 182
 Synopsis, 205
 Syntaxis, 165, 202
 Syntecticus, 201, 265
 Syopsis, 205
 Syssitos, 188
 Systema, 300
 Systematicus, 226
 Systole, 242
T
 Taalen, 280
 Tapijt, 110
 Te heim, 215
 Te maal, 215
 Te stade koomen, 273
 Teeghen heugh en meugh, 272
 Teeghenvoetelingen, 215
 Temporalis, 267
 Testament, 399
 Theologant, 399
 Theologia, 245
 Theologie, 399
 Theoretica, 182
 Theoria, 391
 Tincture, 116
 Titule, 125
 Tituleren, 125
 Tólken, 211
 Tóppaapinne, 209
 Totaal, 116, 391

- Tractaat, 399
 Traduceren, 116
 Trapezium, 379
 Tricolor, 381
 Tritonus, 383
 Tropus, 374
 Turbateur, 381
 Tweeboortigh, 209
 Tweespalt, 211
 Typographia, 381
 Typographie, 381
Ulceratie, 117
 Ulcereren, 176
 Unanimiteyt, 117
 Unicè, 401
 Uniform, 176
 Universeel, 391
 Univoca, 182
 Unte, 281
 Urbaan, 117
 Urbaniteyt, 116
 Urgent, 176
 Urgeren, 117
 Urina, 356
 Urinaal, 117
 Usufruct, 176
 Uteren, 176
 Uuitvaardt, 211, 284
 Uveren, 350
Vaagh, 348
 Vacant, 176
 Vaccineeren, 381
 Vacuëren, 116
 Vagabond, 117
 Van aver t'aver, 272
 Vegetaal, 381
 Vegetal, 381
 Vehement, 381
 Vehementie, 176
 Velocitas, 384
 Vena, 356
 Venaal, 381
 Venditie, 117
 Verbena, 349
 Verbenaca, 349
 Verwaaten, 406
 Vicaris, 117, 176
 Victoirie, 110
 Vinum, 356
 Violent, 116
 Viscum, 351
 Vitalis, 267
 Vivaciteyt, 117
 Vleeschhouwer, 280
 Vnguent, 117
 Vnie, 117
 Vniverseel, 110
 Vocaal, 116, 117
 Vocabel, 176
 Vocabulaar, 370
 Vocalis, 409
 Vogue, 110
 Volschaardt, 403
 Voluptueux, 117
 Vomitoirie, 116
 Vorch, 358n
 Vorchten, 358n
 Vrocht, 358n
 Vrouwentimmer, 403
 Vrucht, 358n
 Vruchten, 358n
 Vry-ghemaakte, 382
 Vsantie, 117
 Vsure, 117
 Vsurperen, 117
 Vulgair, 176
 Vulgaris, 182
 Vurch, 358n
 Vurchten, 358n
Wapel-drenken, 383
 Weddermaandt, 354
 Weedermaandt, 354
 Weidmaandt, 354
 Wieren, 280
 Witvrouwe, 280
 Wolfsmaandt, 354
 Woon, 380
 Woonte, 380
Zalateur, 116
 Zonder, 280
 Zone, 116
 Zoud, 270
 Zoudaat, 270, 349

Bijlage: Vindplaatsen van de Woorden-Schat

Van de verschillende drukken van de Woorden-Schat bevinden zich talrijke exemplaren in bibliotheken en boekenverzamelingen in Nederland, België en andere landen. Uitgaven van het woordenboek komt men tegen tot in de bibliotheken van Londen en New York toe. Zoals te verwachten is treft men van de oudste drukken de minste exemplaren aan. Hoe later de uitgave, hoe meer ervan bewaard is gebleven. In de komende jaren zal via het beeldscherm een steeds groter aantal vindplaatsen te achterhalen zijn.

De in deze Bijlage vermelde exemplaren van de Woorden-Schat zijn aangetroffen in het boekenbezit van de volgende bibliotheken:

Universiteits Bibliotheek te Amsterdam
 Koninklijke Bibliotheek te Brussel
 Universiteits Bibliotheek te Gent
 Koninklijke Bibliotheek te Den Haag
 Bibliotheek Vredespaleis te Den Haag
 Stads Bibliotheek te Haarlem
 Universiteits Bibliotheek te Leiden
 Bibliotheek *W.N.T.* te Leiden¹
 Universiteits Bibliotheek te Nijmegen
 Gemeentelijke Bibliotheek Rotterdam
 Universiteits Bibliotheek te Utrecht

Dit proefschrift legt het accent op Lodewijk Meijer in zijn hoedanigheid van lexicograaf en niet op bibliografische zaken. Daarom wordt in deze Bijlage volstaan met een bibliografische opsomming.

Meer gedetailleerde gegevens zijn reeds opgenomen in de uitvoerige bespreking van de uiterlijke eigenschappen van achtereenvolgens de uitgave van Hofman (3.1.1.), de bewerkingen van Meijer (3.2.1.) en de uitgaven van de Woorden-Schat na Meijer (3.3.).

In de titelbeschrijving die hieronder volgt, is het verschil tussen cursief en niet-cursief niet weergegeven, evenmin als het verschil tussen de talrijke uiteenlopende lettertypen.

Voor elke druk is aangegeven welk exemplaar gedurende ons onderzoek werd gehanteerd. Van het desbetreffende exemplaar is een vingerafdruk gemaakt volgens de regels van de *Handleiding voor de medewerkers aan de STCN*, 's-Gravenhage 1988.

De titelpagina's van de geraadpleegde exemplaren zijn elders in dit proefschrift als illustratie opgenomen.

¹Zonder signatuur

Eerste druk 1650

| Nederlandsche | Woorden-Schat, | Dat is, | Verduytschinge van Uythem- | sche
woorden, die somtijds on- | der het Nederlandsch gevon- | den worden. | Wt verscheyde
Schrijvers vergadert. | [drukkersmerk] | Te Haerlem, | [lijn] | Ghedruckt, by Thomas
Fonteyn, Boeck-druc- | ker ende Boeck-verkooper aen de Marckt, in | de gekroonde
Druckery, 1650. |

[Door J. Hofman.]

Kl. 8⁰, IV, 152 blz.

Vindplaatsen: K.B. Den Haag 393 H 2, U.B. Leiden 1193 G 24, Persoonlijk eigendom van de auteur

Gebruikt: U.B. Leiden 1193 G 24.

Vingerafdruk: 165008 – a1=a2 *2 tsc – b1 A \$: b2 K2 eq

– Exemplaar K.B. Den Haag 393 H 2: Gebonden in kartonnen koftje met blauw papier beplakt. Doorschoten met wit. Bladranden van de tussengebonden bladen en van het woordenboek zijn niet afgesneden. Op de bijgebonden bladen, soms op de bedrukte pagina's, is met verbleekte inkt veel geschreven in Italiaans schrift¹. Bevat aanvullingen, toelichtingen en bronvermeldingen, waarvan af en toe iets is terug te vinden in een latere druk. Voorin het werk, waarschijnlijk van dezelfde hand: J.D.L. Court².

Tweede druk 1654

| Nederlandsche | Woorden-Schat, | Waar in meest alle de | Basterdt-Woorden, | Uyt |
P.C.Hóófdt, H.de Ghróót, C.Huyghens, | I.v.Vondel, en andere voortreffelijke |
Taalkundige: | En | Konst-Woorden | Uyt | A.L.Kók, S.Stevin, de Kamer in Liefd' |
bloeiende, en andere Duitsche Wijsghieren, | Verghadert, | Naauwkeurighlijk en met Kraft
vertaalt worden. | De tweeden Druk, verbetert en veel vermeerdert. | [titelvignet] |
t'Amsterdam, | [lijn] | By Thomas Fonteyn, by de Deventer Hout- | markt, inde
ghekroonde Druckery, 1654. |

[Door J. Hofman. Bew. en uitgebr. door L. Meijer.]

Kl. 8⁰, VIII, 248 blz.

Bevat 14-regelig gedicht van R. Ansló: 'Op de Nederlandsche Woorden-Schat Van Johan Hófman'. En 8-regelig gedicht van L. Meyer: 'Op de Vertaaling der Konstwoorden Van A.L. Kók'.

Eerste druk 1650.

Vindplaatsen: U.B. Amsterdam 451 F 5, Bibliotheek Vredespaleis 197 I 15, K.B. Den Haag 3175 G 29, U.B. Leiden 1193 G 25, Bibliotheek *W.N.T.*, U.B. Utrecht AB: *Rariora duod* 412

Gebruikt: K.B. Den Haag 3175 G 29

Vingerafdruk: 165408 – a1=a2 *3 on – b1 A , \$: b2 Q3 nig

¹Het nieuwe, geïmporteerde Italiaanse schrift, dat hier in de zeventiende eeuw steeds meer in zwang kwam. Zie Hermkens 1984: p. 6 en 7.

²Naam en voorletters zijn verbonden in een handtekening en dus niet makkelijk te ontcijferen. Waarschijnlijk gaat het hier om Mr. Johan de la Court, die leefde te Leiden in de jaren 1622-1660. *NNBwb* VII: 335. Meer over J. de la Court op p. 324 van deze studie.

Derde druk 1658

| Nederlandsche | Woordenschat, | Gheschikt in twee Deelen, | Van welke 't eene | Basterdwoorden, | En 't ander | Konstwoorden | beghrijpt. | De derde Druk, van veel ghrove misstellin- | gen ghezuivert, en meêr als de | helft verghroot. | [titelvignet] | t'Amsterdam, | [lijn] | Voor Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz. Boek- | verkoopers. M DC LVIII. |

Colofon p. [513]: | t'Amsterdam, | Ter Drukkery van Thomas Fontein, op de | Voorburghwal, by de Deventer Houtmarkt, | naast de voghel Ghryp. 1658. | [Door L.Meijer.]

12°, XXIV, 512 [502] blz., 2 dln. in 1 bd.

Bevat 14-regelig gedicht van R. Ansló: 'Op de Nederlandsche Woordenschat Van Johan Hófman'. En 8-regelig gedicht van L. Meyer: 'Op de Vertaaling der Konstwoorden Van A.L. Kók'.

Eerste druk 1650, door J. Hofman.

Vindplaatsen: U.B. Amsterdam 1095 E 2, U.B. Leiden 1193 G 26, Bibliotheek *W.N.T.*

Gebruikt: U.B. Amsterdam 1095 E 2

Vingerafdruk: 165812 – a1 *2 re\$h : a2 *6 he – b1 A2 , \$w : b2 Y6 ami

Vierde druk 1663

| Nederlandsche | Woordenschat, | Gheschikt in twee Deelen, | Van welke 't eene | Bastaardwoorden, | En 't ander | Konstwoorden | beghrijpt. | De vierde Druk, by na een derde | deel ghroot, dan de voorghaande. | [titelvignet] | t'Amsterdam, | [lijn] | Voor Jan Hendriksz. Boom, Boekverkooper, by | de Jan-Roon-poorts Toorn. M DC LXIII. | [Door L. Meijer.]

12°, XXIV, 672 blz., 2 dln. in 1 bd.

Bevat 14-regelig gedicht van R. Ansló: 'Op de Nederlandsche Woordenschat Van Johan Hófman'. En 8-regelig gedicht van L. Meyer: 'Op de Vertaaling der Konstwoorden Van A.L. Kók'.

Eerste druk 1650, door J. Hofman.

Vindplaatsen: U.B. Amsterdam 1249 J 11, K.B. Den Haag 525 B 27 en M 108 C 25,

U.B. Leiden 1193 G 27 en 196 F 12, Bibliotheek *W.N.T.*, G.B. Rotterdam 49 E 9

Gebruikt: K.B. Den Haag 525 B 27

Vingerafdruk: 166312 – a1 *2 \$h : a2 *6 , \$g – b1 A2 g, \$: b2 Ee6 woeke

- Exemplaar K.B. Den Haag M 108 C 25: Gebonden in één band met *'t Nieuw woorden-boeck der regten...* Door Mr. A[driaan] K[oerbagh]. Weduwe van Jan Hendriksz Boom, Amsterdam 1664. Blz. 1 van dit werk begint met: 'Nederlandsche Woorden-Schat Der Regts-geleertheyd en Regts-vordering'. Boven de pagina's van Koerbagh's werk staat verso 'Nederlandsche' en recto 'Woorden-schat'.¹

¹Het werk van Adriaan Koerbagh wordt in deze uitgave dus óók 'Nederlandsche Woorden-Schat' genoemd, alsof de uitgaven van Meijer en Koerbagh een samenhangend geheel vormen. Meer hierover op p. 34 van deze studie.

Vijfde druk 1669

| L. Meijers | Woordenschat, | In drie Deelen ghescheiden, | Van welke het | I. Bastaardtwoorden, | II. Konstwoorden. | III. Verouderde woorden | beghrijpt. | De Vijfde Druk, verbeterdt, en vermeer- | derdt met het heele laatste Deel, en zeer | veele woorden in de voorgaande. | [drukkersmerk: VIRTUS NESCIA VINCI. HIB] | t'Amsterdam, | By de Weduwe van Jan Hendriksz. Boom, op de | Singel, by Jan-Roon-poorts Tooren, 1669. | Met Privilegie. |

12°, XXII, 946 blz., met frontispice, 3 dln. in 1 bd.

Eerste druk, 1650, door J. Hofman.

Vindplaatsen: U.B. Amsterdam 1093 E 38 en 972 H 13, K.B. Den Haag 1016 F 50 en 145 G 8, U.B. Leiden 1193 G 28, Bibliotheek *W.N.T.*, U.B. Nijmegen 193 d 2, Persoonlijk eigendom van de auteur, G.B. Rotterdam 1414 D 21, U.B. Utrecht AB: 95 H 5 en

AB-THO: RIJS 304-114

Gebruikt: Persoonlijk eigendom van de auteur

Vingerafdruk: 166912 – a1 *3 en\$: a2 *6 , \$di – b1 A a : b2 Rr4 st,\$o

– Exemplaar K.B. Den Haag 145 G 8: Buitengewoon fraai uitgevoerd in kostbare veelkleurige lederen band met veelkleurige dier-, bloem- en vogelfiguren op de vergulde snede. Mist deel III.

Fragment autograaf 1669 (*Haarlemse fragment*):

Bevat: zes woordenboekartikelen van p. 560 en (doorgestreept) één van p. 559.

Wit papier, fragment van 125 bij 86 mm, linker- en onderzijde afgescheurd, bovenzijde afgeknipt, rechterzijde deel bladrand. Verticale vergeures. |

Schrift: nonchalant 17e-eeuws handschrift. Vertoont zeer grote overeenkomst met het schrift waarin, in het *Leidse handschrift* van Meijer (ff. 44v – 45v), een gedicht uit 1666 is geschreven, nl. ‘Welkomst van zijne excellentie, den heere Pradel...’

Vindplaats: Meijers kladhandschrift *Mathildar oft Verloofde kooningsbruidt*. Treurspel. [± 1652-1668]. S.B. Haarlem Hs. 187 B 12.

Zesde druk 1688

| L. Meijers | Woordenschat, | Verdeelt in | 1. Bastaardt-woorden. | 2. Konst-woorden. | 3. Verouderde Woorden. | Den zesden Druk | Verbeterdt, en veel vermeerdt | in het derde Deel. | [drukkersmerk: TANDEM FIT SURCULUS ARBOR HDB] | t'Amsterdam, | [lijn] | By Hendrik Boom, en de Wed. van | Dirk Boom, op de Cingel, by de | Jan-Roon-Poorts-Tooren, 1688. | Met Privilegie. |

12°, XXII, 791 blz., met frontispice, 3 dln. in 1 bd.

Eerste druk 1650, door J. Hofman.

Vindplaatsen: U.B. Amsterdam 2347 F 2, K.B. Brussel V.B. 5770 A 1, K.B. Den Haag M 108 C 26 en 4016 G 61, U.B. Leiden 1193 G 29, Bibliotheek *W.N.T.*, Persoonlijk eigendom van de auteur

Gebruikt: Persoonlijk eigendom van de auteur

Vingerafdruk: 168812 – a1 *3 ee : a2 *6 \$m – b1 A ve : b2 Kk6 nt\$ook\$

- Exemplaar Bibliotheek *W.N.T.* Met verbleekte inkt zijn tientallen artikelen, soms alleen betekenissen, bijgeschreven in tamelijk modern schrift, meestal onderaan de bladzijden. De meeste staan in de delen II en III, waarbij het in II meestal bastaardwoorden betreft, hetgeen in strijd is met het trefwoordenbestand van dit deel. Bevat een Ex libris Jan Steenks.

Zevende druk 1698

| L. Meijers | Woordenschat, | Verdeelt in | 1. Bastaardt-woorden. | 2. Konst-woorden. | 3. Verouderde Woorden. | Den zevenden Druk | Verbeterd, en veel vermeerderd | in het derde Deel. | [titelvignet] | t'AMSTELDAM, | [lijn] | By Hendrik Boom, en de Wed. van | Dirk Boom, op de Cingel, by de | Jan Roon-Poorts-Toorn, 1698. | Met Privilegie. | 12°, XXII, 791 blz., met frontispice, 3 dln. in 1 bd.
Eerste druk 1650, door J. Hofman.

Vindplaatsen: U.B. Amsterdam 1249 J 13, K.B. Den Haag 1190 G 36, U.B. Leiden 1193 G 30, Bibliotheek *W.N.T.*, U.B. Nijmegen In. Ned. T 63 MEY 2, Persoonlijk eigendom van de auteur

Gebruikt: Persoonlijk eigendom van de auteur

Vingerafdruk: 169812 – a1 *3 ree : a2 *6 m – b1 A4 her : b2 Kk6 \$zomt

- Exemplaar K.B. Den Haag 1190 G 36: Geschenk van J.J. Salverda de Grave, met aantekeningen en verbeteringen in de tekst.

Achtste druk 1720

| L. MEIJERS | WOORDENSCHAT, | Verdeelt in | 1. BASTAARDT-WOORDEN. | 2. KONST-WOORDEN. | 3. VEROUDERDE WOORDEN. | De achtste Druk | Alom veel vermeerderd en verbeterd. | [drukkersmerk: TANDEM FIT SURCULUS ARBOR IB] | t'AMTELDAM, | [lijn] | By Jan Boom, op de Cingel, by den Jan- | Roon-Poorts-Toorn, 1720. |
[Uitgebr. door David van Hoogstraten]
Kl. 8°, XVIII, 707 blz., met frontispice, 3 dln. in 1 bd.
Eerste druk 1650, door J. Hofman.

Vindplaatsen: U.B. Amsterdam 1750 E 28, K.B. Brussel V.B. 5770 A, K.B. Den Haag 4016 G 8, U.B. Leiden 1193 G 31 en 1497 B 3, Bibliotheek *W.N.T.*, Persoonlijk eigendom van de auteur, U.B. Utrecht LB-NED: WDB-OUUD-9 # rar.

Gebruikt: Persoonlijk eigendom van de auteur

Vingerafdruk: 172008 – a1 *3 t\$al : a2 **2 gen, - b1 A i : b2 Yy lpe

- Exemplaar U.B. Leiden 1497 B 3: Derde deel, doorschoten met wit papier. Op de bladzijden van dit deel en op de tussengebonden bladen, aantekeningen van de hand van J.J. Schultens, vooral betreffende de herkomst der lemmata¹.

¹De aantekeningen zijn moeilijk te lezen.

Negende druk 1731

| L. MEIJERS | WOORDENSCHAT, | Verdeelt in | 1. BASTAARDT-WOORDEN. | 2. KONST-WOORDEN. | 3. VEROUDERDE WOORDEN. | De negende Druk | Alom veel vermeerdert en verbeterd. | [drukkersmerk: TANDEM FIT SURCULUS ARBOR IB] | t'AMSTELDAM, | [lijn] | By Jan Boom, op de Cingel, by den Jan- | Roon-Poorts-Tooren, 1731. |

Kl. 8°, XVIII, 707 blz., met frontispice, 3 dln. in 1 bd.

Eerste druk 1650, door J. Hofman.

Achtste druk 1720 uitgebr. door David van Hoogstraten.

Vindplaatsen: U.B. Amsterdam 684 G 38, S.B. Haarlem 63 C 14, U.B. Leiden 3746 F 40 en 1193 G 32, Bibliotheek *W.N.T.*, Persoonlijk eigendom van de auteur

Gebruikt: Persoonlijk eigendom van de auteur

Vingerafdruk: 173108 – a1 *3 est\$: a2 **2 igen – b1 A nk : b2 Yy lpen

Tiende druk 1745

| L. MEIJERS | WOORDENSCHAT | Verdeelt in | 1. BASTAARDT-WOORDEN. | 2. KONST-WOORDEN. | 3. VEROUDERDE WOORDEN. | De Tiende Druk | | Alom veel vermeerdert en verbeterd. | Eerste Deel. | [titelvignet] | t'AMSTELDAM, | [lijn] | By Jeronimus Ratelband, op de Ag- | terburgwal, by de Tooren-Steeg, over de | Brouwery van de Hooyberg, 1745. |

Kl. 8°, XXII, 274 - II + 366 - 196 blz., met frontispice, 3 dln. in 1 bd.

[Met afzonderlijke titelpagina voor deel II en deel III.]

Eerste druk 1650, door J. Hofman

Achtste druk 1720 uitgebr. door David van Hoogstraten.

Vindplaatsen: U.B. Amsterdam 332 J 1 en 669 D 48, K.B. Den Haag 652 L 48, S.B. Haarlem 414 G 8, U.B. Leiden 1193 G 33, Bibliotheek *W.N.T.*, U.B. Nijmegen In. Ned. T 63 MEY 1, Persoonlijk eigendom van de auteur, G.B. Rotterdam 1360 E 32, U.B. Utrecht JB–RAR: DUOD. 219.

Gebruikt: Persoonlijk eigendom van de auteur

Vingerafdruk: 174508 – a1 *3 ee : a2 **3 'er – 1b1 A , \$: 1b2 R3 ver – 2b1 A3 lstr : 2b2 Z5 nd – 3b1 A n : 3b2 N2 , \$b

– Exemplaar Persoonlijk eigendom van de auteur: De titelpagina's van deel II en III zijn niet aanwezig.

Elfde druk 1777

| L. MEIJERS | WOORDENSCHAT, | VERVATTENDE, IN DRIE DEELEN, | 1. BASTERDWOORDEN. | 2. KUNSTWOORDEN. | 3. VEROUDERDE WOORDEN. | DE ELFDE DRUK. | DEEZE DRUK, TEN NUTTE DER NEDERLANDEREN, | IN WOORDEN EN SPELLING DOORGAANS VERBE- | TERD, EN ZEER MERKLIJK VERMEERDERD, | DOOR | ERNST WILLEM CRAMERUS. | EERSTE DEEL. | [fleuron] | TE AMSTERDAM, | BY DE WED. LOVERINGH EN ALLART. | MDCCLXXVII. |

Kl. 8°, IV, 284 – 401 [399] – 215 blz., 3 dln. in 1 bd.
 Met afzonderlijke titelpagina voor deel II en deel III.
 Eerste druk 1650, door J. Hofman.
 Achtste druk 1720 uitgebr. door David van Hoogstraten.

Vindplaatsen: U.B. Amsterdam 440 G 3, U.B. Gent B.L. 831, K.B. Den Haag 3023 E 19, S.B. Haarlem 414 G 33, U.B. Leiden 1193 G 34, Bibliotheek *W.N.T.*, U.B. Nijmegen In. Ned. T 63 MEY 3, Persoonlijk eigendom van de auteur, G.B. Rotterdam 1370 G 37, U.B. Utrecht LB-NED: WDB-OUUD-9a # rar en AB: B oct 727.

Gebruikt: Persoonlijk eigendom van de auteur

Vingerafdruk: 177708 – 1b1 A e : 1b2 S5 ievē – 2b1 A2 ere : 2b2 Bb2 taala -
 3b1 A2 or\$e : 3b2 O2 den

- Exemplaar U.B. Gent B.L. 831: Drie delen in drie banden
- Exemplaar U.B. Utrecht AB: B oct 727: Drie delen in drie gelijke, bruin kartonnen bandjes. Deel I uit 1777, deel II uit 1745, deel III uit 1745.

Twaalfde druk 1805

| L. MEYERS | WOORDENSCHAT, | BEVATTENDE, | IN DRIE DEELEN, | DE
 VERKLAARING DER BASTERDWOORDEN, | KUNSTWOORDEN, EN
 VEROUDERDE | WOORDEN ; | LAATSTLYK MERKLYK VERBETERD EN
 VERMEERDERD | DOOR | ERNST WILLEM CRAMERUS, | NU VERDER
 BESCHAAFD EN VERRYKT, NAAR DE BEHOEFTE VAN | DEN
 TEGENWOORDIGEN TYD, DOOR DEN ARBEID VAN VER- | SCHEIDEN
 TAALMINNAARS. | TWAALFDE DRUK. | [lijn] | TE DORDRECHT, | BY A.
 BLUSSÉ & ZOON. | MDCCCV. |

8°, IV, 514 blz., 3 dln. in 1 bd.

Het derde deel wordt besloten met een drukkersaanbieding: S.v. Leeuwen,
Roomsch Hollandsch recht, 12e druk bew. door Mr. C.W. Decker. 4°, 2 dln., prijs
 f 5 : 10 : -, op groot papier f 7 : - : -.

Eerste druk 1650, door J. Hofman.

Achste druk 1720 uitgebr. door David van Hoogstraten.

Vindplaatsen: U.B. Amsterdam 313 E 28, K.B. Brussel III 8607 A, K.B. Den Haag 652 K 1, S.B. Haarlem 63 E 35, U.B. Leiden 1193 D 26, Bibliotheek *W.N.T.*, U.B. Nijmegen leeszaal, Persoonlijk eigendom van de auteur, U.B. Utrecht LB-NED: WDB-OUUD-9b

Gebruikt: Persoonlijk eigendom van de auteur

Vingerafdruk: 180508 – a1=a2 *2 lfd – b1 A e : b2 Kk a

- Exemplaar K.B. Brussel III 8607 A: Tussengebonden vier bladen, waarvan drie met aantekeningen.

Résumé

C'est en 1629 que naquit à Amsterdam Lodewijk Meijer, fils de Willem Janszn et Maria Lodewijcks. Meijer était membre de l'Église Réformée. Son demi-frère, Alhard Lodewijk Kók, de 13 ans son aîné, exerça sur Meijer une influence considérable. Kók était puriste et considérait que la science devait être exercée dans la langue maternelle. Il traduisit du latin des ouvrages scientifiques, parmi lesquels des oeuvres de Burghersdijk et Vossius. Kók mourut en 1653 à l'âge de 37 ans. Meijer assumait son héritage littéraire et continua le travail de traduction de son demi-frère. Mais après le *Mergh der ghódtgheleerdtheid* de 1656, Meijer prit conscience que la traduction n'était pas sa vocation.

Meijer réussit ses études au Athenaeum Illustre d'Amsterdam, très probablement précédées de l'école latine. En 1660, il obtint à Leyde son doctorat en philosophie et en médecine. Parmi ses amis d'études, il comptait Thomas la Grue, Adriaan Koerbagh et Johannes Bouwmeester, qu'il connaissait déjà avant les études. Après l'obtention de son titre de docteur, il s'installa comme médecin à Amsterdam, où il épousa Constantia Carret en 1661. De ce mariage peu heureux ne naquit aucun enfant.

Comme la plupart des médecins de son époque, Meijer était un admirateur de Descartes. Après son retour à Amsterdam, il joignit le groupe des amis de Spinoza et participa activement à leurs réunions. Il réussit à convaincre Spinoza de publier en 1663 *Renati des Cartes principiorum philosophiae pars I, & II more geometrico demonstratae*. Dû à ses occupations dans d'autres domaines, les contacts de Meijer avec Spinoza diminuèrent et en grande partie, prirent probablement fin vers 1669.

En 1666, Meijer publia anonymement un ouvrage philosophique, *Philosophia S. Scripturae interpres*, dans lequel, pendant son explication des Écritures Saintes, il confère à la philosophie le pouvoir suprême. Nombreuses furent les réactions d'indignation. Il est presque certain que la traduction néerlandaise est l'oeuvre de Meijer lui-même.

En 1665, Meijer devint membre du collège des régents du théâtre de la ville. Il fit paraître deux pièces. En 1667, *Ghulde vliet*, une pièce aux grands moyens et en 1668, *Verloofde koninksbruidt*, une pièce dans la préface de laquelle il exposa les principaux principes théâtraux. En 1669, suite à un différend au sein du collège, Meijer fut relevé de ses fonctions de régent. Par rancune et aussi pour faire admettre ses idées en matière de théâtre, c'est avec Andries Pels, Johannes Bouwmeester, Willem Blaau et d'autres qu'il créa en 1669 le cercle d'amis des arts 'Nil volentibus arduum'.

Avec l'Académie Française en exemple, ce nouveau cercle souhaitait élever à un plus haut niveau la langue et les arts, en particulier la dramaturgie. Très actif, surtout les premières années, Nil agit contre les pièces de théâtre que les régents faisaient porter à la scène et produisit de nombreuses révisions théâtrales. Meijer participa à diverses publications, parmi lesquelles des ouvrages grammaticaux. En 1672, il publia lui-même anonymement *Italiaansche spraakkonst*.

En 1678, Meijer fut pour la seconde fois nommé régent de théâtre. Cette période fut, elle aussi, marquée par des différends. En 1681, il loua pendant trois ans le théâtre avec Joan Pluimer et Pieter de la Croix. Il mourut quelques mois plus tard et fut enterré dans l'église Oude Kerk à Amsterdam.

A l'occasion de la publication de *Radt van avondtuuren* de Kók, Meijer rencontra l'imprimeur Thomas Fonteyn, qui venait de déménager de Haarlem pour s'installer à Amsterdam. C'est pour lui que Meijer entama la révision de *Nederlandtsche woorden-schat*,

un petit dictionnaire bâtard. La première édition, parue anonymement en 1650, fut compilée par Johan Hofman.

Le *Nederlandtsche woorden-schat* de Hofman comptait environ 150 pages avec 3.700 articles. Ses mots bâtards, provenant du français ou du latin, étaient, dans leur forme et/ou prononciation, généralement adaptés au néerlandais. Les principaux domaines d'origine étaient le droit, la médecine, la philosophie, l'art militaire et la théologie. Un article avait en moyenne 1,8 sens dont 95% d'un seul mot. L'ouvrage était donc très sommaire.

La première révision de Meijer reparut en 1654 chez Fonteyn à Amsterdam sous le même titre *Nederlandtsche woorden-schat*. La seconde parut en 1658 sous le titre *Nederlandsche woordenschat* chez les libraires Jan Hendriksz Boom et Jan Rieuwertsz, alors que Fonteyn imprimait encore l'ouvrage. La troisième révision parut sous le même titre en 1663 chez Jan Hendriksz Boom. En 1669, chez la Veuve de Jan Hendriksz Boom, parut la quatrième et dernière révision de l'ouvrage de Meijer sous le titre *L. Meijers woordenschat*.

Avec Meijer, le 'Woorden-Schat' prit de l'ampleur. L'ouvrage de 150 pages avec 3.700 articles en 1650 comptait en 1669, 950 pages avec plus de 17.000 articles. Alors que l'édition de Hofman ne comptait qu'un volume, en 1658 Meijer répartit son 'Woorden-Schat' en deux parties, une de mots bâtards et une de mots techniques. En 1669, il ajouta une troisième partie avec les mots archaïques et insolites.

L'analyse de la Macrostructure des révisions de Meijer fait apparaître le sens très particulier qu'il attribue dans la pratique de son dictionnaire aux termes 'mot bâtard' et 'mot technique'. Dans les mots bâtards, Meijer place la forme néerlandaise des mots étrangers ainsi que les mots entièrement français. Dans les mots techniques, il place les termes scientifiques purement étrangers, provenant en général du latin et du grec, mais pas de mots français. Les mots clefs dans la troisième partie de 1669, mots archaïques et insolites, appartiennent au lexique néerlandais.

Les entrées qu'utilise Meijer dans le 'Woorden-Schat' sont presque toujours composées d'un seul mot. Beaucoup de ses mots bâtards ont un sens assez général. Le principal domaine d'origine est très nettement le droit. Les mots techniques sont des termes scientifiques provenant le plus souvent de la philosophie, la médecine, le droit et la science des herbes officinales. Les domaines d'origine reflètent la vie et les études du réviseur. Les mots archaïques et insolites de la troisième partie sont plus liés à la vie quotidienne.

Dans les parties de mots techniques, Meijer place aussi des sous-entrées. Une sous-entrée est généralement composée d'un seul mot et est liée comme adjectif à l'entrée-vedette. Par l'ajout de sous-entrées, un article peut prendre de l'ampleur. La deuxième partie de 1658, qui contient beaucoup de termes philosophiques, également dans les sous-entrées, fut plus tard, par Axters, qualifié de lexique philosophique. En 1669, Meijer supprima 2.600 sous-entrées de cette deuxième partie, principalement des sous-entrées philosophiques. Par les nombreux termes provenant de la médecine et de la science des herbes officinales, l'ouvrage prend alors plus le caractère d'un lexique médical. Cependant, outre les domaines d'origine susmentionnés, on distingue clairement de nombreux autres domaines scientifiques à l'origine des entrées.

Si on analyse la Microstructure des révisions de Meijer, la caractéristique la plus frappante est la concision avec laquelle il opère. Pour chaque mot bâtard ou technique, Meijer vise à donner un équivalent néerlandais d'un seul mot. Il veut proposer à l'utilisateur du dictionnaire un mot néerlandais pouvant remplacer le mot étranger.

Dans la troisième partie de 1669, l'approche est différente. Ce volume contient l'explication de mots archaïques et peu courants et est destiné à l'usager de la langue

intéressé. Ici, le but n'est pas de proposer un mot de remplacement. La concision est moins essentielle et des explications linguistiques sont régulièrement ajoutées. Les articles longs, de composition irrégulière, comprennent des sous-entrées et des mots dérivés sans définition.

Dans les volumes de mots bâtards, un article comporte en moyenne deux sens, composés en général d'un seul mot et appartenant à la langue usuelle de l'époque de Meijer.

Dans les volumes de mots techniques, une entrée principale est suivie en moyenne d'un peu moins de deux sens, également normalement composés d'un seul mot. Les termes qu'utilise Meijer pour expliquer les mots techniques sont souvent longs, compliqués et insolites.

Dans le troisième volume de 1669, une entrée principale est suivie en moyenne de 2 sens et une sous-entrée de 1,3 sens. Les sens des entrées et sous-entrées sont pour 80% composés d'un seul mot et appartiennent à la langue usuelle. Parmi les articles compris dans ce volume, 20% sont pourvus d'une explication linguistique, composée en moyenne de 20 mots, pouvant traiter de la genèse du mot, l'ancienneté, le sens historique ou la région d'origine. Le troisième volume est déparé par des répétitions et redondances.

Pour toutes les trois parties, on constate qu'au cours des révisions de Meijer, les sens à plusieurs mots associés aux entrées-vedettes prirent de plus en plus le caractère d'une définition lexicographique à part entière.

En ce qui concerne l'orthographe, on peut remarquer qu'au 17e siècle, elle n'était pas déterminée de façon précise. Et bien que Meijer vise l'unité, l'orthographe utilisée dans le 'Woorden-Schat' manque également de conséquence. Les multiples erreurs que l'on rencontre dans les articles sont dues aussi bien à l'auteur qu'à l'imprimeur. Les erreurs sont souvent corrigées dans l'édition suivante, alors que de nouvelles fautes y sont faites.

Dans les sous-titres et les préfaces, Meijer mentionne toutes sortes de références et d'exemples dignes d'être suivies qui ne sont que rarement de nature lexicographique. Il est probable que plusieurs des auteurs mentionnés ont réellement servi de référence à Meijer, alors que d'autres ne sont cités que pour le prestige de son ouvrage. Il est presque certain que Meijer a pris de nombreux éléments dans des ouvrages lexicographiques, et notamment de l'*Etymologicum* de Kiliaan, ouvrages qu'il mentionne pas.

Les sept éditions de 'Woorden-Schat' parues après la mort de Meijer ne sont traitées dans la présente étude qu'en ce qui concerne leurs aspects extérieurs. Il s'agit de: année d'édition, éditeur, titres et sous-titres, marque de l'imprimeur, décoration typographique et frontispice, préface et, si connu, l'auteur de la révision. En 1720, le réviseur fut David van Hoogstraten, en 1777 Ernst Willem Cramerus et la dernière édition fut révisée par 'Verscheiden Taalminnaars', un groupe d'amoureux de la langue.

Parmi ces éditions postérieures, parues en 1688, 1698, 1720, 1731, 1745, 1777 et 1805, on constate que celles de 1698 et 1731 ne reçurent aucun complément. La dernière révision de Meijer de 1669 compte 950 pages avec 17.200 articles en 75.400 mots. La toute dernière édition de 'Woorden-Schat' en 1805 comprend 514 pages avec 21.100 articles en 102.400 mots. Cela signifie une augmentation de la matière d'environ 25% malgré une réduction du nombre de pages.

L'histoire de l'appréciation du 'Woorden-Schat' est particulièrement intéressante. Dans la présente étude, nous avons pu réunir cent textes de nature, envergure et importance très différentes, parlant d'une manière ou d'une autre du 'Woorden-Schat'. Dans certains textes, il s'agit d'une simple mention neutre. Dans d'autres, le 'Woorden-Schat' est utilisé comme source. L'appréciation peut être très positive ou exprimer une sévère critique. Maintes fois

le renvoi ou l'allégation contient des inexactitudes et l'imprécision des références est frappante.

Regroupées par domaine scientifique d'origine, on constate que dans l'ensemble biographies et bibliographies, 76% des références trouvées sont des mentions neutres. Le plus grand nombre de réactions positives, 80%, provient du domaine de la philosophie et théologie. Dans la discipline de la lexicographie, 78% émettent une appréciation positive. Dans le groupe linguistique, philologie et lettres, on ne compte que 59% de réactions positives. C'est ce groupe qui émettra le plus de réactions négatives, surtout aux 18e et 19e siècles. L'attention est attirée sur les insuffisances du 'Woorden-Schat', la critique visant principalement la troisième partie.

Regroupées selon l'époque d'origine, il ressort qu'aux 17e et 18e siècles, les références faites au 'Woorden-Schat' sont principalement des mentions négatives et neutres. Au 19e siècle, 58% des références sont positives et au 20e siècle, 72%.

Si l'on considère l'ensemble des références au 'Woorden-Schat', il apparaît clairement que les utilisateurs du dictionnaire, notamment au 19e siècle, ont rarement fait une distinction entre les révisions faites par Meijer lui-même et celles faites après sa mort. *L. Meijers woordenschat* fut purement et simplement vu comme le *Woordenschat* de Meijer, y compris toutes les imperfections survenues après sa mort.

Il existe un rapport certain entre l'oeuvre lexicographique et non-lexicographique de Meijer. Il a formulé ses idées sur le purisme et la lexicographie dans les préfaces de ses révisions du 'Woorden-Schat' et aussi à plusieurs endroits dans son oeuvre non-lexicographique. Les idées de Meijer témoignent de son purisme. En traduisant les mots bâtards, il veut purifier la langue maternelle et la rendre compréhensible pour l'utilisateur moins cultivé. En traduisant les mots techniques, il veut stimuler la traduction en néerlandais d'ouvrages scientifiques. Les jeunes pourront ainsi exercer la science dans leur langue maternelle et ne se verront plus dans l'obligation de suivre le laborieux enseignement des langues qu'a connu Meijer. Le temps libre ainsi gagné pourra être mis à profit pour l'acquisition de connaissances plus utiles.

Si l'on compare enfin l'oeuvre lexicographique de Meijer aux travaux similaires de ses prédécesseurs, on constate qu'elle est enracinée dans les traditions puristes de son époque. Dans son traitement des mots techniques, on reconnaît par ailleurs les listes de mots et leur sens que son demi-frère Kók joignait fréquemment aux traductions. Meijer utilisa, compila et perfectionna ce qu'il rencontra fragmentairement chez les autres.

Coup sur coup, Meijer compléta et étendit le contenu du 'Woorden-Schat' jusqu'à ce que l'on pourrait considérer comme deux dictionnaires complets: un de mots techniques et un de mots bâtards. La troisième partie, consacrée aux mots archaïques et peu courants, qui durant la vie de Meijer ne vit le jour qu'une seule fois, est l'ouvrage qui concorde le moins avec la méthode lexicographique de Meijer. Cette partie présente de nombreuses imperfections qui dans le temps risqueraient de gâcher les mérites des autres deux parties.

Summary

Lodewijk Meijer was born in 1629 in Amsterdam, son of Willem Janszn and Maria Lodewijcks. Meijer was a member of the Reformed Church. His half-brother, 13 years elder, Alhard Lodewijk Kók, had a considerable influence on him. Kók was a purist and he was of the opinion that science ought to be practised in the mother tongue. He translated scientific work from Latin, among other things work by Burghersdijk and Vossius. Kók died in 1653 at the age of 37. Meijer took care of his literary legacy and initially continued his translation work, but after *Mergh der ghódtgheleerdtheidt* of 1656, he came to the conclusion that translating was not his vocation.

Meijer attended the Amsterdam Athenaeum illustre, prior to which he most probably went to the Latin school. In 1660 he took his doctoral degrees in philosophy and in medicine in Leiden. Some of his student friends were Thomas La Grue, Adriaan Koerbagh and Johannes Bouwmeester, with whom he was befriended before. After his promotion, Meijer established himself as a doctor in Amsterdam, where he married Constantia Carret in 1661. This marriage was not very happy, and remained childless.

Like most doctors in that time, Meijer admired Descartes. Moreover, after his return to Amsterdam he joined the friends of Spinoza, and took actively part in their meeting sessions. He succeeded in convincing Spinoza to publish *Renati des Cartes principiorum philosophiae pars I, & II more geometrico demonstratae* in 1663. Because of his many activities in other fields, Meijer's involvement with Spinoza dwindled and probably well-nigh ended around 1669.

In 1666 Meijer anonymously published a philosophical work, the *Philosophia S. Scripturae interpres*, in which he attributed most weight to philosophy when explaining the Holy Script. This work raised numerous indignant reactions. The translation into Dutch is almost certainly done by Meijer himself.

In 1665 Meijer entered the board of theatre directors. Two plays were published by his hand. In 1667, the *Ghulde vliet*, a play with all kinds of artful devices. In 1668, the *Verloofde koninksbruidt*, of which he used the prologue to explain the most important rules for drama. Because of a dispute within the board Meijer got removed as theatre director in 1669. Out of rancor and also in order to get his ideas on drama accepted yet, he founded the art society 'Nil volentibus arduum' in 1669 together with Andries Pels, Johannes Bouwmeester, Willem Blaau and others.

This new society had the aim to bring language and art, especially the art of playwriting, up to a higher level, for which the Académie Française served as an example. Especially in the beginning years Nil was exceptionally active. It reacted against the plays that the theatre directors commissioned to be put on, and produced many play adaptations. Meijer participated in various publications, among other things grammatical work. In 1672 he anonymously produced the *Italiaansche spraakkonst*.

In 1678 Meijer got appointed for the second time as a theatre director. Also this period was characterized by disputes. In 1681 he rented the theatre for 3 years, together with Joan Pluimer and Pieter de la Croix. He died a few months later and was buried in the Old Church in Amsterdam.

The publication of Kók's *Radt van avondtuuren* brought Meijer in contact with printer Thomas Fonteyn, who had just moved from Haarlem to Amsterdam. For him Meijer took on an adaptation of the *Nederlandsche woorden-schat*, a small dictionary of loan words.

The first edition, which appeared in 1650 in Haarlem anonymously, was compiled by Johan Hofman.

The *Nederlandsche woorden-schat* by Hofman contained approximately 150 pages, holding 3.700 articles. His loan words, coming from French or Latin, mostly had been adapted to the Dutch language through form and/or pronunciation. The most prominent fields of provenance were law, medicine, philosophy, military science and religion. One article included on average only 1.8 meanings, 95% of which consisted of only one word. It was, therefore, a very concise piece of work.

Meijer's first adaptation was published in 1654 in Amsterdam by Fonteyn again under the name of *Nederlandsche woorden-schat*. His second adaptation was published in 1658 under the title *Nederlandsche woordenschat* by the booksellers Jan Hendriksz Boom and Jan Rieuwertsz, while still printed by Fonteyn. The third adaptation was published under the same title in 1663 by Jan Hendriksz Boom. In 1669 Meijer's fourth and last adaptation was published by the widow of Jan Hendriksz Boom, as *L. Meijers woordenschat*.

In Meijer's hands the 'Woorden-Schat' expanded. The 150 pages containing 3.700 articles of 1650 had increased to 950 pages in 1669 with over 17.000 articles. The edition by Hofman consisted of only one section, but in 1658 Meijer divided the 'Woorden-Schat' into two sections, one giving loan words, one holding technical terms. In 1669 he added a third section with obsolescent and unusual words.

As regards the macrostructure of Meijer's adaptations, it is very remarkable to see the meaning he attaches in his dictionary to the concepts 'loan word' and 'technical term'. In the section loan words Meijer includes 'dutchified' foreign words, and moreover fully French words. In the section technical terms he subsumes purely foreign technical terms, mostly from Latin or Greek, but no French terms. The main entries in the third section of the 1669 edition, the obsolescent and unusual words, belong to the Dutch vocabulary.

The entries that Meijer incorporates in the 'Woorden-Schat' almost all comprise only one word. Many of his loan words have a fairly general meaning. Here, the field of provenance is predominantly law. Technical terms are scientific phrases and these mostly appear to originate from philosophy, medicine, law and herbal science. These fields of provenance relate to the life and study of the adapter. The obsolescent and unusual words of the third section are more in line with day-to-day life.

In the sections containing technical terms Meijer brings in subentries. A subentry usually consists of one word and normally links to the main entry as an attributive adjunct. The adding of subentries can result in extensive articles. The second section of 1658, which contains many philosophical terms, also after the subentries, Axters later labeled as a philosophical lexicon. In 1669 Meijer cancels 2.600 subentries from this second section, mostly philosophical subentries. Then the work becomes more a medical lexicon, because of the numerous terms originating from medicine and herbal science. Still, many other scientific fields, besides the above-mentioned fields of provenance, can be identified as the definite source for the entries.

With regard to the microstructure of Meijer's adaptations, the most striking thing is the degree of concision that he applies. Meijer seeks to offer a Dutch equivalent of one word for every foreign loan word or technical term. In this way he wishes to present the user of the dictionary with a Dutch word with which to replace the foreign word.

The third section of 1669 is quite different. Here, an explanation of the obsolescent and unusual words is given to the interested language user. Replacement is not the objective here. To be concise is less important and regularly linguistic explanations are added.

Longer articles with an irregular structure also contain subentries and examples for usage of one word without explanation.

An article in the sections with loan words implies on average two meanings. In general these comprise one word and these belong to the colloquial language of the days of Meijer.

A main entry in the sections with technical terms is on average followed by slightly less than two meanings, which also normally comprise one word. The words that Meijer uses to explain the technical terms are often long, complex and unusual.

In the third section of 1669 a main entry is on average followed by two meanings, a subentry by 1.3 meanings. The meanings after the main and subentries for 80% comprise one word and belong to the common daily speech. 20% of the articles in this section holds a linguistic explanation, of on average 20 words, in which can be discussed the origin of the word, the age, an earlier meaning or the region of origin. The third section is marred by redundancies and recurrences.

It is true for all three sections that the meanings consisting of more than one word that link to main entries have evolved during Meijer's adaptations more and more into a kind of full lexicographical definition.

Regarding the spelling, it is worth mentioning that a definite spelling did not exist in the seventeenth century. Also in the 'Woorden-Schat' the spelling is inconsistent and dissimilar, although Meijer strives for unity. Of the various mistakes that can be found in the articles, some are made by the adapter, and some by the compositor. Often these mistakes have been corrected in the next edition, but by then other mistakes are made.

In subtitles and prologues Meijer mentions all kinds of sources and examples worthy of imitation, which rarely are of a lexicographical nature. Most probably Meijer has indeed used several of the authors mentioned. Others he merely mentions to give prestige to his work. He almost certainly has extracted much matter from lexicographical works, especially the *Etymologicum* by Kiliaan, which he does not state.

The seven editions of the 'Woorden-Schat' that were published after Meijer, are discussed in this research only with respect to the external features. The research considers year of publication and publisher, the numerous titles and subtitles, printer's mark, typographical ornaments and frontispiece, the prologue and the adapter in case the adapter is known. In 1720 David van Hoogstraten acts as an adapter, in 1777 Ernst Willem Cramerus and the last edition is adapted by 'Verscheiden Taalminnaars' (Various Language Lovers).

It turns out that of the later editions, which were published in 1688, 1698, 1720, 1731, 1745, 1777 and 1805, the editions of 1698 and 1731 have not been supplemented. Meijer's last adaptation of 1669 counts 950 pages holding 17.200 articles, containing 75.400 words. The very last edition of the 'Woorden-Schat' of 1805 counts 514 pages, holding 21.100 articles containing 102.400 words. This means an increase of the matter by approximately 25% despite the lower number of pages.

The history of valuation of the 'Woorden-Schat' is very interesting. This research includes a hundred texts in all, very different by nature, size and importance, which discuss the 'Woorden-Schat' in one way or another. In some cases it only concerns a neutral statement. In some cases the 'Woorden-Schat' is used as a source. The texts may express warm appreciation, but also fierce criticism. Often there are mistakes in the reference or statement and the inaccuracy of earlier acknowledgements is indeed striking.

When dividing up the found references by scientific fields of provenance, it is found that with the cluster of biography and bibliography 76% are neutral statements. The greatest number of positive reactions, 80%, is found in the field of philosophy and religion. Also

lexicography proves to produce 78% of positive reactions. The group of linguistics, philology and literature gives only 59% of positive reactions. In these fields we find the most negative reactions in the eighteenth and nineteenth century. By then the focus lies on the faults of the 'Woorden-Schat', whereby criticism is first of all directed against the third section.

When dividing the found references to the 'Woorden-Schat' by time of origin, then it proves that in the seventeenth and eighteenth century statements were mostly neutral or negative. In the nineteenth century 58% of the statements is positive, in the twentieth century 72%.

When reviewing all references to the 'Woorden-Schat', it becomes quite clear that the users of the dictionary, especially in the early times, rarely distinguished between the adaptations by Meijer and the adaptations after Meijer. *L. Meijers woordenschat* was simply considered to be the *Woordenschat* by Meijer, including all faults that were created after his death.

There appears to be a connection between the lexicographical and non-lexicographical work by Meijer. He expressed his ideas on purism and lexicography in the prologues of the adaptations of the 'Woorden-Schat', and also in various passages in his non-lexicographical work. Meijer's ideas reflect purism. By translating loan words he wants to purify the native language and make it comprehensible for the less educated language user. By translating the technical terms he wants to promote the translation of scientific work into Dutch. By that means the youth can practice science in the mother tongue and will no longer be forced to attend the endless language education of Meijer's time. The time made available they can use to gather more useful knowledge.

Finally, when comparing Meijer's lexicographical work with similar work by earlier lexicographers, it may be concluded that his work roots in the purist traditions of his time. The way he treated technical terms resembles to the lists of technical terms with their meanings that his half brother Kók repeatedly added to his translations. What Meijer came across in other people's work fragmentarily, he adopted, combined and completed.

Meijer has supplemented and extended the contents of the 'Woorden-Schat' in turn, in such a way that, in the end, one may speak of two complete dictionaries. One containing technical terms and one with loan words. The third section, holding the obsolescent and unusual words, that was only published once while Meijer was alive, pertains the least to his lexicographical way of working. This section showed many deficiencies, which would later distract the attention from the merits of the other two sections.

Curriculum vitae

Ike van Hardeveld werd in 1939 te Alphen aan den Rijn geboren als Idalina Kooi. Zij behaalde in 1958 het diploma HBS-B te Ede. Als journaliste was zij werkzaam bij het dagblad *De Rotterdammer* in Rotterdam. Vervolgens als freelance medewerkster bij het weekblad *Prinses* in Wageningen.

Aan de Gelderse Leergangen te Arnhem volgde zij de opleiding voor de MO-akten Nederlands A en B en ze verwierf de diploma's achtereenvolgens in 1968 en 1972. Haar studie zette zij voort aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, waar zij in 1982 cum laude slaagde voor het doctoraal examen Nederlandse taal- en letterkunde, met taalkunde als hoofdrichting.

Les gaf zij aanvankelijk aan de afdeling VWO van het Tilburgs Avondcollege te Tilburg. Daarna volgde een betrekking bij de MO-B-opleiding van de Gelderse Leergangen, later Interstudie genoemd, te Arnhem. Hier doceerde ze in hoofdzaak Middelnederlands en Zeventiende-eeuws, tot in 1989. Sindsdien werkte zij uitsluitend aan haar proefschrift.

Belangrijkste publicatie tot nu toe was het artikel 'Op zoek naar een onbekende... Wie was Johan Hofman, samensteller van de Nederlandsche woorden-schat?' Het werd in 1997 gepubliceerd in het *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse lexicologie* en wierp licht op de man die in 1650 de eerste druk samenstelde van de *Nederlandsche woorden-schat*.